कै० वा० विष्णु कृष्ण चिपळूणकरकृत

निबंधमाला.

रामकृष्ण भिकाजी कुळकर्णी,

नूतन मराठी विद्यालय, पुणें,

यांनीं प्रकाशित केली.

पुणें येथें

भूषण " छापखान्यांत छापिली.

१८८९.

वाचकांस विनंति.

निबंधमालेच्या उद्धाराचें काम हातीं घेऊन आज एक वर्ष झालें. अखेरीस हें काम हातावेगळें होण्याचा समय आलेला पाहून आह्मांस आपल्या शिरावरचें एक जबरदस्त ओझें निघाल्यासारखें होऊन जिवास समाधान वाटतें. आमचे आश्रयदातेही दिवसगत लागल्यानें कंटाळल्यासारखे झाले असतीलच; त्यांची आशा अखेरीस सुफल होईल. अनेक अडचणी आल्यामुळें हें काम आह्मीं आपल्याकडून हरप्रयत्न केले तरी लवकर आवरेना याला आमचा नाईलाज होता. कित्येक अधिऱ्या लोकांनीं आह्मांवर प्रसिद्धपणें घाणेरडे आरोप देखील आणण्यास सोडलें नाहीं. पण आह्मांस इतकाच संतोष वाटतो कीं अशा लोकांची संख्या फार थोडी. आमच्या इतर शेंकडों आश्रयदात्यांनीं आमच्यावरचा विश्वास सोडला नाहीं त्यामुळें अशा प्रकारचीं अवजड पण लोकोपयोगी कृत्यें हातीं घेणारांस मोठी उमेद बाळगण्यास कारण होईल.

निबंधमालेसारख्या पुस्तकांची आज आपणास फार गरज आहे. हल्लीं जिकडे तिकडे देशीभाषांच्या उद्धारार्थ प्रयत्न चालू आहे. तेव्हां अशा वेळीं निबंधमालेसारखें पुस्तक अल्प किंमतीस लोकांस साध्य झालें तर त्यापासून फार फायदा होईल असें वाटूनच के. वा. विष्णु कृष्ण चिपळूणकर यांच्या निबंधमालेंतील लेखांचें एकत्र ग्रथन करून तें छापण्याचा व स्वस्त किंमतीस लोकांस देण्याचा आम्ही निश्चय केला. इंग्रजींत जसे मेकॉलेचे निबंध, तसेच हे शास्त्रीबोवांचे निबंध भाषेच्या संबंधानें सुरस, विचाराच्या संबंधानें बोधपर व मनास सुसंस्कृत करणारे असे आहेत. त्यांच्या वाचनानें ज्ञान व मनोरंजन हीं दोन्हीं निरंतर मिळतील. पूर्वी या पुस्तकांत नुसते शास्त्रीबोवांचे लेख घालावयाचे असा विचार होता, पण पुढें शास्त्रीबोवांच्या लेखांवर टीकारूप पत्रें नांवाजलेल्या लोकांकडून आलेलीं घालणें प्रशस्त वाटलें. तीं घातलीं नसतीं तर या टीकांस शास्त्रीबोवांनीं जीं उत्तरें दिलीं तीं समजण्यास सुलभ झालें नसतें.

शास्त्रीबोवांचें चरित्र व वर्णानुक्रमवार विषयसूचिका (इंग्रजी पुस्तकांच्या शेवटीं असणाऱ्या Index प्रमाणें) देण्याचा विचार होता; पण

दोन्हीही वेळेवर तयार होण्याचा सुमार दिसेना व इकडे दिवसगत होत चालली, तेव्हां झालेलें काम वाचकांच्या हातीं देऊन टाकावें असा निश्चय करून हें पुस्तक आतां विलंब न लावतां प्रसिद्ध करण्याचें ठरविलें.

ही आमची सेवा लोकमान्यतेस पात्र होवो अशी प्रार्थना आहे.

पुणें, तारीख १ एप्रिल सन १८८९ इ.
चैत्र शुद्ध १ विरोधीनाम संवत्सरे शके १८११.



अनुक्रमणिका.



विषय.

विषय. पृष्ठ.

विषय. पृष्ठ.

विषय. **पृष्ठ.**



निबंधमाला.

मराठी भाषेची सांप्रतची स्थिति.

तोयैरल्पैरपि करुणया भीमभानौ निदाघे
मालाकार ! व्यरचि भवता या तरोरस्य पुष्टिः ।
सा किं शक्या जनयितुमिह प्रावृषेण्येन वारां
धारासारानपि विकिरता विश्वतो वारिदेन ॥ जगन्नाथराव

अंक १ ला.—(१) उपोद्घात (२) प्रस्तुत विषयाचे दोन विभाग (३) आलीकडील विद्वानांचें मराठी भाषेविषयीं मत (४) तिची खरी योग्यता; सांप्रतचा ऱ्हास, व त्याचीं कारणें (५) तिच्या अभिवृद्ध्यर्थ लोक उपाय सुचवितात ते—त्यांचें खंडन (६) शंका—तिचें निवारण (७) आपल्या भाषेची कठीण स्थिति (८) तिच्या उत्कर्षाचे खरे उपाय (९) संस्कृत भाषेचें उत्कृष्ट साहाय्य (१०) उपसंहार (११) भाषाभिवृद्धीची हल्लींची दशा (१२) वर्तमानपत्रें (१३) मासिक पुस्तकें (१४) इतर ग्रंथ (१५) ते चांगले न होण्याचीं कारणें.

१. हा विषय मोठा अगत्याचा आहे. सध्यांच्या वेळीं तर त्याविषयीं विचार करणें फारच जरूर आहे. कां कीं ही वेळ देशाच्या व भाषेच्या स्थित्यंतराची होय. आजवर या दोहोंत जे फेरफार होत गेले ते सर्व मिळून त्यांची एकच अवस्था मानली असतां चिंता नाहीं. कारण दोहोंत जरी पुष्कळ उलथापालथी झाल्या, तरी यापुढें जें एकंदर अवस्थांतर होण्याचा रंग दिसत आहे त्यापुढें ते कांहींच नाहींत ह्मटलें असतां चालेल. यास्तव या मोठ्या संधीस सुज्ञांनीं दोहोंच्या स्थितीकडे चांगलेंच लक्ष दिलें पाहिजे.

आतां एकंदर देशाचें अवस्थांतर पुढील काळांत कोणत्या प्रकारचें होणार हा विषय प्रस्तुत निबंधाचा नव्हे. त्याविषयीं नुसत्या अटकळीही बांधण्यास मोठमोठ्या इतिहासवेत्त्यांस सुद्धां पंचाईत पडेल यांत संशय नाहीं. तेव्हां सामान्यजनांनीं तेथपर्यंत न भरकटतां ईश्वराच्या दयालुत्वावर भरंवसा ठेवून स्वस्थ रहावें इतकीच गोष्ट. असो; पण भाषेची अभिवृद्धि ही देशाच्या उत्कर्षाचें एक मोठेंच साधन असून तें प्रयत्नाधीनही बरेंच आहे. यास्तव त्यासंबंधेंच येथें विचार करूं.

२. मराठी भाषेचा इतिहास—ह्मणजे ती कोणत्या भाषेपासून उत्पन्न झाली, केव्हां झाली, तींत पुढें कैसकसे फेरफार होत गेले, वगैरे गहन गोष्टींचें निरूपण येथें अप्रस्तुत होय. यास्तव त्याविषयीं येथें कांहीं न लिहितां सध्यां ती कोणत्या स्थितीस येऊन पोंचली आहे, व ती सुधारण्याची आशा आहे

कीं नाहीं याविषयीं मात्र जे विचार सुचतात ते वाचकांस कळवितों.

३. वरील दोन गोष्टींविषयीं आमच्या लोकांत प्रमुख म्हणविणारांचें बहुधा कायम मत केव्हांच ठरून गेलें आहेसें दिसतें. आम्हांस कित्येकांच्या तोंडून ऐकलेलें आठवतें कीं, मनांतील अभिप्राय खुबीदार रीतीनें स्पष्ट करण्यास मराठी अगदीं अप्रयोजक, तींत कांहीं जीव नाहीं. कित्येक शिक्षक इंग्रेजींतील अर्थ मराठींत समजून देतांना निरुपाय होऊन हात टेकतात; त्यांतून जे कोणी अमळ चणचणींत असतात, ते तर साफ सांगून जातात कीं, छे ! मराठी भाषेंत याचें भाषांतरच होऊं शकत नाहीं, आपली भाषा फार भिकार पडली. आलीकडील विद्वानांनीं तर जुन्या शास्त्री लोकांवरही चढ केली ! त्यांस देशभाषेचा विटाळही सोसत नाहीं. दहा वीस वर्षांमागें शिकलेल्या लोकांस मराठींत ग्रंथ लिहिण्याची बरीच हौस वाटत असे; पण आतां ती भाषा कोणास डोळ्यांसमोरही नको ! आपले अमूल्य विचार प्रदर्शित करणें झालेंच तर इंग्लिश भाषेहून हलक्या द्वारानें ते लोकांच्या मनांत शिरकविणें त्यांस अगदीं आवडत नाहीं. पण सद्धर्मोपदेश करतांना अगर देशहिताबद्दल बोध करणें झाल्यास असल्या अडाणी लोकांशीं जेव्हां गांठ पडतेच, तेव्हां त्यांस क्षणभर आपली योग्यता एकीकडे ठेवावी लागते. तरी अशा प्रसंगीं सुद्धां आपली मानहानि त्यांस सर्वथा सहन होत नाहीं. प्रतिपादन करावयाचे गहन अर्थ कोत्या मराठी भाषेस झेपण्यास कठीण असें वाटून विलायती शिक्क्याचे नवे शब्द त्यांस पदोपदीं आपल्या भाषणांत आणावे लागतात. हे अमूल्य शब्द प्रचारांत कसे झपाट्यानें येत चालले आहेत, बहुतेकांचें त्यांविषयीं मत कसें असतें, त्यांची उत्पत्ति कशापासून झाली आहे, वगैरे गोष्टींचें यथास्थित विवरण करणें या स्थलीं अशक्य आहे. पुढें प्रसंगानुसार एकाद्या निबंधांत त्याविषयीं विचार करूं.

४. पण आपल्या भाषेची वरच्याप्रमाणें विटंबना व अवहेलना करण्याचें आह्मांस अगदीं प्रयोजन दिसत नाहीं. जी भाषा बोलणाऱ्यांनीं दिल्लीअटकेपर्यंत आपले झेंडे नेऊन लावले, जींत तुकाराम रामदासांसारख्या भगवत्परायण साधूंनीं आपले श्रुतिवंद्य अर्थ ग्रथित केले, जीस मुक्तेश्वर, वामनपंडित, मोरोपंत इत्यादि कवींनीं आपल्या रसाळ व प्रासादिक वाणीनें संस्कृत भाषेचीच प्रौढी आणली, त्या भाषेस आवेश, गांभीर्य व सरसता या गुणांकरितां कोणत्याही अन्य भाषेच्या तोंडाकडे बघण्याची खास गरज नाहीं अशी आमची खात्री आहे ! हें मत कोणास उगीच कुशारकीचें वाटूं नये म्हणून सर्वांस खात्रीनें कळवितों कीं, ज्या कोणास आपल्या भाषेची खरी योग्यता जाणण्याची इच्छा असेल त्यानें मोलस्वर्थ व क्यांडी यांच्या कोशांतील प्रस्तावना वाचून पहाव्या. विशेषतः मोलस्वर्थकृत कोश तर शुद्ध मराठी भाषेचें मार्मिक ज्ञान आपणास होऊं इच्छिणारास फारच उपयोगाचा आहे. तो मोठ्या परिश्रमानें व मोठ्या आस्थेनें त-

यार केला असून आपल्या भाषेचे विचित्र शब्दभांडार त्यांत समग्र भरलें आहे,—साधारण मताहून इतकें भिन्न मत त्यांचें कां बरें झालें ? अर्थात् येवढ्याच करितां कीं, कोश रचण्याच्या अचाट कामांत त्यांस सगळी भाषा धुंडाळणें अवश्य पडून तींतील सर्व गुण त्यांस स्पष्ट दिसून आले. पण मोलस्वर्थ साररव्यांचें मत कसेंही असलें तरी तें त्यांच्या कोशांतल्या कोशांत. तें वाचून कोणीं पहावें ? किंवा आमच्या भाषेविषयीं आमचें मत असेल तेंच खरें, त्यांत साहेब कोण मत देणार ? असो; याप्रमाणें स्वभाषेच्या लज्जास्पद अज्ञानास्तव व दुरभिमानास्तव आजपर्यंत मराठी भाषेची फारच हयगय होत गेली. व ज्यांनीं तिच्या अभिवृद्ध्यर्थ निरंतर उत्साहानें झटावें, त्यांच्यांत सुस्ती, कृतकृत्यताबुद्धि, पंडितमन्यता, वगैरे दोष असंह वसल्यामुळें तिची मोठी हानि होऊन ती क्षयाच्याच पंथास दिवसेंदिवस लागत चालली आहे.

५. या भावी अनर्थाच्या परिहारार्थ कित्येक जे उपाय सुचवितात ते मोठे मौजेचे आहेत. कोणी म्हणतात, युनिवर्सिटीच्या वरच्या परीक्षांत मराठी भाषा पुनः घालावी ; मात्रिक्युलेशन परीक्षेस मराठी आवश्यक करावी.—युनिवर्सिटी स्थापन झाल्यापासून पहिलीं आठ दहा वर्षे वरील दोन्ही प्रकार चालू नव्हते काय ? बरें, मग तितक्या काळांत मराठी भाषेचें कोणतें मोठें हित झालें ? आपला ज्ञानौघ किती ग्रंथकारांनीं तींत ओतला ? पण इतकेंचसें काय ? आज वीस बावीस वर्षे दक्षिणाप्रैज कमिटी मराठी भाषेच्या हितकर्त्यास माळ घालण्यास सतत तत्परतेनें उभी नाहीं काय ? मग तिच्या सत्कृतीचा आदर करण्यास असे कोण आले, कीं ज्यांच्या बुद्धीस तिच्या कृपाकटाक्षाशिवाय स्फूर्तिच न होती ? युनिवर्सिटीचे किताबवाले तिच्या भजकांत किती सांपडतील ? अशा जबरदस्तीच्या उपायांचे पुरस्कर्ते जर क्षणभर विचार करतील तर त्यांस खचित कळून येईल कीं, जगांतील कित्येक भाषांस जी अभियुक्तता आली ती अशा बळजबरीनें व लालचीनें आली नाहीं ! कोणत्याही कामांत मनुष्य जो नांवालौकिकास चढतो तो वरच्यासारख्या कृत्रिम उपायांनीं कधींही चढत नाहीं; तसें होण्यास मुळचा अंकुरच पाहिजे. दुसरे कोणी म्हणतात कीं कोडतांतूनही मराठी भाषा काढण्याचा सरकार यत्न चालवीत आहे हें अगदीं गैर आहे. तीस तेथें थारा अवश्य असावा.—वकिलांच्या अर्ध्याबोबड्या वक्तृत्वानें,—त्यांच्या 'आक्टा'नें, 'च्याज्यां'नें 'कैदीस संशयाचा फायदा दिल्या'नें—जर महाराष्ट्र भाषेची अभिवृद्धि होणार, तर तिचे खांब म्हणून सुतारांनीं, शिंप्यांनींही कां पुढें होऊं नये हें आम्हांस समजत नाहीं ! असो; वरील आक्षेप आमच्या कित्येक वाचकांस कदाचित् फार असमंजस वाटून ते आम्हांस उलट विचारतील कीं, तर मग मराठी भाषा बुडूं न देण्यास तजवीज तरी कोणती ? या प्रश्नावर आमचें उत्तर येवढेंच आहे कीं, हल्लींची स्वभाषेविषयीं उपेक्षाबुद्धि

जोंपर्यंत लोकांच्या मनांत अशीच राहील तोंपर्यंत कोणत्याही उपायास लेशमात्र- ही यश येणार नाहीं; पण जर कांहीं कारणानें ती कमी होत जाऊन नाहींशी झाली, तर वरील उपायांपैकीं एकाची सुद्धां बिलकुल गरज लागणार नाहीं. वरील दीर्घ प्रयत्न म्हणजे क्षयरोगी माणसास बळेंच चालवून त्याच्या अंगीं शक्ति आणवूं पाहण्यासारखे आहेत. यास्तव ते केवळ व्यर्थ असून विशेष क्लेशकारकमात्र होत. पण जर ईश्वरी कृपेनें रोग्याच्या रोगाच्या मूळावर औषध पोंचलें, तर त्याच्या अवयवास आलेली ग्लानि दूर करण्यास जसा यत्किंचितही प्रयत्न नको; तद्वतच परभाषादूषणरूप जें क्षयाचें बीज आपल्या भाषेस लागून दिवसेंदिवस तीस खिळूं पहात आहे, तें जर का एकदां दूर होईल, व विद्वानांची तिजकडे प्रवृत्ति होईल, तर तिच्या अभिवृद्धीस आरंभ झाला ह्मणून समजावें. पण हें जर होणार नाहीं, तर तिचा लय जितका लवकर होईल तितका बराच!

६. या ठिकाणीं आमच्या वाचणारांस एक मोठीच शंका येईल; तिचें निवारण केलें पाहिजे. ते विचारतील कीं, मराठींत मागेंही दोन परभाषा—फारशी व आरबी—पुष्कळच मिसळल्या होत्या; मग आतां इंग्रेजीचेंच येवढें भय कसचें ! ही शंका सकृद्दर्शनीं खरी वाटते; पण अंमळसा बारीक विचार केला तर ती अगदीं शुष्क दिसेल. त्या परकी भाषांचा संबंध मराठीशीं ज्या प्रकारचा होता त्याहून इंग्रेजीचा संबंध फारच निराळा आहे. त्यांपैकीं आरबीचा संबंध तर दक्षिणेकडे मुसलमानांचेंच जोंपर्यंत प्राबल्य होतें तोंपर्यंतच असून आतां मुळींच नाहींसा झाला आहे; सध्यां जे कांहीं आरबी शब्द आढळतात, ते फारशी भाषेच्या द्वारेंच आले असावे असें वाटतें. तसाच या दुसऱ्या भाषेचाही संबंध पेशव्यांच्या कारकीर्दीच्या अखेरपर्यंतच असून तेव्हांपासून नाहींसा झाला आहे. यास्तव चालू मराठी भाषेंतून जुने परकी शब्द गेल्या पन्नास वर्षांत शेंकडों निघून जाऊन कांहीं वर्षांनीं तर ते आणखीही कमी होतील असें दिसतें. पेशव्यांच्या राज्यांत दप्तर फारशी भाषेंत ठेवीत असल्यानें व ब्राह्मण लोक पुष्कळ त्यांतच चाकरीस रहात, यास्तव त्या भाषेचे शब्द प्रचारांत पुष्कळ येऊं लागले. पण त्या वेळचे लोक फारशी ज्या रीतीनें शिकत तीपेक्षां आतांची इंग्रेजी शिकण्याची तऱ्हा फार वेगळी आहे. त्यांचा ती परभाषा शिकण्याचा उद्देश केवळ व्यावहारिक होता,—ह्मणजे सरकारी काम बजावतां येण्यापुरतीच ती शिकत. सध्यांच्या लोकांत इंग्रेजींतील अनेक ग्रंथांत निष्णात झालेले विद्वान् जसे शेंकडों सांपडतील तसे त्यावेळेस क्वचितच कोणी असेलच तर फार असतीलसें वाटत नाहीं. बहुतेक तर आतां जशी हिंदुस्थानी भाषा लोक शिकतात त्याप्रमाणेंच सरासरी बोलण्या चालण्या पुरतीच केवळ शिकत

असतील असें दिसतें.* तेव्हां अशा प्रकारें परभाषांचा संबंध किंतीही काळ जरी असला, तरी त्यापासून चालू देशभाषेस भीतीचें कांहींच कारण नाहीं हें उघड आहे.

पण इंग्लिश भाषेची गोष्ट तशी आहे काय ? या भाषेचें सामान्य ज्ञान तर आतांशा बहुधा प्रत्येक मनुष्यास जरूर झालें आहे. दिवसेंदिवस तर तींत निपुण होणें हा जीवनाचाच एक उपाय होऊं पहात आहे. चोहोंकडे प्रतिष्ठा मिरविण्याचें तर यासारखें सध्यां दुसरें साधनच नाहीं. तेव्हां तिचा जो हल्लीं फैलावा झाला आहे, व होत चालला आहे, त्यापुढें वर सांगितलेल्या भाषांची गोष्ट काय बोलावी ! इंग्लिश लोक आपल्या उत्कृष्ट भाषेचा साऱ्या भूमंडळावर प्रसार होत चालला आहे याचा अतिशयित गर्व वाहतात, व तो त्यांचा गर्व यथार्थ आहे. आमच्या नुसत्या हिंदुस्थानांतच पाहिलें तर आमच्या तरुण विद्वानांस तिनें इतकें वेडावून टाकिलें आहे कीं, त्यांस आपल्या आईबापांशीं, बायकांशीं, बहिणींशीं, चाकरांशीं सुद्धां शुद्ध व सरळ बोलण्याची मारामार पडते ! मग ग्रंथांतील भाषेविषयीं तर काय सांगावें ! त्यांच्या मनाचा जो व्यापार चालतो तो सारा इंग्रेजी भाषेंत; तेव्हां देशभाषेंत बोलणें किंवा लिहिणें झाल्यास तें भाषांतर होऊन निघायचें ! असो; तर या सर्व गोष्टींचा क्षणभर विचार केला असतां सहज ध्यानांत येईल कीं, मुसलमानांच्या सहवासानें आपल्या पेहेरावांत जितकी तफावत पडली तितकीच भाषेंतही पडली. ह्मणजे मुळची साधी रीत जी दोनच वस्त्रें वापरण्याची ती जाऊन तीहून डौलाचा जो सध्यांचा आंगरखा, पागोटें, उपवस्त्र हा पोषाक जसा त्या लोकांपासून आपण उचलला, त्याप्रमाणेंच त्यांच्या भाषेंतून आपल्या भाषेंत कांहीं शब्द येऊन व तीस नवें वळण लागून तींत झोंकदारपणा व आवेश हे गुण मात्र ज्यास्त आले. तेव्हां त्या भाषेच्या मिसळण्यानें आपल्या भाषेचें अहित न होतां हितच झालें, यांत संशय नाहीं. पण इंग्लिश भाषेचा प्रचार हाच आतां सार्वत्रिक होऊन मुळच्या भाषेचा लोप होऊं पाहत आहे. कारण, विचार, कल्पना यांची उत्पत्ति ज्या मनापासून तेंच इंग्रेजी बनल्यावर मूळच्या भाषेची प्रधानता कोठें राहिली ? अर्थातच नाहीं; तीस सर्व प्रकारें गौणत्व येऊन इंग्रेजी जिकडे नेईल तिकडे जाणें तीस प्राप्त झालें.

७. वरील उपपादनावरून सर्वांच्या ध्यानांत सहज येईल कीं, सध्या

*हा तर्क आम्ही यावरून करितों कीं, मराठींत जे अजून शेंकडों फारशी व आरबी शब्द आहेत त्यांचे या भाषेंत कांहीं विलक्षण अर्थ होऊन गेले आहेत ! मोलस्वर्थकृत मराठी कोशांत अशा शब्दांचे मूळचे व अपभ्रंश अर्थ दिलेले आहेत,

मराठी भाषा मोठ्या कचाटींत सांपडली आहे. इंग्रेजीसारख्या प्रबल परभाषेचा तिजवर अगदीं पगडा बसून तिचें स्वत्व ह्मणजे निराळेपणा नष्ट होण्याच्या बेतांत आहे. तेव्हां अजून जोंवर हें संकट अनिवार्य झालें नाहीं तोंवरच तिच्या कैवाऱ्यांस कंबर बांधण्याचा अवकाश आहे!

८. याप्रमाणें आपल्या भाषेच्या सध्यांच्या स्थितीविषयीं थोडें बहुत निरूपण झालें. आतां तिचा उत्कर्ष होण्याची आशा आहे कीं नाहीं, याविषयीं आह्मांस जें वाटतें तें वाचकांस सादर करितों.

वरच्या आमच्या लिहिण्यावरून सुज्ञ वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल कीं, इंग्रेजी विद्येचा जो एवढा फैलावा आपल्या लोकांत हल्लीं झाला आहे, व होत चालला आहे, तो आह्मांस अनिष्टसा वाटतो असें नाहीं तर त्याच्या योगानें त्या परभाषेचें वर्चस्व जें आपल्या मराठीवर होत चाललें आहे त्यापासून होणारा अनर्थ आह्मीं वाचकांस दाखविला. पण इतकेंच नव्हे. हा अनर्थ होतां होतां येवढा भयंकर होणार आहे कीं, शेवटीं त्याचें अनर्थत्वच नाहींसें होऊन आपल्या भाषेस इंग्रेजी विद्येपासून व भाषेपासून लाभ झाला या शब्दांतच कांहीं अर्थ राहणार नाहीं. कारण, जर सध्यांप्रमाणें इंग्रेजी शब्दांची व रचनेची आपल्या भाषेंत सतत भेसळ होत गेली —आणि जर कांहीं प्रतिबंधक कारण न झालें तर असेंच होणार हें कोणीही सांगेल!—तर तिचें रूप पालटतां पालटतां असें होईल कीं, ती इंग्रेजीपासून निवडतां येणार नाहीं; व तिच्या मूळच्या रूपाचा मागमूसही राहणार नाहीं. मग असें झाल्यावर 'आपल्या भाषेस असे असे लाभ झाले' असें ह्मणतांना 'आपल्या' या शब्दांत कांहीं अर्थ राहिला काय? तसेंच मराठीस वर सांगितलेली सरूपतामुक्तिच मिळाल्यावर तिचा आधींचा देह कोठें राहिला? व म्हणूनच मग अनर्थ तरी कसचा? यास्तव मोक्षमुल्लर साहेबांनीं आपल्या देशांतील लोकांस जो धर्माच्या बाबतींत उपदेश केला आहे, तोच आम्ही एतद्देशीय भाषांविषयीं त्यांस करतों. म्हणजे जर आपण सर्व इंग्रेज व खिस्ती बनलों, तर आपला आपलेपणा अर्थातच समूळ विनष्ट झाला; मग आमच्या देशाचें आह्मीं पुनरुज्जीवन केलें हे शब्द सहजच विगतार्थ झाले! त्याप्रमाणेंच जर मराठी भाषा होतां होतां इंग्रेजीच बनली तर आपल्या लोकांचा तींत ग्रंथ लिहिण्याचा आटाट सर्व केवळ व्यर्थ झालासें होईल! यास्तव मराठींत इंग्रेजीची भेसळ होऊं देणें हें आपणास लज्जास्पद आहे इतकेंच नव्हे, तर त्याच्या योगानें आपल्या सर्व प्रयत्नांचा शेवटीं विघातही होणार आहे.

इंग्लिश भाषेचा आम्ही द्वेष करीत नाहीं हें तर काय, पण आपल्या मराठीच्या उत्कर्षास ती मोठेंच साधन होईल अशी आमची खात्री आहे. सर्व

जगांतील ज्ञानभांडार तींत सांठवलें असल्यामुळें तिचें साहाय्य मराठीसारख्या परिपक्क होऊं पाहणाऱ्या भाषेस जितकें होईल तितकें थोडें आहे! इतकेंच मात्र कीं, तें ज्ञानभांडार खुद्द आपलेंसें करून घेण्यास आपल्या भाषेचें स्वत्व ह्मणजे निराळेपण कायम राखलें पाहिजे. ज्याप्रमाणें तेच रस शरीरास हितावह होत, कीं, जे शरीरप्रकृतीस मानून जीवतत्वास धक्का लावणार नाहींत; त्याचप्रमाणें जे भाषांतरादि ग्रंथ भाषेच्या सरणीस अगदीं बरोबर उतरून तिच्या रचनेस यत्किंचितही अपाय न करतील तेच मात्र तीस वर्धक होतील. एरवींच्यांनीं जी तिची वृद्धि होईल ती केवळ वातमूलक-स्थौल्याप्रमाणें होय. तिच्या योगानें तीस दुरून दिसण्यापुरती बळकटी आलीशी वाटेल खरी, पण वस्तुतः पाहणारापुढें तिच्या अंगीं आलेली क्षीणता क्षणमात्रही झांकली जाणार नाहीं. तर मराठी भाषेच्या हितकर्त्या विद्वानांनीं हें पक्कें लक्षांत वागवावें कीं, इंग्रेजींतील केवळ अर्थ मात्र घेऊन त्यास शुद्ध मराठीच्या सांच्यांत त्यांनीं ओतलें पाहिजे. अशा तऱ्हेचे ग्रंथ बनले असतां ते भाषेस फारच हितावह होऊन भूषणप्रद होतील.

९. आपल्या भाषेस दुसरी उत्कृष्ट सोय ही आहे कीं, तीस प्रसंगानुरोधानें प्रौढता देण्यास व शास्त्रपरिभाषेचे शब्द नवे बनवण्यास संस्कृत भाषेचें साहित्य तीस अनुकूल आहे. कित्येक शास्त्रें अगोदर संस्कृतांतच असल्यामुळें त्यांची परिभाषा तर ठरलीच आहे. पण दुसरीं जीं अनेक आलीकडे युरोपियन लोकांनीं काढलीं आहेत त्यांवरही ग्रंथ लिहिण्यास मराठींत कांहींच अडचण पडणार नाहीं. ही उत्तम सोय नसती तर 'मेडिटेरेनियन', 'आट्मसफीयर', 'रिफ्राकशन', असे कर्णकटु अडाणी शब्द मराठींत घेणें भाग पडतें; व 'भूमध्यसमुद्र', 'वातावरण', 'वक्रीभवन', अशा मूळच्या इंग्रेजी शब्दांसही प्रौढतेंत व वर्णसौंदर्यांत लाजविणाऱ्या शब्दांस आपण अंतरलों असतों. शिवाय संस्कृत भाषेंत काव्यादि ग्रंथांचा भरणाही पुष्कळ असल्यामुळें तिचेंही साहाय्य वरच्या इंग्रेजीप्रमाणें आपल्या भाषेस पुष्कळच होणार आहे. मराठींत प्रवीण होऊं पाहणारास निदान काव्यव्युत्पत्तीपुरतें तरी संस्कृत भाषेचें ज्ञान अवश्यमेव हावेंच; कारण दोहोंचा संबंध निकट असल्यामुळें मूळच्या भाषेशिवाय चालू भाषेचें ज्ञान पुरतेपणीं होणें कठीण आहे. आतां इंग्रेजींत व संस्कृतांत मराठी भाषेच्या उत्कर्षास कारणभूत होण्याच्या संबंधानें एक मात्र मोठा भेद आहे. तो अर्थात् हाच कीं, पहिली सर्व प्रकारें परभाषा पडल्यानें तिच्या धर्तीवर जाणें जसें तीस अत्यंत दूषणार्ह होणार आहे, तसें ती दुसरीच्या पद्धतीवर पडली असतां केवळ तितकें होणार नाहीं.

याप्रमाणें, आपल्या भाषेची अभिवृद्धि होण्यास एकीकडून संस्कृत

व एकीकडून इंग्रेजी अशा दोहोंचा आधार तीस बळकट सांपडला पाहिजे. तशीच तिसरी गोष्ट ही आहे कीं, ती सांप्रत जितपत स्थितीस येऊन पोंचली आहे तीही तिची वृद्धि होण्यास पुष्कळ अनुकूल आहे. सध्यां जर ती केवळ अडाणी अवस्थेंतच असती तर, इंग्लिश व संस्कृत अशा प्रौढ भाषांपासूनही तीस कांहींएक नफा न होता. पण दैवयोगानें अनेक कारणांस्तव ती आधींच पुष्कळ नांवारूपास आली आहे. यास्तव अशा स्थितींतही तिची हेळसांड केली असतां आपणांवर फारच दोष येईल यांत संशय नाहीं!

११. आतां आपल्या भाषेच्या वृद्ध्यर्थ आलीकडे कितपत उद्योग झाला व सध्यां कितपत चालू आहे याविषयीं कांहीं लिहून प्रस्तुत विषय पुरा करितों.

गेल्या पन्नास वर्षांत सरकारानें विद्यावृद्ध्यर्थ किती खटपट केली ती सर्वांस माहीत आहेच; तीविषयीं येथें सविस्तर लिहिणें नको. कोश व व्याकरण या दोहोंशिवाय भाषेस ठरीवपणा येत नाहीं, यास्तव सरकारानें पहिल्यानें तीं तयार करवून भाषेच्या उत्कर्षास प्रथम पाया घातला. पुढें हळू हळू गद्यग्रंथांची प्रवृत्ति पडून ते वाढविण्याकरितां सरकारानें कित्येक उत्तेजनाचे उपाय करून ठेविले. ते अजूनही चालू आहेत. या सर्व स्तुत्य प्रयत्नांस बरेंच यशही आलें; व लोकांत समजूत व उपयुक्त ज्ञान यांचा बराच प्रसार झाला. पण आलीकडे आठ दहा वर्षांत इंग्रेजीचा अभ्यास मनस्वी होत गेल्यानें एका मोठ्या अनिष्टास आरंभ झाला. तें अर्थातच भाषेचें दूषण होय या दूषणाचा प्रसार निष्प्रतिबंध सतत चालल्यानें सध्यांच कितपत अनर्थ झाला आहे, व पुढें कोठपर्यंत पोंचणार, याविषयीं निबंधारंभीं आह्मीं लिहिलेंच आहे. असो; सध्यांच्या काळींही मराठीच्या तर्फेनें बराच उद्योग चालला आहे. एक पत्र व पुस्तककर्त्यांचा; आणि दुसरा स्वतंत्र ग्रंथकारांचा. या दोहोंच्याही संबंधें अनुक्रमें विचार करूं.

१२. पहिल्यानें वर्तमानपत्रें, हीं आतांशा चोहोंकडे निघूं लागून पुष्कळ झालीं आहेत. हेंच आपल्या लोकांत विद्या अतोनात झाल्याचें एक मोठें चिन्ह होय असा पुष्कळांचा समज आहे. पण आह्मांस तसें वाटत नाहीं. सध्यां जो उठला तो इंग्रेजी शिकूं लागतो हें जितपत विद्याभिरुचीचें चिन्ह होय, किंवा किरकोळ जिनसांच्या विक्रीचीं पुष्कळ दुकानें या शहरांत नवीं झालेलीं दृष्टीस पडतात हें जितपत त्यांतील संपत्ति वाढल्याचें दर्शक होय. तितपतच वरील फैलावा विद्यावृद्धीचा सूचक होय असें आम्हांस वाटतें. हीं इतकीं वाढल्याचें कारण साधारण ज्ञान लोकांत बरेंच वाढलें; हें एक आहे खरें; पण दुसरें मोठें कारण आह्मांस हें वाटतें कीं, 'एकानें केलें
[illegible]

जुतीचीं दुसरींही उदाहरणें दृष्टीस पडतात. जिकडे तिकडे वक्तृत्वोत्तेजक सभा, पुस्तकालयें, वगैरेंची स्थापना; 'मुक्तमाले 'च्या धाटणीवर केलेल्या शेंकडों पानचट गोष्टी, ' परशियन नैट्स ', ' नेटीव नैट्स ', ' सवाईमाधवरावावरचें नाटक ', इत्यादि सर्व उक्त अनुकरणेच्छेचीं उदाहरणें होत. असो आतां हें खरें कीं, ही अनुकरणेच्छा मनुष्यमात्रास स्वाभाविक आहे; पण आपली योग्यता, शक्ति वगैरे न जाणून केवळ दुसऱ्याचें पाहूनच करण्याची जी बुद्धि ती मनाच्या पराधीनत्वाची व कोतेपणाचीच दर्शक होय यांत संशय नाहीं. असो; पण सांप्रतकाळीं वर्तमानपत्रांचा सुकाळ होण्याचीं कशींही कारणें असलीं तरी त्यांपासून आपल्या भाषेला पुष्कळ उपयोग होण्यास तीं साधनें झालीं आहेत ही आमची खात्री आहे. सुमारें आठ दहा वर्षांपूर्वी उत्कृष्ट पत्रें जितपत चालत होतीं तितपत आतां अगदीं सामान्य प्रतीचीं आहेत तीं चालतात असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. कित्येक तर मोठ्याच योग्यतेस चढलीं आहेत, हेंही येथें लिहिण्यास आह्मांस आनंद वाटतो. आतां त्यांतील मराठी भाषा नेहमीं शुद्धच असते असें नाहीं, पूर्वोक्त दूषितत्वाचा प्रकार त्यांत नजरेस येतो हें खरें आहे; पण यासंबंधेंही त्यांत सुधारणा होत चालली आहे. व कांहीं काळानें पुष्कळ होईल असा आह्मांस अजमास दिसतो.

१३. दुसरीं, मासिक पुस्तकें. यांपैकीं एकाविषयीं तर आह्मांस लिहितांच येत नाहीं. दुसरीं तीन आहेत त्यांपैकीं दोन सुमारें दोन वर्षांमागें निघूं लागून बहुधा तिसऱ्याच्याच धाटणीवर चालू झालीं आहेत. हें तिसरेंच त्या तिहींत काळाच्या व योग्यतेच्या मानानें श्रेष्ठ आहे. त्याची भाषा शुद्ध व प्रौढ असून त्यांतील विषयही महत्वाचे असतात. तारखेच्या तारखेस अंक काढून वर्गणीदारांच्या टपक्यांतून सुटावें येवढीच इच्छा न धरतां ह्मतीं घेतलेल्या कामाचा बोज त्यास चांगला कळतो सें स्पष्ट दिसतें. त्यांतील लेखांवरून लिहिणारांचा देशाभिमान, निर्भीडपणा, निर्मत्सरता, गुणग्राहित्व, वगैरे उत्कृष्ट गुण सर्व व्यक्त होतात. दुसरीं जीं दोन सांगितलीं तीं एकंदरींत पाहतां बरींच आहेत; तरी त्यांत सुधारणा करण्यास पुष्कळ जागा आहे असें आह्मांस वाटतें. एकाची भाषा शुद्ध असते; पण ज्याच्या त्याच्यावर हत्यार धरण्याचा जो त्यानें बाणा उचलला आहे तो विचारी मनुष्यांस खास आवडणार नाहीं. त्याच्या योगानें त्याची योग्यता मात्र कमी होऊन दुसऱ्यास फजीत करण्याचा जो त्याचा उद्देश तो सिद्धीस न जातां उलटा फसून मात्र जातो. मोठमोठ्या इंग्रेजी ग्रंथकारांची कोणास टोंचा मारण्याची रीत किती संभावितपणाची व किती रामबाण असते हें त्यास ठाऊक असेलच, तर तिचेंच अनुकरण करण्यास आह्मी त्यास वि-

फारस करतों. शत्रूचा पाडाव करणें असल्यास ज्ञानांतील शस्त्राची धार जितकी उपयोगी पडेल तितका तीशिवाय नुसता मनगटाचा जोर कामास येणार नाहीं हें त्यानें पक्कें लक्षांत ठेवावें. आतां आपल्या धर्माच्या तर्फेनें भांडून त्याच्या प्रतिपक्ष्यांचें खंडन करणें हाच जर त्याचा उद्देश असेल तर तो आमच्या लोकांस काहींसा मानवेल यांत संशय नाहीं; व पाद्री, बाटे वगैरे लोकांच्या जो तोंडीं लागेल त्यानें काहीं अशा जशास तसें के. त्यावांचूनही उपाय नाहीं हें खरें आहे. तरी या कामींही आमच्या देशबधूंनं आपली इतकी विटंबना करून घ्यावी हें आह्मांस सहन होत नाहीं. हा दोष राहिलेल्या दुसऱ्या पुस्तकांत मात्र अगदीं दिसत नाहीं. पण त्यांत भाषाशुद्धीकडे चांगली नजर दिलेली नसते. शिवाय विषयांची ही निवड ह्मणण्यासारखी चांगली नसते. ज्या विषयांची माहिती वाचकांस मजेची वाटून उपयोगाची होईल, असेच विषय प्रायः मासिक पुस्तकांतून असावे. तादृश प्रसिद्ध नसणाऱ्या पुरुषांचीं चरित्रें, दूर देशांचें वर्णन, मराठींत नीरस वाटणारीं भाषांतरेंही त्यांत कामाचीं नाहींत. असो; एकंदरींत सर्वांपासून भाषेस बराच फायदा होईलसा सुमार दिसतो.

१४. आतां एका प्रकरणाविषयीं मात्र विचार करावयाचा राहिला. तें इतर ग्रंथांचा भरणा आपल्या भाषेत जो काहीं झाला आहे व होत आहे त्याविषयीं होय. हा भरणा जरी अद्याप मोठासा झाला ह्मणतां येत नाहीं, तरी त्या सर्वांविषयीं यथायोग्य लिहिणें बऱ्याच वेळाचें व विचाराचें काम आहे. यास्तव त्यांविषयीं येथें विशेषतः काहीं न लिहितां सामान्यतः काहीं निरूपण करतों.

इंग्लिश भाषेत पहिल्यानेंच गति होऊन तींतील सुरस ग्रंथांची आपल्या लोकांस जेव्हां गोडी लागली, तेव्हां त्यांसारखें आपल्याही भाषेत काहीं करावें अशी त्यांस सहजच मोठी हौस वाटली. मग पुष्कळांनीं हा उद्देश भाषांतरद्वारा सिद्धीस नेला. यांच्या योगानें लोकांचें पुष्कळ हित झालें, व इंग्रजी भाषेची योग्यता सर्वांस स्पष्टपणें कळून आली. पुढें कित्येकांनीं यावरही तोड करण्याचें मनांत आणिलें. कोणी इंग्रेजी ग्रंथांच्या नमुन्यावर कल्पित कथा, नाटकें, व इतर ग्रंथ केले; व कोणी इंग्रेजींतीलच गोष्टींचे देशाचारानुरोधानें रूपांतर करून मराठी ग्रंथ बनवले. तशीच संस्कृतांतूनही काव्यादि ग्रंथांचीं भाषांतरें होऊन भाषेची व रसिकत्वाची लोकांत वृद्धि होण्यास बरींच कारणें झालीं. असो; याप्रमाणें तऱ्हेतऱ्हेचे ग्रंथ होऊन मराठीस पुष्कळ शोभा येत चालली होती. पण पुढें हळू हळू विद्वानांची तिजवर अवकृपा होऊं लागून पहिलें मान फिरतां फिरतां आतां

अगदीं फिरून गेलें. तिचीं सूत्रें ज्यांनीं हातांत वागवावीं त्यांनीं तीस सोडल्यापासून तिजवरची कळा उडत चालली. तिच्याविषयीं कळकळ वाळगणारे असे कोणी राहिलेच नाहींत. नाहीं ह्मणण्यास सध्यां दोघांचा मात्र आश्रय तीस उरला आहे. एक पाद्री लोकांचा; व दुसरा तिजवर उपजीवन करणाऱ्या ग्रंथादि कर्त्यांचा. पण या आश्रयाची योग्यता कितपत आहे हें सांगणें नको. मिशनरी लोकांच्या लेखांत तर मराठीचें रूप कित्येक ठिकाणीं असें चित्रविचित्र दृष्टीस पडतें कीं, ती 'बेचलच्या बुरुजावरील भाषेचीच बहीण' शोभेल! ती समजण्यास धोतर नेसलेला, शालजोडी पांघरलेला व डोक्यावर साहेबी टोपी घातलेला महाराष्ट्रसंस्कृतांग्लभौमभाषाभिज्ञ महापंडितच आणून पुढें उभा केला पाहिजे! दुसरा मोठा आधार अर्थलुब्ध लोकांचा. अशांचे ग्रंथ कित्येक असे मासलेदार आहेत कीं, त्यांत चोहोंकडे हिंडलें असतांही अर्थाचा पत्ता लागत नाहीं.' दुसऱ्यांचें इकडून तिकडून चोरून आणून सरासरी पानांची भरती करून दिलेली असते.

१५. पण यावरून सध्यां छापलीं जाणारीं सारीं पुस्तकें येथून तेथून अगदीं नादान असतात असा आमचा लिहिण्याचा अभिप्राय कोणी समजूं नये. तरी सत्परीक्षकांचा बहुधा अभावच असल्यामुळें चांगल्यांस व वाईटांस हल्लीं एकाच पंक्तीस बसणें येतें हें खरें. सध्यां लिहिण्याची हौस एकंदर लोकांत पुष्कळांच्या ठायीं दृष्टीस पडते; तेव्हां या सर्वांचे लेख सारख्याच योग्यतेचे असतील हें तर मुळींच संभवत नाहीं, न्यूनाधिकभाव वस्तुगत्याच असायचा. पण हा समजावा कोणास? स्वतःच्या रूपाची आपल्याच डोळ्यांस प्रतीति घडणें जसें केवळ अशक्य, तसेंच आपल्या ठायींचे गुण उत्कृष्ट असले तरी ते आरले आपणास पहिल्यानेंच कळणें स्वभावींच शक्य नव्हे. हें ज्ञान पहिल्याचें जसें आरशानें वगैरे होतें तसें दुसऱ्याचें यथार्थोक्तीनें होतें. येथवर दोहोंचें सादृश्य ठीक आहे; पण पुढें त्यांत एका संबंधानें मोठाच भेद नजरेस येतो. तो हा कीं, पहिला प्रत्यय घडणें जसें अगदीं सुलभ आहे; तसें दुसऱ्याचें नाहीं. अगोदर यथार्थ ज्ञान कठीण; मग त्याहून एके पक्षीं निर्मत्सरता, व दुसरे पक्षीं स्पष्टवक्तेपणा हा तर विरळच. सारांश, ग्रंथांची यथार्थ परीक्षा करणारे असले, ह्मणजे चांगल्या वाईटाची तेव्हांच निवड होते; व चांगल्यांस उत्तेजन मिळून भाषेचें उत्तरोत्तर हित होत जातें. पण सध्यांची स्थिति त्या प्रकारची नसून कांहीं विलक्षणच आहे. ग्रंथकर्त्यास प्रसिद्ध होण्याचे तीन मार्ग आहेत. एक त्यानें स्वतःच्या जोखमीवर आपलें पुस्तक छापावें,—ह्मणजे लोकांकडून आश्रय मिळाला तर मगाच, नाहीं तर

सरासरी छापणावळ तरी काढण्यापुरतें कोणा विद्यालयांतील अधिका- ऱ्याचें आर्जव करावें. या मार्गाचें अवलंबन ज्यास पैशाची कमताई आ- णि त्याच्या हातून तर अर्थात् होतच नाहीं. तेव्हां नुसत्या प्रसिद्धीचा मार्गही पैशाखेरीज कोणास अनुकूल नाहीं, व यामुळें कोणाचे ठायीं कसाही गुण असला तरी ठिकाणच्या ठिकाणींच मुरून जाण्याखेरीज त्यास गत्यंतर ना- हीं. दुसरा मार्ग दक्षिणाप्रैज कमिटी. हा मार्ग वरच्याहून सोईवार खरा; पण या सभेकडे आपला ग्रंथ पाठवण्याचा धीर येण्यास ग्रंथकर्त्यास आपली योग्यता बक्षिसापुरती आहे येवढा तरी भरंवसा पक्का असला पाहिजे. हा त्यास कसा यावा ? कोणाच्या अंगीं योग्यता वास्तविक असतांही ती त्यास परप्रत्ययाशिवाय भासत नाहीं; व कोणाच्या अंगीं ती थोडी असतां किंवा मुळींच नसतांही स्वाभिमानास्तव मोठी वाटते. यास्तव प्रस्तुत उद्देश पुरता सिद्धीस जात नाहीं. तिसरा मार्ग विद्यालयाचे मुख्य अधिकारी यांकडे अर्ज. येथें तरी वरचीच अडचण-ह्मणजे आपल्या योग्यतेचा पक्का भरंव- सा आधीं असणें, ही आहेच; पण येवढीच असती तर पुरवती ! एखाद्या चांगल्या अभिज्ञाकडून आपला ग्रंथ मान्य होईल कीं नाहीं याविषयीं अ- भिप्राय घेतां येता: पण इतकी तयारी करूनही वरील अधिकारी तो पसंत करतातच असा काय नेम आहे ? त्यांचा अनन्यभाव दोघां दुसऱ्या काम- गारांवर. ते सांगतील तो अखेरचा निकाल. इंग्रजीवैद्यकांत निष्णात ह्मण- विलेल्या डाकरांचा अभिप्राय जसा वज्रलेप, त्यावर कोणाची कोर्टीच चा- लणें नाहीं; त्याचप्रमाणें वरील दोघांचें मत जें एकदां ठरेल तें कायम, त्यां- त चुकीचा संभवच राहत नाहीं ! आमचें सरकार त्यांस हुद्याचा किताब देतें त्या बरोबरच इटली देशच्या पोपा प्रमाणें त्यांस प्रमादराहित्याचा महा अधिकारही देत नसेल ना ! ! कोणीं सांगावें ? -----पण सामान्यज- नाच्या समजुतीस तर त्यांच्या प्रमादाभावाचा व सर्वज्ञतेचा त्यांच्या अभि- प्रायांशीं मेळ घालतां घालवत नाहीं असें अनेक वेळां होतें ! ग्रंथकर्त्यानें डोळ्यांत तेल घालून व कितीही अचाट श्रम करून ग्रंथ तयार केला असो; त्याची योग्यता एक क्षणार्धात ओळखून एका टाकासरसा त्याचा निकाल फाडकन् पाडण्याची त्यांची शर्थ खरी ! एरवीं साधारणरीत्या पाहिलें तर काम- काजास ठेवलेल्या चाकर माणसांशीं त्यांच्या भाषाज्ञानाचा प्रकाश पडून ना- हीं, सरासरी खुणाखाणांनींच व्यापार चालतो; सभासदांच्या नात्यानें एखाद्या पुस्तकावर मत देणें आल्यास दुसऱ्याच्या-व विशेषतः चिटणीसांच्याच-अभि- प्रायावर निर्वाह करणें भाग पडून तें एका ओळीवर कधींही लांबत नाहीं; पण ए- खाद्या हतभाग्य ग्रंथकाराचें दुर्दैव उभें राहून त्याच्या श्रमांचा निकाल जेव्हां त्यांस स्वतंत्रतेनें करणें पडतें, तेव्हां त्यांस अकस्मात् कोठून स्फूर्ति होत असे-

ल ती परमेश्वर जाणे ! या धडधडीत अंधाराची जेव्हां जेव्हां आम्हांस आठवण होते, तेव्हां तेव्हां सरकारच्या असमंजसपणास किंवा जात्याभिमानास, अथवा या कामगारांच्या धृष्टतेस, यांतून कशास ज्यास्त हसावें हें आह्मांस कळत नाहीं ! हा एक प्रकार तर शुद्ध अज्ञानाचा व घमंडीचा झाला. आतां दुसरा प्रकार जो आम्ही सांगणार तो यासारखा केवळ हास्यास्पद नाहीं ; तरी अनर्थमूलक होय यांत संशय नाहीं. या दुसऱ्या सरकार तर्फेच्या परीक्षकास देशभाषेचें ज्ञान उत्कृष्ट आहे खरें ; पण लिहिण्यास खेद वाटतो कीं, ग्रंथाच्या व्याकरणशुद्धीपलीकडे त्याचें लक्षच पोंचत नाहीं. गद्य असो, पद्य असो, शास्त्रीय विषय असो ; त्यांत ऱ्हस्व, दीर्घ, काना, मात्रा, अनुस्वार, शुद्ध प्रयोग, इतकीं त्यानें बसवलेल्या नियमांस अनुसरून असलीं कीं ग्रंथ चांगला; नाहीं तर वाईट. असो; याप्रमाणें सरकार तर्फे ज्यांच्या हातून ग्रंथांची पारख होते ते त्या कामास यथायोग्य नसल्यामुळें भाषेचे फार हाल होतात. जे ग्रंथ छापखान्यांतून निघून लोकांचे हातीं पडल्यावर लवकरच वाण्यांच्या घरीं वास करावयास योग्य, अशांचें मोठ्या चमत्कारानें दैव उघडून त्यांची शाळांतून गर्जना ऐकूं येते ; व ज्यांची चोहोंकडे मानमान्यता व्हावी त्यांची फारशी पुस्तापारतही न होऊन ते कोनाकोपऱ्यांत कसरींच्या भक्ष्यस्थानीं पडतात. असा उलटा न्याय झाल्याचीं उदाहरणें आमच्या अभिज्ञ वाचकांस ठाऊक असतीलच; यास्तव वरील उल्लेखांत केवळ अत्युक्ति केली नाहीं अशी त्यांची खचित खात्री होईल. असो; आतां या अनर्थाच्या परिहारार्थ आह्मांस एकच कांहीं अंशीं आपल्या हातचा असा उपाय सुचतो तो येथें सांगतों. पत्रकर्त्यांनीं व मासिकपुस्तककारांनीं सध्यांप्रमाणें नुसती उडवाउडव न करितां जे ग्रंथ त्यांकडे येतील त्यांवर निर्भीडपणानें व निष्पक्षपातबुद्धीनें आपले अभिप्राय प्रकट करावे. तसेंच चांगले असून मागें पडलेल्या ग्रंथांचीही योग्यता लोकांस लक्षांत आणून देण्याचा यत्न करून फुकट मिरवणाऱ्या हल्लींच्या ग्रंथांची चांगली चर्चा करावी. हें कृत्य भाषेस किती हितावह होईल हें सांगणें नको.

प्रस्तुत मालेचा उद्देश.

पिबामः शास्त्रौघान् ! उत विविधकाव्यामृतरसान् !

भर्तृहरि.

*अंक २ रा—(१) सद्यींची चोहोंकडची गडबड (२) भाषेच्या संबंधानें उद्योग; पत्रें पुढें सरसावून पुस्तकें मागें पडल्याचीं कारणें (३) पत्रें व मासिकपुस्तकें यांचें विभक्त होणें (४) मासिकपुस्तकांचा इतिहास—नव्या जुन्यांची

तुलना (५) अशा पुस्तकांची मूळ कल्पना; ती नीट न उमजल्यामुळें कित्येक पुस्तकांत आलेले मोठे दोष (६) मासिकपुस्तकाच्या खऱ्या स्वरूपाविषयीं मत; त्यांपासून झालेलें लोकहित (७) तसें इकडे होण्यास कोणती गोष्ट कमी आहे? (८) अशा पुस्तकांपासून आपणांस होणारे फायदे:-(९) मराठीच्याच द्वारें सामान्य लोकांस ज्ञान (१०) ग्रंथाभिरुचीची वृद्धि (११) भाषेचें पुनरुज्जीवन, विटंबनानिवारण, आणि अभिवृद्धीस आरंभ (१२) आणखी एक उपयोग (१३) पुनः सूचना.

मागील अंकांत मराठी भाषेचें एकंदर स्वरूप व ती सध्यांच्या काळीं कोणत्या स्थितीस येऊन पोंचली आहे याविषयीं थोडेंसें निरूपण केलें. आतां यांत सांप्रत पुस्तक सुरू करण्याचा हेतु काय याविषयीं पहिल्याहून ज्यास्त विस्तारानें येथें लिहितों.

१. आलीकडे दोन तीन वर्षांत चोहोंकडे मोठी गडबड होऊन गेली आहे. पूर्वीप्रमाणें केवळ वाक्पांडित्य न चालतां देशहितार्थ पुष्कळ उद्योग जिकडे तिकडे सरोसरी होऊं लागला आहे हें मोठें सुचिन्ह होय. लोकशिक्षण, वर्तमानपत्रें यांचा पुष्कळ फैलावा होऊन लोकांत ज्ञान व समजूत हीं दिवसेंदिवस वाढत चाललीं आहेत. आपलें शहाणें इंग्रेज सरकार आपल्या पाठीवर असतां आतां आपणास काय कमी; दिवसेंदिवस हिंदुस्थानची संपत्ति वाढून उत्तरोत्तर तीस इंद्रभुवनाचें साम्य येत चाललें आहे; आज आगगाडी झाली, उद्यां तारायंत्र झालें, परवां सूर्यकिरणांनीं क्षणार्धांत तजवीर काढण्याची अलौकिक कला या देशांत आली,-अहो काय आमचें भाग्य! पेशवाईत कोणाच्या स्वप्नीं तरी या गोष्टी होत्या काय? आज हजारों वर्षे जीं हिंदुस्थानचीं गेलीं तीं एक महाराष्ट्रच गेलीं, आज परमेश्वरानें महाभाग्याचा सुदिन दाखविला;-असे प्रमादजनित उद्गार नुकते नुकते ऐकूं येत होते. त्यांचा घोष अजून आमचे कानांत घुमतो आहे! पण या समजुती आतां बऱ्याच पालटत चालल्या आहेत. विलायतेंतील कांहीं थोड्या थोर लोकांचीं कशींही मतें असलीं, तरी चार हजार कोसांवरून या उष्ण देशांत येऊन व गेलीं शंभर वर्षे सतत युद्धप्रसंग करून जे लोक आपले धनी होऊन बसले त्यांनीं येवढी यातायात केवळ परोपकारबुद्धीनें केली नाहीं, व हिंदुस्थानचें राज्य करण्यांत या देशाच्या हिताव्यतिरिक्त त्यांचे कांहीं तरी हेतु असावे, हें आतां सर्वांच्या मनांत वागूं लागलें आहे. असो; वरच्या लिहिण्यानें हल्लींच्या राज्याचा आह्मी द्वेष करतों, किंवा त्यानें आपल्या देशावर जे अपरिमित उपकार आजपर्यंत केले व अजूनही करीत आहे ते आह्मी जाणत नाहीं, असें नाहीं. आह्मांस तर असें वाटतें कीं, असे विचार करण्याची आमच्या अंगीं शक्ति आणून त्यांस उघड उघडपणें करण्याची जी मोकळीक आमचें सरकार आह्मांस देत आहे, मा-

परतें औदार्य कोणतेंही नाहीं! तें मनांत येऊन बऱ्याच सारखे लेख लिहितांना रुग्नग्रस्त शंकेनें लेखणी वरचेवर अडखळते. असो; वरील लेखांत आमच्या लोकांची कशी समजूत, व आपण सुस्त बसलों तरी देशाची भरभर आपोआप चालणार आहे हें वेडें मत, या दोहोंवर आमचा मुख्यतः रोख होता; पण हीं दोन्ही आतां कमी होऊन स्वतःच्या उद्योगाखेरीज राज्यकर्त्यांचें शहाणपण व उदारपण हीं आपल्या कामास येणार नाहींत असें लोकांस भासूं लागलें आहे.

२. सध्यां भाषेच्या संबंधानें जो उद्योग चालू आहे तो मुख्यतः वर्तमानपत्रांच्या रूपानें चालतो आहे. यांत गेल्या आठ दहा वर्षांत जितकी सुधारणा झाली व दिवसेंदिवस होत आहे, तशी मासिक पुस्तकांत व इतर ग्रंथांत ह्मणण्यासारखी झाली नाहीं व होतही नाहीं. ही गोष्ट एका प्रकारें आश्चर्याची होय. कां कीं, इतक्या काळांत साधारणतः विद्येचा इतका फैलावा झाला असतां व तिचीं साधनें इतकीं वाढलीं असतां वर्तमानपत्रांची जशी भरभर झाली तशी पुस्तकांचीच कां होऊं नये? असें होण्यास दोन तीन गोष्टी कारणभूत झाल्या आहेत असें आह्मांस वाटतें. एक तर मागील अंकांत सांगितलेली विद्वान् लोकांची मराठी भाषेविषयींची उपेक्षाबुद्धि. दुसरें वर्तमानपत्रेंच वाचण्याकडे जुन्या नव्या अशा एकंदर लोकांची प्रवृत्ति. ही प्रवृत्तिच वर्तमानपत्रांच्या येवढ्या उत्कर्षाचें कारण व कार्यही होय;—म्हणजे तिच्यामुळें त्यांचा येवढा फैलावा झाला व होत आहे; व हा फैलावा झाल्या कारणानें ती अधिक प्रबळही झाली आहे. लोकांच्या सामान्यतः ज्या नव्या समजुती झालेल्या दृष्टीस पडतात त्या सर्वांस हीं पत्रें कारण होत, व एका प्रकारचें ज्ञानही लोकांत प्रसृत करण्यास तीं उपयोगीं पडतात. यास्तव त्यांची वृद्धि एके रीतीनें अत्यंत अभिनंदनीय होय. तरी वर्तमानपत्रांची योग्यता लोक वास्तविकपणें जाणत नाहींत हें येथें लिहिणें अवश्य वाटतें. त्यांची समजूत अशी झाली आहे कीं, ज्ञानप्राप्तीचें परमस्थान ह्मणजे हीं पत्रें होत; त्यांच्या पलीकडे ज्ञानाचा मार्गच नाहीं. या समजुतीचें उत्कृष्ट प्रमाण पुस्तकालयांची जी स्थिति दृष्टीस पडते ती होय. पुस्तकगृह हें सुधारणुकेचें एक मोठें कलम आहे असें जाणून त्यांची स्थापना लहानसान गांवांतून सुद्धां झाल्याचें वरचेवर वाचण्यांत येतें. पण स्थापनाचा समारंभ होऊन त्यावर एकदां अक्षता पडल्या कीं आटपलें; तेव्हांपासून त्यांची चालना फार करून फेर झाडणाऱ्या गड्याच्या हातूनच कधींमधीं होत असेल ती असेल. त्याच्याहून मऊ झालाचा स्पर्श पुस्तकांस बहुधा होत असेलसा दिसत नाहीं. असो; आम-

मोणें मोठमोठे ग्रंथ नीट लक्षपूर्वक वाचून ज्ञानभांडार सांठविण्यापेक्षां वर्तमानपत्रांतीलच क्षणिक महत्वाच्या गोष्टी मनास सहजरीत्या करमणूक करून घटकाभर गप्पा मारण्यास उपयोगीं पडण्याकरितां लोक वाचतात व ही ढच पडून गेल्यामुळें अर्थातूच पत्रें पुष्कळ वाढून पुस्तकें मागें पडलीं. तिसरें कारण, वर्तमानपत्रें चालविणें पुस्तकांहून पुष्कळ सोपें पडतें हेंही असावें. थातम्या वगैरे तर सारीं पत्रें एकमेकांतून घेतातच; शिवाय नोटिशी, पत्रें, जाहिराती यांनींही पुष्कळ भाग साजरा होऊन खेरीज मिळकतही होते. येऊन जाऊन पत्रप्रकाशकास स्वतःचा असा मजकूर दर खेपेस पराकाष्टा दोन तीन घरें घालणें येतें. तो लिहिण्यास नेहमीं कांहींना कांहीं तरी लौकिक विषय बहुधा उपस्थित झालेला असतोच; व इतरांनीं प्रकट केलेले विचारही त्यासंबंधें त्यांस उपयोगीं पडण्यासारखे असतातच. पण या सर्वांहून मोठी गोष्ट ही कीं, वर्तमानपत्रांतील मजकूर कसाही असला तरी तो लोकांपुढें फार वेळ राहत नाहीं. वाचणारे आधीं तो भराभर वाचून जातात; व पुढील अंक आला कीं, मागचा मागें पडून जातो. पण पुस्तकांची गोष्ट फार वेगळी. त्यांत दर वेळेस कांहीं तरी नवें असावें लागतें; व इतर पुस्तकांतील उतारे त्यांत राजरोस घेतां येत नाहींत. शिवाय त्यांत जो लेख एकदां पडला तो पडला, त्याची चर्चा होण्याचा पुष्कळ दिवस संबंध असतो; कां कीं, वर्तमानपत्रांप्रमाणें तो वर्षासहामहिन्यांत वाण्याचें दुकान पाहून प्रायः निर्भय होत नाहीं. याप्रमाणें पुस्तकाचीं इतकीं सर्व पानें स्वतःच्या मजकुरानें भरून शिवाय त्यांत दोष न राहण्याविषयीं मोठी खबरदारी ठेवावी लागते.

पुस्तकें मागें पडल्याचीं आमच्या मतें हीं तीन कारणें होत. यांपैकीं पहिलीं दोन पुस्तकांच्या वृद्धीस फारच प्रतिबंधक आहेत; पण तीं नाहींशीं झालीं तर तिसरें मुळींच उरणार नाहीं. असो; आतां पुस्तकांची वृद्धि होणें देशसुधारणुकेस किती आवश्यक आहे, ती कशानें होते, वगैरे गोष्टींविषयीं विचार करूं.

३. कांहीं वर्षांमागें वर्तमानपत्रांतून सर्व प्रकारच्या गोष्टी असत;—ह्मणजे वर्तमानें, व्यापारासंबंधी माहिती, देशस्थितीवर विचार इत्यादि आतां प्रमाणें असून शिवाय भाषेसंबंधीही मजकूर असे. निबंध, पुस्तकावर टीका वगैरे पत्रकर्ते लिहीत, व इतर लोकही तसा मजकूर प्रसिद्ध करण्याकरितां त्यांकडे पाठवीत. पण आतांशा तसा प्रकार मुळींच नजरेस येत नाहीं. हें पत्राच्या नांवाखालीं जी प्रतिज्ञा असते तिशीं विसंगत दिसतें; व ज्या सद्रास पुढारीपणाचा मान दिला असतो त्याची दाद वर्षानवर्ष लागत नाहीं हें मोठें हास्यास्पदही होय. आतां हा विसंगतपणा वाचकांस जर भासत नाहीं,

तर पत्रकर्त्यांनीं तरी त्याबद्दल कशाला उठाठेव करावी, हें खरें आहे. पण, जर वाचकांचें त्यावांचून चालतें, व पत्रकर्त्यांसही त्याबद्दल उठाठेव करण्याचें नको, तर वर सांगितलेलें सदर मुळींच कां काढून टाकूं नये?--किंवा तें उगीच ठेवावयाचें तर दुसऱ्या तिहींच्या शेवटीं घालावें, हें तरी कांहीं बरें. असो; याप्रमाणें भाषेसंबंधी विषयांत वर्तमानपत्रांतून आलीकडे अगदीं थारा नाहींसा झाला आहे. ही गोष्ट एके प्रकारें फार चांगली झाली. कारण, पत्रकर्त्यांनीं आपली हद्द नीट रेखून खुद्द भाषेचा विषय--जो वास्तविक त्यांचा नव्हे--तो निराळा केला. तो अर्थात्च आतां मासिक पुस्तकें व इतर ग्रंथ करणारांकडे आला. यास्तव आह्मी अशी उमेद बाळगितों कीं, वर्तमानपत्रकर्त्यांनीं आपलें काम जसें खबरदारीनें सांभाळलें आहे तसेंच आमचे पुस्तककर्तेही करून मागें पडल्याचा जो टपका त्यांवर आहे तो ते लवकरच काढून टाकतील.

४. या ठिकाणीं मासिक पुस्तकांचा इतिहास--ह्मणजे हा प्रघात इकडे केव्हां कोणीं पाडला, तीं पहिल्यानें कोणत्या प्रकारचीं होतीं व त्यांचें स्वरूप आत कसें आहे, वगैरे गोष्टींविषयीं पूर्णपणें लिहिणें आमच्या मनांत होतें. पण तीं पुस्तकें आमच्यापाशीं सगळीं नसल्यामुळें व त्याविषयींची विशेष माहिती होण्याचाही आह्मांस कधीं योग न आल्यामुळें तें आमच्यानें करवत नाहीं. तरी जवळ असणाऱ्या सामग्रीवरून आम्हांस जें कांहीं वाटतें तें येथें वाचकांस सादर करितों. हा प्रघात पहिल्यानें बाळ गंगाधर शास्त्री नांमें करून जो प्रसिद्ध विद्वान्* आपणांमध्यें प्रथम होऊन गेला त्यानें घातला असें दिसतें. ते 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन' नांवाचें एक पुस्तक काढीत होते. तशींच त्यावेळेस 'दिग्दर्शन', 'चंद्रिका', 'ज्ञानप्रसारक' हींही मासिक पुस्तकें निघत असत. या सर्वांवरून त्यावेळेस इंग्रेजी भाषेच्या द्वारें जें ज्ञान आपणांस नुकतें होऊं लागलें होतें तें आपल्या भाषेच्या द्वारें प्रगट करण्याची पुष्कळांस हौस होती असें दिसतें. वरील सर्व पुस्तकें त्यावेळेस लोकांस फार आवडत होतीं; कारण इंग्रेजी विद्येचा त्यावेळेस थोडथोडा नुकता प्रचार होऊं लागला असल्यामुळें वर्तमानपत्रेंही थोडींच निघत, यामुळें एकंदर लोकांस ज्ञानाचा मार्ग ह्राच काय तो एक होता. तसेंच या पुस्तकांतून मनोरंजनाचे व अनेक प्रकारची माहिती होण्यासारखे विषयही असत. आलीकडे जीं थोडीं पुस्तकें चालू आहेत तीं तरी त्यांच्याच धाटणीवर मुख्यतः निघालीं आहेतसें दिसतें. यांची व पूर्वींच्यांची तुलना करून कित्येकांनीं असें मत प्रदर्शित केलें आहे कीं, पूर्वींच्यांची सर यांत

* या प्रसिद्ध पुरुषाचें चरित्र 'कविचरित्र' नामक पुस्तकांत थोडेंसें लिहिलें आहे तें वाचण्यास आमच्या वाचकांस आम्ही शिफारस करतों.

कांहींच येणार नाहीं. हें मत आह्मांस बहुतेक अंशीं अत्युक्तीचें दिसतें. दो-होंची निष्पक्षपातबुद्धीनें जर परीक्षा केली तर वरील मतास कोणी फार करून मिळणार नाहीं अशी आह्मांस खात्री वाटते. आतां हें खरें कीं, अशीं पुस्तकें अजून फारच थोडीं निघतात, व हल्लींच्या विद्याप्रसाराच्या मानानें तीं जशीं उत्कृष्ट चालावीं तशींही चालत नाहींत. तरी गेल्या वीस वर्षांत आमच्या लोकांच्या बुद्धीची तीव्रता कमी होऊन तीस विशेष मांद्य आलें असेलसें आमचें मन अगदीं घेत नाहीं !

५. मासिक पुस्तकांची कल्पना फार आलीकडची आहे. खुद्द इंग्लंड देशांतच तीं निघाल्यास सुमारें दीडशें वर्षे झालीं. आडिसन् नामक कवि पहिल्यानें नामांकित निबंधकार झाला, त्याच्या पुढें जॉन्सन्, गोल्डस्मिथ् वगैरे झाले. यांचे निबंध अगदीं लहान—ह्मणजे सामान्य पुस्तकाचीं दोन तीन पृष्ठें इतकेच—असत. पण पुढें या शतकाच्या आरंभीं तें मान फिरलें. तोंपर्यंत एकंदर लोकांत ज्ञानाची पुष्कळ वृद्धि होत गेल्यामुळें पहिले नि-बंध फारच लहान वाटून ते सरासरी लहानशा पुस्तका एवढे मोठे निघूं लागले. या आलीकडील निबंधकारांत मेकॉले हा फार प्रख्यात झाला. या-च्यापुढेंही अर्थात् तोच मोठमोठे निबंध लिहिण्याचा क्रम अजून चालू आहे. असो; हें इतकें येथें लिहिण्याचें कारण हेंच कीं, वरील निबंधकाराचें अनुकरण करतांना आमचे मासिकपुस्तककार देशस्थितीचा नीट विचार करीत नाहींत. पहा कीं, मागील पुस्तकांत अग्रगण्य असें जांभेकर यांचें 'त्रैमासिक ज्ञानदर्शन' हेंच असे. 'त्रैमासिक', या शब्दावरूनच तें विलायतेंतील 'एडिनूबरो', 'क्वार्टरली' अशा पुस्तकांच्या नमुन्यावर येथें सुरू केलें होतें हें स्पष्ट आहे. ज्याची बुद्धि येवढी विशाळ होती कीं, एकोणिसाव्या वर्षी विद्यालयांत विद्यागुरु होऊन तें काम वजनदारीनें चालविण्याचें त्याच्या अंगीं सामर्थ्य आलें, त्यास 'एडिनूबरो' त्रैमासि-कासारख्या पुस्तकांत ही लिहिणें मोठेंसें कठीण नव्हतें; पण त्यांची मोठी बुद्धि व विद्वत्ता ही त्याच्या वाचकांस काय होय ? त्यांच्या करितां ह्मणून जर पुस्तक चालवायाचें, तर त्यांतील विषयांचें ग्रहण करण्यास त्यांची बुद्धि समर्थ होईल कीं नाहीं हा विचार पहिल्यानें करायास नको काय ! भूगर्भशास्त्र, नीतिशास्त्र, युरोपखंडाचा इतिहास इत्यादि विषय समजण्यापुर-तीं त्या काळीं कितीकांची बुद्धि पोक्त असेल ? येवढाले विषय अजूनही आमच्या मासिक पुस्तकांतून खास शोभणार नाहींत. हीच चूक सध्यांच्या ही पुस्तकांतून दृष्टीस पडते. अर्थशास्त्र, तर्कशास्त्र, असे या पुस्तकांतील विषय कोण वाचीत असतील ते असोत ! ज्यांनीं इंग्रेजींत ते विषय स-मजून घेतले आहेत त्यांस तर त्यांतून ते वाचण्याची गरज नाहींच; व

ज्यांस इंग्रेजी कळत नाहीं त्यांस हे किती गोड लागत असतील कोण जाणे ! त्यांनून इंग्रेजी तर्कशास्त्रावरून मराठींत त्या विषयावर ग्रंथ लिहिणें हें तर आह्मांस फारच विलक्षण वाटतें ! एक तर या शास्त्राचा व्यवहारदृष्ट्या प्रायः मुळींच उपयोग नाहीं—म्हणजे तर्कशास्त्र उत्तम पढिलें कीं सर्व खोटीं मतें नाहींशीं होऊन मन सत्यमय होतें असें नाहीं व हें शास्त्र न पढतांही पुष्कळांची सत्यासत्यविवेचनशक्ति प्रखर असते असेंही पण आढळतें.* दुसरें असें कीं, या शास्त्रावर संस्कृतांत ग्रंथ असल्यामुळें याच द्वारें त्याचें ज्ञान वाचकांस करून दिलें तर त्यापासून मराठी वाचकांस अधिक उपयोग होणार आहे. असो; याप्रमाणें वरच्यासारख्या गहन शास्त्रांवर लिहिण्याचा जो उद्योग आमचे मासिक पुस्तककर्ते करतात तो आह्मांस अगदीं व्यर्थ वाटतो. तरी पण अशीं शास्त्रें सुद्धां त्यांतून अगदींच असूं नयेत असें आमचें मत नाहीं. तीं कोणत्या प्रकारें असावीं हें खालीं लिहिण्यांत येईल.

६. तर मग मासिक पुस्तक असावें तरी कसें ? त्याचा उद्देश कोणता ? वगैरे सहजच विचारणें येतें. याविषयीं आह्मांस जें वाटतें तें येथें लिहितों. मासिक पुस्तकाचा उद्देश बहुश्रुतपणा होय—ह्मणजे तीं वाचलीं असतां थोड्या वेळांत सहज मौजेनें पुष्कळ ज्ञान नानाविध विषयांचें व्हावें. हें ज्ञान त्या त्या विषयावरील मोठमोठे ग्रंथ वाचूनही होतेंच,—व पूर्ण ज्ञान होण्यास ते मोठेच ग्रंथ वाचले पाहिजेत—पण वाचकांस सामान्यतः हा मार्ग फार कठीण व कंटाळवाणा वाटून त्यांची उमेद खचते, व निराश होऊन तो उद्योगच बहुधा सोडून देतात. यास्तव मोठमोठ्या कठीण पहाडांतून घाट बांधले असतां वाटसरांची जी सोय होते तीच ज्ञानेच्छु लोकांस मासिक पुस्तकांनीं होते;—ह्मणजे मोठमोठे गहन विषयही सामान्य बुद्धीच्या लोकांस सुद्धां गम्य होऊन, पुनः श्रम होत नाहींत. असा सहज रीतीनें एकदां प्रवेश झाला ह्मणजे पुढील मार्ग क्रमण्यास उमेद येऊन तितके आयास पडत नाहींत. हा प्रकार प्राचीन काळीं किंबहुना पांचशें वर्षांपूर्वी यूरोपखंडांतही मुळींच अशक्य होता. कारण मुद्रणकलेचें ज्ञान त्या वेळेस नसल्यामुळें कोणी तसे दिग्दर्शनरूप ग्रंथ केले असते तरी त्यांचा लोकांत प्रसार होणें फारच कठीण होतें. पण हल्लींच्या काळीं वरील कला पूर्ण दशेस आल्यामुळें, व दुसऱ्याही शेंकडो सोई नव्या झाल्यामुळें, ज्ञानाचा प्रसार आतां फारच त्वरेनें होऊं लागला आहे. व्यापारास कोणताही अटकाव न राहून पृथ्वीवरील सर्व देशांत सर्व देशांतील जिन्नस जसे सुलभ झाले

* तर्कशास्त्राच्या उपयुक्ततेविषयीं येवढें निश्चून मत आम्हीं आधाराशिवाय लिहिलें नाहीं. याविषयीं ज्यास संशय असेल त्यानें मेकॉलेचा 'लॉर्ड बेकन' निबंध पहावा.

आहेत, त्याप्रमाणेंच ज्ञानाच्या लाभही सध्यांच्या काळीं सर्वथा निष्प्र-तिबंध झाला आहे. देशविशेष किंवा स्थितिविशेष आतां पूर्वीप्रमाणें ज्ञानप्राप्तीस अनुकूल किंवा प्रतिकूल असा राहिला नाहीं. मनुष्य राजधानीसारख्या टोलेजंग शहरांत असो, कीं भिकार खेड्यांत असो; घरचा मोठा संपन्न असो, कीं विपत्तींत असो;ज्यास त्यास ज्ञान संपादन करण्याची सांप्रतच्या काळीं उत्कृष्ट सोय झाली आहे. या सत्कृत्याच्या संबंधानें मनुष्याच्या हातून जेवढें होण्यासारखें होतें तेवढें बहुधा आतां झालें आहे. नाहीं ह्मणण्यास आतां दोन मात्र जबरदस्त अडथळे ज्ञानाच्या मार्गांत अजून राहिले आहेत;-एक आळस; व दूसरा ढपणा. यांपुढें मात्र छापखाने, आगगाड्या, आगबोटी, इत्यादि ज्ञानप्रसाराचीं साधनें सारीं नाइलाज होऊन हात टेकतात ! पण इंग्लंडासारख्या देशांत हेंही ह्मणतां येणार नाहीं. आळशी लोकांची मिजास सांभाळूनही त्यांस ज्ञानाच्या मार्गांत ओढण्यास कादंबऱ्या, नाटकें वगैरे पुस्तकांची रेलचेल होत असून शिवाय नाटकप्रयोग, भाषणसमारंभ इत्यादि त्याहूनही कमी श्रमाचे प्रकार निरंतर चालू आहेत. मोठा ढ असला तरी तेथें वरचेवर डोळ्यांसमोरून व कानांवरून जाणाऱ्या गोष्टी त्याचे मनांत कांहींना कांहीं तरी ठिबतीलच. सारांश, प्राचीन काळीं महापंडित होणें जितकें कठीण तितकेंच आतां महाशंख होणें कठीण झालें आहे !

७ वरील गोष्ट मुख्यतः इंग्लंडासारख्या देशाची झाली. तिची प्रचीती या देशांतही आलीकडे येत चालली आहे. गेल्या दहा वीस वर्षांत वर्तमानपत्रें, मासिक पुस्तकें, इतर ग्रंथ पुष्कळ वाढल्यानें व मुख्यतः इंग्रेजी भाषेच्या अभ्यासाच्या योगानें साधारण गोष्टींचें ज्ञान पुष्कळ वाढून लोकांच्या समजुतींतही पुष्कळ फेर पडत चालला आहे. पण इंग्रेज लोकांच्या सहवास मुळें ज्ञानप्रसार करण्याचीं जीं त्यांचीं उत्कृष्ट साधनें आपणास अनुकूल झालीं आहेत, त्यांच्या मानानें पाहतां वर झालें तें कांहींच झालें नाहीं असें ह्मटलें पाहिजे. वरील साधनांचा ते जितका उपयोग करून घेतात त्याचा लक्षांश करून घेण्यापुरती जर आपल्या लोकांत हिंमत असती, तर आजपर्यंत आपल्या देशांतील चालू भाषा, व त्यांत विशेषतः मराठी भाषा आज फारच निराळ्या स्थितींत असती. इतकेंच पण कीं, इंग्रेज लोकांस संस्कृत भाषेचा शोध लागून * नुकतीं पन्नास पाऊणशें

* 'संस्कृत भाषेचा शोध' हे शब्द आमच्या मराठी वाचकांस चमत्कारिक भासतील, त्यांस येथें सांगणें अवश्य आहे कीं, कलकत्यास सर विल्यम् जोन्स् नामें जो विद्वान् न्यायाधीश मुद्दाम होता त्यानें सन १७८९ या वर्षी 'शाकुंतल' नाटकाचें भाषांतर प्रसिद्ध करून युरोपांतील पंडितांचें मन आपल्या अपूर्व 'संस्कृत' भाषेकडे वेधविलें. तेव्हांपासून यूरोपियन विद्वानांची प्रवृत्ति तिजकडे झाली.

वर्षें झालीं; पण येवढ्याशा काळांत त्या भाषेच्या संबंधें त्यांनीं किती उद्योग केला! व अजूनही किती चालला आहे! आमच्या देशांतील लक्ष्मी जशी तिकडे जाऊन भरली, तशीच तीहून अमूल्य अशी आमची विद्याही तिकडेच लुटून नेऊन यापुढें तिचें महापीठ तिकडेच स्थापिलें जाणार असां अजमास दिसतो. पण आम्ही असे बहादुर कीं, पहिल्या गोष्टीबद्दल कधीं स्वप्नींही खेद न होऊन जसे नेहमीं चैनींत असतों; तसेच दुसरीविषयींही बेफिकीर असून मांजरपाटी कापडाप्रमाणें आमच्याच मालाच्या रूपांतराचें पुनः रूपांतर करून तें चोहोंकडे मिरवितों. भट्टाचार्य हॉग् साहेबांनीं आमच्या वेदांचीं मर्में काढलीं——कीं धांवला आमचा 'देशहितेच्छु' पुढें! साहेबमजकुरांस तीं व्याख्यानें लिहितांना इतका गर्व वाटला नसेल, पण त्यांचा महाप्रसाद झेलून तो आपल्या देशबांधवांस नजर केल्यानें त्यांवर अपार उपकार केल्याची वरील 'हितेच्छू' स केवढी धन्य वाटली असेल! हें वेदांसारख्या विस्तीर्ण व दुर्बोध ग्रंथाविषयीं झालें. आतां दुसरी मौज पहा. आमच्या भाषेंत कांहीं वर्षांपूर्वी 'वेताळपंचविशी' चें भषांतर झालें. पण झालें कसें! संस्कृतांतून थेट मराठींत काय? नाहीं! भषांतरकर्ते प्रस्तावनेंत ती परंपरा लिहितातः—हा ग्रंथ मूळचा संस्कृत; त्या भाषेंतून याचा तर्जुमा फारशी भाषेंत झाला; तींतून इंग्रेजींत; आणि शेवटीं इंग्रेजींतून मराठींत!! केवढा द्राविडी प्राणायाम हा! इंग्रेजी भाषा म्हणजे महातीर्थ होय; तींतून आल्या खेरीज कोणत्याही ग्रंथास पवित्रता येणें नाहीं! असो; आपल्या मराठी भाषेविषयीं पाहिलें तरी देखील तिच्या संबंधाचें मुख्य अचाट काम, म्हणजे कोश, हे इंग्रेजांनींच आपणाकरितां करून ठेवले आहेत. या कोशांची योग्यता अज्ञानास्तव व दुरभिमानास्तव आमचे लोक फारशी मानीत नाहींत; पण आमची अशी खात्री आहे कीं, त्यांनीं महाराष्ट्र भाषेवर जे उपकार करून ठेवले आहेत त्यांस पार नाहीं! ते तयार करतांना शास्त्री लोकांचें साहाय्य पुष्कळ घेतलें, व दोघां साहेबांस त्या कामाबद्दल सरकारानें मोठें बक्षीसही दिलें, हें खरें आहे; पण येवढ्यावरूनच नाक मुरडण्यास कारण तें कोणतें झालें? तितकें किंवा त्याहून चौपट साहाय्य मिळालें असतें तरी येवढें काम आंगावर घेण्यास आमचे विद्वान् कितीक तयार होते? एकादें मोठें कृत्य करण्याचा बेत करून तें आमच्या लोकांनीं तडीस नेलें असें कोणतें सांपडेल! आमच्या आरंभशूरत्वाचीं कृत्यें एक दोन आहेत काय? सारांश, आपल्या अंगीं गुण नसणें हें एकेपरी वाईट; पण ते दुसऱ्याचे ठायीं दिसत असतांही त्याचें गुणत्व न भासणें म्हणजे अंधत्वाची व दुराग्रहाची पराकाष्ठा होय.

हें कांहींसें विषयांतर झालें. तरी त्याच्या योगानें वर सांगितलेल्या गोष्टी जर आमच्या वाचकांच्या मनावर ठसतील तर त्याबद्दल आलेला दोषही आम्ही खुशाल पतकरूं. एकंदरींत आमचें आमच्या लोकांस येवढेंच सांगणें आहे कीं, इंग्लिश लोकांच्या उत्कर्षाचाच नुसता हेवा करण्यापेक्षां त्यास कारणभूत जे त्यांचे अनेक गुण त्यांचा मत्सर करणें फार समंजस व अत्यंत हितावह होय. असो; तेव्हां आपल्या सुदैवानें ज्ञानप्रसाराचीं जीं अमोलिक साधनें आज आपणास अनुकूल आहेत त्यांचा उपयोग अद्याप व्हावा तसा झाला नाहीं हें मनांत वागवून तो करून घेण्यांत आमच्या देशबंधूंनीं अगदीं कसर करूं नये. असें केलें असत, त्यांनीं आपला धर्म जागविला व आपणास व आपल्या देशास मोठें भूषण आणलें असें होईल.

८. वर मासिक पुस्तकाच्या स्वरूपाविषयीं आह्मीं आपलें मत प्रदर्शित केलें आहे, त्याचप्रमाणें हें पुस्तक करण्याचा आमचा बेत आहे हें सांगायास नकोच. हें प्रस्तुत मालेच्या उद्देशाविषयीं मुख्यतः झालें. आतां अशा पुस्तकांपासून उपयोग कोण कोणते घडणारे आहेत याविषयीं लिहितों.

९. सध्यां असें झालें आहे कीं, मराठी लिहिण्याची इच्छा आहे एकांस; व शक्ति आहे दुसऱ्यांस. वर्तमानपत्रांत लिहिणारे, त्यांकडे पत्रें पाठविणारे, तसेच या भाषेंत चांगले वाईट ग्रंथ करणारे, हे सर्व लोक बहुधा अर्धमुर्धे शिकलेले व मराठी वर्तमानपत्रें, पुस्तकें यांवरून ज्ञान संपादन करणारे असे आहेत. सध्यां मराठीस मोठा आधार ह्मटला ह्मणजे अशांचाच आहे. हें पहिल्यांविषयीं झालें. आतां दुसरे जे आहेत त्यांस सर्व गोष्टी अनुकूल आहेत; पण इच्छा मुळींच नाहीं. सरकारानें त्यांस इंग्रेजींत वाकबगार केलें; संस्कृतादि अभियुक्त भाषांतही पुष्कळ गति करून दिली; नानाविध विषयांचीही थोडी बहुत बरीच माहिती करविली;— एकंदरींत उद्देश काय कीं, त्यांस कोणीकडे जरी फेंकलें, तरी त्यांनीं कचरूं नये. पण येवढा जामानिमा करून व शेवटीं चान्सेलर साहेबांनीं पाठ थोपटून यांचें विसर्जन झाल्यावर हे करतात काय? त्यांस वाटतें कीं, आज आपण विद्येच्या कडेस लागलों, देशास अक्षय भूषण आणलें,— तेव्हां आतां दुसरें काय कर्तव्य उरलें? आपल्या कडकडीत व सतत जागृत असणाऱ्या तर्कशास्त्राच्या कोट्यांनीं जनाज्ञानांधकाराचा ध्वंस करण्याची परम दीक्षा धारण करून हे आपल्या देशबंधूंपुढें आपलें अगाध ज्ञान मिरवीत फिरतात. यथासुख आयुष्यक्रमण करावें हा त्यांचा एक मोठा सिद्धांत आहेसा दिसतो. मराठींत ग्रंथ लिहून आपल्या इंग्रेजी विद्वत्तेस

बट्टा आणणें हें तर त्यांस अगदीं आवडत नाहींच; तरी प्रसंग आल्यास ते आपल्या महासनावरून मराठींतील ग्रंथांवर अभिप्राय देतात. पण तेही अडाणी लोकांच्या भाषेत त्यांस समजतीलसे नव्हेत! तर फर्डेशाई इंग्रेजींत! ग्रंथकार होऊन लोकांचा प्रसाद जोडणें हें त्यांस हलक्या मनुष्याचें काम वाटून तें त्यांस कधीं पत्करत नाहीं; हवें तर आपल्या किताबाच्या झोंकांत ते इंग्रेजींत कोणाला 'मूर्ख', कोणाला 'पोरकट', कोणाला 'अप्रयोजक' असे अभिप्राय देतील; फारच कृपा झाली तर 'हा ग्रंथ बरा आहे,' अशी गुळमुळीत शिफारस करतील. सारांश, प्राचीनकाळीं रोम शहरांत प्याट्रिशियन् (महाजन) आणि प्लीबियन् (सामान्यजन) यांमध्यें जसा द्वंद्वभाव होता, तसाच सांप्रतकाळीं विद्यालयांतून पसार झालेल्या लोकांचा व इतरांचा आहे. हें लिहिणें पुष्कळांस उगीच फुगवून लिहिलेलें व अगदीं गैरवाजवी असें वाटेल हें आह्मी जाणतों; व असें वाटण्याचें कारणही उघडच आहे कीं, नवीन विद्वानांविषयीं लोकांच्या मनांत सामान्यतः मोठी आदराची बुद्धि वागते, त्यांस नांव ठेवण्यास कोणी सहसा धजावत नाहीं. पण आजपर्यंत असा प्रकार घडला नाहीं येवढ्याच वरून आतांही तो घडूं नये हा कोण न्याय? भारवीनें म्हटलें आहेः--

हितं मनोहारिच दुर्लभं वचः

'हितकर आणि मनोहर ही असें भाषण दुर्लभ.' हेंच वचन आम्हांस सध्यां मान्य आहे; व आमचे समंजस वाचकही वरच्यासारखे आमचे लेख वाचतांना तेंच ध्यानांत सतत ठेवतील अशी आमची आशा आहे.

तेव्हां प्रस्तुत निबंधांनीं अशा दुसऱ्या लोकांस--कीं ज्यांस विद्यालयांतील शिक्षणाचा वगैरे लाभ न घडल्यानें ज्ञानाचा मार्ग खुला नाहीं त्यांस--अनेक गोष्टींचें ज्ञान व्हावें हा एक ते लिहिण्याचा उद्देश आहे. संस्कृत व विशेषतः इंग्रेजी भाषेत जें अगाध ज्ञान भरलें आहे, त्याचा पाट फोडून जर आपल्या भाषेकडे वळवितां येईल तर केवढी मजा होईल! सध्यांच्या काळीं इंग्रजी विद्या पुरी शिकण्यापुरतें सामर्थ्य पैशाच्या अडचणीमुळें आपणांत फारच थोड्यांस असतें, व पुष्कळांस तेंही अनुकूल असून दुसऱ्या कित्येक कारणांनीं विद्याभ्यास सोडून द्यावा लागतो. तेव्हां ज्ञानाचे खरे भोक्ते असे एकंदर लोकांच्या मानानें पाहतां सध्यां अगदींच थोडे आहेत यांत संशय नाहीं. बाकीचे एकंदर लोक अज्ञान व तज्जन्य जे अनर्थ म्हणजे दुर्मतें, आळस व दुराचरण--त्यांत बुडून राहिले आहेत. इंग्लंडांत ज्ञानसंपादनाच्या सोई उत्कृष्ट असल्यामुळें तेथील मजुरांस जें ज्ञान असेल तें या लोकांपैकीं मोठे शहाणे

ह्मणविणारांसही नाहीं. ही केवढी दुःखाची गोष्ट आहे ! त्यांतून विशेष वाईट वाटण्याचें कारण हें कीं, आमच्या लोकांत कितीही दोष असले, तरी बुद्धी-चा मंदपणा हा आमचा अत्यंत तिरस्कार करणारांच्यांनीही आमच्या माथीं मारवणार नाहीं ! चलाखपणांत आह्मी कोणत्याही लोकांस हार जाणार नाहीं अशी आमची खात्री आहे;—आमच्या बुद्धीचे प्रभाव जगाच्या इ-तिहासावर अक्षय खोदलेले आहेत; व चंद्र सूर्य आहेत तोंवर त्यांचा झेंडा मिरवत राहील !

१०. अशा ग्रंथांपासून लोकांत सदभिरुचीचा प्रसार होऊन ग्रंथ वाच-ण्याची त्यांस गोडी लागण्याचा जितका संभव आहे, तितका दुसऱ्या को-णत्याही उपायापासून नाहीं. ही सदभिरुचि राष्ट्रास किती हितकर आहे हें इतिहास वाचणारांस माहीत असेलच. अडाणी व सुधारलेल्या राष्ट्रांत मोठा भेद हीच होय असें ह्मटलें असतां चालेल. ही जेथें असेल तेथें वि-द्येचा व कलांचा उत्कर्ष, सभ्य चालचलणूक; वगैरे अर्थात् आलीच. ही आपणांतही प्राचीनकाळीं होतीच, पण परराजांची सत्ता येथें अखंड झा-ल्यामुळें तिचा अस्त झाला. पण सध्यांच्या उदार व शहाण्या सरकारच्या अमलांत तिचें पुनरुज्जीवन होण्याचा पुष्कळ संभव आहे. असो; याप्रमाणें अशा ग्रंथांतून पुस्तक चांगलें कोणतें व वाईट कोणतें, त्यांतील गुणदोष काय, वगैरे गोष्टींचें निरूपण वरचेवर होत गेलें, ह्मणजे त्यापासून लोकांस, ग्रंथकारांस व भाषेस फार उपयोग होतो. लोकांत मार्मिकपणा वाढून त्यांस विचार करण्याची संवय लागते, पुस्तकांची परीक्षा अ-गोदर झालेली असली म्हणजे त्यांस तीं घेण्यास सोईवार पडतें; मग अ-र्थातच चांगल्या ग्रंथकारांस तेव्हांच आश्रय मिळून वाईट पुस्तकें निवडलीं जातात; आणि इतकें झालें ह्मणजे भाषेंत सहजच चांगल्या ग्रंथांची समृद्धि होऊन उत्तरोत्तर तींत चांगले ग्रंथकार निपजतात. याप्रमाणें ज्ञानाची वृ-द्धि होत जाऊन चांगल्या ग्रंथकारांची दैना उडते.

११ वरील दोन उपयोग अशा ग्रंथांपासून सामान्यतः होणारे सांगितले. पण मराठी भाषेच्या सध्यांच्या स्थितीकडे पाहतां, असे ग्रंथ तर तीस अ-गदीं हावेतच; त्यांवांचून तिजवर मोठाले अनर्थ गुदरणारे आहेत;—फार तर काय, पण आतां जर तिनें जीव धरला नाहीं, तर थोड्याच काळांत तिची समाप्ति होईल ! घरीं दारीं, उठल्या बसल्या, इंग्रेजी तर हल्लीं सुद्धां बरीच झाली आहे. आफिसांतून जाणारे लोक, इंग्रेजीचा खरा खोटा बाणा बाळगणारे लोक अशांच्या जिव्हाग्रीं तर इंग्रेजीनें अक्षयीं वास केलेला असतोच, पण कित्येक बहादूर तर असे आहेत कीं, भेडगुजरी मराठी तोंडांत बसण्याचें कारण जें इंग्रेजीचें ज्ञान त्याचाही पण

त्यांस गंध देखील नसतो ! असो; तेव्हां मराठी शुद्धपणाचीं हीं सर्व भयंकर चिन्हें नव्हेत काय ? देशाभिमान, स्वदेशीय व्यापार, सुधारणा, इत्यादि प्रकरणीं सध्यां चोहोंकडे येवढी गडबड चालली असतां, बिचाऱ्या मराठी भाषेची कोठेंच दाद लागूं नये, हा केवढा चमत्कार आहे ! तिजकडे अगदीं दुर्लक्ष्य करून तिची परभाषेच्या पायीं अनिवार विटंबना करण्यासही कारण होणें हें आमच्या देशाभिमानी विद्वानांस केवढें भूषण होणार आहे ! असो; या संबंधानें गेल्या अंकांत आह्मीं बराच विस्तार केला आहे. यास्तव येथें आणखी लिहीत नाहीं. तेव्हां एकंदर सांगण्याची गोष्ट इतकीच कीं, या आणीबाणीच्या वेळीं मराठीस जें साहाय्य होईल तें तीस अनेक प्रकारांनीं उपयोगीं पडणारें आहे !–एक तर तिचें पुनरुज्जीवन झाल्यासारखें होईल; तसेंच विटंबना निवारण होईल; आणि शिवाय ग्रंथसमृद्धि होऊन ती उत्कर्षाच्या मार्गास लागेल !

१२ शेवटीं स्वतःच्याही संबंधें येथें लिहिणें इष्ट वाटतें. तें इतकेंच कीं, आमच्या या लेखांवरून मराठी भाषेची योग्यता किती आहे हें जर लोकांस कळून येईल तर आह्मीं एक मोठेंच काम बजावलें असें आह्मीं समजूं. आपल्या भाषेच्या अंगीं अर्थव्यंजकता ; वर्णसौंदर्य फार कमी आहे,–किंबहुना नसल्यासारखेंच आहे–हा आलीकडील विद्वानांचा ग्रह कांहीं अंशीं तरी मोडून टाकण्यास जर आमचे निबंध कारण झाले, तर आमच्या हातून देशहिताचें एक मोठेंच कृत्य घडलेंसें आम्ही मानूं. तसेंच विद्यालयांतून शिकलेल्या लोकांवर इतके दिवस जो उगीच बसण्याचा आरोप लोक ठेवीत असत तो उडून आमचा प्रभाव लोकांस यापुढें जर दाखविण्यांत येऊं लागला, तर हेंही आह्मांस मोठेंच भूषण झालेंसें होईल. असो; आतां शेवटीं पुनः एकवार पहिलीच सूचना येथें करून लिहिणें आटपतों.

१३ या व मागील निबंधांत पुस्तकांवर, ग्रंथकारांवर वगैरे जेथें जेथें आह्मांस कांहीं विरुद्ध लिहिणें अवश्य वाटलें, तेथें तेथें तें आह्मीं स्पष्ट व निर्भीडपणें लिहिलें आहे. याबद्दल कोणास वाईट वाटल्यास आमचा उपाय नाहीं. एकाद्या गोष्टीविषयीं जो स्वतंत्रपणें विचार करील, व ते लोकांस मोकळ्या मनानें जो प्रदर्शित करील, त्याचे अभिप्राय सर्वांच्या अभिप्रायांशीं नेहमीं जुळतीलच, किंवा ते सर्वांस सारखे आवडतील, असें कदापि घडणार नाहीं. तरी ते अभिप्राय आह्मी केवळ सत्यनिरूपणाच्याच उद्देशानें लिहूं अशी आमची खात्री आहे. व आह्मी दुसऱ्यास वर्जिवी रीतीनें नांवें ठेवण्यास ज्याप्रमाणें मागें पुढे पाहणार नाहीं, त्याचप्रमाणें दुसऱ्यांनीं आमच्या लेखांविरुद्ध मतें प्रदर्शित केल्यास त्यांत आह्मांसही अगदीं वाईट वाटणार नाहीं. आपणांस जें खरें वाटतें तें स्पष्टपणें लिहिण्यास जो भितो, किंवा तसें आपणाविरुद्ध कोणीं

लिहिलेलें ज्यास आवडत नाहीं, तो खरा सत्यनिष्ठ नव्हे, असें आह्मी समजतों। आतां अशा रीतीनें प्रदर्शित केलेलें मत कदाचित् अगदीं खोटें ठरेल; पण तसें ठरलें असतांही तो मनुष्य प्रशस्तच होय; कां तर तो तसें न करता, तर सत्याचा निवाडा होताना. मिल्टन् कवीनें म्हटलें आहे कीं, 'चुकलेल्या मतांतूनच खरें मत पुढें निघतें.'* तर हें उत्कृष्ट वचन आमच्या होतकरू विद्वानांनीं नेहेमीं लक्षांत ठेवावें. दुसरें असें कीं, ज्यांवर पुष्कळ प्रकारांनीं मतभेद होण्याचा संभव असे जे भाषेच्या संबंधाचे वगैरे विषय त्यांवर कोणीं आपले विचार प्रगट केले असतां, त्यांवर इतरांची जर कांहींच चर्चा झाली नाहीं, तर त्यांत त्या लिहिणारास हर्ष मानण्याचें कारण मुळींच नाहीं! उलटें त्याबद्दल त्यास वाईटच वाटणें योग्य आहे; कारण तशानें त्याचा लेख त्याच्याचपाशीं राहिला असें होतें. जॉन्सन् ह्मणतो, 'ग्रंथकारास उपेक्षेसारखें भयाचें कारण कोणतें नाहीं.'† यास्तव आह्मी सर्वांस आणखी एकदां शेवटीं असें सुचवितों कीं, आमच्या विरुद्ध जर कोणाचे अभिप्राय येतील तर ते आह्मी मोठ्या प्रेमानें वाचूं. व ते लिहिणाराचे आभार मानून आमच्या बुद्धीनें जें त्यांवर आह्मांस प्रत्युत्तर देणें सुचेल तें देऊन आमच्या दीन भाषेचा भाग्योदय झाला असें समजूं!

विद्वत्व आणि कवित्व.

सौवर्णानि सरोजानि निर्मातुं संति शिल्पिनः।
तत्र सौरभनिर्माणे चतुरश्चतुराननः ॥‡

अंक ३.—(१) काव्यविवेचनशास्त्र; त्याचा आपल्या लोकांत अभाव. (२) प्रकृत निबंधाचा विषय. (३) कवितेच्या स्वरूपाविषयीं निरनिराळ्या लोकांचीं निरनिराळीं मतें. (४) काव्याचें लक्षण; उदाहरणें. (५) कवित्व ईश्वरी देणें होय; प्रासादिक कवितेचीं उदाहरणें. (६) अशा कवितांतील चमत्कारिक खुबी. (७)—

१. काव्यविवेचनविषयक ग्रंथ इंग्रेजी भाषेप्रमाणें संस्कृतांत नसल्यामुळें काव्याचें स्वरूप काय, कवीस कोणते गुण अवश्य पाहिजेत, कवित्व हीं ईश्वरी देणगी होय किंवा ती प्रयत्नाधीन आहे, वगैरे गोष्टींचें निरूपण केलेलें

---

* 'Error is but an opinion in the making'— *Milton.*

† 'To an author nothing is more dangerous than neglect —*Johnson.*

‡ "सोन्याचीं कमलें कारागिरांच्या हातून होतील; पण त्यांत सुगंध निर्माण करणें ही करामत एका ब्रह्मदेवाचीच!"

त्या भाषेंत कोठें सांपडत नाहीं. यावरून वरील विषयांवर संस्कृतांत कोठें कांहींच लिहिलेलें नाहीं असा ह्मणण्याचा अर्थ नाहीं. साहित्य ग्रंथांतून तसेंच कोठें कोठें काव्यांतून नाटकांतून वगैरे यासंबंधें मोठे मार्मिक विचार प्रकट केलेले आढळतात. आणि ज्या आपल्या देशाचें भाषावैभव मुख्य कविलाच होय, व ज्यांत ती इतक्या परिपक्क दशेस येऊन पोंचलेली दृष्टीस पडते, त्यांतील लोकांच्या मनांत वरील विचार येऊन त्यांचा उल्लेख जागजागीं दृष्टीस पडतो यांत कांहीं नवलही नाहीं;—तसा तो नसता ह्मणजे मात्र मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट होती! असो; तरी या विषयाचें विवेचन आलीकडे इंग्लंड वगैरे देशांत जितपत झालें तितपत या पूर्वी कोठें—ह्मणजे आपल्या देशांत, किंवा ग्रीस, इटाली देशांतही झालें नसेल असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आपल्या लोकांत तर या काव्यविवेचन शास्त्राचा अलीकडे मुळींच लय झाला आहे असें ह्मटल्यास हरकत नाहीं. आपल्या जुन्या पंडितांस काव्याभिरुचि कितपत असते हें त्यांच्या संस्कृत कवितेवरून, त्यांच्या टीकांवरून, व संभाषणप्रसंगीं मोठमोठ्या संस्कृत कवींच्या ग्रंथांतून ज्या प्रकारचीं सुभाषितें ते काढतात, त्यांवरून अगदीं स्पष्ट दिसून येतें. युरोपांतील सामान्य पंडितांस आमचे काव्यग्रंथ जसे समजतात तसे इकडील मोठमोठ्या शास्त्र्यांसही अगदींच समजत नाहींत; व त्यांतील अप्रतिम रसाचा आस्वाद घेण्यास जर हे परस्थ लोक आह्मांस न शिकवते तर तो आह्मांस कधींही समजताना यांतही अगदीं संशय नाहीं! सारांश, या शास्त्राची चांगली माहिती ज्यास करून घेणें असेल त्यानें या विषयावरील इंग्रेजी ग्रंथ वाचून त्यांचें सतत मनन केलें पाहिजे. तें केलें असतां काव्यांचें मर्म जाणण्याची त्याच्या अंगीं उत्कृष्ट शक्ति येऊन आनंदाचें एक मोठें साधन त्यानें अक्षयीं आपलेंसें करून ठेवल्याप्रमाणें होईल.

२. या निबंधांत काव्याविषयीं सविस्तर विवरण करण्याचा उद्देश नाहीं. यांत येवढ्याच गोष्टीचा विचार करणें आहे कीं, कवित्व आणि विद्वत्व यांचा वस्तुतः कांहीं संबंध आहे कीं नाहीं;—ह्मणजे विद्वान् झाला कीं तो कवि झालाच, किंवा कवि असला कीं तो विद्वान् असावयाचाच असा कांहीं नित्य संबंध आहे किंवा काय! याविषयीं समजूत होण्यास मराठी वाचकांकरतां अद्याप कोठें कांहींही लिहिलेलें आढळत नाहीं; यास्तव हा विषय त्यांस अगदीं नवा व त्यामुळें विशेष मजेचा वाटेल असें जाणून त्याविषयीं या अंकांत लिहितों.

३. आतां पहिल्यानें कविता ह्मणजे काय याविषयीं विचार करूं. कवितेचें खरें स्वरूप आपल्या लोकांत अजूनही फारच थोड्यांस समजतें. बाकीच्यांनीं त्याविषयीं कधींही नीट विचार केला नसल्यामुळें, व हा विचार

करण्याची योग्यताही बहुतेकांस नसल्यामुळें, कवितेविषयीं त्यांच्या निरनिराळ्या समजुती असतात. जे अगदींच अप्रबुद्ध आहेत त्यांची समजूत तर अर्थात् हीच असते कीं, छंदोबद्ध पदरचना ह्मणजे पद्य हीच कविता. मग या पद्यांत कांहीं कां असेना! अमरकोशाचे श्लोक, भर्तृहरीच्या कारिका, वाग्भट्टाचे वैद्यकावरील श्लोक, आलीकडे मुलांकरतां केलेले पद्यरूप लहान इतिहास, हीं सर्व त्यांच्या मतें कवितेखालींच मोडतात. उद्यां बाजारांतील सर्व जिनसांच्या भावांचें कोष्टक जर कोणीं कवीनें पद्यरूप केलें, तर त्या कोष्टकासही 'रघुवंशा'बरोबर व शेक्सपीयर कवीच्या नाटकांबरोबर ते काव्यांच्या वर्गांत सामील करतील! सारांश कवितेचें स्वरूप ते तिच्या नेहेमींच्या वेषावरून मात्र जाणतात. जर तिनें गद्याचा वेष घेतला, किंवा गद्यानें तिचा वेष घेतला, तर दोहों ठिकाणीं ते फसून जातात. असो; हा एक प्रकार झाला. याहून वरची पायरी यमक, प्रास इत्यादिकांच्या भोक्त्यांची. यांच्यामतें ज्या पद्यांत यमकांची, प्रासांची वगैरे खूप रेलचेल असेल ती उत्कृष्ट कविता. ही परीक्षा म्हणजे स्त्रियांचें रूप त्यांच्या अंगावरच्या डागडागिन्यांवर ठेवण्यासारखी होय. या लोकांच्या मतें अर्थातच मोरोपंतासारखा कवि आजपर्यंत झाला नाहीं व पुढें होणार नाहीं! पण त्यांस येवढें समजत नाहीं कीं, यमकांची, प्रासांची गर्दी ही जरी एका प्रकारच्या बुद्धीची दर्शक होय, तरी ही बुद्धि व कवित्व हीं एक नव्हेत. अष्टावधानी, अठरा अवधानी असा मनुष्य असला म्हणजे जसा तो महाबुद्धिमान् असतोच असा नेम नाहीं; किंवा उत्कृष्ट कसरतवाला असला कीं, तो मोठा शूर असून सेनाधिपत्यास नेहेमीं योग्य असेलच असाही नेम सांगतां येणार नाहीं; त्याप्रमाणेंच मोठमोठीं यमकें, चमत्कारिक प्रास हीं साधतां येणें हें कवित्वाचें दर्शकच होय असें ह्मणणें व्यर्थ आहे. अशा यमकप्रासप्रचुर पद्यांपासून मनास मोठा चमत्कार वाटेल यांत संशय नाहीं; पण तो चमत्कार वरच्या दोघां मनुष्यांची कृति पाहून जसा वाटेल तसाच. त्यांपासून खरा उपयोग फार थोडा आहे, ह्मणजे मनास कांहीं वेळ मौज वाटेल इतकाच! याहूनही वरची पायरी श्लेषप्रिय दुर्विदग्ध लोकांची. या तिसऱ्या वर्गांत सर्व जुन्या शास्त्र्यांस घातलें असतां चालेल. यांस खऱ्या कवितेचें रमणीयत्व व तिचे मुग्धविलास अगदींच कळत नाहींत! न्यायमीमांसादि शास्त्रांतील कोट्यांत घटून पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष यांचो परस्परांत नेहेमीं झटापट करणाऱ्या या प्रचंड मल्लांचें उग्ररूप पाहतांच बिचाऱ्या कवितेचा थरकांप होतो! अशा दांडगाईची तीस संवय कधीं नसल्यामुळें ती त्यांच्या हातीं सांपडतांच बहुधा मृतप्राय होते! मग पुढची गोष्ट कशाला हावी! ते तिची परीक्षा म्हणजे एकाद्या शास्त्रवादाप्रमाणें करणार; म्हणजे कोट्यावर कोट्या लढवून जसें त्यांचें पीठनूपीठ करून सोडायाचें,

तशीच कवितेची ही दशा ! तिची ताणाताण करून तींतील पदांवर नाना-तऱ्हेचे चित्र विचित्र अर्थ बसवायाचे. शृंगाराचा वैराग्यपर, वैराग्याचा शृंगारपर असा चमत्कारिक अर्थ करून बिचाऱ्या कवीच्या स्वप्नींही आली नसेल अशी त्याच्या ग्रंथाची दुर्दशा करून सोडावयाची. शंकराचार्यांच्या नांवावर 'आनंद-लहरी' व 'अमरुशतक' म्हणून दोन उत्कृष्ट काव्यें संस्कृतांत प्रसिद्ध आहेत. या दोहोंत शृंगाराचा विषय आहे. पण आमच्या पंडितांस शब्दांचें प्रसन्नार्थत्व व एकार्थत्व कधींही सहन होत नसतात. त्यांच्यांतून एकानें आपली तीव्र बुद्धि खर्चून व एकाक्षरी कोशाचें बहुधा बळकट पाठबळ घेऊन वरील काव्यांतील शब्दांचा रंगेलपणा काढून टाकून खऱ्या रसिकाबरोबर त्यांस वैराग्यांत लोटून दिलें आहे ! हाच प्रकार एका शहाण्या टीकाकारानें 'शाकुंतल' नाटकांतील आरंभीच्या श्लोकाशीं केला आहे असेंही ऐकण्यांत येतें. पण इतक्यावरच गोष्ट गेली असेल तर कालिदासाचें मोठें भाग्यच मा-नलें पाहिजे ! कां कीं न जाणों, त्याचें तें सगळें नाटकचें नाटक स्वतःस न कळतां वैराग्यपर अर्थाचेंही बांधलें गेलें असून दोन हजार वर्षांनीं त्याचा गर्भितार्थ जर या विशालबुद्धि टीकाकारानें काढला असता, तर येवढें नाटक रचूनही त्याचा अर्थ स्वतःसच नीट न कळल्याचें मोठें अज्ञान आपल्या म-हाकवीच्या पदरीं आलें असतें ! असा बुद्धीचा व काळाचा अपव्यय केल्या-चें आणखीही एक आलीकडचें उदाहरण येथें सांगितल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाहीं. तें पुष्कळांस सहज प्रत्यक्ष पाहतां येईल. आमचे मराठीचे वै-य्याकरण व प्रसिद्ध ग्रंथकार दादोबा पांडुरंग यांनीं 'केकावली'वर सुमारें आठ दहा वर्षांपूर्वीं एक भली लांब टीका करून ती प्रसिद्ध केली हें सर्वांस माहीत असेलच. त्यांत त्यांनीं बुद्धीचा आड रानांत शिरून केलेले विलक्षण अर्थ पुष्कळ आहेत. त्यांवर यापूर्वीं पुष्कळ चर्चा मागेंच झाली ; व तींत ये-वढ्या मोठ्या ग्रंथकाराची व लोकोपकारी सद्गृहस्थाची होऊं नये अशी चा-रगटपणाची विनाकारण पुष्कळ विटंबनाही झाली हेंही येथें लिहिणें आह्मांस नाजवी वाटतें. असो ; त्या टीकेच्या संबंधानें प्रस्तुत प्रसंगीं लिहावयाचें तें हेंच कीं, तींत पहिल्या केकेवर व्याख्या देतांना दादोबांनीं वरील अप्रयोज-क टीकाकारांचा बाणा उचलला आहे. पहिल्या मंगलाचरणरूप केकेचा अर्थ अगदीं उघड असतां तीवर पंचवीस तीस पानें व्याख्या देऊन तिचा अर्थ वेदांतपर लावला आहे ! असो ; तेव्हां श्लेष ह्मणजे कवितेचा जीव प्राण, व पांडित्याचा परमोत्कर्ष ह्मणजे चार वर्षांच्या पोराच्या बोलण्यांतही निर-निराळे अर्थ काढणें, असें मानणारांचा हा तिसरा वर्ग झाला. आतां याहून ही वरचा वर्ग नादलुब्ध लोकांचा. यांच्या मतें कवितेचें सर्वस्व पदरचनेंती-ल माधुर्य होय. शब्द अंमळ थाटमाटाचे घातलेले असून ते कानास गोड

लागतीलसे असले कीं झाली उत्कृष्ट कविता. ही परीक्षा ह्मणजे स्त्रियांच्या रूपाचें मान त्यांच्या गळ्यावर ह्मणजे मधुर स्वरावर बसविण्यासारखें असमंजस आहे. मधुर रचना हें उत्कृष्ट कवितेचें एक अंग खरें; पण तिचें सर्वस्व नव्हे. याप्रमाणें निरनिराळे लोकांचीं कवित्वाविषयींचीं भिन्न भिन्न मतें सांगितलीं. पण येवढ्यांतच सर्वांचा समावेश होत नाहीं. या चौघांशिवाय बाकीचे जे कोणी आहेत त्यांचा कशाविषयींच आग्रह नसतो. त्यांचा अभिप्राय नेहमीं चारचौघां विद्वानांसारखा पडायाचा,—ह्मणजे ते जें म्हणतील त्यांचा अनुवाद करणें हेंच त्यांचें मत! ते स्वतः ह्मणून कधीं विचार करायाचे नाहींत. ढालीसारखीं पागोटीं जाऊन चंचूंचा प्रघात पडला, गजरेदार आंगरखे जाऊन पोकळ आंगरख्यांची भास पडली, हें पाहून विद्वानांच्या अभिरुचीस ते जसे अनुसरत गेले, त्याचप्रमाणें त्यांचीं सर्व गोष्टींविषयीं मतें वरचेवर फिरत असतात. तीं अशीं बेचूक कीं, कोणी मनुष्य जर खेडेगांवांत जाऊन राहिला किंवा देशांतरास गेला असला तर पुनः शहरास परत आल्यावर अशा मनुष्याशीं त्यानें चार घटका प्रसंग केला कीं पुरे, त्यास तोंपर्यंत झालेल्या फेरफारांची सगळी माहिती तेव्हांच व्हावयाची! असे लोक जर विद्वानांच्या समाजांत मेजवानीस बसले असले तर त्यांचें लक्ष नेहमीं विद्वानांच्या तोंडाकडे असेल, व त्यांच्या तोंडावर जसे रुचिभेदेंकरून विकार झालेले दृष्टीस पडतील, तसे हुबेहुब आपल्याही तोंडावर ते उठवितील,—ह्मणजे प्रसंगानुसार साखरेच्याही पदार्थाला तोंड आंबट करतील, किंवा एकादा तुरट पदार्थ मोठा मिष्ट ह्मणून त्याचा स्वाद वाखाणतील! सारांश, अजून आपल्या लोकांत खरे परीक्षक फारच थोडे आहेत. व यामुळें काव्य ह्मणजे काय हें एकंदर लोकांस कांहींच कळत नाहीं.

४. काव्याचें बरोबर थोडक्यांत लक्षण देणें फार कठिण आहे. तें इंग्रज ग्रंथकारांनीं पांच पंचवीस प्रकारांनीं दिलें आहे. तरी आपल्या संस्कृत ग्रंथांतील 'रसात्मकं काव्यम्' ह्मणजे 'रसयुक्त तें काव्य' हें लक्षण सुध्यांच्या पक्षीं आपणास पुरे आहे. हें लक्षण ध्यानांत धरलें असतां वरील सर्व भ्रांति दूर होतील, ह्मणजे काव्यास पद्यरचना, यमक, प्रास, श्लेष, किंबहुना वर्णमाधुर्य हीं अवश्य हावींच असा कांहीं नेम नाहीं हें तेव्हांच लक्षांत येईल. अशा प्रकारचीं काव्यें आपल्या मराठींतही नाहींतशीं नाहींत. हीं उदाहरणें पहाः—

"कोणी एक ओगलजी नांवाचा गृहस्थ काश्मीर देशीं रहात होता. तो वैशाखमासीं एके दिवशीं संध्याकाळीं आपला मुलगा आन्या यास संगातीं घेऊन एके लहान डोंगरीवर बसला आहे, आणि तेथून समोर दृष्टीस पडतांहेत ते रमणीय पदार्थ त्यास दाखवितो आहे. ते वेळीं सूर्य अस्तास

जात होता, तेव्हां त्यास अशी कल्पना झाली कीं, तो सर्व विश्वाला सोनेरी रंगाचें वस्त्र पांघरवून चालला आहे काय! किंवा हे डोंगर सोन्याचेच आहेत काय! अशा कल्पना करीत ते सुख घेत बसले असतां, तितक्यांत तिकडून एक धनगर आपला कळप चारणीवरून घराकडे वळवून चालला होता; त्यानें सुस्वर गायन केलें, तें त्या बापलेकांच्या कानीं पडून ते तिकडे पाहूं लागले."

बाळमित्र—कांटेझाड.

ऋतूंचें वर्णन.

"बाळा नुकताच शेकून आणि ओले गव्हांच्या ओंब्या खाऊन आलेला होता, आणि ह्मणतो 'अहाहा! असा सदां हिंवाळाच असता तर बरें होतें! याचें सुख काय सांगूं! ह्यांत नद्यांचें पाणी किती स्वच्छ आणि किती मिष्ट! लोकरी वस्त्रें काय सुख देतात! पोटांत भूक, अन्नास रुचि, आणि निद्रा तरी काय गाढ येते ती!' तें ऐकून गोविंदशेट, त्याचा बाप, त्यास ह्मणाला, 'बरें तर, ह्मणतोस असेंच स्मरण वहींत लिहून ठेव.' बाळानें तसें केलें. पुढें हिंवाळा निघून गेला, आणि उन्हाळा आला. तेव्हां संपूर्ण वृक्ष पालवी फुटून फलपुष्पयुक्त झाले आहेत; वायु मंद सुगंध शीतळ वाहत आहे; लोक चंदनाच्या उट्या घेऊन गळ्यांत पुष्पांच्या माळा घालून फिरताहेत, व नानाप्रकारचे शीतळ उपचार करताहेत; बागांमध्यें कारंजीं उडविताहेत; त्यांचे तुषार आंगास लागून अत्यंत सुख करताहेत; तसेंच पिकलेलीं फळें, आंबे फणस, जांब, अंजीर, द्राक्षें इत्यादिक जिव्हेस अमृतासारखी रुचि देताहेत. तें सर्व सुख पाहून बाळा ह्मणतो, 'अहाहा! असाच सदां उन्हाळा असता तर बरें होतें.' गोविंदशेठ ह्मणाला, 'मुला, ह्मणतोस असेंच स्मरण वहीवर लिहून ठेव.' बाळानें तसें केलें. नंतर पावसाळा आला. त्यासमयीं जिकडे तिकडे हिरवीं चार गवतें व नानाप्रकारचीं झाडें उगवलीं आहेत; नद्यांचे प्रवाह चालले आहेत; शाकभाज्या पुष्कळ झालेल्या आहेत; जिकडे तिकडे पाणी जमलें आहे; त्यांतून कागदांचीं तारवें करून मुलें पोहाविताहेत; डोईवर छत्र्या, सखलादीच्या टोप्या घेऊन पावसांतून लोक चालले आहेत; पुढें शेतें पिकलीं, त्यांत नानाप्रकारचीं धान्यें झालीं आहेत. तें पाहून बाळा ह्मणाला, 'बाबा, काय चमत्कार हा! हा पावसाळा सदां असाच असता तर बरें होतें! बाप ह्मणाला, 'मुला, हें त्या वहींत लिहून ठेव!' बाळानें तसें केलें.

किस्सा—तीन काळ.

अशीं काव्यें या ग्रंथांत पुष्कळच आहेत; फार तर काय, पण हें सगळें

पुस्तक काव्यमयच आहे असें म्हटलें असतां चालेल. हें मुळचें एका फ्रेंच बाईनें केलें असून या ग्रंथाची सर्व जगभर प्रसिद्धि झाली आहे. आपल्या मराठींत तर हें भाषांतर इतकें उत्कृष्ट उतरलें आहे कीं, तें परभाषेंतलें असे. लशी शंकासुद्धां येत नाहीं. हें पुस्तक वाचलें असतां मराठीची दुर्दशा वीस पंचवीस वर्षांत किती झाली हें पुरतेपणीं चित्तावर ठसून फार वाईट वाटतें, व पुढील पंचवीस वर्षांकडे नजर देण्यास भय वाटतें! असो; या प्रसंगीं आमच्या भाषेच्या हितचिंतकांस हा ग्रंथ वरचेवर वाचण्याची फार फार शिफारस केल्यावांचून आमच्यानें पुढें लिहवत नाहीं!

असेच उतारे 'इसापनीति,' 'आरबी भाषेंतील गोष्टी,' 'मुक्तमाला,' 'थोरले माधवराव,' 'जयपाळ' अशा ग्रथांतूनही आणखी हावे तितके घेतां येतील.

वरील दोन काव्यें वाचून आमच्या कित्येक वाचकांस कदाचित् असमंजसपणानें हंसूं येईल; पण त्यांनीं पक्कें समजावें कीं, असें जोंपर्यंत होईल, व त्यांत त्यांस अंतःकरणास लागण्यासारखें कांहींच भासणार नाहीं, तोंपर्यंत कवितेचा स्वाद त्यांस मुळींच कळला नाहीं! तसेंच आमच्या वाचकांत जर कोणी शास्त्री असतील, तर त्यांसही वरील गोष्टीचा मोठाच चमत्कार वाटेल! आपण कांहीं भलतेंच भ्रांतींत वाचीत आहों, किंवा हें लिहिणारानें तरी कांहीं भलतेंच भ्रांतींत लिहिलें असावें, अशा कल्पना त्यांस बहुधा कराव्या लागतील! पण दोघांपैकीं भ्रांतींत कोणीच नाहीं हें दाखविण्याकरितां त्यांच्या परिचयांतलाच असा एक उतारा येथें घेतों.——

तत्तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा ।
शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम् ॥
अकर्दममिदं तीर्थं भारद्वाज निशामय ।
रमणीयं प्रसन्नंच सज्जनानां मनो यथा ॥
इदं तीर्थं समं सौम्यं सुजलं सूक्ष्मवालुकम् ।
न्यस्यतां कलशस्तात दीयतां वल्कलं मम ॥

बालकांड--सर्ग २.

हें आद्यकवीचें काव्य कोणास 'रमणीय' वाटत नाहीं? व कोणाचें चित्त 'प्रसन्न' व 'सौम्य' करीत नाहीं?—वास्तवीक पाहतां यांत येवढें काय आहे बरें? गांवढळ कुणब्यांसही ज्या गोष्टी दररोज दृष्टीस पडतात त्याच येथें वर्णिल्या आहेत. पण म्हणूनच हीं पद्यें येवढीं रमणीय झालीं आहेत! तीं समजण्यास यत्किंचितही श्रम न पडून प्रत्येक मनुष्याच्या मनांत नदी पाहिली असतां ज्या कल्पना सहज भरतात त्याच येथें कवीनें अगदीं साध्या रीतीनें बोलून दाखविल्या आहेत. या वर्णनांत एक

मात्र अलंकार घातला आहे,–किंवा घातला आहे ह्मणण्यापेक्षां आला आहे हेंच ह्मणणें बरोबर आहे. कां कीं, तो इतका सहज आला आहे,–व म्हणूनच त्या ठिकाणीं इतका शोभतो-कीं, तो आणण्यास कवीस यत्किंचितही प्रयत्न पडला नसावा. असो; एकंदरींत या काव्याची जितकी स्तुति करावी तितकी थोडीच आहे! ज्यानें आजपर्यंत कोट्यावधि मनुष्यांचें रंजन करून त्यांच्या प्रशंसेचें मोतेंब जें जसें काय काळास दाखवीत आहे त्या काव्यास येथच्या स्तुतीच्या दोन शब्दांनीं किती थोरवी येणार!

याचप्रमाणें पुढें क्रौंच पक्ष्याचा वृत्तांत लिहिला आहे तोही किती हृदयंगम आहे! तो वाचूनही ज्याची वृत्ति पहिल्याप्रमाणेंच तटस्थ राहील त्यास देण्यास दुसऱ्या कोणाची उपमा साजणार नाहीं,–एक त्या निषादाची (कोळ्याची) च साजेल!

तेव्हां एकंदर सांगायाचें काय कीं, सत्काव्यास पद्यरचना, यमक, प्रास, श्लेष, किंबहुना वर्णमाधुर्यही, यांपैकीं कोणाचीसुद्धां बिलकूल गरज नाहीं! जें वाचल्यानें किंवा ऐकिल्यानें मनाच्या वृत्ति प्रसन्न होऊन तो तो रस अंतःकरणांत सहज बिंबून जातो त्यास काव्य ह्मणावें. पण हें जर होत नाहीं, तर छंद, यमक, श्लेष, मृदुत्व यांविषयींची सर्व खटपट व्यर्थ!

५. वरील सर्व गोष्टींचा यथास्थित विचार केला असतां लक्षांत येईल कीं, कवित्व हें अंगीं आणूं जातां येणारें नव्हे; तें ईश्वराचेंच देणें होय. वास्तव सौंदर्य, सुस्वर, इत्यादि मनुष्याच्या अस्वाधीन असणारे गुण बळेंच आपले ठायीं आणणारांच्या प्रयत्नांस जितपत यश येतें, तितपतच अशा दांडगाईनें कवि होऊं पाहणारांचा प्रयत्न सिद्धीस जातो; म्हणजे नुसत्या छानछुकींत व सुरेखपणांत जितकें अंतर, तितकेंच कृत्रिम प्रकारांनीं आणलेल्या शोभेंत व खऱ्या कवित्वांत! आणि ज्यांप्रमाणें छानछूक ही बहुधा हवें त्यास प्रयत्नांतीं साधण्यासारखी असते, त्याचप्रमाणें कवितेचा बाह्यवेष म्हणजे छंद, मृदुरचना इत्यादिही सामान्य बुद्धीच्या सर्व लोकांस बहुधा साधतां येईल. आतां हें सर्व कोणास अधिक, कोणास कमी, असें साधेल खरें; पण तें फार फार उत्कृष्ट साधलें तरी खऱ्या रसिकास त्यापासून तशी बहार वाटणार नाहीं; कीं जशी अगदीं साध्या पण अस्सल अशा कवितेच्या चुटक्यानें वाटेल! उदाहरणः–

वर्षावावीण सागर जैसा जळें निर्भर ।
तैसाचि निरुपचार संतोषी जो ॥
व्यापक आणि उदास जैसें कां आकाश ।
तैसें जयाचें मानस सर्वत्र गा ॥

संसारव्यथे फिटला जो नैराश्यें निवटला ।
व्याधाहातोनि सुटला विहंग जैसा ॥
घरींचियां उजेड करावा परकियां अंधार पाडावा ।
हें नेणेंचि गा पांडवा दीप जैसा ॥
जो खांडावया घाव घाली कां लावणी जेणें केली ।
दोघां एकचि सावली दे वृक्ष जैसा ॥
जो निंदेतें नेघे स्तुतीनें न श्लाघे ।
आकाशा न लागे लेप जैसा ॥

ज्ञानेश्वर.

हें भगवद्भक्तांचें वर्णन केवढें उदात्त आहे ! व यांत छंद, पदरचना, वगैरे अगदीं साधी असल्यामुळें तर हें फारच शोभतें. अशा ठिकाणीं संस्कृतांतले शिखरिणी, मंदाक्रांता वगैरे झोकदार मोठाले छंद, किंवा मराठींतली साकी, दिंडी इत्यादि मंजुळ वृत्तें अगदींच कामास पडतीं ना !

दुसरें:—

कां रे नाठविसी रुपाळु देवासी । पोशीतो जगासीं एकलाची ॥
फुटे तरुवर उष्णकाळमासीं । जीवन तयासीं कोण घाली ॥
बाळा दुग्ध कोणीं केलंसे उत्पत्ती । वाढवी श्रीपती सवें दोन्ही ॥
तुका ह्मणे त्याचें नांव विश्वंभर । करा निरंतर ध्यान त्याचें ॥

ऐसे संत झाले कळीं । तोंडी तमाखूची नळी ॥
स्नान संध्या बुडवीली । पुढें भांग ओढवली ॥
भांगभुर्का हें साधन । पचनी पडे मद्यपान ॥
तुका ह्मणे अवघें सोंग । तेथें कैंचा पांडुरंग ॥
आली सिंहस्थ पर्वणी । न्हाव्या भटां झाली धणी ॥
अंतरीं पापाच्या कोडी । वरी बोडी डोयी दाढी ॥
जें बोडिलें तें निघालें । सांग काय पालटलें ॥
पाप गेल्याची खूण । नाहीं पालटले अवगुण ॥
भक्ति भावें वीण । तुका ह्मणे अवघा शीण ॥

अंतरीं निर्मळ वाचेचा रसाळ । त्याचे गळां माळ असो नसो ॥
आत्माअनुभवीं चोखाळिल्या वाटा । त्याच्या माथां जटा असो नसो ॥
परस्त्रीचे ठायीं जो कां नपुंसक । त्याचे अंगा राख असो नसो ॥
परद्रव्या अंध निंदेसी जो मुका । तोचि संत देखा तुका म्हणे ॥

आणखी एक:—

(वनाचें वर्णन) देखे प्रचंड महागिरी विशाळ पर्वताचिया दरी ।
जळें तुंबलीं सरितासरीं समुद्रतुल्य अगाध ॥

नाना वृक्षांची अचाट डांगें लागलीं घनदाट ।
माजीं निर्झरोदकाचे पाट सरोवरां धांवती ॥
माथां उचलूनी दिनकर छायें रक्षिला अंधकार ।
माजीं श्वापद्गणांचे भार सुखावले सुखवस्ती ॥
(नदीचें वर्णन) नदी मालिनी पवित्रजीवनी वाहे जैशी देवतटिनी ।
तरंगलिंगें सुफेनसुमनीं सुपूजितें शोभती ॥
(पुढील वृत्तांत) मग गर्जोनि नराधीशें म्हणितलें आश्रमीं कोण असे ।
हें परिसोनि इंदिरावेषें लावण्यकलिका प्रगटली ॥
कनकलतिका सौदामिनी कीं चंद्रकलिका तनुधारिणी ।
सुवर्णकेतकीपत्रवर्णी सुवर्णखाणी हरिणाक्षी ॥

मुक्तेश्वर.

६. येवढे उतारे पुरेत. यांवरून खऱ्या कवित्वाचें स्वरूप वाचकांच्या लक्षांत येईल. तें हेंच कीं, इतर कोणत्याही गोष्टीचें साहाय्य न घेतां अर्थाच्याच केवळ अंगभूत सौंदर्यानें व तद्व्यंजक शब्दांच्या अपूर्व सौष्ठवानें मनास चमत्कार भासविण्याची शक्ति. ही शक्ति कवीशिवाय इतरास समजणें अशक्य होय. फार तर काय, पण कवीची कवीसही ती सांगतां येणार नाहीं! व म्हणूनच या शक्तीस कवि व इतर लोक ईश्वरी प्रेरणा म्हणतात! सामान्य मनुष्याची अक्कल व प्रयत्न कवितेच्या बाह्यांगांपर्यंत मात्र पोंचेल; व म्हणूनच काव्यांत रस आणावयाचा असल्यास चांगलीं मोठालीं वृत्तें, अर्थालंकार, शब्दालंकार इत्यादिकांचें मजबूत साह्य घेतल्याखेरीज त्यांचें कधींही चालणार नाहीं. पण वरील उतारे पहा बरें! त्यांस असें बाहेरचें साहित्य लवमात्रही लागलें नाहीं. छंद, ओवी व अभंग—ज्यांत इतर छंदांप्रमाणें मोठेंसें माधुर्य आहे असें नाहीं; व ज्यांची रचना साऱ्या वृत्तांत अगदीं सोपी असल्यामुळें गद्यांत व जींत फारसा फेर नाहीं; शब्दालंकार पाहिला तर शेवटलें एकाक्षरी यमक येवढाच; आणि अर्थालंकारही मोठ्या प्रयासानें उत्कृष्ट निवडून घातले आहेत असेंही नाहीं. बरें, अशा कवितेचा विषय तरी कांहीं अपूर्व असतो काय? कांहीं नाहीं; ज्या गोष्टी चारचौघांस नेहेमींच्या माहीत असतात त्याच प्रायः तींत असतात! पण कवीच्या वाणीनें त्या निघाल्या कीं पुरे, जादूगिराच्या कांडीनें त्यांच पदार्थांस जशी अपूर्वता प्राप्त होते, त्याप्रमाणें अशा नेहमींच्या गोष्टींसही कांहीं अपूर्व शोभा येते! एरवींचीं पद्यें कितीही उत्कृष्ट असलीं, तरी त्यांचा एक दोनदां वाचतांच कंटाळा येऊन जातो; पण अशांचें साधें सौंदर्य शेंकडोंदां वाचल्यानेंही: ऊमी न भासतां वाचकांस

प्रतिक्षण नवीच दे रुचि————

७. असो ; याप्रमाणें स्वतःसिद्ध अशा महाकवींच्या कवितेचें स्वरूप वर लिहिलें आहे त्यावरून आमच्या वाचकांच्या मनांत बरेंच आलें असेल असें आम्हांस वाटतें. येथवर हातीं घेतलेल्या विषयाचा अर्धा भाग—ह्मणजे कवित्व ह्मणजे काय याविषयीं बराच विचार झाला. पण बाकीचा सर्व विषय थोडक्यांत आटपण्यासारखा नव्हे, ह्मणून सध्यां येथेंच थांबून पुढील खेपेस तो पुरा करूं.

हठादाकृष्टानां कतिपयपदानां रचयिता
जनः स्पर्धालुश्चेदहह कविना वश्यवचसा ।
भवेदद्य श्वो वा किमिह बहुना पापिनि कलौ
घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः ॥

भवभूति.

अंक ४ था.—(१) अवतरण. (२) कवित्वास विद्वत्व अनुकूल होय हा लोकभ्रम. (३) तर्कशास्त्राचा कवित्वाशीं अत्यंत विरोध ; कवीचें मन आणि तत्वज्ञाचें मनः उदाहरण—चंद्र. (४) कल्पनेच्या विकासानंतर बुद्धीचा विकास. (५) कवित्वास आवश्यक गुण. (६) 'कवि' शब्दाची व्याख्या. (७) कवींचा मुख्य गुण—सहृदयता—(८) स्वभाव वर्णन. (९) प्राचीन कवींच्या उत्कर्षाचीं कारणें. (१०) इतर अप्रधान गुण. (११) दोहोंचा योग. (१२) विद्वत्तेची गति कोठपर्यंत ? (१३) एकंदर सिद्धांत.

१. मागील अंकांत अस्सल कवित्वाचें कांहीं स्वरूप सांगितलें. आतां कृत्रिम कवितेचें—म्हणजे मूळची कवित्वस्फूर्ति नसतां विद्वत्तेच्याच जोरावर रचलेल्या काव्यांचें—निरूपण करितों.

२. या विषयाच्या संबंधानें आपल्या लोकांत पुष्कळ दिवसांपासून एक मोठाच भ्रम माजला आहे. तो अर्थात् विद्वत्त्व आणि कवित्व यांचा परस्पर अभेद. फार तर काय, पण 'कवि' या शब्दाचा अर्थ 'शहाणा' असाही पुढें होऊन गेला. आतां असें होण्याचें कारण काय असें जर कोणी विचारील तर तेंही सांगणें कठीण आहेसें नाहीं. विद्यासंपादनाचा मार्ग पूर्वीचा असा कांहीं चमत्कारिक होता कीं, मनुष्यानें एक अगदींच विद्येशिवाय राहावें किंवा तिच्या सर्व शाखांचें पूर्ण अध्ययन तरी करावें; मध्यंतरीं ह्मणून मुळींच मार्ग नव्हता. तेव्हां जे नामांकित कवि होत ते अर्थातच या दुसऱ्या वर्गांतलेच

" ओढून ताणून शब्दांची उलवाउलव करणारा मनुष्य सरस्वती ज्यांस प्रसन्न आहे अशा महाकवींशीं जर स्पर्धा करूं लागला ; तर आज उद्यां मडकीं घडणाऱ्या कुंभाराचा व त्रिभुवनास ज्यानें निर्माण केलें त्या ब्रम्हदेवाचाही कलह लागेल ! ! कोणी सांगावें ! "

असत. पण गुरूंच्या घरीं बारा किंवा याहूनही अधिक वर्षें राहून त्यांनीं नुसतीं काव्यैंच पढून न राहतां व्याकरण, न्याय, मीमांसा इत्यादि शास्त्रांत—कीं जीं कवीस कांहीं उपयोगाचीं नाहींत, किंबहुना कवित्वास अपायकारकही होत, त्यांतही त्यांस पारंगत व्हावें लागे. यास्तव जे कवि निपजत ते अर्थात् अशा विद्वानांतूनच. तेव्हां सहजच कवि असला कीं तो विद्वान् असायचाच असें लोकांच्या नेहेमीं दृष्टीस पडे. पण याच शब्दांचा जर व्यत्यास केला—म्हणजे विद्वान् कवि असतात असें म्हटलें—तर नेहेमीं चालेलच असें नाहीं ; या गोष्टीचा त्यांनीं नीट विचार केला नाहीं ! असो; पुढें पुढें तर ह्मणजे माघ, श्रीहर्ष यांच्या वेळीं, कवित्वास शास्त्राध्ययन अवश्यच झालें. या कवींच्या ग्रंथांतून व्याकरण, न्याय, मीमांसा, किंबहुना वैद्यक, ज्योतिष इत्यादि शास्त्रांचाही संबंध आणलेला असतो. असें होतां होतां आलीकडे तर 'रंडागीतानि काव्यानि'* येथपर्यंत येऊन मजल टेकली ! असो; हा एक प्रकार झाला. दुसरा प्रकार आलीकडे सुरू झालेल्या इंग्रेजी विद्येचा. ही विद्याही मागील संस्कृत विद्येप्रमाणेंच कवित्वास अत्यंत अनुकूल आहे, किंबहुना तीशिवाय चांगली कविता करतां येणें अशक्य होय, असा एकंदर लोकांचा समज झाला आहेसा दिसतो. अथवा हेंचसें काय; एकंदर सर्व गुणांचें अधिष्ठान इंग्रेजी विद्वत्ता होय असा या अप्रबुद्ध लोकांनीं सिद्धांत केला आहेसा वाटतो ! त्यांच्या मतें ही नवी विद्वत्ता ह्मणजे कांहीं मोठी अजब चीज होय ! ही जवळ असली कीं, त्या मनुष्यानें सभाग्रभागीं उभें राहून बृहस्पतीप्रमाणें श्रोत्यांस आपल्या वक्तृत्वानें थक्क करून टाकावें, कालिदासाप्रमाणें जगास चिरकाळ मोहणारी कविता करावी. शाक्यमुनीप्रमाणें मानसिक व्यापारांची उपपत्ति काढावी, इत्यादि अनेक परस्पर विरुद्ध शक्ति अशांच्या ठायीं अवश्यमेव आल्याच असें हे समजतात. फार तर काय, पण चार पांच वर्षें विद्यालयांत घालविलीं कीं, पृथ्वीवरील व्यापाराची घडामोड राज्यव्यवस्था इत्यादि गोष्टींत किंबहुना युद्धकलादिकांतही निपुणता प्राप्त होते असा सुद्धां कित्येकांचा समज असेल. उद्यां जर गायनविद्येचा अभ्यास करावयाचें कोणाच्या मनांत आलें, कीं उत्कृष्ट पाकसिद्धि करायाची असली, तर तो एखाद्या विद्वानाची गांठ घेईल ! सारांश,

प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां
पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥

---

* शास्त्रीय कोठ्यांत घटून त्याखेरीज दुसरें ज्यांस कांहीं रुचेनासेंच झालें असे आपल्या देशांतील जुने पंडित वरील वाक्यानें काव्याच्या अप्रतिम रसास तुच्छ करूं पाहतात. यावरून त्यांची रसिकता स्पष्टच दिसते.

" सर्व गुण एके ठिकाणीं ठेवण्याविषयीं विधात्याची इच्छा दिसत नाहीं,– तर याच्या उलट दिसते ; " असें सुमारें दोन हजार वर्षांपूर्वी* जें कालिदासास वाटलें, व अगदीं आलीकडे पर्यंत लोकांस वाटत असे, तें सध्यांच्या काळीं एकाएकीं खोटें ठरत चाललें कीं काय कोण जाणें असें एकाद्यास वाटेल! मागील काळीं होमर, थुसिडिडीस्, आरिस्टॉटल्, आलेक्झांडर, असे नामांकित पुरुष निपजायास फार दीर्घकाळ लागे, व शिवाय एकेकाच्या ठायीं एकेकच गुण मोठ्या प्रयासानें वास करी ; पण इंग्रेजांची सत्ता येथें होऊन त्यांची विद्या इकडे नुकतीच संचार करूं लागली तों सगळेंच मान एकदम फिरलें! शिल्पशास्त्र मोठ्या उत्कृष्ट दशेस येऊन आलीकडे जसे अद्‌भूत चमत्कार चोहोंकडे दृष्टीस पडतात, त्याहीपेक्षां बुद्धीचे चमत्कार फारच मोठाले दिसूं लागले आहेत. मनुष्याच्या मनास फार थोड्या काळांत पूर्णत्व येऊन त्यांत हरएक गुणाचा सहज समावेश व्हावा असें झालें आहे. असो ; ईश्वररूपेंकरून येवढा प्रकाशाचा लोट आमच्या देशास सहन होवो ह्मणजे झालें !

वरील लेखावर पुष्कळांचे पुष्कळ आक्षेप निघतील हें आह्मी जाणतों. तरी त्या सर्वांचें निराकरण करण्यास पुष्कळ जागा लागून तें या प्रसंगासही उचित नाहीं असें समजून त्यासंबंधें येथें कांहीं लिहीत नाहीं. वरच्या लिहिण्यांतील मुख्य मुद्दा हा आहे कीं, कवित्वास विद्वत्तेची अगदीं गरज नाहीं. निरनिराळ्या शास्त्रांत पुरतेपणीं गति होणें हें कवित्वास अनुकूल होणार नाहीं हें तर काय, पण अगदीं साक्षात् प्रतिकूलच बहुधा होणार आहे. तर्कशास्त्रासारखें तर कवित्वास अपाय करणारें कांहींच नाहीं !

७. हें वाचून आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस मोठें आश्चर्य वाटेल ; व कांहीं तरी विलक्षण मत स्थापण्याच्या बुद्धीनें आह्मी हें लिहिलें आहे असेंही कित्येकांस वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. यास्तव एका अनुभवीक ग्रंथकाराचें प्रमाण येथें त्यांस दाखविणें अवश्य वाटतें:—

नटः— नन्वयं (कविः) प्रमाणप्रवीणोऽपि श्रूयते । तदिह चंद्रिकाचंडातपयोरिव कवितातार्किकत्वयोरेकाधिकरणतामालोक्य विस्मितोऽस्मि ।

सूत्रधारः—क इव विस्मयः ।

येषां कोमलकाव्यकौशलकलालीलावती भारती
तेषां कर्कशतर्कवक्रवचनोद्गारेऽपि किं हीयते ।

---

* हा काळ अगदीं निश्चित म्हणून आह्मीं येथें लिहिला नव्हे. पण ज्या अर्थी थोरल्या विक्रमादित्य राजाची व आपल्या कवीची तोडातोड अजून कोणीं पक्केपणीं केली नाहीं, त्या अर्थी तसें होईपर्यंत लोकवादास अनुसरणें आम्हांस प्रशस्त वाटतें.

यैः कांताकुचमंडले कररुहाः सानंदमारोपिता—
स्तैः किं मत्तकरींद्रकुंभशिखरे नारोपणीयाः शराः ॥

प्रसन्नराघव नाटक.

" नट—हा कवि तर्कशास्त्रांतही मोठा प्रवीण आहे ह्मणून ऐकतों. तर चांदणें व कडक ऊन हीं जशीं एकत्र असावीं त्याप्रमाणें याचें कवित्व व तर्कशक्ति एके ठिकाणीं पाहून मला मोठा चमत्कार वाटतो ! "

" सूत्रधार—यांत कसचा चमत्कार ! अरे, ज्यांची वाणी कोमल काव्यरचना प्रसवते, तीतूनच तर्कशास्त्राचीं तीक्ष्ण वचनेंही निघालीं असतां कोणती हानि झाली ?—ज्यांनीं कांताकुचमंडलीं आनंदेंकरून नखें रोंवलीं, त्यांसच मदोन्मत्त झालेल्या हत्तीच्या गंडस्थळावरही बाण हाणण्यास कांहीं कठीण आहे काय ? "

याप्रमाणें सुमारें सात आठशें वर्षांपूर्वींच जयदेवासही ' कवितेचा व तार्किकत्वाचा ' विरोध भासला. तेव्हां हें मत आह्मीं बळेंच स्वकपोलकल्पित काढलें आहे असें नाहीं अशी आमच्या सुज्ञ वाचकांची खचीत खात्री होईल. आणि या विषयाचा जो अंमळ चारकाईनें विचार करील त्यास खचीत कळून येईल कीं, कवीचें मन व तत्वज्ञाचें मन स्वभावतःच परस्परविरुद्ध होय. कवीच्या मनांत पदार्थमात्राच्या दर्शनानें कल्पनेचे नानाविध तरंग उठत असतात. ते अर्थातच बहुधां भासमय असतात. तत्वज्ञाचें मन पदार्थमात्राच्या वास्तविक स्वरूपाच्या शोधाकडे लागलेलें असतें; यास्तव सर्व भासमय कल्पनांचा निरास करून तें निवळ सत्याकडेच जातें. कवीचें काम ब्रह्मदेवाप्रमाणें चित्रविचित्र कल्पनासृष्टि बनवण्याचें असतें. तत्वज्ञाचें रसायनवेत्त्याप्रमाणें पदार्थमात्रांचें पृथक्करण करण्याचें असतें. सारांश, पहिल्याचा विषय कल्पना व दुसऱ्याचा विषय सत्यासत्यविवेचन. ही भिन्नता विशेष स्पष्ट करण्याकरितां एक थोडेंसें उदाहरण येथें घेतों. साऱ्या सृष्टींत चंद्राहून रमणीय पदार्थ नाहीं. आतां याकडे कवीची व तत्वज्ञाची मनःप्रवृत्ति कशी होते ती बघा ! ग्रीक व रोमन लोकांनीं चंद्राच्या सौंदर्यावरून व सौम्यत्वावरून त्यास स्त्री कल्पिलें. त्यांच्या कथासमूहांत ही स्त्री पारधीण असून धनुष्य व भाता घेऊन ही वनांत पशूमागें धांवते आहे असें वर्णन आढळतें. आपल्या कथासमूहांत तर अशा कल्पनांची गर्दीच आहे. समुद्रांतून उगवलासा दिसतो ह्मणून त्यांतून निघालेलें एक रत्न; तो उगवतांच कुमुदिनी (जणो काय हर्षानें) विकसतात ह्मणून त्यांचा पति ; रात्रींच त्याचे किरण प्रकाशमान होतात ह्मणून तिचा नवरा ; त्याच्या बिंबावर हरणाची आकृति दिसते ह्मणून मृगांक; त्यास पाहतांच समुद्रास (जसें काय आनंदाचें) भरतें येतें, ह्मणून (दुसऱ्या कल्पनेनें) त्याचा

मित्र याच प्रमाणें अंधकाराचा शत्रु, राहूचा द्वेष्य इत्यादि संबंधही त्याजवर आले. त्याचे किरण नेत्रांस व शरीरास सुखद होत म्हणून शीतकर, चंद्रकांतास द्रवविणारा इत्यादि कल्पनाही त्यावर बसल्या. आतां या मनोरम भ्रमांचें तत्वज्ञ कसें निरसन करून टाकतो पहा ! चंद्र समुद्रापासून लाखों कोस दूर आहे हें जाणून तो समुद्रोत्थ रत्न नव्हे असा तो निश्चय करतो; समुद्राची भरती, कमलांचा विकास ही आकर्षणादि सृष्टिव्यापारांचीं फळें होत; हरण दिसतें ती चंद्रावरील पर्वतांची छाया; राहु म्हणतात ती पृथ्वीची छाया; अशा उपपत्ति तो करीत जातो. शेवटीं, चंद्राचे किरण थंडगार आहेत हा लोकानुभवही त्यास सहन न होऊन उष्णतामापक यंत्रानें तो चंद्रकिरणांची उष्णता काढतो ! !—झालें ! याप्रमाणें कविपरंपरेनें उभारलेल्या सुंदर मंदिराचा हा कविप्रतिपक्षी आपल्या दुर्भिणीनें व उष्णतामापक यंत्रानें समूळ विध्वंस करून सर्व सृष्टि उजाड करून सोडतो. वरील उताऱ्यांत कवितेस चांदण्याची व विचारशक्तीस कडक उनाची जी उपमा जयदेवानें दिली आहे तीही मोठी सरस व समर्पक होय. एकतर चांदणें शांत व रमणीय असतें; आणि ऊन उपयोगाचें खरें, पण त्याची झळई कोणास आवडत नाहीं. तसेंच कविता समजण्यास सोपी असते, मनाचें रंजन करते, आणि मनास शांति देते; पण शास्त्रावरील ग्रंथ अगोदर दुर्बोध, व समजल्यावरही त्यापासून मनास प्रगल्भता येते, त्याचें रंजन होत नाहीं; आणि वादाचे ग्रंथ असले तर त्यांपासून चित्तवृत्ति शांत न होतां उलटी क्षुब्धच होते. हें एक साद्रश्य हें कीं, चांदण्यांत पदार्थ स्पष्ट न दिसल्यामुळें कल्पनाशक्तीस अवकाश सांपडून अवास्तव भातांत रंगण्यास मनास सांपडतें; पण कडकडीत उनांत पदार्थ अगदींच स्पष्ट दिसल्यामुळें कल्पनेस सवडच न सांपडून त्यांचें वास्तविक स्वरूप सहज दृष्टिगोचर होण्यासारखें असतें. हीच गोष्ट कल्पनेच्या द्वारें झालेल्या ज्ञानास व बुद्धीच्या द्वारें झालेल्या ज्ञानास यथानुक्रम लागते.

४. वरील उपपादनावरून दुसरी अशीही गोष्ट आमच्या सुज्ञ वाचकांच्या लक्षांत येईल कीं, बुद्धीची प्रगल्भता ही कल्पनाविकासाच्या पुढली मनाची दशा होय;—म्हणजे आरंभीं कल्पनेचा विकास होऊं लागून त्यापुढें बुद्धि विकास पावूं लागते. या गोष्टीचा अनुभव फार थोडक्यांत आहे. लहानपणीं मुलांस खुळखुळ्याची, दिव्याच्या ज्योतीची, चांदोबाची जी मौज वाटत असते, तिचें बीज हेंच होय कीं, त्यावेळेस त्यांची कल्पनाशक्ति हळूहळू विकास पावूं लागत असते. त्यांस भुताखेताच्या, राक्षसांच्या गोष्टींची फार मजा वाटते, काळोखांत जाण्यास तीं भितात, याचें तरी कारण हेंच,—कीं त्यांची कल्पना मोठी जागृत असून विचारशक्ति बहुधां निद्रिस्त असते.

पण पुढें जसजसें त्यास कळूं लागतें, तसतसा हा गोष्टवेल्हाळपणा कमी कमी होत जाऊन सारासारविचार ह्मणजे तथ्य कशांत आहे कशांत नाहीं वगैरे विवेचन तीं करूं लागतात. पुष्कळांस स्वतःच्या अनुभवावरून आठवत असेल कीं, ल्हानपणीं इसापनीतींतील गोष्टींची फारच मौज वाटून तात्पर्य वाचतांना डोकें उठे; पण तो कल्पनेचा काळ जाऊन त्यापुढील दशा मनावर येऊं लागल्यामुळें हल्लीं वरच्या विरुद्ध अनुभव येतो;--ह्मणजे गोष्टीपेक्षां तात्पर्यावर विशेष नजर असते ! असो; आतां हा प्रकार प्रत्येक व्यक्तिभूत मनुष्यांत जसा आढळतो, तसाच पण एकंदर राष्ट्रांतही आढळतो. पहा, सर्व लोकांत अगदीं पहिले ग्रंथ* ह्मटले ह्मणजे कवितेचे असतात; आणि हे केवळ अनुक्रमानेंच पहिले असतात असें नव्हे, तर योग्यतेनेंही अग्रगण्य असतात. या दोन्ही गोष्टींचें कारण अर्थात् हेंच कीं, त्या अप्रबुद्धतेच्या काळीं कल्पनाशक्ति जशी उद्दाम आणि अनावर असते, तशी पुढें कधींही असत नाहीं. विद्वत्ता म्हणजे सर्व गुणांचें निधान मानणाऱ्या लोकांस होमर किंवा वाल्मीकि, व्यास यांसारखे पुढें कवि झाले नाहींत या गोष्टीचें मोठें आश्चर्य वाटत असेल ! पण असें होण्याचें कारण वर जें सांगितलें आहे तें लक्षांत आणलें असतां विस्मयास मुळींच जागा राहणार नाहीं. तें मन्वंतर निराळें होतें आणि आतांचें निराळें आहे. त्या काळीं कल्पनेचेंच बहुधा प्राबल्य असल्यामुळें तसले जगद्वंद्य काव्यग्रंथ त्यावेळीं निर्माण झाले. पण आतां कल्पना जाऊन तिच्या जागीं विवेचनशक्तीचा जोर दिवसेंदिवस होत चालल्यामुळें तें सामर्थ्य गेलें, आणि नानाविध शास्त्रांचा प्रादुर्भाव झाला. अंतराळांत काय काय चमत्कार आहेत, पृथ्वीच्या पोटांतील रचना कसकशी आहे, मनोवृत्तीचे व्यापार कोणकोणत्या नियमांनीं चालतात, वगैरे गोष्टींच्या शोधाकडे आलीकडे लोकांच्या मनाची प्रवृत्ति झाली. पहिला काळ वसंतमासांप्रमाणें पालवीचा, मोहोराचा व फुलाचा होय; आणि हा पुढील शरन्मासांप्रमाणें फलधान्यसमृद्धीचा होय. तेव्हां दोहोंचें एकाधिकरणत्व ह्मणजे एके ठिकाणीं असणें वस्तुगत्याच शक्य नव्हे !

५. या सर्व गोष्टींचा यथास्थित विचार केला असतां 'सुधारणा कवितेस प्रतिकूल होय,' 'तिची वाढ सज्ञानतेच्या काळीं खुंटते' वगैरे सकृद्दर्शनीं विलक्षण दिसणाऱ्या वाक्यांचा अर्थ आमच्या वाचकांच्या नीट लक्षांत येऊन त्यांची सत्यता त्यांच्या मनावर चांगली ठसेल. असो; आतां कवीचें लक्षण काय, त्याच्या अंगीं कोणते गुण प्राधान्यें करून पाहिजेत, को-

---

* हा शब्द येथें 'पुस्तक' या अर्थी योजला नाहीं; तर त्याचा मूळचा अर्थ—'जुळलेला मजकूर' हाच येथें घ्यावयाचा. वेदांच्या वेळेस किंवा होमरच्या वेळेस लेखनकला होती कीं नाहीं, या भानगडींत पडण्याची येथें जरूर नाहीं.

णते गौणत्वें करून ह्यावेत, ह्याविषयीं विचार करूं. तेणेंकरून प्रस्तुत विषयाची विशेष फोड होईल.

६. 'कवि' शब्दाचा धात्वर्थ पाहिला तर 'गाणारा'* असा आहे. हा आलीकडच्या काळीं अर्थातच नेहमीं लागू पडेल असें नाहीं; कारण गाणें हें निराळें कसबच होऊन बसलें आहे. पण प्राचीनकाळीं सर्व देशांत, व अजूनही तशी स्थिति जेथें असेल तेथें, कवि हेच गाणारे व वाजवणारे असत. संस्कृत नाटकांतून हा पूर्वीचा प्रकार दाखविलेला असतो. राजांपाशीं स्तुतिपाठक असत, त्यांस नाटकाच्या परिभाषेंत 'वैतालिक' ह्मणत, आणि एरवीं 'बंदिजन' हीं ह्मणत. दैत्यगुरु शुक्राचार्यांस याच कारणास्तव 'कवि' 'काव्य' हीं नांवें होतीं. ग्रीक लोकांत 'ऱ्हापसोडिस्ट्स्' (Rhapsodists) नांवाचे लोक असत, त्यांचा धंदा होमर वगैरे प्राचीन सर्वमान्य कवींचीं काव्यें गाऊन व वाद्यांवर वाजवून तोंडपाठ म्हणावीं हा असे. हे काव्यपठक कोणी कोणी स्वतःही काव्यें रचीत. असो; याप्रमाणें लेखनकला त्यावेळीं नसतांही आपल्या वेदांप्रमाणें तीं काव्यें पठकपरंपरेनें त्या लोकांत राहिलीं. असो; ही गोष्ट प्राचीन काळची झाली. पण इतकेंही लांब जाण्याची गरज नाहीं. हा प्रकार सध्यांही इकडच्या प्रांतीं नुकता दृष्टीस पडत असे. पेशव्यांच्या वेळेस लावण्या, पवाडे या छंदांवर शाईर कवनें रचून आपणच गात; व त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें त्या वेळीं त्यांची संभावना होत असे. ही कविता अजूनही पठकपरंपरेनें आपणांत राहिली आहे. ही छापून ठार बुडूं न देणें हें देशाभिमानी लोकांस मोठें भूषणास्पद होईल आणि असें केल्यानें भाषाभिज्ञांवर व रसिकांवरही लहान उपकार होईलसें नाहीं. असो; तेव्हां या रीतीनें 'कवि' शब्दाची आपल्या देशांत रूढि झाली. इंग्रेजी भाषेंत एतदर्थवाचक जो शब्द आहे† त्याचा अर्थ 'करणारा' असा होतो. यास्तव कवि म्हणजे कल्पनासृष्टि बनवणारा असा त्या भाषेंतला मूळचा अर्थ होय असें सामान्यतः लोक समजतात. पण येवढा खोल अर्थ त्या अडाणी लोकांच्या मनांत प्रथमतः आला असेल असें आह्मांस वाटत नाहीं. तर आपल्या 'कवि' शब्दाप्रमाणेंच 'करणारा' ह्मणजे 'पद्यें जुळणारा' इतकाच अर्थ त्यावेळीं मूळचा असेल हें मानणें आमच्या मतें अधिक सयुक्तिक होय. असो; येथवर नुसत्या शब्दाची व्याख्या झाली. आतां कवीस अवश्य गुण कोणते पाहिजेत वगैरे गोष्टींविषयीं विचार करूं.

७. कवीच्या अंगीं मुख्य गुण सहृदयता पाहिजेः—ह्मणजे हृदयाच्या

---

* कु—'गायन करणें.'

† Poet—poeo 'I make'.

शृंगारवीरकरुणादि ज्या नानाविध वृत्ति त्या त्यास अत्यंत सूक्ष्मत्वानें व स्पष्टत्वानें भासल्या पाहिजेत. वरील निरनिराळ्या वृत्तींचा विषय इंद्रियगोचर होतांच कवीचें मन क्षुब्ध होऊन जातें, आणि त्या खळाळीसरसे जे उद्गार आपोआप निघून जातात तेच खरी व अस्सल कविता होत.* याचें अत्युत्कृष्ट उदाहरण आपल्या आद्यकवीचा क्रौंचवधनिमित्तक करुणोद्गार होय हें आमच्या वाचकांस मागील अंकावरून आठवेलच! तसेंच मराठी कवितेंत पहातां असें उत्कृष्ट मासले विशेषेंकरून तुकारामाचेच अभंग होत हेंही सर्वांच्या ध्यानांत येईल. हा कवि मनाचा मोठा प्रेमळ, साधा, मोकळा व धीर असल्यामुळें कोणत्याही प्रसंगाचे त्याचे अभंग असोत, त्यांत तो तो रस जसा काय भरपूर भरलेला असतो; व ह्मणूनच ते आपल्या लोकांस आज दोन अडीचशें वर्षे येवढे प्रिय होऊन राहिले आहेत; आणि जोंपर्यंत त्यांचा आधार जी मराठी भाषा ती या जगांत राहील तोंपर्यंत आपल्या नांवाप्रमाणें ते खरोखरच 'अभंग' राहणारे आहेत. असो; तेव्हां निरनिराळ्या वृत्ति पूर्णपणें ज्यांत प्रतिबिंबित होतील असें अंतःकरण कवीचें असायास पाहिजे; ह्मणजे सहृदयता हें कवित्वाचें मुख्य लक्षण होय. हें ज्याच्या ठायीं वसत नाहीं त्याची बुद्धि कितीही प्रचंड असली तरी ती त्यास या ठिकाणीं अगदीं कामास पडायाची नाहीं. अशाविषयींचीं उदाहरणें आपल्या देशांतलीं देणें अशक्य होय; कां कीं, आपल्या प्राचीन किंवा अर्वाचीन ग्रंथकारांची माहिती आपणांपाशीं मुळींच नाहीं म्हटलें असतां चालेल. यास्तव दुसऱ्या देशांतीलच उदाहरणें सांगणें अवश्य आहे. प्राचीन रोमन लोकांत सिसरो ह्मणून एक महावक्ता होऊन गेला हें आमच्या मराठी वाचकांसही बहुधां विदित असेलच. हा सिसरो सांस्थानिक कामांतही मोठा हुशार असून शिवाय महाविद्वानही होता. यानें क्याटिलैनच्या बंडाचा मोड करून रोम शहर बचावलें, व एकंदर राज्यही त्यानें त्या संकटसमयीं वांचविलें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. तसेंच यानें ल्याटिन भाषेंत शेंकडो मोठमोठे ग्रंथ रचून ठेवले होते; पण त्यांचा एक विसांश मात्र आतां उरला आहे. असो, पण सांगायाचें काय कीं हा येवढा नामांकित विद्वान् व शिवाय वक्ता असतांही, याची कविता इतकी भिकार आहे कीं तिला तें नांव सुद्धां शोभत नाहीं! त्याला मात्र स्वाभिमानास्तव तिची योग्यता मोठी वाटे, पण बाकी सर्वांस ती आजपर्यंत अगदीं नादान वाटत आली आहे! हें उदाहरण मोठें ह्मणून आह्मीं येथें एकच घेतलें. दुसरींही अशीं पुष्कळ आहेत; पण तीं सर्व येथें लिहिण्याचें प्रयोजन

* वर्डस्वर्थ नामक इंग्रजी कवीनें असें कवित्वाचें लक्षण केलें आहे:–"Poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings."

नाहीं. आतां दुसऱ्या प्रकारचीं कांहीं थोडीं सांगतों. जॉन्सन्, पोप, ड्रायडन् हे ग्रंथकार केवढे थोर होऊन गेले हें येथें सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. यांपैकीं शेवटल्या दोघांनीं तर आपआपला सारा जन्म कविता लिहिण्यांतच घालविला; व तिघेही आपआपल्या काळीं बाकीच्या कवींत अग्रगण्य होते. पण आतां यांस फारसा मान नाहीं; कोणी कोणी तर हे मुळींच कवि नव्हेत असें सुद्धां ह्मणायास भीत नाहीत! बरें तर, हीं सर्व उदाहरणें महाविद्वान् असून मुळींच कवि नसणारांचीं-किंवा निदान महाकवि नसणारांचीं---झालीं. पण इतकेंच नव्हे. याहूनही चमत्काराची एक गोष्ट वारंवार आढळण्यांत येते. ती ही कीं, समयविशेषेंकरून खऱ्या कवींचें सुद्धां कवित्व कमज्यास्त होतें;---ह्मणजे एखादें काव्य एखाद्या वेळीं उत्कृष्ट साधून जातें, पण दुसऱ्या वेळीं कांहीं केल्या तसें उतरत नाहीं. मिल्टन् कवीनें आपणाविषयीं असें लिहिलें आहे कीं, माझी प्रतिभा वर्षाच्या कांहीं महिन्यांत विशेष उज्ज्वल असे, व या धोरणावर तो काव्यरचना करीत असे. पोपविषयीं जॉन्सन् यानें असें लिहिलें आहे कीं, यानें वीस वर्षांचा असतां जितकी उत्कृष्ट कविता केली त्याहून वरचढ अशी पुढें त्यास साधलीच नाहीं. त्याप्रमाणेंच बैरन् यांनीही पंचवीस तीस वर्षांच्या वयांत जी कविता रचिली ती फारच उत्कृष्ट उतरली; तशी त्यास पुढें साधली नाहीं इतकेंच नव्हे, तर ती पहिलीच्या मानानें पुष्कळच हलकी ठरली. असो; तेव्हां या सर्व गोष्टींवरून काय बरें स्पष्ट दिसतें? अर्थात् हेंच कीं, कवित्वाचें तत्व सहृदयता होय. ही ग्रंथांत जशी कमीज्यास्त असते त्याप्रमाणें त्या ग्रंथास काव्यत्व येतें. आणि ही आपल्या अंगीं बळेंच आणू जातां येणारी नव्हे हें तर काय? पण ती आपले ठायीं असतांही नेहमीं आटोक्यांत राहणारी नव्हे!

८. तेव्हां इतर मनुष्यांत व कवींत मुख्य विशेष ह्मणून हाच कीं, कवींच्या ठायीं सहृदयता अत्यंत असते. ही येवढी मुद्याची गोष्ट नीट ध्यानांत धरली असतां हा विषय सर्वांस अगदीं उघड होईल. पहा कीं, ही सहृदयता ह्मणजे अंतःकरणाचा कोमळपणा तरुण वयांत मनुष्यास फार असतो, व तसाच अर्थात् अज्ञानावस्थेंत असणाऱ्या राष्ट्रांतही फार असतो. ह्मणूनच लहान वयांत अंतःकरणवृत्ति सुक्षोभ असून नाटकें, कादंबऱ्या, काव्यें अशा ग्रंथांचा अतोनात नाद लागतो; आणि राष्ट्राच्याही आद्यावस्थेंत उत्कृष्ट कविता उदयास पावते. पण या सौम्य वृत्ति मनुष्यांत व राष्ट्रांत प्रौढ वयाच्या सुमारास मावळूं लागून शेवटीं बहुधां अगदींच नाहींशा होतात; व त्या त्याप्रमाणें विचारशक्तीचें प्राबल्य होत जाऊन कवित्वाचा ऱ्हास होतो. त्या मूळच्या साध्या काळांत झालेल्या कवींस दुसरी

सोयही ही होती कीं, सृष्टीच्या व मानवी स्वभावाच्या केवळ मूळच्या स्वरूपाशीं त्यांचा नेहमीं परिचय असे; आतांप्रमाणें दोहींवर त्याकाळीं कृत्रिमता आली नव्हती. यास्तव दोहींची प्रतिमा त्यांच्या विशद मनावर जशी काय सहज ठसून जाऊन ती वर्णनद्वारा त्यांच्या ग्रंथांत प्रगट झाली. पण पुढील कवींच्या मनावर ती अर्थातच पहिल्यांच्या प्रमाणें यथास्थित न उठल्यामुळें स्वभाववर्णन त्यांस पहिल्यांसारखें साधलें नाहीं. असें होतां होतां शेवटीं तर स्वभाववर्णन अगदींच सुटून कविता केवळ सामान्य व्यावहारिक कलेप्रमाणें गणमात्रा जुळण्याचेंच काम होऊन बसली. पहिले कवि स्वानुभूत गोष्टींचें व मनोवृत्तींचें वर्णन करीत; पण पुढील काळीं कीर्तीच्या किंवा पैशाच्या लोभास्तव जेव्हां काव्यें रचण्याचा प्रघात पडला, व कविता करणें हा एक धंदाच झाला, तेव्हां स्वानुभव हा कवीस नकोसाच झाला. कवितेस सहृदयत्वापेक्षां बुद्धीची व मेहेनतीचीच विशेष गरज लागू लागली. ह्मणजे आधींच्या कवितेचें जें सांचे अर्थसौंदर्य तें जाऊन त्याच्या जागीं मोठमोठीं मजेदार वृत्तें, पदांचें लालित्य व माधुर्य, अर्थालंकार, शब्दालंकार, असा थाटमाट हळू हळू आला. जे पदार्थ, जे सृष्टिचमत्कार कधीं यावज्जन्म पाहिले नाहींत, ज्या मनाच्या वृत्ति किंवा जे अंतःकरणाचे विकार कधींही साक्षात् अनुभवास आले नाहींत, किंबहुना येण्याची योग्यताही नाहीं, त्यांवरही या पुढील कवींनीं घाड घालून त्यांचें वर्णन आपल्या ग्रंथांतून आणलें आहे. हें एक असो. पण याहून उपहासास्पद गोष्ट काय कीं, जे सृष्टींतील पदार्थ सहज पाहण्यासारखे असतात त्यांचेंही वर्णन यांनीं यथावत् केलेलें नसतें. होमरच्या 'इलियड' नामक जगन्मान्य काव्याचें पोप कवीनें इंग्रेजींत भाषांतर केलें. त्यांतील आठव्या सर्गाच्या शेवटीं चांदण्या रात्रीचें वर्णन आहे. तें इंग्रेजींत इतकें चुकलेलें आहे कीं, मेकॉलेच्या मतें, 'त्यांत जितक्या चुका आहेत तितक्या साऱ्या 'इलियडां'त सांपडायाच्या नाहींत.'* तसेंच ड्रायडन्

* तें वर्णन येणेंप्रमाणें:–

As when the moon, refulgent lamp of night,
O'er heaven's clear azure spreads her sacred light,
When not a breath disturbs the deep serene,
And not a cloud o'ercasts the solemn scene,
Around her throne the vivid planets roll,
And stars unnumbered gild the glowing pole,
O'er the dark trees a yellower verdure shed,

(पुढें चालू.)

यानें एका नाटकांत एके प्रसंगीं रात्रीचें वर्णन केलें आहे. त्याची मागें मोठी वाहवा होती, व तसें वर्णन कोणत्याही कवीस साधलें नाहीं असें जॉनसन् सारख्या महारसिकांचें मत होतें. पण तेंच आतां 'अप्रयोजक, व आंत शब्दगौरव मात्र मोठें असून अर्थशून्य' असें ठरलें आहे.* पुढील पुढील संस्कृत कवींचीं वर्णनेंही जीं इतकीं नीरस उतरलीं आहेत त्याचें तरी कारण हेंच. एकदां अनादिसिद्ध ज्या उपमा ठरून गेल्या, जे कविसंकेत एकदांचे कायम बसून गेले, त्यांचीच पुनरुक्ति, किंवा स्वतःच्या वेड्यावांकड्या अत्युक्तिरूप विलक्षण कल्पना यांनीं त्यांच्या कृति भरलेल्या असतात. बाह्यसृष्टीचें किंवा अंतःसृष्टीचें अवलोकन ह्मणजे काय हें या विचाऱ्यांच्या कधीं स्वप्नींही आलें नसेल! जुन्या कवींनीं केलेल्या वर्णनावरून सरासरी आपलीं वर्णनें बनवायाचीं, मग तीं कशीं चांगलीं उतरावीं? अगोदर मोठमोठ्या कवींनीं केलेलीं वर्णनेंही हुबेहुब उतरत नाहींत,—ह्मणजे ते ते पदार्थ प्रत्यक्ष पाहून जी कल्पना मनांत भरते ती नुसत्या वर्णनावरून कधींही भरत नाहीं. मग या वर्णनावरूनच जीं प्रतिवर्णनें उतरावयाचीं त्यांच्यांत तथ्य व रस कितपत राहील! अर्थात् छायेच्या प्रतिच्छायेंत व मूळच्या रूपांत जितपत अंतर तितपतच त्या दोहोंत!† अशा प्रतिकवींचीं

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

And tip with silver every mountain's head;
Then shine the dales, the rocks in prospect rise,
A flood of glory bursts from all the skies:
The conscious swains, rejoicing in the sight,
Eye the blue vault, and bless the useful light.

तें हें:—

All things are hushed as Nature's self lay dead;
The mountains seem to nod their drowsy head,
The little birds in dreams their songs repeat,
And sleeping flowers beneath the night-dew sweat,
Even Lust and Envy sleep; yet Love denies
Rest to my soul, and slumber to my eyes.

Indian Emperor

('These lines are vague, bombastic and senseless'—
WORDSWORTH)

† छायेच्या प्रतिच्छायेचें उदाहरण सृष्टींत दृष्टिगोचर होणारें एक मोठें आहे:— तें चंद्राची कोर दिसत असतां अवशिष्ट बिंबावर जो अंधक प्रकाश दिसतो तो होय.

(पुढें चालू.)

वर्णनें ह्मणजे जन्मांधानें जसें वनश्रीचें वर्णन करावें, किंवा दुसऱ्या एका तऱ्हेच्या मनुष्यानें शृंगार वर्णावा, त्याप्रमाणेंच सर्वथा हास्यास्पद होत.

९. तेव्हां जुन्या कवींचीं काव्यें येवढीं उत्कृष्ट उतरण्याचीं हीं कारणें होत. एक तर त्या काळीं कल्पनेचें मोठें प्राबल्य असल्यामुळें तें त्यांच्या कवित्वास अत्यंत पोषक झालें; दुसरें, बाह्यसृष्टीचें व अंतःसृष्टीचें मूळचें शुद्ध स्वरूप त्यांच्या नेहमीं दृष्टीस पडल्यामुळें त्यांच्या कृत्रिमसंस्काररहित शुद्ध मनावर 'रंगः शुक्लपटे यथा' (जसा पांढऱ्या स्वच्छ कापडावर रंग) या न्यायानें त्यांचा ठसा सहजपणें पूर्ण उमटला; तसेंच तिसरेंही कारण अर्थात् हें कीं, त्या कवींच्या मनोवृत्ति व हृदयवृत्ति केवळ स्वानुभूत असल्यामुळें त्यांचा आविर्भाव तसाच यथास्थित व स्पष्ट त्यांच्या ग्रंथांत झाला. पदार्थविज्ञानांत सांगितलेला पाण्याचा धर्म सर्वांस माहीतच असेल कीं, तें जितक्या उंचीवर मूळचें असतें तेथपर्यंतच तें चढतें. हाच नियम अंतःकरणवृत्तींसही लागतो. ज्या वृत्ति हृदयासच अगोदर भासल्या नाहींत त्यांचें वाग्द्वारा वर्णनही अगदीं रसशून्य उतरल्यास काय नवल? ज्यानें वियोगदुःख कधीं अनुभविलें नाहीं त्यानें पुत्रशोकादिकांचें वर्णन केल्यास, ज्याचा काळ नेहमीं ऐषआरामींत जाणार त्यानें युद्धादि प्रसंग वर्णिल्यास, वसंतांतली गार झुळूक घेणारानें समुद्रावरील तुफानाचें वर्णन करूं गेल्यास, तें किती उत्कृष्ट उतरेल हें कोणी सांगेल! ज्यानें पर्वतीहून मोठा डोंगर पाहिला नाहीं त्यानें हिमालयाचें वर्णन करूं जाणें, ज्यानें मुळामुठाच काय त्या मोठ्या नद्या पाहिल्या त्यानें गंगायमुनासारख्या महानद्यांच्या वर्णनास हात घालणें, ह्मणजे भांबुरड्यावरून लंडन शहराची कल्पना बांधणें होय! असो; तेव्हां वर्णावयाच्या गोष्टींचा साक्षात् अनुभव कवीस अगदीं अवश्य पाहिजे.

१०. कवीस प्राधान्येंकरून ज्या गोष्टी पाहिजेत त्या वर सांगितल्या. याखेरीज बाकीच्या ज्या राहिल्या—ह्मणजे पदलालित्य, मृदुत्व, माधुर्य, सरळ अन्वय, व्याकरणशुद्धता, छंदांची निर्दोष व्यवस्था, इत्यादि—त्या ऐके रीतीनें गौणच होत. या नसल्यानें काव्याची शोभा कमी होते खरी, पण याच नुसत्या असल्यानें ती येते असेंही नाहीं. दुसरें असें कीं, अगदीं सुमारबट बुद्धीच्या मनुष्यासही हे गौण काव्यगुण साधण्यासारखे आहेत; पण वरील तसे नव्हेत. ते पुष्कळ अंशीं मूळचेच अंगीं वसले पाहिजेत, व कांहीं अंशीं स्थितिविशेष व प्रसंगविशेष यांच्या योगानें त्यांचा उत्कर्ष व्हा-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

सूर्याचा पृथ्वीवरील प्रकाश चंद्रबिंबावर परावर्तन पावून त्याचें पुनः पृथ्वीवर परावर्तन झाल्यानें वरील अंधक प्रकाश दिसतो.—हा दृष्टांत मूळच्या अनुभवसिद्ध वर्णनांत व वर्णनाच्या प्रतिवर्णनांत किती भेद होतो हें दाखविण्यास उपयोगीं पडेल.

बयास पाहिजे. आरंभींच्या मोठमोठ्या कवींचीं वाक्यें पाहिलीं, तर त्यांत वरील पदलालित्यादि गुण फारसे सांपडणार नाहींत. 'रामायणा'चा छंद येथून तेथून एक अनुष्टुप् आहे, व शब्दांच्या रचनेकडे वगैरे त्यांत विशेष लक्ष अगदींच दिलेलें आढळत नाहीं. 'महाभारतां'तही तोच प्रकार. त्यांत मधून मधून मोठाले छंद कोठें कोठें आहेत, पण त्यांत छंदोभंगादि दोष हावे तितके आहेत. तिसरें प्रसिद्ध पुराण जें 'भागवत' त्यांत मात्र मोठाले छंद, अलंकार वगैरे सांपडतात; व यास्तव तें अर्वाचीन आहे असें पंडितांचें मत आहे. इंग्लिश लोकांच्या अभिमानाचें परम स्थान होऊन बसलेला जो शेक्सपीयर,–कीं जो इंग्लंडचा कवि नव्हे, तर साऱ्या मनुष्यजातीचा होय,* असें युरोपांतील पंडित ह्मणतात––त्याचे ग्रंथ ही याच सदराखालीं मोडतात. या बोवांनीं तर कोणत्या दोषास ह्मणजे आपल्या अजरामर कृतींत थारा दिला नाहीं असें प्रायः आढळणार नाहीं! –एकवचनी क्रियापद बहुवचनांत कर्त्यांशीं जोडलें तर आहे; बोहेमिया देशास बेट करून त्याच्या किनाऱ्यावर जहाज तर उतरविलें आहे; ट्रोजन लोकांच्या हेक्टर नामक वीराकडून शेंकडों वर्षें पुढें झालेल्या आरिस्टॉटलचें एके प्रसंगीं वचन तर ह्मणविलें आहे;–याप्रमाणें या वाग्देवतेच्या लालाचीही थोडीशी लीला वर्णन केली!† बरें, माधुर्य, मार्दव, प्रसाद वगैरे इतर गुण जर कोणी पाहूं लागेल, तर या संबंधेंही शेक्सपीयरच्या ग्रंथांत त्याचें समाधान होईलसें आह्मांस वाटत नाहीं. या कवीच्या पुढल्या काळीं– ह्मणजे ड्रायडन्, पोप, जॉनसन् यांच्या वेळीं—तर वरच्या उलट गुण, ह्मणजे कार्कश्य, क्लिष्टत्व, यांस्तव यास कोणीच विचारीत नसे; व आतां जरी हा कवि येवढा लोकप्रिय होऊन गेला आहे तरी दुर्बोध अर्थाचीं याच्या नाटकांत पुष्क-

---

* या म्हणण्याचा अर्थ असा कीं असे पुरुष फार विरळा होतात. असे लाल केव्हां केव्हां प्रकट करून ईश्वर आपली विभूति दाखवितो. यास्तव अमुकच देशांत ते जन्मास आले ही केवळ साहजिक गोष्ट असून तीबद्दल त्याच देशविशेषास गर्वाचें कारण नाहीं; कां तर ती कृपा एकंदर मानवजातीवर झाली असें समजायाचें.

† व्याकरणदोषाचें फार प्रसिद्ध उदाहरण 'जुलियस् सीझर' नाटकांत आहे:– 'There *is tears* for his love.'— प्रस्तुत कवीच्या भूगोलज्ञानाविषयीं जॉनसन् एके ठिकाणीं टिप्पेंत म्हणतो:—'Our author seldom escapes well when he is entangled in Geography! (आपले कवि भूगोलाच्या जाळयांत आडकले असतां बहुधा बरेपणीं निभावत नाहींत!').—आरिस्टॉटल् शिकंदर बादशाहाचा गुरु होता, ही गोष्ट आमच्या वाचकांस बहुधा विदित असेलच. यास्तव या तत्त्ववेत्त्याचें वाक्य हेक्टरानें आपल्या भाषणांत आणणें म्हणजे भीमानें कालिदासाचा श्लोक म्हणण्याप्रमाणें हास्यास्पद आहे!!

ळे स्थळें आहेत हें हवें त्यास सहज दिसून येईल. पण येवढ्यानेंच झालें नाहीं आणखीही दोन मोठाले दोष या कविशिरोमणींच्या माथीं मारले पाहिजेत. एक श्लेषयोजनेची अतोनात हौस; आणि दुसरा दोष अश्लीलत्व. जॉनसन् यानें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे कीं, 'श्लेषाची संधि सांपडली असतां ती आपल्या कवीस कधीं फुकट दवडवत नाहीं.*' तसेंच अश्लीलत्व ह्मणजे चावटपणा. हा शेक्सपीयरच्या मोठमोठ्या नाटकांतूनही खुशाल उघडपणें मोठमोठ्या पात्रांनीं सुद्धां केलेला असतो. याचा प्रत्यय आमच्या मराठी वाचकांस घेणें असेल तर त्यांनीं कैलासवासी महादेव शास्त्री कोल्हटकर यांनीं केलेलें 'अथेल्लो' चें भाषांतर पाहावें. तें पाहिलें असतां आमच्या कांहीं संस्कृत कवींच्या शृंगारवर्णनाच्या योगानें अंगावर शहरा आणणाऱ्या † डॉक्टर हाल् प्रभृति सोंवळ्या साहेबांच्या ढोंगाचा आमच्या लोकांस चमत्कार वाटल्यावांचून राहणार नाहीं! असो; या दादान्या संबंधानें एका थोर निष्पक्षपात इंग्रेज ग्रंथकाराचा अभिप्राय येथें दाखवून हें प्रकरण संपवितों. शेक्सपीयर कवीनें कांहीं लहान काव्येंही लिहिलीं आहेत; त्यांस उद्देशून हालम् साहेबांनीं ह्मटलें आहे कीं, हे ग्रंथ या कवीच्या विशाल कीर्तीस कलंकरूप होत, हे यानें लिहिले नसते तर बरें होतें. असो; पण या सर्वांपेक्षांही अधिक सदोष कविता पाहणें असल्यास आमची मराठी होय. तींतील बहुतेक कवींस व्याकरणाची, छंदांची वगैरे ओळख सुद्धां नव्हती असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं; मग पदलालित्य, अर्थगांभीर्य वगैरे काव्यगुणांची तर गोष्टच नको! प्रसाद हा गुणही त्यांच्या कवितेंत सर्वत्र आढळतोच असाही नेम नाहीं. या सर्व कवींत वामनपंडित मोठा विद्वान् होता ह्मणून लौकिक आहे; पण या कवीचेंही पांडित्य त्याच्या काव्यांत चांगलेंसें दिसत नाहीं. अर्थ पुष्कळ ठिकाणीं क्लिष्ट असून शिवाय पदरचनेविषयींही पंडितांनीं मोटीशी खटपट केलेली कोठेंही नजरेस येत नाहीं. असो; तेव्हां एकंदर सिद्ध करायचें कीं, हे पदलालित्यादि गुण काव्यास शोभादायक खरे, पण ते काव्याचे सर्वस्व नव्हेत. त्यांचा बहुधा अभावच असतांही जगास ज्यांचे ग्रंथ चिरकाळ मान्य होऊन राहिले आहेत अशा महाकवींचीं वर उदाहरणें सांगितलीं. त्यांवरून पूर्वोक्त गुण केवळ गौण होत हें आमच्या वाचकांच्या सहज ध्यानींत येईल.

---

* Our author can never resist the temptation of a pun.

† हे साहेब दहापंधरा वर्षांमागें कलकत्त्याकडे विद्यागुरु होते. यांनीं सुबंधु कवीच्या 'वासवदत्ते' चें प्रकाशन केलें. या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत या साहेबांनीं संस्कृत कवींवर व एकंदर हिंदु लोकांवर मोठा कडाका उडविला आहे—या संबंधें शालापत्रक, पुस्तक ११, अंक ८ वाचकांनीं पहावा.

११. पण ते गौण आहेत ह्मणून त्यांची गरज नाहीं असा अर्थ समजावयाचा नाहीं. केवळ त्यांच्याच योगानें ग्रंथास काव्यत्व येणार नाहीं हें खरें, पण सत्काव्याशीं जर त्यांचा योग झाला तर ते त्याचें रमणीयत्व फारच वाढवितील यांत तिळमात्रही संदेह नाहीं. याशिवायही काव्याचें सौंदर्य भासणें, किंबहुना एतद्विरुद्ध दोषांनीं ग्रस्त झालेल्या ग्रंथांतही कवित्वाची लकेर उमगणें, हें महारसिकांशिवाय दुसऱ्यांचें सामर्थ्य नव्हे; पण सामान्य जनास जर रमविणें असेल तर रत्न जसें कोंदणांत बसवायाचें, तसेंच काव्यास वर सांगितलेल्या साधनांचा अवश्य उपयोग करून घेतला पाहिजे. ह्याच प्रकार व्हर्जिल् वगैरे ल्याटिन व कालिदासादि संस्कृत कवींच्या ग्रंथांतून आहे. व ह्मणूनच त्यांचीं काव्यें मोठ्या मार्मिक रसिकांस जशीं रिझवितात तशींच सामान्यजनांसही आजपर्यंत आनंद देत आलीं आहेत.

१२. याप्रमाणें कवीस प्राधान्येंकरून कोणते व गौणत्वेंकरून कोणते गुण अवश्य हावेत याविषयीं बरेंच लांब विवरण झालें. हें यथास्थित ज्यांच्या मनांत भरलें असेल त्यास प्रस्तुत विषयाचा तेव्हांच उलगडा पाडतां येईल. तो असा कीं, प्रधान जे गुण आहेत—म्हणजे सहृदयता व तज्जन्य स्वभाववर्णन करण्याची शक्ति, हीं शेंकडों ग्रंथांचें अध्ययन करून त्यांचें ज्यानें पीठ करून सोडलें व मोठा वाद्चंचु किंवा महान् ग्रंथकार झाला त्यास सुद्धां त्याच्या विद्वत्तेच्या योगानें लेशमात्रही येणार नाहीं. मोठा मोठा विद्वान् झाला तरी जसा मनुष्य चित्रकलेंत किंवा गायन अथवा वादनकलेंत निपुण झालाच असें होत नाहीं, तशीच गोष्ट कवित्वाची होय. रत्नपारख्याची जशी एका प्रकारची नजर असते, ती शिकवून येणारी नव्हे; व तशीच चित्रकलेचें किंवा वादनकलेचें मर्म समजण्याची शक्ति जशी एकाद्याचेच ठायीं ईश्वरानें ठेविली असते; तशीच कवितेचीही गोष्ट आहे. पण इतकेंच नव्हे. अशा प्रचंड पंडितांस जातीनें कविता करतां येणार नाहीं हें तर आहेच; पण शिवाय तिची परीक्षा किंवा आस्वादन हेंही त्यास नियमानें शक्य असेलच असेंही म्हणवणार नाहीं. याचीं उदाहरणें, इंग्लंडांत मागल्या शतकांत होऊन गेलेला जॉनसन् हा कांहीं अंशीं होय; व इकडे आलीकडील आपले जुने शास्त्री प्रायः सर्वथा होत. बाह्यसृष्टीचें वर्णन कर्तव्य असतां तो प्रदेश घटकाभर प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनीं पाहिला असतां जी त्याविषयीं मनांत कल्पना भरेल ती जशी नकाशांवरून किंवा वर्णनांवरून पुष्कळ दिवस अभ्यास केल्यानेंही येणारी नव्हे; त्याप्रमाणेंच अंतःसृष्टीचीही गोष्ट होय. त्या त्या रसाच्या विषयाच्या साक्षात् अनुभवानें जें स्वरूप लक्षांत येईल तें नुसत्या कोरड्या वर्णनाच्या वारंवार वाचनानेंही आलेंच तर अगदीं अस्पष्ट येईल. सारांश कवित्वास किंबहुना रसिकतेसही विद्वत्ता अगदीं

कारण नाहीं. उलटी ती मागें सांगितल्याप्रमाणें दोहोंस स्वभावतः विरुद्धच होय असेंही म्हटलें पाहिजे. तिचा उपयोग झालाच तर कवितेचे वर सांगितलेले बाह्य व अप्रधान गुण तिच्या योगानें कदाचित् मोठ्या श्रमानें साधतां येतील, इतकाच. पण तिच्या तत्त्वापर्यंत तिची गति कदापिही पोंचणार नाहीं !

१३. तेव्हां एकंदर सिद्धांत हा. जो जात्या कवि आहे तो कदाचित् विद्वान्ही असेल–जसे कालिदास, जगन्नाथराय, मिलटन्, बैरन् इत्यादि; किंवा नसेलही–जसे शेक्सपीयर, बर्न्स्,* तुकाराम इत्यादि. पण जितकी जितकी विद्वत्ता अधिक तितकें तितकें कवित्व अधिक ही मात्र मोठी चूक. या प्रश्नाचीं कांहीं उदाहरणें मागें सांगितलीं आहेतच.–सिसरो, जॉनसन्, आपले जुने शास्त्री. पण हीं फार कां देतां येत नाहींत याचें कारण अंमळ विचार करील त्यास तेव्हांच उमगेल;–तें विद्वत्तेस सर्वगुणाधिष्ठित मानणाऱ्या भोळ्या भाविकांस मोठें जाचेल यांत संशय नाहीं. तें आम्ही येथें उघड लिहीत नाहीं; तें येवढ्यानेंच सुचवितों कीं, असें होणें हें त्या विद्वानांच्या गर्वास किंवा मूर्खपणास योग्य शासन झालें; व या योगानें त्यांनीं पुढील लोकांस चांगला शहाणपणाचा मार्ग दाखवून ठेवला !

संपत्तीचा उपभोग.

अर्थमनर्थं भावय नित्यं नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम् ॥ †

शंकराचार्य.

अंक ५—(१) विषयनिरूपण (२) प्रस्तुत विषयावर तीन प्रकारचा मतभेद (३) पहिलें मत; त्याचें समर्थन (४) त्याचें खंडन (५) निर्णय (६) दुसऱ्या मताचें विवेचन (७) तिसऱ्याचें विवेचन (८) मुख्य विषय (९) संपत्तीच्या उपभोगाचे प्रकार (१०) कृपण न विषया (११) मिजासी लोक (१२) रिकामपणाचें सखावहत्व (१३) रिकामपणाचे अनर्थ (१४) संपत्तीच्या उपभोगाचा आणखी एक प्रकार—धर्म (१५) युरोपियन लोकांचा कित्ता—एकंदर होणारें हित.

१. या विषयावर आपल्या लोकांत, विशेषेंकरून जुन्या मंडळींत, मोठीं विलक्षण मतें त्यांच्या मनानें घेतलेलीं आढळतात. हीं अर्थातच पिढ्यानपिढ्या कायम चालून विचार करण्याची कधीं संवय नसल्यामुळें आपल्या लोकांच्या मनांतून कधीं ढळलीं नाहींत. पण सध्यांच्या काळीं त्यांचा खरे-

---

* हा स्वशिक्षित कवि स्कॉटलंड देशांत गेल्या शतकांत होऊन गेला. हा अगदीं गरीब असून याचा सारा जन्म शेतकींत गेला.

† याचा अर्थ पुढें आलाच आहे.

खोटेपणा विचारांती ठरविणें अवश्य आहे. वास्तव या विषयाच्या संबंधें आमच्या ज्या समजुती झाल्या आहेत त्या येथें प्रगट करितों.

२. अर्थशास्त्राची उत्पत्ति होऊन त्याचा युरोपखंडांत सर्वत्र प्रसार झाल्यापासून या विषयाच्या संबंधें लोकमत अगदीं फिरून गेलें आहे. प्राचीन काळीं महाज्ञानी म्हणविणारांनीं संपत्तीस जसें नेहमीं तुच्छ करूं पहावें; व सुमारें गेल्या शतकापर्यंत ती अनर्थमूलक, व विशेषतः एकंदर राष्ट्रास अत्यंत अपायकारक असें मानण्याकडे जसा सुज्ञ लोकांचा कल होता; तसेंच हल्लींच्या काळीं संपत्तीविषयीं लोकांच्या मनानें वरच्याच्या अगदीं उलट अशा समजुती ग्रहण केल्या आहेत. संपत्ति म्हणजे सर्व सुखाचें व समाधानाचें परम स्थान होय; तिचा लोभ धरण्यांत कांहीं वाईट नाहीं इतकेंच नव्हे; तर तिजविषयींचें प्रेम मोठें प्रतिष्ठादायक होय; असा सर्वांचा आलीकडे सिद्धांत होऊन गेला आहेसा दिसतो! असो; तेव्हां आजपर्यंत संपत्तीच्या संबंधें लोकमतांत इतके प्रकार झाले. प्रस्तुत निबंधांत वरील सर्व मतें खरीं आहेत व खोटींही आहेत हें दाखवायाचें आहे.

३. आतां पहिल्यानें प्राचीन मत. सर्व देशांतील महाज्ञानी लोकांचें प्राचीन काळीं असें मत होतें कीं, संपत्ति ही सर्व प्रकारें अनिष्टाचें मूळ होय. इहलोकीं तर तिजपासून तिच्या मालकास निरंतर श्रम, काळजी, दौर्बल्य हीं मात्र पैदा होऊन, शिवाय याहूनही अत्यंत भयंकर काय कीं, संपत्तीच्या करितां व तिच्या जोरावर केलेलीं महापातकें त्यास परलोकीं अक्षय नरकवास घडण्यास कारण होतात. याप्रमाणें सुखाच्या आशेस गुंतून मनुष्य धनासाठीं जी सारखी यातायात करीत असतें त्याप्रमाणें त्यास कसचाच लाभ न होतां व्यर्थ शीण मात्र होऊन संतोषसुखास तें मुकतें; व शिवाय परमार्थास मोठाच धक्का बसतो! यास्तव सर्व प्राचीन तत्त्वज्ञांचा धनावर मोठा कटाक्ष होता; व यास्तव दारिद्र्यांत व संतोषांत किती सुख आहे तें ते मोठ्या उत्सुकतेनें सांगत. आपले आचार्य 'मोहमुद्गरां' त आरंभींच हा उपदेश करतातः—

> मूढ जहीहि धनागमतृष्णां कुरु तनुबुद्धे मनसि वितृष्णाम् ।
> यल्लभसे निजकर्मोपात्तं वित्तं तेन विनोदय चित्तम् ॥
> अर्थमनर्थं भावय नित्यं नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम् ।
> पुत्रादपि धनभाजां भीतिः सर्वत्रैषा कथिता नीतिः ॥

"बारे मूढा! ही धनतृष्णा सोड. अरे वेड्या! मनांत संतोषरूप समाधानवृत्ति धारण कर. पूर्वकर्मानुरूप जेवढें तुला मिळेल तेवढ्यांतच आनंद मानून ऐस.

"अर्थ हा अनर्थावह आहे असें नेहमीं समजत जा. त्यापासून खरोखर

सुखाचा लेशही प्राप्त होणार नाहीं. पहा कीं, धनवान् पुरुषास प्रत्यक्ष पुत्रापासूनही भीति आहे; मग दुसरें तर काय ? तस्मात् हा उपदेश चांगला चित्तांत ठसूं दे; हाच आजपर्यंत ज्ञाते पुरुष सर्वांस सांगत आले आहेत."

असाच उपदेश कित्येक संस्कृत काव्यांतून व साऱ्या मराठी कवितेंत आहे. ग्रीक व रोमन लोकांत ही धनास तुच्छ मानणारे पुष्कळ थोर लोक होऊन गेले. त्या सर्वांत सॉक्रेटीज् हा अग्रगण्य होय. हा साऱ्या जन्मभर अकिंचन राहिला. एकेसमयीं एका श्रीमान् गृहस्थाचें ऐश्वर्य व थाटमाट पाहून हा म्हणाला, " मला ज्यांची गरज नाहीं, ज्यांवाचून माझें खुशाल चालतें, असे येथें किती पदार्थ आहेत ! " दुसऱ्या अशाच प्रसंगीं त्यानें म्हटलें, " मी या श्रीमंतापेक्षां किती सुखी आहें ! यांस येवढें संभाळण्यास केवढे आयास पडतात ! केवढी काळजी वाहावी लागते !" असो; तेव्हां यावरून प्राचीन ज्ञात्या पुरुषांचा एकंदर रोंख तेव्हांच दिसून येतो.

आतां वरील मत खरें आहे व खोटेंही आहे हें सहज दाखवितां येईल. खरें असें कीं, वर सांगितलेले धनाचे अनर्थ सर्वांनीं प्रत्यक्ष पाहिले आहेत;— ह्मणजे तें प्राप्त झाल्याच्या योगानें मनुष्य मदांध होतो, त्यास नानातऱ्हेचे ढंग सुचतात, व्यसनांस वश होऊन तो अनन्वित कृत्यें करूं लागतो, इत्यादि प्रकार झालेले ज्यानें पाहिले नाहींत असा मनुष्य सांपडणें नाहीं ! श्रीमंतांच्या घरोघर दुराचार व गृहच्छिद्रें किती असतात हें जवळ जवळच्या लोकांस तरी पूर्णपणें विदित असतें. श्रीमंतीच्या जोरावर हवी तेथें सत्ता चालते, अनेक प्रकारचीं दुष्कर्में बिनधोक करतां येतात, प्रसंगीं न्यायाधीशांची, डाक्टर साहेबांची मूठ दाबायास सांपडते, हें कोणास सांगावयास पाहिजे ? असो, तर हीं सर्व अनिष्टें धनजन्य नव्हेत काय ! बरें, आपले छंद पुरविण्याकरितां इतकी दुसऱ्यांस पीडा देऊन तो संपत्तीचा उपभोक्ता तरी सुख पावतो काय ? आपणांपाशीं अपार संपत्ति आहे, हजारों चाकर माणसें आपल्या शब्दावर झुलताहेत, हवा तो सुखाचा पदार्थ म्हटल्या वेळेस तयार आहे, इच्छेस कोठेंही अटकाव नाहीं; इतकें असून असे किती लोक सांपडतील, कीं ज्यांस असें वाटत असेल, अहा, आम्हांसारखें सुख व समाधान कोणास आहे ? आम्हांस यत्किंचित तरी दुःख आहे काय ? लेशमात्रही काळजी आहे काय ? अहाहा ! काय संपत्तीचा प्रभाव ! ती जसजशी मिळत गेली तसतसे आह्मी आनंदसागरांत बुडतच चाललों !—अरेरे ! असें त्यांच्यानें ह्मणवतें तर मग काय हवें होतें ! ज्यांस त्यांची खरी स्थिति माहीत नाहीं अशा अज्ञान लोकांस त्यांची स्थिति अशीच वाटते खरी; पण काय ? दुरून डोंगर साजरे. अंतस्थ प्रकार कसा काय आहे तो जो अंमळ विचारपूर्वक पाहील त्याची खात्री होईल कीं, शेतांत रात्रं-

दिवस खपणाऱ्या कुणब्यानें ही त्यांच्या श्रीमंतीचा हेवा करूं नये! सदासर्वदा दुखणीं, त्यामुळें शरीरास आलेला दुबळेपणा, व्यायाम नसल्यामुळें केव्हां केव्हां पाय जाणें, उद्योग काडीचाही नसे; त्यामुळें मनास नेहमीं कंटाळा, सुखोपभोगांचा नित्य सेवनानें आलेला वीट, करमणूक दुसरी कांहींच नसल्यामुळें दुर्व्यसनांत आसक्ति, व तिचे परिणाम शरीरास व मनास अस्वस्थता, तसेंच निरंतर कलह, सदोदित भय, इत्यादिक हे श्रीमंतीचे सोहळे होत! तेव्हां हें सर्व जाणत असतांही 'धनागमाची तृष्णा मूढा' शिवाय कोण धरील?

४. पण वरील निरूपण केवळ एकदेशतः झालें. संपत्तीपासून वर सांगितलेले महान् अनर्थ घडतात खरे. पण त्याप्रमाणेंच तिजपासून महान् लाभही होत नाहींत काय? केवळ स्वतःच्याच संबंधानें पाहिलें, तर दारिद्र्याच्या नानाविध विपत्तींपासून ते आपणास सोडवितें. हाच काय आधीं थोडा लाभ आहे? मनुष्य केवढाही मोठा तत्त्वज्ञ झाला, तरी भुकेची तजवीज केल्यावांचून त्यास गत्यंतर नाहीं! तसेंच थंडी, वारा, पाऊस, ऊन यांस तरी वेदांताची भीड पडून तन्निष्ठाची तीं क्षणभर तरी गय करतील असेंही नाहीं! तेव्हां जीवितास केवळ आवश्यक जीं अन्न, वस्त्र, घर इत्यादि तीं ज्याच्या योगानें आपणास प्राप्त होतात, व ज्याच्यामुळें ते पपदार्थ दिवसेंदिवस अधिक सोईवार बनताहेत, त्याचा संग्रह व्यर्थ कसा ह्मणावा! शिवाय, निर्धन पुरुषास कोठेंही मान नसतो, त्यास सर्व तुच्छ करतात; त्याजवर धनवान् लोक अनेक वेळां बिनदाद् जुलूम करूं शकतात; त्याच्या अंगीं उत्कृष्ट गुण असले तरी त्यांचा सर्वथा लोप होऊन जाण्याचाही पुष्कळ संभव असतो; चोरी, चाहाडी वगैरे गोष्टीही हलक्यांच्या संगतीनें व पैशाच्या लालचीनें त्यांच्या अंगीं जडतात; तेव्हां हीं तरी लहान अनिष्टें आहेत काय? तसेंच परोपकारादि जीं परमार्थसाधनें तींही संपत्तीशिवाय तशीं प्रशस्तपणें घडत नाहींत. आतां दुर्बलता, दुराचारप्रवृत्ति, वगैरे जे अनर्थ सांगितले त्यांचा तरी संपत्तीशीं कार्यकारणरूप संबंध नित्यत्वानें राहतो काय? कांहीं नाहीं. मोठी राजसत्ता भोगीत असतांही वरील विकारांपासून मुक्त असलेल्यांचीं उदाहरणें इतिहासांत थोडीं आहेत असें नाहीं; फार तर काय, पण आपला इतिहास जरी फारच थोडा माहीत आहे तरी त्यांत सुद्धां अशीं रत्नें आलीं आहेत! असो; तेव्हां पैशापासून जसे अनर्थ होतात ह्मणून वर लिहिलें, त्याप्रमाणेंच त्यापासून लाभही पण होतात.

५. याप्रमाणें दोन्ही पक्षांचे साधक बाधक विचार वर प्रदर्शित केले. त्यांवरून सुज्ञ मनुष्याची खात्री होईल, कीं मनुष्यांच्या कृतीबद्दलचा दोष

बिचाऱ्या संपत्तीवर ठेवणें गैर आहे. एखादें उत्तम शस्त्र आहे तर त्याचा योग्य टिकाणीं उपयोग करणें किंवा भलतेंच करून चोहोंकडे हाहाकार उठविणें जसें सर्वथा त्याच्या मालकाच्या स्वाधीन आहे, तसेंच संपत्तीचेंही होय. अथवा आणखी अग्नीचें उदाहरण घ्या. तो जर आपल्या अटकेंत ठेवून त्याची नीट योजना केली, तर त्यापासून पाकनिष्पत्ति, प्रकाश इत्यादि अनेक कार्यें करून घेतां येतात; पण जर एक ठिणगी गवताच्या गंजीवर टाकून दिली, किंवा घरास कोलीत लावलें, तर केवढा अनर्थ होतो बरें! तर या दोहों उदाहरणांत शस्त्र व अग्नि हीं केवळ मध्यस्थ होत. लाभ व हानि हीं दोन्हीही त्यांच्या हातीं नाहींत. तीं केवळ साधनें असून योजक जसा भेटेल त्याप्रमाणें तीं वर्तणारीं आहेत. यास्तव याच न्यायानें संपत्तीची स्तुति व निंदा हीं दोन्ही व्यर्थ होत! सारांश,

येन श्रियः संश्रयदोषरूढं
स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम्*

या श्लोकांत कालिदासानें श्रीच्या ह्मणजे संपत्तीच्या चंचलतेविषयीं जें म्हटलें आहे तेंच तिच्या अनर्थावहत्वाकडे लावलें असतां वरील वादाचा थोडक्यांत निर्णय होईल!

वर व्यक्तिभूत म्हणजे एकेक मनुष्याच्या संबंधें संपत्तीचा विचार झाला. आतां एकंदर राष्ट्राच्या संबंधानें पाहूं. गेल्या शतकाच्या सुमार अखेरपर्यंत सर्वांचें याविषयीं असें मत होतें कीं, राष्ट्रांत संपत्ति फार झाली ह्मणजे त्याच्या ऱ्हासास आरंभ झाला ह्मणून समजावें. पैसा फार फार होत चालला म्हणजे त्याच मानानें ऐषआराम, इष्कीबाजी ही वाढते. ही जसजशी वाढत जाते त्या त्या प्रमाणें लोक दुर्बळ, व्यसनासक्त, अभिमानहीन असे होऊं लागतात. अशी एकंदर राष्ट्राची स्थिति झाली म्हणजे मग अर्थातच त्यावर परचक्रें येऊं लागून त्याचा टिकाव निघेनासा होतो, आणि लवकरच तें परराजांचें अंकित होतें, आजपर्यंत जेवढीं राष्ट्रें उदयास चढलीं त्या सर्वांची शेवटीं अशी दशा झाली, आणि सर्वांच्या मोडकळीस धनसमृद्धीनें पाया घातला. असो; याप्रमाणें त्यांचें म्हणणें असे. आतां हेंही वरच्याप्रमाणेंच अंशतः खरें आहे; कारण संपत्ति फार झाली ह्मणजे वरील वाईट परिणाम व्हावे हें पुष्कळ अंशीं स्वाभाविकच आहे. संपत्ति हें एका तऱ्हेचें मद्यच आहे; तें आपला गुण केल्याखेरीज बहुधा सोडणार नाहीं. संस्कृतांत एक म्हण आहे. 'ऋद्धिश्चित्तविकारिणी' ह्मणजे 'धनाची विपुलता

---

* 'ज्यानें स्वभावतःच चंचल हा जो लक्ष्मीवरचा अपवाद तो तीस आपले ठायीं निरंतर स्थिर करून काढून टाकिला.' सारांश, लक्ष्मी स्थिर राहत नाहीं हा तिचा दोष नव्हे, तर ज्यापासून ती जाते त्याचा हाय; तो जर मतिमंद किंवा दुर्बल असेल तर त्यास तिनें काय करावें?

ही चित्तास विकार करणारी आहे.' असो; पण जो शहाणा आहे तो जसा धनानें केवळ मदांध होऊन जात नाहीं, त्याप्रमाणेंच ज्या राष्ट्राची राज्यरीति उत्कृष्ट आहे त्यास धनाची समृद्धि कांहीं ही अपाय न करतां उलटी अधिकच बलाढ्य करते. यास उदाहरण आलीकडचीं इंग्लंड, फ्रान्स, प्रशिया इत्यादि राज्यें होत. तशींच प्राचीन काळचीं रोम, कार्थेज हीं ही होतीं. रोमच्या संस्थानाचा पाया इतका मजबूत होता कीं, तें दोन हजार वर्षांवर टिकलें; आणि त्यांत संपत्तीचा शिरकाव होऊन तें निचें अगर होऊन बसल्यावरही कित्येक शतकेंपर्यंत त्यानें शत्रूंस दाद दिली नाहीं. कार्थेजचें उदाहरण तर रोमच्याहूनही चांगलें आहे. ज्या संपत्तीविषयीं राज्यास हानिप्रद म्हणून सध्यां बोलणें चाललें आहे त्या संपत्तीच्याच खुद्द जोरावर कार्थेजचें संस्थान बलाढ्य झालें होतें; आणि तिच्या योगानें तें हतवीर्य झालें नाहीं हें तर काय, पण त्यानें रोमसारख्या लढाईंत कसलेल्या संस्थानाशीं गांठ घालून त्यास रसातळास मिळविण्याच्या लागास आणलें होतें. बरें, शेवटीं शेवटीं तरी धनविपुलतेमुळें तें निर्बळ झालें असेल ह्मटलें, तर तसेंही नाहीं! त्याची अंतस्थ रचना अशी उत्कृष्ट होती कीं, आरंभीं त्याच्यांत जी शक्ति व जी हिंमत होती ती शेवटपर्यंत हालली नाहीं. अगदीं अखेरची वेळ येऊन ठेपे तोंपर्यंत तें रोमन लोकांशीं कसें निकरानें लढत होतें तें सर्व इतिहासवेत्त्यांस विदितच आहे. असो; या उदाहरणांवरून स्पष्ट दिसेल कीं राज्य मोडकळीस आणण्याचा दोष संपत्तीवरच सर्वथा ठेवणें बरोबर नव्हे. आतां उलटपक्षीं पहा कीं, जेथें संपत्तीचें वारें नाहीं, किंवा लागूं दिलें नाहीं, तेथचा प्रकार कसा काय आहे. संपत्तीचें वारें सृष्टीच्या आरंभापासूनही आजपर्यंत कसें तें मुळींच लागलें नाहीं, असे देश पृथ्वीवर पुष्कळ आहेत. आफ्रिकेंतील बहुतेक देश, तसेच कांहीं अमेरिकेंतील देश, पासिफिक महासागरांतील बेटें, यांतील लोक अजूनही आद्यावस्थेंतच आहेत. बरें, मग दारिद्र्याच्या जोरावर त्यांच्यांत मोठीं टोलेजंग अशीं राज्यें किंवा संस्थानें कितीक उठलीं! हें एक झालें. दुसरें उदाहरण स्पार्टन लोकांचें. यांचा राज्यव्यवस्थापक जो नामांकित लायकर्गस त्यानें यांस संपत्तीचें कधीं वारें लागूं नये ह्मणून मुद्दाम मोठे कडक कायदे करून ठेवले होते; व ते बहुधा शेवटपर्यंत चांगले अंमलांत होते. बरें, मग परिणाम काय झाला? स्पार्टन लोकांनीं कांहीं दिवस ग्रीसदेशावर प्रभुत्व मिरविलें खरें; पण तसेंच तितकी खटपट न करितां आथिनियन, थीबन, मासिडोनियन लोकांनींही त्यांच्यापेक्षां अधिक काळ गाजविलें! बरें, तितकें असूनही पुढें जेव्हां रोमन लोकांनीं सगळा ग्रीस देश सहज आपल्या हाताखालीं घातला, तेव्हांही त्या लोकांचें संपत्तीनें कमजोर

न झालेलें वीर्य कोणीकडे गेलें ? असो; तेव्हां एकंदर काय कीं, संपत्तीची विपुलता ही उत्कर्षास किंवा अपायास कारण होणें हें राज्याच्या अगर संस्थानाच्या अंगच्या मजबुतीवर आहे; व म्हणूनच तीं बुडाल्याचें अपेश तिच्यावर घालणें बरोबर नव्हे.

७. याप्रमाणें पहिल्या दोन मतांचा विचार झाला. आतां तिसऱ्यांत किती तथ्य आहे तें पाहूं. हें मत आलीकडील नव्या लोकांचें आहे. या लोकांच्या मनाच्या स्थितीविषयीं जर नीट विचार केला तर तेव्हांच लक्षांत येईल कीं, सध्यां ती मोठी चमत्कारिक झाली आहे. जुने विचार, जुनीं मतें यांची भास आतां बुडाली, यास्तव त्यांस अनुसरणें त्यांस नीट वाटत नाहीं. बरें, नवींच सर्वथा ग्रहण करावीं, तर तसेंही करणें अजून प्रशस्त झालें नाहीं. यास्तव दोहोंच्या मध्यें लोंबणें त्यांस प्राप्त झालें आहे. जुनें तेवढें बहुधा वेडगळ, कोत्या समजुतीचें; आणि युरोपियन लोकांच्या संबंधाचें जें जें असेल तें तें शहाणपणाचें, आदरास पात्र, अशा कांहीं सरासरीं त्यांच्या कल्पना झालेल्या असतात. पण एक चांगलें कां व दुसरें वाईट कां, किंवा तीं खरोखरींच वाईट किंवा चांगलीं आहेत कीं नाहींत, हें जर त्यांस विचारलें, तर सोनेरी सांखळीचें घड्याळ गळ्यांत अडकविलें असतां चांगलें कां दिसावें, किंवा मराठी जोडा टाकून विलायती बूट घालण्यांत नफा कोणता, याचीं कारणें ते जितपत सांगतील तितपतच याचींही सांगूं शकतील! असो; तेव्हां आजपर्यंत धनसंचयाच्या निषेधाविषयीं पूर्वीच्या लोकांचीं जीं मतें होतीं, तीं सर्वथैव खोटीं असा निश्चय करून पैसा जोडणें म्हणजे एक मनुष्याचें कर्तव्यच आहे अशी यांची समजूत झाली आहेशी दिसते. आतां पैसा जवळ असल्याशिवाय निर्वाह होणें व सुखासमाधानानें असणें कठीण आहे हें मागें आम्हीं एकदां सांगितलेंच आहे; व म्हणून तो बाळगून ठेवणें फार जरूर आहे हेंही आम्हीं मागें दर्शविलेंच आहे. पण तो सुखाचें व समाधानाचें मोठें साधन होय अशा समजुतीनें त्याविषयीं मोठें प्रेम प्रकट करणें, किंबहुना त्याचा हव्यास धरणें, ही बुद्धि कृपणासारख्या नीच प्राण्यासच योग्य! सारांश, संपत्ति ही जरी सुखाचें साधन आहे, तरी तिजविषयीं अनिवार तृष्णा उत्पन्न होईपर्यंत तिला जिवाशीं धरणें हें परम दुःखास कारण होईल यांत संशय नाहीं; व अशा पुरुषाच्या हातून तिचा स्वहितार्थ किंवा परहितार्थ कसाही विनियोग होणार नाहीं हेंही उघड आहे. संपत्ति ही केवळ साधन आहे, साध्य म्हणजे साक्षात् उपभोग्य वस्तु नव्हे, हेंही ज्यास कळेनासें झालें त्यापरता मूर्ख व हतभाग्य कोण?

८. येथवर नुसत्या संपत्तीच्या संबंधानें सामान्यतः विचार झाला. आत प्रस्तुत निबंधाचा मुख्य विषय जो तिचा उपभोग त्याविषयीं लिहितों.

९. संपत्ति ही सर्वांस ईष्ट आहे, व प्रायः सर्वांचा तत्प्राप्त्यर्थ उद्योग चालू आहे हें सांगायास नकोच. तसेंच तिजकरतां जे सतत श्रम करायाचे ते तरी तिच्यामुळें आपण सुखी व्हावें येवढ्याचकरितां हेंही उघड आहे. बरें, तर आतां या स्थळीं इतकाच विचार करायाचा कीं, संपत्ति मिळूनही सुख-लाभाचा जो हेतु तो कितीकांचा सफळ होतो.

१०. या संपत्तिसुखाविषयीं मनुष्या मनुष्यांच्या निरनिराळ्याच समजुती असतात. पहिल्यानें कृपणचोवा. हे आपल्या नांवानुरूप संपत्तीविषयीं पराकाष्ठेचे 'कृपाळू' असतात. त्यांस तिचा वियोग लवभर सहन होत नसतो. पैशास पैसा, कवडीस कवडी जोडून ते आपल्या देवतेची अशी सेवा करतात, कीं त्यांच्या जोगवणीस कसचीही उपमा साजत नाहीं. या निःसीम भक्तीच्या उपहासास्पद जेथें गोष्टी व ह्मणी नाहींत असा पृथ्वीवर एकही देश नसेल. खरोखर, जर दुसऱ्या एखाद्या गोलावरील मनुष्य आपल्या पृथ्वीवर कांहीं दिवस येऊन राहिला असें कल्पिलें, तर कृपणाची कृति त्यास केवळ अतर्क्य वाटेल! निरंतर कष्ट करून जोडायाचें, नेहेमीं जिवापलीकडे जतन तर करायाचें, पण त्यापासून लाभ करून घेण्याची कल्पनाही सहन व्हावयाची नाहीं! या वेडेपणास तो काय बरें ह्मणेल! त्यास खरोखर वाटेल कीं यास कोणाचा तरी शाप आहे; एरवीं येवढी भूल चांगल्या जाणत्या मनुष्यास कशी पडेल!! असो; तर या मूढ अनुकंपनीय जनास संपत्तीचा उपभोग केवळ दर्शनमात्रें करून. हा उपभोगाचा एक प्रकार झाला. यांत सुखोत्पत्तीचा इष्ट हेतु खरोखर सिद्ध झालासें ह्मणतां येत नाहीं हें उघडच आहे. दुसरा प्रकार विषयवासनानुर्मांचा. मनुष्यमात्राची स्वभावतःच इकडे प्रवृत्ति असल्यामुळें संपत्तीचा विनियोग अशाच प्रकारचा पुष्कळ होतो. आतां हा जर समर्याद असेल तर त्यांत कांहीं वाईट नाहीं. धर्माच्या व नीतीच्या आड न येतां परमेश्वरानें जे हजारों सुखाचे पदार्थ या पृथ्वीवर निर्माण केले आहेत त्यांचें सुख घेणें हें अगदीं रास्त आहे; फार तर काय, आपल्या शास्त्राप्रमाणें असें करणें हें तिसऱ्या पुरुषार्थाचें साधन करणें होय. आणि विचार करून पाहतां जगदीशाचें सूत्रही असेंच दिसतें. कां तर, इंद्रियजन्य सुख जोंवर मर्यादाकलित असतें, तोंवरच त्याचें सुखत्व राहतें: ती मर्यादा उल्लंघिलीशी झाली, कीं लागलींच तेंच दुःखरूप होऊं लागतें. पण मनुष्याच्या मूर्खत्वानें ह्मणा, अगर वाईटाकडे त्याचा कलच विशेष ह्मणून, हें इंद्रियजन्य सुख त्याच्यानें बहुधा आटोक्यांत ठेववत नाहीं. त्यांत अतिशय भडकून जाऊन जो बहुशः 'आपणास मोठ्या भयंकर विपत्तींत पाडून घेतो, आणि संपत्तीचा यथायोग्य उपभोग करून जितके सुखी होतात त्यांहून तिच्यापायीं वर सांगितल्याप्रमाणें अनर्थांतच

पडणारे फार—किंबहुना शंभरांत निदान नव्वद तरी ह्मटलें असतां चालेल—यास्तव यावरच मुख्य रोख ठेवून प्राचीन सुज्ञ लोक धनाचा पूर्वोक्तरीत्या निषेध करीत. असो; तेव्हां हा दुसरा प्रकारही बहुधा सुखावह होत नाहीं.

११. आतां या दोन्ही अपव्ययांखेरीज संपत्तीच्या उपभोगाचे दुसरे कोणते मार्ग आहेत ते पाहूं. या ठिकाणीं आपल्या जुन्या लोकांच्या कांहीं विलक्षण समजुतीचें स्वरूप उघड करणें अवश्य वाटतें. वरच्या दोन्ही वाईट मार्गांचें अवलंबन न करतांही पुष्कळ आपल्या धनाचा असमंजसपणानें विनियोग करतात. तो काय? तर अतोनात मिजास वाढविणें. ही मिजास मुसलमानांची आह्मांस लागली असावी असें वाटतें. हिचा एकंदर रोख पाहिला तर हा दिसतो कीं, अगदीं इकडचें इकडे न हालतां निवळ रिकामपणांत वेळ घालविणें ह्मणजे सुखाचें शिखर! ताटावरचें पाटावर, पाटावरचें, ताटावर; बसावयाच्या ठिकाणीं जिकडे पडायाचा दील लागेल तिकडे तक्के, लोड आहेतच; अंमळ इकडे तिकडे हिंडणें झालें तर रथ, पालख्या इत्यादि वाहनांची तयारी; वस्त्रें नेसवायास, पांघरावयास, सांवरायास माणसें; स्नान घालण्यास, अंग चोळण्यास, हात धुण्यास, जेथें तेथें चाकर; बरें, इतकेंही होऊन तऱ्हे तऱ्हेची चाकरी घेतल्यामुळें झालेला शीण घालविण्यासच कीं काय, कोण जाणे,—निद्रासमयीं पाय चेपणें, अंग रगडणें हें पुनः आहेच! हा श्रीमंतीच्या सोहळ्यांचा नित्यक्रम. सुखाची परमावधि त्यांच्या व लोकांच्या मतें काय ती हीच. आपल्या भाषेंत ‘सुखी’ व ‘श्रीमंत’ हे शब्द तर पर्यायच होऊन बसले आहेत; यावरून प्रस्तुत विषयावर लोकांचीं मतें कशीं आहेत हें दिसून येतें. मागील लोकांच्या श्रीमंतीचीं वर्णनें बहुधा सर्वांनीं ऐकिलीं असतीलच:—“अहो काय तो दैवशाली! त्यास बाहेरचें ऊन कधीं माहीत नव्हतें, त्याच्या पायास कधीं खडा लागला नाहीं, कधीं पोटचें पाणी हललें नाहीं. श्रीमंती अशी त्यांनीं भोगली! चारीठाव चमचमीत भोजन करावें, आणि खुशाल निजावें. शेंकडों माणसें सेवेस तत्पर असतच. त्यांस इकडचें तिकडे हालायासही लागत नसे!” वाः! किती अपरंपार सुख हें हो! पण याचा परिणाम लवकरच कसा होत असे हेंही येथें सांगितलें पाहिजे. गाड्या, घोडीं, पालख्या यांनींच वाहनाचें काम सर्वथा पत्करल्यावर, मग ईश्वरदत्त जें वाहन तें कशाला राहील? तेव्हां पायांनीं जावें. शरीरांतील कोठ्यास नेहमीं पक्वान्नें पचवावाचीं, व व्यायाम म्हटला तर जेवतांना पानावरचा हात तोंडाशीं न्यायचा अशा प्रकारचा काय अवश्य घडेल तेवढाच काय तो; तेव्हां अर्थातच पक्वान्नांनीं आपल्या आश्रितवर्गास—निरनिराळ्या रोगांस—निमंत्रण करावें! याप्रमाणें लुले व रोगी बनल्यावर मग तर श्रीमंतीचे

विलास अधिकच. यापूर्वी नुसते चाकरच सेवेस तत्पर असत; आतां आणखी त्यांत वैद्यही सामील व्हावयाचे. आधींच राजश्रींचा आहार नाजूक; मग ही स्थिति प्राप्त झाल्यावर तर कांहीं पुसूंच नये. असो, याप्रमाणें निरंतर उपचार चालले असतां शेवटीं अशी अवस्था प्राप्त होते कीं, सर्व श्रीमंतीच्या सोहळ्यांचा त्यावेळेस कळस होतो कीं इतःपर हालायास चालायास कांहींच नको!--अरेरे, केवढें मूर्खत्व हें! केवढा वेडेपणा! ईश्वरानें हस्तपादादि जे अवयव दिले ते आपल्या स्वाधीन ठेवून त्यांस दृढतर करायाचे टाकून मुद्दाम पराधीनपणा पत्करायाचा, हा एकेपरी मूर्खपणा; त्यांतून त्याचें आणखी भूषण मिरवायाचें ह्मणजे तर त्याची सीमाच! कांहीं न करतां स्वस्थ पडून असणें हेंच जर श्रीमंतीचें स्वरूप, तर मग मनुष्याची अंत्यावस्था ह्मणजे खरोखरी स्वर्गस्थितिच ह्मटली असतां चालेल!

१२. येथवर या समजुतीच्या मूर्खपणाबद्दलच लिहिलें. आतां हें क्रियाशून्यत्व वस्तुतः सुखदायक आहे किंवा होणें शक्य तरी आहे काय याविषयीं विचार करूं. रिकामपणीं सुस्त बसल्यापासून किती वेळपर्यंत सुख होतें याचा अनुभव बहुधा प्रत्येकास असेल. याचें एक थोडेंसें उदाहरण घेतों. आठा पंधरा दिवसांची, किंवा महिन्या दोन महिन्यांची सुट्टी आली असतां विद्यार्थ्यांस पहिल्यानें केवढा आनंद होतो! त्यांस वाटतें कीं, इतके दिवस आतां खुशाल घरीं बसायास व मौज मारायास सांपडेल! असें वाटून पहिले चार पांच दिवस त्यांस फार बहारीचे वाटतात; पण पुढें लागलीच असा कंटाळा येऊं लागतो कीं, दिवस जातां जात नाहींत; आणि शेवटीं शेवटीं इतका त्रास आलेला असतो कीं, पुनः शाळेंत जाण्याच्या दिवशीं सर्वांस मोठी हुशारी वाटते. या पोरपणाच्या अनुभवांत सर्व सुखदुःखांची किल्ली आहे! नुसतेंच सुख असा कांहीं पदार्थ नाहीं. तें भासण्यास दुःखाचा अनुभव लागत असला पाहिजे. जोंवर पोटांत भूक आहे तोंवरच जेवण्याचें सुख, तहान आहे तोंवरच पाणी पिण्याचें, थंडी आहे तोंवरच उष्णतेचें, उकाडा होत आहे तोंवरच शीतळ उपचारांचें. याप्रमाणेंच श्रम आणि विश्रांति हेंही द्वंद्व परस्पर सापेक्ष आहे. विश्रांतीचा अनुभव आहे तोंवर श्रम सुखदायक वाटतो, आणि श्रमाचा अनुभव आहे तोंवरच विश्रांतीचें सुख भासतें. हें सर्व जर खरें आहे, तर उद्योग केल्यावांचून, रिकामपणाच्या सुखाची आशा करणें, आणि श्रम केल्यावांचून विश्रांतिसुख मिळूं पाहणें, ह्मणजे निरभ्र आकाशापासून वृष्टीची अपेक्षा करण्यासारखें असमंजस नव्हे काय? तहानेल्यास पाणी सुखकर, उन्हांतून आलेल्यास सावली गोड वाटते, ह्मणून जर कोणी मनुष्य पाणी पिण्यांत सुख आहे येवढेंच घेऊन सारखा पाणी पीत बसला, किंवा

सावली गोड वाटते येवढाच अर्थ उचलून सुखाच्या आशेनें निरंतर सावलींत बसला, तर आपण त्यास केवढा मूर्ख ह्मणूं! पण वर्णिलेला श्रीमंतीचा प्रकार थेट यासारखाच आहे हें स्पष्ट आहे. असो; तेव्हां एकंदर सिद्ध काय होतें कीं, उद्योगाखेरीज रिकामपण हें सुख नव्हे हें तर काय, पण महादुःखच आहे; कसें? तर रिकामपणाशिवाय सतत उद्योग जसा अत्यंत दुःखदायक होईल तसा! यास्तवच एका सुज्ञ व चतुर ग्रंथकारानें ह्मटलें आहे कीं, "सतत विश्रांति हें स्वर्गीचें मोठें सुख आहे असें लोक ह्मणोत; मी तर नरकांतल्या ज्या महा घोर यातना त्यांत तीस गणितों."

१३. याप्रमाणें रिकामपण सुखास कितपत कारण व्हावें याविषयीं विचार झाला. पण इतकेंच नव्हे. रिकामपणापासून महान् अनर्थ ही आहेत हेंही पुढच्यावरून दिसेल. इंग्रेजींत एक म्हण आहे कीं, "रिकाम्या मनांत सैतान आपला कारखाना घालतो."* याचा अर्थ काय कीं, मनुष्यास अगदीं रिकामपण सांपडलें कीं, त्यास नानाप्रकारचे कुमार्ग सुचतात. हें टीकच आहे. कारण मनुष्याच्या शरीरांतले व्यापार जसे कधीं खळत नाहींत, त्याचप्रमाणें त्याच्या मनाचेंही सारखे चाललेले असतात. एरवींच्या मनुष्यांचे ईश्वराच्या योजनेनेंच शरीराचे व मनाचे व्यापार सदोदित चालू राहतात; कारण श्रमाशिवाय चरितार्थच न चालल्यानें त्यांच्या दोहोंचाही चाळा नेहमीं चालू असावा लागतोच. पण श्रम न करितांही कांहीं थोड्या (एकंदर लोकांच्या मतें 'भाग्यवान्' अशा) लोकांचें चालतें. तेव्हां अर्थातच त्यांचें शरीर व मन हीं दोन्ही इतरांच्या मानानें व्यापारशून्य राहतात. पण अगदीं व्यापार नाहीं अशी मनाची अवस्था कधीं ही असूं शकत नाहीं. यास्तव सहजच नानातऱ्हेचे ढंग, व व्यसनें त्यांस जडतात. तीं पैशाच्या जोरावर चाललीं जातात; आणि तशा प्रकारची मंडळी लवकरच त्यांभोंवतीं जमते. अशी एकदां कुमार्गाकडे प्रवृत्ति होऊन निरंतर तोच ध्यास लागल्यावर मग काय विचारावें! कोणी कवि ह्मणतो,

यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता ।
एकैकमप्यनर्थाय किमु तत्र चतुष्टयम् ॥

"तारुण्य, धनाढ्यता, अधिकार, आणि अविचार या चौकड्यापैकीं एक एक मनुष्याचा फडशा पाडण्यास पुरे आहे; मग चारी एकत्र मिळाल्यावर तर काय होईल?" यास्तवच ज्ञानसंपन्न असला तरी मनुष्य तसाच परिपक्व झाल्याखेरीज त्याच्या हातून वनवासांतही तपश्चरण होणार नाहीं. हें 'रामे-'

* 'An idle brain is Satan's workshop.'

लसा 'तल्या जोग्याच्या गोष्टींत जॉनसन् यानें सुचविलें आहे ; आणि 'शांतिशतक 'कार ही असेंच सांगतो,

वनेषु दोषाः प्रभवंति रागिणां । गृहेषु पंचेंद्रियनिग्रहस्तपः ।
अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्तते । निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥

"ज्यांच्या मनांत पूर्ण वैराग्य बाणलें नाहीं अशांकडून वनांत ही मानैसिक दोष घडतात ; आणि जो घरींच असून इंद्रियनिग्रह करतो त्यास तप घडतें. सारांश, अनिंद्य कर्मे जो आचरतो, आणि विषयलोभापासून दूर राहतो त्यास त्याचें घरही तपोवनतुल्य होय !" सारांश एकांतवासांतही मन शुद्ध ठेवणें कठीण आहे; त्यास अवकाश सांपडला कीं तें दुर्वासनांस वश होतें. आपल्या धर्मांत कर्ममार्गाचा जो येवढा खटाटोप विहित केला आहे त्याचें बीज हेंच होय.

१४. आतां आणखी एक मात्र संपत्तीचा उपभोग सांगणें राहिला. तो धर्म होय. यास उपभोग म्हणणें हें सकृद्दर्शनीं विलक्षण वाटेल; पण उपभोग म्हणजे सुख हाच अर्थ जर आहे, तर धनाचा विनियोग धर्माकडे करणें हाही त्याचा उपभोगच होय. कां कीं, धर्म करणारास त्यापासून फार समाधान वाटतें. वास्तविक पहातां संपत्तीचा अत्यंत थोर उपयोग म्हणजे ती परोपकारीं लावणें हाच होय; यास्तव तशा महात्म्यांस अशा विनियोगानें जें चित्तास सुख होत असेल त्यास दुसऱ्या कशाची उपमा साजणार नाहीं ! परोपरीच्या भूषणांनीं आपलें शरीर लेवदून त्यांत संतोष मानणें ही प्राकृत जनांची कोती समजूत होय; तिचें सुख केवळ नेत्रांनींच घेणें हा अत्यंत मूढ व नीच जो प्राणी कृपण त्याचा प्रकार; आणि धनाचा व्यय केवळ स्वार्थपरैकबुद्धीनें विषयोपभोगांकडेच करणें, व त्याच्या जोरावर अनेक अमन्वित कृत्यें करणें हें तर मानवजातीस कलंक लावणाऱ्या पशूंचें व राक्षसांचें कर्म होय ! सत्पुरुषांच्या हातून संपत्तीचा वेंच फार निराळ्या तऱ्हेनें होतो. भर्तृहरि ह्मणतो,

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुंडलेन । दानेन पाणिर्नतु कंकणेन ।
विभाति कायः करुणापराणां । परोपकारैर्नतु चंदनेन ॥

"कर्ण हे सच्छास्त्रश्रवणानेंच शोभतात, कुंडलांनीं नाहीं; हात दानानें शोभतो, कंकणानें नाहीं; आणि जे दयाशील आहेत त्यांचा देह परोपकारांनीं शोभतो, चंदनानें शोभत नाहीं !" असो; तेव्हां हाच उपभोगप्रकार सर्वांत श्रेष्ठ होय हें उघड आहे. पण धर्म करण्यांत एका गोष्टीकडे अवश्य लक्ष पोंचवावें लागतें; ती गोष्ट पात्रापात्रत्वविचार होय. जर पात्रीं दान घडलें, तरच तें उत्तम ; नाहीं तर उलटा दानाच दोषांत पडतो. आतां आलीकडे पात्रापात्रत्वाविषयींचे विचार पहिल्यापेक्षां चांगले झालें आहेत हें

सर्वांस माहीत आहेच. त्याविषयीं विशेष लिहिणें नको. यापूर्वी ब्राह्मणांची, विशेषतः भटांची, सर्वथा भर करण्यांत लोक पुण्य मानीत असत; पण आतां समदृष्टीनें पाहतां सर्व विपन्न मनुष्यें धर्मास सारखींच सत्पात्र आहेत अशी उत्तम समजूत पहिलीच्या जागीं आली. पण या नव्या समजुतीनें धर्मबुद्धि वाढली, किंवा पहिल्या इतकीच राहून ती दुसऱ्या चांगल्या मार्गास लागली, असें मात्र दृष्टीस पडत नाहीं. दुष्काळादि कहरांत सांपडलेले हजारों लोक तर धर्मास अत्यंत पात्र ना! पण धर्माविषयींचीं सर्वांचीं मतें येवढीं सुधारलीं असतांही म्हणण्यासारखें दातृत्वाचें श्रेय कितीक घेतात? तेव्हां एकंदरींत पाहतां आमच्या नव्या लोकांची चाल ही दिसते कीं, पथ्यावर पडण्यापुरती मात्र ते सुधारणा उचलितात! असो; या धर्माच्या संबंधानें दुसरी अशी ही गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे कीं, मुळींच हातचा पैसा न सुटण्यापेक्षां स्फीतीच्याही हेतूनें धर्म झालेला बरा; पण तो खरा धर्म नव्हे कां तर, तितका परोपकार कीर्तीसाठीं विकल्यासारखें तें होतें. खरा धर्म तोच, कीं जो अंतःकरणाच्या कळवळ्यानें व निरपेक्ष बुद्धीनें केला असतो; व असाच त्या करणारास अत्यंत सुख देतो यांत संशय नाहीं.

१५. याप्रमाणें संपत्तीच्या उपभोगाचे निरनिराळे प्रकार सांगून प्रत्येकापासून उपभोक्त्यास सुख किती होत असतें हेंही लिहिलें. आतां शेवटीं इतकेंच सांगतों कीं, ऐश्वर्य काय तें आह्मींच भोगावें हा मूर्खपणाचा अभिमान सोडून देऊन जर आमचे राजेरजवाडे आणि इतर श्रीमान् गृहस्थ यासंबंधं युरोपिअन लोकांचा कित्ता उचलतील तर तो त्यांस फार हितावह होईल. या ह्मणण्याचा अर्थ असा नाहीं, कीं ते सर्वत्र आपल्या पैशाचा चांगला व्यय करीत असतील, किंवा जो जो करतात तो चांगलाच असतो. या देशांत जी त्यांची कृति दृष्टीस पडते. तीवरून सहज तर्क करतां येतो कीं, येथल्याप्रमाणेंच तेथें ही मडम साहेब, बुटणेर साहेब यांचेंच साहेबांवर प्राबल्य चालत असेल; खुर्च्या वगैरे हरएक सामान, कापडचोपड यांतच पुष्कळ पैसा नासत असेल; शिवाय मद्यादिकांचें सेवन, व्यभिचाराऐवजीं राजरोस बॉल नांवाचे नाच, वगैरे मूर्खपणाचे आणखीही अनेक प्रकार चालू असतील! तसेंच येथच्या आचरणावरून पाहतां दुष्काळ युद्धादि प्रसंगीं लोकांस मदत करण्याचेंही मान तेथें बहुतेकांचें तितपतच असेलसें दिसतें. असो; या प्रकाराविषयीं आह्मी बोलत नाहीं. त्यांजपासून ग्रहण करावयाचे गुण हे कीं, तक्क्येलोडांशीं बसण्यांत व इकडची काडी इकडे न करण्यांत प्रतिष्ठा न मानतां त्यांसारखें यांनीं व्यायाम करावे, देशाटनें करावीं. तसेंच अक्षरशून्य व नेहमीं रिकामें राहण्यांत भूषण न मानतां त्यांसारखें विद्यानिपुण होऊन जगांत नांव राखण्याची उमेद धरावी. दानशूर-

ल्यांत त्यांस आमच्या पारशी देशबंधूंचें—कीं, ज्यांचा धर्म आणि जीवित महासंकटसमयीं वांचविल्याबद्दलचें या देशाचें ऋण जे कृतज्ञताबुद्धीनें अनेक प्रकारांनीं फेडीत आहेत त्यांचें--आणि विशेषतः त्यांस व एकंदर मनुष्यजातीस भूषणरूप जो महात्मा त्यांच्यांत होऊन गेला त्याचें उत्कृष्ट उदाहरण आहेच. तर याप्रमाणें जर आमचे लोक आपलें वर्तन सुधारतील, तर संतत संपत यांचा विरोध जो आमच्या लोकांस दैवमत्सरकृत वाटतो तो तेव्हांच नाहींसा होऊन, पूर्वीं भगवा झेंडा व जरी पटका रणांत नाचवून त्यांच्या पूर्वजांनीं जी कीर्ति मिळविली तीस अजूनही ते उज्वल करतील !

इतिहास.

कोऽन्यः कालमतिक्रांतं नेतुं प्रत्यक्षतां क्षमः ।
कविप्रजापतींस्त्यक्त्वा रम्यनिर्माणशालिनः ॥

राजतरंगिणी.

अंक १—(१) प्रकृत विषयाचें स्वरूप. (२) 'इतिहास' शब्दाची व्युत्पत्ति; मूळचा व आतांचा अर्थ. (३) इकडच्या प्राचीन इतिहासाचा अभाव; त्याचीं कारणें. (४) उपलब्ध असणारे कांहीं ग्रंथ; त्यांवरून अनुमान. (५) या देशाच्या प्राचीन इतिहासाची माहिती होण्याचीं दुसरीं साधनें. (६) इतिहासाची उत्पत्ति व प्रसार. (७) इतिहासाचा उपयोग; त्यावर आक्षेप घेणारे लोक. (८) पहिलाउपयोग-जिज्ञासातृप्ति. (९) दुसराउपयोग—सदुपदेश. (१०) तिसरा—मनास प्रसन्नत्व व उन्नति.

१. हा विषय मोठा दांडगा आहे. यावर जितकें लिहावें तितकें थोडेंच. कारण खुद्द विषयच अगोदर मोठा असून त्याचीं अंगें उपांगेंही अनेक आहेत. तीं अशीं कीं, यावर लिहिणारानें जगाच्या इतिहासावर एकंदर नजर पोंचविली पाहिजे; असें केल्यानें त्यास जे मुख्य मोठमोठे सिद्धांत सामान्यतः दिसतात त्यांचा उल्लेख केला पाहिजे; नंतर प्रत्येक मोठमोठ्या राष्ट्राच्या इतिहासाकडे विशेषतः दृष्टि देऊन त्याच्याविषयीं लिहिलें पाहिजे. तसेंच भूगोल व कालक्रम-कीं ज्यांस इतिहासाचीं नेत्रें ह्मणतात-त्यांविषयीं; देशांच्या स्थितिविशेषाचीं फळें-ह्मणजे अमुक अमुक देशाची रचना अशा अशाप्रकारची असल्यामुळें असे असे परिणाम उद्भवले,—याविषयीं; विद्याकलादिकांचा उत्कर्ष कसकसा होत गेला, तो प्रकार; किंबहुना रीत रिवाज,

---

* या शब्दांत 'ह' हें केवळ अव्यय आहे. याचा प्रयोग वेदादि जुन्या ग्रंथांतून आढळतो.

पेहेराव, वगैरे लहानसान गोष्टी; यांविषयीं सुद्धां इतिहासांत माहिती आली पाहिजे. सारांश; इतिहास ह्मणजे इतिवृत्त. मूळारंभापासून आजपर्यंत ज्या ज्या गोष्टी घडल्या त्या सर्वांचें टिपण ज्या ग्रंथांत केलें असतें त्याचें नांव इतिहास.

२. आतां पहिल्यानें या शब्दाची व्युत्पत्ति अंमळ चमत्कारिक आहे ह्मणून सांगतों. या शब्दाचे घटकावयव तीन शब्द आहेतः—'इति–ह–आस'. यांचा अर्थ 'याप्रमाणें झालें' असा आहे.* तेव्हां या शब्दाचा अर्थ 'मागें घडलेला वृत्तांत' असा आहे. पण मूळच्या व आतांच्या अर्थांत एक मोठा भेद झाला आहे. या शब्दाचा मूळचा अर्थ पुराणांतील उपकथा ह्मणजे अप्रधान गोष्ट असा होताः—जशा धर्मराजास वगैरे निरनिराळ्या प्रसंगीं ऋषींनीं सांगितलेल्या प्राचीन राजांच्या गोष्टी. पण हल्लीं 'इतिहास' हा शब्द 'बखर' या अर्थी योजतात. तेव्हां दोहोंतला भेद उघडच आहे कीं, पहिल्यांस प्रमाण केवळ ऋषींचे पुराणांतील लेखच काय ते होत; पण दुसऱ्यांस त्याहून सबळ असे अनेक आधार लागतात.

३. वर जो 'इतिहास' शब्दाचा जुना अर्थ सांगितला त्यावरून स्पष्ट दिसतें कीं, अर्वाचीन अर्थी तो शब्द ज्यांस लागेल असे ग्रंथ आपल्या देशांत प्राचीन काळीं नव्हते: ह्मणजे ग्रीक व रोमन लोकांत सप्रमाण व खरे इतिहास लिहिण्याची जशी पुढें प्रवृत्ति पडली, तशी इकडे कधींही पडली असेलशी दिसत नाहीं. हा एके रीतीनें मोठा चमत्कार आहे. कारण जे प्राचीन हिंदु लोक त्या वेळेस सर्व राष्ट्रांत हरएक प्रकारें अग्रगण्य होते, ज्यांच्यांत विद्या तर प्रत्येक रूपानें पूर्ण अवतरली होती, त्यांच्या हातून येवढें हेंच एक अंग सुटावें ही आश्चर्याची गोष्ट नव्हे काय? आहे खरी. तथापि तीबद्दल कांहीं कारणें सांगतां येतील असें आम्हांस वाटतें. इतिहासाचा उद्भव केव्हां होऊं लागतो याविषयीं जर आपण थोडा विचार केला, तर असें दिसून येईल कीं, ज्या वेळेस राष्ट्रांत मोठ्या लढाया, मोठ्या राजक्रांति वगैरे कांहीं मोठमोठ्या गोष्टी घडतात तेव्हां. आथेन्स, रोम, इंग्लंड, येथील लोकांत; तसेंच मुसलमान, मोगल, मराठे या लोकांतही, घडलेल्या गोष्टींचें वृत्त लिहून ठेवण्याची प्रवृत्ति अशाच प्रसंगीं पडली. असो; तेव्हां हें जर खरें आहे, तर प्राचीन हिंदु लोकांत इतिहासग्रंथांचा अभाव कां राहिला याचें कारण बरेंच स्पष्ट होईल, त्यांच्या देशाच्या चतुःसीमा बहुधा अलंघ्यच असल्यामुळें प्राचीन चिनी लोकांप्रमाणेंच आपले पूर्वजही आपल्या ठिकाणींच स्वस्थ सुखरूप होते. ग्रीक, रोमन वगैरे लोकांचा शेजारच्या रा-

* या शब्दांत 'ह' हें केवळ अव्यय आहे. याचा प्रयोग वेदादि जुन्या ग्रंथांतून आढळतो.

ष्ट्रांशीं जसा नेहमीं संबंध पडेच, तसें येथें मुळींच नसल्याच्या योगानें पर-राष्ट्रांशीं युद्धादि प्रसंग प्राचीन हिंदु लोकांचे कधींच घडले नाहींत. देशांतल्या देशांतच राजारजवाड्यांच्या एकमेकांशीं लढाया होत असतील खऱ्या, तरी इतिहासरूपानें त्यांचें वर्णन करावें अशा तऱ्हेच्या त्या कधींही झाल्या असतीलशा वाटत नाहींत. कारण त्या वेळचे जे कांहीं संस्कृत ग्रंथ अजून उपलब्ध आहेत त्यांत अनेक राजे स्वतंत्रपणें राज्य करीत असल्याचे उल्लेख आढळतात; पण एकानें सार्वभौमत्व पावून बाकीच्यांस पादाक्रांत करून टाकिलें आहे असें कोठें आढळत नाहीं. असो; तेव्हां मोठे युद्धप्रसंग, मोठ्या राज्यक्रांति, वगैरे जी इतिहासाची सामग्री ती नसल्यामुळें इतिहास लिहून ठेवण्याचा पाठ इकडे पडला नसेल असें वाटतें. दुसरें एक मोठें कारण असेंही दिसतें कीं, आपल्या लोकांच्या मनाचा एकंदर कल निवृत्तिमार्गाकडे जेवढा दृष्टीस पडतो तेवढा प्रवृत्तिमार्गाकडे नाहीं. जग सर्व मिथ्या आहे, प्रपंचांतील सर्व व्यवहार लटके आहेत, अवघा ईश्वरी मायेचा गोंधळ आहे,

दिसे क्षणिक सर्व हें भरंवसा घडीचा कसें
धरील मन आधिनें बहु परिभ्रमे चाकसें ।

असे विचार ज्यांच्या मनांत नेहमीं घोळायाचे, ज्यांचा परमार्थाकडेच विशेष ओढा, अशा लोकांस रक्तपात, राज्यांच्या घडामोडी वगैरे गोष्टींचीं वर्णनें करून नरस्तुति गात बसण्याचा कंटाळा असल्यास काय नवल! असो; तर आपल्या देशांत इतिहासकार न झाल्याचीं हीं दोन मोठीं कारणें आम्हांस वाटतात.

४. वर प्राचीन हिंदु लोकांत इतिहास लिहिण्याचा परिपाठ नव्हता म्हणून म्हटलें, यावरून त्या विषयींची माहिती मिळण्यास मुळींच मार्ग उरला नाहीं असें समजावयाचें नाहीं. निबंधाच्या अग्रभागीं जें पद्य घातलें आहे त्यावरूनच मार्मिक वाचणारांच्या सहज लक्षांत येईल कीं, इतिहासाची योग्यता आपले लोक जाणत नव्हते असें नाहीं. संस्कृतांत चांगले इतिहास नाहींत खरे, तरी पूर्वी घडलेल्या गोष्टी लिहून ठेवण्याचा नाद आपणांस अगदीं नव्हता असें नाहीं. वर ज्यांतून उतारा घेतला आहे तो 'राजतरंगिणी' ग्रंथच याविषयीं मोठें प्रमाण आहे. यांत काश्मीरदेशाच्या राजांचें वर्णन अगदीं मूळारंभापासून तों तहत अकबर बादशाहानें तो देश काबीज केला येथपर्यंत आहे. हा इतिहास निरनिराळ्या पंडितांनीं आपआपल्या वेळेपर्यंत आणून पोंचविला आहे. संस्कृत ग्रंथकारांचे शक बसविण्यास हा ग्रंथ फार उपयोगीं पडतो. असाच दुसरा इतिहासरूप संस्कृत ग्रंथ आम्हांस कांहीं वर्षांपूर्वीं पाहिलेला आठवतो; त्यांत बंगाल्याकडील मोंगलांच्या राजांचा वृत्तांत लिहिला होता. 'विविधज्ञानविस्तारां'त

काशिराजनामक पंडितानें लिहिलेला पानपतच्या लढाईविषयींचा मजकूर ही पुष्कळांनीं वाचला असेलच. तो जरी नबाबाच्या सांगण्यावरून त्या पंडितानें फारशी भाषेंत लिहिला, तरी या दोन्ही गोष्टींनीं आमच्या वरच्या म्हणण्यास बाध येत नाहीं. उलट्या ह्या दोन्ही आमच्या हिंदु लोकांस—व विशेषतः ब्राह्मणांस--भूषणास्पदच होत. एक तर पदरच्या मुनशास टाकून त्या नबाबानें वरच्या पंडितासच तो वृत्तांत लिहावयास सांगितला यावरून त्याचें त्या भाषेंत अत्यंत निपुणत्व दिसून येतें. आणि दुसरें, चांगला इतिहास लिहिण्यापुरती त्याच्या अंगीं शक्ति व हौसही होती असें ह्मटलें पाहिजे. हौस होती असें ह्मणण्याचें कारण उघडच आहे कीं, ती नसती तर स्वदेशीयांचा त्या घोर युद्धांत जो अगदीं मोड झाला--कीं जो या देशास अजून भोंवतो आहे, आणि यापुढें तर कोणत्या परिणामास नेऊन पोंचवील, ईश्वर जाणे!--त्याची हकिकत लिहिण्याचें काम कोणीही हिंदु क्वचित पतकरताना! असो; तेव्हां इतिहास लिहिण्याचा आपल्या लोकांस अगदीं नाद नाहींसा नव्हता हें वरील उदाहरणांवरून दिसून येईल. व आह्मांस असेंही वाटतें कीं, आपल्याकडे इतिहास लिहिण्याची प्रवृत्ति कमी तर खरीच; परंतु वरच्यासारखे फुटकळ ग्रंथ पूर्वी पुष्कळ लिहिलेले असतील. त्यांचा कालगत्या लोप होऊन त्यांतले अजून ही कदाचित् कोठें सांपडण्यासारखे असतील. हा आमचा तर्क खरा असला, तरी आमच्या लोकांस त्यापासून मोठासा उपयोग नाहीं हें उघड आहे. नानाप्रकारचे शोध करण्याच्या वगैरे सर्व कामांचा मक्ता आह्मीं आमच्या राज्यकर्त्यांस देऊन टाकला आहे. त्यांनीं ते शोध करून विलायतेस नेऊन तेथून, मोक्षमुल्लर डॉक्टर हौग अशांच्या शिक्यामोर्तबासहित ते इकडे आले, ह्मणजे मग ते आमच्या अज्ञान व भोळ्या देशबंधूंपुढें मोठ्या पांडित्याचा आव घालून शोकानें मिरविण्याचें आमचें काम!

५. पण इतकेंच नव्हे. आपल्या देशाचा प्राचीन इतिहास वरच्यासारख्या ग्रंथांवरून तर समजतोच; पण याखेरीज दुसरींही कित्येक साधनें तो समजण्याचीं आहेत. प्राचीन ग्रीक व रोमन लोक मोठे शोधक असत; त्यांस आपल्या देशाची जरी चांगलीशी माहिती नव्हती; तरी उत्तरेकडील भागांविषयीं त्यांच्या कित्येक ग्रंथांतून लेख आढळतात. ते तेथील प्राचीन इतिहासाची माहिती होण्यास कांहींसे साधन आहेत. ईजिप्ट (मिश्र) देशांत टॉलेमी ह्मणून एक मोठा नामांकित भूगोलवेत्ता होऊन गेला त्याचे ग्रंथ, तसेच चिनी लोकांचे* ग्रंथ, यांवरूनही प्राचीन हिंदुस्थानाविषयीं

* चिनी लोकांस हिंदुस्थानाविषयीं लिहिण्याची गरज कां पडली हें समजण्यास शालापत्रक पुस्तक १३, अंक २ पहावा.

बरीच माहिती मिळते. त्याप्रमाणें पूर्वीचे जयस्तंभ, ताम्रपात्रें, लेणीं वगैरेही पूर्वीच्या काळचें ज्ञान होण्यास कांहींशीं साधन होतात. याशिवाय ' मुद्राराक्षस ' ' मृच्छकटिक ' अशा ऐतिहासिक नाटकांवरून वगैरेही प्रसंगविशेषीं प्राचीन इतिहासाच्या कांहीं गोष्टी कळतात. सारांश; आपल्या देशाच्या प्राचीन इतिहासाची माहिती याप्रमाणें तुटक तुटक मात्र होण्याची सध्यां सोय आहे. पहिल्यापासून अनुक्रमानें लिहिलेले इतिहास जर असते, तर जसें पूर्ण ज्ञान होतें, तसें होण्याची आतां मुळींच आशा नको !

६. याप्रमाणें इतिहासाचा अभाव हें आपल्या प्राचीन विद्येचें मोठेंच व्यंग होय. आतां हें शास्त्र केव्हां व कोठें प्रथमतः उत्पन्न झालें, त्याचा प्रसार कसा झाला, याविषयीं लिहितों.

साऱ्या जगांत ज्ञानाचा प्रसार जो झाला आहे त्याचे उगम मुख्यतः दोन होत. एक हिंदुस्थान; आणि दुसरा ग्रीसदेश. पहिला देश जसा एशियाखंडाचें नाक होतें, तसा दुसरा देश युरोपाचें होतें. अर्वाचीन काळीं युरोपांतील सर्व देशांत जी सुधारणा झाली आहे तिचें मूळ केवळ ग्रीस देश होय. विद्याकलादिकांची आलीकडे इंग्लंड वगैरे देशांत पुष्कळ वृद्धि झाली, व दिवसेंदिवस होत आहे हें खरें आहे, पण सर्वांचें आदिपीठ पाहिलें असतां वर सांगितलेला देशच होय. असो; तर युरोपांत जी इतिहास लिहिण्याची प्रवृत्ति पडली आहे तिचेंही कारण ग्रीसदेशच होय. या देशांत हिरॉडटस् हा पहिला इतिहासकार झाला. यास्तव होमर यास आद्यकवि हें पद जसें जोडतात, तसें यास आद्य इतिहासकार म्हणतात. ग्रीक लोकांचें पारसीकांशीं * मोठें दारुण युद्ध ज्या काळीं चाललें होतें त्याच काळांत हा जन्मला. यानें दूरदूरच्या देशीं प्रवास करून आपल्या इतिहासास उपयोगी पडेलशी पुष्कळ माहिती मिळविली, आणि ग्रीक भाषेंत पहिल्यानें इतिहास रचिला. तो त्यानें ' ऑलिंपिक् गेम्स ' नांवाचे पांच पांच वर्षांनीं जे सार्वजनिक उत्सव होत असत त्यांतील एका प्रसंगीं आपल्या देशबंधूंपुढें वाचला. त्यांतील विषयच अगोदर देशाभिमानाचा--म्हणजे ग्रीक लोकांच्या पराक्रमाचें वर्णन असल्यामुळें, व इतर ही चमत्कारिक माहिती मोठ्या चातुर्यानें आंत घातली असल्यामुळें, तो ग्रंथ सर्व लोकांस फारच प्रिय झाला. इतका कीं, त्यांच्यांत नऊ ज्या विद्याधिदेवता मानिल्या असत त्यांचीं नांवें त्या ग्रंथाच्या नऊ सर्गांस जमलेल्या समाजानें लागलींच ठेवलीं. याच प्रसंगीं दुसरीही

* पारसीक म्हणजे प्राचीन पारशी लोक. 'पारशी', 'इराणी' हे अगदींच अर्वाचीन शब्द असल्यामुळें कालिदास, बाण, इत्यादि आपल्या जुन्या कवींस ते लोक ज्या नांवानें माहीत होते तोच शब्द येथें योजणें प्रशस्त वाटतें.—' पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना—रघुवंश ४.

एक चमत्कारिक गोष्ट अशी सांगतात कीं, वर सांगितलेला इतिहास हिरॉडटस् वाचीत असतां त्या समाजांत एका नऊ वर्षांच्या मुलास इतका गहिंवर आला कीं, तो आंसवें ढाळूं लागला. तें त्या इतिहासकर्त्यानें पाहून त्या मुलाच्या बापापाशीं असें भाकित केलें कीं, हा तुमचा मुलगा पुढें मोठा नामांकित इतिहासकार निपजेल! आणि खरोखरीच तसें घडून आलें. तो लहान मुलगा पुढें ग्रीस देशांतला, किंबहुना साऱ्या जगांतला, अत्युत्कृष्ट इतिहासकार थुसिडिडीज् झाला! असो; याप्रमाणें आणखीही कित्येक इतिहासकार ग्रीस देशांत होऊन गेले. त्या सर्वांत वरच्या दोहोंसारखा विख्यात झटला म्हणजे सॉक्रेटीस् याचा शिष्य जिनोफन् हा तिसरा होय. ग्रीक लोकांच्या वीर्याचा व वैभवाचा अस्त झाल्यावर पुढें रोमन लोकांची भरभर झाली. तेव्हां त्यांच्यांतही कित्येक मोठमोठे इतिहासकार झाले. लिव्ही, सालस्ट्, सीजर, प्लूटार्क्, टासिटस् इत्यादि. पुढें रोमन लोकांनींही हजार दीड हजार वर्षें राज्यवैभव भोगल्यावर त्यांची सद्दी संपली; आणि आरब व तुर्क लोक यांचें दैव उदयास आलें. या आरबांचें त्यांच्या शौर्याखेरीज त्यांचें स्वतःचेंच असें थोडेंच निघेल! धर्म तर यहुदी व खिस्ती यांच्या धर्मांची भेसळ करून व कांहीं पदरचें घालून सरासरी बनवलेला; तसेंच विद्या व कला याही ग्रीक व हिंदु लोकांच्याच घेऊन यांनीं आपल्या म्हणून म्हणविलेल्या आहेत. तेव्हां सदरहुप्रमाणेंच इतिहास लिहिण्याचा प्रघातही त्यांचाच मूळचा असेलसें दिसत नाहीं; तो त्यांनीं ग्रीक लोकांपासून घेतला असावा. असो; याप्रमाणें इतिहासाची उत्पत्ति होऊन त्याचा प्रसार जगांत झाला. आलीकडील इंग्लिश वगैरे लोकांनीं तर थेट ग्रीक व रोमन लोकांपासूनच तो उचलला हें वर सांगण्यांत आलेंच आहे; व हल्लींच्या काळीं हेच लोक बाकी सर्वांहून ज्ञानसंपन्न विशेष असल्यामुळें तो लिहिण्याची उत्कृष्ट पद्धति यांच्यांतच आहे. शिवाय दुसरी गोष्ट ही कीं हल्लीं सगळ्या भूगोलाची माहिती झाली असल्यामुळें इतर सर्व देशांचेही इतिहास त्यांनीं लिहून ठेविले आहेत.

•७. याप्रमाणें प्रस्तुत विषयास उपोद्घातरूपानें जी माहिती सांगणें अवश्य होतें ती सांगितली. आतां खुद्द विषयाविषयीं विचार करूं. पहिल्यानें इतिहासाचा उपयोग काय? हा प्रश्न दिसतांच असमंजस दिसून कोणी करीत नसतीलसें प्रथमतः वाटतें. कां कीं, दुसरा कोणताही उपयोग नाहीं झटला, तरी मनुष्याच्या मनास अत्यंत स्वाभाविक अशी जी जिज्ञासा ती तरी त्याच्या योगानें तृप्त होतें हाच काय थोडा उपयोग आहे? हा अगदीं निदानपक्षींचा उपयोग सांगितला,--दुसरे जे इतिहास वाचल्यापासून मोठमोठे नफे आहेत ते पुढें सांगण्यांत येतीलच. असो; पण असें असतांही इतिहासांत ज्यांस कांहीं एक अर्थ दिसत नाहीं, जे त्याचा तिरस्कार करता-

न, असे मनुष्य पुष्कळ आढळतात. ज्यांच्या मनांत ज्ञानानें कधीं प्रवेश केला नाहीं, किंवा तो व्हावा असा ज्यांविषयीं ईश्वरी संकेतच दिसत नाहीं, अशांनीं वरील मतें प्रगट केल्यास कांहीं नवल नाहीं, पण नवल हें कीं, ज्यांच्या ठायीं विचारशक्ति चांगली प्रखर दृष्टीस पडते, जे समंजसतेचा मोठा आव घालतात, अशांमध्येंही इतिहासावरची अप्रीति पुष्कळ वेळां दृष्टीस पडते. इंग्रेज लोकांतला प्रसिद्ध ग्रंथकार जॉनसन् हा अशाविषयींचें एक मोठें उदाहरण आहे. एकंदर इतिहासाविषयीं, व विशेषतः प्राचीन इतिहासाविषयीं, हा आपला तिरस्कार वारंवार प्रकट करीत असे. ह्या थोर ग्रंथकाराच्या कित्येक विलक्षण समजुती होत्या, व जे हेकटपणाचे कित्येक ग्रह त्याच्या मनास साऱ्या जन्मभर खिळून राहिले होते, त्यांपैकींच वरचा एक होय. असो; आपणांमध्येंही असे पुष्कळ ह्मणणारे सांपडतील कीं, "अहो! मागील काळाशीं आपणाला काय करायाचें आहे? ते लोक गेले मेले, पार झाले; आतां त्यांची कर्मकटकट आपणास कशाला हावी? बाजीरावानें दिल्ली घेतली, नाना फडनविसानें अशी अशी युक्ति लढविली, —आपणाला त्यांत काय लभ्य आहे? सध्यां चाललें आहे तें खरें! ज्यांत आपला कांहीं नफाही नाहीं व तोटाही नाहीं, अशा मागच्या गोष्टी मिळवायाच्या, जुने लेख पाहायाचे, वगैरे जी विनाकारण यातायात करायाची तीत काय अर्थ? साहेब लोकांस कांहीं उद्योग नसतो, त्यांचीं हीं कामें! असा रिकामा उद्योग कोणी करीत बसावें? त्यांत निष्पन्न काय?" खरेंच! जीवमान आहे तोंवर खाऊन घ्यावें, पिऊन घ्यावें; दुपारची वामकुक्षी चुकूं देऊं नये; संध्याकाळच्या खाशा वेळीं शानदारसा पोषाक करून बाहेर पडावें; मग गंध्याचें दुकान, किंवा (विद्येचा षोक अथवा सुधारणेंत पुढारीपणा दाखविणें असल्यास) लायब्ररी, अशा ठिकाणीं चार घटका साऱ्या जगाच्या उलाढाली करून नंतर रमत रमत घरीं यावें; अशा प्रकारचा स्तुत्य आयुष्यक्रम ज्यांनीं निरंतर अबाधित चालवावा, अशा थोर लोकांपुढें बाजीराव काय आणि मोठा शिकंदर बादशाहा झाला ह्मणून तो तरी काय!! जन्मास आल्याचें चीज जर कोणास करून घेणें असेल, तर त्यांनीं अशाच सद्गुरूचे पाय धरावे; कां कीं, एकंदर तत्त्व असें यांनींच ओळखलें! मग काय उशीर? तुकारामबोवा म्हणतात, अशांची थोरवी काय वर्णावी!—

आपणासारिखे करिती तात्काळ
नाहीं काळ वेळ तयांलागीं ॥*

* वरचा अभंग कर्त्यानें असा त्याजोर्तानें लिहिला नाहीं. त्याचा मूळचा अर्थ सरळच आहे. पण मूळांतल्या सारख्या प्रसंगीं लोक तो भाषणांत आणतात हें बहुधा सर्वांस माहीत असेलच.

असो; तर याप्रमाणें इतिहासास नाक मुरडणारे वर सांगितलेले दोन प्रकारचे लोक असतात. एक वरचे वामकुक्षीवाले. यांच्या मतांत अर्थात् तूच मुळींच अर्थ नाहीं; व त्यांचें मत कोणी न मानलें तर त्यांतही त्यांस मोठी मानहानि झालीशी वाटणार आहे असेंही नाहीं! त्यांचें चमचर्मांत भोजन, वामकुक्षी, तंबाखू, गप्पा, यांस जोंपर्यंत कांहीं हरकत होत नाहीं, तोंपर्यंत इतर कशासही ते मोजीत नाहींत! हा एक वर्ग, व हा फार मोठा आहे यांत संशय नाहीं. दुसरा वर्ग जॉनसनूसारख्या दुराग्रही व स्थूलबुद्धि लोकांचा. यांचीं मतें इतर विषयांवर केवढीही मान्य असलीं, तरी ज्यांवर त्यांनीं कधीं व्यासंग केला नाहीं, व ज्यांचा आस्वाद घेण्यास त्यांची स्थूलबुद्धि स्वभावतःच समर्थ नाहीं, अशा विषयांवरचीं त्यांचीं मतें असमंजस मानण्यास कांहीं हरकत नाहीं. कित्येक इंग्लिश कवींच्या ग्रंथांवर दिलेले अभिप्राय जानसनूचे जितपत खरे आहेत, किंवा गाण्याबजावण्यावर त्यानें आपलें मत दिलें असतें तर तें जितपत यथार्थ असण्याचा संभव होता, तितपतच त्याचें प्रस्तुत विषयावरचें मत ग्राह्य होय! असो, तेव्हां ह्या दोन्ही लोकांचे आक्षेप मनास आणण्यासारखे नाहींत. आतां इतिहासाचे उपयोग कोणकोणते आहेत याविषयीं लिहितों.

८. एक तर वर सांगण्यांत आलाच आहे. कोणता? तर जिज्ञासातृप्ति. ईश्वरानें ही मनोवृत्ति मनुष्याच्याठायीं मोठी प्रबळ ठेविली आहे. हिचा अंगचा जोर कितपत आहे हें सुधारणेच्या काळीं चांगलें दिसून येत नाहीं. कां कीं, अशा काळीं मनुष्याच्या मनाची मूळची कळा त्याच्या शरीराप्रमाणें लोकाचारांखालीं पुष्कळ दबली जाते: ह्मणजे मूळची जशी तिची स्वेच्छाप्रवृत्ति असते तशी पुढच्या काळीं राहत नाहीं. पहा बरें. मनुष्याचा अंतरालांतील गोलांशीं काय संबंध आहे? पृथ्वी फिरत असली कीं सूर्य फिरत असला, चंद्र स्वयंप्रकाश असला कीं परप्रकाशित असला, ग्रहमालेचा मध्य पृथ्वी असली कीं सूर्य असला, तारे कितीही असले, कांहीं ही असले, तरी त्यांत मनुष्याचें काय बरें हिताहित आहे? मागें सूर्य फिरतो असें लोक मानीत होते, आतां पृथ्वी फिरते असें लोक मानतात, म्हणून मनुष्यें काय रोग्याचीं निरोगी झालीं, कीं दरिद्र्याचीं संपन्न होऊन बसलीं? येवढी उठाठेव करून—दुर्भिणीची कल्पना काढून, नानाप्रकारचीं गणितें करून, निरनिराळीं प्रमाणें एकत्र करून—ज्योतिष्यांस किंवा जगास कोणता फायदा झाला?—खरें आहे. एका कवडीचाही झाला नाहीं! हाच उपदेश सर्व मनुष्यांत शहाणा ह्मणून जो निवडला गेला त्या सॉक्रेटीसानें आपल्या शिष्यांस व सर्व जगास केला. पण येवढ्या महापंडिताच्या सांगण्यानेंही लोक० राहिले आहेत काय? सूर्यबिंबाचा चंद्रानें ग्रास केला,

किंवा शुक्र सूर्याच्या आड आला, कीं लोक कोणी हिंदुस्थानांत, कोणी अमेरिकेंत, कोणी दक्षिण समुद्रांत, धांव घेतातच कीं नाहींत? जिवावर उदार होऊन केवळ जिज्ञासाप्रेरित होत्साते तोफेच्या गोळ्यांत बसून चंद्रलोकावर स्वारी करतात कीं नाहींत?* असो; तेव्हां मनुष्यमात्राचे ठायीं जिज्ञासा ही मोठी उच्छृंखल आहे. हिचा मुळींच अभाव असता तर जगाच्या मूळच्या स्थितींत आज फारसा फरक पडताना हें उघड आहे. असो; तेव्हां सांगायाचें काय कीं अंतरालांतील दूरदूरच्या गोलांविषयींही जर मनुष्याच्या मनांत जिज्ञासा उत्पन्न होते, तर ज्या गोलावर तो वास करतो त्यावर निरनिराळ्या ठिकाणीं काय काय वृत्तांत घडले ते समजून घेण्याची त्यास उत्कंठा होणार नाहीं काय?

९. वर सांगितलेला इतिहासाचा उपयोग सर्वांत पहिला, साधा व लहान असा होय. तरी इतिहासाची प्रवृत्ति मूळारंभीं पडण्यास तोच कारण आहे असें दिसून येईल. त्याहून वरचढ दुसरा उपयोग ह्मटला ह्मणजे नीतिबोध. सज्जनांचा जय व दुर्जनांचा अपजय असेंच जरी नेहमीं इतिहासांत आढळत नाहीं, तरी एकंदरींत परिणाम असाच दृष्टीस पडतो. शिवाय दुसरें हेंही लक्षांत येतें कीं, भलेपणानें वागून ही जरी नेहमीं परिणाम लागतोच असें नाहीं, तरी पण दुष्टपणा केल्यानें तर तो नाहींच नाहीं लागत! मनुष्याचें सर्व प्रकारें हित होणें तें केवळ याच मार्गानें व्हावयाचें; कुमार्गानें तें व्हावें हें वस्तुगत्याच शक्य नव्हे. याप्रमाणेंच मोठ्या प्रसंगींही ज्यांचें धैर्यबळ ढळत नाहीं असे थोर पुरुष तर विपत्तींतही जें सुख पावतात तें दुष्ट व कुत्सित मनाच्या लोकांस मोठ्या भाग्याशालीपणांतही लाधत नाहीं. सारांश, या संसाररूप महानाटकांत आजपर्यंत कोणकोणतीं पात्रें आपआपली भूमिका आटपून निष्क्रमण करतीं झालीं हें चित्तावर चांगलें ठसलें असतां चांगला मार्ग कोणता, वाईट कोणता, हें सुज्ञ मनुष्यास सहज निवडतां येतें. खरें सुख, खरें समाधान, खरी प्रतिष्ठा कशांत आहे हेंही कळूं लागतें. सहस्रावधि मनुष्यांचा अनुभव थोडक्यांत त्यास आलासा होतो; त्याच्या योगानें त्याची दृष्टि फांकते; आणि तो जर तसा समजुतीचा व दृढ निश्चयाचा असेल, तर लवकरच तो कोणाचा तरी कित्ता उचलून खलाशी लोक ध्रुवाच्या ताऱ्यावरून जसें नौकेचें नियमन करतात, त्याप्रमाणें तो त्या त्या निवडलेल्या पुरुषाच्या चरित्रावर सारखी नजर ठेवून तदनुरूप आपलें आयुष्यक्रमण करतो. याप्रमाणें इतिहासापासून सदुपदेश प्राप्त होतो;

* हें वर्तमान हल्लीं कित्येक पत्रांतून समजतें. तें खरें असेलसें बहुधा वाटत नाहीं. तरी मनुष्याचें धाडस व जिज्ञासा हीं काय करतील याचा नेम सांगवत नाहीं!

व म्हणूनच एका थोर ग्रंथकारानें 'इतिहास हा प्रत्यक्ष उदाहरणें दाखवून केलेला बोध होय' असें यथार्थ म्हटलें आहे.

१०. इतिहास हा मनास उन्नति व प्रसन्नत्वही देणारा आहे. म्हणजे त्याच्या निरंतर वाचनानें चित्त शांत व स्थिर राहतें, आणि थोर होतें. याचें कारण उघडच आहे. एका चतुर ग्रंथकाराचें असें वचन आहे कीं, 'इतिहास ह्मणजे या जगांत जे महापुरुष होऊन गेले त्यांचीं चरित्रें आहे.' ह्मणजे अशा पुरुषांनीं जीं कृत्यें केलीं त्यांनींच इतिहास भरला आहे; तीं काढून निराळीं केलीं तर त्यांत काय उरेल? अर्थात् कांहीं नाहीं. तेव्हां आजपर्यंत या जगतीस भूषणभूत जीं रत्नें निरनिराळ्या देशांत निपजलीं त्यांचा सहवास जर अक्षयीं घडेल, तर त्यापरता लाभ कोणता? प्लूटार्क् नामें करून एक नामांकित इतिहासकार ग्रीस देशांत होऊन गेला, त्याचा अत्यंत प्रसिद्ध व सर्व जगाचा प्रीतिपात्र झालेला असा ग्रंथ 'थोर लोकांचीं चरित्रें' या नांवाचा आहे. यांत त्यानें ग्रीस व इटाली देशांत जीं मोठमोठीं प्रकरणें होऊन गेलीं त्यांचा वृत्तांत लिहिला आहे. त्याच्या प्रस्तावनेंत त्यानें असें म्हटलें आहे कीं, मला या लोकांच्या उज्वळ चरित्रांचें मनन केल्यापासून जो लाभ झाला तो सांगतां पुरवणार नाहीं; जेव्हां जेव्हां कांहीं अनुचित कृत्यांकडे माझ्या मनाचा कल होई, किंवा सदाचरणाविषयींचा उत्साह कमी झालासा वाटे, तेव्हां तेव्हां मी यांचीं चरित्रें वाचीं; तेणेंकरून मला पुनः हुशारी वाटे. असो; सत्समागमाचा महिमा असाच आहे. आपल्या मराठी व संस्कृत कवींनीं या महिम्याविषयीं निरनिराळ्या कथानकांनीं व दृष्टांतांनीं पुष्कळ लिहिलें आहे. या दृष्टांतांपैकीं तुकारामादि मराठी कवींची फार आवडती जी लोहपरिसाची उपमा ती या ठिकाणीं फार सुंदर व समर्पक होय. लोखंड मूळचें किती हलकें असतें व दिसण्यांत किती भिकार दिसतें! पण परिसाशीं वरच्यावर संघट्टन जसजसें घडेल तसतसें त्याचें सर्व धातूंत श्रेष्ठ व यथार्थनाम जें सुवर्ण तें बनत जातें! आणि वस्तुतः मनुष्य कसाही चांगला वाईट निपजणें हें पुष्कळ अंशीं ज्या ज्या स्थिति त्यास प्राप्त होत जातात त्यांचेंच फळ असतें. कोणी कोणी तर तें सर्वथाच त्यांचें फळ होय असें सुद्धां ह्मणतात. इंग्लंडांत सुमारें दोनशें वर्षांपूर्वी लॉक् नामेंकरून एक मोठा विख्यात तत्त्वज्ञ होऊन गेला त्यानें हें मत स्थापलें. या मताच्या लोकांचें ह्मणणें असें आहे कीं, मनुष्याचें मन हें आरंभीं एकाद्या स्वच्छ आरशाप्रमाणें किंवा कोऱ्या कागदासारखें शुद्ध असतें. त्यास प्राक्तन संस्कार ह्मणजे आधींचे बरे वाईट विकार कोणतेच घडलेले नसतात. ते पुढें ज्याच्या त्याच्या स्थितिविशेषानुरूप त्यास जडून त्याचा कल चांगल्याकडे किंवा वाईटाकडे फिरतो. असो; हें कांहींही असो. पण इतकें खचित

आहे कीं, या पुढच्या स्थितीप्रमाणें मन बहुधा चांगले वाईट विकार पावत असतें. संस्कृतांत एक वाक्य आहे—

अतृणे पतितो वन्हिः स्वयमेवोपशाम्यति ।

'गवताशिवाय एकाद्या जाग्यावर जर अग्नि पडला, तर तो आपोआपच विझला जातो.' याप्रमाणेंच मनुष्याचे चांगले वाईट गुण पूर्णपणें विकास पावण्यास तशा प्रकारची स्थिति त्यास अनुकूल असावी लागते. पहा बरें, सध्यां आपल्या देशांत शिवाजीसारखा किंवा हैदरासारखा राज्यकर्ता कां निपजत नाहीं? किंवा नानाफडनवीसासारखा राज्यकारणी पुरुष कां होत नाहीं? कारण उघडच आहे कीं, तसे गुण असले तरी त्यांचा विकास होण्यास हल्लींच्या स्थितींत मुळींच अवकाश नाहीं. असो; तेव्हां एकाद्या अंगच्या गुणाचा उत्कर्ष व्हावयास तशीतशी स्थिति मनुष्यास अनुकूल असावी लागते. या स्थितिविशेषांतील एक मोठी गोष्ट तशा मनुष्याची संगत हा एक होय. जगांत जे मोठमोठे लोक होऊन गेले ते त्यांस तशी संगत नसती तर कधीं न होते. अगदीं आलीकडचेंच एक उदाहरण घ्या. इंग्लंडांतला आलीकडचा मोठा प्रसिद्ध ग्रंथकार जॉन् स्टूअर्ट् मिल्ल, जो गेल्यावर्षी मरण पावला, त्यास जर त्याच्या बापाची संगत नसती तर त्याची बुद्धि येवढी परिपक्व झाली असती काय? खचित झाली नसती. तो बुद्धिमानच होता, त्यापक्षीं तो कसा तरी प्रसिद्धीस येता यांत संशय नाहीं; पण येवढ्या योग्यतेस तो एरवीं कधीं चढताना. हें याच ग्रंथकारानें आपल्या नुकत्या प्रसिद्ध झालेल्या 'स्वरचित चरित्रां'त स्वतः कबूल केलें आहे. या ग्रंथांत तो ह्मणतो कीं, बापाच्या शिक्षेमुळें मी पंचवीस वर्षे अगोदर जन्मून जितकें ज्ञान मला झालें असतें तितकें झालें. असो; याचप्रमाणें प्राचीन काळचे शिकंदर, हानिबल, सिपिओ, इत्यादि व आलीकडचे आपल्या देशांतले थोरला बाजीराव, टिपू सुलतान यांचींही उदाहरणें देतां येतील. तेव्हां संगतिविशेषाचें फल अचिंत्य होय याचें तरी कारण पाहूं जातां फार खोल आहे असें नाहीं. मनुष्य जन्मून त्यास जगांतील व्यवहार थोडिबहुत करूं लागले ह्मणजे त्याच्या हातून कांहींना कांहीं तरी व्यापार अवश्य झालाच पाहिजे. त्यास सर्वथा निर्व्यापार असें कधींच राहतां येणार नाहीं. असें जर आहे तर मग त्यानें कोणतें आचरण करावें? अर्थात् जवळच्या चारचौघांचें जें पाहील तेंच. हें अगदीं स्वभावास अनुसरून आहे. वास्तवच मुलांस आईबापांचे जितके गुण लागतात—त्यांतूनही विशेषतः आईचे—तितके दुसऱ्या कोणाचे लागत नाहींत. असो; तर अनुकरणाकडे मनुष्याची प्रवृत्ति जर येवढी साहजिक व बलवत्तर आहे तर लहानपणापासून इतिहास, चरित्रें वगैरे वाचण्याची जर त्यास गोडी लागेल तर ती

त्यास किती हितावह होईल बरें ! सज्जन व थोर मनुष्यांशीं निरंतर सहवास असणें हें हजारांमध्यें एकाद्याचें कदाचित् भाग्य असेल: बाकीच्यांस वरच्याविरुद्ध लोकांशींच नेहमीं प्रसंग ! तेव्हां अशांची संगति जो गुण अवश्य करील तो नाहींसा होऊन सदाचरणप्रीति व खरा थोरपणा मनांत ठसविण्यास वरच्याखेरीज दुसरें कोणतें साधन आहे ? दुसरें असें कीं, वरच्या सारखे थोर लोक कोणत्याही देशांत ईश्वरकृपेनें एकादे वेळेसच उत्पन्न होतात. व तेव्हां त्यांचा वर्तनक्रम पाहून दुसरेही कित्येक त्यांचा कित्ता उचलून योग्यतेस चढतात. पण तेवढा काळ गेला कीं आटपलें ! इतिहास, चरित्रें वगैरे लिहिण्याचा प्रघात नसला म्हणजे पांचपन्नास वर्षांत त्यांची आठवण ही पार बुजून जाते ! मग पुढील लोकांच्या ठायीं उत्साह कसा उत्पन्न व्हावा ? व देशाची पहिली थोरवी तरी कशी राहावी ?—वर इतिहासाची अवहेलना करणारे जे सांगितले त्यांस येवढें विचारावें कीं, इतिहासापासून दुसरा बिलकूल कांहीं एक फायदा नसला, तरी हाच एक काय लहान आहे ? होमरकवीनें आकिलिसाचा पराक्रम वर्णिला नसता तर शिकंदर होता काय ? व्यासानें पांडवांचें चरित्र गाइलें नसतें तर शिवाजी उत्पन्न होऊन त्यानें यवनांपासून राज्यश्री माघारी हरण केली असती काय ? शिकंदराचा इतिहास नसता तर सीझर कशाला होता ? सीझराचा नसता तर नेपोलिअन कशाला होता ? शिवाजी महाराजांची कीर्ति जर मागें न राहती, तर त्यांच्या पुत्राचा वध होऊन, राजकुळ व राजधानी शत्रूच्या कबजांत सांपडून, सर्व शून्याकार झालें असतांही मराठ्यांनीं दिल्लीच्या अवरंगजेबास पुरंपुरेसें करून मोठ्या कष्टानें व मोठ्या शर्थेनें अहमदनगरास कशाला पळवून लाविलें असतें ? थोरल्या बाजीराव साहेबांनीं घरचें दाभाड्यांचें बंड मोडून दिल्लीच्या मोगलाची व हैद्राबादच्या नबाबाची* कशाला खोड मोडली असती ? चिमाजी आप्पानें फिरंग्यांस कशाला जेरीस आणलें असतें ? राघोबा भरारी † गिलच्यांस अटकेपार कशास पळवून लावता ? थोरला

* हल्लीं ज्यास निजाम म्हणतात त्यास आपले आजे पणजे नबाब म्हणत. तें आपणांस दिल्लीपतीचे अंकित म्हणवीत म्हणून त्यांचें तें नांव ठीक होतें. 'निजाम' हें नांव वास्तविक पाहतां अप्रयोजक आहे. साऱ्या पेशव्यांस 'माधवराव' किंवा 'बाजीराव' म्हणण्यासारखें हें होय !

† इंग्लंडच्या कित्येक जुन्या राजांस जशीं त्यांच्या गुणांवरून उपपदें दिलीं असत, किंवा नेपोलियनच्या शिपायांनीं त्याचें नांव जसें 'लिट्ल् कॉर्पोरल्' (छोटा नाईक) असें आवडीनें ठेवलें होतें, तसें राघोबादादाच्या रणवेगावरून त्यास 'राघोबा भरारी' असें म्हणत.—ही गोष्ट व पुढील टिपेंतील माहिती एका वृद्ध मनुष्यापासून आम्हांस मिळाली.

माधवराव साऱ्या जगास भारी असणाऱ्या इंग्रजांसही जो भारी झाला, त्या हैदरास वरचेवर कसा तुडवून टाकता ? सरतेशेवटीं भेकड, मूर्ख, बायक्या असा धनी पेशव्यांच्या कुळास अक्षय कलं-क लावून पळत सुटला असतां, शत्रूंवर एकटा चालत जाऊन समशेरबहादर गोकलखा * अभ्यास कसा पडता ? असो; तेव्हां अनुकरणाचें फळ कांहीं विलक्षण आहे! पण ते पुरुष होऊन गेल्यावर त्यांचें स्मरण पुढें कोणासच होत नाहीं. यास्तव इतिहास असावे लागतात; कीं देशाची स्थिति जरी अगदीं बदलून गेली, तरी ते वाचून पुढेंमागें कोणास तरी त्यांपासून उत्साह व प्रेरणा प्राप्त होते. ग्रीसचें, रोमचें, व आलीकडील इंग्लंड, फ्रान्स वगैरे देशांचीं राज्यें इतके दिवस टिकल्याचें हें एक कारण असावें यांत संशय नाहीं. पण कोणी ह्मणतील कीं, सर्वांसच लढाऊ व राजकारणी पुरुष होण्याचें कोठें अनुकूल असतें ? नसतें खरें. पण ह्मणून काय झालें ? इतिहासाचा उपयोग कमी झाला काय ? पृथ्वीवर हजारो लाखों लोक गुरूचे उपग्रह व शनीचें कडें दुर्भिणींतून वरचेवर बघतात; मग त्यांस ते उपग्रह व कडें आपल्या ताब्यांत येतील असें वाटत असतें काय ? नाहीं. ते उपग्रह व तें कडें पाहून विश्व रचणाऱ्या चतुर कारागिराचें जर वैभव त्यांच्या मनांत बिंबलें तर तो लाभ उपग्रह व कडें हीं ताब्यांत आ-ल्यापेक्षांही शतगुणित अधिक नव्हे काय ? तद्वतच नेपोलियन बादशाहाचे किंवा शिवाजीचे पराक्रम वाचून जर त्यास वाटलें कीं, अहाहा ! मनुष्याच्या बुद्धीचा प्रभाव केवढा आहे !—कधीं कधीं एकट्याच मनुष्याच्या हातीं किती लोकांचें कल्याण व नाश करण्याचें असतें !—पहा ! येवढा युरोप हाताखालीं आला असतांही त्या नेपोलियनास संतोष ह्मणून झालाच ना-हीं, व शेवटीं एका दीडवर्षांत त्याची काय दशा झाली ! मोठमोठे राजे ज्या-चे अंकित होऊन ज्यास थरथरां कापत होते तोच दैवानें एक झोला देतां-च अफाट समुद्रांत एका भयाण बेटांत जाऊन पडला, आणि जें शरीर जिवंतपणीं साऱ्या युरोपास दणाणवीत होतें तेंच एका दगडाखालचें ह्मणून आणून त्याच्याच राजधानींत समारंभानें पुरण्यास त्याच्या शत्रूंची परवा-नगी मागावी लागली ! अरेरे ! लक्षावधि मनुष्यांच्या प्राणांचा नाश करून यानें कोणती जोड केली ! येवढ्या अचाट बुद्धीबरोबर परोपकाराची इच्छा जर याचे ठायीं तिळभर ही असती, तर जगाचें केवढें हित होतें !—शि-वाजीचें चरित्र पहा ! बापानें नावडत्या आईबरोबर पुनवडीस ठेवलें अस-तां दादोजी कोंडदेवानें ल्हानपणीं थोडें बहुत जें त्यास कांहीं शिकवलें तें-.

---

* बापू गोखल्यापाशीं जे आरब होते ते त्यास ' गोकलखा ' असें त्याच्या शौर्या-वरून म्हणत.

बळ्याच ज्ञानानें पुढें केवढें अकांडतांडव केलें ! जे लोक मागेंही कधीं प्रसिद्धीस आले नव्हते व पुढेंही लवकरच पुनः अप्रसिद्ध झाले, ज्यांच्या अंगीं बाहेरून शरीराचें किंवा बुद्धीचेंही सामर्थ्य दृष्टीस पडत नाहीं, अशांच्या ठायीं आपणास अत्यंत उपयोगी पडतीलसे गुण ओळखून त्यांस ज्यानें आपले जिवलग सवंगडे केले. त्यांच्या बळावर जी हिंदूंची राजसत्ता सुमारें हजार वर्षे अस्तास गेली होती तिचा अरुणोदय मावळच्या डोंगरांवर पुनः झाला ! थरमॉपिलीच्या लियोनिडसास त्याच्या तानाजीनें व सूर्याजीनें लाजविलें ! सर्व पृथ्वीभर ज्या शहराच्या मातब्बरीची प्रसिद्धि होती, जें मोगलांच्या राज्यश्रीचें केवळ कुंकू होतें, तें शहर त्यांनीं दोनदां सावकाश लुटिलें. विजापुरास तर हंहं ह्मणतां चिरडून टाकून गर्वानें माजलेल्या मोगलांस त्यांनीं असा उच्छाद दिला कीं, शिवाजी एक आहे कीं दोन आहेत असें त्यांस भासविलें !—तेव्हां केवढें सामर्थ्य हें ! व याहीपेक्षां शहाणपणासारखें काय, कीं तिचा केवढा सद्व्यय झाला !—तेव्हां मोठी बुद्धि असण्यापेक्षां सदाचरणप्रीति असणें हेंच विशेष हितकारक आहे. मनुष्याच्या मनाचा असा चमत्कार आहे कीं, ' लाभाल्लोभः प्रवर्तते '—' जसा जसा लाभ होत जातो तसा तसा लोभही वाढतो ' ! तेव्हां आहे त्यांत संतोष मानून राहणारा मजूरही मोठ्या बादशाहापेक्षां सुखी असेल यांत संशय नाहीं !—याप्रमाणें शहाणपणाच्या अनेक गोष्टी जर त्याच्या मनांत ठसून गेल्या, तर मोठा अधिकार मिळाल्यापेक्षांही त्यास अधिक लाभ होणार नाहीं काय ? असो; तर इतिहासापासून मनास शांति व उन्नतत्व प्राप्त होतें हा एक त्यापासून मोठा लाभ आहे.

लंकापतेः संकुचितं यशो यत् यत्कीर्तिपात्रं रघुराजपुत्रः ।
स सर्वएवादिकवेः प्रभावो न कोपनीयाः कवयः क्षितींद्रैः ॥

बिल्हण.

अंक ७ वा—(१) इतिहासाचा चवथा उपयोग—मनोरंजन. (२) पांचवा—नीतिज्ञान. (३) सहावा—मनाचें पोषण.

१. इतिहासापासून चवथा उपयोग मनाचें रंजन. निरनिराळ्या देशांत घडलेले वृत्तांत समजल्यानें व त्यांचें मनन केल्यानें मागें सांगितल्याप्रमाणें जिज्ञासावृत्तीचें समाधान तर होतेंच, पण जर ते इतिहास तशा शैलीनें

"लंकेचा राजा रावण याची कीर्ति थोडी, व रामराजाचें यश विशाल, हा प्रभाव अवघा आद्यकवीचा (वाल्मीकीचा) होय ! यास्तव मोठे राजे जरी झाले तरी त्यांनीं कवींशीं नम्रच असावें !"

लिहिले असतील तर त्यांच्या वाचनानें वाचकांस आल्हादही होईल. असे इतिहासग्रंथ ग्रीक, ल्याटिन, फारशी या भाषेंत आहेत. तसेंच आलीकडे इंग्लिश भाषेंत झालेले ह्यूम, गिबन्, मेकॉले यांचेही ग्रंथ सर्वत्र प्रसिद्ध आहेतच. अशा इतिहासांची भाषासरणी, यथास्थित ग्रंथरचना, कथानकाची जुळणी, गहन विचार, तऱ्हेतऱ्हेची माहिती मध्यें घालून देण्याची खुबी, यांच्या योगानें सर्व प्रकारच्या वाचणारांस ते मान्य होतात. ज्यांस केवळ भाषाच शिकायाची असते त्यांस तिचें अत्यंत रमणीय रूप त्यांत पाहायास सांपडतें, ज्यांस विषयाची मांडणी कशी करावी याची समजूत करून घ्यायची असते त्यांस ती धाटणी त्यांतून उचलतां येते, केवळ गोष्टवेल्हाळच जे असतात त्यांस कादंबऱ्यांप्रमाणें त्यांत चमत्कृति भासते, जे तत्त्वजिज्ञासु असतात त्यांस पोक्तपणाचे व खोल असे विचार त्यांत सादर केले असतात, आणि ज्यांस चमत्कारिक व मौजेच्या गोष्टींचा संग्रह करावासा वाटतो त्यांस तो त्यांतून सहज करतां येतो. याप्रमाणें इतिहास अनेक प्रकारांनीं मनोवेधक होतो. कादंबऱ्या वाचतांना श्रम न होतां जशी कर्मणूक होते तशीच बहुधा आलीकडील कित्येक उत्कृष्ट इतिहासांनीं होते; व यास्तवच आलीकडे इतिहास वाचण्याची प्रवृत्ति पडून तो सर्वांस सामान्यतः जितका माहीत असतो तितका पूर्वी कधींही नसेल. ही गोष्ट दोहों तऱ्हेनें नफ्याची झाली. एक तर इतिहासाचें ज्ञान सर्वांस उपयोगी आहे ह्मणून; आणि दुसरें असें कीं, त्यामुळें कादंबऱ्या, नाटकें इत्यादिकांकडेच जो लोकांचा पूर्वी ओढा होता तो कमी झाला. मनोरंजनाचा दुसरा कांहींच प्रकार अनकूल नसल्यामुळें पूर्वी लोकांचा कादंबऱ्यांकडेच विशेषतः भर असे; व यामुळें मुख्यत्वेंकरून तरुण लोकांस त्या फार अनर्थावह होत. त्या वाचणारे बहुधा तरुण वयाचेच असायाचे, व लिहिणारेही तसेच; मग काय विचारावें? त्या वयांत अंतःकरणवृत्ति अत्यंत सुक्षोभ असल्यामुळें अद्भुत असंभवी गोष्टींत मन रमून शृंगारवीरादि रस, जे त्यांत अतिशयोक्तीनें वर्णिले असतात त्यांत तल्लीन होऊन मन भडकून जाई. डॉन् किक्सोट्* किंवा 'रासेलसां'तील ज्योतिषी यांची जशी अवस्था होऊन गेली तशाच प्रकारची बहुधा या वाचकांची होण्याचा संभ-

* हा जगद्विख्यात ग्रंथ एका स्पानिश ग्रंथकारानें दिवाणी तुरुंगांत असतां आपल्या कर्मणुकीकरितां लिहिला. यांतील नायकाचेंच नांव ग्रंथास ठेवलें आहे. यानें 'नाईट' लोकांच्या गोष्टी इतक्या वाचल्या कीं त्यांनीं याला वेड लागून आपणही त्यांसारखे अद्भुत पराक्रम करावे असें याच्या मनांत आलें; व तसें करण्यास तो बाहेर पडला असतां त्यावर जे प्रसंग गुदरले ते या ग्रंथांत वर्णिले आहेत. यांत हास्यरस थोडोंकडे भरपूर आहे.

व असे. ह्मणजे विलक्षण कल्पना व चमत्कारिक तरंग मनांत नेहमीं भरून लौकिक व्यवहारास हे मनुष्य अगदीं कामाचे नाहींत असे होत. शिवाय मन बिघडण्यास व त्यास अगदीं निःसत्व करून टाकण्यासही कादंबऱ्या कारण होत. याचें उदाहरण आपल्या मराठींतीलच कित्येक कादंबऱ्या व नाटकें आहेत. व इंग्लंडांत सर वॉल्टर स्कॉट यांच्या पूर्वी जे कित्येक कादंबरीकार होऊन गेले त्यांपैकीं मोठे नामांकित होते ते सुद्धां महाचावट होते. पण या चावटगिरीचा अगदीं कळस झालेला ज्यास पहाणें असेल त्यानें 'डिक्यामेरॉन्' व 'हप्त्यामेरॉन्' हे ग्रंथ पाहावे. पहिला बोकेशियो नामक इटालियन् ग्रंथकारानें रचला व दुसरा त्याच्या नमुन्यावर एका फ्रेंच बाईनें रचिला. पहिला ग्रंथ रचण्याचा प्रसंग मोठा ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे. फ्लॉरेन्स् (हें नांव विशेषतः इकडच्या लोकांच्या मनाशीं पुष्कळ दिवस खिळून राहील!) या नांवाच्या शहरीं एके समयीं मोठी पटकी उठली असतां तेथील सात तरुण स्त्रिया व तीन तरूण पुरूष अशीं दहाजणें गांवाबाहेर एका बागेंत जाऊन कांहीं दिवस राहिलीं. तेथें त्यांनीं परस्परांस करमणूक करण्याकरितां ज्या चमत्कारिक गोष्टी सांगितल्या त्या एकंदर मिळून हा ग्रंथ झाला आहे. दुसरा ग्रंथ तर वर सांगितल्याप्रमाणें एका स्त्रीनेंच लिहिला असून त्यांत सांगितलेल्या कित्येक गोष्टी तिनें स्वानुभवावरून लिहिल्या आहेत! असो; इतकी बारीक माहिती येथें सांगण्याचा हेतु इतकाच कीं, या दोन ग्रंथांवरून सर्व सुधारणेचें अगर जें युरोपखंड, सर्व सदाचरणाचें अगर जो खिस्ती धर्म, सर्व सद्गुणांचें आगर ज्या तिकडील कुलीन स्त्रिया, त्या सर्वांचें किंचित् स्वरूप आमच्या वाचकांच्या लक्षांत यावें! पण ही गोष्ट इतालियन व फ्रेंच लोक, जे नखरेबाज व इष्की ह्मणून साऱ्या युरोपखंडांत निवडले आहेत, त्यांविषयीं झाली. आतां आपले धनी इंग्रेज लोक, ज्यांच्या मतें नीति व सदाचरण यांचें केवळ निधानच ते होत, त्यांच्यांत तरी वरील पुस्तकांचा कितपत तिटकारा आहे तो पाहूं. यास प्रमाण दोनच गोष्टींचेंच पुरें आहे. पहिलें हें कीं, त्यांचे आद्यकवि जे चॉसर त्यांनींच 'डिक्यामेरॉन्' मधल्या कित्येक गोष्टींचें कवितारूपानें निबंधन केलें आहे. यावरून त्या इटालियन ग्रंथाचा सदाचरणी इंग्लिश लोकांत किती लवकर व केवढा प्रसार झाला हें समजेल. दुसरी गोष्ट, अगदीं आलीकडे ड्रैडन् व पोप यांनींही तोच प्रकार केला आहे.* असो; येथें लेखणीनें बरीच धाव घेतली;

* चॉसरचे व ड्रायडनचे ग्रंथ सहज मिळण्यासारखे नाहींत; त्यांतून पहिल्याचे तर समजण्यासारखेही नाहींत. यास्तव वरील गोष्टीचा ज्यास प्रत्यय घेणें असेल त्यानें पोपचें January and May हें काव्य पहावें.

पण वरील माहिती आमच्या कोणत्याही वाचकांस नकोशी वाटेल असें आह्मांस वाटत नाहीं! तेव्हां मन बिघडणें हा कादंबऱ्यांपासून होणारा एक अनर्थ आहे. दुसरा अनर्थ मनाचें दौर्बल्य. कादंबऱ्याच वाचण्याची ज्यास एकदां चटक लागते त्यास मग दुसरें कांहींच वाचावेसें वाटत नाहीं. कादंबऱ्या भराभर वाचायाच्या, व त्यांत समजण्यासही कांहीं कठीण नसतें, यास्तव विद्या काय ती हीच असें वाचणारास वाटूं लागून त्याहून वरचढ जे शास्त्रीय वगैरे ग्रंथ त्यांचा त्यास त्रासच येऊं लागतो. त्यांत शिकणारानें आपली मति शिरकवावी लागते, कारण ते कठीण व गहन विषय पडले; पण तें याच्यानें होत नाहीं. अशी एकदां सवय पडून गेली ह्मणजे मग ती कधींही मोडतां येत नाहीं. याप्रमाणें वाजवीपेक्षां ज्यास्त असा हा कादंबऱ्यांचा नाद लागला असतां तो मनास अपाय करतो. तें अगदीं निःसत्व होऊन जाऊन कोणतेंही श्रमाचें काम त्यास झेंपेनासें होतें.

पण मनोरंजक इतिहासांच्या योगानें वरील तिन्ही अनर्थ टळून कादंबऱ्यांचें तर कार्य होतें. त्यांत निवळ सत्यच लिहावयाचें असतें, यास्तव भूताराक्षसांच्या, 'नाइट' लोकांच्या, अशा विलक्षण प्रकारच्या अद्भुत गोष्टी त्यांत येत नाहींत. तरी पण त्यांत अद्भुत रस नसतो असें नाहीं. नेपोलियनासारख्या वीरांच्या, वॉट्सारख्या कल्पकांच्या, बेकनसारख्या तत्त्वज्ञांच्या चरित्रांत अद्भुतरसास काय उणीव आहे! पण दोहोंत फरक किती आहे तो पहा! पहिल्या वाचून जसे पुष्कळ भ्रमिष्ट झाले तसे दुसऱ्यांच्या योगानें कधीं तरी होतील काय? दुसरी गोष्ट मन बिघडणें. हेंही इतिहासवाचनानें होण्याचा अगदीं संभव नाहीं हें उघडच आहे. तिसरें मनाचें क्षीणत्व. हें इतिहासवाचनानें होण्याचा संभव मुळींच नाहीं हें तर काय, पण जसजसा इतिहासाचा कोणास नाद लागत जाईल, तसतसें त्याचें मन विशाल व विचारक्षमच होत जाईल. फार तर काय, पण त्यास हा नाद लागला हेंच वरील दोहोंचें मोठें चिन्ह होय. तर याप्रमाणें इतिहास हा सर्व प्रकारें हितकर असून कादंबऱ्यांप्रमाणें त्यापासून कोणता ही अपाय होण्याचा संभव नाहीं. शिवाय सर्वांत मोठी गोष्ट ही कीं, इतिहास अक्षरशः खरा असल्यामुळें त्यांतील गोष्टी जशा मनावर पक्क्या ठसल्या जातात, तशा कादंबऱ्यांतील ठसत नाहींत.

२. इतिहासापासून पांचवा उपयोग राज्यकारणी पुरुषांस ह्मणजे मुत्सद्यांस होय. इतिहासाचा मुख्य उपयोग, वास्तविक पाहतां हाच असून याचकरितां इतिहासकार पूर्ववृत्त लिहून ठेवतात. व्यक्तिभूत मनुष्यास जितका चरित्रांचा उपयोग तितकाच मुत्सद्यांस इतिहासाचा; ह्मणजे 'पुढच्यास ठेंच मागला शहाणा' या मराठी ह्मणीप्रमाणें पूर्वीं होऊन गेलेल्या

मनुष्यांचा अनुभव जसा पुढच्यांस उपयोगी पडतो, त्याचप्रमाणें या पृथ्वीवर आजपर्यंत जीं अनेक राज्यें होऊन गेलीं त्यांचा अनुभव हल्लींच्यास कामास येतो. राज्यास हितकर गोष्टी कोणत्या, अपायकारक कोणत्या, त्यावर अनिष्टें आलीं असतां कोणत्या युक्तिप्रयुक्तीनें त्यांचें निवारण करावें, तंटे बखेडे कशामुळें उत्पन्न होतात, प्रजेस सुखी ठेवण्याचे मार्ग कोणते, कायदेकानू कशा प्रकारचे असावे, वगैरे शेंकडों गोष्टी पूर्वीच्या इतिहासावरून सध्यांच्या राज्यकर्त्यांस समजल्या आहेत. एकादें जुनाट वडाचें झाड अवाढव्य विस्तार पावून शेवटीं वठलें असतां त्याचे नवे सोट जसे वाढत जाऊन मूळच्या झाडाच्या जागीं होतात, त्या प्रमाणेंच रोमच्या अफाट पसरलेल्या बादशाहीतून हळू हळू आलीकडचीं युरोपांतील अनेक राज्यें उद्भवलीं. भाषा, रीतिरिवाज वगैरेचें मूळ जसें तें राज्य होय, तसेंच राज्यव्यवस्थेचा पाया ही सध्यांच्या राष्ट्रांचा तेथपासूनच आहे. हा बळकट आधार नसता, तर युरोपाची स्थिति आज कोणत्या प्रकारची असती हें सांगणें कठीण आहे ! पहा बरें, पंधराव्या शतकांत ग्रीक व रोमन विद्येचें पुनरुज्जीवन होऊन तिचा प्रसार युरोपभर होतांच त्या खंडांतील सगळ्या राष्ट्रांस एकदम किती जोर आला ! हरएक गोष्टींत तेथील लोकांचा पगडा साऱ्या पृथ्वीवर जो तेव्हांपासून बसला आहे त्यास मुख्य कारण पाहूं जातां वर सांगितलेल्या प्राचीन राष्ट्रांनीं ग्रंथांत सांठवून ठेवलेलें अमोलिक ज्ञानभांडार एकदम त्यांच्या हातास जें लागलें तेंच होय. राज्यरीति, सैन्यव्यवस्था, कायदेकानू वगैरे सर्व वरील जुन्या लोकांमध्येंच पूर्ण दशेस आलीं असल्यामुळें तीं आलीकडील राष्ट्रांस आयतींच उपयोगीं पडलीं. तेव्हां हा त्यांस केवढा लाभ झाला! पूर्वीं नशिरवान् नामें करून एका पारसदेशच्या राजानें* मुद्दाम एक वकील हिंदुस्थानांत पाठवून आपल्या संस्कृत 'हितोपदेशा'चें फारशीभाषेंत भाषांतर करविलें; रोमच्या सेनेट सभेनें तसेच तीन वकील अथेन्स शहरास पाठवून तेथून सोलनचे कायदे आणविले; लैकर्गसही स्पार्टन लोकांस राज्यव्यवस्थेचे नियम बांधून द्यावे या उद्देशानें एशिया मैनर, इजिप्त या दूरदूरच्या देशांस जाऊन हिंदुस्थानांतही आला होता असें ह्मणतात;--असे दीर्घ प्रयत्न त्या वेळच्या लोकांस राज्यनीतिविषयक ज्ञान मिळावयास पडत असत।

---

* संस्कृत ग्रंथांचा कालक्रम बसण्यास कांहीं गोष्टी ठोकळ माहीत आहेत:— जसें, सिकंदराची स्वारी, काश्मीरच्या श्रीहर्षराजाचा शक सन ११११, चिनी प्रवाशांचे ग्रंथ, यांपैकींच वरील राजाचा शक (सुमारें इ० स० ६६०) हा आहे. यावरून कालिदासादिकांसही जे आठव्या शतकापर्यंत ओढतात त्यांनीं अंमळ जपून लिहावें.

आणि तेवढेही त्या ज्ञानाची योग्यता जाणून लोक करीत! मग आली-कडच्या हजारों नव्या सोईंच्या योगानें तेंच अमोलिक ज्ञान जर सर्वांस सुलभ झालें आहे, तर हा लाभ लहानसान काय? मागें इतिहासाचे जे आक्षेपक सांगितले ते येवढाही विचार करीत नाहींत, कीं मुळांशिवाय जशी झाडाची स्थिति संभवत नाहीं, किंवा पायावांचून जसें घर राहणें अशक्य, त्याप्रमाणेंच प्राचीन स्थितीशिवाय कोणत्याही राष्ट्राची त्या त्या वेळची नवी स्थिति आली नसते. नुसत्या वरवर पहाणाराची दृष्टि मूळापर्यंत न पोंचल्यामुळें त्यास वाटतें कीं, सध्यां जें रूप दिसतें आहे तें स्वयंभूच आहे; यास आदिकारण किंवा आधारभूत असें कांहींच नाहीं. ही मूर्ख समजूत मनांत धरून असे लोक आपल्या अज्ञानास, अरसिकतेस, किंवा आळसास इतिहासाचा मुळीं तिरस्कारच करून लपवूं पहातात. असो; तेव्हां एकाद्या राष्ट्राविषयीं पूर्ण साद्यंत ज्ञान ज्यास संपादन करायाचें असेल, त्यास त्याची त्या वेळचीच स्थिति पाहिल्यानें तें कधीं होणार नाहीं. अगदीं मुळारंभापासून कसकसे फेरफार होत गेले ते पूर्णपणें जेव्हां तो लक्षांत आणील तेव्हांच त्या वेळच्या स्थितीविषयीं त्यास यथार्थ ज्ञान होईल. तसेंच त्याच्या भावी स्थितीविषयीं जर त्यास अटकळी बांधायाच्या असतील तर तेंही वरील समग्र ज्ञान असल्याखेरीज त्याच्यानें होणार नाहीं.

३. इतिहासाचा शेवटला एकंदर उपयोग ह्मटला ह्मणजे मनाचें पोषण होय. ह्मणजे त्याच्या वाचनानें व मननानें मनाच्या निरानिराळ्या शक्ति प्रगल्भ दशेस पोंचतात. एक तर स्मरणशक्ति. शक, मिति, स्थलांचीं नांवें, मनुष्यांचीं नांवें, एकंदर मजकूर हीं अगदीं बरोबर ध्यानांत ठेवावीं लागल्यामुळें या शक्तीचें काम पडून ती उत्तरोत्तर अवश्य वाढत जाते. दुसरी कल्पनाशक्ति. इतिहास ह्मणजे अर्थातच गत गोष्टींचा वृत्तांत असल्यामुळें तो मनांत यथास्थित आणण्यास कल्पनेचें काम पडतें. ज्या काळचा, ज्या देशाचा इतिहास वाचायाचा, त्याची विशेष स्थिति पूर्णपणें लक्षांत आणल्यावांचून तो कधीं समजत नसतो; यास्तव तसें होण्यास वाचणाराची कल्पनाशक्ति चांगली चलख असावी लागते. ही चलख कल्पना व मोठी पोक्त किंवा सूक्ष्म बुद्धि हीं एक नव्हत. यास्तवच कविता, कादंबऱ्या, नाटकें इत्यादिकांचा तिरस्कार करणारे जसे मोठे बुद्धिमानही आढळतात, तद्वतच मागें सांगितल्याप्रमाणें जॉनसन् सारखे इतिहासास तुच्छ करणारे पंडितही आढळतात. पण या त्यांच्या अवहेलनेनें ते स्वतःस जितका अपाय करून घेतात तितका वरील कवितादिकांच्या अधिदेवतांस होत नाहीं! त्यांचें मनोहर सौंदर्य लेशमात्रही कमी होत नाहीं, व त्यांच्या रसलुब्ध ऱ्या

भजकांतूनही एकाची सुद्धां भक्ति लवमात्रही उडत नाहीं. हे अवहेलना करणारे मात्र कल्पनेचे जड ठरून वृद्धप्रमदान्यायानें उपहास्य होतात. पुरूरवा राजानें उर्वशीस प्रथमच पाहिलें असतां तिला निर्माण केल्याच्या संबंधानें तो ब्रह्मदेवास उद्देशून जें म्हणतो तेंच अशा पंडितांस निराळ्या संबंधानें लागेल !* असो; तेव्हां इतिहास–त्यांतूनही विशेषतः दूरच्या देशांचा किंवा काळाची–यथास्थित समजण्यास व त्याची पुरेतपणीं गोडी लागण्यास वाचकाची कल्पना जागृत असली पाहिजे. असें असल्याविना त्या त्या इतिहासपात्राशीं तादात्म्य पावून तो तो वृत्तांत केवळ प्रत्यक्षसा मनास भासणें हें घडत नाहीं. तेव्हां ही शक्ति इतिहास वाचणाराच्या अंगीं मूळची असली पाहिजे. ती असली म्हणजे मग अर्थातच याच वाचनानें ती पुढें वृद्धिंगतही होत जाते. इतिहासांत नानाप्रकारचे देश, पुरुष, प्रसंग यांचें वर्णन असल्यामुळें कल्पनाशक्तीस रमण्यास हवा तेवढा अवकाश सांपडतो; व त्यामुळें तिचें अर्थातच अधिकाधिक पोषण होत जातें. शिवाय दुसरी गोष्ट ही कीं, इतिहासांतील हकीकत सगळी अक्षरशः खरी असल्यामुळें–कारण तशी ती असेल तरच तो इतिहास–कादंबऱ्यांच्या असत्यतेमुळें जो एके रीतीनें त्यांपासून मनास खेद होतो तो यापासून होत नाहीं. पहा बरें, ' आरबी भाषेंतील गोष्टी 'तल्या सिंदबाद् दर्यावर्दीच्या निरनिराळ्या सफरी वाचल्या असतां मनास मोठा चमत्कार वाटून कल्पनाशक्ति त्यांत अगदीं चूर होऊन जाते ! पण काय ? वाचणें संपतांच लागलेंच मनांत येतें कीं, या सर्व गोष्टी मोठ्या मौजेच्या खऱ्या, पण शेवटीं काय–येथून तेथून खोट्या ! पण तेंच कोलंबसाच्या सफरी वाचा : म्हणजे मनाची कशी स्थिति होते ! पहिल्याच्या सफरी आजपर्यंत लक्षावधि लोकांनीं वाचल्या असतील, व तशातच दुसऱ्याच्याही वाचल्या असतील : पण पहिल्या वाचल्याबरोबर कोणी मनुष्य गलबत तयार करून त्याच्या सारखे हिरे आणण्यास निघा-

---

* अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चंद्रो नु कांतिप्रदः
शृंगारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥

अंक १.

" हिला निर्माण करतेवेळीं चंद्र प्रजापति झाला असावा, किंवा वसंत झाला असावा, अथवा एकट्या शृंगारांतच जो नेहमीं रमतो असा साक्षात् मदनच प्रजापति होऊन त्यानें हिला घडली असावी ! कां कीं, सदासर्वकाळ वेद घोकून घोकून ज्याच्या बुद्धीस जाड्य आलें, व ज्यास विषयांची प्रीति भासनाशी झाली, तो जुनाट ऋषि (ब्रह्मदेव) असें मनोहर रूप उत्पन्न करण्यास कसा समर्थ होईल ?

ला असेलसें वाटत नाहीं; पण दुसऱ्यांचा परिणाम काय झाला तो कोणा-सही–विशेषतः हिंदूंस तर–सांगायास नकोच ! त्याच जगत्प्रसिद्ध पुस्तकांत अल्लादिनाच्या वाड्याचें वर्णन आहे; आणि इतिहासांत ताजमहालाचें वर्णन आहे. पण दोहोंच्या वाचनानें वाचकांच्या मनांत किती भिन्न वृत्ति उद्भव-तात ! याप्रमाणेंच यक्षांनीं, राक्षसांनीं केलेलीं अद्भुत कृत्येंही त्यांत घातलीं आहेत; पण तीं वाचून मनास कांहीं वेळ करमणूक होते इतकेंच. इकडे वायु-वेगानें चालणारे अग्निरथ, तेलाशिवाय बत्तीशिवाय जळणारे दिवे, एक टो-का मुंबईस तर दुसरा टोका लंडनास अशी मनाच्या वेगानें धांवणारी वीज, हत्तीच्या अंगासारख्या धोंडी एकावर एक रचून उभारलेले मनुष्यकृतीचे पर्वत–कीं जे आतां जितके जुने भासतात तितकेच हिरॉडटसास भासले,–डोंगर कोस कोस पोंखरून कोरून काढलेलीं विशाल मंदिरें–ज्यांनीं आपल्या प्रचंडतेपुढें निष्ठुर, हेकेखोर व दुराग्रही अशा यवनांसही हात टेका-यास लावून त्यांकडून त्यांचा दुष्ट हट्ट सोडविला,–इत्यादि मानवी बुद्धीचे व प्रयत्नाचे अद्भुत प्रभाव जेव्हां मनुष्य पाहतो तेव्हां त्यास वरील खोट्या गोष्टी पोरकट वाटूं लागतात ! असो ; तेव्हां सांगायाचें तात्पर्य काय कीं, मनुष्याच्या मनास स्वभावतःच सत्य आवडत असतें, यास्तव खऱ्या इतिहासाकडे त्याची प्रवृत्ति जितकी सहज व जितक्या प्रेमानें होईल तितकी कल्पित कादंबऱ्यांकडे होणार नाहीं. व म्हणूनच मनुष्याची कल्पना इतिहा-सवृत्तांतांत मोठ्या आवडीनें निःशंक रमते; कारण त्यांत असत्यतादोष मु-ळींच नसल्यामुळें तींत यथेच्छ विहार केल्याचा तीस अगदीं शीण वाटत नाहीं. तसेंच इतिहासांतील विषय पुष्कळ प्रत्यक्ष इंद्रियगोचर होण्यासारखे असल्यामुळें त्यांचा ठसा मनावर जितका ठळठळीत उठण्यासारखा असतो तितका कल्पित कथांतील विषयांचा अर्थातच नसतो. असो; तर याप्रमाणें कल्पनाशक्तीस रंजविण्याच्या संबंधानें कादंबऱ्यांत व इतिहासांत इतकें अंतर आहे. तेव्हां इतिहासाच्या वाचनानें वाढली जाणारी दुसरी मानसिक शक्ति कल्पना होय. तिसरी विचारशक्ति. ही इतिहासाच्या ज्ञानानें वाढते हें अगदीं उघड आहे,—फार तर काय, पण हें नुसतें लिहिणें ह्मणजे सुद्धां 'सूर्य ते-जाळ आहे,' 'पाण्याच्या अंगीं प्रवाहित्वधर्म आहे,' इत्यादि वाक्यांप्रमाणें अत्यंत प्रसिद्ध अर्थाचा अनुवाद केल्याप्रमाणें असमंजस दिसतें. तथापि ती कां वाढते व कशी वाढते यावर अंमळ विस्तार करणें जरूर आहे. एक तर इतिहासांत तऱ्हेतऱ्हेची माहिती असल्यामुळें मनाच्या कोठारांत पुष्कळ नव्या गोष्टींचा भरणा होतो. त्या तर्क चालविण्यास किंवा हातीं घेतलेल्या विषयास वैचित्र्य किंवा विशदत्व देण्यास उपयोगीं पडतात. दुसरें इतिहासांत निरनिराळ्या पात्रांचे निरनिराळे गुणदोष, निरनिराळे स्वभाव, निरनिराळ्या

कृति स्पष्ट दाखविल्या असतात. यास्तव मानवी स्वभावाचीं अनेकविध अशीं चित्रविचित्र रूपें वाचकांच्या दृष्टीस पडून त्याचें व्यवहारांत अत्यंत उपयोगी असें मार्मिक व पूर्ण ज्ञान त्यांस होतें. निरनिराळ्या देशांतील लोकस्थिति, राज्यव्यवस्था, रीतरिवाज, धर्मादि विषयांवर समजुती, वगैरे कळल्या असतां मनुष्याची नजर दूरवर फांकते. त्यामुळें बुद्धीची पोंच वाढून एकंदर वस्तुमात्राविषयीं त्यास पहिल्याहून विशेष यथार्थज्ञान होऊं लागतें. एकच स्थितिविशेष नेहमीं दृष्टीसमोर असल्याच्या योगानें बुद्धीवर जो संकुचितत्वाचा वाईट संस्कार घडलेला असतो तो मोडण्यास दोनच मार्ग आहेत: एक देशोदेशीं हिंडून परराष्ट्रांविषयीं प्रत्यक्ष माहिती करून घेणें; आणि याच्या खालोखालचा दुसरा मार्ग म्हटला म्हणजे अर्थात्‌च तसें ज्यांनीं केलें आहे त्यांपासून भाषणद्वारा किंवा लेखनद्वारा तें ज्ञान मिळविणें. आतां पहिला मार्ग व दुसऱ्यांतील पहिली सोय हीं फारच थोड्यांस अनुकूळ असतात; यास्तव एकंदर लोकांच्या उपयोगाचा मार्ग म्हटला ह्मणजे इतिहास, देशांतर वर्णनें, प्रवासाच्या हकीकती वगैरेच होत. यांचा यथास्थित अभ्यास केला असतां कूपमंडूक किंवा उंबरांतले किडे यांसारखी सदोदित अवस्था असल्याच्या योगानें ज्या मूर्ख समजुती व जे दुराग्रह मनास स्वभावतःच जडून कालेंकरून त्यास अगदीं खिळून जातात ते दूर होतात. शहाणे काय ते आम्ही; रीतभात उत्तम ह्मणजे काय ती आमचीच ; सर्व सुधारणेचें आगर ह्मणजे आमचाच देश ; खरा व सदाचरणप्रवर्तक असा आमचाच धर्म–बाकीच्यांचें ह्मणजे निवळ थोतांड व लोक भ्रष्ट–; देवाचे एकुलते एक लाडके असे आह्मीच; त्यानें आमच्याच भूमींत अवतरून आपलें शुभवर्तमान इतर सर्व पापमग्न व मरणोत्तर अक्षय नरकाचे धनी होणाऱ्या लोकांस जाहीर करण्याचा आह्मांस अधिकार दिला; आमची भाषा उत्तम; आमची विद्या, आमच्या कला याच बाकीच्या साऱ्या जगास वंद्य;–फार तर काय, पण आमची पोषाकाची तऱ्हा, आमची जेवणाखाणाची तऱ्हा, आमची तोंड धुण्याची तऱ्हा, ही खुद्दां सर्वांत उत्कृष्ट; अशा प्रकारच्या ज्या निराधार कोत्या समजुती त्या नाहींशा होऊन इतिहासाच्या योगानें आपणांविषयीं व इतर राष्ट्रांविषयीं यथार्थ ज्ञान वाचकांस होतें.* आपली मोठी मानवजाति, जी साऱ्या भूमंडळा-

* इतिहासापासून मनास जें शिक्षण मिळायाचें त्याचा उत्कृष्ट भाग वरील होय. हें यथार्थ ज्ञान मोठी निष्पक्षपात व उदार बुद्धि धारण केली, किंवा प्रत्यक्ष तो देश पाहिला, किंबहुना तेथें राहून तेथील विद्येचेंही अध्ययन केलें, तरीही नियमानें येईलच असें नाहीं. याचें उत्कृष्ट प्रमाण ज्यास पाहावयाचें असेल त्यानें हिंदुस्थान-

(पुढें चालू.)

वर पसरली आहे, व एकेक राष्ट्र केवढेंही ज्ञानसंपन्न किंवा थोर असलें तरी तें जिचा केवळ एक कोपरा असतें, तिचें सर्वांशीं जेव्हां पर्यालोचन करावें तेव्हांच तिचें एकंदर खरें स्वरूप लक्षांत येतें. मनुष्यस्वभावाच्या नित्य व शाश्वत स्वरूपापासून त्याचें आगंतुक ह्मणजे देशकालविशेषजन्य स्वरूप निवडतां येण्यास अर्थात् असेंच एकंदर सर्व राष्ट्रांचें मनानें आकलन झालें पाहिजे. असो; तेव्हां मनाचा दृक्प्रदेश वाढवून कोत्या समजुतीपासून व भ्रमांपासून इतिहास त्यास मुक्त करितो, व आपणांविषयीं व इतरांविषयीं यथार्थबुद्धि मनांत आणून देऊन इतरांशीं सलोखानें वागण्यास तो आपणास शिकवितो हाही त्याच्या अध्ययनानें होणारा एक मोठा लाभ आहे. इंग्रेजांचें राज्य या देशांत होऊन इतके दिवस टिकलें, व पुढेंही बहुधा चिरकाळ असेंच अबाधित चालेल, याचें एक मोठें कारण वरील गोष्टीच्या संबंधें त्यांच्यांत व मुसलमानांत जो मोठा भेद दृष्टीस पडतो तो होय यांत संशय नाहीं. इतिहासाच्या योगानें राजकारणाच्या संबंधें विचारशक्ति वाढते हेंही वरील कलमांत सांगण्यांत आलेंच आहे. पण तें खुद्द राज्यकर्त्यांसच लागून होतें. प्रस्तुत प्रसंगीं हेंही दाखवावयाचें आहे कीं, ज्याच्या हातीं राज्याधिकार लहान थोडा सुद्धां नाहीं अशा घरीं बसून असणाऱ्या सुखवस्तु मनुष्यासही तशा प्रकारचें मार्मिक ज्ञान इतिहासापासून होईल. सध्यां इंग्लंडांत वगैरे अशा प्रकारचे विचार करणारे व अशा विषयांवर ग्रंथ लिहिणारे लोक सगळे मुत्सद्दीच असतात. असें नाहीं; तर वर सांगितले तसे सुखवस्तु असणारे लोकही अशा विचारांत मग्न असतात. तेव्हां हा विषय राज्यकारणी पुरुषांचाच केवळ आहे असें नव्हे; अगदीं सामान्य मनुष्यांसही तो विचारार्ह आहे. राज्यप्रकारांपैकीं† उत्कृष्ट कोणता, किंवा अमुक अमुक देशास कोणकोणता विशेष हितकर; प्रजेस राजानें अ-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

चा इतिहासकार मिल्ल, प्रसिद्ध ग्रंथकार मेकॉले, 'वासवदत्त' चे प्रकाशक डाक्टर हॉल यांचे ग्रंथ पाहावे! यांनीं आमच्या देशाच्या संबंधानें कित्येक ठिकाणीं इतका शहाजणाचा मजकूर लिहिला आहे कीं, तसा जर कोणी हिंदु त्यांच्या देशाच्या संबंधें लिहिता, तर हेच ग्रंथकार त्यास पोरापेक्षां पोर ठरवते, व त्यास कोठें तोंड काढूं देतेना! ०

† या शब्दाचा अर्थ आमच्या मराठी वाचकांस अमल फोडून सांगितला पाहिजे, हिंदुस्थानांत व साऱ्या एशियाखंडांत पूर्वीपासून तों तहत आजपर्यंत राजाच्या सत्तेखेरीज दुसरी सत्ता कोणास माहीत नाहीं. पण युरोपांतें अन्त्यजनसत्ताक, प्रजासत्ताक, लोकसत्ताक असे अनेक संस्थानचे प्रकार होते, व अजूनही प्रसंगानुसार स्थापित होतात.

गर्दी अटकावांत ठेवावें कीं मोकळीक द्यावी, द्यावी तर कोठपर्यंत; राज्याचें हित होत असलें तर अनीति आचरावी कीं नाहीं, आचरली असतां तिचा परिणाम काय होईल; देशाच्या स्थितिविशेषाचे परिणाम एकंदर लोकांच्या मनावर व स्थितीवर काय होतात; राज्याचा आणि धर्मखात्याचा कितपत संबंध असावा; राजानें प्रजेवर धर्माच्या बाबतींत सक्ती करावी कीं करूं नये; अशा रीतीचे शेंकडों विषय एकंदर सर्व लोकांच्या संबंधाचे आहेत: यास्तव यांवर इंग्लंड वगैरे देशांतून सारखी वाटाघाट चालू आहे. गेल्या शतकाच्या शेवटीं फ्रान्स देशांत जी मोठी धामधूम झाली त्या वेळेस सर्व युरोप व अमेरिका अगदीं गलबलून गेली; व सर्वांच्या तोंडीं लोकसत्ताक संस्थान चांगलें कीं एकराजक चांगलें हा वाद झाला. त्या प्रसंगीं त्या मोठ्या विषयावर शेंकडों ग्रंथ झाले; पण ते आतां सर्व बुडून विख्यात वक्ता जो बर्क त्याचा ग्रंथ 'फ्रान्सच्या राज्यक्रांतीवर विचार' येवढा मात्र अजून सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. या ग्रंथावरून त्या थोर तत्त्वज्ञाची विशाल बुद्धि स्पष्ट दिसून येते. या ग्रंथाविषयीं दुसरी विशेषतः सांगायाची गोष्ट काय कीं, त्यांत ज्या कित्येक गोष्टींविषयीं मागील इतिहासाच्या अनुभवावरून त्या ग्रंथकारानें भाकीत केलें होतें तें पुढें बरोबर मिळून आलें. असो; वरील शेवटल्या गोष्टीवरून इतिहासाची थोरवी सर्वांच्या लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं; आणि सर्वांच्या, व विशेषतः राज्यकर्त्यांच्या, उपयोगीं इतिहासाचें ज्ञान किती पढण्यासारखें आहे हेंही त्यावरून दिसून येईल. कोणी कोणी तर यावरून असेंही म्हणतात कीं, कांहीं काळानें इतिहासज्ञांस पूर्वीच्या अनुभवावर पुढें अमुक अमुक देशाची कसकशी स्थिति होईल याविषयीं अगोदर भाकीत करण्याची सुद्धां शक्ति येईल. असो; याशिवाय आणखीही एका प्रकारें विचारशक्ति वाढते. ती हा कीं, सगळ्या जगाचा इतिहास पहिल्यापासून आजपर्यंत सगळा एकदम मनांत आणला असतां जगदीशाचें वैभव त्यांत दिसून येतें. अगदीं प्राचीन राष्ट्रांची मूळची स्थिति कशी होती, व ती पुढें क्रमाक्रमानें कालगत्या कशी पालटत गेली, आणि असें होतां होतां हल्लींच्या काळीं जग कोणत्या स्थितीस येऊन पोंचलें आहे, याचा जो यथास्थित विचार करील त्यास एकंदर जगाच्या राहटीचा रोंख सुधारणुकेकडे आहे असें खास दिसून येईल. या म्हणण्यास रानटी लोकांनीं रोमन बादशाहीची धूळधाण करून टाकली, ख्रिस्ताच्या जन्मभूमिनिमित्त कोट्यावधि युरोपियन लोक मरून शेवटीं त्यांसच मुसलमानांनीं मारीरीं पिटून लावलें, फ्रान्स देशांत दंगा होऊन त्याची व त्याबरोबर सगळ्या युरोपखंडाची नासाडी झाली, वगैरे गोष्टी सकृद्दर्शनीं विरुद्धशा वाटतात; पण याच अनर्थाचे पुढें परिणाम कसे झाले याचा जो

अंमळ विचार करील त्यास कळून येईल कीं, ते अनर्थ केवळ तात्कालिक असून त्यांपासून जगाचें चिरकाळ कल्याण झालें आहे. सध्यां जी पृथ्वीवरील सुधारलेल्या देशांची स्थिति आहे तिजमध्यें व चारपांचशें वर्षामागें जी होती तींत जमीन अस्मानचा फरक झाला आहे असें ह्मटलें असतां चालेल. हल्लीं अगदीं सामान्य मनुष्यास अशीं शेंकडों सुखें व सोई प्राप्त झाल्या आहेत, कीं ज्या त्यावेळीं मोठ्या बादशाहास अनुकूल नव्हत्या. सध्यां पोरांसोरांस अशा कित्येक गोष्टी माहीत आहेत, कीं ज्या त्या वेळच्या मोठमोठ्या पंडितांच्या व तत्त्वज्ञांच्या स्वप्नींही कधीं आल्या नसतील. प्राचीन काळीं पक्षवायुग्रस्त शरीराप्रमाणें जगाची अवस्था होती; ह्मणजे एका भागाचें सुखदुःखज्ञान दुसऱ्यास पोंचण्याचा बिलकूल मार्ग नसे. वास्तव जवळजवळचे देश सुद्धां परस्परांविषयीं उदासीन असत. ग्रीक लोकांचें व पारसीकांचें युद्ध अनेक वेळां मोठया निकराचें झालें; पण एकीकडे रोमन वगैरे लोक व दुसरीकडे हिंदु वगैरे, अगदीं गार होते. तसेंच दुसऱ्यापक्षीं ह्यानिबलानें रोमचें राज्य हालवून दिलें, किंवा इकडे बौद्धधर्मी लोकांस ब्राह्मणांनीं तिबेटांत, लंकेंत, चिनांत हद्दपार करून घालवलें, पण ग्रीक लोक आपल्या ठिकाणीं स्वस्थ. पण आतां कसा चमत्कार झाला आहे तो पहा ! अमेरिकेंत लोक भांडतात— एक होतात; आणि त्यांच्या संबंधानें पातालवासी जे मुंबईचे शेटसावकार ते त्या भांडणाच्या योगानें एकदम कोट्याधीश होतात, आणि भांडण एकाएकीं मिटतांच घरोघर शेणाचे दिवे लागतात !—सारांश, तारायंत्राची तार जशी सध्यां पृथ्वीच्या एका टोकाशीं हालवली असतां दुसऱ्या टोकापर्यंत ती हालत जाते, त्याप्रमाणें एका भागाचें सुखदुःख तत्क्षणीं दुसऱ्या भागाच्या अनुभवास येतें ; किंवा वरचें सादृश्य येथें घेतलें तर निरोगी मनुष्याच्या शरीराच्या कोणत्याही भागास झालेलें ज्ञान जसें तत्क्षणीं सार्वत्रिक होतें तसा प्रकार होतो. असो; तेव्हां हा सर्व प्रकार जेव्हां लक्षांत येतो, व एकंदर जगाचा क्रम दिवसेंदिवस सज्ञान व सुखी होण्याचा आहे असें त्यावरून समजतें, तेव्हां धर्मशील पुरुषांस मोठी उमेद येऊन त्यांची परमेश्वराचे ठायीं भक्ति दृढ होते.

याप्रमाणें या अचाट विषयाचें आमच्या वाचकांस किंचित् दिग्दर्शन करविलें. या विषयास साजेलसें पूर्ण निरूपण करणें ह्मणजे सामान्य मनुष्याचें काम नव्हे. त्यास ग्रंथावलोकन पुष्कळ पाहिजे, जगाचा अनुभवही पुष्कळ हावा, आणि शिवाय विषय प्रतिपादन करण्याची शैलीही उत्कृष्ट साधलेली पाहिजे. हीं सर्व प्रस्तुत लिहिणाराच्या अंगीं आहेत असें त्यास अगदीं वाटत नाहीं. परंतु तीं सध्यांच्या वाचकांच्या मानानें

पाहतां त्यांसही हावीं आहेत, किंवा त्यांपासून त्यांस हलींच्या स्थितींत उपयोग होणार आहे, असेंही पण त्यास वाटत नाहीं. वाचकांचें ज्ञान व विचारक्षमता जसजशी वाढत जाते त्याच मानानें त्यांची सेवा करण्यास तसे ग्रंथकारही अवश्य निपजत जातात; यास्तव आमचे इकडील वाचक इंग्लंडांतील वाचकांच्या तोडीचे होताहेत तोंपर्यंत आपणांत बर्क, मेकॉले, मिल यांसारखे लिहिणारेही खास निपजतील यांत संशय नाहीं! या दोन्ही गोष्टी परस्पर सापेक्ष होत हें उघडच आहे. असो; तेव्हां सध्यांच्या स्थितीप्रमाणें आमच्या मराठी वाचकांस प्रस्तुत निरूपण पुरें आहे असें आह्मांस वाटतें. या व मागील अंकांत सांगितलेले इतिहासाचे उपयोग नीट मनांत भरून त्याच्या अभ्यासाकडे जर त्यांतून कित्येकांची प्रवृत्ति होईल तर या लेखाचे श्रम फुकट गेले असें होणार नाहीं.

येथवर इतिहासाविषयीं सामान्यतः विचार झाला. पुढील अंकांत विशेषतः आपल्या देशाच्या इतिहासाविषयीं चार शब्द बोलूं.

न यत्र स्थेमानं दधुरतिभयभ्रांतनयना गलद्दानोद्रेकभ्रमदलिकदंबाः करटिनः।
लुठन्मुक्ताभारे भवति परलोकं गतवतो हरेरद्य द्वारे शिवशिव शिवानां कलकलः॥*

भामिनीविलास.

अंक ८ वा—(१) आपल्या देशाविषयीं एकंदर जगाचें मत (२) आपलें स्वतःचें मत (३) 'घाशीराम कोतवाल': 'पुण्याचें वर्णन' (४) हिंदुस्थानाच्या इतिहासाची इंग्रजांस गोडी व माहिती (५) आमची गोडी व माहिती (६) उपसंहार (७) लोकांस सूचना.

मागील अंकाच्या शेवटीं सुचविल्याप्रमाणें यांत आपल्या देशाच्या इतिहासाविषयीं—ह्मणजे या विषयावर इंग्रजींत व मराठींत जे ग्रंथ आहेत ते कसे आहेत, सध्यां एकंदर लोकांस इतिहासाचें ज्ञान कितपत आहे, त्याची योग्यता त्यांस कितपत कळते वगैरे विषयीं—लिहावयाचें आहे. आतां या विषयाचच खुद्द आरंभ करायाच्या पूर्वी एका मोठ्या गोष्टीविषयीं थोडें लिहिलें पाहिजे. ही गोष्ट हिंदुस्थानाविषयीं एकंदर जगाचें मत. हें चांगलें लक्षांत आलें असतां पुढील विषय पुरतेपणीं ध्यानांत येण्यास अगदीं सोपें पडेल.

१. आलीकडे पन्नास पाऊणशें वर्षांत या देशाची स्थिति मोठी चमत्कारिक होऊन गेली आहे. त्यास फार दिवसांनीं मोठ्या सुदैवानें जें

---

* "ज्या गुहेपुढें आले असतां मदोन्मत्त हत्तींनीं भय पावून क्षणभरही तेथें न टरतां दूर पळून जावें, जींत हत्तींच्या गंडस्थळांतील मोत्यांचा खच पडला आहे, त्याच सिंहाच्या गुहेंत आतां भालूची गर्जना ऐकूं येते! शिवशिव!!"

स्वराज्याचें वारें लागलें होतें तें एकाएकीं नाहींसें होऊन तो हल्लीं एका टोंकापासून तों दुसऱ्या टोंकापर्यंत परराज्याच्या सत्तेखालीं आला आहे. असें पूर्ण पराधीनत्व त्यास यापूर्वीं कधींही आलें असेलसें दिसत नाहीं आणि याहूनही विशेष खेदास्पद काय कीं, हीतून मुक्त होऊन त्यास पुनः वर डोकें उचलण्याचा बहुधा प्रसंग ही इतःपर येईलसा वाटत नाहीं. सध्यांच्या अत्यंत कष्टावस्थेंत इंग्रेजांच्या तरवारींच्या तिखट धारांशीं दयार्द्रतेचा जो कांहीं थोडाबहुत अंश मिश्रित असेल तेवढेंच बहुतकरून आह्मांस त्राण उरलें आहे! असो; पण हीही दशा कदाचित् सह्य होती. कां कीं, 'नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण'* या न्यायानेंच एकंदर जगाची राहटी चालली आहे. जो मनुष्य, जें कुळ, किंवा जें राष्ट्र आज भाग्याच्या परम शिखरास चढलेलें असतें तेंच उद्यां एकाएकीं डबघईस येऊन परवां त्याचा मागमूसही मागें राहत नाहीं. पहा बरें 'ग्रीक' या नुसत्या नांवाबरोबर किती कल्पना एकदम मनांत उभ्या राहतात! ज्या देशैकनिष्ठ वीर्यापुढें क्षर्सीज राजाचें असंख्यात सैन्य भुसासारखें उडून गेलें, तें वीर्य; सारें जग अजूनही ज्यांच्या योगानें थक्क होतें असें वाक्चातुर्य व बुद्धि; मोठमोठ्या राजांस ज्याचा धाक पडावा असें उत्साहोद्दीपक वक्तृत्व; प्रत्यक्ष पाषाणास बोलता चालता करण्याची अपूर्व करामत; इत्यादि कल्पना वरील नांवाच्या केवळ उच्चाराबरोबर एकसमयावच्छेदेंकरून मनांत प्रवेश करतात! व यामुळेंच हें नांव आजपर्यंत सर्वांच्या कानास अमृतासारखें मधुर लागत आलें आहे, फार तर काय, पण या चिमकुल्या देशाचा—कीं ज्याचा एकंदर विस्तार येथील एकाद्या जिल्ह्या इतका सुद्धां नसेल, त्याचा—इतिहास सर्व जगास एकाद्या महातीर्थाप्रमाणें पावन व तारक च जणों काय झाला आहे. यानेंच नुकतें सगळ्या युरोपास दीर्घकालिका महानिद्रेंतून एकदम जागविलें, व त्याचा प्रचार व प्रसार जेथें जेथें होत जाईल तेथें तेथें त्याच्या मागोमाग विद्या व कला या आल्याच असें समजावें. आजवर जे युरोपांत व अमेरिकेंत थोर थोर लोक होऊन गेले त्यांपैकीं ज्याच्या बुद्धीनें येथून पेट घेतला नाहीं असा कदाचित् एकही मनुष्य सांपडणार नाहीं. असो; पण याच ग्रीक लोकांची लवकरच काय दशा होऊन गेली! ज्या मासिडोनियन लोकांस ते आपणांहून अत्यंत हीन समजून त्यांची अवगणना करीत तेच साऱ्या ग्रीस देशास शिरजोर झाले; त्यानंतर अक्षरशून्य जे रोमचे दांडगे शिपाई त्यांनीं सहज तो सगळा देश सर केला; आणि त्यांच्या मागून तर वाळवंटांतून भटकणारे जे आरब त्यांची

* 'चाकाच्या धांवेप्रमाणें मनुष्याची स्थिति वरचेवर पालटत असते,—म्हणजे एकदां खालीं होते, पुनः वर होते.'

एक टोळी इकडे येऊन त्यांनीं मूर्ति फोडण्यास व सगळ्या देशाची धूळधाण करण्यास आरंभ केला. लक्ष्मीच्या चंचलतेचें व दैवाच्या अस्थिरपणाचें आणखी उदाहरण हावें असल्यास रोमचेंही आहे! या शहरच्या इतिहासापेक्षां चमत्कारास्पद दुसरें काय आहे! रॉम्युलसानें जी मर्यादा पहिल्यानें नांगरानें आंखून दिली तीच वाढतां वाढतां कोठपर्यंत वाढली! त्यावेळेस माहीत असलेलें सारें जग तींत आलें! पण येवढें होऊनही शेवटीं काय राहिलें? ज्या रोमन लोकांचा मागें पाय म्हणून कोठें कधींही आलाच नाहीं; ज्यांचें धैर्य असें अढळ कीं, केनीच्या मोठ्या लढाईंत हानिबलानें त्यांचे बहुधा हातपायच मोडून टाकले असतांही जे यत्किंचितूही न डगमगतां जो कोणी शत्रूस शरण जाण्याची मसलत काढील त्यास मारून टाकावें असा ज्यांनीं नियम केला; ज्या वीरांचा अद्भुत पराक्रम ऐकून इजिप्ट, हिंदुस्थान* अशा दूरदूरच्या देशांतूनही त्यांकडे वकील येत; त्यांसच शेवटीं रानटी जे गॉल, व्हांडिल, गॉथ, हून्स, आरब, तुर्क अशा लोकांपुढें थरथरां कांपावें लागलें! असो; तर याप्रमाणें हें कालचक्र सतत फिरत आहे! याच्या सपाट्यांत कोणाचें काय होईल याचा काय नेम आहे? तेव्हां आमचे पूर्वज केवढेही थोर असले, व सध्यां आह्मी कितीही नीच पदवीस आलों असलों, तरी त्यांत चमत्कार कसचा? जी गति ग्रीक व रोमन लोकांसही चुकली नाहीं तीच हिंदूंसही प्राप्त झाली असल्यास नवल कसचें? याप्रमाणें सध्यांच्या पक्षीं मनाचें समाधान करून घेण्यास सवड झाली असती; आणि आमच्या पूर्वींच्या वैभवाकडे पाहून आमचा मान चोहोंकडे अद्याप असता! पण हें तरी कोठें आहे? आमच्या देशाविषयीं व आमच्या लोकांविषयीं एकंदर जगाच्या कशा समजुती आहेत त्या येथें विशेष सांगायाला पाहिजेत असें नाहीं. मोठमोठ्या नामांकित इंग्रेज ग्रंथकारांच्या ग्रंथांत, हिंदुस्थानासंबंधीं कांहीं प्रकरण निघालें असतां, पार्लमेंट सभेंत, येशूख्रिस्तानें वरद हस्त डोईवर ठेवून सर्वज्ञ केलेल्या मिशनरी लोकांच्या मोलवान भाषणांत, त्यांच्या प्रसादानें सर्वज्ञतेची झुळूक ज्यांच्यावरून गेली अशा येशूच्या कळपांत जाऊन फसलेल्या बिचाऱ्या बाळ्यांच्या दांभिक बोलण्यांत, किंवा ख्रिस्ताच्या शरीराचें व रक्ताचें भोजन पुरतेंच अर्धे मुर्धे मेंढे बनून कळपांत शिरलेल्या लबाड लांडग्यांच्या कपटव्याख्यानांत, वगैरे जिकडे तिकडे एक घोष ऐकूं येतो! त्याचा सारांश हा कीं, आह्मांसारखे मूर्ख,

* ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. मुसलमानांच्या संबंधानें 'रूमशाम' हा शब्दही आमच्यांत आला आहे. तुर्कस्थानच्या सुलतानास ते हा शब्द लावतात. तसेंच एका हिंदु चालीच्या कृत्रिम भूगोलावर 'रोमक पत्तनम' असें नांव पाहिलेलें आम्हांस आठवतें!

बेडगळ, भिनरे, लबाड, दुराचारी असे आह्मीच! इंग्लंडांत अगोदर हिंदुस्थानाचें नांव निघालें कीं, लोकांच्या कपाळास तिडीक उठते; पण त्यांतून ही आमच्या देशास आपल्या वास्तव्यानें भूषित करण्यास व आम्हांवर उपकार करण्याच्या बुद्धीनें जे कोणी कोणी इकडे येतात, ते येतांना मेकॉले साहेबांचे 'लॉर्ड क्लाइव्' 'वॉरन हेस्टिंग्स्' हे निबंध रेल्वे स्टेशनांवर विकत घेऊन वाचीत असतील! साहेबांची वृत्ति मूळची सौम्य व ज्ञानही अगाध असतेंच; त्यांतून हे सुंदर निबंध वाचल्यावर तर हिंदुस्थानावर पाऊल ठेवतांच त्यांच्या मनांत अशा वृत्ती उद्भवत असतील:–' अहो! क्लाइव् व हेस्टिंग्स् यांस इतके श्रम तरी पडले! मी असतों तर एका सपाट्यास साऱ्या हिंदूंस चीत करून दिलें असतें! मी एक शब्द बोलेन तर त्यांचे सगळे यंत्र त्यांस कस्पटाप्रमाणें वाटवीन!' आम्हांस खचीत वाटतें कीं, मोठमोठ्या वरिष्ट कामदारांपासून तों रेल्वेच्या यःकश्चित् गार्डापर्यंत जो अरेरावपणा सर्वांत दृष्टीस पडतो तो इंग्रेज लोकांच्या अंगच्या उद्दामपणामुळें व त्यांचें हिंदुस्थानावर प्रभुत्व झालें आहे यामुळेंच केवळ आलेला नव्हे. हिंदु ह्मणजे काय कस्पटापेक्षां कस्पट, अधमांहून अधम, मूर्खांपेक्षां मूर्ख असे जे बेडगळ समज साऱ्या लोकांचे झाले आहेत, व जे अधिकाधिक दृढ करण्याविषयीं ज्याचा त्याचा यत्न चालू आहे, त्यांचें जर आमचे लोक खंडण करतील, आणि आपली योग्यता प्रकट करतील, तर वरील दांडगेपणा बराच कमी होईल यांत संशय नाहीं. याविषयीं दोन उदाहरणांवरून आमच्या वाचकांची खात्री होईल. सर्व इतिहासज्ञांस, किंबहुना इकडील सर्व लोकांस, सर जॉन मालकम् साहेबांचें नांव ठाऊक असेलच. अव्वल इंग्रेजींत ज्या साहेबांचीं नांवें या प्रांतांत आबालवृद्धांस माहीत होतीं, व ज्यांवर एकंदर लोकांचा ही लोभ जडला असे, त्यांत अल्फिन्स्टनच्या खालोखाल सदहू मालकम् साहेबांचेंच नांव होतें. या भल्या साहेबानें आपणाविषयीं हा मजकूर लिहिला आहे:—

"माझी स्वतःची एतद्देशीय लोकांविषयीं पहिल्यानें काय समजूत होती ती अजून मला आठवते;—व ती आठवली असतां माझी मला मोठी शरम वाटते! ती अशी होती कीं, माझ्या हाताखालीं जे नेटिव कामगार आहेत ते माझ्यापेक्षां सर्वप्रकारें किती हलके आहेत! असें मला बरेच दिवस वाटत असे; पण जसजसें येथील लोकांविषयीं व माझे स्वतःविषयीं मला अधिकाधिक कळूं लागलें तसतसा आमच्यामधील भेद कमी कमी होत गेला. आमचे इंग्रज लोक आपल्या श्रेष्ठपणाचा मोठा डौल मिरवितात हें मी पुष्कळ ठिकाणीं पाहिलें आहे व ऐकलेंही आहे; पण यूरोपांतील व हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रतींच्या लोकांची त्यांच्या त्यांच्या मानानें परस्पर तुलना

केली, तर तिकडच्या लोकांस गर्व मिरविण्यास मोठेसें कारण दिसेल असें वाटत नाहीं ! तसेंच सगळ्या हिंदूविषयीं एकंदर सरसकट जें मत ज्याच्या त्याच्या तोंडून ऐकूं येतें, कीं ते सारे लोक येथून तेथून लुच्चे लबाड आहेत, त्यांची भल्यानें संगत करूं नये; आणि ते बुद्धीचे इतके मंद आहेत कीं विद्याभ्यासाच्या योगानें ज्यांचीं मनें विशाल व उदार झालीं अशा युरोपियन लोकांच्या संभाषणास व स्नेहास ते अगदीं लायक नाहींत, हेंही मला बिलकूल मान्य नाहीं. "

दुसरें उदाहरण कोलब्रूक नामक प्रख्यात संस्कृतज्ञाचें. आपल्या प्राचीन विद्येवर व्यासंग करून तिची माहिती युरोपांत ज्यांनीं करून दिली, त्या पंडितांच्या मालिकेंत याची गणना मोठी आहे. असें असतां याच साहेबाचे आधींचे उद्गार येथें दाखल केले असतां सर्वांस मोठा चमत्कार वाटेल; व ते पुनः वाचून कोलब्रूक साहेबास स्वतःही अनेक वेळां खचीत लाज वाटली असेल ! ज्याची पुढें संस्कृतावर येवढी भक्ति जडली, व फारशी वगैरे भाषांशींही ज्यानें चांगला परिचय केला, त्यानेंच विल्किन्स नामक संस्कृतज्ञास 'संस्कृताचें वेड डोक्यांत शिरलेला' असें ह्मणावें. 'एशियाटिक मिसलेनी' ह्मणून एक बंगाल्यांत पुस्तक काढीत असत त्यास 'वेडगळ मजकुराचें अगर', 'ऐन अकबरी' ग्रंथास 'हा नुसता उकिरडा आहे, यांत एकादें दुसरें मोतीं सांपडल न सांपडेल' असें ह्मणावें ही केवढी चमत्काराची गोष्ट ! या दोन उदाहरणावरून आमच्या वाचकांस स्पष्ट दिसून येईल कीं एकंदर जगास आमच्या देशाविषयीं यथार्थज्ञान बिलकूल नाहीं. तसेंच यावरून आम्हांस असेंही खचीत वाटतें कीं, जे जे युरोपियन लोक येथें येऊन पुनः माघारी गेले व जातात, त्यांच्या हिंदूंविषयीं पहिल्या समजुतींत व शेवटच्या समजुतींत फारच तफावत पडत असेल ! नाहीं अशी मेकॉलेसारख्या दुराग्रही व कोत्या मनाच्या लोकांची, किंवा युरोपांतून शुभवर्तमान येऊन येऊन तें बहुधा जसेंचें तसेंच गुंडाळून माघारी न्यावें लागल्यामुळें निराश झालेल्या मिशनरी लोकांची मात्र समजूत पालटत नसेल ! मग हे सद्गृहस्थ तिकडे गेल्यावर आपलें सर्व पांडित्य हिंदूंवर खुशाल बिनधोक ओतीत असतील. तिकडे अगोदर हिंदुस्थानाविषयीं माहिती इतकी जब्बर कीं, शिंदा हिंदु कीं मुसलमान यांची भ्रांत, हैदर दिल्लीस राज्य करीत होता कीं त्रावणकोरास करीत होता कोण जाणे ! मुंबईस एकाद्यास पत्र लिहिलें असतां मद्रासेस व कलकत्त्यास असणाऱ्या इष्टमित्रांचा समाचार त्यांस पुसायाचा ! केवळ नकाशाकडे पाहून किंवा इतिहासाच्या चार ओळी वाचून जी माहिती मिळायाची तिची इतकी भांब;

Briggs's Letters, XXIII.

मग अशा लोकांस हिंदु धर्माची, हिंदूंच्या विद्येची, त्यांच्या भाषांची वगैरे माहिती कितपत असेल हें सांगावयास नकोच! फार कशाला, अजूनही हा प्रकार चोहोंकडे दृष्टीस पडत नाहीं काय? संस्कृतामध्यें ओ का ठो करतां येत नसतांही हिंदुधर्मविषयीं सव्वा सव्वा हात गप्पा झोंकणारे पाद्री साहेब कोणी पाहिले नाहीं? 'पंचतंत्र' या महाग्रंथाचें अकटोविकट अध्ययन करून खासे पी. एच. डी बनून आलेले चारी वेद, सहा शास्त्रें, अठरा पुराणें, यांत पारंगत झालेले श्वेतद्वीपीय व शर्मण्यदेशीय शास्त्री कोणास माहीत नाहींत? पण अंः यांत काय आहे? संस्कृतचसें काय, एशियाखंडांतील झाडून साऱ्या भाषांत ज्यांचा कोणी हात धरणारा नाहीं असे 'पूर्वदेशीय भाषांचा बाणा बाळगणारे' ही युरोपांत तयार होऊन इकडे येत नाहींत काय? त्यांस तुम्ही आरबी विचारा, फारशी विचारा, चिनी विचारा; सगळ्यांत तयारी! प्रश्न करण्याचा अवकाश! साहेबांची बुद्धि येथवर फांकली असल्यावर मग युनिव्हर्सिटींत मराठीचीं बुकें नेमतांना 'विद्येपासून लाभ आणि संतोष', 'ईश्वरी ज्ञान' वगैरे लाखे ग्रंथ त्यांनीं निवडल्यास, किंवा 'दक्षिणा प्रैज कमिटी' कडे कसाही गद्यपद्यात्मक ग्रंथ येवो, त्यावर फाडकन् न्यायाच्या तराजूंत जोखलेलें मत साहेबांनीं दिल्यास आश्चर्य कोणतें? बाः! एकून अक्कल हा जिन्नस हल्लींच्या काळीं युरोपखंडांत जितका रग्गड पिकतो तितका एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वी कधीं कोठेंही पिकला नसेल!! हा देवानें आपल्या आवडत्या लोकांवर एकदम महाप्रसाद केला असेल, किंवा त्याच्या पुत्रानें आपलें शुभवर्तमान भूमंडळावर फैलावलेंसें पाहून खुष होऊन आकाशांतून हें अपूर्व पारितोषिक पाठवून दिलें असेल कोण जाणे! असो; तेव्हां सांगायाचें काय कीं, असे अरण्यपंडित इंग्लंडांत गेल्यावर 'एरंडोऽपि द्रुमायते' या न्यायानें तेथें मोठी प्रतिष्ठा व विद्वत्तेबद्दल मान पावतात. मग काय सांगतील ती पूर्व दिशा! कोणत्याही लोकांस इतरांचा मोठेपणा व थोरवीचें वर्णन कधीं सहन होत नसतेंच; त्यांतून हिंदूंसारखे लोक जे, त्यांच्या सत्तेखालीं आलेले, त्यांचें वर्णन काय करावयाचें आहे? यास्तव लोकांस हसवायासाठीं व आपण किती थोर आहों हें त्यांस समजविण्यासाठीं हिंदूंचा जितका पाडाव करावा तितका इष्टच! त्यांतून दुसरें काय झालें आहे कीं, हिंदूंचा फार प्राचीनकाळापासून संपत्तीविषयीं, कलाविषयीं, विद्येविषयीं वगैरे मोठा लौकिक; इतका कीं युरोपांतील सर्व राष्ट्रें तिकडून आलेले अमोलिक जिन्नस पाहून हिंदुस्थानाविषयीं केवळ वेडे होऊन गेले होते. कोलंबस अमेरिकेजवळील बेटांस जाऊन लागला, पण त्यास आपण हिंदुस्थानच शोधून काढला, असें वाटून त्यानें त्यास तेंच नांव दिलें, तें अद्याप चालत आहे; असेंच ग्रीक व

रोमन लोकांतही आमच्या पूर्वजांची मोठी ख्याति होती असें त्यांच्या ग्रंथांवरून वगैरे दिसतें. * तेव्हां येवढ्या नामांकित लोकांचें नाक खालीं करून ते अत्यंत नीच आहेत हें दाखविलें ह्मणजे इंग्रज लोक मोठे थोर कसे नाहीं झाले ? अर्थातूच झाले. खिस्ती धर्माकरतां वेडे होऊन गेलेल्या मिशनरी लोकांनीं हिंदूंविषयीं एकंदरींत, व विशेषतः धर्माच्या संबंधानें, हवी तितकी बडबड केली तरी ती त्यांच्या थोरपणास व त्यांच्या येशूच्या नांवास शोभते खरी; पण सत्याचा, न्यायाचा व विद्वत्तेचा बाणा बाळगणाऱ्या अशा मोठमोठ्या ग्रंथकारांनींही आमच्या देशाविषयीं झोटिंगपाच्छाहीचा मजकूर लिहावा हा केवढा चमत्कार आहे ? मेकॉले साहेब मोठ्या तीव्र बुद्धीचा, बहुश्रुतपणाचा, रसिकतेचा, व निःपक्षपातपणाचा बाणा मारीत असतां हिंदुस्थानाच्या संबंधानें जेथें जेथें त्यांनीं कांहीं ह्मणून लिहिलें आहे तेथें तेथें अत्यंत दुराग्रह किंबहुना पोरकटपणाही त्यांनीं प्रकट केला आहे. त्यांची माहिती केवढी जब्बर होती हें त्यांस दहा बारा भाषा येत होत्या यावरून व त्यांच्या ग्रंथांवरून स्पष्ट दिसतेंच. दृष्टांत देण्याविषयीं तर त्याची हद्दच होती. प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांच्या ग्रंथांतून, अर्वाचीन युरोपांतील भाषांतल्या ग्रंथांतून, किंबहुना फारशी वगैरे इकडील ग्रंथांतूनही ते त्यांनीं प्रसंगवशात् दिले आहेत. पण नाहीं असा संस्कृतांतून ! त्यांच्या तडाक्यांतून आमच्या कालिदासाचें 'शाकुंतल' नाटक, कीं ज्याचें इंग्रेजी भाषांतर प्रसिद्ध होतांच श्लेजेल, हंबोल्ड, गेटी अशा महापंडितांस त्यानें गर्कच करून टाकलें तें चुकलें असेल असें मुळींच संभवत नाहीं. त्यांतून साहेबमजकूर आमच्या देशांत तीन चार वर्षें येऊन राहिलेही होते. पण कांहीं नाहीं. फारशी ग्रंथांचा संबंध जसा त्यांनीं आपली माहिती दाखविण्याकरितां आपल्या ग्रंथांत कोठें कोठें आणला आहे, व फर्दोशी, शेक सादी वगैरे कवींचीं नांवें मोठ्या प्रेमानें आपल्या ग्रंथांत एके ठिकाणीं आणलीं आहेत, तशीं हिंदूकवींचीं मात्र बिलकूल कोठें नाहींत. आह्मांस खचीत वाटतें कीं त्यांनीं 'शाकुंतला' चें भाषांतर जें एकादे वेळेस कधीं

---

* शिकंदर बादशहा हिंदुस्थानांत आला होता तेव्हां येथील लोकांचें ज्ञान व चातुर्य पाहून तो चकित झाला. ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे तसेंच अनेक ग्रीक व रोमन ग्रंथकारांनीं हिंदुस्थानाविषयीं लिहिलें असून येथील लोकांविषयीं त्यांच्य मनांत आदराची बुद्धि पुष्कळ वागत असावी असें दिसतें, पोप कवीनें 'टेंपल् आफ् फेम ' [कीर्तिमंदिर] या नांवाच्या काव्यांत पूर्वदेशीय विद्वत्समाजांत आम्हणांस घातलें आहे—

'—The sage Chaldeans robed in white appeared,
And Brahmans, deep in desert woods revered.'

वाचलें असेल तें त्यांचे बंधु मेस्स मिल्ल् इतिहासकार त्यांच्या सारखें घूक-दृष्टीनेंच वाचलें असेल! बरें, ते इतके दिवस बंगाल्यांत राहिले तेव्हां नंद-कुमाराच्या देशबांधवांची वर्तणूक त्यांनीं 'वॉरन् हेस्टिंग्स' या निबंधांत लिहिली आहे तशीच त्यांच्या नजरेस आली असेल काय? ह्मणजे लहाना-पासून थोरापर्यंत सर्वच लबाड, ठक, मूर्ख असे त्यांस आढळले असतील काय? तसेंच जेवढा टापू त्यांनीं पाहिला असेल तेवढ्यांत कोणत्याही सं-बंधानें चांगलें ह्मणण्यासारखें त्यांत कांहींच दिसलें नसेल? काय असेल तें असो. गरीब बिचारा हिंदुस्थान! त्याच्या धर्माची तर सर्वांनीं पायम-ल्ली करावीच--'टुर्मी हिंदु लोक' करणाऱ्या पाद्री साहेबांपासून तों मो-ठ्या लाट साहेबापर्यंत--त्याप्रमाणें प्रस्तुत ग्रंथकारानेंही एके ठिकाणीं आ-पल्या नेहमींच्या चालीप्रमाणें त्यावर वर्षाव केलाच आहे. त्याचा अमळ-शानें उल्लेख करूं--पण नवल पाहा काय कीं, आमच्या देशाची संपत्ति ही साहेबमजकूरांस सहन झाली नाहीं!! त्यांनीं वर सांगितलेल्या सर्वप्रसिद्ध निबंधांत असा मजकूर लिहिला आहेः--"मोठ्या शाहण्या व्यापाऱ्यांसही हिंदुस्थानांतील संपत्तीचा मोठा अभाव असे. त्यांच्या मनांत अशा वेड्या कल्पना घोळत कीं, हिंदुस्थानांत हिऱ्यांचीं जोतीं, रत्नांचे खांब, सोन्याचे वाडे असे आहेत. पण खरोखरी पाहतां हा सगळा भ्रम होता. युरोपांत पो-र्तुगाल देश, किंवा त्याहूनही ऐर्लंड देश भिकारी समजतात; पण हिंदुस्थान तर ऐर्लंडाहूनही भिकारी आहे!!!" लॉर्डसाहेबांचें हें महावचन ऐकून आमचे वाचक खरोखर भांबावून जातील!--काय? हिंदुस्थान आणि भिकारी!--वाः! दिवसा ढवळ्या साऱ्या जगाच्या डोळ्यांत माती टाक-ण्याचें हें साहेबांचें धाडस त्यांचें त्यांसच शोभो! हिंदुस्थान जर दरिद्री झाला तर मेकॉले साहेबांचा देश कशानें श्रीमंत झाला कोण जाणे? शिशा-च्या व कोळशाच्या खाणींनीं तर नाहींना! कोणीं नाहीं ह्मणावें? उद्यां मेकॉले साहेबांचे एकादे बंधु साऱ्या जगास कदाचित् जाहीर करतील, कीं 'अहो! हिमालयाविषयीं मोठ्या भूगोलवेत्त्यांसही मोठी भ्रांति आहे. आम-च्या इंग्लंडांतलें एकादें लहानसें टेपाड त्यास उंचींत हटवून टाकील! तसेंच गंगा, ब्रह्मपुत्रा यांची सारे लोक रिकामी बढाई सांगतात. आमच्या लंडनां-तलें एखादें गटार पुढें होईल तर त्यांस मागें सारून देईल!'--जुलमी राजांनीं प्रजा चरकांतून पिळून काढल्यामुळें येथील लोकांस अगदीं त्राण उरलें नसतें असें जर आमच्या साहेबांचें म्हणणें असेल, तरी वरील वाक्य क्लैव्, हेस्टिंग्स् अशांच्या देशबंधूस फारच नामी शोभतें ह्मणावयाचें! असो; यावरील मतावीर आणखी विस्तार येथें करीत नाहीं; तें आमच्या वाचकांवरच आह्मी सोपवून देतों. आतां वरील महाविद्वान् साहेबांचें आमच्या बिचाऱ्या

धर्मावरील मत ऐका. सरकारानें प्रजेवर धर्माच्या बाबतींत सक्ती करावी कीं नाहीं असा विषय चालला असतां तदनुरोधानें मेकॉले साहेब हिंदुस्थानाविषयीं लिहितातः–"परधर्म जबरीनें लोकांवर बसविला असतां जेथें त्यांचें अपरिमित कल्याण होईल असा देश हिंदुस्थानाखेरीज कदाचित् दुसरा कोठेंही सांपडणार नाहीं. तेथील धर्मासारखा नीचतेस पोंचलेला धर्म साऱ्या पृथ्वीवर कोठेंही नाहीं. त्याचा समूळ उच्छेद करून ख्रिस्ती धर्माचें अत्यंत हीन काळीं अत्यंत हीन जें स्वरूप कधीं कोठें चालू असेल तें त्याच्या जागीं आणून बसविलें असतांही त्या देशांतील लोकांचें अतोनात हित होणार आहे !"* वाः ! येथें तर आमच्या साहेबांनीं आपल्या सर्वज्ञतेची पराकाष्टाच दाखविली ! आमच्या देशाकरितां राज्य संबंधाचे कायदे करण्याच्या कामांत हे साहेब पुढारी होते, व सध्यां चोहोंकडे चालू असणारी शिक्षणपद्धतिही त्यांनींच घालून दिली, या डौलावर जाऊन आमच्या धर्मावरही ते घसरले नसतील ना ! वरील त्यांच्या लेखावरून पाहतां हे साहेब येशूचे पुरे भक्त असून आमच्या धर्मातला त्यांस खडान् खडा माहीत होता याविषयीं आह्मांस संशयच उरला नाहीं ! साहेबांचें लिहिणें कोठेंही पाहा; तें अर्धवोबड्या मनुष्यासारखें अर्धमुर्धे कधीं नसायचेंच ; त्यांतून हिंदुस्थानासारख्या देशाविषयीं लिहितांना तर तें अगदीं निक्षूनच असायाचें. त्यांची व त्यांच्या देशबंधूंची खात्रीच होऊन गेली आहे, कीं आमच्या देशाविषयीं कितीही वाईट लिहिलें तरी तें पुरें नाहींच होत ! मग कशाला कसर करा ! मानवी भाषेनें जेथवर ह्मणून निंदा व्यक्त करतां येते तेथवर तिचें सत्व बघून बिचाऱ्या हिंदुस्थानावर वर्षाव ! ही मजा ज्यास पुरतेपणीं पहायाची असेल त्यांनीं जेम्स् मिल्ल साहेबांचा 'हिंदुस्थानचा इतिहास' पाहावा. यांनीं तर इतिहास लिहिण्याची नवीच तऱ्हा जगांत प्रगट केली. इतिहासकार इंग्लंडांत ; ज्याचा इतिहास लिहावयाचा तो देश सात आठ हजार कोस दूर ; तेथील लोक काळे का गोरे कधीं पाहिले नाहींत ; तेथील भाषांच्या ज्ञानाच्या नांवानें तर आवळ्या येवढेंच ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाहीं; अशा थाटानें हे साहेब इतिहास रचावयास बसले. बरें इतकेंही नाहीं म्हटलें; येथील देशाची हकीकत ज्यांनीं लिहिली त्यांच्या लेखावरच निर्वाह करून इतिहासकारानें आपलें बुद्धिकौशल्य योजून निदान निःपक्षपात बुद्धीनें खरा मजकूर तरी लिहिला असेल ह्मणावें ! पण तसें तर चिलकूल नाहीं. स्वतः हिंदुस्थानाविषयीं माहिती तर मेकॉले साहेबांच्याच तोडीची; तेव्हां दुसऱ्यांचे लेख तर पाहायाला हावेच. पण खुबी काय करायाची ? जेवढें ह्मणून हिंदूंच्या विरुद्ध लिहिलेलें सांपडेल

* Gladstone on Church and State.

तितकें मात्र घ्यावयाचें;' पण त्याच ग्रंथकारानें त्याविषयीं जेवढा प्रशंसेचा मजकूर लिहिला असेल तेवढाच नेमका गाळायाचा! येवढी सगळी सामग्री असल्यावर मग हा इतिहास किती उत्कृष्ट उतरला असेल हें सांगायास नकोच! या थोर इंग्रेज इतिहासकाराच्या मनांत आमच्या हिंदुस्थानाविषयीं केवढी बळकट अढी होती ती थोडक्या उदाहरणावरून वाचकांस कळवितों. सारें जग ज्यांस पाहून विस्मय पावतें अशा डाकाच्या मलमली, आग्र्याचा ताजमहाल, कालिदासाचें 'शाकुंतल नाटक,' वेरुळचीं लेणीं, हीं सुद्धां साहेबांच्या पसंतीस उतरलीं नाहींत!! लेण्याविषयीं त्यांनीं एक तर्क सुचविला आहे तो मोठ्या मौजेचा आहे. साहेबांची कल्पना अशी धांवते कीं हीं लेणीं कदाचित् भुईंतूनच स्वयंभू वर निघालीं असतील किंवा आकाशांतील ढगांतून खालीं कोसळलीं असतील!!! विलायती कल्पना खरी! असो; तेव्हां असे दिव्य इतिहास वाचून एकंदर जग आमच्याविषयीं कल्पना बांधणार! मग त्यांत आमच्याविषयीं त्या आतांप्रमाणें अत्यंत मूर्खत्वाच्या असल्यास नवल काय!

२. पण वरच्याहूनही विशेष मूर्खपणाचा व लज्जेचा प्रकार अजून सांगणें आहे. तो कोणता, तर खुद्द आपल्याच देशांतला. हिंदुस्थानाशीं येवढा निकट संबंध झाला असतांही इंग्रेजांस, व तद्द्वारेंच काय तें इतरांस ज्ञान होणार यास्तव बाकीच्या एकंदर जगास, त्याविषयीं यथार्थज्ञान बिलकूल नाहीं यांत वास्तविक पाहतां मोठेंसें आश्चर्य नाहीं. कारण आह्मांत व इंग्रेजांत हरएक गोष्टींत मनस्वी अंतर आहे. इंग्रेज तरवारीच्या जोरानें अरेराव झालेले, आह्मी हतवीर्य होऊन त्यांचे बंदे बनलेलों; आम्ही मूर्तिपूजक, ते मूर्तिभंजक; आम्ही फार झालें तर बायकांस बरोबरीनें वागविणारे, त्यांच्यांत तर मडमसाहेब ह्मणजे प्रतिदैवत; आह्मांस तर कीडमुंगीच्या हत्येनेंही अंगावर शहरा येणार, व प्राणांत ओढवला तरी मद्यास शिवणें नाहीं; त्यांच्यांत तर दोहोंसही मनाई नाहीं हें तर काय, पण दोन्ही पदार्थ अनुक्रमें करून त्यांच्या पैगंबराचें शरीर व रक्त मानलें असून स्वर्गारोहणाची पहिली पायरीच होत; आमच्या स्त्रियांस परपुरुषाचें वारें सुद्धां पातिव्रत्यभंजक, त्यांच्यांत हें तर काय, पण मोठ्या शृंगार वेषानें परक्या बरोबर नृत्य करणें हें अत्यंत प्रतिष्ठादायक! याप्रमाणें हजारों गोष्टींत आम्हांत व इंग्रेजांत रात्रंदिसाचें अंतर असतां इंग्रेजांनीं आपल्या अत्युच्च पदापासून खालीं येऊन हिंदूंशीं स्नेह करावा व त्याविषयीं यथार्थज्ञान संपादावें हें व्हावें कसें? हें ज्ञान त्यांस क्रमाक्रमानें होत जाईल खरें; पण मिल, मेकॉले, हे पुरते लबाड ठरण्यास आणखी शंभर दीडशें वर्षे तरी लागतील असें आह्मांस वाटतें! तेव्हां मुसलमानांचा व आमचा जितका हल्लीं स्नेह-

भाव झालेला दृष्टीस पडतो तितका कदाचित् आमच्या व इंग्रेजांचा होईल; पण तेथपर्यंत वर लिहिल्यासारखीं मतें मोठे ज्ञाते ह्मणविणाऱ्या साहेबांच्या-च्री. मनांतून निघायाचीं नाहींत. तर याप्रमाणें परदेशस्थ लोकांच्या समजुती आमच्याविषयीं कितीही वाईट असल्या, व कशाही हेकटपणाच्या असल्या तरी त्यांस सबब आहे. पण तशाच, किंबहुना त्याहूनही वेडगळ, अशा जर आपणच आपणाविषयीं वागवूं लागलों, तर मग केवढ्या आश्चर्याची गोष्ट ! आमची पुष्कळ दिवसांपासून पक्की खात्री होऊन गेली आहे कीं, इंग्रेज लोकांच्या अज्ञानानें व दुराग्रहानें, ख्रिस्ती भटांच्या मतलबी व हेकटपणाच्या उपदेशानें, त्यांच्या पुढें पुढें करणाऱ्या बाटग्यांच्या व लबाड शिष्यांच्या मूर्ख व्याख्यानांनीं, सुशिक्षित ह्मणविणाऱ्या अर्धबोबड्या लोकांच्या पोकळ शब्दपांडित्यानें, एकंदर देशांत स्वतःविषयींच्या दुर्मतांचें जें महाजाल चोहोंकडे पसरलें आहे तें पार नाहींसें करून लोकांचीं मनें साफ दुरुस्त करणें ह्मणजे ग्रीक लोकांच्या हर्क्युलीसानें ऑजियस् राजाच्या तबेल्यांत फार दिवस बिऱ्हाड करून राहिलेली लीद व घाण दोन नद्या धरून आंत सोडून जशी पार धुवून टाकली, तसेंच एकाद्या अचाट महावीरानें उठून येथें केल्याखेरीज दुसरा मार्ग नाहीं ! ज्या गोष्टी धडधडीत डोळ्यांपुढें जणों काय प्रत्यक्ष दिसणाऱ्या आहेत त्या सुद्धां नाहींशा ह्मणून वरील लबाड व मूर्ख लोकांनीं पंचतंत्रांतील तीन धूर्तांच्या गोष्टीप्रमाणें आमच्या डोळ्यांत माती फेंकली आहे ! त्या धूर्तांनीं त्या भोळ्या ब्राह्मणास फसवून प्रत्यक्ष पशूवर जशी कुत्र्याची भ्रांति करविली, त्याप्रमाणें आमचे पूर्वज सर्व राष्ट्रांत अग्रगण्य असतां व साऱ्या जगाचे गुरु असतां त्यांच्या पदरीं या कुत्सित लोकांनीं वेडगळपणा व मूर्खपणा बांधला आहे. बरें हेंही असो; पण प्रत्यक्ष आमच्या पदरीं हल्लींही ते मंदता, क्रूरता, भीरुत्व इत्यादि दोष बांधूं पहात आहेत, तेव्हां त्यांच्या धाडसास काय ह्मणावें ? युनिवर्सिटी स्थापन होऊन नुकतीं पंधरा सोळा वर्षें होताहेत तोंच ज्या लोकांत किताबी विद्वान् पैशा पासरी या मोलानें विकूं लागले, ज्यांनीं खुद्द विलायतेंतही बुद्धिमान् ह्मणून नाक मिरविणाऱ्या लोकांचा पहिल्याच सपाट्यास त्यांच्याच भाषेत नक्षा उतरविला, ज्यांच्यांत न्यूटन् सारख्या महापंडितांच्या ग्रंथावरही कोटी चालविणारे आढळतात, तेच लोक 'बुद्धिमंद असून विद्वान् युरोपियनांच्या संभाषणास व स्नेहास लायक नाहींत' ! L ज्यांच्यांत प्रत्यहीं लक्षावधि निरपराध प्राण्यांचा वध होत आहे, ज्यांच्यांत मद्याचा तर कधीं कोणींच निषेध केला नसून ज्यांची मगरूरी इतकी कीं केवळ बोलतां बोलतां ज्यांनीं हातघाईस यावें, उन्मत्त पशूंप्रमाणें मोठे विद्वान् ह्मणविणारांनींही द्वंद्वयुद्धें करावीं,

ज्यांची सुधारलेली कर्मणूक म्हटली तर ' पिज्यन् शूटिंग ' म्हणजे कबुतरांच्या करंड्याचे झांकण उघडें करून तीं बिचारीं पाखरें वर उडूं लागलीं असतां त्यांच्या नाजुक अंगांत छरे रोंवायाचे अशा प्रकारची, धर्माच्या कहांत ज्यांनीं लक्षावधि लोकांचे प्राण घेतले, ज्यांच्या पवित्र शास्त्रानें अंगांत इतकी दया संचरते कीं, सगळें खंडचें खंड जी उजाड करण्यास प्रवृत्त करून मूर्तिपूजक काळ्या नीग्रो लोकांवर धाड घालून जनावरांप्रमाणें त्यांचा राजरोस विक्रय केला असतांही जीस बाध येत नाहीं, ताडावर चढणाऱ्या काळ्या माणसांची ज्यांच्या अपूर्व ज्ञानदृष्टीनें माकडें बनून जे त्यांवर छऱ्यांची सहज लीलेनें कृपा करतात, अशा अत्यंत सुशील, अत्यंत दयाळु, अत्यंत धार्मिक, ' एका गालावर मारली तर दुसरा गाल पुढें करणाऱ्या ' देवाच्या आवडत्या पवित्र लोकांपुढें आमच्या बिचाऱ्या हतभाग्य हिंदूंचा काय पाड ! ! तसेच आह्मी भेकड ! खरेंच, वसईच्या किल्ल्यावर भगवा झेंडा रोंवतांना भेदारलेल्या एकाद्या पेद्रूला,* किंवा सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी वडगांव मुक्कामीं दांतीं तृण धरायास लावलेल्या एकाद्या टोपीवाल्यास विचारलें असतें तर तो आमच्या भेकडपणाचें फार शान वर्णन करता ! ! फार लांब नको ; ' नाना ' ह्मणतांच + + वर कांटा उभा राहिलेले अजूनही शूर साहेब शेंकडो सांपडतील ! असो ; तेव्हां अशा धडधडीत सर्वांदेखतां झालेल्या व होणाऱ्या गोष्टीही ज्या दुरभिमानांध लोकांस दिसत नाहींत त्यांस काय ह्मणावें ? ही तर दुराग्रहाची व मूर्खत्वाची पराकाष्ठाच ; पण जे आमचे लोक अशा फू करतां उडून जाणाऱ्या पोकळ शब्दपांडित्यानेंही फसतात त्यांची तर केवढी बहादुरी ! आमच्या लोकांत सध्यां जर स्वतःविषयीं समजुती पाहिल्या तर अशा आहेतः—' अहो ! आम्ही कसचे लोक हो ! आह्मी का शूर आहों, का विद्वान् आहों, का सदाचारी आहों, कां सुद्धर्मी आहों ? आमचे पूर्वज तरी कसले ? त्यांनीं ग्रीक व रोमन लोकांप्रमाणें राज्यें काबीज केलीं ; कां हल्लींच्या इंग्रेजांप्रमाणें आगगाड्या काढल्या, तारायंत्रें रोंवलीं, का कलाकौशल्य वाढवलें ? काय केलें ? आमचा धर्म काय, आमचीं शास्त्रें काय, आमचें ज्ञान काय ? सगळें येथून तेथून वेडगळपणाचें ! या सर्वांचा जेव्हां समूळ उच्छेद होईल तेव्हां कोठें हिंदुस्थानास कांहीं सुधारणुकेची कळा येऊं लागेल ! ' पाद्री भटांनीं, मेकॉलेसारख्या लहान तोंडीं मोठा घांस घेणाऱ्या अप्रयोजक ग्रंथकारांनीं, स्वभाषा धेडगुजरी बोलूं लागण्यापुरतें किंवा गिचमीड फर्डेशाई सही करण्यापुरतेंच इंग्रेजीचें चुटपुटतें ज्ञान मिळवून तेवढ्यावरच मोठ्या पांडित्या-

* हा शब्द Pedro या फिरंगी शब्दापासून निघाला कीं काय कोण जाणे ? असला तर, वरच्या प्रसंगीं कदाचित् निघाला असेल.

चा आव घालणाऱ्या आमच्या आलीकडच्या नव्या विद्वानांच्या कोत्या समजुतींनीं, वगैरे जीं वरच्यासारखीं कुत्सित मतें चोहोंकडे माजविलीं आहेत त्यांचें पूर्ण खंडन केल्यास एक स्वतंत्र ग्रंथच बनेल ; पण तसें करणें प्रस्तुत स्थलीं इष्ट नसून तें कोणत्याही सामान्य समजुतीच्या मनुष्यास मोठेंसें कठिण पडेल असेंही वाटत नाहीं ; यास्तव त्यासंबंधें येथें कांहीं विशेष लिहीत नाहीं. आमच्या लोकांस इतकेंच सुचवितों कीं, केवळ स्वार्थसाधू मिशनरी लोकांच्या किंवा अजाणत्या हटवादी इंग्रेज ग्रंथकारांच्या ह्मणण्यावरून आपली पारख करून घेणें हें अप्रयोजकपणाचें व आपणास अत्यंत लज्जास्पद असें कृत्य आहे. वरील साहसी लोकांचें अज्ञान व दुराग्रह त्यांच्या पदरांत घालून त्यांस चीप न बसवतां जर त्यांच्या अद्वातद्वा बडबडीस आपण उलटी मानच डोलवीत गेलों, तर मग आपण जसे शरीरानें परकी लोकांचे गुलाम झालों आहों तसेच मनानेंही झालेले होऊं ! फार काय, पण आपले धनी इंग्रेज हे दुसरें मोठें स्वातंत्र्य जें आपणांस उदारपणें देताहेत त्यासही आपण पात्र नाहीं असें होईल ! आपले दोष आपणांस जितके कळतील तितके चांगलेच, व ते जो कोणी आपणांस दाखवील तो आपला मोठा दावेदारी असला तरी सुद्धां मनःपूर्वक आभार मानण्यासच तो योग्य होय, हें आह्मी पक्कें जाणतों; पण जो दुष्ट आमच्या सर्व गुणांसही दोषांचें रूप देऊन व दोषांचें अत्युक्तीनें वर्णन करून आह्मी राक्षसतुल्य किंवा पशुतुल्य आहों असें जगास भासवूं पाहील त्याचे चांगले दांतच पाडणें आपणांस उचित आहे. पण तसें करण्याचें टाकून देऊन आपल्या स्वदेशाच्या निंदेतच जर आपणांस पुरुषार्थ वाटूं लागला, व त्या मूर्खांचे आपण उलटे साह्यकारी झालों, तर मग आपल्या सत्यनिष्ठेची व शहाणपणाची पराकाष्ठाच झाली असें ह्मटलें पाहिजे ! आमच्या विद्येविषयीं, आमच्या धर्माविषयीं, आमच्या इतिहासाविषयीं जर यथार्थज्ञान कोणास हावें असेल, तर तें त्यानें मेकॉलेपासून ज्यांचें इकडील भाषांचें ज्ञान येवढें अगाध होतें कीं, Ali-Nagor or Port of God असें आपल्या सर्वज्ञतेच्या घमेंडींत अप्रयोजक भाषांतर करून ज्यांनीं आपलें अज्ञान व धाडस साऱ्या जगास विदित मात्र केलें, —किंवा मुंबईच्या डॉक्टर विलसन् सारख्या हिंदु धर्माचें, मुसलमानी धर्माचें, पारशी धर्माचें एका सपाट्यासरसें एकदम खंडन करून देणाऱ्या अपूर्व विद्वान् मिशनरीपासून, किंवा मॉरिससारख्या छोटेखानी इतिहासकारापासून तें करून घेणें ह्मणजे आमच्या परसांत भाजी कोणती आहे किंवा तळघरांत भांडीं कोणतीं आहेत तीं समजून घेण्यास इंग्लंडांतल्या किंवा अमेरिकेंतल्या एकाद्या मोठ्या प्रसिद्ध भूगोलवेत्त्याकडे जाण्यासारखें हास्यास्पद होय ! ज्या इंग्लिश लोकांचा येवढा बाणा आहे कीं त्यांच्या भाषेचा नुस-

ता उच्चारही एका इंग्रेजाशिवाय दुसऱ्या कोणास--प्रत्यक्ष स्कॉटलंडांतल्या त्यांच्यांत हरहंमेश वागलेल्या मनुष्यासही—साध्य नाहीं, त्यांसच येवढेंही कळत नाहीं कीं हजारों कोसांवरून दूर आह्मी हिंदूंच्या भाषांविषयीं, विद्येविषयीं, धर्माविषयीं, किंवा अत्यंत दूरत गोष्टींविषयींही बेधडक हवा तसा मजकूर लिहितों हें काय, हा केवढा चमत्कार आहे! आणि अशा पोरकळ बडबडीसही जे आह्मी महाप्रसाद ह्मणून झेलतों त्या आमच्या शहाणपणाची तर किती तारीफ करावी!

३. गेलीं पंचवीस तीस वर्षें वरील लोकांनीं, विशेषतः मिशनरींनीं, बरेंच राज्य भोगलें. त्यांनीं ह्मणावी ती पूर्व दिशा होऊन त्यांच्या पोरकट गोष्टींनीं भरलेल्या पवित्र शुभवर्तमानाची बरीच चोहोंकडे भरभर झाली. येशूख्रिस्ताच्या कळपांत जरी महार, मांग वगैरे हीन जातींतले लोकच काय ते शारीर भुकेनेंच केवळ प्रेरित हात्साते शिरले, तरी एकंदर सुशिक्षित ह्मणविलेल्या लोकांच्या मनांत ख्रिस्ती धर्माविषयीं बराच अभाव होता. त्या धर्माविषयीं व तो आचरणाऱ्या सुधारलेल्या इंग्रज लोकांविषयीं त्यांच्या ठायीं एकंदरींत मोठी आदराची बुद्धि वागत असे. इंग्रेजी ह्मटलें कीं त्यांत सर्व गुणांचा समावेश झाला. त्यांस इकडील सर्व गोष्टींची मोठी लाज वाटूं लागली. इंग्रेजीशिवाय तर पाणीही प्यावयाचें नाहीं, तितकें अनकूल नसलें तर निदान मधून तरी इंग्रेजी शब्द बोलण्यांत जितके आणवतील तितके आणायाचे, निदानपक्षीं 'ग्यारी,' 'घोरा,' 'गारव' अशी तरी इंग्रेजीची उगीच झाक दाखवायाची; मराठी विसरून गेल्यांत मोठी प्रतिष्ठा; गाडींत बसलें असतां कोचमिलास स्वतःच्या पदवीस चढवून जातीनें सारथ्य; पाटलून, बूट वगैरे मिरविण्यांत कांहीं विलक्षण थोरपण; किंबहुना याहूनही निंदास्पद व लज्जास्पद दुसरे विलायतेकडून इकडे आलेले ढंग करण्यांत मोठें भूषण;—इत्यादि प्रकार त्या वेळेस विशेष चालू असत. ते अजूनही अगदीं मोडले नाहींतच; पण ते आतां अंमळ जुने झाल्यामुळें व एकंदर लोकांत ज्ञान व समजूत हींही अंमळ जास्त वाढल्यानें, त्यांचें प्राबल्य आतां पहिल्यासारखें नाहीं. सुमारें आठ दहा वर्षांमागेंच इंग्रेजी या नांवाला जितका मान होता तितका आतां नाहीं. त्या वेळच्या पत्रांतून, पुस्तकांतून त्या वेळची स्थिति स्पष्ट दिसते. माजी मोरोबा कानोबा, स्मॉलकाज कोर्टाचे जज्ज, यांनीं सुमारें दहा अकरा वर्षांपूर्वीं 'घाशीराम कोतवाल' या नांवाची एक कादंबरी रचली होती; ती वर सांगितलेल्या पुस्तकांचाच एक मासला होती. हिचा सध्यां विशेष प्रचार नाहीं; तरी येवढ्या मोठ्या हुद्देदारानें ती केली असल्यावरून तिचें नांव अजून पुष्कळांस माहीत असेल. हींत हिंदूंस, व विशेषतः महारा-

ग्राकडील लोकांस, रानटी, मूर्ख, वेडगळ असे दाखविण्याचा ग्रंथकाराचा उद्देश होता; व शहाणपणा काय तो इंग्रेजांत! फार तर काय, पण जे मुसलमान अजूनही अक्षरशून्य, मंद असे सर्वत्र प्रसिद्ध आहेत त्यांचें सुद्धां ज्ञान आपल्या लोकांपेक्षां विशेष दाखविलें आहे. ह्या कादंबरीवर (सदरीळ ग्रंथास येवढें नांव तरी केवळ मुरवतीस्तवच द्यावयाचें ।) शालापत्रकांत* आमच्या एका कॉलेजकर मित्रानें फार नामी चरचरीत अशी एक टीका केली आहे; ती सर्व रसिक व देशाभिमानी अशा आमच्या वाचकांस लक्षपूर्वक वाचण्यास आह्मी शिफारस करतों. असो अशाच प्रकारचें पण अंमळ निराळ्या तऱ्हेचें, असें दुसरेंही एक पुस्तक सहा सात वर्षांमागें प्रसिद्ध झालें आहे. तें ' पुण्याचें वर्णन ' होय. हें पुस्तक पुष्कळांनीं वाचलें असेल; पण लिहिण्यास फार खेद वाटतो कीं, या महा विद्वान व अत्यंत थोर ग्रंथकारांची जशी शोभा करणें हावी होती तशी कोणी केली नाहीं! यांची विशेष माहिती आह्मांस बिलकूल नाहीं; पण त्यांच्या प्रस्तुतच्या ग्रंथावरूनच हे मिशनरी लोकांच्या हाताखालीं शिकले असून त्यांचा उपदेश मनांत पूर्ण बिंबलेल्या शिष्यवर्गांपैकीं आहेत हें स्पष्ट दिसतें. असें गुरुमुख असल्याखेरीज ' बेबलचा बुरूज; ' सहा दिवस सतत खपून देवानें पृथ्वी घडली व सातव्या दिवशीं दमून विश्रांति घेतली; आमच्या आईबापांच्या तऱ्हेवाईक अपराधाबद्दल आह्मांस भलत्याच ठिकाणीं भयंकर दंड; नोहाच्या एका पोरानें आफ्रिकाखंड, दुसऱ्यानें युरोप, तिसऱ्यानें एशिया, अशीं तिन्ही खंडें तिघांनीं वसविलीं (अमेरिकेची व पासिफिक महासागरांतील बेटांची काय वाट झाली असेल ती असो!); पवित्र शास्त्रांतील देव सहाव्या दिवसाच्या शेवटीं खोरें कुदळ ठेवून जो निजला तो सार्वजनिक पुनरुत्थानाच्या दिवशीं पुनः उठणार, तोंवर सगळे पापपुण्याचे खटले तसेच तुंबवून ठेवून त्या एका दिवशीं फडाफड कोट्यानकोटी मनुष्यांचा निवाडा आपण व आपला प्रियपुत्र असे बापलेक मिळून करणार; तेव्हां देवाचे लाडके ख्रिस्ती लोक भराभर आपआपलीं थडगीं फोडून आयतेच बाहेर निघतील; (पण हिंदूंसारखे दहन पावलेले, पारशांसारखे गिधाड, घारी, यांच्या पोटांत राहिलेले, तसेच समुद्रांत बुडालेले, वाघांनीं वगैरे खाल्लेल्या लोकांची त्या वेळेस ' आकाशांतला बाप ' काय तडजोड काढील ती काढो!) इत्यादि खऱ्या धर्माचीं रहस्यें पुरतेपणीं कळून आमच्या ग्रंथकर्त्यांच्या हृदयांत एरवीं येवढा प्रकाश कसा फांकता! सद्धर्माची येवढी बळकट प्रतीति घडली असतां येशूच्या शरीराच्या व रक्ताचें पवित्र भोजन करून झोठ्या प्रभुदेवानें हातीं लागलेलें खरें मोल्यवान् मोतीं, ते कां स्वीकारीत नाहींत कोण जाणे! तसें होऊन

---

* फेब्रुवारी १८६६.

जर हे कोठें मेंढपाळ बनले असते, तर सांप्रत पुस्तकांत जो त्यांनीं जागोजाग चारगटपणा केला आहे तो त्यांस पुरेतेपणीं शोभता, व ज्या हतभाग्य वाचकांकरतां त्यांनीं सद्धर्माचे विचार इतके भरपूर जिकडे तिकडे ओतून दिले आहेत त्यांच्या मनावरही ते कांहीं अंशीं तरी ठसते. पण तसें न झाल्यामुळें वाचकांस सहजच असा अंदेशा येतो, कीं आपल्या उपदेशकांस फसविल्याबद्दल त्यांचें कांहीं तरी समाधान करण्याकरतां, किंवा वर सांगितलेल्या भोजनाची मोकळीक त्यांच्या प्रसादानें आपणास मिळाली अशा कृतज्ञत्व बुद्धीनें, अगर डॉक्टर उईलसन प्रभृति आपल्या सद्धर्मी आश्रयदात्यांस वरचेवर हंसवून त्यांनीं पुष्कळ प्रतां घेतल्यासारखी त्यांची कांहीं तरी सेवा करावी, असे उद्देश मनांत धरून हे वर्णनकर्ते ग्रंथरचना करण्यास बसले असावे! कसेंही असो; पण हें अमोलिक पुस्तक वाचलें असतां एक मोठीच गोष्ट मनावर पक्की ठसते. ती ही कीं, खिस्ती शास्त्राचें अध्ययन केलें असतां 'मोलवान मोती' हातीं लागून बाकीचे सर्व धर्म एकदम कस्पटासारखे भासूं लागतात. हा 'मोलवान' लाभ तर आहेच; पण बुद्धीची अतोनात तीव्रता प्राप्त होऊन सर्वज्ञतेचीही थोडी बहुत छाया मनुष्यावर पडते! राज्यव्यवस्थेचें, सैन्यव्यवस्थेचें, शहराच्या मांडणीचें वगैरे पूर्ण ज्ञान एकदम होऊन जिकडे पहावें तिकडे चुकाच चुका मनुष्याच्या नजरेस येऊं लागतात! अरेरे, काय थोड्यांनें गेलें! पेशव्यांनीं येवढें सैन्य ठेवायाची, येवढे गुणी लोक पदरीं बाळगायाची वगैरे व्यर्थ खटपट न करतां विलायतेहून एक दोन पाद्री जर आणवले असते, तर त्यांनीं असे दिव्य शिष्य तयार करून दिले असते, कीं, त्यांच्या हातून फत्ते ह्मणून झाल्याशिवाय राहिलीच नसती! एका चार पांच वर्षांत त्यांनीं त्यांस युद्धकलेंत, राजनीतीच्या कामांत, शहरांच्या बांधणीच्या कामांत वगैरे असे तरबेज केलें असते कीं, त्यांनीं कोणाची मात्रा चालूं दिली नसती! नाहीं तर आतां पहा. पर्वतीचें तळें काय बांधलें आहे, तें साडेतीन शहाणे काय, त्यांच्या मसलती काय, पेशवे किती अप्रयोजक, 'अंगास तीन चिमट्या राख लावून पळालेच तर कोणत्या उद्देशानें पळावें?' 'उघडे बोडके होऊन पावसांत जाऊन वेड्यासारखें बसूं' नये येवढेंही त्यांस कळलें नाहीं!! असो; एकंदरींत आमच्या बिचाऱ्या पेशव्यांच्या राजधानीचें वर्णन करण्यास येवढ्या खिस्तभक्ताखेरिज दुसरा कोणी मिळाला नाहीं याचें आह्मांस फार वाईट वाटतें. तसेंच चमत्कारही असा वाटतो कीं, ज्यांनीं पांच सहा वर्षे या उद्योगामागें लागून येवढी जुनी माहिती मिळविली त्यांनें पेशव्यांविषयीं, नानाफडनवीसाविषयीं वगैरे प्रस्तुत ग्रंथांत दाखल केलेल्या पोरकट, अप्रयोजक गोष्टींखेरीज दुसऱ्या कोणत्याच गोष्टी बिलकूल ऐक-

त्या नाहींत! पण आमच्या शहाण्या वर्णनकर्त्यास बहुधा असें वाटलें असावें कीं, स्वतः मूर्तिपूजक असून त्या अत्यंत घोर पापमार्गाचे पुरस्कर्ते असल्यामळें पवित्र शास्त्राच्या वचनाप्रमाणें जे अक्षय नरकाचे धनी झाले अशा महापातकी लोकांचें, तसेंच शेषाच्या मस्तकावर पृथ्वी, राहु केतु चंद्रसूर्यांचे वैरी, पृथ्वी स्थिर, सूर्य फिरणारा असें मानणाऱ्या महामूर्ख लोकांचें, काय वर्णन करावयाचें आहे! हल्लींच्या काळचें एकादें पोर त्यांस ज्ञान शिकविण्यास समर्थ झालें असतें! असें वाटून जगाचे खरे कल्याणकर्ते, अकटो विकट ज्ञानसंपन्न असे मिचेल साहेब, गार्डनर साहेब, व जोतीबा फुले प्रभृति त्यांचे सच्छिष्यमणि अशांच्या नांवांनीं आपल्या पुस्तकास पवित्र करून मधून मधून पवित्र शास्त्रांतील अति सुंदर ओंव्या 'बेबलच्या बुरुजा' सारखे अत्यंत सरस दृष्टांत, आमच्या ग्रंथकारानें मोठ्या प्रेमानें मधेंमधें गोंवून दिले असावे! असो; एकंदरींत हा ग्रंथ वाचला असतां मिशनरी लोकांच्या शिक्षणानें बुद्धि केवढी फांकते, सत्यनिष्ठा केवढी वाढते, वगैरे गोष्टी स्पष्ट दिसून येतात. तसेंच वरील दोन्ही ग्रंथांवरून इंग्रेजी विद्येचा फैलाव होऊन एकंदर लोकांच्या मनाची पोंच किती वाढली, व त्यांचें ज्ञान किती खोल आहे, याचा चांगला अजमास होतो!

४. येथवर जें वर लिहिण्यांत आलें आहे त्याचा चांगला विचार केला असतां आमच्या देशाच्या इतिहासाची एकंदर सर्व लोकांस व आमची आम्हांसच किती गोडी लागण्याचा संभव आहे हें सहजच लक्षांत येईल. उघड आहे; उद्यां जर एकाद्यानें मोठे परिश्रम करून नीग्रो लोकांचा इतिहास जगांत प्रसिद्ध केला तर तो घेणारे व वाचणारे किती मिळतील बरें! वस्तुतः पाहतां वरचाही दाखला अगदीं बरोबर आहे असें म्हणतां येणार नाहीं. नीग्रो लोकांविषयीं सर्वांचा, व विशेषतः इंग्रेजांचा, जितका कळवळा आहे तितका त्यांशीं समवर्ण व एकंदर जगाच्या मतें त्यांच्याच योग्यतेचे असे जे आम्ही त्यांविषयीं आहे कीं नाहीं हें कोणालाही सांगायाला नको. ज्या पार्लमेंटानें नीग्रो लोकांच्या दास्यमुक्त्यर्थ कोट्यावधि रुपये खर्चले तींतच फॉसेट्, ब्राइट् या वक्त्यांच्या भाषणांचा किती जयजयकार होतो हें सर्वांस माहीत आहेच! नामांकित कवि लार्ड बायरन् यांनीं त्यांच सभेंत एक विनोदाचें भाषण केलें तें प्रकृत स्थलीं फार समर्पक आहे. ऐरिश लोकांच्या वतीनें कोणी सभासद् तेथें भांडत असतां हे एकीकडे वळून आपल्या जवळच्या लोकांस म्हणाले, "ह्या ऐरिश लोकांचा वर्ण गोरा आहे हें त्यांचें केवढें दुर्भाग्य आहे! हेच जर काळे असते तर त्यांच्या मुक्त्यर्थ याच सभेनें केवढा खटाटोप केला असता!" असो; तर याप्रमाणें साऱ्या जगांत अज्ञान, दुराचारी, वेडगळ म्हणून जे निवडले गेले त्यांविषयीं माहिती कोण करून घेतो!

कोणीं घेतलीच, तर मेकॉले, हॉल यांच्याप्रमाणें केवळ उपहास व तिरस्कार करण्याच्या बुद्धीनेंच घेतात ! मेकॉले साहेबांनीं 'लॉर्ड क्लाइव'च्या आरंभीं वरच्याच गोष्टीविषयीं मोठें आश्चर्य दाखविलें आहे, व क्लाइव् प्रभृति वीरांनीं येथें जे मोठमोठे पराक्रम केले ते कोणासही वाचावेसे कां वाटू नयेत याचें कारण आम्हांस बिलकूल समजत नाहीं असें ते म्हणतात. पण कारण उघड्च आहे. त्यांनींच स्वतः आपल्या निबंधांत जर हिंदूस परम नीच, परम दुर्बळ असे सिद्ध करून दाखविले आहेत, तर अशा तृणप्राय लोकांवर मोठे अद्भुत जय मिळविले म्हणून नवल कसचें असें अर्थातच त्यांचे शाहणे देशबांधव समजत असतील ! आबिसिनियाची मोहीम, अशांटी लोकांची लढाई या जितक्या प्रेमानें लोक वाचतील तितक्याच प्रेमानें अर्थात् हिंदुस्थानचाही इतिहास वाचतील. आणि ह्या लोकांचा तिरस्कार त्यांच्या दोन्ही निबंधांनींही तिळमात्र तरी कमी झाला असेल असेंही पण आम्हांस वाटत नाहीं. असो तर याप्रमाणें आमच्या देशाचा इतिहास परकी लोकांस केवळ तिरस्कारास्पद आहे. आणि आमच्या देशाच्या संबधें त्यांचे स्वतःचे पराक्रम वाचण्याचीही जर त्यांस हौस वाटत नाहीं, तर खुद्द आमच्याच संबंधाचा इतिहास त्यांस किती रुचेल हें सांगायासही नको ! हा प्रकार सर्वत्र दृष्टीस पडतो. 'हिंदुस्थानचा इतिहास' असें ठळठळीत नांव वर घातलेल्या ग्रंथांतून बहुतेकांत खुद्द हिंदुस्थानाविषयीं किती माहिती असते हें सर्वांस ठाऊक असेलच ! उदाहरणार्थ सध्यां चोहोंकडे चालू असणारा मॉरिस् साहेबांचा इतिहास पहा. या साहेबांनीं अगदीं मुळापासून तों तहत इ० सन १७३९ पर्यंतचा इतिहास सरासरी तीस पसतीस पानांत ओढून टाकून बाकीचा सर्व ग्रंथ इंग्रेजांच्या मजकुरानें भरला आहे. पेशव्यांचें तर त्यांत बिलकूल नांव सुद्धां नाहीं, आणि ज्या मुसलमानी घराण्यांनीं हिंदुस्थानावर कित्येक वर्षें प्रभुत्व भोगलें त्यांची हकीकत कोणाची दोन ओळी, कोणाची चार ओळी देऊन मनुष्याचा आपल्या कीर्तिविषयींचा गर्व किती व्यर्थ आहे हें प्रकट केलें आहे ! अकबराचा पन्नास वर्षांचा इतिहास एका पानांत भरला आहे. आमच्या शिवाजीची दशा तर कांहीं पुसूंच नये ! तो चोर होता येथून आरंभ करून त्यानें केलेला प्रसिद्ध खून मात्र सविस्तर वर्णन केला आहे, आणि बाकीच्या गोष्टींची कल्पना करणें वाचकांवरच सोंपवून दिलें आहे. असा एकंदर मजकूर सुमारें दोन अडीच पानें आहे. पण तेवढ्यांत या विद्वान् इतिहासकारानें शंभर चुका केल्या आहेत ! शिवाजी महाराजांचा राज्याभिषेक दहा वर्षें अगोदर ओढला आहे, अफझुलखानास तीन वर्षें उशीरानें मारविला आहे, संभाजीचा वध वगैरे गोष्टी शिवाजी जिवंत असतांच घडविल्या आहेत ! बरें, येवढी काई व इतक्या चुका करून साहेब पुढें

धांवले तरी कोठें ? अर्थातूच मेजर लॉरेन्स्, कर्नेल जॉनसन्, लेफ्टेनंट—अशा महावीर्यशाली शूरांचे पोंवाडे गाण्यास ! खरेंच, 'स्वजातिर्दुरतिक्रमा' ! तेथें कोणाचा उपाय आहे ! ! परवां सहज 'पेनी सैक्लोपीडिया' नांवाच्या सर्वसंग्रहरूप ग्रंथांत मराठ्याचा इतिहास कसा काय दिला आहे म्हणून पाहिलें. तों कांहीं अपूर्वच माहिती मिळाली ! बाळाजी विश्वनाथाचा पुत्र बाळाजी बाजीराव; धाकट्या माधवरावाचें खरें नांव शिवाजी माधवराव; त्याचा पुत्र दुसरा बाजीराव ! ! ! कां, कशी खाशी माहिती आहे ! पण इतकें कशाला, प्रत्यक्ष आमच्या युनिवर्सिटींतही हा प्रकार दृष्टीस पडतो. बी. ए. सारख्या परीक्षेस मराठ्यांच्या इतिहासावर असे प्रश्न असतातः—'पेशव्यांची वंशावळी लिहा,' 'पानपतची लढाई केव्हां, कोठें, व कोणांमध्यें झाली ? तिचे परिणाम काय झाले ?'–केवढे जाडे प्रश्न हे ! आम्हांस खचीत वाटतें कीं, असे प्रश्न देणाऱ्या परीक्षकांपेक्षां आमच्या मराठी शाळेंतल्या 'महाराष्ट्रदेश' शिकणाऱ्या मुलांस मराठ्याच्या इतिहासाची माहिती पुष्कळ ज्यास्त असते. असो; तेव्हां एकंदरीत आमच्या देशाकडे इंग्रेजांचें फारच दुर्लक्ष व फारच तिरस्कार ! मेकॉले साहेबांनीं आपल्या दोन निबंधांत जसें केलें आहे त्याप्रमाणें जेव्हां त्यांस हरबऱ्याच्या झाडावर चढवावें, तेव्हां एतद्देशीय इतिहासाचा वगैरे ग्रंथ त्यांस पाहावासा वाटतो. आमच्या एका कॉलेजबंधूनें पांच सहा वर्षांपूर्वी येथील 'यंग् मेन्स् असोशियेशन्' (ही सभा अजून आहे कीं नाहीं हें बाहेरचे लोकांस सांगायाला नकोच !) पुढें 'ग्रांट् डफकृत मराठ्यांच्या इतिहासावर टीका' या नांवाचा एक उत्कृष्ट निबंध वाचला, त्यांत त्यानें एका इंग्रेजी पत्रांतून घेतलेली सदरहू साहेबांची हकीकत वाचली. ती तर आमच्या वरच्या लेखास फारस मजबुती आणते. तींत मराठ्यांच्या इतिहासकारास आपला ग्रंथ छापून बाहेर काढण्यास केवढा भगीरथ प्रयत्न पडला–किती छापखान्यांचें आर्जव करावें लागलें, किती मोठमोठ्या लोकांच्या भिडा खर्ची घालाव्या लागल्या–हें सविस्तर लिहिलें आहे. या प्रसंगींचा मरे (छापखानेवाला) व डफ् यांचा संवाद मोठा लक्षांत ठेवण्यासारखा झाला. तो डफ् साहेबानें स्वतः असा लिहून ठेवला आहेः—"त्यानें मला सांगितलें कीं, जर तुह्मी ग्रंथाचें नांव बदलाल तर आम्ही तो छापूं. मीं म्हटलें कीं, हा ग्रंथ मराठ्यांची बखर आहे, वास्तव 'मराठ्यांचा इतिहास' हेंच नांव त्यास योग्य आहे. तो ह्मणाला, तें खरें; परंतु मराठ्यांची यत्किंचित् तरी माहिती कोणास आहे ? त्यास मीं उत्तर दिलें, 'हें पुस्तक करण्याचें कारण काय तें तेंच, मराठ्यांची माहिती लोकांस फार थोडी आहे.' मरेनें उत्तर केलें, 'ठीक, तुह्मी म्हणतां तें खरें आहे; पण माहिती असावी अशी तरी इच्छा कोणास आहे ? तुह्मी या

ग्रंथाचें नांव 'मोगलांचा पाडाव किंवा इंग्रेज लोकांचा उत्कर्ष' असें ठेवल्यास तें ठीक होईल. परंतु 'मराठ्यांची बखर!' छे, हें पुस्तक कोणी विकत घेणार नाहीं!' मेरे साहेबांचें भाकीत अक्षरशः खरें झालें. हिंदुस्थान लुटून जे गब्बर झाले त्या कोर्ट ऑफ डायरेक्टरच्या सभासदांनींच मुळीं चाळीस प्रती घेतल्या. पण त्या पावल्याचें उत्तरही पाठविलें नाहीं. मग इतर लोकांत या बखरीचा किती खप झाला असेल हें सांगायासच नको. डफ् साहेब शेवटीं लिहितात "हा जो मी एवढा खटाटोप केला त्यांत मला कवडीचाही फायदा न होतां उलटा ११७०० पेक्षां ज्यास्ती रुपयांस मात्र मी बुडालों."

५. वरील गोष्टींवरून इंग्रेजांस आमच्या देशाचें ज्ञान कितपत आहे व तें मिळविण्याची इच्छा तरी कितपत आहे हें आमच्या वाचकांस पुरतेपणीं कळल्यावांचून रहाणार नाहीं. तरी त्याबद्दल त्यांस मोठेंसें नांव आह्मांस ठेवतां येत नाहीं. ज्या त्या प्रकरणीं मोठी घमेंडी मारण्याची जी त्यांस सवय लागून गेली आहे तिचा अप्रयोजकपणा वर दाखल केलेल्या गोष्टींवरून उघड दिसेल खरा; पण ज्या देशाशीं ते अगदीं अपरिचित, जेथील रीतभात, भाषा, लोकांच्या समजुती वगैरे त्यांच्याहून फारच वेगळ्या त्याचा इतिहास वाचण्याची त्यांस गोडी कशी लागावी? 'अहिल्याबाई' 'माधवराव' हीं नांवें जशीं आम्हांस गोड लागतात, तशीं 'Aila Bye,' 'Madhoo Rao'—ज्यांचा उच्चारही त्यांच्या भाषेनें होणें कठीण, व झाला तरी कानास कर्कश लागणारा,—तीं त्यांस तशीं न लागून त्यांचा त्यांस त्रास येत असल्यास नवल काय? असो, तर न्यूहॉलंडचा किंवा अमेरिकेचा इतिहास जसा आह्मांस तसाच आमचा इतिहास त्यांना होय; व यास्तव त्यांची त्यावर अप्रीति असल्यास त्यांत कांहीं विलक्षण नाहीं. पण हीच अप्रीति खुद्द आमच्यांतच असल्यास मग तर काय ह्मणावें? आमच्या देशचे प्रख्यात वीर होऊन गेल्यास अजून शंभरही वर्षें होऊन गेलीं नाहींत—खुद्द आमच्या आमच्या आठवणींत ही आमचें राजतेज शेवटच्या धूमावस्थेंतून एकाएकीं प्रज्वलित होऊन त्याच्या प्रचंड लोळानें सगळ्या हिंदुस्थानास धाक दाखविला, व सगळें जग त्याकडे आश्चर्यानें स्तब्ध होत्सातें पाहत राहिलें! तरी आमची देशप्रीति व बुद्धीची तीव्रता केवढी! आह्मी केवळ हवालदील होऊन एकमेकांस साशंक विचारतों, 'काय हो, आह्मी कसचे लोक—किती भितरे, केवढे भागूबाई, आह्मांस हवें त्यानें खुशाल तुडवावें! आमच्यांत वीर असे हांका मारायला झाले कधीं! आमचे वीर ह्मटले ह्मणजे बाजीरावासारखे बंदुकीच्या बाराला भिणारे! मेकॉले साहेबांनीं बकऱ्यांची उपमा आह्मांस दिली आहे ती

ठीक !! वर शौर्याच्या संबंधानें आमच्या तर्कशास्त्राच तारे तुटले ! तसेंच प्रत्येक गोष्टीच्या संबंधानेंही हरहमेश तुटत असतात ! मेकॉले, मिल्ल, पाद्री साहेब यांच्या सुविचारांचें अखंड सेवन केल्यानें बुद्धींत अतोनात प्रकाश कोंदून तो वरील रूपानें लोककल्याणार्थ बाहेर पडतांना पुष्कळांनीं पाहिला असेल; किंवा त्याचें स्थिर रूप कोणास पाहणें असल्यास तो हेतु मागें सांगितलेले दोन अनुपम ग्रंथ सहज पूर्ण करतील. एकंदर हिंदु लोकांचा थोडक्यांत पराभव करून टाकून अल्पायासानें अरण्यपांडित्य ज्यास मिरविणें असेल त्यास वरील कोठारांत हवीं तितकीं अपूर्व शस्त्रास्त्रें सांपडतील ! असो; उपाय काय ? सांप्रतच्या स्थितींत जाळ्यांत अडकलेल्या वाघाप्रमाणें जो जो मानभंग होईल तो तो आमच्या देशास सोसणें भाग आहे. मेकॉलेच्या देशबांधवांची आमच्या काळया लोकांवर जशी सहज लीलेनें चाबकांची, छऱ्यांची वगैरे कृपा होते, तशीच त्यांच्यासारख्या महापंडितांची आमच्या विद्यादिकांवरही होते हें अनुरूपच आहे ! अशांच्या फर्डेशाइपुढें आमच्या बिचाऱ्या हिंदु लेखणीनें टिकाव धरावा हें मुळींच संभवत नाहीं ; तरी तिच्या सपाट्यानें अगदीं गतप्राणच न होऊन ज्यांच्यांत अजून थोडी धुगधुगी तरी उरली असेल त्यांस जिववण्याचा यथाशक्ति यत्न करणें आह्मांस योग्य वाटतें. यास्तव आह्मी अशांस इतकेंच सांगणार कीं, बाबांनो ! ज्यांच्यांत पाणिनि, वाल्मीकि, कालिदास, आर्यभट्ट, भास्कराचार्य, गदाधरभट्ट, वगैरे असंख्यात धेंडें निपजलीं, त्या लोकांची केवळ मूर्खांतच गणना करणें कठिण आहे ; ज्यांच्यांत रामपांडवादिक नाहीं धरले तरी विक्रमादित्य, इतिहासप्रसिद्ध पोरस, शिवाजी, बाजीराव, यशवंतराव, रणजितसिंग, विजेच्या गतीनें सैन्यासहवर्तमान धांवणारा परवांचा शूर, असे तरवारबहादूर होऊन गेले ते केवळ ' मेंढ्या 'च असतीलसें नाहीं; तसेंच ज्यांच्यांत तुकाराम, रामदास ; किंवा रामशास्त्री, माधवराव असे निष्पाप महात्में ; व रमाबाई, अहल्याबाई, अशीं भूतलास भूषित व पवित्र करणारीं स्त्रीरत्नें निर्माण झालीं, त्याच लोकांस अघोर पातकी, दुराचारी, निर्दय ह्मणणें ह्मणजे शुद्ध दांडगाई आहे ; आणि जो धर्म सर्वांत प्राचीन असून शंकराचार्यांसारख्यांनीं ज्याच्या रक्षणार्थ आपली बुद्धि खर्चली तो मेकॉले, रेवरेंड विलसन् किंवा जोतीबासारखे त्यांचे कल्याण, अशांच्या बडबडीनें व शुष्क तर्कांनीं ऱ्हास पावेल हें मुळींच संभवत नाहीं ! वरील गोष्टी इतक्या धडधडीत स्पष्ट दिसत असतांही आमच्या लोकांस त्या आलीकडे दिसेनाशा झाल्या आहेत; हें तर काय पण आपणांस अधिकाधिक कुत्सित म्हणून घेण्यांतच पुष्कळांस कांहीं विलक्षण प्रतिष्ठा वाटते. ' हिंदु ' हा शब्द ' मूर्ख ' शब्दाशीं केवळ समानार्थच होय असें ते समजतात, आणि त्यांतून जितकें

..ून जातां येईल तितकें जाण्याचा बहुतेकांचा प्रयत्न दृष्टीस पडतो. हा हिंदुत्वाचा द्वेष कित्येकांच्या ठायीं इतका जागृत असतो कीं, पोषाक, रीतरिवाज, आचार वगैरे गोष्टींत सर्व प्रकारें इंग्रेजांचा नमुना उचलला असल्यामुळें त्यांच्या पूर्वस्थितीची एक मात्र काय ती मोठी खूण त्यांच्यांत राहिली असते:—ती अर्थातूच काळा रंग होय ! हा जाण्याचा जर एकादा अपूर्व उपाय इंग्लिश लोक काढतील, तर आमच्या देशांत त्यांचे पुष्कळ नवे बंधु बनतील ! असो; तर याप्रमाणें दिवसेंदिवस आमची स्थिति मोठी विलक्षण होत चालली आहे. आमची मुळची स्थिति तर आम्हांला नकोच; पिसें लावून थोरांच्या मंडळींत शिरूं पाहतां, पण ते तर आम्हास नीग्रो, हॉटेंटॉट अशांच्याच पंक्तीस सरासरी बसवतात ! चोहोंकडे इंग्रेजी माजल्यानें आमची भाषा आम्हांस येईनाशी झाली, देशाभिमान सहजच विगलित झाला, कारण चांगलें ह्मणण्यासारखें आमच्यांत कांहींच नसून दोष ठेवण्यासारखेंच सारें पडलें, तेव्हां त्याचा अभिमान ह्मणजे दुरभिमानच होय !–धर्माची तर अशी लाज वाटूं लागली कीं, कांहीं बोलण्याची सोय नाहीं. तेव्हां एकंदरींत देश नाहीं, भाषा नाहीं, धर्म नाहीं, रीतरिवाज नाहीं, असें पोरकें राष्ट्र आह्मी सध्यांच्या स्थितींत झालों आहों ! असें झाल्यामुळें जो कोणी पूर्वीच्या संबंधाचें कांहीं चांगलें ह्मणेल तो एक वेडगळ तरी असेल किंवा मूर्ख तरी असावा असा एकंदर लोकांचा मह होऊन गेला आहे. वर 'मराठ्यांच्या इतिहासावर टीका' म्हणून एका निबंधाचा आम्हीं उल्लेख केला; त्याचा त्या माजी सभेनें व एकंदर लोकांनीं वर सांगितल्या प्रकारेंच आदर केला; म्हणजे अशा निबंधांपासून तादृश कांहीं उपयोग नाहीं असा त्या ठिकाणींच लिहिणारास सभेचा अभिप्राय मिळून पुढें त्यानें तो छापला असतां आज सात वर्षे बहुधा जसाचा तसाच छापखान्यांत लोळत पडला आहे. पण इतक्यानेंच झालें नाहीं. ज्या रात्रीं तो वाचला त्याच्या दुसऱ्याच दिवशीं 'ज्ञानप्रकाशां'त एकानें पत्र पाठवून सर्वांस कळविलें कीं, त्या निबंधांत कांहीं जीव नव्हता; आणि सभेंत अध्यक्षांनीं वगैरे जी त्याची कांहीं तारीफ केली तो सर्व प्रकार 'पंचतत्रां'तील 'पूर्वं तावदहं मूर्खो......सर्वे वै मूर्खमंडलम्' असा झाला ! असो; वरील गोष्टींवरून आपल्या इतिहासाची आमच्या लोकांस एकंदरींत किती गोडी आहे ती स्पष्ट दिसून येते. तसेंच आमच्यांत विद्वान् ह्मणविणारांसही त्याची किती माहिती असते व माहिती करून घेण्याची इच्छा तरी कितपत असते, ती ही येथें विशेषतः सांगायास पाहिजे असें नाहीं.

६. असो. प्रस्तुत निबंधांत ज्या विषयाचें विवेचन करायाचें होतें त्याच्या नुसत्या प्रस्तावने दाखलच सरासरी इतका मजकूर लिहावा लाग-

ला. आतां यापुढें मुख्य विषयावरच जर आणखी लिहूं लागलों, तर त्याचें जसें व्हावें तसें अध्ययन जरी अजून आमचें मुळींच झालें नाहीं, तरी मुद्दा पुष्कळ लिहिण्यास सांपडेल; आणि हा विषय हिंदूंसच स्वतः म्हटला म्हणजे मोठा मोहक पडला, यास्तव आरंभ केला असतां एकाएकीं तो सोडतां येणेंही कठीण. पण आमच्या वाचकांस इतका लांब मजकूर वाचूनही अगोदर कदाचित् कंटाळाच आला असेल असें आह्मांस वाटतें; यास्तव इकडूनही पहातां सांप्रत विषय, येथेंच तसा तहकूब ठेवणें आह्मांस बरें वाटतें. या खेपेस आमच्या देशाविषयीं ज्यांपासून माहिती आह्मास मिळते,—कीं, जी बहुधा 'बाबावाक्यं प्रमाणम्' या न्यायानेंच आपण गृहीत धरून चालतों,—त्यांस ती खरी मिळण्याचा संभव किती, व यास्तव ती आपण किती जपून मान्य केली पाहिजे, ही एक मोठी मुद्द्याची गोष्ट जर या अंकावरून आमच्या वाचकांच्या मनावर पक्की ठसेल, तर एक मोठीच गोष्ट मिळविलीशी होईल. तसेंच मनोरंजनांत आपल्या देशाचा इतिहास कोणत्याही दुसऱ्या देशाच्या इतिहासाहून उणा नाहीं हेंही जर या एकंदर निबंधावरून वाचकांच्या लक्षांत येईल, तर तेवढ्यानेंही तो लिहिल्याचा हेतु सफळ झालासें होईल. असो; तरी लिहावयाच्या एकदोन मोठ्याच गोष्टी राहिल्या; त्यांतील पहिली ही कीं, प्रस्तुतचे इंग्रेजी इतिहास फारच अपुरते असतात,—ह्मणजे संस्थानिक वृत्तांताखेरीज आमच्या विद्या, कला, स्थिति रीति, वगैरे विषयीं त्यांत बिलकुल एक अक्षरही असत नाहीं. दुसरी ही कीं, आमच्या मराठींत इतिहास चांगला वाचण्याजोगा ह्मटला तर मुळींच नाहीं, व एकंदर लोकांत त्याविषयीं येवढें अज्ञान असण्याचें एक मोठें कारण तेंच आहे. यासारख्या आणखी दुसऱ्या कांहीं न्यूनता मागें एकदोन वेळां सांगितलेल्या 'ग्रांट डफवर टीका' नांवाच्या निबंधांत* चांगल्या रीतीनें दाखविल्या आहेत, त्या प्रस्तुत निबंधाच्या परिशेषार्थ वाचकांनीं पाहाव्या. तसेंच मराठींतील विद्यमान इतिहासांवर शालापत्रकाच्याही एका अंकांत† कांहीं विचार प्रदर्शित केले आहेत तेही वाचण्यास आह्मी त्यांस शिफारस करतों. आतां सरते शेवटीं एकंदर लोकांस या

* हा निबंध व मागें सांगितलेली 'घाशीराम कोतवाला'वर टीका हीं आमचे कॉलेजबंधु रा० रा० निळकंठ जनार्दन कीर्तने यांनीं रचिलीं. हे 'माधवराव पेशवे,' व 'जयपाळ' या सर्वमान्य नाटकांचे कर्ते रा० रा० विनायक जनार्दन कीर्तने यांचे धाकटे बंधु. यांची लिहिण्याची पद्धति तारीफ करण्यासारखी असून विषयाचें निरूपण प्रौढ व मार्मिक रीतीनें करण्याची यांची शैली उत्कृष्ट आहे. प्रस्तुत निबंधाच्या संबंधानें वरील दोन्ही लेख वाचले असतां वाचकांस हितावह होतील.

† पुस्तक १२ अंक ९.

विषयाच्या संबधानें कांहीं सूचना करण्याजोग्या आहेत त्या येथें लिहून हा अंक पुरा करतों.

७. वर जें इतकें विवरण केलें त्यावरून आपल्या देशाचा इतिहास चांगला होऊन त्याची सर्वांस माहिती झाली असतां किती उपयोग होणार आहे हें सर्वांच्या ध्यानांत आलेंच असेल. यास्तव ज्यांस तशी माहिती मिळण्याचा संभव असेल त्यांनीं ती बुडूं न देतां तिचा संग्रह करून ठेवावा. आमचीं जुनीं लहान मोठीं राज्यें अजून साऱ्या देशभर पुष्कळ आहेत; तर त्यांचा स्वाहा जोंवर झाला नाहीं तोंवर तरी लोकांनीं सावध होऊन आपल्या नुकत्या होऊन गेलेल्या पराक्रमी पूर्वजांची येवढी तरी सेवा करावी. असें केलें असतां आपला देशाभिमान जागविलासा होऊन आपल्या वाडवडिलांचे उपकार फेडलेसे होतील;--कारण त्यांची कीर्ति वाढवणें जर आपल्या हातून होत नाहीं, तर तिचें रक्षण करून ती बुडूं न देणें हें तरी आपण श्रेय घ्यावें; आणि हें पहिल्यापेक्षां पुष्कळ सोपेंही आहे हें उघड आहे. आतां हें कृत्य आपले सध्यांचे धनी इंग्रज लोक यांच्या विरुद्ध केलेसें होईल, किंवा केलेंसें ते समजतील, याविषयीं बिलकूल संशय धरण्यास जागा नाहीं. ते इतर संबंधानें कसेही असले, तरी येवढ्यांत तरी अत्यंत उदार आहेत. फार तर काय, पण त्यांनींच जर ही माहिती मिळवून ठेवली नसती, तर माधवराव काय, आणि बाळाजी विश्वनाथ काय, सर्व आतांपर्यंत आपणांस एकच होऊन गेलें असतें ! शिवाय दुसरें असें कीं, अशी माहिती ग्रांट डफ्, मालकम् अशांच्या ग्रंथांत कांहीं आहे खरी; पण ती केवळ राजकीय संबंधांची. पूर्वींची किरकोळ माहिती जागोजागच्या लोकांस जशी अजून ही असेल तशी सर्व अगोदर त्यांस कळली नसेल हें एक; आणि दुसरें, ती सर्व त्यांस आपापल्या ग्रंथांत घालतांही आली नाहीं. अशा माहितीचा वास्तविक निराळाच ग्रंथ असला पाहिजे, व ' पिक्टोरियल् ह्यांडबुक् ऑफ लंडन् ' अशा तऱ्हेचे निराळेच ग्रंथ इंग्लंडांत वगैरे करतात. तसें आमच्या पुण्याच्या ' वर्णनां 'त असेलसें पाहिल्याबरोबर सर्वांस वाटतें; पण ग्रंथकर्ते ब्राह्मण धर्माचे, व तेव्हां अर्थातूच पेशव्यांचे वगैरेही शत्रु असल्यामुळें त्यांचें जिच्या योगानें गौरव होईल अशी, एकसुद्धां गोष्ट त्यांनीं आपल्या ग्रंथांत दाखल केली नाहीं. फुलांतून मधमाशा मध काढतात, पण त्यांतूनच दुसरे किडे विष काढतात, याप्रमाणेंच त्यांनीं कृति केली ! असो; येथें शेवटीं इतकेंच सुचवितों कीं, आमच्या मराठी शहरांचीं जर यापुढें अशीं न कोणीं वर्णनें रचिलीं तर तें काम पुरें होईपर्यंत तो रचणारा मोठा भाविक खिस्ती असला तरी त्यानें आपलें पवित्र शास्त्र तोंपर्यंत एकीकडे गुंडाळूनच ठेवावें ! असो;

तेव्हां आमच्या लोकांस या संबंधें हीच सूचना करावयाची कीं, अशी माहिती कितीही क्षुल्लक वाटली, तरी तिचा त्यांनीं नीट संग्रह करून ठेवावा; क्कां कीं, कधीं कधीं एकाद्या अशा क्षुल्लक गोष्टींतही असें तात्पर्य असेल कीं तिच्या योगानें कदाचित् इतिहासही फिरूं शकेल! त्यांतूनही नेटिव संस्थानांतून दुसरी माहिती किंवा जुने लेख ज्यांपाशीं असतील त्यांनीं तरती फारच जपून ठेवावी. अशा प्रकारचा उद्योग आमचे बंधु 'विविधज्ञानविस्तार' कर्ते यांनीं करण्याचें मनावर घेतलें होतें. पण लोकांच्या अज्ञानास्तव, हयगयीमुळें, किंवा वेड्या समजुतीमुळें त्यांस त्यांत फारसें कोणीं साहाय्य केलें नाहीं असें दिसतें. हा प्रकार अत्यंत शोचनीय होय. असो; याखेरीज जुन्या माहितीचा आणखी एक मार्ग सध्यां तादृश प्रसिद्ध नसणारे इंग्रेजी ग्रंथ होत. गेल्या शंभर दीडशें वर्षांत इकडे आलेल्या इंग्रेज लोकांनीं लिहून ठेवलेले पुष्कळ ग्रंथ आहेत, ते कधीं मधीं दृष्टीस पडतात. त्या काळीं आपली स्थिति फार निराळ्या तऱ्हेची असल्यामुळें कित्येक तर इतके तल्लीन होऊन गेले होते कीं, त्यांचीं मूळचीं मतें जाऊन बहुतेक आमच्यासारखींच झालीं होतीं. अशांस सर जेम्स् म्याकिंटाशू, जे कांहीं दिवस मुंबईचे रेकॉर्डर (न्यायाधीश) होते त्यांनीं 'ब्राह्मण बनलेले यूरोपियन' * असें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे. वास्तविक पाहतां यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. कांकीं, त्या काळीं हल्लींप्रमाणें ब्राह्मण्य हें रेल्वेच्या गार्डाच्या पायांवारीं जात नव्हतें; तर गजमस्तकारूढ झालेलें, किंवा अश्वारूढ होऊन शत्रूंवर गर्जणारें अशापैकीं होतें! अजून ही वृद्ध लोकांच्या तोंडून जें आपण ऐकितों, कीं पहिले साहेब फार दयाळू असत, इकडच्या लोकांचा ते फार बोज ठेवीत, तें खोटें नव्हे. आतांप्रमाणें चुटपुटती विलायतेस परीक्षा देऊन व येतांना मेकालेचे दोन निबंध वाचून अरेराव होऊन आलेले ते नसत. त्यांस लोकांच्या अनुरोधानें वागणें पडे. असो; तर अशांच्या ग्रंथांत आपणांस अनुकूल असा पुष्कळ मजकूर सांपडतो. मालकम् साहेबाचा वर एक लेख लिहिला आहेच; व अहिल्याबाईचें त्यानें किती चरित्र मिळवून लिहून ठेविलें आहे तेंही बहुतेकांस विदित असेलच. तसेंच 'विविधज्ञानविस्तारा'च्या एका अंकांत स्काट् नामक एका ग्रंथकाराचा अफ्गुस्तानाच्या वधाविषयींचा मजकूरही पुष्कळांनीं वाचला असेल. अजूनही हिंदूंचे पक्षपाती इंग्रेज लोक कित्येक सांपडतील. 'तारा,' 'सीता' 'ठगाची जबानी' या सर्वप्रसिद्ध ग्रंथांचे कर्ते क्यापटन् मेडोज टेलर हे अशांत अग्रगण्य होत. यांनीं नुकताच एक हिंदुस्थानाचा इतिहास स्वभाषेंत लिहून प्रसिद्ध केला आहे; त्यांत सर्व

---

* 'Brahmanised Europeans'

भागांचें यथास्थित विवरण* केलें असून मॉरिस्, मेकॉले, मिल्ल् यांच्यापेक्षां फार निराळ्या तऱ्हेचीं मतें त्यांत प्रदर्शित केलीं आहेत. अशाच तऱ्हेचे आणखी एक दोन लहान इतिहास अलीकडे प्रसिद्ध झाले आहेत. असो; तर गेल्या काळाविषयीं चमत्कारिक व खरी माहिती मिळण्याचा हा तिसरा मार्ग आहे. तर याप्रमाणें असत्यरूप व भ्रांतिरूप धुकें जें या देशभर आजपर्यंत पसरून राहिलें आहे त्याचें निरसन करून सत्यरूप सूर्याचा व ज्ञानाचा खरा उदय अजूनही व्हावा अशी आजची तर स्थिति आहे.

भाषादूषण.

अहो कष्टं साऽपि प्रतिदिनमधोऽधः प्रविशति ।

भर्तृहरि.

अंक ९ -(१) विषयोपक्षेप. (२) दूषणाचें स्वरूप. (३) त्याचीं कारणें. (४) त्याचा प्रचार. (५) इंग्रजांचा व आमचा आपापल्या भाषांविषयीं अभिमान. (६) भाषादूषणाच्या कैवाऱ्यांस उत्तर. (७) इंग्रेजांच्या अनुकरणाची मर्यादा. (८) परभाषेचें साह्य. (९) भाषादूषणाचीं उदाहरणें. (१०) शुद्धतेचें निश्चित प्रमाण.

प्रस्तुत मालेच्या पहिल्या अंकांत आमच्या मराठी भाषेची विद्यमान स्थिति कशी आहे तीविषयीं सामान्यतः लिहून इंग्रेजी भाषेच्या संसर्गानें तीस केवढा अपाय घडत आहे याविषयींही सामान्यतः लिहिलें होतें. व पुढील एकादे प्रसंगीं त्या विषयावर सविस्तर लिहिण्याचें तेथें आम्हीं सुचविलें होतें. त्याप्रमाणें या अंकांत लिहितों.

१. भाषेचें दूषण ह्मणजे तिचें खराब होणें. प्रस्तुत निबंधांत या दूषणाचें स्वरूप, त्याचें कारण, त्याचा प्रचार, इत्यादि सांगून शेवटीं त्याचीं ग्रंथांतून उदाहरणें दाखवूं. तसेंच त्याविषयीं लोकांचें मत एकंदर कसें आहे तेंही लिहून त्यापासून होणारे अनर्थ कळवूं.

२. आतां पहिल्यानें हें दूषण म्हणजे काय? तर अर्थातच आपल्या भाषेंत परभाषेंतील म्हणजे प्रस्तुत प्रसंगीं इंग्रेजी भाषेंतील शब्दांचा अनिवार संकर होणें; व तिची मूळची रचना सुटून ती अगदीं परकी जी इंग्रेजी भाषा तिच्या धर्तीवर पडणें. वर इंग्रजी भाषेंतील शब्द ह्मणून म्हटलें त्याचा अर्थ केवळ अक्षरशः घ्यावयाचा नाहीं. तसा कांहीं अंशीं घ्यावयाचाच--

---

* "अहो! काय सांगावें! ती ही आतां दिवसानुदिवस लयास जाऊं चालली!"

कारण 'इस्टेट,' 'इस्कूर,' 'पाइंट,' 'रजिष्टर' वगैरे पुष्कळ मंजूळ शब्द इतक्यांतच घरोघर होऊन बायकांपर्यंत व पोरांपर्यंत सुद्धां गेले आहेत! पण आमचा मुख्य रोख त्यांवर नव्हे. वरील शब्द कितीही मराठींत आले तरी त्यांपासून तीस तादृश भय नाहीं. एक तर ते बोलून चालून परकी पडले, तेव्हां त्यांस खुद्द मराठीच असें कोणी ह्मणणार नाहीं, व त्यांचीही तींत घुसण्याची इच्छा नाहीं. शिवाय दुसरें असें कीं, त्यांतून कित्येकांचें मराठींत असणाऱ्या शब्दांनीं कामही होणारें नव्हे; यास्तव लांबलचक नवे शब्द जे उगीच श्रम घेऊन ओतून काढावे, त्यापेक्षां हेच कां असेनात? इंग्रेजांस जर आमचे Khutput, bandobast, pacca, ghee असे शब्द चालतात, तर आम्हांसही 'बुक,' 'टेबल,' 'नाटपेड' वगैरे शब्द खुशाल चालवून घेतां येतील. पण या शब्दांविषयीं आम्हांस विशेषतः बोलणें नाहीं. तर जे धड इंग्रेजी नव्हेत धड मराठी नव्हेत; ज्यांचा अर्थ इंग्रेजी, आणि उच्चार मराठी; असे अर्धे कच्चे मराठींत उतरलेले जे शेंकडो शब्द सध्यां मोठाल्या ग्रंथांतून, मासिक पुस्तकांतून, वर्तमानपत्रांतून, हजारों नवीन तरुण लोकांच्या भाषणांत हंमेश आढळतात अशा शब्दांवर आमचें मुख्यतः धोरण आहे. पण इतकेंच नव्हे. नुसते निरनिराळे शब्दच असे अर्धजातीय असतात असें नाहीं, तर एकंदर वाक्याची, किंबहुना एकंदर ग्रंथाची, रचनाही शुद्ध इंग्रेजीच असते. म्हणजे लिपि पाहिली तर मराठी, अक्षरांचा उच्चार मराठीसारखाच, पण अर्थ पाहूं जावें तों अर्धामुर्धा कळतो, किंवा कधीं कधीं मुळींच कळत नाहीं कायद्याचीं जीं मराठींत कांहीं पुस्तकें झालीं आहेत त्यांची मौज पुष्कळांस अनुभवावरून किंवा निदान ऐकून तरी माहीत असेलच! त्यांतील भाषांतर इतकें सुरेख झालें असतें कीं, कोठें कोठें तें समजण्यास फार जड जातें इतकेंच नव्हे; तर जेथें अर्थ काढण्याची अतिशय मुसकील पडते तेथें मूळचें इंग्रेजी जेव्हां कोणापासून समजून घ्यावें तेव्हां अर्थ उकलतो! आमच्यांत असे फर्डे बोलणारे शेंकडों सांपडतील कीं, त्यांच्या बोलण्याचा अर्थ पुनः नीट मराठींतच करण्यास दुभाष्या ठेवल्यावांचून सोय नाहीं. खरेंच, ज्यांनीं अष्टौप्रहर इंग्रेजीचा ध्यास घेऊन तीस केवळ आपलीशी करून टाकली, ज्यांच्या जिव्हाग्रीं त्या भाषेनें सतत वास करावा, तिच्या प्रसादें करून ज्यांचें मन सुप्रकाशित झाल्यामुळें एका द्वाड काळ्या रंगाखेरिज त्यांच्या ठायीं इकडचा म्हणून दुसरा मागमूसही उरला नाहीं, त्यांच्या हातीं मराठी पुस्तक किंवा वर्तमानपत्र दृष्टीस पडलें, किंवा एक शुद्ध मराठी वाक्य त्यांच्या तोंडून निघालें, तर मग राहिलें काय? त्यांच्या इंग्रेजी ज्ञानास कलंक लागला नाहीं काय? असो; वरील समजूत केवढी थोर आहे याविषयीं येथें वाद करण्याचें प्रयोजन नाहीं. इंग्रेजींत थोडीबहुत गति

होतीच पाद्रींच्यासारखें किंवा बाट्यांसारखें घेड गुजरी बोलण्यांत ज्यांस प्रतिष्ठा वाटत असेल त्यांस वाटो; आम्हांस तर हा प्रकार मूर्खतेचा व अत्यंत लज्जास्पद असा वाटतो.

३. आतां हें भाषादूषण जें चोहोंकडे येवढें फैलावलें आहे कीं कांहीं थोड्या नामांकित ग्रंथकारांखेरीज जें बाकी सर्वांच्या ग्रंथांत थोडें बहुत तरी आढळतेंच, मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीस साह्य व्हावें म्हणून चालू केलेल्या मासिक पुस्तकांसही जें सर्वथा सोडीत नाहीं, वर्तमानपत्रांस तर बहुधा ज्याची फारशी पर्वाही वाटत नाहीं, नवीन इंग्रेजी विद्वानांच्या भाषणांत व व्याख्यानांत तर जें प्रत्यक्ष मूर्तिमंत जणूं काय उभेंच असतें, तें उत्पन्न तरी कशापासून झालें, व त्याचा येवढा प्रचार कसा होत गेला याविषयीं थोडासा विचार करूं. पहिल्या दोन अंकांत लिहिल्याप्रमाणें इंग्रेजी भाषेचा सार्वत्रिक अभ्यास त्यास कारण झाला हें एक उघडच आहे. पण हेंच काय तें एक कारण झालें असें म्हणतां येत नाहीं. दुसऱ्या भाषेचा पुष्कळ प्रचार झाला कीं पहिली अगदीं बिघडून जावीच असें जर असतें, तर ज्या भाषेनें आमच्या भाषेची दुर्दशा करून टाकली तिचीच आजपर्यंत कांहीं विलक्षण स्थिति झाली असती! गेल्या दोन तीनशें वर्षांत ग्रीक व ल्याटिन भाषेचा प्रचार इंग्लंडांत अतोनात झाला आहे; फ्रेंच, इटालियन वगैरे अर्वाचीन भाषाही नेहमींच्या दळणावळणाच्या योगानें तेथील लोकांस पुष्कळ परिचित आहेत; बाकीच्या युरोपियन भाषा ही व्यापाराच्या वगैरे संबंधानें पुष्कळांस माहीत असतात; फार तर काय पण वरील व्यापाराच्याच संबंधानें ज्यांतले शब्द इंग्रेजींत आले नाहींत अशा भाषा साऱ्या पृथ्वीवर थोड्याच असतील. बरें, मग एका इंग्रेजीनेंच जर आमच्या मराठीची येवढी हैराणगत करून सोडली, तर वरच्यासारख्या तडाक्यांत ती सांपडली असतां तिची काय अवस्था होऊन जाईल कोण जाणे! असो तर परभाषेचा केवळ संसर्गच मराठी भाषेस बाधक झाला असें म्हणतां येत नाहीं. तिच्या दुर्दशेचें खरें कारण वरच्या वाक्यांतच गर्भित होतें. तें काय? तर अर्थातच आपल्या लोकांच्या मनांत तिजविषयीं मुळींच अभिमान नसणें हें होय. जे आमचे लोक विलायतेस गेले कीं तेथें डोळे चक्र होऊन आपल्या देशाची बहुतेक आठवणही विसरून जातात, आणि निरुपायास्तव पुनः माघारी आले असतां येथील सर्व गोष्टींची त्यांस लाज वाटूं लागते, त्यांसच इंग्रेजी भाषेचें ज्ञान झालें असतां मराठीची सर्वोपरी लाज वाटूं लागते हें अनुरूपच आहे! त्यांस साहेबी तुमान, साहेबी बूट, साहेबी डगला, साहेबी दाढी यांचा वियोग जसा केवळ दुःसह होतो, त्याप्रमाणेंच त्यांसही विलायती शब्द, विलायती वाक्यरचना यांचा सहसा त्याग करवत नाहीं. पण इंग्रेज पहा! त्यांचें भ्रमण साऱ्या जग-

भर आहे, हव्या तेवढ्या उलाढाली त्यांच्या जेथें तेथें चालल्या आहेत; पण आपल्या देशास माघारी आले कीं, पुनः इंग्रेजचे इंग्रेजच ! त्याचप्रमाणें इत-रांच्या भाषा इंग्रेजीशीं मिसळल्या असतांही ती कायमची कायमच ! असो; तर ज्या अभिमानहीनतेनें इतर प्रकारांनीं एकंदर देशाची दुर्दशा होऊन गेली आहे, तीमुळेंच आमच्या भाषेचीही अशी दशा झाली आहे. तिसरें कारण उपेक्षा किंबहुना तिरस्कारही ह्मटला असतां चालेल. ज्या गोष्टीविषयीं आ-पणास लवलेशही अभिमान नसतो तिजविषयीं उपेक्षेची किंवा तिरस्कारा चीही बुद्धि मनांत वागत असल्यांत कांहीं नवल नाहीं. असाच आमच्या लोकांचाही प्रकार आहे. त्यांस मराठी भाषेविषयीं केवढी कळकळ आहे हें त्या भाषेंत ग्रंथ करून ज्यांनीं प्रसिद्ध केले असतील त्यांच्या अनुभवास बहुत करून पक्केपणीं आलें असेल. तसेंच ग्रंथाची पारखही त्यांस मोठी उत्तमच आहे असें म्हटलें पाहिजे. हल्लीं पुस्तकांचा जो खप होतो तो तादृश त्यांच्या गुणांवरून होतो असें नाहीं, तर आर्जव व शिफारस यांनीं एरवीं जशीं कामें होतात तसेंच येथेंही चालतें. सर्व लोकांच्या आश्रयास पात्र असून केरांत पडलेलीं पुस्तकें आम्हांस पुष्कळ दाखवितां येतील, व तसाच त्याच्या उलटही प्रकार दाखविण्यास कांहीं कठीण पडणार नाहीं. मोठी उठाठेव करून लोकहितार्थ श्रम केले असतांही त्याप्रमाणें प्राप्ति तर कांहीं झाली नाहीं, पण उलटा भुर्दंड भरावा लागला असे हतभाग्य ग्रंथकार आ-म्हांमध्यें थोडे थोडके असतीलसे नाहीं. एकच सर्व प्रसिद्ध उदाहरण घेतों. ‘ राणीचें पुस्तक ’ म्हणून एक ग्रंथ सुमारें तीन चार वर्षांमागें प्रसिद्ध झाला तो सर्वांस माहीत असेलच. तें त्याचें गोड नांव, सोनेरी पुट्ठा, ग्रंथार्पणपत्र, मधून मधून नामी चित्रें; शेवटीं बड्या बड्या आश्रयदात्यांच्या नांवांची लांब मालिका, हीं सर्व पाहिलीं असतां डोळे दिपून जाऊन एकाद्या बड्या दरबाराची आठवण होते. पण आंत वाचूं लागावें तों मजकूर काय, ती भाषापद्धति काय, कविता काय, बडा दरबार पाहून डोळे चक्क झाल्यावर बड्या स्टार आफ इंडियांचीं, बड्या खान बहादुरांचीं भाषणें ऐकून अंतःकरण जितकें गार होऊन जातें, तितकेंच वरील मजकुरानें होतें. येवढा थाटमाट ज्या पुस्तकाचा त्याचा आदर केवढा झाला असेल तें वाचकांनींच मनांत आणावें. ‘राणीचें पुस्तक’! मग काय, साऱ्या जगास व त्यांत हिंदुस्थानास तें सर्वोपरी वंद्य झालें ! आतां याच्याच उलट दुसरा प्रकार पहा. ‘ सर्वसंग्रह ’ नांवाचें एक अत्यंत उपयुक्त मासिक पुस्तक सुमारें सहा सात वर्षें चालून तें बंद झाल्यास आज तित-कींच वर्षें झालीं. तें आजपर्यंत चाललें असतें तर आपल्या मराठी कवी-च्या सर्व ग्रंथांचा बहुधा जीर्णोद्धार झाला असता, आणि त्या पुस्तककाराचा

येवढा खर्च, मेहेनत व आस्था यांचें चीज झालें असतें. येवढा उद्योग पुनः उभा राहणें परम दुर्घटच; पण त्यांतून जरी यथाकथंचित् यापुढें तो राहिलाच, तरी नुकत्या कांहीं दिवसांपर्यंत जें त्यास अत्युत्तम साहाय्य होण्यासारखें होतें तेंही आतां समूळ नाहींसें झालें. वरील शब्द आमच्या साऱ्या वाचकांस लवकर समजतीलसें वाटत नाहीं, यास्तव त्यांच्या स्पष्टीकरणार्थ येथें सांगतों कीं, थोड्या दिवसांमागें कैलासवासी झालेले रा० रा० परशुरामपंततात्या गोडबोले, ज्यांच्या विद्वत्तेस्तव, सुस्वभावास्तव, व मराठी भाषेवर आणि कवितेवर जे त्यांनीं मोठे उपकार करून ठेवले आहेत त्यांस्तव वरील गोष्ट ऐकून सर्व हळहळले असतील, ते वरील 'सर्व संग्रहा'चें काम करीत असत. या कामास यांच्या इतका वाकबगार पुरुष दुसरा कोणी नव्हता हें सर्वांस माहीत आहेच; व याचें कारण मराठी कवितेचाच सर्व जन्मभर त्यांनीं मुख्यत्वें व्यासंग केला होता हें होय. यांनीं तिच्या प्रीत्यर्थ जे श्रम केले ते जर केले नसते तर मराठी कवितेचें ज्ञान आमच्या लोकांस आज कितपत असतें याचा मोठा संशयच वाटतो. असो; तर इतःपर या उद्योगाचे बहुतेक हातपायच मोडले असें ह्मणण्यास चिंता नाहीं. सेलर होंस, सोन्याच्या तोफा वगैरे कीर्तिदायक कृत्यांकडे जो पैसा खर्च झाला त्याच्या एका सहस्रांशानें वरील पुस्तकाचा इष्ट हेतु सिद्धीस गेला असता,व देशावर फार मोठे उउपकार झाले असते. पण आतां बोलून उपयोग काय? गोष्ट गेली ती गेली! अशा उत्कृष्ट पुस्तकाचा सरकारानें आपला आश्रय तोडला हें त्यास कितीही भूषणार्ह असो; पण एकंदर लोकांच्या समंजसतेस, रसिकतेस आणि उदारत्वास हें चिरकाळ लांछन लागून गेलें यांत संशय नाहीं! असो; तर याप्रमाणें वशिल्याचा आणि आर्जवाचा या जगांत कांहीं विलक्षण जोर चालतो! एरवीं अगदीं नादान असणारें पुस्तक सर्वांच्या आश्रयास पात्र होतें, आणि खरोखरी जें अत्यंत उपयोगाचें वें सर्वांच्या आश्रयास पात्र त्यास कोणी वर डोकेंही काढूं देत नाहीं. असो; तर चांगल्या ग्रंथांचीही अत्यंत शोचनीय उपेक्षा आणि तिरस्कार हे आपल्या भाषेची येवढी खराबी होण्याचें तिसरें कारण होय.

४. आतां या भाषादूषणाचे निरनिराळे कसे प्रकार आहेत ते दाखवितों. हे मुख्यतः तीन आहेत. पहिला प्रकार ह्मटला ह्मणजे चांगले शुद्ध मराठी शब्द, पण त्यांस इंग्रेजीचें स्वरूप दिलेलें:–जसें, 'ग्रंथकाराच्या विद्वत्तेची हा ग्रंथ साक्ष देत आहे,' 'मीं आपले विचार सभेपुढें ठेपतों अ० मांडतों,' त्याच्या भाषणाचा ठसा सर्वांवर उठला,' 'हा बिराळा प्रश्न आहे,' 'परिक्षेचा परिणाम,' 'मुलांचें भक्ष्य' इत्यादि.

दुसरा प्रकार संस्कृत शब्द, पण त्यांचा मुळचा अर्थ सोडून देऊन भलत्याच रीतीनें त्यांचा प्रयोग केलेलाः-जसें, 'स्वकपोलकल्पित ग्रंथ,' 'तूं त्याजवर कां नेहमीं अवलंबून राहतोस?,' 'निरुपद्रवी' इत्यादि. तिसरा प्रकार नवेच बनवलेले संस्कृत शब्दः—जसें, 'साल्हादाश्चर्य,' 'महत्वाकांक्षा,' 'आईबापांशीं आज्ञाधारकपणानें वागावें हें मुलांचें मुख्य कर्तव्यकर्म आहे,' इत्यादि, हे तिसऱ्या प्रकारचे शब्द एकदां जे ठरून बसले आहेत ते आहेत. दुसरें तिसरें बुक शिकायाला लागल्यापासून डिक्शनरींतले शब्द जे एकदां पोरांच्या तोंडांत बसून जातात ते अगदीं शेवटपर्यंत. ते खरे शब्द आहेत, किंवा त्यांच्यापेक्षां शुद्ध मराठी असे शब्द सांपडतील कीं नाहीं, हा विचार कोणीही करीत नाहीं, व करण्याची गरजही कोणास पडत नाहीं. 'त्याचें भाषण ऐकून सर्वांस साल्हादाश्चर्य वाटलें'—या वेड्या वाकड्या वाक्यापेक्षां '--सर्वांनीं मोठी वाहवा केली.'--'सारे तोंडांत बोट घालून राहिले' वगैरे साहजिक वाक्यें किती शोभतात! 'शिवाजीस महत्वाकांक्षा होती' यापेक्षां त्यांस 'राज्यलोभ होता' हें वाक्य; किंवा शेवटल्या वेड्यावांकड्या वाक्यापेक्षां 'आईबापांच्या आज्ञेंत चालावें हा मुलांचा धर्म होय' हें वाक्य किती चांगलें दिसतें! पण इतका विचार कोणी करावा? एकदां अनादिसिद्ध परंपरेनें जी वरील शब्दांस वहिवाट मिळाली आहे ती आहे. मोठमोठ्या ग्रंथांतून, भर सभेंत, वर्तमानपत्रांत, एरवींच्या बोलण्यांत वरील शब्द व वाक्यें उच्चारण्यास कोणासही तिळप्राय सुद्धां शंका वाटत नाहीं. वक्ते व्याख्यान देण्यास उठले कीं अगोदर सर्वांस विनंति करतात कीं, 'मी तुम्हांपुढें आपले विचार ठेवतों,' किंवा हेंही तितकें पसंतीस न पडून याहूनही छानी करण्याचें मनांत आल्यास '-विचार मांडतों' असें उत्कृष्ट मराठी बोलून आपल्या मोलवान वक्तृत्वास आरंभ करतात! बरें पण, त्यांच्यापुढें मेज तरी उभें केलें असतें! नाहीं तर विचारांस खालीं आधार न सांपडल्यामुळें बिचारे श्रोत्यांकडे घरंगळत जायचे! पुढें वक्तेमहाराज या विषयाकडे वळतात, त्या विषयाकडे वळतात, किंवा एकाच विषयाचें एकदां काळें अंग, दुसऱ्यानें गोरें अंग असें आपल्या प्रिय श्रोत्यांस अनुक्रमें करून दाखवितात! ग्रंथकर्त्यांची तरी शाक वक्त्यांहून कमी असते असें नाहीं. कोणी ह्मणतील न जाणो, कीं पुस्तकांतील मजकूर इकडून तिकडून उपटला असेल, यास्तव मुखपत्रावरच ठळठळीत अक्षरांनीं ते जगजाहीर करतात, कीं पुढील ग्रंथ असा तसा नव्हे—हा आहे स्वकपोलकल्पित, शुद्ध आमच्या गालांतून काढलेला!' भाषेचें तिसरें वसति-

स्थान न्यायाधीशांच्या कचेऱ्या. या ठिकाणचा मराठी भाषेच्या केवाऱ्यांस मोठा अभाव आहे. पण तेथें तर जी तिची विटंबना होते तीस पारच नाहीं! शेंकडों इंग्रेजी शब्दांची भेसळ, त्यांहून दुःसह असा, वर सांगितल्यासारखा धेडगुजरी मराठीचा प्रकार, न्यायासनीं बसलेल्या अधिकाऱ्यांकडून तर तिचा उच्चारही नीट होऊं नये. फार तर काय, पण मराठी भाषा जर मूर्तिमंत अवतरली, तर सगळ्या कोर्टांवर बेअब्रू केल्याची फिर्याद तीस पहिल्यानें करावी लागेल! तिच्या शब्दांचे, वाक्यांचे, उच्चाराचे जे तेथें प्रत्यहीं खून पडतात, तितके एका वर्षांत साऱ्या पृथ्वीवर पडत नसतील! प्रत्यक्ष न्यायदंड धारण करणाऱ्या कोर्टांकडूनच असा वाक्प्रवाह वाहतो, 'अरे! त्यानें तुला मारलें, तर तूं त्या वेळेस अवाज कां केला नाहीं?' 'तूं त्या वेळेस सूर्यांत उभा होतास?'!! बरें हें एक असो; पण परभाषेची सबब ज्यांस लागू पडत नाहीं अशा नेटिव वकिलांची तरी स्वभाषेवर केवढी आस्था असते! मागें कायद्यांच्या भाषांतराचा प्रकार वर्णिला आहे तो याविषयीं एक प्रमाण आहेच; आणि दुसरें त्यांचें कोडतांतील वक्तृत्व. 'अमुक अमुक आक्टाअन्वयें ('आक्टा'चा आणि 'अन्वया'चा मोठाच गोड अन्वय हा!) केदीस संशयाचा फायदा दिला पाहिजे,' 'या साक्षीदाराच्या जबानीस पुष्कळ वजन दिलें पाहिजे,' अशा प्रकारच्या सुंदर रूपानें मराठी भाषा कोडतांतून प्रकट झालेली दृष्टीस पडते. असो; तर याप्रमाणें येवढ्या उंच उंच शिखरांहूनही आमच्या भाषेचा प्रवाह जर असा अत्यंत दूषित होत्साताच खालीं येतो, तर नाटकवाल्यांसारख्या अशिक्षित लोकांतही तो तसाच दिसत असल्यास कांहीं आश्चर्य नाहीं. 'नाटक्कार कंपनी' 'नारायणरावाच्या मृत्यूचा फार्स' असे अशुद्ध, दूषित, आणि परम उद्वेगकारक शब्द ज्या छापखान्यांत त्यांच्या जाहिराती छापतात त्यांस, किंवा ज्या पत्रांतून त्यांच्या नोटिशी घातलेल्या असतात त्यांस, कशाही भूषणास्पद असोत; पण बहुधा अक्षरशून्य असणाऱ्या आमच्या 'नाटक्कार' मंडळ्यांस आह्मांस त्यांबद्दल मोठासा दोष लावतां येत नाहीं. असो; तर याप्रमाणें मोठ्या विद्वान् ह्मणविणाऱ्या ग्रंथकारांपासून तों अगदीं नाटकवाल्या मंडळीपर्यंत, किंबहुना सुतारांपर्यंत, शिंप्यांपर्यंत, आमच्या भाषेची अशी पायमल्ली व्हावी हा मोठा चमत्कार नव्हे काय? चार पांच वर्षांपूर्वी युनिवर्सिटीच्या वरच्या परीक्षांतून मराठी भाषा काढली तेव्हां चोहोंकडे मोठा गवगवा होऊन त्याबद्दल कित्येक वर्तमानपत्रांतून, मासिक पुस्तकांतून, व आमच्या विद्वन्मंडळींत ज्याच्या त्याच्या तोंडीं ती बाद

झाला व पुष्कळांनीं मराठी भाषेच्या संबंधें पक्षकारीपणा त्या प्रसंगीं प्रद-र्शित केला. पण शेवटीं फल काय? कांहीं नाहीं. त्याच सुमारास दुसरा एक मोठा वाद उत्पन्न होऊन त्याच्या संबंधानें आतां जसें चोहोंकडे गार होऊन गेलें आहे तसेंच याविषयींही झालें. नवे इंग्रेजी शब्द प्रचारांत आणण्याची, किंवा धेडगुजरी बोलण्याची त्यावेळेस जितकी कोणास शरम वाटत नव्हती तितकीच आतांही वाटत नाहीं. ज्या पत्रांनीं त्या प्रसंगीं स्वभाषेच्या कैवारानें वादामध्यें पुढारीपणा पतकरला, त्यांची तरी लिहिण्याची पद्धति तेव्हांपासून कितो शुद्ध झाली असेल हें सांगवत नाहीं. एकंदरींत, 'वचने का दरिद्रता' या न्यायास आमचे लोक हरए-क प्रसंगीं फार अनुसरतात!

५. असो; वरच्या लिहिण्यावरून एकंदरींत पाहतां मराठी भाषेच्या शुद्धीकडे कोणाचेंही विशेष लक्ष नाहीं असें दिसून येईल. आपला व-इंग्रेजांचा वर्णसंकर होऊन प्रभूच्या शरीराचें व रक्ताचें एका मेळ्यांत यथेच्छ भोजन करतां येईल त्या सुदिनाची आमच्या मधले पुष्कळ शाहणे लोक जशी वाट पाहत आहेत तशीच दोहोंच्या भाषांच्या संक-राचीही आमचे विद्वान् वाट पाहत नसतील ना! पण त्यांनीं पक्कें समजून ठेवावें कीं, वरील गोष्ट होणें परम दुर्घट आहे. आमच्या लोकांची इंग्रेजांत मिसळण्याची जितकी इच्छा आहे, तितकाच तसें करण्याविषयीं इंग्रेजांचा तिरस्कार आहे. याप्रमाणेंच इंग्रेजीच्या संप-र्कानें आमच्या मराठीचा मात्र नाश होण्याचा संभव आहे. इंग्रेजांस एकंदर सर्व गोष्टींप्रमाणें आपल्या भाषेविषयीं केवढा अभिमान आहे हें मागील अंकांत एके ठिकाणीं सांगितलेंच आहे. आपणांत जशी ह्मण आहे कीं, तीर्थीं गेल्याखेरिज मुंडण होत नाहीं त्याप्रमाणें ज्यास पक्कें इंग्रेजी शिकायाचें असेल त्यानें लंडन शहरचाच वास पतकरला पाहि-जे. हें तर काय, पण असें करूनही ती भाषा साध्य होईलच असें नाहीं. इंग्लिश उच्चार अगदीं बेचूक करणें व ती भाषा बेचूक लिहिणें हें जो इंग्लंडांत जन्मला त्यासच केवळ साध्य होय असें ते लोक ह्मण-तात. प्रसिद्ध सर वॉल्टर स्कॉट् व इतिहासकार रॉबर्टसन् यांच्याही ग्रं-थांत अशा इंग्रेजीच्या चुका आहेत कीं, लंडनांतलें एकादें पोर त्या शुद्ध करील, असें एके ठिकाणीं मेकालेनें लिहिलें आहे असें असल्या-वर मग या ठिकाणीं आह्मां नेटिवांचा काय पाड? असो; तर इंग्रेजांस आपल्या भाषेचा अभिमान येवढा जागृत आहे. पण आह्मी, पाहां! साहेबांच्या अशुद्ध लिहिण्याचा व उच्चारांचा आह्मांस राग व तिरस्कार न येतां उलटें त्याचें अनुकरण करण्यांत आह्मांस प्रतिष्ठा

वाटते. हें लोकांच्या देशाभिमानास व भाषाभिमानास मोठें लांछन होय. तसाच दुसरा हाही मोठा चमत्कार आहे कीं, जे इंग्रेज लोक आपल्या भाषेविषयीं येवढा मत्सर मनांत वागवितात तेच इतर भाषांच्या ज्ञानाविषयीं घमेंडी बाळगण्यांत यत्किंचितही कसर करीत नाहींत. नेटिवास इंग्रेजीचा प्रोफेसर करणें तर फारच दूर, पण प्रत्यक्ष संस्कृताचाही करण्यास मोठीच वाटाघाट करावी लागते, पण युरोपियनास इकडील कोणत्याही भाषेचें आधिपत्य देण्यास काडीमात्रही विचार पडत नाहीं! प्रोफेसर वेलैर्स् साहेबांनीं 'Indian English Corrected' असें कुर्रेबाजपणाचें नांव देऊन त्यांत शाळेंतील पोरें वगैरे ज्या चुका करतात त्या खोडून शुद्ध केल्या आहेत. पण त्याच साहेबांनीं स्वतः एक मराठी बूक करून त्यांत जी शब्दरचना व वाक्यरचना केली आहे तीस तोड नाहीं! त्यांतील एका धड्याचें नांव अजून आह्मांस आठवतें. तें 'पिवळा वामनमूर्ति' असें आहे. आमच्या वाचकांस या शब्दांचा अर्थ करण्यास बराच गोंधळ पडेल अशी आमची खात्री आहे; तसेंच आह्मांसही क्षणभर झालें. पण वर पाहतों, तों इंग्रेजींत The Yellow dwarf असे शब्द होते. तेव्हां साहेबांच्या अगाध ज्ञानाची आह्मांस एकदम प्रतीति होऊन आह्मी क्षणभर चकित होऊन राहिलों. असो; पण अशीं शब्दरत्नें व वाक्यरत्नें ज्यास यथेच्छ हवीं असतील त्यानें पाश्चिमात्य लोकांचें भाषण किंवा लिहिणें यांकडे अंमळ लक्ष पुरवावें ह्मणजे झालें. येथील बंडावरील बागेंत आंत उतरण्याच्या ठिकाणीं आमच्या लोकांकरितां एक पाटी लावली आहे तीवर लेख असा आहेः—'येथील झाडांस व पुस्पांस कोणीं हात लावूं नये.' येवढा शब्द झेपत नव्हता, तर साहेबांनीं साधा मराठी शब्द घालायाचा होता! असो; तर चमत्कार काय कीं, मनुष्यस्वभावांत असा विरोध अनेक वेळां दृष्टीस पडतो.

६. याप्रमाणें हल्लीं अनेक प्रकारांनीं मराठी भाषा दूषित होत चालली आहे. याचीं कित्येक कारणें मागें एकदां सांगितलीं आहेतच आतां या दूषणासही भूषण मानणाऱ्या कित्येक लोकांचें काय ह्मणणें आहे तें सांगतों. कित्येकांस असें वाटतें कीं, 'विचार मांडतों', 'ग्रंथ साक्ष देत आहे' वगैरे प्रयोग अप्रशस्त कां मानावे? इंग्रेजींतही तोच अर्थ त्या शब्दांनीं व्यक्त होतो; मग इंग्रेजींत जर ते वाईट दिसत नाहींत व तशी रूढि पडून गेली आहे, तर मग मराठींतही ते आणल्यास काय बिघडलें? हें ह्मणणें सकृद्दर्शनीं समंजस वाटतें; पण अंमळ विचार केला असतां सहज लक्षांत येईल कीं, हें गोड तत्वज्ञान

यथेच्छ चालविलें असतां साऱ्या भाषांचा एकदम लय होणारा आहे. मराठींत आपण ह्मणतों 'थंडी वाजते', 'मी वाट पहात आहें,' 'त्यानें मार खाल्ला'; मग इंग्रेजींत 'frost rings,' I am looking at your way,' he ate beating' असें ह्मणण्यास काय हरकत आहे? मराठींत जर तोच अर्थ व्यक्त होतो, वाक्य वाईट दिसत नाहीं, व अगदीं रूढ होऊन गेलें आहे, तर लंडनांत भर पार्लमेंट सभेंत अशीं वाक्यें बोलण्यास काय हरकत आहे? पण इतकेंच नव्हे; तर साऱ्या पृथ्वीवर जेवढ्या ह्मणून भाषा आहेत त्यांत वरील अर्थ ज्या शब्दांनीं व्यक्त करीत असतील त्यांचें हव्या त्या भाषेंत शब्दशः भाषांतर करून बोलल्यास काय बिघडलें? कांहीं नाहीं. आणि खरोखरच अर्थदृष्ट्या कांहीं बिघडलें नाहीं. पण भाषेंत जें शुद्धाशुद्ध ठरवतात तें केवळ अर्थावरच कधीं ठरत नसतें. प्रत्येक भाषेला 'इडियम्' ह्मणजे शब्दांचा किंवा वाक्यांचा प्रयोगविशेष ह्मणून एक निराळेंच तंत्र असतें; तें भाषेचा बहुधा जीवप्राण होय. त्यांत लवमात्रही इकडचें तिकडे होतां कामास नये. भाषेचा शुद्धाशुद्धपणा मुख्यतः त्यावर धरतात, व तिचें स्वारस्यही सगळें त्यावरच असतें. यास्तव तत्वज्ञानांत शिरून त्याची हयगय लवमात्रही करतां येत नाहीं. आणि वस्तुतः पहातां हें ठीकच आहे. प्रत्येक राष्ट्रास त्याचा स्वतःचा जसा निराळा पोषाक, निराळा धर्म, निराळा रीतिरिवाज असतो, तसाच वरील प्रयोगविशेषही असतो. उद्यां जर कोणीं आपणांस असा उपदेश केला कीं अहो, तुह्मी पागोटीं घालतां तीं कशाकरितां? डोक्यावर कांहीं असावें येवढ्याच करतांना? मग साहेबांसारख्या टोप्या कां घालाना? किंवा मुसलमानांत चुलत बहिणीशीं लग्न करतात, मिसर देशांत प्रत्यक्ष सख्या बहिणीशींही करीत, येवढ्यावरूनच जर कोणी इतर देशांत तशा व्यभिचाराबद्दल कोर्टांत सबब सांगूं लागला, तर त्यास कोर्ट काय उत्तर देईल? आपण येथें हातानें जेवतों ह्मणून इंग्लंडांतल्या खाणावळींतही तसेंच करून तेथील बुटणेराशीं जर मोठ्या निकरानें वाद करूं लागलों, तर तेथील लोक आपणांस काय ह्मणतील? असो; तर हीच गोष्ट भाषेसही लागते. तिचे प्रयोग जे एकदां ठरून गेले ते शिरसा वंद्य मानूनच चाललें पाहिजे. तेथें तर्कशास्त्राची मात्रा चालणें नाहीं.

७. तरी एका मोठ्या गोष्टीचा आणखी विचार केला पाहिजे. ती ही कीं, जे शब्द व जी रचना आपल्या भाषेंत नाहीं ती आणायाची असल्यास काय तोड करावी? रसायन, दर्शनानुशासन, भूगोल, अर्थशास्त्र वगैरेंतील पारिभाषिक शब्दांची मराठींत काय तजवीज करावी?

याविषयीं आमच्या पहिल्या अंकांत एके ठिकाणीं लिहिलेंच आहे; कीं संस्कृत भाषेचें साह्य आपल्या भाषेस असल्यामुळें या संबंधें बहुधा पंचाईत पडण्यासारखी नाहीं. ह्मणजे इंग्रेजींत ज्याप्रमाणें ग्रीक भाषेंतून नव्या शास्त्रांचीं नांवें बनवतात त्याप्रमाणें आपल्या मराठीस संस्कृताची अत्युत्कृष्ट सोय आहे. यास्तव कोणीं कोणीं ग्रंथकारांनीं अशा ग्रंथांत मुळची इंग्रेजीच जीं नांवें ठेविलीं आहेत तें बरावर नाहीं असें आह्मांस वाटतें. थोडया यत्नानें त्यांसारखी किंबहुना त्यांहूनही उत्कृष्ट अशीं नांवें संस्कृतांतून साधतां आलीं असतीं. हा एक प्रकार झाला. दुसरा प्रकार ग्रंथरचनेचा. मराठींत मुळचे ह्मणजे कायते छंदोबद्धच ग्रंथ आहेत; गद्यग्रंथ ह्मटले ह्मणजे पंचोपाख्यानासारखे तीन चार गोष्टींचे ग्रंथ आणि बखरी. यास्तव इंग्रेजींतल्या सारखे शास्त्रीय ग्रंथ, व्याख्यानें, निबंध वगैरे लिहितांना ग्रंथाची एकंदर रचना इंग्रेजी ग्रंथांच्याच धाटणीवर केली पाहिजे. ह्मणजे मजकूर कलमवार लिहून विरामचिन्हें ही जशीं इंग्रेजीच्या नमुन्यावर मराठींत मांडतात, त्याप्रमाणेंच लिहिण्याचा एकंदर झोंकही बहुधा इंग्रजीसारखाच आणल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. यास्तव येवढ्यापुरतें इंग्रेजीचें अनुकरण करण्यास चिंता नाहीं असें आह्मांस वाटतें,—कारण तसा मुळचा प्रकार आपल्या भाषेंत मुळींच नाहीं. याप्रमाणेंच ज्या कल्पना आपणांत पूर्वींच्या नव्हत्या त्यांचे द्योतक जे 'देशाभिमान,' 'लोककल्याण' 'सुधारणा' वगैरे शब्द ते जरी अगदीं नवे बनवले आहेत तरी ते ग्रंथांत घालण्यास कांहीं हरकत नाहीं. 'अशी आमची आशा आहे,' 'लिहिण्यास आनंद वाटतो कीं,' अशा प्रकारचे जे नवे सांप्रदाय आलीकडे प्रचारांत आले आहेत ते ही आपणांत पूर्वीं नसल्यामुळें आहेत तसेच ठेवण्यास कांहीं चिंता नाहीं असें आह्मांस वाटतें.

८. याप्रमाणें आमच्या मतें जेथपर्यंत इंग्रेजीचें अनुकरण करण्यास हरकत नाहीं तितकी मर्यादा सांगितली, हिच्या पलीकडे जें विनाकारण तिचें अनुकरण तें अनर्थावह होय यांत संशय नाहीं. परभाषेचें साह्य कोणत्याही भाषेनें कोठवर घ्यावें याविषयीं महाविख्यात इंग्रेजी ग्रंथकार जो ड्रायडन् ज्यानें एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं, तें साह्य त्या भाषेवरच उलटून जबरदस्ती करूं लागेल येथवर घेऊं नये. भाषेची उणीव नाहींशी करून तें तिच्या बरोबर उपयोगीं पडेल इतकेंच तें असावें. नाहीं तर आपल्या देशाची जशी स्थिति झाली आहे तशीच होण्याचा संभव. मराठ्यांचा इतिहास ज्यांनीं समग्र वाचला असेल त्यांस नाना फडनवीसाची राज्यनीति माहीतच असेल. पर-

राज्यांचा अपहार करण्याची हिकमत पहिल्यानें काढणारा पहिला गव्हरनर जनरल जो हेस्टिंग्स् त्यानें इंग्लिशांचा पगडा सगळ्या मुलखांत करण्याकरतां 'सब् सिडियरी आलायन्स' ह्मणजे आपलें सैन्य दुसऱ्या राजांपाशीं चाकरीस ठेवण्याचा तह हा प्रकार काढला. असा तह करण्याविषयीं त्याचा व पुढील गवरनरांचा नानास आग्रह चालला होता. पण त्यास त्यांतला मतलब कळून एकंदर राज्याची जरी त्यावेळेस फारच तारंबळ झाली होती तरी तो कबूल झाला नाहीं. त्यानें अनेक निकडीच्या प्रसंगीं त्यांचें साहाय्य मात्र मागितलें; पण तें इंग्लिशांनीं कधीं दिलें नाहीं. पण पुढें नाना मरण पावून दोन वर्षेंही पुरतीं लोटलीं नाहींत तोंच शेवटल्या पळपट्या पेशव्यानें इंग्रेजांचा फार दिवस मनांत धरलेला हेतु वसई मुक्कामीं शेवटास नेला. तेथील तहावर जी त्यानें सही केली ती पुढें झालेल्या राज्याच्या राजीनाम्यावरच केली असें ह्मटलें असतां चालेल. असो; तर आमच्या भाषेची ही जर तीच गति न होऊं देण्याचें आमच्या लोकांच्या मनांत असेल तर इंग्रेजीचा मराठीशीं जो दिवसेंदिवस अधिकाधिक निकट संबंध होऊं पाहत आहे त्यास त्यांनीं फार जपलें पाहिजे, या संबंधास वर जी मर्यादा सांगितली तीसही मराठ्यांच्या इतिहासांतलें वरच्यासारखेंच सादृश्य दाखवितां येईल. मराठ्यांच्या लष्करांत मुसलमान, युरोपियन वगैरे सुद्धां असत; महादजी शिंद्यानें तर इंग्रेजांच्या सारखीं पलटणें तयार करून त्यांस त्यांच्या सारखी कवायत शिकविली होती, व तोफखानाही संग्रहास ठेवला होता. त्याचा त्यास फार उपयोग झाला, व तो आणखी बरींच वर्षें वांचता तर त्याच्या योगानें तो काय करता हें सांगवत नाहीं! तर याप्रमाणें कांहीं बेताचे इंग्रेजी शब्द मराठींत घेतले असतां, व तींतील ग्रंथरचनाही तींत उतरली असतां तीस अपाय न होतां तिचें हितच होईल. इतकेंच मात्र कीं, यांस मूळच्या भाषेहून शिरजोर होऊं देतां कामास नाहीं.

९. याप्रमाणें प्रस्तुत विषयाविषयीं सामान्यतः विचार झाला. आतां भाषादूषणाचीं कांहीं उदाहरणें देतों. एक आपल्याच लोकांच्या ग्रंथांतलीं; आणि दुसरीं परकी लोकांच्या ग्रंथांतून. पहिल्या प्रकारच्या ग्रंथांच्या उदाहरणार्थ रा. सा. विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांचें प्रसिद्ध पुस्तक 'हिंदुस्थानचा इतिहास' हें घेऊं. हें भाषांतर आज सुमारें पंधरा वर्षें प्रसिद्ध असून युनिव्हर्सिटींत बी. ए. परीक्षेस मराठीकडे नेमलें असे. शिवाय हेंही लक्षांत आणलें पाहिजे कीं, जेव्हां हें लिहिलें त्यावेळेस इंग्रेजीचा

प्रसार आतांप्रमाणें झाला नसल्यामुळें मराठी भाषा हल्लींच्या इतकी तेव्हां दूषित झाली नव्हती--

"(भा. २ पृ. ३५१) पुढें त्यानें आणखी एक तसाच प्रयत्न केला; तो विशेष मोठा होता. त्याचा प्रकारः--शाहूचें दैव खुलल्यामुळें मराठ्यांच्या गादीचा दुसरा वारीस संभाजी हा झांकून गेला होता, तथापि त्यानें आपल्या राज्याची गादी कोल्हापूर येथें स्थापिली होती, आणि तो आपल्या वंशाचें दक्षिणेकडील राज्य हातांत राखून सगळ्या राज्याविषयीं वारसा सांगतच होता. असोफजानें, त्याचा पक्ष विधिपूर्वक उचलिला असें न दाखवितां, मराठ्यांस आपल्या देशासंबंधी जी खंडणी द्यावयाची होती ती कोणास द्यावी, अशा संशयांत पडल्यासारखें ढोंग केलें; आणि उभय पक्षींच्या लोकांस आपल्या हक्कांची शाबिदी दाखविण्याविषयीं सांगितलें. या त्याच्या मागण्यानें शाहूस फार क्रोध आला. तो राग काढण्यास बाजीराव हें त्यास तयारच साधन मिळालें. इ०.

"(पृ. २३७) शिवाजी हा मोठ्या सरदाराचा मुलगा असून, त्यानें प्रथम धाडशी व कपटी अशा चोरांच्या सरदारांचा वेष धरून संसार आरंभिला; परंतु पुढें पक्क दशेस येऊन तो मोठा कुशल सरदार व शहाणा राज्यकर्ता होऊन गेला. तो जी आपली कीर्ति ठेवून गेला, तिची बरोबरी अथवा तिच्या जवळ जवळ चालही त्याच्या देशबांधवांतून अद्यापि कोणी एकानेंही केली नाहीं. जवळच्या देशांची स्थिति गडबडलेली होती, त्यामुळें ज्या संधि मिळाल्या, त्या योगेंकरून यापेक्षां कमी बुद्धिमान् सरदारही कदाचित् आपलें हित करून घेता; परंतु धर्माविषयीं श्रद्धा जागृत करून तिच्या द्वारानें मराठे लोकांत स्वदेशाभिमान उत्पन्न करणें, आणि त्या योगानें औरंगझेबानें मुसलमानी धर्माविषयीं दुराग्रह धरून हिंदूंचे छळ करणें इत्यादि ज्या कांहीं चुक्या केल्या, त्यांची संधि साधून आपला फायदा करून घेणें, हें काम करण्यास शिवाजीसारखाच बुद्धिमान् पाहिजे होता. इ०.

"(किस्ता) शिवाजी प्रथम चकित झाला होता, तो सांवरून पुनः लढाई करूं लागला; तेव्हां आपली सामग्री शिवाजीनें मारून नेली असें पाहून नाइलाज होऊन दिल्लीरानें विजापुरचा वेढा उठविला.

"(भा. २ पृ. २७५) या सर्व भारी मेहेनतीच्या कामांचा विचार करीत असतां, त्याच्या उतारवयामध्यें ज्या संकटांचें व दुःखांचें त्यावर आच्छादन पडलें होतें त्यांतून त्यानें मोठ्या धैर्यानें आपलें डोकें कसें वर काढलें, याविषयीं त्याची स्तुति न करणें हें अशक्य आहे.

"(--पृ. २८७) हे बंदोबस्त होऊन फार वेळ झाला नाहीं, इतक्यांत

आपला अंतकाळ जवळ येत आहे असें त्यास समजलें. त्या भयंकर प्रसंगीं त्याणें. शाहजादा अझीम यास स्वतः पत्र लिहिलें किंवा सांगून दुसऱ्याच्या हातून लिहवविलें आहे; त्यांत ऐहिक उपदेश व निर्वाणचीं भाषणें असून मधून मधून कांहीं तुटक तुटक वाक्यें आहेत; त्यांत जे पश्चात्तापाचे उद्गार आणि परलोकची भीति यांहींकरून त्याचें अंतःकरण गलबललें होतें, तीं बाहेर पडलीं आहेत. इ० इ० "

वरच्यासारख्या भाषेचा प्रकार प्रस्तुत भाषांतरांत येथून तेथून आहे. मधून मधून भाषांतर चांगलें आहे खरें, व कोठें कोठें शब्दही चांगले निवडून घेण्यासारखे घातले आहेत; पण ज्यांकरितां हें भाषांतर ग्रंथकारानें केलें त्यांस याचा काडीइतकाही उपयोग होण्यासारखा नाहीं असें ह्मटल्यास हरकत नाहीं. असे इतिहासग्रंथ असल्यावर एकंदर लोकांचेठायीं इतिहासाचें येवढें अज्ञान असल्यास नवल काय !

आतां दुसऱ्या प्रकारचे ह्मणजे परकी लोकांचे ग्रंथ पाहूं. यांच्या उदाहरणार्थ 'साधारण प्रार्थना' हें पुस्तक घेऊं. खिस्ती 'दीक्षितां'च्या मंडळानें तयार केलेलें हें पवित्र पुस्तक सैतानानें आमच्या डोळ्यांवर झांपड घातलें असल्यामुळें आह्मांस चांगलें वाटत नसेल तर नकळे; पण आमचा आह्मांस जो त्याचा अनुभव वाटतो तो मनोभावानें आम्ही आमच्या वाचकांस कळवितों. आम्हीं हें पुस्तक सगळें वाचलें नाहीं हें मोकळे मनानें कबूल करतों; फार तर काय, पण एक पानही आमच्यानें सबंध वाचून जाववलें नाहीं. असा यांत काय गुण असेल तो असो! तरी इकडून तिकडून चाळून पाहतां या पुस्तकापासून दोन चार फार चांगले उपयोग होतीलसे आम्हांस वाटलें. एक ज्यास झोंप येत नसेल त्यानें हें हातीं घ्यावें, म्हणजे दोन चार वाक्यांत झोंप ठेवलेली; कोणास जर करमेनासें झालें तर चार घटका त्यास खो खो हसविण्यास यासारखें साधन नाहीं; कोणाला जर वर्षा सहा महिन्यांची सक्त मजुरीची शिक्षा द्यावयाची असली, आणि तो तर प्रकृतीनें अशक्त आहे, तर हें पुस्तक सबंध वाचणें त्या शिक्षेच्या मोबदला दिल्यास चालेल; किंवा अशुद्ध वाक्यें शुद्ध करण्यास विद्यार्थ्यांस जर द्यावयाचीं असलीं, तर हें पुस्तक बाळगलें असतां दुसरीकडे धुंडण्याची बिलकुल गरज राहणार नाहीं !

मागील पुस्तक अंमळ इकडे तिकडे वाचण्याचे तरी आह्मांस श्रम पडले; पण तेही श्रम प्रस्तुत ग्रंथाचे दयाळू कर्ते आम्हांस देत नाहींत. खरोखरी पाहतां 'साधारणी प्रार्थने'चें मुखपत्रही आमच्या उपयोगीं पडण्यासारखें आहे; पण तसें करणें फारच अप्रतिष्ठित जाणून प्रस्तावनेंतले थोडके चुटके वाचकांस सादर करतोः—

" इंग्लंड देशच्या मंडळीनें पहिलें मंडळींतील भजनाचें पुस्तक रचिलें, त्या वेळापासून त्यांतील गोष्टींहून ज्या भिन्न आहेत त्या हटानें नाकारणें, अथवा सहज अंगीकारणें, ह्या दोन्ही गोष्टी न करतां मध्यम क्रम धरिला, यांत मोठा शहाणपणा दाखविला आहे. कारण आम्हास अनुभवावरून असें समजून आलें आहे कीं, ज्या गोष्टी विचारपूर्वक स्थापित आहेत, त्यांत फेरफार करण्याचें अगत्य नसून पालट केल्यावरून अनेक प्रकारच्या अडचणी लागल्या आहेत; आणि अशा फेरफारानें ज्या गोष्टी दूर करण्याच्या होत्या त्यांपेक्षां अडचणी फार व अधिक मोठ्या लागल्या आहेत." इ० इ०

" सकाळची व संध्याकाळची प्रार्थना मंडळस्थानांत, भजनस्थानांत अथवा कठड्यांत ज्या ठिकाणीं म्हणत आले आहेत, तेथेंच ह्या प्रदेशांतील धर्माधिकाऱ्यानें निराळा हुकूम दिल्हा नसल्यास ह्मणावी. आणखी कठडे मागल्या काळाप्रमाणें राहूं द्यावे.

" आणि लक्षांत ठेवावें कीं साहावा एडवर्ड राजा याच्या दुसऱ्या वर्षी पार्लिमेंताच्या अधिकारानें या इंग्लंडच्या मंडळींत जीं मंडळीचीं व आचार्यांचीं भूषणें चालत होतीं, तींच आचार्यत्व करण्यांत नेहमीं राखून उपयोगास लावायाचीं आहेत."

सकाळची प्रार्थनाः--

" माझ्या पातकापासून आपलें मुख आवरून घे; व माझें सर्व अन्याय पुसून टाक. गीत ५१. ९.

" देवाचे यज्ञ ह्मणजे फुटलेला आत्मा, फुटलेलें व नम्र झालेलें हृदय, हे देवा, तूं तुच्छ मानणार नाहींस. गीत ५१. १७.

" आपलीं वस्त्रें नका, तर आपलें हृदय फाडा; आणि परमेश्वर जो तुमचा देव त्याकडे फिरा; कां कीं तो कृपाळू व दयाळू, मंदक्रोध व फार मायाळू आहे, आणि विपत्तीविषयीं अनुतापी आहे. योएल २. १३.

" पश्चात्ताप करा, कां कीं आकाशाचें राज्य जवळ आलें आहे. मात्थी ३. २."

आणखी एकच लहानसा उतारा घेतोंः--

" शुभ्रसप्तकांतील सोमवार--

देवा, त्वां या समयानुसार आपल्या पवित्र आत्म्याचा प्रकाश पाठवून आपल्या विश्वासू लोकांच्या अंतःकरणांस शिकविलें तसें आह्मास त्याच आत्म्यानें हरएक गोष्टींत यथार्थ समज प्राप्त होऊन त्याच्या पवित्र शांतवनावरून सर्वकाळ आनंद करावा असें कर; आमचा तारणारा ख्रिस्त येशू याच्या पुण्यास्तव, जो तुजबरोबर पवित्र आत्म्याच्या ऐक्यांत एकच देव निरंतर असून युगोयुगीं जगतो व राज्य करितो. आमेन."

वरील वाक्यें आमच्या वाचकांपैकीं कितीकांस समजलीं असतील तीं असोत; आह्मांस तर या भाषांतरासारखाच त्याचा हेतुही बिलकूल कळत नाहीं. मराठींत भाषांतर म्हणजे काय ? ज्यास इंग्रेजी ग्रंथ कळत नाहीं त्यास त्यांतील अर्थ मराठी भाषेनें कळावा हाच त्याचा उद्देश कीं नाहीं ? हा उद्देश ख्रिस्ती लोकांनीं जीं शेंकडों भाषांतरें आजपर्यंत केलीं व अजून करीत आहेत त्यांच्यापैकीं कितीएकांनीं सिद्धीस जातो बरें ? प्रस्तुतच्या इतकींच जर तीं सर्व उतरलीं असलीं, तर ते ग्रंथ मूळचे इंग्रेजीचे इंग्रेजींतच ठेवणें फार बरें होतें असें ह्मणण्यास कांहीं चिंता नाहीं. भाषांतर उतरण्याचा व छापण्याचा तरी अटाट तशानें वाचता ! असो; पण येवढी उघड गोष्टही आमच्या ख्रिस्तभक्तांस दिसत नाहीं; त्यांस वाटतें कीं आपल्या सद्धर्मांतील ग्रंथ देवनगरी लिपींत नुसते लोकांच्या दृष्टीस पडले तरी तेवढ्यानेंही त्यांचें तारण होईल ! असें त्यांचें मत असल्यास आम्हीं त्यांस एक सूचना करतों कीं, आलीकडे भराभर बेरीज, गुणाकार वगैरे करण्याचीं जशीं यंत्रें केलीं आहेत तसें एका बाजूला मराठी व्याकरण व दुसऱ्या बाजूस मराठी कोश अशीं आंत घालून भराभर भाषांतरें तयार होण्याचें त्यांनीं एक यंत्र तयार करावें. म्हणजे तेणेंकरून त्यांच्या शुभवर्तमानाच्या कृत्याचा फार त्वरित जगावर प्रसार होईल !

१०. आतां सरतेशेवटीं बोलण्याच्या किंवा लिहिण्याच्या मराठी भाषेच्या शुद्धतेचें एक निश्चित प्रमाण तरी कोणतें धरावें तें सांगतों. एक मराठी कवि व दुसरें प्रमाण आपल्या स्त्रिया वगैरे. पहिल्यांच्या भाषेंत परभाषेच्या संस्काराची बिलकूल शंकाही नाहीं हें उघडच आहे; यास्तव त्यांत जे शब्द व जे प्रयोग आढळतील ते अर्थांतूच अत्यंत शुद्ध होत. दुसरें प्रमाण तरी तसेंच मजबूत आहे. आपल्या बायकांच्या भाषेस अजून आपल्याप्रमाणें परभाषेचा विकार जडला नाहीं यास्तव त्यांचें बोलणें अगदीं शुद्ध मराठी धरण्यास चिंता नाहीं. असेंच वृद्ध मनुष्यांचें, व ज्यांस इंग्रेजीचा गंधही लागला नाहीं अशा एकंदर सर्व लोकांचेंही बोलणें शुद्धतेचें उत्कृष्ट प्रमाण होय. अशांस समजण्यासारखा जो ग्रंथ झाला त्याच्या शुद्धतेविषयीं मग ज्यास्ती बोलणेंच उरलें नाहीं. यास्तव जो कोणी मराठी लिहील त्यानें जर नेहमीं हें मनांत ठेवलें कीं, हें वाक्य मीं जर इंग्रेजी न समजणाऱ्या एखाद्या मनुष्यापुढें वाचून दाखविलें तर तें त्यास कितपत समजेल, तर सध्यांचा भाषादूषणाचा लोप हळू हळू अगदीं नाहींसा होऊन जाईल. ईश्वर करो, आणि आमच्या ग्रंथकारांच्या ठायीं स्वभाषेच्या शुद्धतेविषयीं असा अभिमान सतत जागृत राहो !

लेखनशुद्धि.

लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत्.॥*

रघुवंश.

अंक १० –(१) उपोद्घात (२) शास्त्र आणि रूढि (३) व्याकरणाचें प्राधान्य (४) भाषा आणि व्याकरण (५) त्यांचा परस्पर संबंध (६) मराठी भाषेची स्थिति (७) लेखनपद्धति बसविण्याचें साधन (८) विषयाचीं तीन सदरें (९) वर्णबुद्धि (१०) शब्दशुद्धि (११) वाक्यशुद्धि (१२) सारांश.

१. लेखनशुद्धि ह्मणजे शुद्ध लिहिण्याची पद्धति. हीविषयीं सध्यां बरेच नियम ठरले आहेत; आणि शुद्ध कसें लिहावें, ह्मणजे ऱ्हस्व दीर्घ, अनुस्वार वगैरे विषयीं विद्यार्थ्यांकरतां लहान पुस्तकेंही कांहीं झालीं आहेत. यांविषयीं आह्मांस कांहीं विशेष लिहिणें नाहीं. तरी या विषयाच्या संबंधाच्या आणखी कांहीं गोष्टी आहेत त्यांविषयीं विचार करणें अवश्य आहे. त्यांविषयीं पूर्णपणें असें विवेचन आजपर्यंत कोणींच केलेलें नाहीं. असें समजून या अंकांत त्यांविषयीं कांहीं विचार प्रदर्शित करतों.

२. कोणत्याही आचाराची शुद्धता ह्मणजे तो बरोबर आहे कीं नाहीं याचा निर्णय नेहमीं दोन गोष्टींवरून होतो. एक शास्त्र आणि दुसरी रूढि. शास्त्र ह्मणजे तत्त्ववेत्त्या पुरुषांनीं चांगला विचार करून घालून दिलेले नियम; आणि रूढि ह्मणजे कालगत्या पडलेला प्रचार. या दोहोंचा अगदीं प्रथमारंभीं अर्थातच पूर्ण मिलाफ असतो, किंवा निदान पुष्कळ असतो; पुढें हळू हळू रूढि ढिली पडत जाऊन कधीं कधीं ती शास्त्राच्या अगदीं उलटही होते. हा प्रकार लोकव्यवहारांत, धर्मात, वगैरे जेथें तेथें दृष्टीस पडतो. असो; तर याप्रमाणेंच प्रस्तुत विषयाचाही विचार आहे. अमुक लिहिणें शुद्ध आणि अमुक अशुद्ध याचा निश्चय ह्मटला ह्मणजे एक शास्त्रावरून ह्मणजे व्याकरणावरून; आणि दुसरा रूढीवरून ह्मणजे बोलण्यांत किंवा लिहिण्यांत तसा प्रयोग होतो यावरून. जेथें दोन्ही प्रकार जमतात तेथें ठीकच आहे; पण जेथें दोहोंचा विरोध येतो, तेथें बरीक मोठी पंचाईत येते. अशा ठिकाणीं कोणता मार्ग काढावा ?

३. आतां खरोखरी ह्मटलें असतां असा वाद जेथें उत्पन्न होतो तेथें व्याकरणाप्रमाणें निर्णय करावा; ह्मणजे जो शब्दप्रयोग किंवा वाक्यप्रयोग व्याकरणाच्या नियमांस अनुसरून असेल तोच खरा ह्मणावा. असें केलें

---

* " लिपी म्हणजे बाराखडी चांगल्या शिकून हा [रघु] नदीच्या मुखानें जसें अफाट समुद्रांत शिरावें त्याप्रमाणें विद्येत शिरला."

असतां भाषा निर्दोष होऊन तींत चोहोंकडे सारखा मेळ बसेल; आणि यामुळें शिकणारास व शिकविणारास दोघांसही ती जास्त सुलभ होईल. याप्रमाणें तिचें बाह्यस्वरूप चांगलें नीटनेटकें होईल. पण वरील प्रकार जर सर्वथैव चालवला, त्यास कांहींच नियमित मर्यादा केली नाहीं, तर भाषेची मोठीच हानि होईल. तिचा स्वेच्छाप्रचार बंद होऊन ती व्याकरणाच्या सूत्रांनीं जशी कांहीं अगदीं बद्ध होऊन जाईल. आणि तिचें स्वरूप कांहीं तऱ्हेवाईक, बोजड अशा प्रकारचें होऊन कृत्रिमतेचा मोठा दोष तिजवर सर्वथा येईल ह्मणजे चालत्या बोलत्या माणसांत आणि मनुष्याचा पुतळा करून त्याच्याकडून नेहमींचे व्यापार यांत्रिक शक्तीनें करविले असतां त्यांत, या दोहोंत जितका भेद दिसेल तितकाच स्वेच्छाप्रचार जिला आहे अशा भाषेंत आणि व्याकरणानें चोहोंकडून बांधून टाकलेल्या भाषेंत दृष्टीस पडेल. सारांश पावसाचें पाणी जसें अगदीं शुद्ध असतें खरें पण अगदीं बेचव लागतें, आणि निर्वाहास अगदीं उपयोगाचें नाहीं, त्याप्रमाणेंच वर कल्पिलेली शुद्ध भाषा होय; पण तेंच पाणी जमिनीवरून वाहून त्यांत तींतील अनेक द्रव्यें मिसळलीं असतां तें दूषित होतें खरें, पण मधुर होऊन सेवनीय होतें. त्याप्रमाणेंच स्वच्छंदानें चालणाऱ्या भाषेची गोष्ट होय. वैयाकरण्याच्या दृष्टीस जे तिचे दूषणप्रकार दिसतात तेच तिच्या अंगीं अर्थव्यंजकता, माधुर्य, चलखपणा वगैरे गुण आणणारे असतात.

४. पण इतकेंच नव्हे. वर व्याकरण प्रधान आहे म्हणून सांगितलें त्यामुळें केवळ भाषेच्या प्रचारावरूनच शब्दांचा किंवा वाक्यांचा प्रयोग शुद्ध मानणें बरोबर नाहीं हें खरें: पण एकें रीतीनें पाहतां प्रचाराकडेच मोठी प्रधानता येते. ती अशी कीं, न्यायदृष्ट्या जरी व्याकरणावरूनच प्रयोगाची शुद्धता मानणें बरोबर आहे: तरी कालदृष्ट्या प्रचारासच अधिक मान दिला पाहिजे, कारण व्याकरणाची उत्पत्ति जर पाहिली, तर ती भाषेच्या फारच मागून होते. आणि जेवढीं म्हणून शास्त्रें आहेत त्यांस तरी हीच गोष्ट लागते: कीं प्रचार आधीं; आणि मग त्यावर विचार करून कांहीं नियम बसवून ते नियम हळू हळू पूर्ण झाले, म्हणजे ते शास्त्र होतात. असें तर खचीत झालें नाहीं, कीं वैयाकरण अध्यक्षस्थानीं बसून सर्व राष्ट्र त्याच्या पुढें हात जोडून उभें राहून त्याचीं सूत्रें त्यांनीं उतरून घेतलीं, आणि घरोघर जाऊन त्या सूत्रांप्रमाणें बेचूक बोलण्यास आरंभ केला! तसेंच जेथें जेथें एखादी पंचाईत पडूं लागेल तेथें तेथें बोलतांना तसेंच अर्धे थांबून वैयाकरणांकडे आले, आणि विचारूं लागले, कीं महाराज, अमुक अमुक शब्दाला विभक्तिप्रत्यय नीट लागत नाहीं, किंवा अमुकापासून अमुक अर्थी तद्धित साधतां येत नाहीं, तर या ठिकाणीं तुम्ही काय निर्णय देतां तो द्या; म्हणजे त्याप्रमाणें

मी एका मनुष्याशीं बोलतांना अर्धेंच वाक्य टाकून आलों आहें तें जाऊन पुरतें करीन ! असा तर प्रकार खचीत झाला नाहींना ? ज्यास जसा त्यावेळेस प्रत्यय लावतां आला, किंवा प्रयोग करतां आला, तसाच त्यानें दामटला असेल यांत संशय नाहीं. लहान मुलें जेव्हां पहिल्यानें बोलूं लागतात तेव्हां 'करला,' 'मरला' असे भूतकाळ, किंवा 'बुवा'–'बुवे' अशा अशा प्रकारचीं अनेक वचनें वगैरे रूपें प्रयोगसादृश्यावरून साधतात हें पुष्कळांच्या लक्षांत असेलच; व याप्रमाणेंच पहिल्या पहिल्यानें भाषेचा उद्भव हळू हळू होत गेला यांत संशय नाहीं. त्या वेळेस अष्टाध्यायीच्या अमुक अमुक सूत्रावर अमुक अमुक वार्तिक आहे तस्मात् हा प्रयोग अशुद्ध आहे, असें ह्मणण्यास मुळींच जागा नव्हती हें उघड आहे. तेव्हां भाषेंत व व्याकरणांत इतकें अंतर आहे! भाषा केव्हां उत्पन्न झाली, कशी झाली, व कोठें झाला याचा विचार ह्मटला म्हणजे पर्वत केव्हां उत्पन्न झाले, समुद्र केव्हां पाण्यानें भरला या गोष्टींच्या शोधा इतकाच गहन आहे ! आणि व्याकरणांची उत्पत्ति तर सर्व भाषांची सांगतां येईल; कित्येकांची तर अगदीं आलीकडे झाली आहे, आणि अजून अशाही शेंकडों भाषा असतील कीं ज्यांस व्याकरणाची ओळखही नाहीं !

५. वरील उपपादनावरून वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल कीं, भाषा ही बहुधा अनादि आहे; तेव्हां कायद्याप्रमाणें वहिवाट जर पाहिली तर व्याकरणाच्या तर्फे फैसल्ला न होतां प्रचाराच्याच तर्फे होईल. जे प्रयोग शेंकडों वर्षें बसून गेले आहेत, कीं भाषेचा आणि त्यांचा जणों काय एकच जीव होऊन गेला आहे, त्यांस व्याकरणानें उपटून टाकण्याचा यत्न करणें ह्मणजे इंजनेरास सडक बांधायाची असतां त्यानें मधील डोंगर व पर्वत उपटून दूर फेंकून देण्यासारखेंच कृत्य आहे ! ज्यांचीं मुळें अगदीं भाषेच्या मुळां इतकींच बहुतेक पोंचलीं आहेत असे प्रयोग वैयाकरणांनीं कितीही आपली शक्ति वेंचली तरी कसे निघतील ? फार झालें तर, आपल्या व्याकरणांत मोठमोठ्या डोळ्यांत भसकन् जाणाऱ्या अक्षरांनीं तो अमुक अमुक प्रयोगांस निषिद्ध करून त्यांवर बहिष्कार टाकील; पण रोमच्या पोपमहाराजांच्या बहिष्कारास यत्किंचितही न जुमानतां त्यांची आज्ञा एकीकडे झुगारून देऊन पृथ्वी जशी फिरतेच आहे,—फार तर काय, पण त्या युरोपियन शंकराचार्यांचा व्याटिकन नामक सुंदर मठ व प्रत्यक्ष धर्ममूर्ति स्वतः यांसही तिजबरोबर फिरावें लागतेंच; त्याप्रमाणेंच अशा जुलमी व्याकरणकर्त्यांचीही फजिती होते !* यास्तवच संस्कृत वैयाकरणांचा पहिला

* वरील संबंध आमच्या साऱ्या वाचकांच्या लक्षांत येण्यासारखा नाहीं; यास्तव तो फोडून सांगितला पाहिजे. ग्यालिलियोनें पृथ्वीच्या गतीचें नवेंच मत काढ-

(पुढें चालू.)

मोठा सिद्धांत हा आहे कीं, ' प्रयोगशरणाः वैयाकरणाः, ' वैयाकरण हे प्रयोगांचे बांधील आहेत, त्यांच्यापुढें यांचें शहाणपण खुंटतें. ते जसे असतील तसेच घेऊन यांस चाललें पाहिजे, त्यांशीं दांडगाई करून कांहीं उपयोग नाहीं. भाषा ही कोणी महानदीच होय. हिचा प्रवाह सतत वेगानें धांवणारा व अत्यंत उच्छृंखल असा असतो. यास्तव त्यास रोध करणारीं जीं धरणें, पूल वगैरे बांधणें तीं फार जपून बांधावीं लागतात. हीं जर तिच्या अनुरोधानें बांधलीं, अशीं कीं, तिच्या स्वच्छंद गतीस तीं प्रतिबंधक न होत, तरच त्यांचा कांहीं टिकाव! नाहीं तर वैयाकरणरूप इंजनेरांनीं आपली सगळी कर्तबगारी खर्चून जरी आपल्या मतें मोठें भक्कम काम केलें असलें, तरी एकादे दिवशीं इंजनेर साहेब खुद्द पुलावर उभे राहून नदी वेगास हंसत असतांच वेळेनसार धडाड होऊन नदी आपलें सामर्थ्य प्रकट करायाची! असो; तर जसें शहर नदीच्या अनुरोधानें वसतें; शहराच्या अनुरोधानें नदी वाहत नाहीं; त्याप्रमाणेंच भाषेच्या अनुरोधानेंच व्याकरणानें नेहमीं चाललें पाहिजे, त्याच्या अनुरोधानें ती कधीं चालायाची नाहीं!

६. जो व्याकरण नवें करूं जाईल किंवा भाषेचें शोधन करण्याच्या वगैरे खटपटीस पडेल त्यानें वरील गोष्टी चांगल्या पक्केपणीं ध्यानांत ठेवल्या पाहिजेत. पण त्यांकडे आपल्या भाषेत सर्वथा लक्ष दिलेलें दिसत नाहीं. भाषेतील रूढ शब्द, रूढ प्रयोग यांस बळेंच फिरविण्याचा आज बरींच वर्षे उद्योग चालू आहे. याविषयीं पुढें विशेषतः लिहिण्यांत येईल. सध्यां इतकेंच सुचवितो कीं, मागील कलमांत भाषेच्या प्राबल्याविषयीं जें लिहिलें तें आपल्या मराठी भाषेस तर फारच लागू पडतें. संस्कृत, इंग्लिश वगैरे भाषा व्याकरणाच्या अटकावांत आज शेंकडो वर्षे तरी आहेत. पण आमच्या मराठीस तो संस्कार नुकता नुकता लागत चालला आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. तिचें नियमन करण्यास्तव आमच्या पाणिनीनें उद्योग केल्यासच नुकतीं कोठें चाळीस वर्षे होत आहेत. त्याच्या आधींचा सर्वकाळ तर तीस कोणतेंच बंधन माहीत नव्हतें. अजून तरी वरील दोन भाषांप्रमाणें तींत कोणी मोठे नामांकित ग्रंथकार होऊन तिचे प्रयोग त्यांनीं बसवून टाकले आहेत असेंही झालें नाहीं. तिचा प्रचार अजून बहुधा

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)
त्याबद्दल त्याचा पोपमहाराजांनीं छळ केला हें सर्वांस माहीत असेलच. पण इतक्यानेंच झालें नाहीं. त्या ख्रिस्ताच्या प्रतिनिधीनें लवकरच एक आज्ञापत्र काढलें, कीं पृथ्वीनें फिरूं नये!!! या एकंदर वृत्तांतावरून ख्रिस्ती धर्मानें अंगीं येणाऱ्या शांतीचें व ज्ञानाचें स्वरूप उत्कृष्ट दृष्टीस पडतें!

स्वच्छंद वृत्तीचाच आहे. यास्तव तिला जीं बंधनें करायाचीं तीं फार जपून केलीं पाहिजेत. तरच तीं कांहीं निभावून भाषेचें हित होईल.

७. आपल्या भाषेच्या मूळ भाषा ह्मटल्या ह्मणजे बालभाषा, संस्कृत, फारशी व आरबी ह्या होत; यास्तव तिची लेखनपद्धति वसविण्यास या चारी भाषांचें चांगलें ज्ञान अगोदर अवश्य पाहिजे. हें अजूनपर्यंत कोणी ह्मणण्यासारखें संपादन केलेलें आह्मांस माहीत नाहीं. अलीकडे युनिवर्सिटीच्या परीक्षांत संस्कृत घातल्यामुळें त्याचा प्रचार बराच होऊन हें एक अंग पुष्कळांस साध्य झालें आहे खरें. पण या खेरीज बाकीच्या तिहींचें ज्ञान फारच थोडक्यांस असेल. मोलस्वर्थच्या कोशांत मात्र शब्दव्युत्पत्ति देतांना वरील भाषांतील मूळचीं रूपें पुष्कळ ठिकाणीं दिलीं आहेत. पण त्यावर आज सुमारें पन्नास वर्षांत याविषयीं कोणी यत्किंचित्‌ही विचार केला आहेसा दिसत नाहीं. आह्मीं साहाव्या अंकाच्या शेवटीं ज्या थोड्या चुका दाखविल्या आहेत त्यांवरून पाहतां या कोशांत फेरफार करण्यास बरीच जागा अजून असेल यांत अगदीं संशय नाहीं, असें आह्मांस वाटतें. तर आमच्या भाषेच्या हितचिंतकांस आह्मी येथें इतकेंच सुचवितों कीं, ज्यांस वरील भाषांचें ज्ञान असेल त्यांनीं तें प्रस्तुत विषयास लावून तिची व्युत्पत्ति व लेखनपद्धति हीं जर सुधारलीं तर त्यांच्या ज्ञानाचें चांगलें चीज होणार आहे!

८. आतां प्रस्तुत विषयाचीं तीन सदरें करून त्यांविषयीं विचार करूं. एक वर्णशुद्धि, दुसरी शब्दशुद्धि आणि तिसरी वाक्यशुद्धि. वर्णशुद्धि ह्मणजे मराठी भाषा सध्यां जशी लिहितात ती तऱ्हा बरोबर आहे कीं नाहीं; असाच शब्दांविषयीं व वाक्यांविषयींही विचार करावयाचा.

९. वर्णशुद्धीविषयी एकदरींत पाहतां सध्यांची पद्धत बहुतकरून बरोबर आहे असं आम्हांस वाटतें. वीस पंचवीस वर्षांपूर्वी 'स्थ'च्या जागीं 'स्छ', 'च'चा दंततालव्य उच्चार कर्तव्य असतां त्याच्या मागें टिंब द्यायचें, वगैरे जे विलक्षण प्रकार चालू होते ते आतां कोठेंही दृष्टीस पडत नाहींत. इंग्रेजींतील 'ट' 'ड' यांच्या जागीं 'त', 'द' असें लिहिण्याचा परिपाठही अलीकडे अंमळ माजीच पडला असें दिसते. 'स्कातलंद', 'त्रान्स्लेतर' 'वाशिंगतन्' वगैरे रूपें सरकारी मराठी पुस्तकांतून व मिशनरींच्या ग्रंथांतून अगदीं नेहमीं आढळतात खरीं. पण बाकीच्या पुस्तकांतून वरील नियम तितका अबाधित चालत नाहीं. 'इंग्लंड,' 'अक्टोबर' अशींच रूपें बोलण्यांत व लिहिण्यांत अलीकडे चालू झालीं आहेत.* हे वरील तिन्ही फेरफार फार सम-

* हा विलक्षण प्रघात कशामुळें पडला असेल तो असो! 'इंग्लंड' शब्दाचें

(पुढें चालू)

जस झाले. तरी अद्याप कित्येक शब्दांविषयीं लिहिण्यांत धरसोड दिसते. उदाहरणार्थ 'पाहणें,' 'पाणी.' पहिला शब्द कोणी 'पहाणें' असाही लिहितात; व दुसऱ्यावर बहुधा कोणी अनुस्वार देत नाहींत. पण हे शब्द मूळ कशापासून अपभ्रंश पावले आहेत हें जर पाहिलें, तर 'पाहणें,' 'पाणीं' हेंच बरोबर आहे असें सर्वांच्या लक्षांत येईल. पहिल्याचें मूळ रूप 'पश्य' असें आहे; तेव्हां 'साप,' 'आस' यांप्रमाणें याचा अपभ्रंश 'पाह' असाच होईलः 'पहा' असा कदापि होणार नाहीं. तसेंच 'पानीयम्' याच्या शेवटीं नासिक्य वर्ण असल्यामुळें 'रामें,' 'गांव,' 'मैं' याप्रमाणेंच 'पाणीं' असें लिहून अनुस्वार ठेवणें बरोबर आहे. असो; तर याप्रमाणें मूळ व्युत्पत्तीचा जर विचार केला, तर पुष्कळ शब्दांचीं शुद्ध व ग्राह्य रूपें कोणतीं तीं चांगलीं समजतील. आतां वरच्याशिवाय आणखी एक वर्णशुद्धीविषयींचा प्रकार सांगणें राहिला आहे. तो हा कीं, एरवीं लोक सामान्यतः जसा उच्चार करतात त्यास अनुसरून न लिहितां भलतेंच रूप लिहिणें. जसें, 'सोई', 'सवई' 'रूचिकर', 'तब्यत' इत्यादि. हेच शब्द जसे आपण म्हणतों तसेच ह्मणजे अनुक्रमेंकरून 'सोय', 'सवय' 'रुचकर', 'तब्बेत' असेच लिहिणें विशेष प्रशस्त आहे असें आम्हांस वाटतें.

१०. दुसरें सदर शब्दशुद्धि. हीविषयींही सध्यां बराच घोंटाळा आहे मराठींत संस्कृतांतूनच जे शब्द आले आहेत त्यांचीं कोणी मूळाप्रमाणेंच शुद्ध रूपें लिहितात. व कोणी मराठीप्रमाणेंच लिहितात. तरी ज्या ग्रंथकारांस मानमान्यता आहे ते बहुधा पहिलीच पद्धति उचलतात; दुसरीस अनुसरणारे थोडे, आणि ज्यांस विशेष मान नाहीं असे. उदाहरणार्थ 'जन्म' शब्द घ्या. हा संस्कृतांत नपुंसकलिंगी आहे, आणि मराठींत पुल्लिंगी आहे, तरी 'त्याचा जन्म झाला' असें न म्हणतां 'त्याचें जन्म झालें' असें लिहिण्याचा सध्यां बहुधा अगदीं

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

'इंग्लंद' असें जें रूपांतर करायाचें तें मराठींत 'ड' नाहीं म्हणून, किंवा तसा उच्चार आम्हीं नेहमीं करतों म्हणून, काय असेल तें असो! आमच्या लिपींत तर 'ड' आहेच, व इंग्रेजी शब्दांचाही उच्चार 'बटाटा,' 'पोष्ट,' 'अल्पिष्टन,' असाच आमचे लोक करीत आले आहेत, एक मात्र कारण दिसतें, कीं इंग्रेजींत 'त' नसल्यानें calcutta असें इंग्रेज लोक त्या शब्दाचें रूपांतर करतात, तेव्हां असे शब्द पुनः मराठींत आणले असतां 'ट' चा पुनः 'त' करावा लागतो. पण या इंग्रेजी लिपीच्या उणिवेबद्दल मराठीला काय म्हणून तिसऱ्या ठिकाणीं प्रायश्चित्त!!

परिपाट पडून गेला आहे. 'जें वस्तु', 'ती वीणा', किंबहुना 'तो स्वप्न' असेंही कोणी अगदीं संस्कृताच्या पद्धतीवर पडून लिहितात. पण हा प्रकार आमच्या बुद्धीनें सर्वथा प्रशस्त नव्हे. एक तर मराठी भाषा संस्कृताहून भिन्न आहे; यास्तव ही तिची भिन्नता जितकी कायम राहील तितकी अवश्य राखली पाहिजे. नाहीं तर फारशी भाषेविषयीं जसें सांगतात कीं ती अर्धीमुर्धी आरबीच आहे; त्याप्रमाणें आपल्या भाषेची दशा होऊन तिचें स्वातंत्र्य नष्ट व्हावयाचें. दुसरें, जर याप्रमाणें मूळ संस्कृत शुद्ध ह्मणून त्यांचेंच अनुसरण करण्यास एकदां आरंभ केला, तर मग हा प्रकार चालवावा तरी कोठपर्यंत? शेंकडों शब्दांचीं रूपें बदलून टाकून त्यांस नीटनेटकें करावें लागेल! 'मी जेवणा अनंतर निजतों,' 'हें घडणें दुरापास्त आहे,' 'ही तुला कोठून अवदशा आठवली?' 'मला स्वप्न पडला', 'त्यानें वीणा वाजविली' 'इंग्लंडांत विदुषी स्त्रिया पुष्कळ आहेत' असे प्रयोग करणें भाग पडून सगळी भाषाची भाषा उसकटावी लागेल. शिवाय, संस्कृतापासून आलेल्या शब्दांस याप्रमाणें पूर्वस्थिति दिली तर मग फारशी व आरबी शब्दांनीं तरी काय केलें आहे? त्यांचीही मूळचीं रूपें व मूळचे अर्थ पुनः आणावे लागून सगळा येथून तेथून गोंधळच गोंधळ होऊन जाईल. तेव्हां प्रशस्त मार्ग हाच दिसतो कीं, जशीं रूपें एकदां भाषेंत रूढ होऊन गेलीं आहेत तशींच कायम राखावीं. ज्यांस संस्कृत, फारशी किंवा आरबी भाषा पूर्ण अवगत आहेत त्यांस सध्यांची मराठींतील विलक्षण रूपें व विलक्षण अर्थ पाहून मनास नीट वाटणार नाहीं, व तीं पुनः पहिल्यासारखीं करावींशीं वाटतील; पण तशा शब्दांचें जर नुसतें सध्यांचेंच रूप मनांत आणलें, तर कांहीं विलक्षण वाटणार नाहीं. पहा कीं, 'त्याला रूपवान् बायको मिळाली' हें वाक्य त्याला 'चांगला बायको मिळाला' यासारखेंच वस्तुतः अशुद्ध आहे, व ह्मणूनच दुसरें वाक्य मराठी जाणणाऱ्या मनुष्यास जसें कानास अतिशय वाईट लागेल, तसेंच पहिलें संस्कृतज्ञास लागेल यांत आश्चर्य नाहीं! तरी तें केवळ प्रचारांत आलें असल्यामुळें त्यास अगदीं काढून टाकणें आह्मांस बरोबर वाटत नाहीं. ज्या संस्कृतज्ञास तें अगदीं दुःसह होत असेल त्यानें त्या वाक्याकडे केवळ मराठीच्याच दृष्टीनें पहावें, म्हणजे त्यास त्यांत कांहीं वावगें दिसणार नाहीं. तें असें कीं, 'त्यास सुंदर बायको मिळाली' यांत जसें कांहीं वाईट नाहीं, तसेंच 'सुंदर' या जागीं 'रूपवान्' हा शब्द केवळ विशेषणाप्रमाणें घातला आहे असें जर पाहिलें, तर त्यांत काय वाकडें आहे? तर याप्रमाणें चालू असणारीं रूपें जशींचीं तशींच ठेवणें आह्मांस बरें वाटतें. फार तर काय, पण 'तिकीट,

'नाटपेट' 'गटार' वगैरे अगदीं अलीकडे सुरू झालेल्या इंग्रेजी शब्दांचींही रूपें बिघडाविणें आह्मांस नीट वाटत नाहीं. असो; तर हें दुसरें कारण झालें. तिसरें असें कीं, वर सांगितलेला प्रकार सोपा असल्यामुळें तो सर्वांस साध्य आहे, व यामुळें भाषेंत जो एकदां लोकांकडे जम बसून जाईल तो जाईल. लेखनशुद्धि ही एकदां रूढीवर ठरली, ह्मणजे अमुक शब्द कसा लिहावा याविषयीं कोणास यत्किंचितही पंचाईत पडणार नाहीं. त्या त्या शब्दाचा जसजसा उच्चार होत असेल तसतसा तो खुशालपणें लिहावयास सांपडेल. त्यास संस्कृताचा किंवा आरबीचा अभ्यास करण्याची मुळींच गरज पडणार नाहीं.

याप्रमाणें शब्दशुद्धीविषयीं विचार कर्तव्य असतां रूढीवरच बहुधा अवलंबन करावें हें अनेक कारणांनीं प्रशस्त होय असें आह्मांस वाटतें. तरी प्रसंगविशेषीं वरील नियम मोडल्यास कांहीं हरकत नाहीं. 'मध्यान्हरात्र,' 'अहोरात्र अहोदिवस' 'परस्वाधीन' वगैरे जे मुळींच अर्थासंगतीचे शब्द आहेत ते काढून 'मध्यरात्र,' 'अहोरात्र' 'पराधीन' वगैरे शुद्ध रूपें त्यांच्या जागीं घालावीं यास आह्मी कबूल आहों. तसेंच 'अंधःकार,' 'हाहाःकार;' 'दीपोत्साह' वगैरे शब्दांचीं 'अंधकार,' 'हाहाकार,' 'दीपोत्सव' अशीं व्याकरणरीत्या शुद्ध रूपें लिहावीं हेंही आह्मांस ठीक वाटतें. तसेंच अलीकडे अगदीं नवे शब्द जे साधलें असतील किंवा यापुढें साधावे लागतील त्यांविषयींही शुद्धाशुद्धतेबद्दलचा विचार करण्यास आपण मुकत्यार आहों. पण जे एकदां रूढ होऊन बसले त्यांशीं दांडगाई करण्यांत आह्मांस मोठासा शहाणपणा वाटत नाहीं. येवढे पाणिन्यादि समर्थ व्याकरणकार, पण त्यांसही छांदस व आर्ष प्रयोगांपुढें हात जोडावे लागले, व 'पृषोदरादित्वात्साधुः'* अशा प्रकारच्या हिकमती कराव्या लागल्या. इंग्रेजींतही असा घोटाळा नाहींसा नाहीं. पण हेंचसें काय, सर्व भाषांत तो वस्तुगत्याच असायाचा. वैयाकरणाच्या मनांत साऱ्या भाषेंत जिकडे तिकडे उत्कृष्ट व्यवस्था होऊन वेडें वांकडें कोठें कांहीं दिसूं नये असें असतें. पण तें होतें कसें? नदी जशी उगमापासून निघाली कीं जिकडे तिला सखल प्रदेश सांपडेल तिकडेच वाहत जाते, व तिचें पात्र पुढें मोठें होऊन जसें तुफान वाहूं लागतें,

* ज्या शब्दांच्या व्युत्पत्तीचा कांहींच थांग लागत नाहीं त्यांस ढकलून देण्याकरतां वरील वर्ग संस्कृत वैयाकरणांनीं एक जबरदस्त करून ठेवला आहे. वरील सूत्राचा अर्थ असा कीं, 'पृषोदर' या अव्युत्पन्न शब्दाचेंच हें भांवंड, मग यास व्युत्पत्ति कसची? रॉम्युलसानें चोर, दरवडेखोर, खुनी अशा मनुष्यांकरतां केलेली गुहांच ही!

त्याप्रमाणेंच भाषेचीही गोष्ट आहे. तिच्या उच्छृंखल वेगास जर बळेंच रोध करण्याचा प्रयत्न केला, तर तो सिद्धीस जाईलच असा बिलकूल नेम सांगवत नाहीं. शंभर वाटेनें अशा बांधाऱ्यांची गति नर्मदा, कृष्णा वगैरेंचा बोभाट जसा वरचेवर ऐकूं येतो तशीच व्हावयाची !

११. तिसरें सदर वाक्यशुद्धि. मराठींत प्रयोगांचा घोंटाळा किती आहे तो पुष्कळांस माहीत असेलच. 'बाजीरावास पुणें द्यावें लागलें' इत्यादि प्रयोगांची वाटाघाट आज कित्येक वर्षें चालू आहे; तरी त्यांविषयीं अजून पक्का निश्चय कोणताच होत नाहीं. तसेंच 'त्यानें त्या पोरीस मारिली,' 'मी अंघोळ केलों' 'त्यानें तुला लहानाचा मोठा केला,' 'तुह्मी जेवलांत!' वगैरे विलक्षण प्रयोगांविषयीं ही मोठाच वाद आहे. मराठी भाषेचें नियमन करणारांत अग्रभागीं गणण्यास योग्य अशा एका गृहस्थानें वरील प्रयोगांस केवळ अशुद्ध ठरवून त्यांस आपल्या नजरेखालून जाणाऱ्या ग्रंथांत बिलकूल थारा दिलेला नाहीं. हें त्याचें मत व्याकरणदृष्टया बरोबर आहे. कां कीं, वरील प्रयोग शुद्ध रीतीनें म्हटले ह्मणजे, 'त्यानें त्या पोरीस मारिलें' अ० 'त्यानें ती पोर मारली,' 'मीं अंघोळ केली,' 'त्यानें तुला लहानाचें मोठें केलें,' 'तुम्ही जेवलां!' असेच असावे. तसेंच 'तो पुराण पठण करतो,' 'माझें वाक्य श्रवण कर,' 'त्यानें आज चार दिवस अन्न ग्रहण केलें नाहीं' या प्रयोगांसही अशुद्धच ठरवून त्यानें त्यांचे जागीं 'तो पुराणाचें पठण करतो,' 'माझ्या वाक्याचें श्रवण कर,' 'त्यानें आज चार दिवस अन्नाचें ग्रहण केलें नाहीं' असे प्रयोग घातले आहेत. हा व्याकरणाविषयींचा येवढा पक्षपात आमच्या मतें यथायोग्य नव्हे. व्याकरणाचा हक्क एके रीतीनें खरा आहे; पण दुसऱ्या रीतीनें पाहतां भाषाप्रचारांचाही तितकाच, किंबहुना अधिकही, हक्क पोंचत नाहीं काय? या दोहोंच्या हक्कांविषयीं वर सविस्तर लिहिलेंच आहे, व व्याकरणासच सर्वथा अनुसरलें असतां केवढ्या अडचणी प्राप्त होणाऱ्या आहेत हेंही आमच्या वाचकांस मागील लेखावरून पुरतेपणीं कळलेंच असेल. तेव्हां सदरहू गृहस्थानें वरील अपवादक प्रयोगांस अशुद्धच ह्मणून जें निखालस ठरवलें आहे तें आम्हांस मान्य नाहीं. व्याकरणदृष्ट्या ते अशुद्ध होत हें आम्ही अजून कबूल करतों, पण रूढिदृष्ट्या ते अत्यंत शुद्ध आहेत. ज्याची व्याकरणावर मोठी भक्ति असेल त्यानें वरील प्रयोग व्याकरणशुद्ध रीतीनें हवे तर लिहावे; पण रूढीस अनुसरून हजारों सुशिक्षित लोकांच्या बोलण्याप्रमाणें व अभियुक्त कवींच्या लेखांप्रमाणें जरी त्यानें वरीलच प्रयोग लिहिले, तरी त्यांस अशुद्ध ह्मणण्यास कोणासही अधिकार नाहीं!

वर 'अभियुक्त कवींच्या लेखांप्रमाणें' असें म्हटलें आहे त्यावर एक मोठा आक्षेप निघण्यासारखा आहे. त्याचें येथें समाधान केलें पाहिजे. मराठी कवींच्या मालिकेंत कवित्वाच्या संबंधानें ज्याची गणना मोठी आहे, व शुद्धतेविषयीं तर जो सर्वांत पहिलाच गणिला पाहिजे, त्या मोरोपंताच्या कवितेंत व्याकरणाविषयीं व संस्कृताविषयीं मोठा पक्षपात आढळतो. वर ज्या प्रयोगांच्या कैवारानें आम्हीं लिहिलें ते वरील नामांकित कवीनेंही आपल्या ग्रंथांतून काढले आहेतसें दिसतें:—

पार्थ ह्मणे तूं मुनिनीं चित्तीं परीक्षयार्थ धरिलास !

उद्योगपर्व १.

वरिलासि मत्सरानें त्यांहीं वरिलासि तूं मनें...।

आदिपर्व १०.

जाउनि तो सूत वदे कृष्णे वृत्तांत तू स्वयं धर्मे !
हारविलीस सुयोधनसदनाप्रति ये करावया कर्मे ॥

सभापर्व ४.

इत्यादि रूढीविरुद्ध व शुद्ध व्याकरणास अनुसरून केलेले प्रयोग सर्वांस माहीत असतीलच. याप्रमाणेंच एकंदरींत संस्कृत व्याकरणाच्या शुद्ध पद्धतीवर मराठी भाषा नेण्याचा प्रस्तुत कवीचा रोख जेथें तेथें दृष्टीस पडतो:-

(१) ऐसा स्वप्न विलोकुनि तो श्रीमान् कर्ण जाहला जागा ।

वनपर्व १४.

कृपभोजद्रोणि तिघे पाहोनि राजासि दीन आरडले ।
ते **राजदार** जैसे तैसे तेही ह्मणोनि हा रडले ॥

स्त्रीपर्व १.

पांडवगुणवर्णन तें विदुरमनोधारणार्थ हे साचें ।
वरि सरस आंत नीरस मद्भाषण **मित्र** होय फंसाचे ॥

आदिपर्व ३५.

वास करोनि परमात्मा सकळा भूतांत एक पूर्ण वसे ।
जो तोचि आपणांत हि **आकाश** जसा घटांत तेंवि असे ॥

मंत्रभागवत ११.

तो ये तेथ पहावयासि उदरीं ज्याचें तिच्या **जन्म** ती ।

बृहद्दशम ५५.

दुर्योधन पंचाक्षरिमंत्रें परमोग्रभूतसा सैवळे ।

सभापर्व

सावध होउनि करिसिल जरि लोकप्रत्यार्थ हे शपथ ।

भारती रामायण.

(२) ते **नंदयशोदोद्धव** *वराग्नीला नेणतीच सरलीला ।

भागवत १०.

(३) स्मरोनि **कृतमंतुला** † न कविता वधू–स्त्रीकृती
कराल तरि आयका प्रभु खराच मी दुष्कृती ।

केकावली.

घाली घृतांत सैंधव दुग्धीं जंबीर पायसीं कथिका ।
मथि कामशर जया त्या राम ह्मणे **साधुमोक्षसत्पथिका** ॥

बृहद्दशम ८६.

(४) त्वां हे पांच पति कसे वश केले भजति सर्व एकीतें ।
थोडें याहुनि पाहुनि **नटती** ‡ कादंबिनीस केकी तें ॥

वनपर्व ६.

वरील सर्व प्रयोगांवरून मोरोपंताचा एकंदर रोंख तेव्हांच दृष्टीस पडतो. तो अर्थात् हाच कीं, मराठी भाषेस जितकी व्याकरणशुद्धता आणतां येईल तितकी आणायाची. पण इतकेंच नव्हे; वरील उदाहरणांवरून हेंही सहज लक्षांत येईल कीं, संस्कृतांतील व्याकरणप्रयोगही मराठी कवितेंत आणण्याचा त्यानें यत्न केला आहे. हें पूर्वींच्या एकाही मराठी कवीनें मुळींच केलें नसल्यामुळें या शेवटल्या कवीचा यांत मोठा धीटपणा उघड दिसतो. पण हेंचसें काय; प्रस्तुत मालेच्या चवथ्या अकांत सांगितल्याप्रमाणें आमचे बाकीचे महाराष्ट्र कवि बहुतेक सारे व्याकरणापासून केवळ अलिप्त होते असें ह्मणण्यासही कांहीं हरकत नाहीं. त्यांत अगोदर विद्वान् ह्मणण्यासारखे तीन चारच निघतील; आणि व्याकरणास बुद्धिपुरःसर अनुसरलेला आह्मांस एक मोरोपंतच दिसतो. बाकीच्यांची कोणाचीही व्याकरणाकडे तशीं करडी

* 'नंदयशोदोद्धव' हा द्वंद्वसमास होय, याचा संस्कृतांत असा नियम आहे कीं, शेवटल्या पदाचें लिंग साऱ्या समासास लागतें. या नियमासच अनुसरून सगळा सामासिक शब्द येथें पुल्लिंगी करून 'ते' या पुल्लिंगी बहुवचनान्त सर्वनामाशीं कवीनें अन्वय केला आहे.

† हा प्रयोगही संस्कृताच्या पद्धतिवरच केला आहे. संस्कृतांत 'राजानें त्यास प्रधान केला,' 'मनुष्यानें सूज्ञ असावें' असे प्रयोग न होतां 'राजानें त्यास प्रधानास केला,' 'मनुष्यानें सुज्ञानें असावें' असे होत असतात. असाच प्रकार वरील दोन पद्यांत केला आहे.

‡ 'नट्' नाचणें या संस्कृत धातूवरून वरील क्रियापदाचा अर्थ 'नाचतात' असा होतो. संस्कृताच्या पद्धतीवर केलेल्या अशा प्रयोगास Sanscritism असें इंग्रेजींत म्हणता येईल.

नजर दिसत नाहीं.* असो; तर हा महाप्रसिद्ध कविही आमच्या पक्षाचा आहे असा वाद करण्यास वरील लोकांस सवड राहून ते ह्मणतील कीं, ज्या अर्थी या कवीनेंही असे शुद्ध प्रयोग मराठींत बळेंच घातले आहेत त्या अर्थी यापुढें आपणही तोच क्रम चालवला असतां कांहीं काळानें रूढिही फिरवून टाकतां येईल. हें ह्मणणें सकृद्दर्शनीं कोणास समंजस वाटेल; पण वास्तविक पाहिलें असतां कळून येईल कीं, ही केवळ भ्रांति आहे. गद्यभाषेंत व पद्यभाषेंत नेहमीं फार अंतर असतें. दोहोंचे नियम अगदीं निराळे; एकांत असा प्रयोग करतात ह्मणून दुसऱ्यांत तो केला असतां कधीं शोभणार नाहीं. मोरोपंतानें वरील प्रयोग जरी आपल्या काव्यांत निर्भयपणें केले आहेत, तरी बोलण्या चालण्याच्या भाषेंत 'मीं तूं मारिलास', 'त्यानें मी धरलों', 'मीं असा स्वप्न पाहिला,' 'तो माझें मित्र आहे,' 'त्यानें त्याला शहाण्यास केलें' असे प्रयोग तो करीत असेल काय? इंग्रजींत ऱ्हस्वाचें दीर्घ, दीर्घाचें ऱ्हस्व हवें तसें छंदोऽनुरोधानें करतात, ह्मणून बोलतांसही तसेंच काय? कालिदासानें

तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात् ।

असें काव्यांत घातलें ह्मणून तो नेहमींच्या

---

* वामनपंडिताच्या ग्रंथांतून जागोजाग अशुद्धें आढळतात:—

कैकेयीच्या ये गृहा **सानुरागें** ।
दे भूमि **विप्रप्रवरोत्तमातें** ।
करी बळा **स्वात्मनिवेदनातें** ।
असा मी त्या मातें **पुनित** करिशी तूं जननिये ।
बस तुं मौन्यपणें अथवा उगा ।

या शेवटल्या एका लहानशा चरणांत तर बहुधा शब्दांइतक्याच चुका आहेत:— (१) 'तुं' याबद्दल 'तूं' असावें, (२) 'मौन्य' हा शब्द अगदीं अशुद्ध आहे, खरा शब्द 'मौन' ('मुनि'पासून तद्धित) होय. (३) तो विशेषण नव्हे, यास्तव 'पण' हा प्रत्यय त्यास लागणें नाहीं. (४) 'अथवा उगा' याचा कांहींच अर्थ दिसत नाहीं: 'मौन धर' आणि 'उगा बस' हीं दोन्हीं केवळ समानार्थक होत!

रघुनाथपंडितांतही **'नाडीज्ञान जयाचें,' 'करुनि मज दुवाना'** वगैरे भाषाशुद्धीकडे बरेंच दुर्लक्ष आढळतें.

असो; वर इतर कवींचे दोष दाखविले त्याप्रमाणेंच खुद्द मोरोपंताचेही कांहीं दाखविले पाहिजेत. हें आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस बहुधा अशक्य वाटेल, कां कीं, या शेवटल्या कवीचा वर सांगितल्याप्रमाणें व्याकरणशुद्धतेविषयीं म्हटला म्हणजे मोठाच बाणा आहे, व तसा त्याचा लौकिकही आहे. परंतु पुढें पहा:—

(पुढें चालू.)

बोलण्यांतही आपला निरंकुशत्वाचा हक्क† चालवीत असेल काय ? अर्थांतूच नाहीं. तेव्हां पद्यरचनेंतील प्रयोगांवरून गद्यांतील प्रयोगांस कांहीं आधार मिळत नाहीं. शिवाय, दुसरें असें कीं, कवींचा एकंदर परिपाठच आहे कीं, बोलण्याचालण्याच्या भाषेपासून जितकी करवेल तितकी कवितेची भाषा निराळी करायाची. प्राकृत व्यवहारांत जी नेहमीं भाषा चालू असते तिच्याच रूपानें कविता लिहिल्यास ती केवळ हास्यास्पद दिसते. यास्तव विभाक्तिप्रत्ययांत, वाक्यरचनेंत वगैरे जेथें तेथें कवितेचें स्वरूप गद्याहून नेहमीं भिन्न करतात, व छंदोऽनुरोधानें वगैरे तें आपोआपही होतेंच. मिलटन् कवीच्या 'प्याराडेज् लॉस्ट्' काव्यावर आडिसन् नामक प्रख्यात निबंधकारानें जे सर्व प्रसिद्ध निबंध लिहिले आहेत त्यांतील एकांत त्यानें कवितेची भाषा प्रौढ करण्याचे दोन तीन उपाय सांगितले आहेत. त्यांतील एक हा आहे कीं, परभाषेंतील प्रयोग आपल्या भाषेंत घ्यावे; कीं तेणेंकरून काव्यरचना गद्याहून निराळी होऊन त्या भाषेचा प्रौढपणा आपल्या भाषेंत उतरतो. आपल्या मराठीस जशी संस्कृत तशी इंग्रेजीस ल्याटिन भाषा होय; यास्तव मोरोपंतांप्रमाणें मिलटन् कवीनें त्या प्रौढ भाषेंतील प्रयोग आपल्या काव्यांत कित्येक जागीं उतरले आहेत. आतां आपल्या कवीनें आडिस-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

ऐसें म्हणतां स्त्रीच्या कंठीं घालोनि मिठी ह्मणे अयि ते ।
कथमेवमुक्तमदयं तदयं किमनुष्ठितुं क्षमोदयिते ॥

आदिपर्व २९

'अनुष्ठितुं' ही अर्थांतूच मोठी चूक आहे. शुद्ध रूप 'अनुष्ठातुं' हें होय. पण 'अनुष्ठित' या भूतकालवाचक धातुसाधितावरून आपला कवि येथें चकला !—

तसेंच एके ठिकाणीं 'पुनीत' असें अशुद्ध रूप वाचल्याचें आम्हांस आठवतें. स्थल पक्कें माहीत नाहीं. तें अर्थांतूच 'पूत' असें असावें. 'पुनाति' या रूपावरून कवि फसला हें उघडच आहे. अथवा वरील वामनपंडिताच्या चरणावरूनही ही चुकी झाली असल्याचें संभवतें.

मोरोपंताची व्युत्पत्ति केवळ पुराणिकाइतकीच असल्यामुळें वरील चुका त्याच्या हातून घडल्या यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं ! आतांप्रमाणें लहान सुलभ व्याकरणग्रंथ त्या वेळेस नव्हते हें लक्षांत आणलें पाहिजे. तसेंच 'वैयाकरणास्तृणवः' ही गम्मतही आमच्या संस्कृतज्ञ वाचकांस बहुधा माहीत असेलच ! !

†'निरंकुशाः कवयः' 'कवि जे जे प्रयोग करतील ते ते चालणारे आहेत' अशी संस्कृतांत एक म्हण आहे. इंग्रेजींत याच अर्थी poetical license म्हणतात.

नचे निबंध न वाचतां वरील गोष्ट त्यास कशी सुचली, याचें आमच्या वाचकांस कदाचित् मोठें आश्चर्य वाटेल; त्यांतून विशेषतः काय झालें आहे कीं, तसा प्रयत्न पूर्वीच्या मराठी कवींतून कोणींही—खुद्द वामनपंडितानेंही—बिलकूल केला नाहीं. पण वर सांगितलेल्या दुसऱ्या कवीवरूनच या शंकेचें समाधान होईल. ह्मणजे आडिसन् यानें निबंध लिहिण्यापूर्वीच जसा तो प्रकार तिकडे मिल्टन् यानें केला, तसाच इकडे इतक्या अंतरावर आपल्या कवीनेंही केला; आडिसनचे निबंध मधल्यामधेंच राहिले! वस्तुतः जर पाहिलें तर वरील गोष्टीचें कारण असें आहे कीं, नियम हे सामान्य मनुष्यांच्याच उपयोगार्थ होत; जे जात्याच महाबुद्धिमान् असतात त्यांस अन्यकृत नियमांची मुळींच गरज पडत नाहीं. त्यांचेंच स्वतंउद्भूत ज्ञान त्यांस नियमांच्या जागीं होतें. 'लीलावतीनां सहजा विलासाः' 'स्त्रियांचे विलास त्यांस आपोआप प्राप्त होतात' असें भर्तृहरीनें ह्मटलें आहे. तीच गोष्ट वरच्यासारख्या महाकवींस लागते. ह्मणजे स्त्रियांस यौवनदशा आली असतां विलास जसे मागून आपोआप आलेच, त्याप्रमाणेंच कवींची बुद्धि एकदां प्रौढ दशेस आली कीं तिचे जगास मोहनी घालणारे विलासही सहजच प्रकट होतात! तीस शिक्षणाची गरज पडत नाहीं.

असो; तर या दोन कारणांवरून मोरोपंतानें आपल्या कवितेंत कसें ही व्याकरण आणलें असलें, तरी तें चालू गद्यभाषेस अगदीं उपयोगीं पडणार नाहीं. काव्य रचणारांनीं हवी तर त्याची पद्धति पुढें चालवावी; पण गद्यरचना करणारानें तीस अनुसरतां कामा नये. जी वेडी वाकडी रचना कवितेस शोभा देते तीच गद्यास हास्यास्पद मात्र करील. ठीकच आहे; पहा कीं, कलावंतीण आपल्या गायनानें व नृत्यानें रसिक विलासी जनास तल्लीन करून टाकते, ह्मणून नेहमीं बोलतांनाही जर ती गाऊनच बोलेल, किंवा एरवीं चालतानां नाचतच जाईल, तर तें उपहासास्पद होणार नाहीं काय? हीच गोष्ट भाषेस लागते. कवितारूपानें ती प्रकट झाली असतां जे जे विलास ती करील ते ते तीस शोभतच जातील, व तितकी तितकी तिचे ठायीं रममाण होणाऱ्या रसिकांस ती अधिकच प्रिय होईल; पण एरवींच्या गद्यरूपास ह्मटलें ह्मणजे तिचें स्वरूप जितकें सरळ व साधें असेल तितकें चांगलें!

१२. याप्रमाणें मागें केलेल्या तिन्ही सवरांचा विचार झाला. या महत्वाच्या विषयाविर आजपर्यंत ऊहापोहपूर्वक कोणीच विचार केला; सा दिसत नाहीं; यास्तव प्रकृत निबंधांत त्या संबंधानें जे कांहीं विचार प्रदर्शित केले आहेत त्यांकडे आमच्या भाषेच्या मार्मिक ज्ञात्यां-

नीं चांगलें लक्ष पुरवावें अशी त्यांस आह्मी सूचना करतों. हा अशा संबंधाचा पहिलाच लेख आहे, यास्तव आमच्या लक्षांत न आलेल्या गोष्टी यांत कित्येक घालायाच्या राहिल्या असतील; किंवा घातल्या आहेत त्यांत फेरफार करणेंही कदाचित् जरूर पडेल. तरी सदरील निबंधानें या अगत्याच्या विषयाकडे जर आमच्या लोकांचें लक्ष लागेल तर तेवढेंही आह्मांस बस्स आहे. असो; आतां या अंकांत एकंदर आपणाकडून आह्मीं काय सिद्ध केलें तें थोडक्यांत सांगतों. भाषेचें ह्मणजे पडून गेलेल्या रूढीचें सामर्थ्य केवढें आहे व त्यापुढें व्याकरण किती पंगु, हें दाखवून तीस अटकाव करूं जाणें हे किती वेडेपणाचें काम आहे तें दर्शविलें. त्यावरून असें समजावयाचें कीं, जेथें रूढीचा आणि व्याकरणाचा विरोध पडतो तेथें 'शास्त्राद्रूढिर्बलीयसी' 'शास्त्राहून रूढि प्रबळ आहे' याच वचनास प्रायः अनुसरणें उत्तम. तसेंच वर्ण, शब्द, किंवा वाक्य हीं कशीं लिहावीं असा जेथें ह्मणून संदेह पडेल तेथें फारकरून केवळ उच्चारावरच प्रमाण धरून चालावें. हा नियम अत्यंत सयुक्तिक, साधा, आणि सोपा असून यामुळें लेखी भाषेंत चोहोंकडे एकदम मेळ बसून जाईल हें उघड आहे.

भाषापद्धति.

अंतर्गूढानर्थानव्यंजयतः प्रसादरहितस्य ।
संदर्भस्य नदस्य च न रसः प्रीत्यै रसज्ञानाम् ॥*

आर्यासप्तशती.

अंक २६—(१) विषयोपक्रम. (२) मराठी भाषेची या पूर्वीची स्थिति. (३) सध्यांची स्थिति. (४) भाषापद्धति. (५) उत्तम पद्धतीचे गुण—शुद्धता. (६) साधेपणा. (७) सुबोधपणा. (८) इतर गुण—अवतरण.

१. भाषापद्धति ह्मणजे बोलण्यांत किंवा लिहिण्यांत जी शब्दयोजना होती तिचा प्रकार. या विषयावर मराठींत अद्याप कोणीं कांहींच विवेचन केलेलें नाहीं; फार तर काय, वरील विषयाचें स्वरूपही पुष्कळांस अद्याप माहीत नसेल. यास्तव प्रस्तुत अंकांत या चित्तवेधक विषयाचें निरूपण करून उदाहरणद्वारा तों परिस्फुट करण्याचें योजिलें आहे.

---

*"ज्याचा अंतस्थ अर्थ [विचार—पदार्थ] स्पष्ट दिसत नाहीं व ज्यांत प्रसाद [सुबोधत्व—स्वच्छपणा] नाहीं अशा प्रबंधाचा व नदाचा रस [सौंदर्य—उदक] खरे रसज्ञ जे असतात त्यांस आनंद देत नाहींत"

२. भाषापद्धति ह्मणजे काय हें वर सांगितलेंच आहे. ही आमच्या साधारण लोकांस माहीत नसण्याचें कारण उघडच आहे कीं, आलीकडील वीस पंचवीस वर्षांपूर्वी आमच्या भाषेची स्थिति कांहीं विलक्षणच होती. तींत ग्रंथ ह्मटले ह्मणजे सगळे पद्यरूपच असून गद्याचा प्रकार काय तो बखरींत मात्र असे. या बखरींत इतिहासवृत्तांत, पौराणिककथा, व सिंहासनबत्तिशी, शुकबहात्तरी वगैरे गोष्टी असा विषय असे. त्या साऱ्या मोडींत लिहिल्या असून त्या लिपीच्या रीतीप्रमाणें त्यांत ऱ्हस्वदीर्घांचा, अनुस्वारांचा वगैरे अर्थात्च बिलकुल विचार नसे. मग वाक्यरचना व शब्दांची आवडनिवड वगैरे गोष्टी तर दूरच राहिल्या. तर याप्रमाणें इंग्लिश वगैरे भाषांतून वाक्यरचना, विरामचिन्हपद्धति, लेखनशुद्धि, इत्यादिकांचे नियम ठरून जाऊन नंतर भाषापद्धतीचे निरनिराळे प्रकार जसे उदयास आले, त्याप्रमाणें आमच्या जुन्या मराठी भाषेंत कांहींच झालें नाहीं. संस्कृतांतील गद्य जसें पद्यरचनेच्याच धाटणीवर पुष्कळ अंशीं असून विरामादिकांचेंही त्यास चांगलेंसें बंधन नाहीं, त्याप्रमाणेंच वरील बखरींतील मराठी भाषा कांहीं कवितेच्या धाटणीवर कांहीं लोकव्यवहारास अनुसरून अशी अर्धवट होती. महाराष्ट्र राज्यकर्त्यांनीं, एक, त्यांस मुळींच न फावल्यामुळें, व दुसरें त्यांच्या मूळ पुरुषाप्रमाणें देशाभिमानाचा आवेश त्यांचे ठायीं पुढें न राहिल्यामुळें, देशभाषेकडे ह्मणण्यासारखें कांहींच लक्ष दिलें नाहीं. स्वराज्यच होतें, त्यापक्षीं अवांतर पुष्कळ प्रकारांनीं मराठी भाषेची अभिवृद्धि झाली खरी; तरी तिची व्यवस्था होऊन तिचें नियमन होणें हें गेल्या तीस चाळीस वर्षांतच काय झालें तें झालें. या नियमनाविषयीं मागें एक दोन ठिकाणीं बरेंच लिहिलें आहे. असो; आतां मराठी भाषेची सध्यां जी स्थिति आहे तिच्या संबंधानें प्रस्तुत विषयाविषयीं विचार करूं.

३. गेल्या वीस पंचवीस वर्षांत इंग्रेजी विद्येचा इकडे पुष्कळ फैलावा झाल्यामुळें त्या भाषेच्या द्वारें अनेक विषयांचें आपल्या लोकांस ज्ञान झालें. त्या भाषेंत हरएक विषयावर मोठमोठ्या बुद्धिमान् पुरुषांनीं वर्षांचीं वर्षें खपून पुष्कळ उत्तम ग्रंथ लिहून ठेविले असल्यामुळें व त्यांतील अर्थनिरूपणाची तऱ्हाही इकडच्यापेक्षां पुष्कळ निराळी असल्यामुळें आमच्या नव्या लोकांस विद्येचा एक मोठा नवाच मार्ग सांपडल्यासारखा झाला. या मार्गांत ज्ञानरूपी उत्तम संपत्तीचा जो त्यांस लाभ झाला तो आपल्या देशबांधवांसही करून देण्याची त्यांस सहजच इच्छा होऊन त्यांनीं देशभाषेंत ग्रंथरचना करण्यास आरंभ

केला. हे जे त्यांनीं ग्रंथ केले ते तीन प्रकारचे होत. एक इंग्रेजी ग्रंथांचीं भाषांतरें; दुसरे इंग्रेजी ग्रंथांच्या आधारें तयार केलेले; आणि तिसरे इंग्रेजींतील नमुन्यावर एतद्देशीय भाषेंत नवे रचलेले असे कादंबरी नाटकादिक. याखेरीज इतर कांहीं विषयांवरही आमच्या भाषेंत ग्रंथ झाले. या सर्वांच्या योगानें भाषेचें बरेंच नियमन होऊन ती सुधारण्याच्या मार्गास लागली. अद्यापही या उत्कर्षस्थितीचा नुकता आरंभच आहे; कां कीं संस्कृत, इंग्रेजी वगैरे अभियुक्त भाषांतल्याप्रमाणें मराठींत अद्याप कोणा मोठ्या ग्रंथकारांचे ग्रंथ झाले आहेत असें नाहीं. असो; तरी प्रस्तुत विषय सुबोध करून देतां येण्याजोगे हल्लींच्या स्थितींतही तींत बरेच प्रकार आहेत.

४. प्रस्तुत विषयाकडे आमच्या लोकांचें नुकतें लक्ष लागत चाललें आहे. आलीकडे मराठी लिहिण्याचा प्रघात दिवसेंदिवस वाढत चालल्यामुळें अमुक पद्धति चांगली व अमुक वाईट असें तारतम्य अर्थातूच सर्वांस भासूं लागलें आहे. मागें जसें केवळ अर्थबोधनावरच नजर देऊन लोक लिहीत असत तसें आतां नाहीं. मनांतील अभिप्राय व्यक्त करून शिवाय तो चांगल्या शब्दांनीं व खुबीदार रीतीनें वाचणारांच्या मनांत भरवावा अशी इच्छा बहुधा सार्‍या लिहिणारांच्या ठायीं आलीकडे वागूं लागली आहे. वर्तमानपत्रें व मासिक पुस्तकें हीं हल्लीं पुष्कळ वाढून निरनिराळ्या तर्‍हेचे ग्रंथही दर वर्षी पुष्कळ तयार होत आहेत. यावरून मराठी लिहिण्याचा प्रघात आलीकडे किती वाढला आहे व आपल्या भाषेची अभिवृद्धिही कशी होत चालली आहे हें सहज दिसून येतें. शिवाय आलीकडे इंग्लिश व संस्कृत या भाषांचाही चोहोंकडे पुष्कळ अभ्यास वाढल्यानें आपल्या भाषेस अनेक प्रकारांनीं पुष्कळच साहाय्य झालें आहे. तेव्हां एकंदरींत महाराष्ट्र भाषेची स्थिति सध्यां बरीच सुधरत चालल्यामुळें तींत ग्रंथरचना करणारांनीं प्रकृत विषयाकडे चांगलें लक्ष पोंचविणें अगदीं अवश्य आहे. यास्तव भाषापद्धति उत्तम कोणती, व तींत निरनिराळ्या तर्‍हा कोणत्या, याविषयीं पुढें विवेचन करून विद्यमान ग्रंथसंग्रहांतून उदाहरणें देऊं.

५. आतां पहिल्यानें उत्तम भाषापद्धतीचें स्वरूप काय याचें निरूपण करतों. ही भाषापद्धति ग्रंथरचनेच्या अनेक गुणांचें फल होय. हे गुण आतां क्रमवार सांगतों. यांत पहिला गुण ह्मटला ह्मणजे शुद्धता होय. शुद्धता ह्मणजे अगोदर वर्ण, शब्द, व वाक्य या तिन्ही प्रकारांनीं रचना निर्दोष असणें हें होय. या विषयावर प्रस्तुत मालेचा एक सबंध

अंक मागें लिहिला असून त्यांत वरील तिन्ही सदरांचा बराच सविस्तर विचार केला आहे. त्यावरून वरील प्रकारची निर्दोषता ग्रंथरचनेंत आणण्यास काय करायास पाहिजे याविषयीं आमचे विचार वाचकांस कळलेच आहेत. आतां हें खरें आहे कीं, संस्कृत किंवा इंग्रेजी वगैरे परिपक्क झालेल्या भाषांस मोठमोठ्या कोशकारांनीं, वैयाकरणांनीं व महान् महान् अभियुक्त ग्रंथकर्त्यांनीं पुष्कळ परिश्रम करून जसा निश्चितपणा आणलेला आहे तसें आमच्या मराठीस अद्याप ह्मणण्यासारखें कांहींच झालें नाहीं; व त्यामुळें वरील भाषांप्रमाणें तिचे प्रयोगही ठरून गेले नाहींत. यास्तव शुद्धांशुद्धतेविषयीं पुष्कळ ठिकाणीं निर्णय झाला नसल्यामुळें लिहिणारांचा अनेक स्थळीं प्रयोगभेद आढळण्यांत येतो. असो; तरी आपल्या भाषेचा प्रचार सध्यांसारखाच पुढें जर पुष्कळ वाढत जाईल तर हल्लींची गैरसोय हळू हळू मोडत जाऊन तिचे ठायीं विशेष शुद्धता न आली तरी निदान निश्चितपणा तरी अधिक येईल यांत संदेह नाहीं. असो; तर वर सांगितलेल्या शुद्धतेचें हें एक अंग झालें;—ह्मणजे व्याकरणदृष्ट्या भाषा शुद्ध असावी. दुसरें अंग ग्राम्यता ह्मणजे गांवढळपणा, किंवा भाषासंकर ह्मणजे परभाषेंतील प्रयोग आपल्या भाषेंत आणणें, हे प्रकार नसून रचना सभ्य व भाषासरणीस पूर्ण अनुसरून असावी हें होय. या दुसऱ्या प्रकाराविषयींही प्रस्तुत पुस्तकांतील एका अंकांत बरेंच विवरण केलें आहे. तेथें सध्या चोहोंकडे चालू असणाऱ्या भाषासंकराचीं कारणें, त्याचें स्वरूप, वगैरे विषयीं लिहून या दोषाचें निरसन करण्यास उपाय काय तोही सांगितला आहे. तर याप्रमाणें वरील दोन्ही प्रकारचे दोष जींत बिलकुल नाहींत ती भाषापद्धति शुद्ध होय.

६. उत्तम भाषापद्धतीचा दुसरा गुण साधेपणा. हा गुण साऱ्या कलांत, किंबहुना हरएक गोष्टींत, मोठ्या शोभेस कारण होऊन यथार्थ परीक्षकांस अत्यंत मान्य होतो. तसें त्याच्या विरुद्ध गुण जें कृत्रिमत्व तें कधीं होत नसतें. जे अनभिज्ञ असतात त्यांस साधेपणापेक्षां थाटमाट ज्यास्त आवडतो खरा; पण त्यांचीही वरील प्रीति बहुत करून फार दिवस टिकत नाहीं. गोड अन्नाचा जसा जिभेस लवकरच वीट येतो, पण साध्या पदार्थाचें तसें कधीं होत नाहीं; त्याचप्रमाणें कोणत्याही गोष्टींत स्वभावजन्य शोभाच जशी फार वेळ टिकते तशी कृत्रिम असून जी प्रयासानें आणलेली असते तीं टिकत नाहीं. हीच गोष्ट सांप्रत विषयासही लागते. जी शब्दरचना अगदीं साधी असते, ह्मणजे विवक्षित अर्थ जींत केवळ सरळ रीतीनें व्यक्त केलेला असतो.

तीच रसिक वाचकांस पसंत होऊन कितीही काळ लोटला तरी तिच्या रमणीयत्वाची हानि होत नाहीं. आजपर्यंत सहस्रावधि वर्षे ज्यांची कीर्ति चालत आली आहे अशा सर्व देशांतील महाकवींच्या कृतींत वरील सरळ रचनेचा गुण स्पष्ट दृष्टीस पडतो. या गुणास संस्कृतांतील साहित्य-ग्रंथांत 'प्रसाद' असें पारिभाषिक नांव आहे. या लहानशा सुंदर शब्दावरून आमच्या पूर्वजांचें चातुर्य पूर्ण दिसून येतें. यांत विवक्षित अर्थाचें व्यंजकत्व किती उत्कृष्ट तऱ्हेचें आहे, व त्यावर कवित्वाची झाक तरी किती बहारीची आहे! 'प्रसाद' या शब्दाचा मूळ अर्थ 'स्वच्छपणा,' 'निवळपणा' असा आहे; व तो शरत्कालच्या वगैरे उदकास लावतात.* तेथून हा शब्द साहित्यकारांनीं घेऊन कवींच्या सरस्वतीस लावला आहे. असो; तर ज्याप्रमाणें पर्वतांवरील झऱ्यांचें किंवा कित्येक उत्तम नद्यांचें पाणी निवळशंख असून पुनः खोलही असतें, त्याचप्रमाणें अवघ्या जगास आल्हादप्रद झालेल्या ज्या होमर कालिदास प्रभृति कवीश्वरांच्या कृति, त्यांतही प्रसन्नार्थत्व व गांभीर्य हे गुण साहचर्यानें सांपडतात. असो; गद्यग्रंथकारांचीही अशीच गोष्ट आहे. उदाहरणार्थ इंग्लिश भाषेंत पहा. हींत जे ग्रंथकार आजपर्यंत झाले त्या सर्वांत आडिसन् याची प्रमुखत्वानें गणना आहे. याचे 'स्पेक्टेटर' नामक पुस्तकांतील निबंध जेव्हां पहिल्यानें निघूं लागले तेव्हां त्यांतील सुरस, प्रौढ, व प्रसंगवशात् विनोदात्मक असणारा अर्थ, शुद्ध व सरळ भाषापद्धति, चमत्कारिक व गहन विषय, या सर्वांच्या योगानें ते सर्वांस एकदम प्रिय होऊन जाऊन तेव्हांपासून जी त्यांची ख्याति चालत आली ती आज दोन शतकें सारखी चालली आहे; व जोंवर या पृथ्वीवर इंग्लिश भाषा राहील तोंवर वरील ग्रंथकाराचे लेख बुडायाचे नाहींत असा खात्रीचा अभिप्राय मोठमोठ्यांनीं प्रदर्शित केला आहे. आडिसनूच्या पुढें जॉन्सन्, गोल्डस्मिथ् वगैरे कित्येक मोठमोठे निबंधकार झाले, व त्यांचे निबंध आंतील मजकुराच्या संबंधानें पाहतां 'स्पेक्टेटर' पेक्षां कमी योग्यतेचे आहेत असें नाहीं; तरी सदरील निबंधांची पद्धति पहिल्यानें काढून ज्यानें लोकप्रीतीस पात्र केली त्याची सर पुढच्यांपैकीं कोणासही आली

---

* जसें 'रघुवंश' चवथा सर्ग—

प्रससादोदयादंभः कुंभयोनेर्महौजसः ।

तसेंच मार्गे, अंक ३ पृष्ठ १०:—

इदं तीर्थं समं सौम्यं सुजलं सूक्ष्मवालुकम् ।
रमणीयं प्रसन्नं च सज्जनानां मनो यथा ॥

निबंधारंभींच्या पद्यांत तर प्रस्तुत शब्द दोन्ही अर्थीं श्लेषपर योजिला आहे.

नाहीं.* असें होण्याचें एक मोठें कारण प्रस्तुत भाषापद्धतीच होय. जॉन्सन्-सारख्यांच्या निबंधांत 'स्पेक्टेटर' ग्रंथापेक्षां अधिक गहन विषय व अधिक गहन प्रतिपादन जरी असलें, तरी वरील ग्रंथांत शब्दरचनेची जी अपूर्व करामत आहे ती दुसऱ्या कोठेंही नाहीं;† व त्यामुळेंच एकंदर सर्व वाचकांस वरील निबंध जितके प्रिय होतात तितके दुसऱ्या ग्रंथकारांचे होत नाहींत. सारांश, ज्याप्रमाणें स्वच्छ हंडींत किंवा लखलखीत कंदिलांत दिवा लावला असला ह्मणजे त्याचा प्रकाश बाहेर उजळ पडून त्यास अधिक शोभाही येते, त्याचप्रमाणें आंतील अर्थ सुंदर असून ग्रंथाची शब्दरचनाही जर प्रसादगुणेंकरून युक्त असेल तर तो अर्थ एरवींपेक्षां अधिक खुलेल हें उघडच आहे!

७. उत्कृष्ट भाषापद्धतीचा तिसरा गुण सुबोधत्व होय. हा वस्तुतः पाहतां वरच्याहून फारसा निराळा नाहीं; त्याच्याच अनुषंगानें येणारा किंवा त्याचें कार्यच तो होय. कारण शब्दरचना सोपी असून जेथें वाक्यांची संगति घोटाळ्याची नसते तेथें अर्थबोध होण्यास अगदीं आयास पडत नसतात. जसजसें वाचीत जावें तसतसें सर्व भराभर समजत जातें. पण पुष्कळ विषय असे आहेत कीं, जे स्वरूपतःच सुबोध नसल्यामुळें सोप्या भाषेनें लिहितांच येत नाहींत. त्यांचें निरूपण करणें असल्यास व्यावहारिक साधी भाषा तादृश उपयोगीं पडत नाहीं. कारण एक तर जे शास्त्रादि विषय व्यवहारापासून अत्यंत भिन्न त्यांतील कल्पना बोलण्याचालण्याच्या साधारण भाषेनें व्यक्त करतां येणें अशक्यच होय; आणि दुसरें असें कीं, वरच्या सा-

---

* खुद्द जॉन्सन्नेंच मत्सरभाव सोडून एके ठिकाणीं आडिसन् विषयीं म्हटलें आहे:—"He is the Raphael of essay-writers" (हा निबंधकारांतला रेफीलच होय). या उपमेंत जॉन्सन् यानें 'स्पेक्टेटर' ग्रंथांतील शब्दलालित्य, अर्थसौरस्य, व मनुष्यस्वभावाचें हुबेहुब वर्णन, हे तिन्हीं गुण एका शब्दांत सुचविले आहेत.

† जॉन्सन् यानें वरील कवींच्या चरित्रांत वरील ग्रंथांतील भाषापद्धतीची जी तारीफ केली आहे ती अगदीं यथार्थ असल्यामुळें सर्वांच्या तोंडीं बसून गेल्यासारखी झाली आहे. ती ही होय:—

"Whoever wishes to attain an English style, familiar but not coarse, and elegant but not ostentatious, must give his days and nights to the volumes of Addison."

("ज्या कोणास इंग्रेजी भाषा लिहिण्याची अशी तऱ्हा उचलायाची असेल, कीं जी प्रचारांतील असून प्रौढही पण असावी, आणि चटकदार असून पुनः डौलाची दिसूं नये, त्यानें रात्रंदिवस आडिसन्च्या ग्रंथांचा ध्यास घेतला पाहिजे.")

रख्या विषयांच्या प्रगल्भतेसें ह्मटलें म्हणजे प्रौढ भाषेचीच योजना करणें अवश्य होय. तर याप्रमाणें कांहीं अंशीं निरुपायास्तव व कांहीं अंशीं विषयाच्या प्रौढतेमुळें भाषेंत कधीं कधीं दुर्बोधता आणल्यावांचून चालत नाहीं. संस्कृतासारख्या परिपक्व भाषांतून पारिभाषिक शब्द व कांहीं भाषापद्धति ही घ्यावी लागते. असो; पण हा प्रकार निराळा; या विषयीं अंमळ पुढें विशेष लिहिण्यांत येईलच. वरच्यासारख्या विषयांखेरीज इतर जे व्यावहारिक विषय असतील ते लिहितांना भाषा अगदीं सुबोधच असावी. ती अशी कीं, शब्द अगदीं प्रचारांतले घातले असून वाक्यांत दूरान्वय नसावा;— म्हणजे एक शब्द येथें तर त्याचा ज्याच्याशीं संबंध तो शब्द त्याहून फार दूर, असें नसावें. वाक्याच्या निरनिराळ्या अवयवांचा अन्वय वाचल्याबरोबर तेव्हांच लक्षांत यावा; व तें फार लांबलचक व गुंतागुंतीचेंही नसावें. शिवाय विषयाचें जें विवरण करावयाचें तेंही व्यवस्थेनें झालें पाहिजे. ह्मणजे त्याचे यथार्थ भाग विभाग करून त्यांचा क्रमवार यथास्थित रीतीनें विचार केलेला असावा. सारांश, सुबोध भाषापद्धति म्हणजे अशी कीं, ग्रंथ वाचूं लागलें असतां वाचण्यासरसा आंतील मजकूर भराभर समजत जावा, व मजकूर समजल्याबरोबर विषयाचीही सहज रीतीनें फोड होत जावी.

या ठिकाणीं वर सांगितल्याप्रमाणें एका गोष्टीचा विशेषेंकरून विचार करणें अवश्य आहे. ती गोष्ट ही कीं, मराठी बोलण्यांत किंवा लिहिण्यांत संस्कृत शब्द आणावे कीं नाहीं. याविषयीं पुष्कळ लोकांचीं निरनिराळीं मतें आढळण्यांत येतात. कोणी ह्मणतात, निवळ प्राकृत शब्द योजल्यानें भाषेंत प्रौढता किंवा सरसत्व हें बिलकूल येत नाहीं; यास्तव संस्कृत शब्दांची रेलचेल जितकी असेल तितकी चांगली. हें मत फारकरून जुन्या शास्त्री लोकांचें व आलीकडच्या लोकांत शास्त्रित्वाचा किंवा संस्कृतज्ञतेचा मान

---

* इंग्रेजी भाषेंत शेंकडो महान् महान् ग्रंथकारांनीं मोठमोठे नामांकित ग्रंथ लिहून ठेवले आहेत; तेव्हां वरील भाषापद्धतीचा गुण त्यांपैकीं पुष्कळांत उत्तम प्रकारचा सांपडतो हें सहजच आहे. पण या सर्वांत वरील गुणाचें सर्वोत्कृष्ट उदाहरण म्हटलें तर मेकॉलेच्या पेक्षां दुसरें कदाचित् कोणतेंच सांपडणार नाहीं. या ग्रंथकारानें ग्रंथरचनेची कला केवळ शिखरास नेऊन पोंचविली असें म्हटलें असतां चालेल. इतिहासासारख्या रूक्ष व गहन विषयासही त्यानें आपल्या रचनाचातुर्याच्या योगानें इतकी मनोवेधकता आणली आहे कीं, कादंबरीनाटकादि ग्रंथांप्रमाणें त्यांच्या वाचनाविषयीं वाचकांस उत्कंठा उत्पन्न होते. प्रस्तुत ग्रंथकाराच्या लेखांतील प्रकृत गुणाविषयीं कोणी असें लिहिलें आहे कीं, त्याचें वाक्य समजण्यास दोनदां कधींही वाचावें लागत नाहीं, त्यांतील अर्थग्रहण पूर्ण होण्यास मात्र तसें केव्हां केव्हां करावें लागतें !

चोहोंकडे मिरविण्याची ज्यांस विशेष होस वाटत असते अशांचें होय. हें एक झालें. दुसरें मत काय आहे कीं, संस्कृत शब्द अगदीं कामाचे नाहींत. मराठी भाषा ह्मणायाची, मग तींत संस्कृत शब्द कां? मोठमोठाले संस्कृत शब्द घालून कोणास न समजेशी डौलाची रचना करणें यापेक्षां साधे मराठी शब्द योजणें हेंच चांगलें. बोलणें किंवा लिहिणें तें असें असावें कीं जें हवें त्यास सहज कळेल. हें दुसरें मत आलीकडील बहुतेक लोकांचें झालें आहे. तें इतकें कीं, कोणताही नवा ग्रंथ झाला कीं, पहिल्यानें अगोदर त्याच्या भाषापद्धतीचा विचार होतो. तींत संस्कृत शब्दांचा बराचसा भरणा दृष्टीस पडला कीं, लागलीच त्या पुस्तकावर बहुतेकांची इतराजी होते. पण इतकेंच नव्हे. वरील मत जसें गद्यग्रंथांविषयीं पुष्कळ लोक प्रदर्शित करितात, त्याचप्रमाणें पद्यग्रंथांविषयीं ह्मणजे कवितेविषयींही तें आढळण्यांत येतें. अलीकडे दहा पंधरा वर्षांत झालेली मराठी कविता ज्यांनीं उगीच वरवर पाहिली असेल त्यांच्याही ध्यानांत वरील गोष्ट तेव्हांच आल्यावांचून राहणार नाहीं. या नव्या कवींचीं कवितेविषयींचीं मतें नव्या तऱ्हेचीं असल्यामुळें त्यांच्या कृतींत संस्कृताचा द्वेष पूर्णपणें नजरेस येतो. कोल्हटकरांच्या 'लहान मुंगी' वरील कवितेपासून तों तहत 'राजा शिवाजी' काव्यापर्यंत सारखाच प्रकार दृष्टीस पडतो; तो हा कीं, संस्कृत शब्दांस बिलकूल थारा न देतां निवळ मराठी शब्द योजायाचे. मग अशा रचनेमुळें काव्यास भिकारपणा किंबहुना पोरकटपणा आला तरी कांहीं हरकत नाहीं. नव्या विद्वान् मंडळीचा जुन्या मराठी कवींतून बहुतेकांविषयीं व त्यांतून मोरोपंताविषयीं जो बळकट ग्रह होऊन बसला आहे, कीं त्याची कविता अगदीं नावान, तींत बिलकूल जीव नाहीं, तो उत्पन्न होण्यास तरी वरीलच कारण झालें आहे. मोरोपंताचा संस्कृत भाषेकडे विशेष ओढा असून तींतील शब्द, प्रयोग, व रचना महाराष्ट्र भाषेंत पुष्कळ आणण्याचा त्यानें यत्न केला आहे, येवढ्यावरूनच त्याच्या काव्यरचनेस नाक मुरडणें हें आलीकडील रसिकवर्गाचें एक पहिलें मोठें कलम ठरून गेलें आहे. * असो; तर याप्रमाणें संस्कृत शब्दांचा मुळीं प्रयोग न करतां निवळ मराठी शब्दच घालीत जावे

* आमच्या देशाविषयींच्या हजारों गोष्टींविषयीं आमच्या विद्वान् व शोधक म्हणविणाऱ्या नव्या लोकांचे जे विलक्षण ग्रह आज दीर्घकाळ होऊन बसले आहेत त्यांचा एक उत्कृष्ट मासला प्रस्तुत कवीविषयीं जीं मतें पुष्कळांच्या बोलण्यांत व लिहिण्यांत आढळतात तीं होत. त्यांविषयीं सविस्तर विवरण करून त्यांच्या यथार्थत्वाची परीक्षा करणें म्हटलें म्हणजे एका मोठ्या स्वतंत्र ग्रंथाचाच विषय होईल. असो; प्रस्तुत मालेंत वरील उपयुक्त विषयाचें अवकाशानुसार निरूपण करण्याचें आमच्या मनांत आहे.

असें मानणारे हे दुसरे लोक झाले. आतां तिसऱ्यांचें जें मत आहे तें वरील दोहोंत तोडजोड करून बनलेलें आहे. तें असें आहे कीं, दोन्ही शब्द घातले तरी कांहीं चिंता नाहीं; पण असा मात्र निर्बंध असावा कीं, जेथें मराठी शब्द अगोदर आहेच तेथें विनाकारण संस्कृत शब्द नवा आणूं नये. जेथें उपायच नाहीं तेथें मात्र तो घालण्यास हरकत नाहीं.

याप्रमाणें प्रस्तुत विषयाविषयीं निरनिराळ्या लोकांचीं निरनिराळीं मतें आहेत. हीं अर्थातच सर्वथा अयथार्थ आहेत असें नाहीं. कोणतें कसेंही मत असलें तरी त्यांत बहुतकरून सत्याचा अंश जसा थोडाबहुत असतोच असतो, तसाच तो वरील तिहींतही आहे. संस्कृत भाषेचा पक्ष उचलणारांचें जें ह्मणणें कीं तिच्या साह्यानें मराठीस प्रौढता व सरसत्व हे गुण येतात हें जसें खरें आहे, त्याच प्रमाणें महाराष्ट्र भाषेच्या पक्षकारांचें जें ह्मणणें कीं संस्कृताचें मिश्रण अतिशय होणें बरोबर नाहीं हेंही खरें आहे. कारण तसें झालें ह्मणजे मूळच्या भाषेचें मातेरें होऊन जाईल हें उघडच आहे. तसेंच तिसऱ्या मताच्या पुरस्कर्त्यांचा जो मुद्दा कीं विनाकारण परभाषेचा प्रवेश न होऊं देतां तो जितका अवश्य असेल तितकाच मात्र होऊं द्यावा हेंही वस्तुतः पाहतां नीटच आहे. पण इतकेंच ह्मणून न राहतां वरील पक्षकार आपापल्या मतांचें निरपेक्षत्वानें विधान करूं पाहतात यामुळें त्यावर असमंजसतेचा दोष येतो. आपापलें म्हणणें जेथवर सत्यत्वाला व समंजसतेला अनुसरून आहे तेथपर्यंतच जर ते त्याचा आग्रह धरतील तर तो चालणार आहे. तो अगदीं शेवटपर्यंत नेऊन पोंचविल्यानें वर सांगितल्याप्रमाणें अनर्थ होतो. असो; तर वरील वादाचा जो प्रांजल बुद्धीनें विचार करील, त्यास बहुधा असा निर्णय करावा लागेल कीं संस्कृत शब्दांवर व प्रयोगांवर आलीकडील लोकांचा जो विशेष कटाक्ष आढळण्यांत येतो तो सर्व प्रकारें बरोबर नाहीं. संस्कृत भाषा मराठीहून तर काय, पण जगांतील सर्व भाषांहूनही सुरस व प्रौढ असल्यामुळें तिच्या साह्यानें देशभाषेस अतिशय शोभा येऊन तिला विशेष परिपक्वतेस पोंचविण्यासही ती कारण होईल हें कोणाही समंजस मनुष्यास कबूल करणें भाग आहे.

पण वरील तिन्ही मतांच्या प्रतिपादकांची एक मोठी चूक अद्याप सांगावयाचीच आहे. ती ही कीं, साऱ्या ग्रंथांस सरसकट एकच भाषापद्धति चालण्यासारखी असते ही खोटी समजूत त्यांत स्पष्ट दिसते. कोणत्याही भाषेंतील ग्रंथसंग्रह जो अंमळ लक्षपूर्वक पाहील त्याच्या लक्षांत एक गोष्ट सहज येणारी आहे कीं, विषयभेदाच्या अनुरोधानें भाषापद्धतिही बदलत असते. जी भाषा गद्यांत चालते ती पद्यांत चालत नाहीं; व गद्यांत चालते ती तरी साऱ्या विषयांस सारखीच चालते असेंही नाहीं. कादंबरीची किंवा नाट-

काव्यांची भाषा निराळी; इतिहासग्रंथांची निराळी; व शास्त्रीय ग्रंथांची निराळी; असे विषयभेदानें भाषेंत निरनिराळे प्रकार उत्पन्न होतात; व तसें होणें हें साहजिकच आहे. साऱ्या सुधारलेल्या राष्ट्रांत निरनिराळ्या प्रसंगींचे निरनिराळे पोषाक जसे असतात, व तसे असावे लागतात, त्याचप्रमाणें प्रौढ दशेस आलेल्या साऱ्या भाषांसही विषयानुरोधास्तव भिन्नभिन्न रूपें प्राप्त होतातच. मग असें जर आहे, तर साऱ्या ग्रंथांस वरच्यासारखा सरसकट एकच नियम घालून देणें हें किती असमंजस आहे! बेबंद नगरींतील बादशाहाप्रमाणें एकाद्या राजानें जर असा सरसकट हुकूम फर्मावला कीं, बस्, सर्वांनीं कापसाच्या वस्त्रांखेरीज इतर वस्त्रें कधींही अंगावर घेऊं नयेत; लग्न असो, कार्य असो, राजाचा दरबार असो; सर्वांनीं वरील साध्या पोषाकांनींच नेहमीं वावरावें; तर त्या राजश्रीच्या शहाणपणाची लोक किती तारीफ करीत राहतील! तर हीच गोष्ट वरील मतांपैकीं दुसरें स्थापित करूं पाहणारांसही लागते. जी भाषा 'आरबी भाषेंतील गोष्टी'त किंवा 'मुक्तमाले'त दृष्टीस पडते त्याच भाषेंत 'अनेकविद्यामूलतत्वा' सारखा शास्त्रीय ग्रंथ लिहा किंवा तशाच भाषेंत एकादें वीररसप्रधान काव्य रचा असें जर कोणीं म्हटलें, तर तें त्याचें म्हणणें किती अप्रयोजक होईल? शास्त्रीय ग्रंथांस जी परिभाषा लागते तिचे शब्द लहान पोरांच्या किंवा अडाणी कुणब्याच्या भाषेंतून कसे काढावे? व वरच्या सारख्या ग्रंथांत जी शब्दरचना करायाची ती काऊचिऊच्या गोष्टीप्रमाणें किंवा आटपाट नगरच्या कहाणीप्रमाणें केल्यास उपहास्यता होणार नाहीं काय! यासारखाच याच्या उलटचा प्रकार. संस्कृतांतील झोकदार व गोड शब्दांनीं भाषेस शोभा व गांभीर्य हें येतें खरें पण यावरून वरील गुण जेथें तेथें साधण्याचा यत्न केल्यास चालेल काय? असे कांहीं विषय आहेत कीं, ज्यांस अगदीं साधी भाषापद्धतिच शोभते. ते शास्त्रीय किंवा कवितेच्या भाषेनें लिहूं गेलें असतां वरच्या सारखाच हास्यास्पदतेचा प्रकार होतो. तर याप्रमाणें भाषापद्धति अमुकच तऱ्हेची असावी याविषयीं आग्रहानें निर्बंध करूं पाहणें हें सर्वथा असमंजसतेचें दर्शक होय. विषयाच्या अनुरोधानें जी भाषापद्धति जेथें शोभेल तेथें ती योजिली असतां अर्थात् दूषणास पात्र होत नाहीं.

८. वर सांगितलेले तीन गुण उत्कृष्ट भाषापद्धतीस अत्यंत आवश्यक असणारे होत. यांखेरीज इतर जे गुण उत्कृष्ट ग्रंथकारांत सांपडतात त्यांचा बहुधा वरच्यांतच अंतर्भाव होतो. उदाहरणार्थ अवतरण घ्या. अवतरण म्हणजे अभियुक्त ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतून आपल्या मतास पुष्टि आणण्याकरितां किंवा लेखास शोभा आणण्याकरितां घेतलेलें वचन. हें अवतरण पुष्कळदां घेण्याची पुष्कळांस होस असते. त्याच्या योगानें

आपल्या लेखास महत्व येऊन विशेष योग्यता येते असें त्यांस वाटतें. पण रसिक ग्रंथकारांच्या प्रचारास हें अनुसरून नाहीं; कारण दागिन्यांचा किंवा उंची वस्त्रांचा अतिशय थाटमाट हें जसें खऱ्या मार्मिकतेचें लक्षण नव्हे; त्याचप्रमाणें वरील अवतरणें फार घेतल्यानें उत्तम पद्धतीच्या गुणांपैकीं दुसरा गुण जो साधेपणा ह्मणून वर सांगितला त्यास बाध येतो. तर याप्रमाणें या विषयाचा विचार वरील गुणाच्या सदराखालीं येतो. असो; आतां या अवतरणाच्या युक्तायुक्ततेविषयीं थोडा विचार करून प्रस्तुत विषयाचा हा पहिला भाग आटपतों.

अवतरण ह्मणजे काय हें वर सांगितलेंच आहे. हा शब्द प्रचारांतील ह्मणी व संस्कृतांतील न्याय यांसही लावतां येईल. या सर्वांचा प्रयोग ग्रंथांत करणें हें बरोबर आहे कीं नाहीं, व तो करणें तर कितपत करावा, याविषयीं पुष्कळांचा रुचिभिन्नत्वेंकरून बराच मतभेद पडेल. ज्यांस थाटमाट न आवडून अगदीं साधेपणाच आवडतो त्यांचा अभिप्राय बहुधा असा पडेल, कीं असलीं सोंगें ग्रंथांत मळींच आणूं नयेत. तसेंच त्यांच्या विरुद्ध पक्षाचा वरील प्रकरणीं उलट तऱ्हेचा आग्रह दृष्टीस पडेल, कीं ग्रंथरचनेस विशेष शोभा आणण्याकरितां वरील प्रकार जितके आणावे तितके चांगलेच. जे नव्यानें ग्रंथरचना करूं लागतात त्यांचा तर वरील दुसऱ्या मताकडे विशेषच कल दृष्टीस पडतो. आपला लेख जितका शानदार व डौलाचा दिसेल तितका करण्याविषयीं त्यांचा यत्न चालू असतो. पण पुढें जसजशीं ग्रंथकर्तृत्वाचीं मर्मे त्यांस कळूं लागतात तसतशी वरील अल्लडपणाची त्यांची हौस कमी कमी होत जाऊन पोक्त व गंभीर अशी रचना त्यांस अधिक मान्य होत जाते.* असो; तर

* वरील गोष्टीचें इंग्रेज ग्रंथकारांतील एक प्रसिद्ध उदाहरण मेकॉलेचें आहे. यानें 'एडिनबर्ग रिव्ह्यू' नामक अद्यापि चाललेल्या जगत्प्रसिद्ध त्रैमासिकांत मिल्टन् कवीवर एक शानदार निबंध पहिल्याप्रथम लिहिला. त्या वेळेस तो सारा पंचवीस वर्षांचा होता. या निबंधाची त्यावेळेस चोहोंकडे पुष्कळ तारीफ झाली, व निबंधकारांत पुढें लवकरच जें अग्रगण्यत्व वरील ग्रंथकारास मिळालें त्यास वरील लेखच कारण झाला. पण पुढील जाणत्या वयांत मेकॉलेसच वरील निबंधाचें अत्युज्वल स्वरूप आवडेनासें झालें. त्यांत अलंकारिक भाषेची रेलचेल फारच झाली आहे असें त्यानें आपल्या निबंधांच्या प्रस्तावनेंत एके ठिकाणीं लिहिलें आहे. असो. प्रस्तुत ग्रंथकारानें बेकन् व बर्क् यांच्याविषयीं चालू विषयाच्या संबंधानें एक चमत्कारिक गोष्ट लिहून ठेवली आहे कीं, पहिल्यानें म्हणजे पूर्ववयांत दोघांसही साधी भाषापद्धति रुचत असून पुढें शेवटीं अलंकारिक भाषेची अतोनात आवड उत्पन्न झाली. हा नेहमीच्यापेक्षां विपरीत क्रम झाला !

याप्रमाणें प्रस्तुत विषयावर दोन प्रकारचे अभिप्राय पडणारे आहेत. त्यांविषयीं अगदीं बरोबर निर्णय करणें कठीण आहे; व त्याची येथें जरुरीही नाहीं. अभियुक्त व सर्वमान्य ग्रंथकारांची मात्र पद्धति येथें सांगितली असतां बस् आहे. ती प्रायः अशी आढळते कीं, अवतरण मुळींच घ्यावयाचें नाहीं असा त्यांचा जरी नेम नसतो, तरी तें फार बेतानें व फार विरळा ते घेतात. ह्मणजे जेथें प्रकृत अर्थास घेतलेल्या वचनानें, ह्मणीनें, किंवा न्यायानें पुष्कळ दृढता येऊन दोघांचा जम अगदीं बरोबर बसत असेल, किंवा तो अर्थ वरील तिहींनीं उत्तम तऱ्हेचा खुलत असेल, तेथेंच त्यास ते आपल्या लेखांत जागा देतात. एरवीं उगीच ग्रंथास सुशोभित करण्याकरितां तसें करीत नाहींत. हा दुसरा प्रकार अप्रबुद्ध ग्रंथकारांत फार आढळतो. यांची रीत कधीं कधीं तर अशीही नजरेस येते कीं, एकादें उत्तम वचन वगैरे त्यांस माहीत असलें ह्मणजे त्यास स्थळ देण्याकरतां मुद्दाम ओढून ताणून तिकडे मूळ अर्थाचा संबंध न्यावयाचा. तसेंच भाषेंतलि ह्मणी जितक्या आंत घालाव्या तितकी लेखास शोभा येते असेंही ते समजतात. पण ही शेवटली तर मोठी चूक आहे. तसें केल्यानें एक तर डौलीपणा दिसतो, आणि शिवाय लिहिण्यास मनोवेधकता येण्याची एकीकडेच राहून उलटी ग्राम्यता मात्र येते. वरचेवर बोलण्यांत ह्मणी आणायाच्या हा प्रकार अडाणी लोकांत, व विशेषतः बायकांत, चालू असल्यामुळें तो प्रकार प्रौढ व सभ्य लेखांत जितका थोडा येईल तितका चांगला. व ह्मणूनच मोठमोठ्या नामांकिततेस पावलेल्या ग्रंथकारांत तर तो प्रायः कधींही दृष्टीस पडत नाहीं.

वर जें अवतरणाविषयीं लिहिलें तेंच दृष्टांत, उपमा, वगैरे अलंकारांची योजना प्रसंग न पाहतां व सुमार न ठेवतां करण्याचा जो प्रघात त्यांसही लागू पडतें. हा प्रघात वरच्याप्रमाणेंच नूतन किंवा अप्रबुद्ध अशा ग्रंथकारांचे ठायीं आढळतो; व चांगल्या ग्रंथांत तो कां आढळत नाहीं याचें कारणही वरच्यासारखेंच आहे. आमच्या मराठींत तर आलीकडे ग्रंथांत व भाषणांतही शब्दालंकार घालण्याची एक अप्रयोजक तऱ्हा* निघाली आहे. ती किती निंद्य, व हास्यास्पद होय हें आमच्या सुज्ञ वाचकांस सांगणें नकोच. असो; एकंदरींत वरील दोन्ही प्रकार फार समंजसतेनें व बेताबातानें जेव्हां योजावे जेव्हांच शोभतात;

* ही आलीकडलि कित्येक कादंबऱ्यांतून आढळते. पुण्यासारख्या ठिकाणच्या वक्तृत्वप्रसंगींही वरील पोरकट हौस कित्येकांनीं केलेली कधीं कधीं दृष्टीस पडते व वर्तमानपत्रांतूनही ती क्वचित् दिसते.

व सर्व भाषांतील मोठमोठ्या ग्रंथकारांचे ठायीं ते अशाच तऱ्हेनें आढळतात.

येथवर प्रस्तुत विषयाचा पहिला भाग ह्मणजे उत्तम भाषापद्धतीचीं लक्षणें कोणतीं याविषयीं झालें. पुढील अंकांत आरंभीं उपक्षेप केल्याप्रमाणें राहिलेल्या भागाचें निरूपण करूं.

शीलभारवती कांता पुष्पभारवती लता ।
अर्थभारवती वाणी भजते कामपि श्रियम् ॥

अंक २७—(१) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (२) भाषापद्धतींच्या भिन्नत्वाची उपपत्ति. (३) वरील भेदांत उत्तम कोणता या प्रश्नाचा विचार. (४) लोकमान्य ग्रंथांची भाषापद्धति. (५) सरळ व सोपी भाषा. (६) प्रौढ भाषासरणी. (७) इतर प्रकार. (८) इंग्रजीच्या अनुकरणानें सुरू झालेल्या तऱ्हा. (९) गद्याची प्रवृत्ति. (१०) नवे प्रकार. (११) विनोदात्मक लेख. (१२) सृष्टिवर्णन. (१३) आणखी कांहीं उतारे.

१. मागील खेपेस भाषापद्धतीचा उत्तम प्रकार कोणता याविषयीं सांगितलें. आतां तिच्या निरनिराळ्या तऱ्हा सांगून मराठी भाषेंतल्या ग्रंथांत त्या कितपत आहेत त्या दाखवूं.

२. भाषा ही मनुष्याच्या मनोवृत्तींचा व हृदयवृत्तींचा उद्गार होय; ह्मणजे त्याच्या मनांत जे विचार उत्पन्न होतात किंवा अंतःकरणास क्षोभ होऊन जे तरंग उठतात ते ज्या रूपानें प्रगट होतात तें रूप भाषा होय. असें आहे तेव्हां अर्थातूच मूळ ठिकाणीं जितके निरनिराळे प्रकार आढळतात तितकेच वरील प्रगट होणाऱ्या रूपांत ह्मणजे भाषेंतही सांपडतात. मनुष्य जसा स्वभावेंकरून किंवा प्रसंगविशेषानें गंभीर किंवा लाघवी, उदास किंवा रंगेल, मंद किंवा तापट, वगैरे असेल त्या त्याप्रमाणें त्याची बोलण्याची किंवा लिहिण्याची तऱ्हाही दिसून येईल. त्याचप्रमाणें हृदयाच्या नानाविध वृत्तींचेंही प्रसंगवशात् स्वरूप प्रगट होऊन तो तो रस त्या त्या ठिकाणीं आविर्भूत होईल. तर याप्रमाणें वर सांगितल्याप्रमाणे भाषापद्धतीचे भेद होणें हें साहजिकच आहे; व ह्मणून ते साऱ्या परिपक्क दशेस येऊन पोहोंचलेल्या भाषांतून आढळतात.

---

* "शालीनतेचा भार वागविणारी स्त्री, फुलांचा भार जीवर आला आहे अशी वेली, आणि जींत अर्थगौरव आहे अशी वाणी. या तिहींची कांहीं अपूर्व शोभा दिसते!"

३. आतां वरील भाषापद्धतींत उत्तम कोणती असें जर कोणी वि-चारलें तर तें सांगणें फार कठीण आहे. फार तर काय, पण वरील प्रश्न पुष्कळ अंशीं असमंजसतेच्या दोषास पात्र होतो असें म्हटलें असतांही चालणार आहे. ज्याप्रमाणें तांबडा, हिरवा, निळा वगैरे रंगांत, किंवा गोड, आंबट, तिखट वगैरे रसांत अमुकच उत्कृष्ट हें सांगणें अशक्य असून तसें करूं पाहणें हें अरसिकत्वाचें दर्शक होय; त्याचप्रमाणें भाषासरणीच्या वरील निरनिराळ्या तऱ्हांपैकीं सर्वांत चांगली कोणती याचा निखालसपणें निर्णय करूं जाणें हें वेडेपणाचें काम आहे. वरील दोन्ही गोष्टींत निरनिराळ्या मनुष्यांचीं निरनिराळीं मतें पडणें हें जसें साहजिक असून तें रुचिवैचित्र्याचें फळ होय; व शिवाय जें एका ठिकाणीं चांगलें तें चोहोंकडे चांगलें नसून तो चांगलेपणा स्थानभेदानें ही प्राप्त झालेला असतो; तसेंच प्रस्तुत विषयाचें आहे. जी भाषापद्धति एका विषयाला शोभते तीच दुसऱ्या ठिकाणीं योजिली असतां ती अगदीं अप्रयोजक होते; व तसेंच जी एका मनुष्याला पसंत पडते ती सर्वांस तशीच चांगली वाटते असाही नेम नाहीं. सारांश, प्रस्तुत विषयावर कोणत्याही प्रकारें व्यापक नियम देतां येणार नाहींत. यास्तव या ठिकाणीं लोकोपयोगी ग्रंथांची भाषा कशी असावी येवढ्याचविषयीं सामान्यतः कांहीं लिहून मागें सांगितल्याप्रमाणें प्रस्तुत काळीं प्रसिद्ध असणाऱ्या ग्रंथांतील कांहीं वेंचे वाचकांस सादर करतों.

४. आमच्या महाराष्ट्र भाषेंत ग्रंथरचनेची तऱ्हा जशी चालू असावी तशी अद्याप झालेली नाहीं. इंग्लिश वगैरे भाषांत मोठमोठ्या गहन विषयांवरही सामान्य मनुष्यांस सहज समजण्यासारखे जसे अनेक ग्रंथ आहेत तसे इकडे कोठेंच झालेले नाहींत. असें होणें हें सध्यांच्या स्थितीस अत्यंत आवश्यक आहे. लिहिण्या वाचण्याचा प्रघात आलीकडे सरकारानें सुरू केलेल्या लोकशिक्षणाच्या योगानें पुष्कळ फैलावल्यामुळें वरील उपायानें देशहिताच्या कामाला जशी मदत होणार आहे तशी आलीकडे वड्या बड्या लोकांनीं सुरू केलेल्या पुष्कळ अचाट उद्योगांनीं मुळींच होण्यासारखी दिसत नाहीं. इंग्लिश भाषेंत ज्याप्रमाणें हरएक उपयुक्त व मनोरंजक विषयावर शेंकडो बालबोध ग्रंथ झालेले आहेत, व प्रतिवर्षी तयार होत आहेत, तसेंच इकडील देशभाषांतून जर होईल, तर सहस्रावधि लोकांस अल्पायासानें अल्प काळानें व अल्प अर्थानें पुष्कळ ज्ञान करून दिलेंसें होईल. पदार्थविज्ञानाच्या ज्योतिष, रसायन, दर्शनानुशासन, भूगर्भशास्त्र, यंत्रशास्त्र, इत्यादि निरनिराळ्या शास्त्रांवर, तसेंच इतिहासादि विषयांवर, व अनेक लौकिक विषयांवर जर

सुबोध ग्रंथ लोकांस वाचावयास मिळतील तर हल्लीं सामान्य गोष्टींचेंही एकंदर लोकांत जें लज्जास्पद अज्ञान दृष्टीस पडतें तें दूर होईल; व विद्यानंदाचा खरा अनुभव सर्वांस घडून आपले सर्व प्रकारचे हक्कही लोकांस कळूं लागतील. असो; आतां वरील इष्ट हेतूची सिद्धि होण्यास एक मोठें साधन कोणतें कमी आहे कीं, लोकांच्या मनांत ज्ञानाचा जेणेंकरून सुलभ रीतीनें प्रवेश होईल असा मार्ग अद्याप चांगलासा झाला नाहीं. तो होऊन निरंतर प्रचारानें चांगला सुरळीत चालू झाला पाहिजे. हा मार्ग ह्मटला ह्मणजे वरील लोकमान्य ग्रंथांस उचित असा भाषापद्धतीचा प्रकार होय. हा आलीकडील कित्येक सर्वमान्य झालेल्या इंग्रेजी ग्रंथकारांचें अनुकरण केलें असतां अघल्या भाषेस अनुकूल होणार आहे. त्यांतील मुख्य गुण हेच कीं, वाक्यरचना सरळ असावी, अर्थ चांगला खुलासेवार मजेदार रीतीनें लिहिला असावा,—असा कीं. तो सहज मनांत भरून वाचण्याची सारखी हौसच वाटत जावी—आणि एकंदर लिहिण्यांत आवेश किंवा झोंकदारपणा असावा. हे गुण आमच्या ग्रंथकर्त्यांच्या अंगीं बरेच आले ह्मणजे आलीकडील नव्या शिक्षणानें आपल्या लोकांस जें अमूल्य ज्ञान प्राप्त झालें आहे व दिवसानुदिवस होत चाललें आहे त्याचा विनियोग देशकल्याणाकडे झाल्यानें त्याचें योग्य चीज झालेंसें होईल. आणि सिसरोनें सॉक्रेटिसाविषयीं जें ह्मटलें आहे कीं, त्यानें देवलोकींचें नीतिज्ञान मनुष्यलोकीं आणून तें सामान्य जनांसही सुलभ करून टाकलें; त्याचप्रमाणें यापूर्वी जे महासिद्धांत मोठमोठ्या पंडितांस मात्र अवगत होते, व ज्या कल्पनातरंगांनीं विद्वानांचेंच तेवढें रंजन होत असे, त्या दोहोंपर्यंतही प्राकृत जनांची सुद्धां गति झालीशी होऊन तज्जन्य महानंदाचे तेही अधिकारी होतील.

५. आतां वरील कलमांत लोकमान्यतेस पात्र होऊं पाहणाऱ्या ग्रंथांस अवश्य जे गुण सांगितले त्यांपैकीं सध्यांच्या ग्रंथांतून ते कितीसे आढळतात हें उदाहरणद्वारा दर्शवितों. पहिल्यानें भाषाद्धपतीचें सरलत्व. हा गुण आलीकडील ग्रंथांपैकीं कित्येक उत्तम धरलेल्या ग्रंथांतून पूर्णपणें आढळतो; जसें 'बाळमित्र,' 'इसापनीति,' 'आरबी भाषेंतील गोष्टी,' 'अनेक विद्यामूलतत्व,' 'मधुमक्षिका,' 'मुक्तमाला,' इत्यादि. वरील पुस्तकांत शेवटल्या कादंबरीखेरीज बाकी सारीं इंग्रेजी ग्रंथांचीं भाषांतरें आहेत. अशांत वरील गुण पूर्णपणें राखणें हें मोठ्या चातुर्याचें काम होय, व कोठें कोठें तर तें फारच कठीण पडतें, याविषयीं मागें अनेक ठिकाणीं बरेंच लिहिलेलें आहे. असो; आतां प्रस्तुत गुणाच्या उदाहरणार्थ वरील ग्रंथांतून कांहीं निवडक उतारे येथें दाखल करतों.

'बाळमित्रां' तले दोन उतारे प्रस्तुत पुस्तकाच्या तिसऱ्या अंकांत घेत-

ळे आहेत; ते या ठिकाणींही लागू पडण्यासारखे आहेत. यास्तव आणखी एकच लहानसा उतारा येथें घेतों:—

" चिमणी.

" गोदावरीबाई ह्मणून एक शहाणी भली आणि मायाळू बायको होती. तिची वडील मुलगी गंगा म्हणून होती; तिनें एके दिवशीं कांहीं अन्याय केला, म्हणून आईनें तीस ममतेनेंच धमकावलें. ते आईचे मायाळू शब्द ऐकून आणि आपला अन्याय स्मरून गंगा रडूं लागली. तें पाहून तिची लहान बहीण चिमणी तीन वर्षांची होती तिनें हळूच मागारून येऊन एका हातानें परकराचा पदर घेऊन आपल्या बहिणीचीं आसवें पुसलीं; आणि दुसरे हातानें आपले तोंडांतला खडेसाखरेचा खडा तिचे तोंडांत घातला.

" मला असें वाटतें कीं, कोणीं चांगल्या चितान्यानें ह्याविषयीं चित्र काढलें असतां काय वेधक होईल!"

'इसापनीती'तील:—

" नकल्या आणि गांवढेकर.

" मागें एके वेळेस, रूमनामें राजधानींत एक मोठा धनवान् शेट होता; त्याच्या मनांत आलें, कीं लोकांस तमाशा दाखवून, त्यांस रंजवून, कीर्ति मिळवावी; म्हणून त्यानें शहरांत जाहिरनामा लाविला कीं, नवा उत्कृष्ट तमाशा कोणी दाखवील, तर त्यास मोठें बक्षीस मिळेल अशी अवाई पडल्यावर बक्षिसाचे लालचीनें जिकडून तिकडून तमाशेवाले आले. त्यांमध्यें एक नकल्या आला होता; तो म्हणाला कीं, लोकांनीं कधीं पाहिला नाहीं असा तमाशा मी करून दाखवीन. ह्या गोष्टीचा पुकारा होऊन तो खेळ पहावयास सगळें शहर लोटलें. रंगभूमींत अशी दाटी झाली कीं, कितीकांस उभें राहावयासही जागा मिळेना. मग तो नकल्या एकटा पुढें आला; त्याजवळ दुसरें कोणी नाहीं, व सरंजाम कांहीं नाहीं, असें पाहून, हा आतां काय करील, ह्मणून त्याकडे डोळे लावून लोक कौतुकानें पाहूं लागले. तेव्हां त्या नकल्यानें आपलें मस्तक उरावर टेंकून डुकराच्या पोराच्या केंकण्याची नक्कल केली. ती इतकी हुबेहुब झाली कीं, खरेंच डुकराचें पोर त्याच्या खाकेंत आहे असें लोकांस खास वाटून, त्याचा झाडा घेतल्यावांचून त्यांस राहवेना. त्याचा झाडा घेतल्यावर जेव्हां त्याजपाशीं कांहीं सांपडलें नाहीं, तेव्हां लोकांनीं त्याची वाहवा करून वाखाणणीचा सुमार ठेविला नाहीं. तेथें कोणी गांवढेकर कुणबी बसला होता. तो हें पाहून ह्मणाला कीं, हा खेळ मला ह्याहून चांगला करतां येतो. मग त्यानें सर्व लोकांपुढें प्रतिज्ञा केली कीं, जर तुह्मीं

उद्यां सारे याल, तर मी तुमच्या समक्ष ह्याचे कान कापीन. दुसऱ्या दिवशीं तमाशा पाहायास पहिल्या पेक्षां लोकांचे लोटाचे लोट आले. लोकांचे मनांत कीं, पहिला नकल्या मोठा कसबी त्याची स्तुति करावी; आणि दुसरा गांवढेकर अडाणी, ह्याला काय येतें, ह्मणून त्याची छी थू करावी. अशी सर्वांची तयारी होती. लोक जमल्यावर ते दोघे पुढें आले. त्यांतून पहिल्या नकल्यानें पूर्ववत् डुकराच्या पोराच्या ओरडण्याची नक्कल करून पराकाष्ठेची शाबासकी मिळविली. त्याचा खेळ संपल्यावर गांवढेकर पुढें सरला. त्यानें डुकराचें पोर खरेंच अगोदर आपल्या घोंगडींत लपविलें होतें, तें कोणास न समजावें ह्मणून बळेंच लपविल्याचा भाव करून दाखविला, आणि तें पोर केंकावूं लागेपर्यंत त्याचा कान चेपून धरला. तेव्हां सर्वांनीं एकच आरोळी केली कीं, पहिली नक्कल हुबेहुब झाली खरी; हो कांहीं चांगली उतरली नाहीं. असें ह्मणून ते गांवढेकरास छी थू करून हाकून लावणार, इतक्यांत त्यानें घोंगडींतून डुकराचें पोर बाहेर काढून सर्वांस दाखवून, ह्मटलें, गड्यांनों, तुह्मी भले गाजरपारखे दिसतां! तुह्मी मोठे चतुर साबाजीच आहां! वास्तविक डुकराचे पोराचा जो शब्द तो न ओळखतां खोटा मानून खोटा शब्द तो खरा, चांगला ह्मणतां! आहा! काय तुमची अक्कल!

तात्पर्य–" जें वास्तविक आहे तें लोकांच्या मनांत बहुतकरून भरतें असें नाहीं; तर आपापल्या मनाचा जसा कल असतो, तसतशी मनाची समजूत एकादा मनुष्य चांगला गुणी आहे, आणि त्याजविषयीं जर आपल्या मनांत गांठ आहे तर त्याचा चांगुलपणा किंवा त्याचे गुण आपल्या मनांत येत नाहींत. तसेंच एकादा वाईट मनुष्य असून, हा चांगला ह्मणून मनानें घेतला आहे, तर त्याचा वाईटपणा कधीं मनांत यावयाचा नाहीं. सारांश, मनाच्या झोंकाप्रमाणें मनुष्यांची वेडी वांकडी समजूत होती."

' आरबी भाषेंतील गोष्टी ':—

" मासे धरणाऱ्या कोळ्याची गोष्ट.

" शाहजादी पादशहास ह्मणते. महाराज, प्राचीन काळीं समुद्रतीरीं एके नगरांत एक कोळी राहत असे. तो फारच दरिद्री होता. त्यास आपला व बायकां पोरांचा निर्वाह करण्यापुरतें सुद्धां द्रव्य मिळत नसे. त्याचा पाठ असा होता कीं, दररोज मोठ्या पहाटेस उठून मासे धरावयास समुद्रावर जावें. व चार वेळ जाळें टाकून, तितक्यांत

जे मासे सांपडतील, तितक्यांवर चरितार्थ चालवावा, यापेक्षां अधिक वेळ जाळें त्यानें कधींही टाकूं नये. तो कोळी एका दिवशीं मोठ्या प्हाटेस उठून चांदण्यांत मासे धरण्याकरितां समुद्रावर जाऊन अंगावरचीं पांघरुणें काढून ठेऊन, जाळें समुद्रांत टाकून तिरीं बसला. नंतर अमळशानें जाळें ओढून पाहतो तों, तें फारच जड आल्यामुळें पुष्कळ मासे लागलेसें त्यास वाटून मनांत मोठा आनंद पावला. पण जाळीं तिरावर ओढून आंत मासा एक देखील नाहीं, गाढवाच्या हाडांचा एक सांगाडा मात्र लागला आहे; हें पाहून त्यास फारच वाईट वाटलें. नंतर त्यानें गाढव फेकून देऊन, व जाळें कितीएक ठिकाणीं तुटलें होतें, तें सांधून नीट करून पुनः समुद्रांत टाकलें, आणि ओढूं लागला, तेव्हां तें लौकर ओढत नाहींसें पाहून पुष्कळ मासे सांपडले असें त्यास वाटून पुनः मोठा संतोष झाला. आणि तिरावर जाळें ओढून आंत पाहतो, तों चिखलानें व वाळूनें गच्च भरलेला मोठा हारा त्याच्या नजरेस पडल्यावरून तो फारच संतापला, आणि त्या खेदाच्या आवेशांत देवास करुणास्वरानें ह्मणतो. अरे देवा, मजवर इतका कोप करूं नको. अरे मला वांचव, ह्मणून तुजपाशीं नेहमीं दैन्य भाकीत असतां. तूं मज गरिबाच्या कां बरें इतकें हात धुवून पाठीस लागलें आहेस, अरे पोटाच्या पाठीस लागून कांहीं मिळेल ह्मणून मी येथें आलों; आणि तूं कां रे माझा जीव घेऊं पाहतेस ? मला या धंद्याखेरीज दुसरा धंदा पोट भरायास नाहीं. अरे, मरे तोंपर्यंत मी मेहनत करतों; तरी माझ्या कुटुंबास ओली कोरडी भाकरी व आंगास फाटकीं तुटकीं धडुतें मिळण्याची सुद्धां पंचाईत ! कोठेंच माझें तूं पुरें पडूं देत नाहींस, असें तुझें काय मीं केलें आहे ? अथवा मी तुला नांव ठेवतों, हा माझाच अपराध आहे. भल्या मनुष्यास गांजण्यास तुला मोठा संतोष होतो. खऱ्या व थोर मनुष्यास तूं कधीं वर डोकें काढूं देत नाहींस; असा तुझा स्वभावच आहे. दुष्टावर तुझी कृपा फार. जे कुमार्गानें वागतात, त्यांस तूं नेहमीं बरकत देतेस, हें सर्वांस माहीतच आहे."

'मधुमक्षिका':—

"निद्राभ्रम.

"एके रात्रीं एक तास पावेतों तो आपले बिछान्यावर स्वस्थ निजून, झोंपेंत एकाएकीं उभा राहिला, आणि कांहीं बोलणें ऐकिलेंसें करून मोठ्यांनीं गदगदां हंसला. नंतर हाताचीं बोटें बाहेर गाळल्यासारखीं करून, जें ऐकिलें त्यांत कांहीं हांशील नाहीं, असें त्यानें दाखवि-

मग दुसऱ्या कोणा माणसाकडे वळल्यासारखें करून तपकिरीकरितां चिमूट पुढें केली, पण तेथें शेजारीं कोणी नव्हतें; तेव्हां तो अमळसा हिरमुसल्यासारखा होऊन मागें वळला. नंतर त्यानें आपली डबी काढिली, तींत कांहीं नव्हतें; तरी तींत बोटें घालघालून चिमटी काढण्यास त्यानें पुष्कळ यत्न केला, तो सर्व व्यर्थ गेला ; तेव्हां संशयमुद्रेनें चोहोंकडे पाहून, ती डबी चटकर आपले खिशांत टाकिली. पुढें कांहीं वेळ स्तब्ध बसून कांहीं उघड कारण नसतां एकाएकीं तो पराकाष्ठेचा संतापला, आणि शिव्या शाप देऊं लागला, व तडातड शपथा वाहूं लागला. इतकी कृति दुरून पाहून इतर मठवासी कंटाळून उठून गेले.

"तो पुनः एके रात्रीं निद्राभ्रमांतच उठून, मोठ्या लगबगीनें, त्या मठांतील पवित्र यज्ञशाळेंत गेला. तो, तेथे एक ताट ठेवीत असत, तें चोरून आणण्याच्या बेतानें गेला असावा असें वाटतें. परंतु आदले दिवशीं तें घांसण्याकरितां बाहेर टाकिलें होतें, ह्मणून तेथें त्याला कांहीं सांपडलें नाहीं. तेणेंकरून त्याला फार संताप आला ; आणि रिक्तहस्तें आपल्या खोलींत परत जावयाचेंच नाहीं; असा पक्का निश्चय करून, तेथें जवळच कांहीं मठवाशांचे यज्ञकर्मे करते वेळीं घालण्याचे उंची उंची रेशमी झगे होते, त्यांतले दोन तीन हळूच उचलून घेऊन, स्वारी भयभीत होत्साती, पळत पळत आपल्या खोलींत आली, आणि ते कपडे आपल्या गादीखालीं लपवून ठेवून, वर स्वस्थ निजली. हें ज्यांनीं पाहिलें होतें, ते, हा सकाळच्या प्रहरीं काय करतो हें पाहण्यास फार उत्सुक झाले होते.

"तो सकाळीं जागा होऊन पाहतो तों, त्याचे आंथरुणाला मध्येच एक गोळा आलेला त्याचे दृष्टीस पडला. तेणेंकरून त्याला मोठें आश्चर्य वाटलें ; आणि ते झगे आहेत, असें पाहून तर त्याची बुद्धिच गुंग होऊन गेली. तो बाहेर जाऊन लोकांस विचारूं लागला की, हें झालें तरी कसें ? तेव्हां मठवाशांनीं त्याला कच्ची हकीकत कळविली. ती ऐकून, तो लाजून, मान खालीं घालून एक अक्षरही न बोलतां चालता झाला ; आणि ते झगे त्यानें तात्काळ जिकडचे तिकडे पोहोंचविले."

वरील चारी उताऱ्यांत महाराष्ट्र भाषेचें स्वरूप अगदीं साधें दृष्टीस पडतें. चारीही मूळ इंग्रेजी ग्रंथांचीं भाषांतरें होत; तरी तीं अशीं चोख उतरलीं गेलीं आहेत कीं, तीं त्या त्या ग्रंथकारानें मराठी भाषेंत केवळ आपल्या कल्पनेनेंच लिहिलीं आहेत काय असें वाटतें. शब्द अगदीं सोपे व व्यवहारिक घातले असून वरील वाक्यांतील रचनाही भाषांतरका-

रांनीं अगदीं सरळ केली आहे. गोष्टी ज्या भाषेंत लिहावयाच्या ती वरच्यासारखीच अगदीं सोपी व साधी असायास पाहिजे. तींत मोठमोठे शब्द घालून व वाक्यरचना प्रौढ करून गांभीर्य आणण्याचा यत्न केला असतां तो प्रकार जॉन्‌सनूच्या 'रासेलस्' वगैरे ग्रंथांत कित्येक स्थलीं जशी हास्यास्पदता आली आहे तसा उपहास्य होतो. शब्दरचना व अर्थरचना यांची नेहमीं परस्पर अनुरूपता असावी लागते; ह्मणजे आंतील अर्थ जशा योग्यतेचा असेल तितक्याच प्रतीची तद्व्यंजक शब्दरचनाही असावी. अर्थ अगदीं सामान्य किंवा पोरकट आहे, आणि तो मोठमोठ्या शब्दांनीं व्यक्त करण्याचा घाट घातला, तर गाढवावर मखमाली झूल घातल्याप्रमाणें, किंवा चार वर्षांच्या पोरानें आपणास न झेपेसें मोठें पागोटें डोक्यास घातल्याप्रमाणें हास्यास्पदतेचा प्रकार होतो. तसेंच दुसऱ्या पक्षीं अर्थ मोठा प्रौढ व गंभीर आहे आणि तो रस्त्यावरील किंवा बाजारांतील भाषेनें सांगितला किंवा लिहिला, तर तिकडूनही ऐकणारास व वाचणारास हसूं आल्याविना राहणार नाहीं. आतां हें खरें कीं, हा दुसरा प्रकार पहिल्याहून बरा, कारण त्यांतील विसदृशतेवरून बोलणाराचा किंवा लिहिणाराचा असमंजसपणाच फार तर दिसून येईल. मोठ्या तेजस्वी हिऱ्याला कथिलाचें कोंदण केलें असतांही त्याची लकाकी जशी कमी व्हावयाची नाहीं; त्याचप्रमाणें सुज्ञ पुरुष वरील सुंदर अर्थावरच नजर देऊन शब्दरचनेकडे दुर्लक्ष करतील. तरी एकंदरींत त्यांस अंतर्बाह्य विसंवादाची विलक्षणता भासल्यावांचून राहणार नाहीं. असो; तर वरील ग्रंथांत विषयानुरूपच भाषापद्धति योजली असल्यामुळें ती पूर्वोक्त गुणामुळें विशेष शोभली आहे.

६. आतां वरच्यासारखी तऱ्हा नसून जेथें शास्त्रादिकांचा विषय असतो तेथील भाषापद्धतीचा प्रकार पाहूं. याचीं उदाहरणें वरच्यासारखीं पुष्कळ देतां येणार नाहींत. कारण पदार्थविज्ञानांत अंतर्भूत होणारीं नाना अर्वाचीन शास्त्रें, किंवा इतिहास, अगर प्रतिपादन करण्याचे नानाप्रकारचे गहन विषय, यांपैकीं कशावरही मराठींत ह्मणण्यासारखे अद्याप मुळींच ग्रंथ झालेले नाहींत. यास्तव प्रौढ भाषापद्धतीचें स्वरूप वाचकांस वरच्यासारखें चांगलेंसें दाखविण्याची सोय नाहीं. ह्मणून एक दोन ग्रंथांतलेच उदाहरणें देतों.—

‘अनेकविद्यामूलतत्त्व’:—

सृष्टपदार्थांचे तीन वर्ग.

"हे जें वर सृष्टपदार्थांच्या तीन प्रधान वर्गांचें व त्यांतील [illegible]

अवांतर विभागांचें वर्णन केलें, तें लिनियस नामें कोणी स्वीदन देशांत सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी महापंडित झाला होता, त्याच्या ग्रंथाच्या आधारानें केलें आहे. हे तीन प्रधान वर्ग स्वरूपतः भिन्न आहेत; तथापि त्यांचा परस्परांशीं संबंध आहे; व कितीएक पदार्थ असे आहेत, कीं ते कोणत्या वर्गांतले आहेत हें सांगावयास फारच कठीण पडतें. आतां हें खरें आहे, कीं खनिजवर्ग व इतर वर्ग ह्यांची परस्परांवर भ्रांति कदापि व्हावयाची नाहीं; कारण निर्जीव पदार्थांस इतर दोन वर्गांतल्या पदार्थांप्रमाणें जीव व शारीररचना हीं असत नाहींत, व ते बाहेरून नवें द्रव्य चिकटून वाढतात, सजीव पदार्थांसारखे शरिरांत पोषकरस जाऊन तद्द्वारा वाढत नाहींत, असा स्पष्ट भेद आहे; परंतु सजीव पदार्थांचे जे दोन वर्ग आहेत, ह्मणजे वनस्पतिवर्ग व प्राणिवर्ग, त्यांतील कितीएक पदार्थांचें एकमेकांशीं इतकें सारखेपण असतें, कीं ते पदार्थ वनस्पति आहेत, किंवा प्राणी आहेत, हें स्पष्टपणें सांगवत नाहीं. असे पदार्थ समुद्रांत कितीएक सांपडतात. आतां आपणास असें जर कोणीं विचारिलें, कीं शेवटच्या दोन वर्गांतल्या पदार्थांचे ठायीं त्यांचा पहिल्या वर्गांतल्या पदार्थांपासून भेद करणारें असें जीवतत्व ह्मणून जें आहे, तें काय? तर ही गोष्ट आह्मांस अगदीं ठाऊक नाहीं, असें कबूल केलें पाहिजे. आपण ईश्वरास जसा त्याच्या कृतीनें जाणतों; स्वरूपतः जाणत नाहीं; तसेंच जीवतत्वाच्या स्वरूपाचें आपणांस ज्ञान नाहीं; तर त्याच्या कार्यावरून मात्र तें समजावयाचें."

'महाराष्ट्र भाषेचें व्याकरण':—

"मागल्या दहा पंधरा वर्षांपासून महाराष्ट्र भाषेत गद्यात्मक ग्रंथ लिहिण्याचा प्रचार वाढूं लागला; तेव्हांपासून, मोठमोठालीं वाक्यें तर काय, परंतु त्यांतील प्रत्येक शब्द, व त्या शब्दांतील प्रत्येक वर्णरूप अवयवहि शुद्ध व नियमास अनुसरून असावा, आणि तेणेंकरून सर्वांची लिहिण्याची पद्धति एकसारखी पडून सांप्रत जी लिहिण्यांत अव्यवस्था आढळते, ती दूर व्हावी, अशी इच्छा माझ्या मनांत उद्भवली होती; कारण जशी भाषा, तशी तिची लेखनपद्धतिही, तदंतर्गत गूढस्थित जे नियम त्यांचें उद्घाटन करून त्यांजवर बशिवणें, हाच व्याकरणशास्त्राचा मुख्य उद्देश होय, आणि याच उद्देशानें गालवशौनककात्यायनशाकटायनादि जे प्रतिशाख्यादिवेदव्याकरणभाष्यकार, व त्या नंतर पुढें यास्कपाणिन्यादि जे वैयाकरण झाले, व तदनंतर अर्वाचीन काळीं भट्टोजीदीक्षित, महीधरभट्ट, बोपदेव, आदिकरून जे

व्याकरणग्रंथकार प्रसिद्ध झाले, त्या सर्वांनीं परिश्रम केले; ह्मणोनच संस्कृत भाषा इतक्या प्रगल्भ दशेस येऊन, विद्वज्जनचित्तचकोरास चंद्रीभूत होऊन, वाल्मीकिव्यासशंकरश्रीहर्षकालिदासभवभूत्यादि जे प्राचीन आणि अर्वाचीन कवि त्यांच्या वाग्देवतेस इतकी रम्यस्थानार्ह झाली; नाहीं तर संस्कृत वाणीप्रमाणें जिचें काठिन्य, विस्तार, आणि जिच्याठायीं, सहस्रशः सूक्ष्मनियमरूप तंतूचें गुंतलेलें जाल, अशा भाषेस मार्दवदशेस आणून, तिचें हें दुर्निवार जाल उकलून, त्या सूत्रांनीं विणून सिद्ध केलेला जो पट तो कविजनचित्रकारांच्या अनेक सुरसरंगभरितकल्पनांस लेखनार्ह झाला नसता. ह्मणोन या यशाचे जे अंशभाक् त्यांची परिगणना केली असतां, पतंजलिकात्यायनपाणिन्यादि जे शब्दशास्त्रनियंते त्यांसच आद्यस्थानापन्न केलें पाहिजे."

प्रस्तावना.

या शेवटल्या उताऱ्यांत वरील ग्रंथकर्त्याची नेहमींची तऱ्हा पूर्णपणें लक्षांत येते. ती सर्वांस माहीतच आहे कीं, संस्कृतांतले मोठमोठाले शब्द व लांब लांब समास घालून देण्याची हौस होय. ही इंग्रेजी भाषेतील जॉन्सन्च्या ग्रंथांवरून प्रस्तुत ग्रंथकारानें मराठींत सुरू केली कीं काय नकळे. असें जर असेल, तर त्यानें वरील पद्धतीविषयीं सध्यां सर्व रसिक वाचकांचें काय मत झालें आहे तें चांगलेंसें लक्षांत आणिलें नाहीं असें ह्मणणें भाग आहे. जॉन्सन्ची पद्धति मनापासून चाहून तीस बुद्धिपुरःसर अनुसरणारा मनुष्य सध्यां तर कोणीही मिळेल असें वाटत नाहीं; व त्या महापंडिताच्या ह्यातींत व पुढें कांहीं वेळ त्याची तऱ्हा जरी बरीच लोकमान्य होऊन गेली होती, तरी त्यापुढें ती कोणाही नामांकित ग्रंथकारानें पुनः चालू करण्याचें मनांत आणिलें नाहीं. असो; तर असल्या तऱ्हेचें अनुकरण आमच्या भाषेंत जितकें बेताचें व जितकें थोडें होईल तितकें चांगलें. आतां हें खरें आहे कीं, वरील उताऱ्यांत प्रौढ विषयावरच लिहावयाचें असल्यामुळें वरील रचना केवळ विशोभितच दिसते असें नाहीं. तिजवर दोष येवढाच येतो कीं ती असावी त्यापेक्षां दुर्बोध झालेली असून ग्रंथकारानें आपलें पांडित्य मिरविण्याच्या उद्देशानें तिची योजना केली आहे असा वाचकांचा समज होतो.

आतां वरच्यासारखी डौलाची रचना ही जेथें विषयानुरूपतेमुळें साजली जाऊन मनोवेधक होते असेंही एक उदाहरण येथें देतों. तें वरील सर्वप्रसिद्ध ग्रंथकाराच्याच एका प्रसिद्ध ग्रंथांतील होयः—

"आणखी अशी अटकळ होते कीं, जेव्हां प्रथम मोरोपंतांच्या आर्या बारामतींतून बाहेर निघूं लागल्या, त्या काळींच बारामती जवळ सोलापुरास

रामजोशी या नांवाचे व्युत्पन्न आणि परम रसिक कवि असून त्यांनीं हरिदासाच्या वृत्तीचें अवलंबन केलें होतें; आणि नुकतेच कीर्तीच्या अंगणांत जाण्यास उमऱ्यावरून बाहेर पाऊल टाकीत होते; तों इतक्यांत त्यांस पंताच्या कृतिकुमारिकेचा आल्हादजनक शकुन भेटला; तिच्या सौंदर्यानें आणि निमंत्रणरूप आनंदजनक अशा प्रेमकटाक्षानें आकर्षितांतःकरण होऊन ही उपवर कन्या आपण वरावी अशी मनांत आवड धरून त्यांणीं तिच्या पित्याचा शोध करण्याकरितां तिचेंच अनुसरण केलें. पित्यानींही आपल्या कन्येच्या गुणास हा इतका लुब्ध पाहून तिणें याचें पाणिग्रहण केलें असतां ती लवकरच सुखी होईल ह्मणून तसें करण्यास आपलें पूर्ण अनुमोदन दिलें. हा प्रसंग कोणीं खालीं लिहिलेल्या आर्येंत असाच वर्णिला आहे;–

जैशी जनकें दिधली सच्चिद्घन राम जो सिता त्याला ।
तैशी मयुरें दिधली ती आर्या रामजोसि तात्याला ॥

" किंबहुना असेंही ऐकण्यांत आहे कीं, मोरोपंताच्या आर्यांनींच रामजोशाची वृत्ति हरिकीर्तनाकडे वळविली. त्या पूर्वीं ते कलगीतुऱ्याच्या नादांत असून, लावण्याच्या छंदावर कवनें करून, स्वच्छंदानें डफ तुणतुणें सारंगी आणि नाचेपोर हातीं घेऊन चरितार्थ चालवीत होते. ही वेळ बाजीराव रघुनाथ पेशवे यांच्या विलासाच्या आरंभाची असावी अशी अटकळ होते. त्या कालीं रावबाजीच्या उत्तेजनानें पुणें शहरांत व त्या शहराचा वारा लागून जेथें तेथें शिमग्याचें चांदणें वाढत चाललें होतें. दिवसास ब्रह्मभोजनाचा थाट आणि दिव्यांत वात पडली नाहीं तों मंदिरांत चवघडे सणया यांचा मंजूळ घोष; श्रीमंतांच्या व सरदार लोकांच्या वाड्यांत सरकारी तायफांचे मुजरे; रात्रीस रस्त्यांत आणि बोळांत फिरणाऱ्या विलासी लोकांचीं मनें आपणाकडे ओढून घेणारे नुकतेच चिमणी, साळू, मेना, यांच्या मंजूळ कंठांत होनाजी बाळानें घातलेले खडे सूर, आणि फौजेकडील शिलेदार, बारगीर, शिपाई, आणि शहरांतील सुखवस्तु शिंपी, माळी, सराफ, दुकानदार, यांस रिजविण्याकरितां बहिरू, मल्हारी, धोंडीबापु, सगनभाऊ आणि रामा गोंधळी, यांनीं सजविलेले डफ तुणतुण्याचे तमासे, आणि कलगी तुऱ्याचीं भांडणें; हे सर्व थाट रावबाजीच्या उल्लसित मनोवृत्तींच्या प्रेरणेनें पुणें शहरांत जेथें तेथें गाजून राहिले होते. मग ' यथा राजा तथा प्रजा ' या न्यायानें त्या प्रेरणेचा अंमल सर्व पेशवाईंत पसरला नसेल असें संभवत नाहीं. त्या कालीं सर्व गुणिजनाचे आशेनें भरलेले डोळे पुणें शहराकडे लागले असून, त्या शहरानें जो किता घातला होता, त्याची नक्कल जेथें तेथें होऊन कित्येक ठिकाणीं त्या नकलेवर ताण करणारे उमेदवारही

निपजूं लागले. रामजोशांसही यद्यपि अशा उमेद्वारांमध्यें गणिलें तथापि त्यांच्या गुणांस न्यूनत्व न येतां उलटी ती त्यांची उमेद् प्रशंसेस पात्र होईल; कारण त्यांच्या कवनावरून रामजोशी हे चांगले व्युत्पन्न आणि साहित्यशास्त्रज्ञ असावे असें अनुमान होतें. असें असतां त्यांणीं आपलें लक्ष त्या काळाच्या इतर पंडितांप्रमाणें सभेंत शुष्क वादविवाद करून शालजोड्यांची आणि दक्षणेची प्रतिष्ठा मिळविण्याकडे न लावितां, सर्व लोकांचें मनोरंजन करून त्यांमध्यें वाहवा मिळविण्याकडेस लाविलें हें आश्चर्य होय. त्यांत आणखी ब्राह्मणानें विद्वानाची पूज्य प्रतिष्ठा तुच्छ मानून केवळ लोकरंजनार्थ शूद्रवृत्ति धारण करून तमासगिरांच्या निर्भर्त्सनेचा अंगिकार केला, येणेंकरून रामजोशी हे मोठे उदार मनाचे पुरुष होते असें दिसतें; तसें असल्यावांचून त्या काळीं इतक्या धैर्याचें कर्म त्यांजकडून घडणें कठीण, म्हणून माझ्या मतें ते मोठे प्रशंसेस योग्य होत."

'केकावलि'—प्रस्तावना.

७. याप्रमाणें भाषेंत असणारे दोन मोठमोठाले प्रकार वर सांगून त्यांचें उदाहरणही केलें. आतां याशिवाय बाकीचे जे आढळणारे आहेत ते आपल्या भाषेंत अद्याप चांगलेसे रूढ न झाल्यामुळें त्यांविषयीं एकंदरीनें निराळ्या सदरांतच विचार करूं. हें सदर इंग्रेजी भाषेचें अनुकरण होय.

८. इंग्रेजी भाषेचें अनुकरण म्हणजे इंग्रेजींत ज्या पद्धति आढळतात त्या इकडे आणण्याचा गेल्या वीस पंचवीस वर्षांत आपल्या लोकांचा जो उद्योग चालू झाला आहे तो होय. हा उद्योग इंग्रेजी भाषेचा इकडे जो आजपर्यंत प्रसार झाला व उत्तरोत्तर होत आहे त्याचें फळ होय. तो आजला जितका व्हावा व जितका होणें इष्ट आहे तितका अद्याप झाला नाहीं खरा; तरी तो काळें करून पुष्कळ वाढत जाईल असा सुमार दिसतो. हे नवे प्रकार म्हटले म्हणजे वर्तमानपत्रें, मासिक पुस्तकें, व काव्यनाटकादि इतर ग्रंथ हे होत. यांपैकीं पहिल्या दोहोंविषयीं प्रस्तुत मालेच्या पहिल्या दोन अंकांत बराच मजकूर लिहिला आहे. त्यांच्या स्थितींत मध्यंतरीं गेलेल्या अल्पकाळांत म्हणण्यासारखा कांहींच विशेष फेरफार न झाल्यामुळें तेथल्याहून येथें कांहीं ज्यास्त लिहिण्याचें प्रयोजन नाहीं. यास्तव इतर ग्रंथांच्या संबंधानें मात्र येथें विचार करूं.

९. कोणत्याही दोन भाषांचा जेव्हां परस्पर संग्राम होतो, तेव्हां दोहोंच्या मिश्रणाच्या योगानें दोघींचे गुण एकमेकींस लागतात. याविषयीं इतिहासांत पुष्कळ उदाहरणें आहेत; व एका राष्ट्राच्या ग्रंथसंग्रहास दुसऱ्या राष्ट्राच्या ग्रंथसमूहानें कसें साहाय्य झालें किंवा त्यांत कोणते फेरफार घडले हा विषय भाषाभिज्ञ लोकांस मोठा मनोरंजनावह झाला आहे. आतां जेथें मराठी व

इंग्रेजीसारख्या परस्परांहून अत्यंत भिन्न असणाऱ्या व परिपक्वतेच्या मानानें ज्यांत अतिशयित अंतर आहे अशा दोन भाषांची गांठ पडते, तेथें तर बऱ्याहून पुष्कळ निराळा प्रकार घडण्यांत येतो. तो असा कीं, हीन भाषेस अभियुक्त भाषेची पद्धत लागून तींतील ग्रंथसंग्रह त्या दुसऱ्या भाषेची अभिवृद्धि होण्यास कारणभूत होतो. हा प्रकार संस्कृताच्या योगानें आमच्या भाषेस यापूर्वी पुष्कळच झाला आहे; व इतउत्तर वरील संस्कार मराठीस आणखी ज्यास्त होत जाण्याचाही संभव आहे. तीच गोष्ट इंग्रेजी भाषेसही लागते. हिचा परिचय गेल्या पंचवीस तीस वर्षांत आमच्या लोकांस पुष्कळ झाल्यामुळें महाराष्ट्र भाषेचें सगळें स्वरूप तिनें बदलून टाकलें आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. आतां वरील फेरफार होतांना आमच्या भाषेची पुष्कळ हानि झाली, व कांहीं वेळ तर तीस अतिशय अपाय घडण्याचेंही भय होतें, हें खरें आहे; पण सध्यां चोहोंकडे जी गडबड दिसत आहे तिजवरून पाहतां वरील भय नाहींसें होऊन तिचा उत्कर्ष होण्याचीं बरींच सुचिन्हें दिसूं लागलीं आहेत असें ह्मणणें भाग आहे. असो; आतां इंग्रेजी भाषेच्या अनुकरणानें मराठींत नवे प्रकार कोणते सुरू झाले हे जर पाहिलें, तर अगोदर गद्याची तींत पद्धति पडली ही गोष्ट तेव्हांच लक्षांत येणारी आहे. ही पद्धति हिंदुस्थानांत यापूर्वी कधींच नव्हती ह्मटलें तरी चालेल; कारण संस्कृतांतही सर्व ग्रंथ प्रायः पद्यरूपच आहेत. ही नवी पद्धति पद्यरचनेपेक्षां सोपी व साहजिक असल्यामुळें, व नाना प्रकारच्या विषयांच्या विवेचनासही ती सारखी उपयोगीं पडणारी आहे, यास्तव तिचा प्रचार आलीकडे चांगला पडून गेला हा महाराष्ट्र भाषेस मोठाच लाभ झाला असें ह्मटलें पाहिजे. आलीकडे दहावीस वर्षांत पुष्कळ निरनिराळ्या विषयांवर जी मराठींत ग्रंथरचना झाली ती एरवीं होतीना. ही पद्धत वर्तमानपत्रांच्या व मासिक पुस्तकांच्या फैलाव्यानें दिवसेंदिवस विशेष निश्चित होत जाऊन कादंबऱ्या, नाटकें, वगैरे जे कित्येक नवे प्रकार आलीकडे सुरू झाले आहेत त्यांच्या योगानेंही तीस साहाय्य झालें आहे. तीस अद्याप ह्मणण्यासारखी चांगली स्थिति आली नाहीं; तरी सध्यांचा क्रम असाच पुढे चालल्यास तींत पुष्कळ सुधारणा होण्याची आशा दिसत आहे.

१०. आतां सरते शेवटी वरील कादंबऱ्यादि नवे प्रकार आपल्या भाषेंत कसे सुरू झाले, त्यांची आजला कोणती स्थिति आहे, वगैरेविषयीं लिहून एकंदर विषयाची परिसमाप्ति करतों. इंग्रेज लोक इकडे आल्यानें सर्व गोष्टींत जसा दोन प्रकारचा बदल झाला आहे,—कीं कांहीं नव्या उत्पन्न झाल्या आहेत; व कांहींचें पहिलें स्वरूप पालटून फेरफार झाला आहे,—तसेंच आमच्या ग्रंथांतही झालें आहे. कवितेची व इतिहासाची जुनी तऱ्हा बदलून

नवी होत चालली आहे; व कादंबरी आणि नाटकें हे अपूर्व प्रकार प्रचारांत येत आहेत. आतां या चोहोंविषयीं अनुक्रमेंकरून विचार करूं.

पहिल्यानें कवितेविषयीं जर पाहिलें तर तिजविषयीं अलीकडे आपणांत प्रमुख ह्मणविणाऱ्या मंडळीच्या समजुती किती पालटल्या आहेत याविषयीं यापूर्वी अनेक ठिकाणीं प्रसंगोपात्त उल्लेख केलाच आहे. त्यांवरून आमच्या वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल कीं, आमच्या देशसंबंधींच्या इतर बहुतेक गोष्टींविषयीं नव्या मंडळीचीं मतें प्रायः जशीं अज्ञानमूलक व भ्रांतिमय आहेत तशींच प्रस्तुत विषयावरीलही होत. हें सविस्तर व प्रमाणपूर्वक दाखविण्यास एका स्वतंत्र लेखाचीच जरूर आहे.* तो प्रस्तुत पुस्तकांत कदाचित् यथावकाश येईल. असो; प्रकृत स्थळीं येवढेंच सांगणें पुरे आहे कीं, मराठी कवितेचा ओघ आजपर्यंत ज्या दिशेनें वाहत आला ती दिशा आतां बदलली. तो मुळींच बंद न होतां जर इतउत्तर पुढें चाललाच, तर त्याचा रोख अगदीं निराळा होईल यांत संशय नाहीं. तो कांहीं इंग्रेजी कवितेच्या व कांहीं संस्कृत कवितेच्या मार्गाकडे वळेल, किंवा कवीच्या रुच्यनुरूप तो वरच्यांपैकीं एकेका पंथासच अनुसरेल. हा प्रकार सध्यांही कांहीं दृष्टीस पडूं लागला आहे. पहिल्या प्रकारचें उदाहरण 'गंगावर्णना' हें दोन तीन वर्षांमागें प्रसिद्ध झालेलें एक लहानसें काव्य होय; व दुसऱ्या दोहोंचीं 'राजा शिवजी' व 'दैवसेनी', आणि 'विद्याधनप्रशंसा' हीं उदाहरणें होत.† या

---

* वरील विषयावर माजी शालापत्रकाच्या गेल्या वर्षीच्या एप्रिल महिन्याच्या अंकांत बराच मजकूर लिहिलेला आहे. सदरील पुस्तकांत मराठी कवितेविषयीं विवेचन करण्याचा पुस्तककर्त्यांचा संकेत असून त्यास आरंभही झाला होता. पण पुढें एकाएकीं तो विषय बंद पडून हजारों वेळां चर्वितचर्वण झालेला 'शिक्षण' चा विषयच एकदम सुरू होऊन तोच शेवटपर्यंत चालू झाला, व वर्षाच्या अखेरीबरोबर पुस्तकाचीही अखेर झाली, हा सर्व प्रकार काय झाला असेल तो असो! आमच्या ऐकण्यांत असें आहे कीं, वरील माहे एप्रिलच्या अंकांत आमच्या पाद्री बंधूंचें जें थोडेंसें खंडन केलें आहे तें सदरील पत्रकास अपायकारक झालें. असें असेल तर वरील परम धार्मिक लोकांची व विद्याखात्यांतील अधिकाऱ्यांची मोठी तारीफ केल्यावांचून राहवत नाहीं.

† 'राजा शिवाजी' व 'दैवसेनी' हे ग्रंथ प्रसिद्धच आहेत. राहिलेले दोन मात्र सर्वांस माहीत नसतील असें वाटतें. त्यांपैकीं पहिला 'गंगावर्णना' हा ग्रंथ दक्षिणाप्रैज कमिटीच्या बक्षिसास लायक ठरून तो आमचे विद्यालयबंधु रा० सा० पांडुरंग व्यंकटेश चिंतामणिपेटकर यांनीं रचिला आहे. वरील कमिटीकडे असल्या मासल्याची कविता फारच क्वचित् आली असेल. हा अभिप्राय त्या कमिटी-

(पुढें चालू)

चारी काव्यांची योग्यता अर्थात्च फार निरनिराळी आहे. ती बरोबर ठरवि-ण्याचें सध्यां आमचें काम नाहीं. तरी वरील कृतींचें स्वरूप आमच्या वाचकांच्या कांहीं लक्षांत येण्याकरतां येथें इतकें सांगणें जरूर आहे कीं, 'गंगावर्णना' हें काव्य कांहीं इंग्रेजी कवींच्या व पुष्कळ अंशीं संस्कृत कवींच्या धाटणीवर आहे. पुढलीं दोन अनुक्रमेंकरून मिल्टनचें 'प्याराडेजू लॉस्ट्' आणि स्काटूचें 'लेडि आफ् दि लेक्' यांच्या हतोटीवर आहे; आणि शेवटलें केवळ जुन्या मराठी कवींच्या पद्धतीवर रचिलें आहे. असो. तर याप्रमाणें आलीकडे आमच्या कवितेचें रूपांतर होत आहे.

दुसरें रूपांतर इतिहासाचें. आमच्या जुन्या मराठी व ब्राह्मणी घराण्यांचे इतिहास कोणत्या रूपानें दृष्टीस पडतात हें आमच्या वाचकांपैकीं कित्येकांस कदाचित् माहीत असेल. तें रूप बखर हें होय. ही ऐतिहासिक वृत्तांत लिहून ठेवण्याची तऱ्हा आमच्या लोकांत चांगली पूर्णतेस कधींही आली नाहीं; तरी झालेल्या हकीकती साद्यंत लिहून ठेवण्याची जी वरील चाल त्या काळीं चोहोंकडे सुरू होती तीवरून आपल्या लोकांचा उद्योग व जिज्ञासा हीं दोन्ही स्पष्ट होतात. आपल्या देशाचा खरा इतिहास मिळविण्याचें वरील लेखच चांगलें साधन होत हें आह्मीं मागें सांगितलेंच आहे; व असें असण्याचीं कारणेंही दर्शविलीं आहेत. तसेंच वरील उद्योग आतां जर केला नाहीं, तर तो पुढें होण्याची मुळीं शक्यताही राहणार नाहीं हेंही मागें आठव्या अंकाच्या शेवटीं सुचविलें आहे. असो; पण आतां वरील तऱ्हा बदलली. इंग्लिश भाषेंत जे शेंकडो मोठमोठे इतिहास ग्रंथ आहेत त्यांची सरणी आपल्या लोकांस माहीत झाल्यामुळें यापुढें पहिल्या अडाणी रीतीस आतां कोणी अनुसरणार नाहीं. गेल्या तीस चाळीस वर्षांत आपल्या भाषेची क्रमाक्रमानें स्थिति सुधारत जाऊन ती अद्यापही पुढें तशीच चालू आहे, हेंही वरील इतिहासरचनेस चांगलें अनुकूल होणार आहे. तेव्हां एकंदरींत या विषयाच्या संबंधानें इंग्लिश भाषेचा आमच्या भाषेशीं जो संसर्ग घडला आहे तो सर्वथा हितावहच होईल. मागील कवितेच्या संबंधानें त्याचें हितावहत्व जसें संशयात्मक होय तसें याविषयीं नाहीं. असो; पण हे सर्व मनाचे तरंग पुढील काळाच्या संबंधानें झाले. त्यांचा साक्षात् प्रत्यय केव्हां येईल तो येवो. सध्यां तर आजपर्यंत चालत आल्याप्रमाणेंच स्वदेशाच्या इति-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)
च्या चिटणिसांनीं वरील काव्याची जी तारीफ केलेली आढळते तीवरून स्पष्ट होतो. दुसरें काव्य 'विद्याधनप्रशंसा' यावर शालापत्रकाच्या एका अंकांत (पुस्तक ११ अंक १) चांगला अभिप्राय दिलेला आढळतो. एकंदरींत वरील कवितेंत पुष्कळ ग्राह्य गुण आहेत असें आम्हांसही वाटतें.

हासाविषयीं बहुधा सर्वांची अनास्था दिसते. ज्यां गोष्टींचें यथावत् स्वरूप आम्हांस मात्र समजणें शक्य, व यास्तव त्यांविषयीं निर्णय देण्यास वस्तुतः पाहिलें असतां आम्हांस मात्र अधिकार, त्यांविषयीं मतें देण्याचा पतकर बडे बडे रेवरेंड, मोठमोठे हुद्देदार साहेब, व इकडचें अक्षरही माहीत नसतां उंटावरून शेळ्या हाकणारे महान् महान् इंग्रेज ग्रंथकार, हे बेधडक घेतात; आणि पेनाच्या सफाईत किंवा जिव्हाग्राच्या चापल्यांत (त्यांतून त्या चापल्याचा विलायती रसाच्या संस्कारानें परमोत्कर्ष झाला असल्यास मग तर आमचा पुराच भाग्योदय !) वक्तृत्वरूप ओघांत जे कांहीं वाहवतात ते अतोनात ! पण याहून चमत्कार काय कीं, त्यांच्या पोकळ शब्दांडंबराचें आम्हांस हसूं न येतां किंवा तिरस्कार न वाटतां सत्याचें व ज्ञानाचें जणों काय मथन करून दोहोंचें सारच त्यांनीं आह्मांस अर्पण केलें आहे अशा भावानें त्यांचीं वचनें आह्मी शिरसावंद्य करतों; आणि त्यांची पोपटपंची भरसभेंत करून आमच्या लोकांचा खुळेपणा व अधमपणा सर्वांस दाखवून दिला ह्मणजे आह्मांस जन्माचें भूषण झालें असें मानतों ! असो; आज आमच्या भाषेंत आमच्या देशाचे जे इतिहास आहेत त्यांत शब्दास शब्द भाषांतर नसतां स्वतंत्र आपल्याच बुद्धीनें लिहिलेले असे दोन मात्र आह्मांस माहीत आहेतः एक जांभेकर यांचा 'हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या राज्याचा इतिहास,' आणि दुसरा रा० विनायक कोंडदेव ओक यांचा 'हिंदुस्थान कथारस.' या दोघा ग्रंथकारांनीं, व त्यांतून विशेषतः दुसऱ्यानें, स्वतंत्र इतिहासरचना करण्याचा जो आपल्या देशबंधूंस कित्ता घालून दिला आहे. त्याजबद्दल त्यांचे सर्वांनीं मोठे आभार मानणें अवश्य होय हें उघडच आहे. तथापि खरोखरी पाहतां दोघांनींही आपापल्या ग्रंथांत केवळ शब्दरचनेच्या पलीकडे कोणत्याही प्रकारें स्वातंत्र्य दाखविलें आहे असें नाहीं. इंग्रेज ग्रंथकारांच्या ओंजळीनें पाणीं पिण्याचा प्रकार आहे तो आहेच.* हें जोंपर्यंत

* मेकॉले, मारिस् सारख्या महासमर्थ ग्रंथकारांनीं आमच्या इतिहाससिंधूचें आलोडन करून आम्ही परम दुर्बल, परम नीच, परम मूर्ख अशीं सत्याचीं रहस्यें जीं आम्हांस नजर केलीं आहेत तीं अद्यापही आम्हीं उराशींच बाळगिलीं आहेत, तीं तेथून केव्हां निघतील तीं निघोत. आमच्या साधारण संभाषणांत मोठमोठ्या सभांतून, लोकमान्य ग्रंथांतूनही वरच्या सारख्याच कल्पना व विचार आढळून येतात. वर सांगितलेल्या 'कथारसां'त ग्रंथकारानें कित्येक ठिकाणीं आपल्या समजुती सदहूप्रमाणेंच प्रगट केल्या आहेत. त्यांचा मासला ज्या कोणास पाहणें असेल त्यानें तो वरील ग्रंथाच्या शेवटीं सत्तावन सालच्या बंडाच्या संबंधें दोन लेख लिहिले आहेत त्यांत पाहवा. अथवा त्याच ग्रंथकर्त्यानें 'शिपायांच्या बंडाचा इतिहास म्हणून एक नवें पुस्तक'

(पुढें चालू.)

नाहींसें झालें नाहीं तोंपर्यंत इतिहासाचें खरें वास्तव्य आपल्या भाषेंत झालेंसें मुळींच ह्मणतां येणार नाहीं.

आतां आपल्या भाषेंत पूर्वीं मुळीं नसून नवेच सुरू झालेले दोन प्रकार जे कादंबरी व नाटक त्यांविषयीं लिहूं. हे दोन्ही प्रकार संस्कृतांत आहेत. नाटक तर मोठ्याच पूर्णतेस पावलेलें असून कादंबरीचा प्रकार इंग्रेजीतील 'नाव्हला'सारखा जरी सर्वांशीं नाहीं, तरी तो संविधानकादि अनेक गुणांनीं परिपूर्ण आहे. पण मराठींत जे वरील दोन्ही प्रकार उत्पन्न झाले आहेत ते संस्कृतावरून घेतलेले नव्हत. त्यांस मूळ इंग्रेजी ग्रंथच होत. इंग्लंडांत गेल्या शंभर वर्षांत 'नाव्हल' ह्मणून एक कल्पित कथेची तऱ्हा निघून ती लवकरच मोठ्या उत्कर्षास जाऊन पोंचली नाटकें तर त्या भाषेंत दोन तीनशें वर्षांपूर्वींच मोठीं उत्कृष्ट झालेलीं आहेत. तर या दोहोंच्या अनुकरणानें वरील दोन्ही तऱ्हा मराठींत सुरू झाल्या आहेत. त्या पूर्णत्वाच्या दशेस पोंचण्यास अर्थात् अद्याप पुष्कळ काळ गेला पाहिजे. तरी सध्यांही त्यांच्यांत कांहीं मासले बऱ्याच चांगल्या प्रतीचे दाखवितां येतील. या नव्या कादंबऱ्यांत आह्मीं अद्याप जितक्या वाचल्या आहेत तितक्यांत 'मुक्तमाला', 'बोधसुधा', व 'हंबीरराव आणि पुतळाबाई' ह्या आमच्या मतें उत्तम आहेत. त्याप्रमाणेंच इंग्रेजीच्या धाटणीवर जीं जीं नाटकें झालीं आहेत त्यांत 'थोरले माधव-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

प्रसिद्ध केलें आहे तें पाहवें. या नव्या इतिहासांत रा० ओक यांनीं आपली राजनिष्ठा मोठ्या बहादरीनें दाखविली आहे यांत संशय नाहीं; पण त्याच मानानें त्यांत सत्यनिष्ठेचा प्रकार जर दिसता तर बरें होतें असें आम्हांस वाटतें. वरील दोन्ही लेख त्यांनीं लोकभ्रांतीचें निरसन करण्याच्या स्तुत्य उद्देशानें लिहिले आहेत; व याच कामगिरीबद्दल सरकारच्या उदार आश्रयाचा अनुभव त्यांस घडला असावा असें वाटतें. असें असेल तर आमची त्यांस अशी सूचना आहे कीं, गेल्या सालीं माजी गायकवाडांनीं विषप्रयोगाचें घोर कृत्य केल्याबद्दल आमच्या न्यायदंडधारी कृपाळू सरकारानें त्यांस जें यथायोग्य शासन दिलें त्यावरही त्यांनीं इतिहासरचना करून लक्षावधि राजनिष्ट लोकांच्या मनांत ब्रिटिश सरकारच्या न्यायित्वाबद्दल व्यर्थ जो किंतु आला आहे तोही नाहींसा करावा. 'हिंदुस्थानकथारस'चा हा शेवटचा घुटका त्यांनीं तयार केला असतां त्यांच्या श्रमाचें वैफल्य होईल असें नाहीं हें सांगणें नकोच!

राव ', ' जयपाळ ', व मनोरमा '* हीं आह्मांस उत्कृष्ट वाटतात. अशा प्रकारचे ग्रंथ कसे असावेत, त्यांतील गुण कोणते, व ते साधण्यास उपाय काय, वगैरे गोष्टींचा यथास्थित उहापोह करून तो आमच्या लोकांस समजाविणें हें मोठें अवश्य आहे. पण तें अद्याप कोणीच न केल्यामुळें कादंबऱ्या व नाटकें हीं सध्यां यदृच्छेनें जो हवीं तशीं लिहितो. त्यामुळें तीं सामान्यतः इतकीं भिकार व पचपचीत निपजतात. साधारणपणें बरें असें एकादेंही त्यांत सांपडण्याची मारामार पडते. असो; तर इंग्रेजी भाषेच्या संसर्गानें हे दोन प्रकार आमच्या भाषेत नवे सुरू होऊन त्यांची आज वर सांगितलेल्या प्रकारची स्थिति आहे.

११. आतां वरील कलमांत सांगितलेल्या स्थित्यंतराच्या योगानें आमच्या भाषेत भाषापद्धतीचे नवे प्रकार कोणते निघाले ते सांगतो. एक विनोदाचा; विनोदात्मक लेखाची प्रवृत्ति मराठींत पूर्वी गद्यांत नव्हती व पद्यांतही नव्हती हें उघडच आहे. तशीच ती संस्कृतांतही विशेष ह्मणण्यासारखी नाहीं हें तद्भाषाभिज्ञांस माहीत असेलच. त्या भाषेत इत-

* वरील ग्रंथाची आह्मीं उत्तमांत गणना केली हें पुष्कळांस कदाचित् विलक्षण वाटेल ; व वरील नाटकांत बीभत्स रसाचा वगैरे पुष्कळ निंद्य प्रकार जो आहे तो आम्हांस अमान्य नाहीं अशी त्यांची समजूत होईल. पण असें अगदीं नव्हे. ' विविधज्ञानविस्तारां 'त (पुस्तक ३ अंक १०) सदरील पुस्तकावर जी चरचरीत टीका केली होती ती बहुतेक अंशीं आम्हांस मान्य आहे ; व पुस्तकें कितीहीं चांगलीं असलीं तरी तीं जर चावट आहेत तर तीं न झालेलीं पुरवलीं असें आमचें मत आहे. कारण असल्या ग्रंथांत जितके गुण अधिक तितका त्यांपासून अधिक अनर्थ होण्याचा संभव. तथापि ज्याप्रमाणें वेश्या दुराचारिणी खरी तरी तिचें रूप जर मनोहर आहे, तर नुसत्या रूपाचाच विचार कर्तव्य असतां तिचें दुष्कर्म मनांत आणण्यांत हशील नाहीं ; त्याप्रमाणें ग्रंथाच्या रचनेवरच जर नजर द्यावयाची असली तर त्याच्या बीभत्सत्वाचा वगैरे विचार निराळाच ठेविला पाहिजे. चितान्याचें किंवा मूर्तिकाराचें कसब बीभत्सपणामुळें जसें कमी धरतां येत नाहीं तशीच ग्रंथकारांचीही गोष्ट होय. पहा कीं, ' बोकेशियो ' सारखा चावट व विचकट ग्रंथकर्ता आजपर्यंत या भूमंडळावर थोडाच झाला असेल ; पण त्याच्या भाषासौंदर्यास्तव त्याच्या गोष्टी आज साहाशें वर्षें युरोपांत सर्वमान्य होऊन त्या चिरकाळ या जगांत राहतील यांत तिळमात्रही संशय नाहीं. त्याचप्रमाणें शेकसपीअर, बायरन् वगैरे इंग्लिश कवींची, व कालिदास जयदेव इत्यादि संस्कृत कवींचीही गोष्ट होय. असो; तर वरील नाटकांत कांहीं संविधानकाचें चातुर्य व विशेषतः भाषणांचा चटकदारपणा हे गुण चांगले असल्यामुळें त्यास वरील पंक्तींत बसविणें भाग आहे.

ं नाटकें आहेत; पण हास्यरसाचा विशेष प्रकार असा एका 'मृच्छ-
टिकां'त मात्र आहे. प्रहसन नांवाचा एक नाट्यप्रकार प्रसिद्ध आहे
रा; पण त्यांतील विनोद विशेष वाखाणण्यासारखा नसतो. असो;
तर ही वरील रीत इंग्रेजी भाषेवरून इकडे आली. वर्तमानपत्रें सुरू
होऊन त्यांचा फैलावा जसा होत चालला, व जनमनोरंजन हें त्यांचें
तत्त्व होऊन बसलें, तसतसा वरील प्रघात वाढत चालला. लोकप्र-
सिद्ध गोष्टींविषयीं व लोकप्रसिद्ध मनुष्यांस अनुलक्षून लिहिलेला मज-
कूर लोकांस मनोवेधक होत गेल्यानें तो मार्मिक रीतीनें लिहिण्याची
रीत पडली. त्याप्रमाणेंच ग्रंथ लिहिण्याचा प्रघातही आलीकडे वाढत
चालल्यानें टीका करण्याचा प्रचारही आलीकडे वाढत चालला आहे.
ग्रंथांचे गुणावगुण लोकांस दिवसेंदिवस बरेच चांगले कळूं लागले
आहेत; व मासिक पुस्तकांचा प्रचार सध्यांहून जर पुष्कळ वाढत चा-
लला तर ग्रंथपरीक्षणांत वाचकांची निपुणताही अधिकाधिक होत
जाईल हें उघड आहे. असो; आतां वरील दोन्ही ठिकाणीं विनोदाचा
बराच उत्तम ह्मणण्यासारखा मासला आजपर्यंत कोण कोणता दिस-
ण्यांत आला तो सांगतों. एक येथील ज्ञानप्रकाशांतील 'पिशाच'
सहीचीं पत्रें. यांतील विषय जरी नेहमीं विशेष महत्वाचा नसे, तरी
आंतील मजकूर हास्यपर असल्यामुळें तीं पुष्कळ वाचकांस अत्यंत प्रिय
झालेलीं असत. त्यांतील रोख कोणा व्यक्तिवर नसून लौकिक विषयांच्या
संबंधानेंच तीं प्रायः लिहिलीं असत. दुसरा मासला वरच्याहून निराळा
होता. तो वरील पत्रांत एकदां व एकदां माजी 'लोककल्याणेच्छूं'त असा
दोनदां चांगला दृष्टीस पडला. तो अद्यापही येथील लोक तरी निदान
विसरले नसतील. पुण्यांतील दोन प्रसिद्ध व्यक्तींस अनुलक्षून 'लोकक-
ल्याणेच्छूं'त 'गोल्या घुबड' या सहीचीं दोन पत्रें व 'ज्ञानप्रकाशां'त 'प-
ढत मूर्ख' या सहीचें एक पत्र अशीं सुमारें चार पांच वर्षां-
पूर्वीं तीन पत्रें प्रसिद्ध झालीं होतीं. तीं अशीं खुबीदार लिहीलीं होतीं,
कीं, कांहीं दिवसपर्यंत लोकांच्या तोंडीं त्याशिवाय दुसरा विषयच ना-
हींसा झाला. जो तो त्या लोकप्रिय व्यक्तींचें चरित्र गाऊं लागला. त-
सेंच त्या पत्रांवरून वरील दोघां महापुरुषांस पुरतेपणीं कळून आलें कीं
पुण्याचें पाणी कांहीं निराळें आहे; वनजंबूकन्यायानें आपण पूर्वीच्या
ठिकाणीं जी विचित्र लीला केली ती या पुण्यपत्तनांत खपली जाणार
नाहीं; येथें मोठमोठ्यांचीही मति कुंठित होते! असो; ग्रंथावरील टी-
केंत याचयाचा जो विनोदाचा प्रकार तो अद्याप पुष्कळसा दृष्टीस पडूं
लागला नाहीं. यापूर्वीं वरील प्रकार ज्यांत दृष्टीस पडला अशीं पुस्तकें

दोनच होत; एक माजी ‘ शालापत्रक ’ व दुसरें ‘ विविधज्ञानविस्तार. ’ या दोहोंपैकीं पहिल्यांतील ‘ घाशीराम कोतवाला ’वरील टीका * ही आह्मांस वरील विनोदात्मक टीकेचें एक चांगलें उदाहरण वाटतें; व त्याच्या खालोखाल दुसऱ्या पुस्तकांतीलही कांहीं टीका आहेत.

१२. इंग्रेजी ग्रंथांचें ज्ञान चोहोंकडे फैलावल्यानें नवा सुरू झालेला प्रकार आणखी एक सांगणें आहे. तो सृष्टिवर्णन होय. हा जुन्या मराठी कवींच्या ग्रंथांत क्वचित् आढळतो; व संस्कृतांतही त्याची एक निराळी तऱ्हाच आहे. † इंग्रेजी कवितेंत व गद्यग्रंथांत मात्र तो आलीकडे मोठ्या पूर्ण दशेस येऊन पोंचला आहे. त्याचेंच अनुकरण आलीकडे आमचे ग्रंथकार करूं लागले आहेत. वस्तुतः पाहतां आमच्या देशाचें सृष्टिवैभव येवढें अवाढव्य, चित्रविचित्र, व चित्तास आल्हाद व उन्नति देणारें असल्यामुळें वरील प्रकाराचा उत्कर्ष होण्यास आमच्या देशवासी लोकांस जशीं साधनें आहेत तशीं पृथ्वीवरील दुसऱ्या कोणत्याही देशांतील लोकांस नाहींत असें ह्मटलें असतां चालणार आहे. यास्तव इंग्रेजी ग्रंथांच्या परिचयानें सृष्टिवैभव पाहण्याची आह्मांस जसजशी गोडी लागत जाईल, व चोहोंकडे प्रवास करण्याचा प्रघात आमच्या लोकांत वाढत जाईल; तसतशी आमच्या ग्रंथांतून प्रस्तुत प्रकाराची अभिवृद्धि होत जाईल असा सुमार दिसतो. असो; आतां सध्यांच्या स्थितीला वरील वर्णनाचा प्रघात कितपत सुरू झाला आहे तो दाखवितों.—

“ पर्जन्यकाळ संपत येऊन हस्तनक्षत्रास आरंभ झाला असतां मोठमोठाले ढग आकाशांतून हिकडून तिकडे फिरूं लागले. मोठ्या जोराचा वारा सुटून कोठें कोठें वादळेंही होऊं लागलीं. विद्युल्लतेचे मोठे भयंकर कडकडाट चालू झाले. कोठें कोठें मोठ्या जोराचा पाऊसही पडत आहे. चोहींकडील नदीनाले भरून चालले आहेत. कितीएक पांथस्थ लोक पावसाच्या सपाट्यानें भिजून नदीनाले इत्यादिकांस उतार नसल्यामुळें खुडखुडत उभे राहिले आहेत. कितीएकांस, विजेच्या व वादळाच्या सपाट्यांत आपण सांपडतों कीं काय असें होऊन गेलें आहे. जिकडून वादळ जात आहे तिकडे अतिशय धुरळा उसळून वृक्ष आपापलीं मस्तकें मोठ्या जोरानें हालवीत आहेत. आणि मेघांच्या भयंकर गर्जनेनें चारी दिशा व्यापून गेल्या आहेत.

“ अशा भीतिदायक प्रसंगांत, उज्जनीपासन सुमारें दोन कोशांवर,

* पुस्तक ५ अंक ६०.

† या महत्वाच्या विषयावर थोडेंसें विवेचन केलेलें शालापत्रक पुस्तक १२ अंक यांत सांपडेल.

आमचा सोमदत्त सांपडला. शुक्लाक्षाच्या वगीनें भद्राक्षाची मोठ्या जाग्यावर नेमणूक होतांच सोमदत्तानें बंदिखान्यावरील अधिकाऱ्यास एक हजार रुपये लांच देऊन आपली सुटका करून घेतली. आणि प- हाटेस उठून दोन कोस गेला नाहीं तों वादळाच्या सपाट्यांत सांप- डला. वारा इतका जोराचा सुटला कीं, तो घोड्यासुद्धां कोठें भलती- कडे नेऊन टाकतो कीं काय असें त्यास वाटलें; धुरळा इतका होऊन गेला कीं, डोळे उघडण्याची सोय नाहीं. मध्यें थोडा अवकाश सांपड- तांच तो घोड्यावरून खालीं उतरला. आणि एक झाड होतें त्याचे आड जाऊन उभा राहिला. चाकरही मोठ्या प्रयत्नानें घोडा तेथें घेऊन गे- ला. इतक्यांत पहिल्यापेक्षांही अधिक जोराचा वारा सुटला. तेणेंकरून तो वृक्ष उमळून पडून त्या खालीं आपला चुराडा होतो कीं काय असें त्यास वाटलें. अशा अवस्थेंत तो आहे तों मोठ्या सपाट्याचा पाऊस व मोठमोठ्या गारा पडण्यास आरंभ झाला. वाऱ्याच्या जोरामुळें जसा दगडांचा मार व्हावा तसा गारांचा मार चालला. इतक्यांत अंतःकर- णांत धडकी भरण्यासारखा विजेचा कडकडाट झाला. ह्यांतून आतां प्राण वांचणें कठीण असें सोमदत्तास वाटलें. सुमारें आठ महिने बंदि- खान्यांत असल्यामुळें व रात्रंदिवस मुक्तमालेच्या काळजीमुळें तो आ- धींच अशक्त होऊन गेला होता. त्या बंदांतून सुटून बाहेर पडतो तों लागलाच या अनर्थांत सांपडल्यामुळें त्यास असें वाटलें कीं आपणावर ईश्वर कोपला. मग यश कोठून येणार! तर आतां त्यासच शरण जावें ह्मणजे त्यास दया आली तर येईल. असा निश्चय करून त्यानें अन- न्यभावानें त्याचें चिंतन चालविलें.

"मागें सांगितल्याप्रमाणें एक घटकाभर गारांचा पाऊस पडला. नंतर तो वळवाचा पाऊस जसा एकाएकीं आला तसाच एकदम उघाला. मेघांनीं आकाश व्यापून गेलें होतें तें तेव्हांच वितळून जाऊन स्वच्छ ऊन्ह पडलें. जिकडे तिकडे पाणीच पाणी होऊन गेलें होतें. सोमदत्ताचें सर्वांग गारांच्या मारानें बरेंच ठेंचून गेलें व कपाळावर एक दोन ठिकाणीं टेंगळेंही आलीं. सर्व चिरगुटें भिजून चिंब झाल्यामुळें कोरडें वस्त्रही नेसावयास राहिलें ना- हीं. घोड्यावरीलही सर्व सामान भिजून गेलें. हा आपला अपमृत्यूच टळ- ला असें वाटून सर्व भिजलें व गारांचा मार बसला तरी त्यास फारसें दुःख झालें नाहीं; आकाश स्वच्छ होऊन ऊन्ह पडल्यामुळें कांहींसा त्याचे जिवास धीर आला."

'मुक्तमाला' भाग ८.

"स्वप्न असें पाहिलें कीं, मी वाड्यांतून निघून गंगातीरीं गेलों; आणि

तेथें पाहतों तों अमर्याद पूर आला असल्यामुळें, ती गंगाबाई दुथड्यांचें उल्लंघन करून, महावेगानें "फूंफूं" असा शब्द करीत चालली होती. कोणी ह्मणेल ही बया गिरिराज जनकावर रुसून तट्ट फुगून, गाल्हाणें गातच आपल्या प्रियपात्र रत्नाकराकडे जात आहे कीं काय कोण जाणे! इतक्यांत तिची ती शीघ्रगति मंद झाली; तिच्या प्रचंड लाटा कमी झाल्या; तिचें विस्तीर्ण पात्र आकुंचित झालें; तिचें गढूळ उदक स्वच्छ स्फटिकासारखें झालें; सारांश कोणी ह्मणेल, सख्या रत्नाकरानें अंजारून गोंजारून, लडिवाळपणानें मांडीवर घेऊन इचें शांतवन केलें. इकडे आसमंतात् भागींच्या प्रदेशांत नाना तऱ्हेचीं धान्यें इतकीं विपुल उगवलेलीं दिसलीं, कीं आज पृथ्वीनें आपलें सर्वच वैभव बाहेर काढलें कीं काय असा मला घटकाभर भास झाला. जयपाळा, सरासरी दोन अडीच घटकांच्या आंत हा सातदां चमत्कार पाहिला. मग परतावें म्हणून निघालों तों एकाएकीं गंगाबाईचें होतें तें उदक आटूं लागलें. आटतां आटतां, पांच सात पुरुष पाणी असावयाच्या ठिकाणीं, नेत्रस्पर्शास टिपूसभर देखील उरलें नाहीं. तिच्यामध्यें विहार करून सुखानें राहणारे जे मत्स्यादि जीव, त्यांणीं तळमळ तळमळ करून पटापटा प्राण टाकले. चहूं बाजूंच्या धान्यांची राख झाली. जिकडे दृष्टि द्यावी तिकडे वालुकामय दिसूं लागलें. हाही चमत्कार सातदां पाहिला."

'जयपाळ' अंक ३.

---

१३. येथवर आरंभीं संकल्प केल्याप्रमाणें सगळा विषय आटपला. आतां सरते शेवटीं उत्कृष्ट भाषांतराचे कांहीं मासले येथें दाखल करून प्रस्तुत लेख आटपतों. हे देण्याचा अभिप्राय येवढाच आहे कीं, जे प्रकार आपल्या भाषेंत अद्याप चांगलेसे दृष्टीस पडूं लागले नाहींत ते तींत येण्याची योग्यता तरी तिचे अंगीं आहे कीं नाहीं हें वाचकांस कळावें. ही योग्यता पुढील भाषांतरें जितकीं उत्कृष्ट उतरलीं असतील तितक्यावरून विशेष कळणार आहे. पहिलें उदाहरण अत्यंत आवेशयुक्त वक्तृत्वाचें:—

"पण मद्देशबांधवहो, किती वेळ तुमच्या कानाशीं ओरडावें, तुह्मी उपेक्षा करितां पाहून, पहा, माझा जीव पराकाष्ठेचा चडफडतो. अरे, तुह्मी आलस्य निद्रेंतून जागे होऊन युद्ध करण्याविषयीं कंबर कधीं बांधणार? काय, कांहीं मोठा एखादा अनर्थ घडल्यांवाचून तुमचे डोळे उघडत नाहींत! आतां घरीं बसवत नाहीं, शत्रु येऊन वेशीशीं पोंहचला, असें झालें पाहिजे काय? अरे, आजपर्यंत ज्या तुमच्या मानखंडना झाल्या त्यांविषयीं तुम्हांस कांहींच वाटत नाहीं? आजपर्यंत जें झालें, तितक्यानें तुमचा आळस जात नाहीं? ह्याहीपेक्षां मोठा कांहीं अनर्थ कोसळला पाहिजे? शहरच्या रस्त्यांनीं

उगीच फिरत असावें, आणि एकमेकांस पोकळ बातम्या विचाराव्या; अशा व्यर्थ गमण्याखालीं, तुह्मी बाबांनो, किती तरी वेळ घालविणार? अरे, मासिदनवाल्यानें आथेन्स संस्थान जिंकून सर्व ग्रीस देशावर आपला पगडा बसविला; असें घोर वर्तमान ह्या शहरांत आजपर्यंत कधीं आलें होतें? आणखी तुह्मी एकमेकांस विचारितां, "काय हो फिलिप मेला?" एक उत्तर देतो "अद्यापि मेला तर नाहीं; पण तो फार हैराण आहे." अरे, मद्देशबांधवहो, कोण तुमचा हा वेडेपणा? अरे फिलिप हैराण असला किंवा बरा असला, तर त्यापासून तुमचें कायरे, बरें किंवा वाईट आहे? समजा कीं, फिलिप मेला; पण तेणेंकरून तुम्हांस काय नफा? तो मेला; तर तुमचा आळस त्याच्या जागीं लौकरच आणखी नवा फिलिप उत्पन्न करील. अरे, फिलिप जो आज इतका प्रबळ झाला आहे, तो काय आपल्या आंगच्या पराक्रमानें झाला आहे? नाहीं. तुमच्या आळसानें झाला आहे. हा तुमचा आळस आलीकडे इतका कांहीं वाढला आहे कीं, तुह्मांस स्वतः शत्रूपेक्षां प्रबल होतां येत नाहीं, व दुसऱ्या कोणीं तुम्हांस प्रबल केलें तर, तें प्राबल्य तुमच्यानें राखवत नाहीं."

'अनेकविद्यामूलतत्व.'

तोच प्रकार; पण वरच्याप्रमाणें वीरपर व निर्भत्सनपर नसून करुणापर व अभ्यर्थनापर :—

"जिकडे जिकडे पहावें तिकडे तिकडे भय व घोर अनर्थ हींच माझ्या नजरेस येतात, निर्भय असें ठिकाण कोठेंही नाहीं. आपल्या पूर्वजांच्या राजधानीकडे जाईन ह्मटलें, तर माझ्या भावाचा मारेकरी माझ्या बापाचें तक्त बळकावून बसला आहे; मी जातांच जे हात माझ्या भावाच्या रक्तानें लाल झाले आहेत तेच माझ्याही रक्तानें भरविण्यास तो चुकेल काय? जर दुसऱ्या एखाद्या राजाचा आश्रय पहावा, किंवा त्यापाशीं साह्य मागावें, तर तेंही व्यर्थ; कां कीं, रोमन प्रजासत्ताक राज्यानेंही मला आंगाबाहेर टाकल्यावर मला आपलासा ह्मणणारा दुसरा कोण सांपडणार? माझीं ममतेचीं कुटुंबांतील माणसें किंवा इष्टमित्र यांची तर गोष्ट बोलावयासच नको. माझा बाप केव्हांच लोकांतरास गेला, तेथें त्यास शत्रूचा अपकार कधींही पोंचणार नाहीं; व दुःखांनीं गांजलेल्या त्याच्या पुत्राचा आक्रोशही त्याच्या कानीं कधींही जाणार नाहीं. माझा भाऊ जरी जिवंत असता, तरी परस्परांच्या कळवळ्यानें दोघांचें दुःख हलकें झालें असतें; पण काय सांगावें? न्यूमिडिया देशाच्या राजकुळांतील मनुष्यावर ज्याचा हात कदापि वाहूं नये त्यानेंच कृतज्ञतेचें ओझें एकीकडे झुगारून देऊन त्यास अल्पवयांतच संसारयात्रेंतून मुक्त केलें.

शिवाय माझ्या पक्षाचे जे जे लोक त्यास वाटले त्यांचाही जुगार्थानें एकदम सप्पा उडविला. कोणास सुळावर चढवून त्या घोर यातनांनीं त्यांचे प्राण घेतले. कित्येकांस सिंहादिक क्रूर पशूंकडून खावबून त्यांहूनही क्रूर अशा मनुष्यांस त्यांचा तमाशा दाखविला. अजूनही त्या लोकांपैकीं जे कोणी जगले असतील त्यांस अंधारकोठड्यांत टाकून प्रत्यक्ष मरणाहूनही दुःसह असे त्यांचे हाल तो करवीत असेल.

" आर्यजनहो ! जे तुह्मी या रोम नगरींत अत्युच्चपदीं विराजमान असून संपूर्ण जगाचीं सूत्रें चालवीत आहां, त्या तुमच्या पायांशीं हा दीन राजपुत्र जुगार्थानें दिलेल्या दुर्धर संतापानें पीडित होत्साता शरण आला आहे, याचें रक्षण करा. तुह्मांस तुमच्या मुलाबाळांची, तुमच्या देशाची, तुमच्या धर्माची, तुमच्या राज्याची, व ज्या ज्या वस्तु तुह्मास पूज्य किंवा प्रिय आहेत, त्या सर्वांची शपथ घालून हात जोडून येवढेंच मागतों कीं, मीं कोणास यत्किंचित्‌ही दुखविलें नसून जो दुःखाचा कहर मजवर विनाकारण लोटला आहे. त्यापासून मला सोडवा, आणि न्युमिडियाच्या राज्याची मालकी तुह्मांकडे आहे यास्तव त्यांत जो दंगा उसळला आहे व जीं अघोर कृत्यें होताहेत त्यांचा बंदोबस्त करून तेथें निरंतर स्वस्थता नांदेल असें करा. "

सेनेट सभेपुढें आधरबालचें भाषण.

सृष्टिवर्णन :—

" मग कवि होण्याचा निश्चय केल्यावर या नवीन उद्देशानें जेव्हां मी सृष्टीचें अवलोकन करूं लागलों, तेव्हां पूर्वीं पाहिलेलीच सृष्टि मला नवीन भासूं लागली. ज्या गोष्टींकडे पूर्वीं लक्ष पोंहचत नव्हतें त्या लक्षांत येऊं लागल्या ; सर्व प्रकारच्या माहितीची मला आतां गरज वाटूं लागली. नाना प्रकारचे उपमादि अलंकार सुचावे व मनोरंजक वर्णन करतां यावें, ह्मणून मी पर्वतांवर व अरण्यांत पुष्कळ फिरलों ; अनेक प्रकारच्या वृक्षांच्या व पुष्पांच्या तसबिरी स्मृतिरूप पटावर उतरून घेतल्या ; पर्वतांचे मोठमोठे कडे व राजमंदिरांचीं शिखरें यांचें एकसारखें लक्ष देऊन अवलोकन केलें. कधीं कधीं मी वनांत एखादा चांगला स्वच्छ ओढा वाहतां दृष्टीस पडला असतां, त्याच्या वळणावळणांनीं त्याच्या तीरांवरची शोभा पाहत पाहत कोस कोस लांब जाईं. व कधीं कधीं संध्याकाळीं पश्चिमेस चित्रविचित्र रंगांचे मेघ दिसतात, व क्षणोक्षणीं त्यांचे आकार बदलत असतात, त्यांजकडे पाहत उभा राहीं. कवीला अनुपयुक्त असा कोणताही विषय नाहीं. या सृष्टींत जे

जे अत्यंत रमणीय किंवा अत्यंत भयंकर विषय आहेत ते त्यास सर्वदा उपस्थित पाहिजेत ; जें जें विशाळ असल्यामुळें प्रचंड, किंवा सूक्ष्म असल्यामुळें गोजिरवाणें असेल त्या सर्वांची त्यास माहिती पाहिजे. बागांतील झाडें, व अरण्यांतील जनावरें, जमिनींतील खनिज पदार्थ, आकाशांतील ग्रह तारे वगैरे, या सर्व विषयांचें ज्ञान त्यास पाहिजे. कवीचा मुख्य उद्देश ह्मटला ह्मणजे वाचणाऱ्यांची सदाचरणाकडे प्रवृत्ति व्हावी व दुराचरणापासून निवृत्ति व्हावी हा आहे, आणि या प्रकारचा त्याचा उपदेश गोड लागून मनांत ठसण्याविषयीं प्रसंगवशात् सर्व प्रकारच्या कल्पना त्याच्या उपयोगीं पडतात. यास्तव ज्यास माहिती फार, त्यास आपल्या वर्णनांत वैचित्र्य व गोडी आणण्याची व दूरदूरचे दाखले आणून व उपदेश करून वाचणाऱ्यांचें मनोरंजन करण्याची शक्तिही फार येते हें सिद्धच आहे. ''

'रासेलस' भाग १०.

'' हे सागरा! तुझ्या अफाट विस्ताराकडे पाहून जों जों विचार करूं लागावें तों तों नव्या नव्याच कल्पना मनांत येऊं लागून बुद्धीस अधिकाधिक चमत्कार भासतात, आणि आश्चर्यभरांत चित्त अगदीं थक्क होऊन जातें! ज्याप्रमाणें मनुष्यांच्या पिढ्यानूपिढ्या एका मागून एक जन्मास येऊन कांहीं काळानें लागलीच विलयास जातात, त्याप्रमाणें तुजवर हजारों लाटा एकावर एक येऊन भराभर बुजून नाहींशा होतात, आणि त्यांच्या प्रमाणेंच यांच्या वास्तव्याची मागें खूण देखील राहत नाहीं! तुझ्या लाटा साऱ्या पृथ्वीच्या किनाऱ्यांवर आदळत आहेत, आणि ज्यांचें निकट सन्निध्य त्यांच्या अक्षय वैरास मात्र कारणभूत होतें, अशा देशांची तोडातोड करून तूं त्यांचें कलाकौशल्य व संपत्ति हीं परस्परांस देववितोस, व येणेंकरून सर्व जगास तुझ्यामुळें सुखाचा व समद्धीचा लाभ होत आहे.

'' तुझे देखावे तरी निरनिराळ्या समयीं किती विचित्र असतात! त्यांची शोभा व भव्यपणा हीं कोठवर वर्णावीं!—कधीं वाऱ्याची हालचाल अगदीं बंद होऊन तुझा सर्व विस्तार अगदीं निश्चल दिसतो—कधीं नुकताच सूर्योदय झाला असल्यामुळें क्षितिजाची कड रुप्यानें जणों काय मढविलीच आहे अशी भासते—कधीं ह्योच सूर्य अस्तास जाऊं लागून संध्याकाळचें आकाश त्याच्या सोनेरी किरणांनीं देदीप्यमान झालें असतें, व अशा वेळेस आरशाप्रमाणें स्थिर अशा तुझ्या पाण्यावर जेव्हां आकाशाची कमानेची कमान शाबूद उठलेली असते

जेव्हां ती तर काय शोभा सांगावी!—पण हीं सर्व सौम्य रूपें टाकून जेव्हां तूं आपलें उग्र स्वरूप धारण करतोस—जेव्हां काळ्या दाट ढगां-नीं आकाशांत गाढ अंधार होऊन तुफानांच्या वाऱ्यांच्या सोसाट्यांनीं तूं अगदीं खवळून जातोस, व तुझ्या प्रचंड लाटा उसळून मेघमंडळाशीं एकवट होऊं पाहतात—जेव्हां मृत्यु आपलें भयंकर आधिपत्य तुजवर चोहोंकडे गाजवीत असतो—जेव्हां अशा तडाक्यांत सांपडलेला बिचारा खलाशी भयानें गर्भगळित होऊन त्याचे सर्व प्रयत्न निष्फळ होतात, व त्याचे इष्टमित्र त्याजकरितां जागच्या जागीं हळहळत असतात, अ-शा भयंकर प्रसंगीं तुजकडे पाहण्याची कोणाची छाती आहे!

"याप्रमाणें विचार पुढें चालविले असतां बुद्धि अगदी कुंठित हो-ऊन जाते. पण जेव्हां तुझ्या भरती ओहोटींविषयीं विचार करावा—कीं, ज्या जगाच्या आरंभापासून आजपर्यंत कधींही टळल्या नाहींत,—तेव्हां ज्यानें आपल्या अपार सामर्थ्यानें तुला निर्माण केलें, व तुझ्या मर्यादा अशा रेखून टाकिल्या कीं, तूं येवढा उत्सृंखळ खरा, परंतु त्यांचें उल्लंघन तुझ्यानें होऊंच नये, त्याच्या अगाध माहिम्याकडे लक्ष लागून विचारशक्ति गुंग होऊन जाते, व तिची गतिच पुढें होत नाहीं!"

समुद्र—'शालापत्रकां'तून.

एका तत्त्वज्ञाची स्वोक्ति :—

"अहो! मनुष्याचें ज्ञान फार फार झालें तरी तें किती अत्यल्प! मीं आपला सारा जन्म ज्ञानसंपादन करण्यांत घालविलाना! पण इ-तकें करूनही मला समजतें तें काय! सृष्टीच्या रहस्यांचा खुलासा ला-वण्याची उमेद धरून मी खोल खोल विचारांत जों जों शिरूं लागतों, तों तों माझी बुद्धि अगदींच गुंग होऊन मला कांहींच कळेनासें होतें. पहिल्या पहिल्यानें माझी मति कांहींशी चालते खरी, पण माझें निश्चित ज्ञान असें तेवढेंच; त्यापुढें नुसत्या कल्पनाच बांधाव्या लागतात. ए-कून अज्ञानदशेपेक्षां सज्ञानदशेंत मोठा विशेष म्हटला म्हणजे येवढाच कीं, सृष्टिकर्त्याच्या अपार योजनेचें आकलन होण्यास मनुष्याची बुद्धि किती पंगू याचा तींत असल्यानें पूर्णपणें सिद्धांत होतो!

"आतां सूर्याचें परिमाण व ग्रहांचीं अंतरें हीं मला काढतां येतात, असेंच त्यांचे वेध घेऊन त्यांच्या गति वर्तविणें, व मनास थक्क करणा-ऱ्या अशा त्यांच्या प्रदक्षिणांचे नियम सिद्ध करणें, ह्या गोष्टीही मला अगदीं सहज आहेत, हें सर्व खरें; परंतु त्यांची रचना कशी काय आहे, त्यांवर प्राणी वास करितात कीं नाहीं, करीत असले तर त्यांची जीव-

नस्थिति व राहण्याच्या सोई कोणत्या प्रकारच्या आहेत, इत्यादि विषयीं माहिती माझी व अडाण्या कुणब्याची सारखीच.—पण हें फार दूरच्या अशा अंतरालांतील गोलांविषयीं झालें; ज्या पृथ्वीवर मी खुद्द राहतों तिच्या सृष्टिव्यवस्थेविषयीं तरी मला कितपत माहिती आहे! ज्या वायुजलादिकांस मूलद्रव्यें समजून 'पंचमहाभूतें' अशी संज्ञा पूर्वापारपासून लोक देत आले, त्यांचेंही पृथक्करण करून त्यांच्या घटकावयवांस मीं नांवें दिलीं, हें खरें; पण अग्नीची दहनक्रिया कशी चालते किंवा जलास प्रवाहित्वधर्म कशामुळें आला आहे, इत्यादि गोष्टींचें उपपादन माझ्यानें करवेल काय? अग्नि व उदक हीं वस्तुतः काय आहेत हा विचारसुद्धां कधीं मनांत न आणतां सर्व जग त्यांचें सेवन करितें, त्यास वरील गोष्टींचा उलगडा पाडण्यास जशी मोठीच पंचाइत येऊन पडेल त्याचप्रमाणें मलाही होतें; माझी कुशाग्रबुद्धि व तत्वज्ञत्वता यांची येथें यत्किंचितही गति न होतां सारी मात्रा माझ्यापाशींच राहते.—पदार्थ निराधार असला कीं, तो जमिनीवर पडायाचाच हा नियम सर्वत्र मी पाहतों; व शास्त्रकारांच्या उपपत्तीवरून मला असें समजलें आहे कीं, हें गुरुत्वाकर्षणाचें फल होय. पण हें समजूनही मला नवीन तें काय कळलें? ज्यास पूर्वी मी 'पतन' ह्मणत होतों त्यासच आतां 'आकर्षण' ह्मणतों येवढाच काय तो फरक! अवघ्या पदार्थमात्रांची ज्या अतर्क्य व अदृश्य सूत्राच्या योगानें एका केंद्राकडे गति होत आहे, त्याच्या स्वरूपाचा बोध वरील शब्दानें मला यत्किंचित् तरी होतो काय?—सृष्टिविषयक शास्त्रांत निष्णात झाल्यामुळें प्राणिवर्ग, उद्भिजवर्ग, व खनिजवर्ग असे तीन मुख्य विभाग, तशाच अवांतर जाति व उपजाति, या सर्वांची निवडानिवड मला करतां येते; पण इतके परिश्रम करूनही हिरव्या गवताच्या एका पातेचा तरी पोषण प्रकार माझ्यानें सांगवेल काय? मी फार फार सूक्ष्म विचार केला तरी सृष्टिकर्त्या चतुर कारागिराचें जें मारू कलम वनपुष्पांस चित्रविचित्र रंगांनीं रंगवितें त्याचा मला शोध लागेल काय? तसेंच माणिकावर व पाचेवर जे रंग झळकतात, व तऱ्हेतऱ्हेच्या शिंपांवर ज्या लकेरी मारतात, त्यांचें कारण तरी आजपर्यंत विचार करून मला काय उमगलें आहे?—इतर प्राण्यांचें चातुर्य जें माझ्या नजरेस येतें त्यास मी उपजतबुद्धि ह्मणतों, व मनुष्याच्या विचारशक्तीशीं ती कोणकोणत्या जनावरांचे ठायीं किती किती मिळू पाहते याविषयींही माझा तर्क चालतो; परंतु एकंदरींत पाहतां, पशूंस माझे मनोधर्म जितपत कळतात तितपतच त्यांचेही मला कळतात असें म्हणणें भाग येतें. जेव्हां पक्ष्यांचा थवा आका-

शांत धिरट्या घालतांना मी पाहतों, किंवा एकाद्या दूरच्या प्रदेशाकडे त्यांचे कळप निघालेले असतात, तेव्हांच त्यांचे संकेत व शब्द, पंडितांच्या भाषा जशा एकाद्या अक्षरशून्य मजुराला, त्याप्रमाणेंच मलाही ते अत्यंत गूढ होत. धर्मशास्त्रावरील ग्रंथांत जितकी त्यांची गति तितकीच माझीही त्यांच्या वर्तननियमांत व व्यवस्थेंत होय.

"हर हर! एकून ज्ञानाचा हव्यास धरून त्याच्या प्राप्तीस्तव सर्व जन्मभर जो मीं शीण केला त्यासारखें त्याचें सार्थक तें मला काय झालें! माझी बुद्धि किती पगूं, अज्ञान केवढें थोर, या गोष्टींचा पूर्ण प्रत्यय माझ्या मनास येऊन माझें क्षुद्रत्व मला स्पष्टपणें भासूं लागलें. इतकेंच कीं नव्हे! शिव शिव! मनुष्याच्या अंगीं पराकाष्ठेची विद्वत्ता आली, तरी आपला ज्ञानवर्ग मिरवण्यास त्यास किती अत्यल्प अवकाश असतो! त्याची बुद्धि वस्तुतः इतकी कोती असून व संपादिलेलें ज्ञानही तसेंच अपुरतें असून नसत्या भूषणाचा त्यानें गर्व वाहवा व आपली योग्यता मोठी मानावी हा त्याचा केवढा मूर्खपणा!"

मनुष्याचें अटाकाट ज्ञान--' शालापत्रकां 'तून.

आणखी एकच उतारा देतों. तो 'अथेल्लो' नाटकांतला आहे. प्रसंग मोठा भव्य व चित्तास थरारवणारा असून तो मूळ कवीनें व भाषांतरकारानेंही मोठ्या सफाईनें मारून नेला आहे.--

"निजण्याची खोली

"देस्दिमोना बिछान्यावर झोंपीं गेली आहे. बाजूस दिवा जळतो आहे; अशा समयीं अथेल्लो तिचा प्राण घ्यावा या हेतूनें आंत शिरतो; आणि आपल्याशींच ह्मणतो. हे मना, या अघोर कृत्याचें तेंच बीज बरें, तेंच बीज. अहो पवित्र तारांगणांनो, तें मी आपणाजवळ या तोंडानें वदूं नये; पण बीज तेंच. तरी या सुंदरीचा रक्तस्राव करणें आपल्या हातून घडणें नाहीं. हिची काया तर पहा कशी बर्फासारखी शुभ्र आहे ती, आणि अंगावर तेज पहा कसें लखलखतें आहे तें, जशी काय घोटीव संगमरवरी पुतळीच! अशा तुळतुळीत आणि तेजस्वी शरीरावर घाव करण्यास आपला कांहीं हात वाह्याचा नाहीं. (असें ह्मणून तरवार आटपतो.) पण हिला जिवंतही ठेवण्याची सोय नाहीं; कारण तसें केल्यासही विश्वासानें पुष्कळांचे असे गळे कापील. याकरितां मारलीही पाहिजेच; पण अगोदर दिवा मालवावा आणि मग—हे प्रकाशदायका दीपा जरी मी तुला मालविलें तरी मला जर वाटेल तर पुनः तुला पूर्वीप्रमाणें प्रकाशित करतां येईल. (स्त्रीकडे दृष्टि जा-

ऊन) अहाहा ! आपलें सर्व कौशल्य व अक्कल खर्चून परमेश्वरानें तुझी काय ही अप्रतिम सौंदर्याची मूर्ति निर्माण केली आहे ! या तुझ्या मूर्तीतील अंतर्दीप जर मीं समूळ मालविला तर त्यास पुनः प्रदीप्त करावयास संजीवनी विद्या मजपाशीं कोठें आहे ? हें गुलाबाचें फूल जर मीं तोडलें तर याला पुनः जीव आणण्याची शक्ति माझ्या अंगांत नाहीं ; तेव्हां अर्थात्‌च यास कोमेजून गेलें पाहिजे. असो ; झाडावर आहे तोंपर्यंत याचा उपभोग तरी घेऊं या (असें ह्मणून तिचें मोठ्या प्रेमानें चुंबन करितो) अहाहा ! काय मधुर चुंबन हें. या माधुर्याच्या योगानें प्रत्यक्ष न्यायदेवतेला देखील आपला खड्ग मोडून टाकण्याची बुद्धि निपजूं लागत्ये. (चुंबनाची तृप्ति न होऊन) आणखी एकदां, आणखी एकदां. प्रिये तूं मरून अशीच राहा ह्मणजे मी तुजवर अत्यंत प्रीति करीन. पुनः आणखी एकदां आणि आतां हें शेवटचें. इतकें गोड असें प्राण घेणें कधीं नव्हतें. रडें तर कांहीं आपल्याला आवरत नाहीं; पण हे अश्रु महादुष्ट आहेत. हें दुःख मोठें अलौकिकच आहे ! अहो ज्या ठिकाणीं प्रीति करावयाची त्याच ठिकाणीं घाव घालावयाचा ! अँ ही जागी झाली.—"

अंक ५ प्रवेश २.

वाचन.

अथास्य तत्त्वेषु कृतेऽवभासे । समुन्मिमीलेव चिराय चक्षुः ।*

किरातार्जुनीय.

अंक ११–(१) विषयस्वरूप. (२) व्युत्पत्ति. (३) दान लाभ. (४) मनोरंजन. (५) इतर प्रकारांशीं तुलना. (६) दुसरा लाभ—ज्ञान. (७) विशेषतः निरूपण. (८) मराठींतील ग्रंथसंग्रह. (९) हल्लींचा वाचनाचा प्रघात. (१०) त्याची खरी रीत.

१. प्रस्तुत अंकांत वाचन ह्मणजे वाचण्याची कला याविषयीं लिहावयाचें नाहीं. ह्मणजे उत्कृष्ट वाचनाचे जे कांहीं नियम आहेत ते दाखल करून त्यांचा उपयोग सांगणें हा याचा उद्देश नाहीं. तर ग्रंथ वाचण्याचा निरंतर नाद असणें हें किती हितावह आहे, तो प्रघात आपल्या लोकांत कितपत आहे, वाचायाचे ग्रंथ कसे असावे, ते वाचावे कसे. वगैरे गोष्टींविषयीं या निबंधांत विचार करूं.

---

* " प्रथमतः तत्त्वांचा बोध होऊन त्याच्या हृदयांत ज्ञानप्रदीप उजळला असतां त्याचे [illegible] !

२. येथें पाहिल्यानें 'वाचन' या शब्दाची व्युत्पत्ति अंमळ चमत्कारिक आहे ती सांगतों. हा शब्द अर्थातूच* 'वच्' (बोलणें) या धातूपासून निघाला आहे; आणि हें रूप प्रयोजक रूपावरून साधलेलें क्रियावाचक नाम होय. तेव्हां 'वाचन' ह्मणजे 'बोलवणें': 'पुस्तक वाच' ह्मणजे 'पुस्तकास बोलव' असा अर्थ! यावरून कागदास–किंवा कागद् तरी कसचा!–वृक्षत्वचांस वगैरे बोलतें करण्याची* लेखनकला जेव्हां पहिल्यानें निघाली, तेव्हां आपल्या पूर्वजांस जें आश्चर्य वाटलें तें वरील शब्दांत गर्भित होतें.

३. असो; आतां मुख्य विषयाविषयीं विचार करूं. वाचनापासून लाभ कोणकोणते आहेत ते सर्वांस विदितच आहेत. ते मुख्यतः दोनः—एक मनोरंजन आणि दुसरा ज्ञान. आतां यांविषयीं अनुक्रमेंकरून लिहूं.

४. पहिलें मनोरंजन. याचा अनुभव थोडा बहुत बहुधा सर्वांस असेल. लहान वयांत तर ही गोष्ट विशेषतः अनुभवास येते. लहान मुलांस प्रथमतः वाचतां येऊं लागलें ह्मणजे पुस्तकें वाचण्याची त्यांस केवढी हौस वाटत असते हें सर्वांनीं पाहिलेंच असेल. अक्षर ओळख होऊन आपणास वाचतां येऊं लागलें हीच अगोदर मोठी गोष्ट मिळविलीशी वाटून तिजबद्दल त्यांस मोठाच हर्ष व अभिमान वाटूं लागतो. त्या भरांत त्यांस जी उमेद व हौस वाटत असते ती त्यांच्या विद्याभ्यासास फार उपयोगी पडते. त्या मौजेच्या काळीं मनोरंजन व ज्ञान हीं दोन्ही एकरूपच असतात. ह्मणजे पुढील वयांत ज्ञानसंपादनाची हौस कमी होऊन अभ्यास करण्याचा जसा त्रास येतो तसें त्या वेळेस मुळींच न होऊन नव्या गोष्टी शिकणें हें मनास केवळ रंजन करणारेंच होतें. शरीरानें तीं जशीं चपळ असतात,–सुस्त बसणें बिलकूल न आवडून कांहींना कांही तरी त्यांस करीत असल्यावांचून चैनच पडत नाहीं, त्याचप्रमाणें त्यांच्या मनाची स्थिति असते. ज्ञानग्रहण करण्यास त्यांचें कोंवळें मन तेव्हां इतकें प्रवीण असतें कीं, व्याकरण, भूगोल, गणित वगैरे जे नीरस शुष्कप्राय विषय तेही त्यांस मोठ्या मजेचे वाटून मनोरंजक गोष्टींप्रमाणेंच त्यांविषयींही त्यांस जी हौस वाटत असते ती कांहीं पराकाष्ठेची! वरील दोन्ही गोष्टी जगन्नियंत्या परमेश्वराचें, त्यानें निर्माण केलेला क्षुद्र प्राणी जो मनुष्य त्याच्या क-

---

* 'लेखन' हा शब्द तरी 'वाचन' शब्दाप्रमाणेंच ऐतिहासिक ह्मणजे पूर्वेस्थितिसूचक होय. 'लिख्' म्हणजे 'ओरखडणें', यावरून लिहिण्याचा प्रघात पहिल्यानें झाडांच्या साली वगैरे कठीण पदार्थांवर खाचा हें उघड दिसतें.

त्याणाकडे केवढें लक्ष आहे याविषयीं प्रमाणभूत होत. मनुष्य जन्मास आल्यापासून तो स्वतःविषयीं खबरदार होईपर्यंत मध्यंतरीं पुष्कळ काळ जातो. हा काळ लहानपण होय. यांत ईश्वराचा असा संकेत उघड दिसतो कीं, मनुष्याच्या पुढील संसारास उपयोगी असें शारीर व मानसिक सामर्थ्य त्यानें या काळांत संपादन करून ठेवावें. असो; तर ज्याप्रमाणें मुलांस उडण्याबागडण्याची अतोनात हौस असते, त्याप्रमाणेंच त्यांच्या मनासही त्या वेळेस स्वभावतःच मोठी प्रबळ जिज्ञासा वाटत असते. ह्या दोहोंचा नीट उपयोग करून घेणें हें सुजाण मातापितरांचें व शिक्षकांचें काम आहे. असो; तर वाचनापासून मनोरंजन केवढें होतें हा लहानपणचा अनुभव सर्व सुशिक्षित लोकांस अर्थात् आहेच. पण इतकेंच नव्हे. ती लहानपणची संवय नीट वाढविली असतां अगदीं शेवटपर्यंत ती मनुष्यास सारखी खिळून राहते. आजपर्यंत जे मोठमोठे ग्रंथकार होऊन गेले ते बहुतकरून सर्व मोठे जब्बर वाचणारे होते असें आढळेल. यांत वस्तुतः पाहतां कांहीं आश्चर्य नाहीं. कारण कोणाची बुद्धि केवढीही उज्वल असली, तरी खाणींतल्या हिऱ्याप्रमाणें तीवर जर कांहींच संस्कार घडला नाहीं तर तिचें तेज कधींही प्रगट होणार नाहीं. किंवा दुसरा दृष्टांत घ्या. जमीन मोठी पिकाऊ आहे पण तिची नीट मशागत करून जर तींत कांहींच पेरलें नाहीं, तर अर्थांतूच नुसतीं रानझाडें किंवा कांटेकुटे हे मात्र तिजवर उगवतील! तर याप्रमाणेंच विशाल बुद्धीचे महान् ग्रंथकर्ते जे आजपर्यंत होऊन गेले त्यांस वरील गोष्ट पुरतेपणीं अनुभवास येऊन आपल्या मनास ज्ञानाचा संस्कार अधिकाधिक करतांना ते कधीं थांबले नाहींत. ग्रंथवाचन हेंच त्यांस परम सुखकर वाटून त्याशिवाय त्यांस चैनच पडूं नये. इटाली देशांत सुमारें पांचशें वर्षांपूर्वीं पेट्रार्क नामेंकरून एक मोठा नामांकित कवि होऊन गेला. त्याविषयीं अशी एक गोष्ट लिहिली आहे कीं, तो एकदां आपल्या एका मित्राच्या येथें राहिला असतां त्याची प्रकृति अंमळ बिघडलीशी पाहून तो मित्र त्यास म्हणाला, " तुम्हांला बरें वाटत नाहीं, यास्तव दहा दिवसपर्यंत तुमचीं बुकें, कागद, लेखणी, शाई हीं मला अडकवून ठेवूं द्या." पेट्रार्क बरें म्हणाला. मग त्यानें तसें केलें असतां पहिला दिवस पेट्रार्कचा मोठा कंटाळवाणा गेला. दुसऱ्या दिवशीं भारी डोकें दुखूं लागलें; आणि तिसऱ्या दिवशीं तर बारीक ताप भरूं लागला. हीं अधिकाधिक चिन्हें पाहून त्या मित्रास मोठा धाक पडला आणि त्यानें मुकाट्यानें त्याच्या पुस्तकालयाची किल्ली त्याच्या पुनः स्वाधीन केली. दुसऱ्या दिवशीं तो कवि पुनः पहिल्यासारखा हुशार झाला.

असो; तर याप्रमाणें विद्याप्रिय लोकांचा पुस्तकांविषयीं अतोनात हव्यास असतो.

५. आतां या मनोरंजनाच्या प्रकारांत व इतर जे लोकांत चालू आहेत त्यांत किती भेद आहे तो पाहूं. कालक्रमण करण्याचे प्रकार विद्वज्जनांचे कोणते व तदितरजनांचे कोणते याविषयीं एका संस्कृत कवीनें ह्मटलें आहे:—

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।
व्यसनेन तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥

"बुद्धिमान् जे आहेत त्यांचा काळ काव्य किंवा शास्त्र यांचें अध्ययन, अथवा विनोद या तिहींत जातो; आणि मूर्खांचा ह्मटला म्हणजे व्यसनांत, निद्रेंत किंवा कलहांत!" हें वचन अगदीं यथार्थ आहे यांत संशय नाहीं. अज्ञ किंवा अल्पज्ञ जे लोक असतात त्यांचें नेहमींचें वर्तन जर पाहिलें, तर वरील श्लोकाच्या उत्तरार्धांत त्यांचा बहुधा समावेश होईल. आणि एकंदर जगांत पाहिलें असतां, अशांचीच कोटी फार फार मोठी आहे. वरील श्लोकाचें पूर्वार्ध ज्यांस खरोखरी लागेल असे लोक किती थोडे! त्यांतून आमच्या हिंदुस्थानांत तर कांहीं विचारूंच नये. यूरोपखंडांत वगैरे आलीकडे विद्येचा पुष्कळच फैलाव झाला असल्यामुळें काळाचा वर सांगितल्याप्रमाणें सद्व्यय करणारे तिकडेच काय सांपडतील ते सांपडतील. बाकीच्या जगाच्या बहुतेक भागांत दुसऱ्या चरणाचेंच फार करून प्राबल्य आढळेल. आमच्या देशांत जुन्या पद्धतीचे जे लोक आहेत त्यांचा एकंदरींत पाहतां वाईटच काळ जातो असें म्हणतां येणार नाहीं; तरी त्यांचा विद्याभ्यास फारच तोकडा असल्यामुळें ज्ञानापासून होणारा जो परमानंद त्याचा अनुभव त्यांस कधींही घडत नाहीं. विद्येचें स्वरूप कांहीं ज्यांस कळतें म्हणायाचें असे जे शास्त्री, पंडित वगैरे त्यांचीही शिकण्याची पद्धति कांहीं विलक्षणच असल्यामुळें वरील आनंद त्यांच्याही ह्मणण्यासारखा अनुभवास येत असेलसें वाटत नाहीं. ही साधारण एकंदर लोकांची स्थिति झाली. श्रीमंतांची व विशेषतः संस्थानिकांची जर आमच्या देशांतली स्थिति पाहिली, तर ती फारच शोकास्पद वाटेल. सगळ्या देशभर जी लहान मोठ्या राजे रजवाड्यांची रांग लागत गेली आहे त्यांत चांगले हुशार तर काय, पण सरासरी समजूत तरी ज्यांस आहे असेही फारच थोडे निघतील। मागें त्यांस मोठ्या जोखमीचीं सरकारी कामें करायाचीं पडत, शत्रूचें निरंतर भय असे, त्यामुळें त्यांस सतत हुशारीनें राहावें लागे. पण सध्यांच्या काळीं वरील दोन्ही प्रकार बिलकूल नाहींसे झाल्यामुळें पोरासोरांची व अज्ञान लोकांची जी कल्पना कीं. राजाला ह्मणजे कांहीं करायाला नको. जेथें तेथें चाकर.

निरंतर पक्वान्नें खावीं, ख्याली खुशाली करावी, इतकेंच त्याचें काम, ती दिवसेंदिवस पूर्णपणें खरी होत चालली आहे ! 'तुम्ही काय राजे आहां' या वाक्यांत 'राजे' शब्दाचा जो अर्थ तो दिवसेंदिवस अधिकाधिक यथार्थ होत चालला आहे. असें झाल्यावर मग राज्यांतील व्यवस्था किती उत्तम असेल, व दरबारांतलीं मनुष्यें कशा प्रकारचीं असतील, याची कल्पना सहजच करतां येईल; व वर्तमानपत्रद्वारें ते बहुतेक प्रकार सर्वांस विदित होतातच. असो ; तर मग अशा ठिकाणीं वरील श्लोकाचें कोणतें अर्थ लागतें तें आमच्या वाचकांस फोडून सांगायास नकोच !

वरील लेखावरून हें ध्यानांत येईलच कीं, खरें जें विद्यासुख तें जुन्या पद्धतीच्या लोकांस बहुतकरून मुळींच माहीत नाहीं. यास्तव मनोरंजनाचें हें मोठें साधन त्यांस अगदीं अंतरतें. आमच्या मराठींत वाचण्याचे ग्रंथ मुळींच नव्हते असें नाहीं, पण ते अगोदर थोडे, आणि त्यांतून दुर्मिळ. गद्यग्रंथ म्हटले म्हणजे इतिहासाच्या किंवा पौराणिक विषयांच्या बखरी, आणि पंचोपाख्यान, विदुरनीति वगैरे तीन चार पुस्तकें इतकींच काय तीं. पद्यग्रंथ वरच्यांहून पुष्कळ होते खरे, पण त्यांचा संग्रह म्हटला तर हरदास वगैरे लोकांपाशींच काय तो. छापखान्याचें उत्कृष्ट साधन अनुकूल नसल्यामुळें जें आपणास हवें असेल तें हातानें उतरून घेतल्याखेरीज सोय नसे. पण या सर्वांहून जबरदस्त अडचण म्हटली म्हणजे लोकशिक्षणाचा मुळींच प्रघात नसल्यामुळें लोकांत विद्याभिरुचीचा जो मुळींच अभाव होता तो होय. सरासरी काव्यव्युत्पत्ति पुष्कळांस असल्यामुळें पुराणादि ग्रंथ, तसेच ज्ञानेश्वरी आदिकरून प्राकृत ग्रंथ, हजारों लोक वाचीत, व अजूनही वाचतात; पण तें केवळ पारमार्थिक बुद्धीनें. म्हणजे तसें करणें हें पुण्यकर्म आहे येवढेंच समजून तें करायाचें. अर्थज्ञान किंवा रसानुभव घेऊन वाचणारे फारच थोडे. असो; तर याप्रमाणें ग्रंथवाचनरूप जो कर्मणुकीचा उत्तम मार्ग तो पूर्वीच्या लोकांस मुळींच अनुकूल नसल्यामुळें सोंगट्या बुदबळें वगैरे खेळ, कैफ, किंवा व्यभिचार अशींच पोरकळ, निंद्य, व लज्जास्पद साधनें त्यांस जवळ करावीं लागत. फार तर काय, पण अजूनही नेटिव संस्थानांतून बहुतेकांत वरील प्रकार भरपूर आढळून येतात. त्यांचें केवळ दिग्दर्शन करणें हें सुद्धां एतद्देशीय मनुष्यास अत्यंत लज्जेचें व खेदाचें काम होईल.

तर याप्रमाणें वाचनाचा पहिला मोठा उपयोग म्हटला म्हणजे त्याच्या योगानें चित्ताचें उत्कृष्ट रंजन होऊन दुसरे जे अज्ञान व मूर्ख लोकांचे शेंकडों कर्मणुकीचे उपाय त्यांची बिलकूल गरज राहत नाहीं. भर्तृहरीनें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे.

सुकविता यद्यस्ति राज्येन किम् ।

उत्कृष्ट कविता जर आहे तर ती पुढें राज्य काय ? ' हेंच वचन बाकी-च्यांही सर्व प्रकारच्या ग्रंथांस लागेल. खरा रसिक व विद्वान् हा आपल्या पुस्तकालयांत बसून ग्रंथवाचनांत निमग्न झाला असतां त्यास त्या वेळेस जें सुख होत असेल, तें मोठ्या सार्वभौम राजास भर दरबारांत राज्यासनावर बसल्यापासूनही नसेल ! आणि खरोखरच नुसत्या सुखाच्या संबंधानेंही पाहतां तें विद्येपासून जितकें साध्य होतें तितकें राज्यापासून होणें नाहीं. रोमन लोकांचें लोकसत्तात्मक राज्य बुडून बादशाही अंमल सुरू झाल्यावर पुढें जे कित्येक बादशाहा झाले त्यांची हकीकत वाचली असतां वरील उल्लेखाची प्रचीती कळून येईल. त्यांची सत्ता त्या वेळच्या बहुधा साऱ्या जगावर असतांही त्यांस रात्रंदिवस चैन पडूं नये. शेकडो राजोपचार निरंतर चालले असतां त्यांचा त्यांस अगदीं वीट येऊन त्यांनीं नाना तऱ्हेचे फंद व चाळे करावे. झर्सीज् नामेंकरून जो पारसींकांचा राजा होऊन गेला, ज्यानें वीस लक्ष सैन्य जमा करून ग्रीस देशावर स्वारी केली, त्याविषयीं अशीच एक गोष्ट लिहिली आहे, की जो कोणी एकादा नवा कर्मणुकीचा खेळ काढील त्यास त्याच्याकडून मोठे बक्षीस मिळे. असो; तेव्हां एकंदरींत स्पष्ट काय दिसतें कीं, केवळ शारीरसुखें स्वभावतःच अल्पकालिक होत; त्यांचा तेव्हांच वीट येऊन मन लवकरच उदास होतें. मौजेच्या खेळांचीही गोष्ट तीच. व्यसनें तर यांहूनही भयंकर; त्यांच्या योगानें शरीरास बहुतकरून जन्माचा अपाय होऊन निरंतर जिवास खाण्याचें मात्र साधन पैदा होतें. तेव्हां वरील कोणताही दोष नसून उलटें अत्यंत शुद्ध, अत्यंत प्रतिष्ठादायक, आणि अत्यंत मनोरजनावह असें कर्मणुकेचें साधन एक वाचन मात्र होय.

६. दुसरा लाभ ज्ञान. हें संपादन करण्याचा ग्रंथवाचन एक मोठें साधन आहे हें उघडच आहे. सिसरोनें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं, लेखनकला जर नसती, तर मुळारंभीं जी जगाची स्थिति होती तिजपेक्षां पुढें पाऊल पडतेंच ना. उघडच आहे. सांप्रतकाळीं मानवजाति जी येवढ्या उत्कर्षास पोंचली आहे त्या सर्वांचा मूळ पाया पाहिला तर बावन्न मातृकाच होत ! हल्लींच्या काळाच्या आश्चर्यकारक सुधारणेची जी येवढी भव्य इमारत उभी आहे ती असंख्य कारागिरांच्या श्रमाचें फळ होय ! मागल्यानें रचलेलें थर पुढल्यांच्या उपयोगीं पडावे अशी आजपर्यंत अनादिसिद्ध परंपरा चालत आली आहे. व हीस एक कारण काय ती लिहिण्याची अमोलिक कलाच होय. ही नसती तर आज लक्षावधि महाबुद्धिमान् लोकांचे अत्यंत परिपक्क विचार आपणांस नाहींसे झाले असते ! प्रख्यात ग्रंथकार लॉर्ड बेकन् यानें एके

ठिकाणीं या मूळाक्षरांस जहाजांशीं तुळिलें आहे, आणि ह्मणतो कीं, या जहाजांनीं कालरूप समुद्राच्या फार दूर दूरच्या बंदरांवरून आपणांकडे माल आणून यापुढेंही तशाच अत्यंत दूरच्या बंदरांत तो तीं पोंचवितील ! असो ; तर याप्रमाणें सर्व काळच्या व सर्व देशाच्या महान् महान् लोकांची आपणास हवी तेव्हां, हवी तेथें, हवी तेवढी वेळ परमानंदकारक संगति होण्याची जी अद्भुत सोय सर्वांस झाली आहे तिचें मोल किती ह्मणून सांगावें ! त्यांतून आलीकडे तर मुद्रणकला, अग्निरथ वगैरे अनेक साधनांनीं वरील सुख तर चोहोंकडे होऊन केवळ दारिद्र्यावस्थेंत असणाऱ्या मनुष्यासही तें अनुकूल झालें आहे. तसेंच विद्येच्या सर्व शाखांवरही आलीकडे ग्रंथ होऊन कांहीं अमुक शास्त्राच पढल्याच्या योगानें पूर्वींच्या काळीं बुद्धीवर जो संकुचितत्वाचा वाईट संस्कार घडत असे तोही हल्लींच्या काळीं नाहींसा करण्याची सोय होऊन आलीकडील शिक्षणपद्धतीचा मुख्य रोख तोच आहे. आपल्याच देशांतील पूर्वींची स्थिति पाहिली तर विद्याभ्यासाची यत्ता निदान तरी बारा वर्षें होती. तितका काळ पावेतों गुरूच्या घरीं राहून एकनिष्ठेनें जेव्हां अध्ययन करावें तेव्हां कांहीं ह्मणण्यासारखी विद्वत्ता शिष्याच्या ठायीं यावी. आणि इतकेंही करून बहुधा कोणत्या तरी एकाच शास्त्रांत त्याची गति ! न्याय आहे तर व्याकरण नाहीं, व्याकरण आहे तर मीमांसा नाहीं, असा प्रकार अर्थातच होत असे. कारण जें शास्त्र हातीं धरावयाचें तें शेवटास पोंचविल्यावांचून थांबायाचेंच नाहीं. ही त्यांची शिक्षणपद्धति पुष्कळ तऱ्हेवाईकच होती यांत संशय नाहीं. तिचा एक मोठा गुण होता खरा, कीं जेवढें ह्मणून कोणी शिकेल तेवढें अगदीं ठाम; एकदां त्याचें पठण झालें ह्मणजे त्यांत लेचेपेचेपणा बिलकूल राहायाचा नाहीं. कोणतेंही शास्त्र घेतलें कीं, त्यावरील मुख्य ग्रंथ, उपग्रंथ, टीका प्रतिटीका, वगैरे जेवढे ह्मणून ग्रंथ असतील तेवढे पार मुखोद्गत केल्यावांचून प्रायः सोडायाचे नाहींत. मुळीं परंपरेनेंच तशी वहिवाट चालत आलेली ! गुरु आपल्या आसनावर बसून पंक्ति सांगायाला लागले ह्मणजे शिष्याच्या हातांत जेवढें पुस्तक असेल तेवढेंच काय तें; गुरूंनीं ह्मणून पाठ सांगतांना पोथी हातीं धरायाचीच नाहीं. तसें करावें लागलें तर तो गुरु कसचा? असो; तर असाच बाणा पूर्वींपासून चालत आलेला असल्यामुळें पुढें जे शिष्य गुरुस्थानापन्न होतात तेही तो तसाच पुढें अबाधित चालवतात. याप्रमाणें आलीकडची जी पोपटपंची तीस पूर्वीं मुळींच धारा न मिळून जे कोणी पंडित होत ते आपआपल्या शास्त्रांत केवळ निष्णात असेच होत. आलीक-

डील इंग्रेजी युनिवर्सिटींच्या पद्धतीनें ह्मटलें ह्मणजे हवा तो विषय ज्यांस अवगत आहे असे विद्वान् तयार करावयाचे. हमालांचे जसे टप्पे असतात त्यांप्रमाणें आधींच निःशक्त झालेल्या आमच्या गरीब विद्यार्थ्यांवर वर्षानुवर्ष अधिकच विषयांचें ओझें लादून त्यांनीं अमुक दिवसांत अमुक मजल मारली पाहिजे असा ठराव झालेला असतो. मग विद्यार्थीही निरुपायास्तव जेमतेम करून तेवढी यातायात करतात; पण एकदां सुटले ह्मणजे बुकांना जी एकदां रजा मिळते ती मिळते. त्यांच्या कृपाळू आईनें येवढा खटाटोप करून जें नाना विषयांचें ज्ञान त्यांचे ठायीं सांठविलें असतें तें लवकरच घालवून ते बहुधा पहिल्या सारखेच पुन्हा लखलखीत होऊन बसतात! असो; तर या मानानें पाहतां पहिली एकधोरणी रीतच कांहीं अंशीं बरी होती असें आह्मांस वाटतें. तरी आलीकडे जे सर्व विषयांवर उत्कृष्ट रीतीनें लिहिलेले ग्रंथ युरोपांतील भाषांत झालेले आहेत त्यांच्या योगानें फार काळ व श्रम न पडतां मनुष्याचें मन विशाल व बहुश्रुत होतें; व पूर्वींच्या पद्धतीनें मनास जडणारे जे वेडेपणाचे ग्रह व दुष्कल्पना त्या यामुळें बहुतेक नाहींशा होऊन जातात हा लाभ लहानसान ह्मणतां येत नाही.

७. याप्रमाणें प्रकृत विषयाविषयीं सामान्यतः कांहीं विचार प्रदर्शित केले. आतां खुद्द आपल्या स्वतःच्या स्थितीविषयीं कांहीं लिहून हा विषय संपवितों.

८. आतां पहिल्यानें हें उघडच आहे कीं, वाचन ह्मटलें ह्मणजे अगोदर भाषेंत ग्रंथसंग्रह पाहिजे. आमच्या मराठींत तो मूळचा कोणत्या प्रकारचा होता हें वर लिहिण्यांत आलेंच आहे. तसेंच आलीकडे तो कोणत्या प्रकारचा झाला आहे व होत आहे याविषयींही प्रस्तुत मालेच्या पहिल्या दोन अंकांत कांहीं लिहिलें आहे. आतां हा ग्रंथसंग्रह सगळा एकंदरींत धरला तरी अर्वाचीन युरोपियन भाषांशीं किंवा संस्कृतादि प्राचीन भाषांशीं त्या संबंधानें आमच्या गरीब मराठी भाषेस टक्कर मारतां येईल हें अगदीं संभवत नाहीं खरें; तरी सध्यांच्या स्थितींत सुद्धां तीस आपल्या दारिद्र्यास्तव केवळ खालींच पाहायास हावें असें आह्मांस अगदीं वाटत नाहीं. एतद्देशीय इतर भाषांत तर तिच्याहून कोणच्याही संबंधें वरचढशी भाषा एकही नाहीं असें आह्मांस वाटतें; तसेंच सुमारें तीन चारशें वर्षांपूर्वी इंग्लिश वगैरे युरोपियन भाषांची जी स्थिति होती तीपेक्षांही सध्यां देखील तिची स्थिति बरी आहे. सारांश, केवळ अज्ञानास्तव, दुराग्रहास्तव, व आळसामुळें मराठीचा जे तिरस्कार करूं पाहतात व तिची ज्यांस मोठी लाज वाटते

त्यांस तसें करण्यास वरच्याशिवाय दुसरें कोणतेंही समर्पक कारण नाहीं हें त्यांनीं पक्कें समजावें. तसेंच जे फाकडे नवीन विद्वान् जुन्या शालजोडीवाल्या शास्त्र्यांप्रमाणें मराठी भाषेवर नाक मुरडतात त्यांवर दोन प्रकारचा दोष येतो. एक तर जिचें ज्ञान आपण पुरतेपणीं कधींही संपादन केलें नाहीं तीस विनाकारण दूषण देणें हें; आणि दुसरें असें कीं जी न्यूनता त्यांनीं पूर्ण करायाची ती न केली हें तर एकीकडेच राहिलें, पण पुनः तीबद्दल भाषेसच दोष! भाषेच्या अंगीं रानांतील जमिनीप्रमाणें तर शक्ति नाहींना! कीं तींत जसे गगनचुंबित वृक्ष आपोआप उत्पन्न होतात व वाढतात त्याप्रमाणें मोठमोठे ग्रंथ भाषेंत आपले आपोआप व्हावेत! काव्यें, नाटकें, कादंबऱ्या, शास्त्रीय ग्रंथ हे केवळ स्वतःच उत्पन्न व्हावे, मनुष्याच्या श्रमाची ह्मणून त्यांस बिलकूल गरज लागूं नये, असा जर सृष्टीचा नियम असता, तर बरीक वरील मराठीवरचीं दूषणें ठीक होतीं! पण अशी स्थिति मुळींच नाही हें स्पष्ट आहे. ग्रंथसंग्रह हें मुख्यतः उद्योगाचें फळ होय. मोठमोठे कवि, कादंबरीकार, किंवा शास्त्रकार वगैरे निपजणें ही गोष्ट केवळ एकेका देशाच्या भाग्याची होय; ती येथें धरायाची नाहीं. पण एकंदर लोकांच्या हितार्थ इतर भाषांतील ग्रंथांचीं भाषांतरें करणें किंवा त्यांच्या नमुन्यावर आपल्या भाषेंत तसे ग्रंथ उतरणें असल्या सामान्य कृत्याकरतां ईश्वराचे लालच निर्माण झाले पाहिजेत असें नाहीं! सुताराचें, शिंप्याचें, वगैरे काम जसें त्यांत कांहीं दिवस पडलें ह्मणजे बहुधा सर्वांस येण्यासारखें आहे तशाच मासल्याचीं वरील कामें होत. इंग्लिश भाषेंत जे आज लाखों ग्रंथ झाले आहेत व होत आहेत त्या सर्वांचेच कर्ते प्रतिमिलटन्, प्रतिन्यूटन् असे आहेत काय? कांहीं नाहीं. पुष्कळ अंशीं त्या लोकांच्या अचाट उद्योगाचेंच केवळ तें फळ होय. पण आमच्यांत बहादूर पहा कसे आहेत! नांव लिहावयाचें झालें तर पुढें हात सव्वा हात किताब, देशाभिमानाविषयीं तर पहिल्या प्रतीचा बाणा, देशकल्याणाचें कोणतेंही काम निघो, त्यांत प्रमुख मंडळींत नांव, पण देशभाषेंत जर चार शब्द बोलण्याचा किंवा लिहिण्याचा प्रसंग आला, तर बहुधा प्राणसंकटच! असो; तर जेथें स्वभाषेचें येवढें ज्ञान व तीविषयीं येवढी आस्था दृष्टीस पडते तेथील स्थिति काय सांगावी? ती सर्व प्रकारें अत्यंत शोचनीय असून तिच्या संबंधें येथवर अनेक वेळां मागें आम्हीं लिहिलेंच आहे; यास्तव ज्यास्त पुनः लिहिण्याची गरज दिसत नाहीं. असो; एकंदरींत मराठींतील ग्रंथसंग्रहाविषयीं आह्मांस असें वाटतें कीं, सध्यां तो जितपत आहे त्याची इतरांच्या मानानें पाहतां फार मोठी

योग्यता जरी नाहीं, तरी आह्मी सध्यां जितपत स्थितीस येऊन पोंचलों आहों तितक्या स्थितीला तो चांगला उपयोगीं पडण्यासारखा आहे; व आमचें पाऊल जसजसें पुढें पडत जाईल त्या त्याप्रमाणें आमच्या भाषेची अंगची योग्यता व लोकांचें कर्तृत्व पाहतां तो वाढत जाण्याचेंही आह्मांस अगदीं कठीण वाटत नाहीं.

९. आतां वाचनाचा प्रघात आपल्या लोकांत सध्यां कितपत आहे तो पाहूं. पूर्वींच्या पद्धतीचे जे लोक आहेत त्यांच्या वाचनाचा वर एक प्रकार सांगितलाच आहे,--कीं ज्ञानेश्वरी, भगवद्गीता अशांसारखे ग्रंथ ते नियमानें वाचतात; पण तें केवळ भाविकपणानें, ह्मणजे आपण जें वाचतों त्याचा अर्थ आपणास कळावा इतकी सुद्धां थोड्यांचीच इच्छा असते! हें असलें वाचन विद्येच्या दृष्टीनें केवळ निरर्थक होय हें उघड आहे. आतां नव्या पद्धतीचे लोक पाहूं. यांपैकीं फार करून सगळ्यांचें मुख्य वाचन म्हटलें ह्मणजे वर्तमानपत्रेंच होत. सांजसकाळ लायब्ररींत खेप घालून आलें ह्मणजे त्या दिवसाचें कर्तव्यकर्म आपण बजावलें असा पुष्कळांचा समज दिसतो. पण खरोखरीची जी लायब्ररी तिजकडे बहुधा कोणीं महिन्याचे महिने ढुंकूनही पाहत नाहीं. तेथें खरा अक्षय वास ह्मटला ह्मणजे अंधाराचा व केराचा. पुस्तकांचा खरा चालक ह्मटला ह्मणजे महिन्या दोन महिन्यांनीं त्यांवर सांचलेला मळ झाडणारा गडी, आणि त्यांचे खरे उपभोक्ते म्हटले ह्मणजे कृमिकीटक! हा हास्यास्पद प्रकार बहुधा जेथें तेथें दृष्टीस पडत असेल यांत संशय नाहीं. पण याबद्दल कोणासही कधीं कांहीं चमत्कार वाटला आहे, किंवा तो मोडायाचें मनांत आलें आहे, असें बिलकूल आढळत नाहीं! याचें कारण काय असावें बरें? एकंदर लोकांत एकाएकीं ज्ञानाची भरती येऊन आजपर्यंत मोठे मानलेले ग्रंथही त्यांस आज एकदम नादान वाटूं लागले; किंवा देशांत विद्येची अगदीं रेलचेल होऊन गेल्यामुळें अधिक शिकण्यास आतां जागाच उरली नाहीं; अथवा सर्व लोक एकंदर लोककल्याणाच्या कामास लागून माग तयार करण्याच्या किंवा कलाकौशल्य वाढवण्याच्या कामास तर गुंतले नाहींत ना! काय असेल तें असो. याचें कारण आह्मांस एक सुचतें. तें हें कीं, वरच्यासारखे प्रकार केवळ लोकाचाराचे होत. सुधारलेलें शहर म्हटलें ह्मणजे जशी त्यांत म्युनिसिपालिटी पाहिजे, सभागृह, नाटकगृह वगैरेही अवश्य आहींच; त्याचप्रमाणें पुस्तकालय. त्याची एकदां स्थापना होऊन गेली पाहिजे; मग पुढें त्याची व्यवस्था कांहीं कां होईना? त्याचा मूळचा अर्थ असा खरा, कीं उपयुक्त व मनोरंजक पुस्तकें त्यांत ठेवून तीं लोकांनीं वाचावीं, व तेणेंकरून ज्ञानप्राप्ति करून घेऊन देशभाषेंत तसे ग्रंथ रचण्याची त्यांस

उमेद् यावी ; व पहिल्या पहिल्यानें हा त्यांचा उद्देश बराच सिद्धीस गेला. पण त्याचें आतां काय ? जें पहिल्यानें खरोखर उपयोगाकरितां होतें तें आतां केवळ शोभेचें कलम झालें आहे. सारांश, आमच्या राजेरजवाड्यांस कमरेस रेशमी म्यानांत लटकणाऱ्या तरवारीचा जितका उपयोग, किंवा कित्येक शौकीन गृहस्थांच्या बंड्यांच्या कप्प्यांत टिकटिक करणाऱ्या धाकट्या घड्याळांचा त्यांस जितका उपयोग, तितकाच घरच्या दिवाणखान्यांत सुंदर सोनेरी पुठ्ठे करवून नीट बेताबातानें ठेवलेल्या लायब्ररींतील बुकांचा ! असो; एकंदरींत सांगण्याचें काय कीं, याप्रमाणें ग्रंथवाचनाचा प्रघात बहुतेक सोडून नुसतीं वर्तमानपत्रेंच वाचण्याकडे आमच्या लोकांचा दिवसेंदिवस कल होत चालला आहे. यावरून वर्तमानपत्रें वाचणें अगदीं निरर्थक, त्यांस लोकांनीं आश्रय देणें अगदीं गैर आहे, असें ह्मणण्याचा आमचा बिलकूल रोख नाहीं. तीं वाढणें हें भाषेच्या संबंधानें व सरकारच्या संबंधानें लोकांस फार हितावह होय अशी आमची पक्की खात्री आहे. पण त्यांपलीकडे ज्ञानाचें साधनच नाहीं, ही जी लोकांची समजूत होत चालली आहे ती मात्र फार गैर आहे हें आह्मांस दाखविणें आहे. वर्तमानपत्रें वाचणें हें इंग्रेज लोक सकाळीं जसा चहा घेतात त्यासारखेंच पुष्कळ अंशीं होय. ह्मणजे अर्धें पोषण अर्धी करमणूक असाच दोहोंचा प्रकार आहे. शरीराचा निर्वाह होऊन त्याचें यथास्थित पोषण होण्यास जसें चांगलें जेवणच पाहिजे, त्याप्रमाणेंच खरी उपयोगाची अशी विद्वत्ता ज्यास संपादन करणें असेल त्यानें मोठमोठ्या नानाविधविषयक ग्रंथांचा ऊहापोहपूर्वक यथास्थित व्यासंगच केला पाहिजे. हे परिश्रम केल्यानें आलेला शीण घटकाभर दूर करण्यास व जगांत काय उलाढाली चालल्या आहेत त्या समजण्यास वरील पत्रांचा आदर करणें बरोबर आहे; पण त्यांस विद्येच्या शिखरावर बसवून ठेवणें हें अगदीं शोभत नाहीं. फार तर काय, पण कित्येक मोठमोठ्या ग्रंथकारांचें असेंही मत आहे कीं, वर्तमानपत्रें, मासिक पुस्तकें, इत्यादिकांची समृद्धि लोकांस अपायकारक होय. कां कीं, हींच चाळून पाळून वरवर वाचण्याची सवय एकदां मनास लागून गेली ह्मणजे विचारपूर्वक व शोधक बुद्धीनें मोठमोठे ग्रंथ सावकाश वाचण्याचा मनास कंटाळा येऊं लागतो, व यामुळें वरवरचें शुष्क, पांडित्य मात्र चोहोंकडे माजून खऱ्या विद्वत्तेचा लोप होतो.

१०. प्रस्तुत विषयावर निरनिराळ्या संबंधानें आणखी पुष्कळ लिहितां येईल. पण सरते शेवटीं एका मात्र गोष्टीविषयीं कांहीं लिहून हा निबंध आटपतों. ज्यांस ग्रंथ वाचण्याचा नाद असतो, किंवा डोळाकरतां जे तसा आव घालतात, ते बहुधा आपली विद्वत्ता वाचलेल्या पानांच्या संख्येवर

लेखतात. ह्मणजे जितकीं पानें आपण वाचलीं ,तितक्या मानानें आपले ठायीं अधिक ज्ञान आलें असें ते समजतात. पण हा केवढा भ्रम आहे हें त्यास अंमळ विचार केला असतां कळण्यासारखें आहे. जितकें जितकें ज्यानें वाचलें तितका तितका तो विशेष ज्ञानसंपन्न व शहाणा असें जर असतें, तर सध्यांचा काळ जगाच्या मागील सर्व काळांपेक्षां ज्ञानांत व शहाणपणांत श्रेष्ट असता; कारण हल्लीं जितके ग्रंथ झाले आहेत व होताहेत, व लोकांत वाचनाचा सध्यां जेवढा प्रचार आहे त्याचा लक्षांशही प्राचीन काळीं नव्हता. पण चमत्कार पहा काय आहे, कीं अत्यंत प्राचीन काळचेच महान् महान् ग्रंथकार कीर्तिमंदिराच्या अत्युच्च पदांवर जे एकदां अढळ बसले आहेत ते आहेत ! हल्लींच्या काळीं ज्ञानाचा केवढाही फैलावा झाला तरी त्यांची सर कोणासही येत नाहीं ! तेव्हां यावरून स्पष्टच दिसतें कीं, वाचलेल्या ग्रंथांच्या संख्येचा आणि विद्वत्तेचा मेळ घालणें हें नेहमीं बरोबरच असतें असा नेम नाहीं. ज्यानें दहाच ग्रंथ वाचले पण ते मननपूर्वक शोधक बुद्धीनें वाचले त्याचें ज्ञान, आणि ज्यानें शेंकडों भराभर वाचून फेंकून दिले त्याचें ज्ञान, या दोहोंत कांहींच साम्य धरतां येणार नाहीं. पारसीकांचें मोठ्या डामडौलाचें अफाट सैन्य आणि शिकंदराचें थोडकेंच पण कसलेलें सैन्य या दोहोंचा साम्ना झाला असतां जो परिणाम झाला तोच वरील दोन पंडितांचें वाग्युद्ध झालें असतां व्हावयाचा. पण इतकेंच नव्हे. असें 'भराभर केलेलें पाठांतर' सर्वथा 'व्यर्थ' होय इतकेंच नव्हे, तर तें अत्यंत अनर्थकारकही होय. वरच्या सैन्याचाच दृष्टांत घेऊन पहा. त्यांत कोणाचा जोडा कोणाच्याच पायांत नसल्यामुळें व जो तो आपल्याच थाटांत असल्यामुळें ऐन गर्दीच्या वेळेस सगळा घोंटाळाच घोंटाळा होऊन सैन्याची संख्याच त्याच्या नाशास जशी कारण होते, त्याप्रमाणेंच वरील ग्रंथसंख्या वाचणारास उपयोगी पडत तर नाहींच, पण उलटी गर्वोत्पत्तीस मात्र कारण होऊन त्यास प्रसंगीं गोत्यांत आणण्यास मात्र खाशी उपयोगीं पडते ! अथवा सर्वांच्या अतिशय परिचयांतला जो व्यापार भोजन त्याचा दाखला घ्या. अन्न जसें शरीरास तसें वाचन श्रवण वगैरे जीं ज्ञानाचीं साधनें तीं मनास होत. एकानें जसें शरीराचें पोषण होतें तसेंच दुसऱ्यानें मनाचें होतें. या दोन्ही व्यापारांत पुष्कळ प्रकारचें मोठें चमत्कारिक साम्य आहे. तें असें. जेवण जसें सावकाश नेमस्तपणानें व नियमानें असेंच केलें असतां अंगीं लागून शरीरास हितावह होतें, त्याप्रमाणेंच वाचायाचे ग्रंथ जर पूर्ण लक्ष देऊन मननपूर्वक असें बेताबातानें वाचले तरच

त्यापासून ज्ञानाचा लाभ होऊन निरनिराळ्या मानसिक शक्ति वृद्धिंगत होत जातील. नाहीं तर जसा अधाशी मनुष्य अन्नाशीं गांठ पडली असतां आकंठ तृप्ति करून घेऊन पुढें मग अमांशाच्या योगानें होणारी पीडा भोगीत बसतो त्याप्रमाणेंच वाचणाराचीही स्थिति होते. ह्मणजे सगळेंच अर्धेमुर्धे माहीत, पक्कें निश्चित असें कांहींच नाहीं, असें असल्यामुळें भलभलत्या कल्पना व विलक्षण वेडगळ मतें त्याच्या मनांत शिरून तीं अभिमानास्तव त्यास कधींही टाकावींशीं वाटत नाहींत. तेव्हां अन्नाचा परिपाक होऊन तें रक्तरूपानें शरीरास मिळालें ह्मणजे जसें त्याचें सार्थक झालें, त्याप्रमाणेंच आपण जें वाचलें त्याचें पुरेतेपणीं विवेचन करून त्यांतलें ग्राह्य कोणतें त्याज्य कोणतें वगैरेची नीट व्यवस्था झाली ह्मणजे तो मजकूर ज्ञानरूपानें आपल्या मनाशीं मिळून तो आपला झाला असें समजावें. या ठिकाणीं मांसहाराचा दृष्टांत फार समर्पक होय. पशुपक्ष्यादिकांचें मांस खाल्लें ह्मणजे तें जसें तत्क्षणींच शरीराच्या मासाशीं मिळत नाहीं, तर जठराग्नीनें त्याचें पुनः पृथक्करण होऊन व तेथील सर्व व्यापार त्यावर क्रमाक्रमानें होऊन शेवटीं जेव्हां त्याचें रक्त बननें व रक्ताचें मांस होनें तेव्हांच तें जसें खाणाराच्या मासाशीं मिळतें, तशीच गोष्ट ग्रंथवाचनाची होय. शेंकडो जाडे मोठमोठाले ग्रंथ जरी घोकून टाकले, तरी जोंपर्यंत त्यांचे विवेचन करण्यास वाचणारानें आपल्या विचारशक्तीचा उपयोग केला नाहीं, तोंपर्यंत तितकी विद्या त्या जाडी पुस्तकांतल्या पुस्तकांतच राहिली. त्याचा लवलेशही याच्या मनांत शिरला नाहीं. इसापनीतींतील उंटाप्रमाणें त्याच्या पाठीवर मात्र अन्नसामग्री पुष्कळ झाली, पण पोटांत कांहीं नाहीं! त्या खाशा ओझ्यानें यास वाहण्याचे मात्र श्रम होतील, व मूर्खत्वास्तव त्याच्या भाराचा यास मोठा गर्वही वाटेल; पण उपयोग ह्मटला तर जो कोणी शहाणा त्यांतील अन्न काढून करून घेईल त्यासच!

असो; वरील अध्यीकच्चया विद्वत्तेचे अनर्थ फार प्राचीन काळापासून सर्व देशांतल्या पंडितांनीं पाहून ठेवले आहेत. ते सर्व भाषांतील ह्मणींत व सुभाषितींत बहुधा सांपडतील. त्यांपैकीं आह्मांस अवगत असलेल्या तीन भाषांतले तीन चुटके येथें लिहून हा लेख पुरा करतों.

आपल्या मराठींतील ह्मण आमच्या सर्व वाचकांस माहीत असेलच—

'उथळ पाण्याला खळखळाट फार'

पोप कवीनें आपल्या एका लहानशा *काव्यांत (Essay on Criticism) ह्मटलें आहे:—

A little learning is a dangerous thing ;
Drink deep, or taste not the Pierian spring ,
There shallow draughts intoxicate the brain,
But drinking largely sobers us again.

" चुटपुटती विद्या ही फार भयंकर आहे. विद्यारूप झऱ्याशीं तोंड लावून एक यथेच्छ प्राशन तरी कर, नाहीं तर एक घिटुही घेऊं नको. कारण त्याचा असा विचित्र गुण आहे कीं, थोडेच घोट घेतले *असतां त्यानीं माथें फिरून जातें; पण तेच पुष्कळ जसजसे घ्यावे तसतसा मद उतरत जातो ! "

भर्तृहरि ' नीतिशतका 'च्या आरंभीं ह्मणतो:—

अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापिच तं नरं न रंजयति ॥

" जो केवळ अज्ञान आहे त्याची लवकर समजूत करून देतां येते; किंवा जो ज्ञाता आहे त्याची तर त्याहीपेक्षां लवकर करतां येते. पण ज्ञानाचा अर्धामुर्धाच संस्कार ज्यास घडला आहे अशास नमस्कार असो ! साक्षात् ब्रह्मदेवाच्यानेंही त्याचें समाधान करवणार नाहीं !

भाषांतर.

सानुमती—अहो एषा राजर्षेर्निपुणता । जाने सखी अग्रतो मे वर्तत इति । †

शाकुंतल—६.

अंक १२—(१) ' भाषांतर ' शब्दाचा इतिहास व व्याख्या (२) पूर्वीचा भाषांतराचा प्रघात (३) आलीकडाल भाषांतरें (४)—(५) भाषांतरकर्त्यांस लागणारीं साधनें (६) भाषांतराचे प्रकार (७) आणखी दोन विभाग (८) गो-

---

* वामनानें वरील आर्येचें असें भाषांतर केलें आहे—

करूं ये समाधान जो मूर्ख त्याचें धरूं ये सुखें चित्त मैं आणत्याचें ।
न जाणे न नेणे अशा पामराला बुझावूं शकेना विधाता तयाला ॥

† " सानुमती (नामें अप्सरा गुप्तरूपें दुष्यंतामागें आकाशांत उभी असतां शाकुंतलेची तसबीर पाहून) म्हणते:—" अहो या राजर्षीची (दुष्यंताची) चित्रकर्मांतसुद्धां काय निपुणता ही ! माझी सखी (शकुंतला) माझ्यापुढें, जणुं उभीच आहे काय असें मला वाटतें ! "

टींचीं वगैरे भाषांतरें (९) शास्त्रीय ग्रंथांचीं (१०) कविता ग्रंथांचीं (११) भाषांतराच्या उत्कृष्टत्वाचें प्रमाण (१२) एका आक्षेपाचें निवारण.

१. 'भाषांतर' हा शब्द आलीकडे इंग्रेजींत नवीन बनलेल्या शब्दांपैकीं दिसतो. प्राचीन संस्कृतांत तर हा शब्द आढळत नाहींच; कारण त्याच्या प्रयोगाचें कधीं कारणच पडलें नसावें. भोंवतालचीं राष्ट्रें त्या काळीं आमच्या आर्य लोकांपेक्षां फार कमी ज्ञानसंपन्न असल्यामुळें त्यांच्या ग्रंथांचीं भाषांतरें संस्कृतांत व्हावीं असा कधीच योग आला नाहीं. उलटीं संस्कृताचीं मात्र त्या वेळीं व पुढें जवळच्या लोकांनीं भाषांतरें केलीं ही गोष्ट कांहीं अनुमानावरून व कांहीं प्रत्यक्ष प्रमाणांवरून सिद्ध आहे. असो; पुढें संस्कृत मागें* पडून प्राकृत किंवा बालभाषा यांचा जेव्हां प्रचार झाला, तेव्हां त्यांचे संस्कृतांत व संस्कृताचें त्यांत भाषांतर करण्याचा प्रसंग आला. पण यास 'भाषांतर' ही संज्ञा नसून 'छाया' हें नांव आजपर्यंत चालत आलें आहे. 'छाया' ह्मणजे 'प्रतिबिंब'. आपल्या मराठींतही जुने लोक वरील शब्द ह्मणत नाहींत. तर त्याच्या जागीं 'प्राकृतांत अर्थ करणें' असें ह्मणतात. अथवा 'टीका', 'व्याख्या' हे शब्द घालतात. तेव्हां प्रस्तुत शब्द शुद्ध इंग्रेजींतला आहे असें वाटतें.

या शब्दाचा मूळ अर्थ 'दुसरी भाषा' असा होय. हा कर्मधारय समास असून संस्कृत रीतीनें 'अन्या भाषेति भाषांतरम्' (दुसरी भाषा ह्मणजे भाषांतर) असा याचा विग्रह करतात. तेव्हां भाषांतर करणें ह्मणजे जो अर्थ एकाद्या विवक्षित भाषेंत असेल तो दुसऱ्या भाषेंत उतरणें.

२. आतां हा प्रघात मराठी भाषेंत कसकसा पडत गेला तो पाहूं. पूर्वी गद्यग्रंथच मागें सांगितल्याप्रमाणें अगोदर थोडे होते, व आतांप्रमाणें परभाषेचा अभ्यासही लोकांत होत नव्हता, तेव्हां हल्लीं जशीं इंग्रेजींतून अनेक भाषांतरें मराठींत झालीं आहेत तशीं त्या वेळेस फारशींतून किंवा आरबींतून होत नव्हतीं; एका संस्कृतांतून मात्र होत होतीं खरीं, पण तीं काव्यांतील किंवा शास्त्रीय ग्रंथांतील मुळींच नसून केवळ पुराणांतून प्राकृत कवींनीं देशभाषेंत छंदोबद्ध रचलेलीं होतीं. या ह्मणण्याचा अर्थ असा अर्थांतूच नाहीं कीं, मराठी कविता जेवढी ह्मणून आहे तेवढी सर्व संस्कृताचें शुद्ध भाषांतर आहे. हें मत बहुतेकांचें, किंबहुना मोठे ज्ञाते ह्मणविणारांचेंही आहे. यांच्या मतें मराठी भाषा तर एकंदरींत निर्जीवच; आणि त्यांतून मराठी कविता तर कांहीं पूसूं-

---

* या अर्थी

'तथापि भाषांतरलोलुपोऽहं'

हा चरण आमच्या संस्कृतज्ञ वाचकांस आठवेलच. (अंक २, पृष्ठ २१, श्लोक २).

च नये. तींत भाकड कथा, वेदांताचीं वेडगळ मतें, वेडगळ धर्म हींच काय तीं भरलीं आहेत. पदलालित्य, अर्थगांभीर्य, सुंदर अलंकार वगैरे प्रकार तींत बिलकुल नाहींत. एकंदरींत तीस ' कविता ' हें नांव तरी कितपत शोभेल याची शंकाच आहे ! असो ; या सर्व मतांचा विचार येथें करायाचा नाहीं, तो सविस्तर केल्यास एक बराच मोठा स्वतंत्र ग्रंथ होईल. प्रस्तुत स्थलीं इतकेंच सांगायाचें कीं, मराठी कविता संस्कृताचें केवळ भाषांतरच आहे किंवा निराळी स्वतंत्र आहे याचा पुरतेपणीं क्षणभरही कधीं विचार न करतां तिच्या प्रतिकूल जे खुशालपणें आपलें निक्षून मत देतात त्यांची सत्यावर निष्ठा केवढी असेल किंवा आपले अभिप्राय किती तारतम्यत्वविचार करून ते देत असतील हें स्पष्ट दिसतें ! तुकारामाचे हजारों निरनिराळ्या प्रसंगीं यदृच्छेनें निघालेले उद्गार ; वामनानें, आनंदतनयानें वगैरे रचलेलीं स्फुट प्रकरणें; महीपतीनें रचलेला ' संतविजय ', ' भक्तविजय ' इत्यादि ; मोरोपंताचे ' केकावली ', ' सन्मणिमाला ', ' संशयरत्नमाला ', ' अष्टोत्तरशत रामायणें ' इत्यादि ग्रंथ ; रामजोशाच्या लावण्या ; अमृतरायाचे कटाव—हीं सर्व जर संस्कृताचीं शुद्ध भाषांतरेंच होत, तर शेकसादीचें ' गुलिस्तान ', किंवा मिलटनूचें ' प्याराडैज् लास्ट ' हींही तशीच कां नव्हत ? बरें, हेंही सोडून दिलें; मुक्तेश्वराचें किंवा मोरोपंताचें ' भारत ' घ्या. हे ग्रंथ तरी व्यासकृत ' महाभारता 'चीं भाषांतरें आहेत काय ? ' महाभारत ' हा केवढा प्रचंड ग्रंथ आहे, यावरूनच नुसतें पाहतां कळून येईल कीं, त्याचें शुद्ध भाषांतर ह्मटलें ह्मणजे त्याहूनही प्रचंड होणार ! पण वरील ग्रंथ पाहिले तर तीं त्याचीं लहान पिलींशींच शोभतील. बरें, दोन्ही भाषांतरें संक्षेपानें केलीं असतील ह्मणावें, तरी मोरोपंतानें येवढालीं लांब लांब यमकें, मधून मधून चमत्कारिक प्रास वगैरे जे साधले आहेत ते सर्व असूनही त्याच्या ग्रंथाचें भाषांतरत्व राहणें ह्मणजे लहानसान आश्चर्य नव्हे ! तेव्हां वरच्यासारखीं आपल्या विद्वत्तेच्या भरांत जे निःशंकपणें मतें देतात त्यांनीं यावरून अंमळ सुविचार शिकावा कीं, अभिप्रायाला खरेंपण जें येतें तें तो सप्रमाण असल्यानेंच येतें ; तो मोठ्या डौलदार शब्दांनीं एकदम झोंकून दिला असतां अज्ञान व भोळे असे श्रोते किंवा वाचक मोठ्या पूज्यभावानें त्यास झेलतील खरे, पण तसें करणें ठीक नव्हे. एक तर तें पंडितत्वास कलंकभूत होय; शिवाय त्याच्या योगानें असत्याचा प्रसार होऊन जो कोणी अंमळ शोधक बुद्धीनें त्यांच्या मतांचा विचार करूं जातो, त्यास तेव्हांच त्यांचा पोकळपणा कळून येऊन त्यांची पत मात्र नाहींशी होते !

वरील गोष्टीच्या प्रत्ययार्थ आमच्या वाचकांपैकीं जे कोणी संस्कृतज्ञ असतील त्यांनीं आदिपर्वांतील शकुंतलोपाख्यानाशीं मुक्तेश्वराच्या ओंव्या व मोरोपंताच्या आर्या ताडून पाहाव्या. तसें केलें असतां मराठी कवितेचें भाषांतरत्व कितपत उरतें तें त्यांस तेव्हांच कळून येईल. तितकें करूनही जे वरील ओंव्यांस व आर्यांस भाषांतरच ह्मणतील, त्यांनीं मग कालिदासाच्या जगद्विख्यात 'शाकुंतल' नाटकास, तसेंच भवभूतीच्या 'उत्तररामचरिता'स वगैरेही तोच दोष ठेवल्यास तितकेंच साजणार आहे !

३. हें मागील काळाविषयीं झालें. आतां गेल्या पांचपन्नास वर्षांत ह्मणजे इकडे इंग्रेजी झाल्यापासून जो प्रघात पडला तो पाहूं. आमची भाषा अव्वल इंग्रेजींत कशी होती, तिजकडे लक्ष देऊन तिच्या नियमनार्थ व अभिवृद्ध्यर्थ आमच्या प्रस्तुतच्या सरकारानें केवढा उद्योग केला, वगैरे गोष्टींचें संक्षेपतः निरूपण आह्मीं पहिल्या दोन अंकांत केलें आहे; तें आमच्या वाचकांच्या लक्षांत असेलच. ही भाषेची अभिवृद्धि मुख्यत्वें करून भाषांतरांनीं झाली. हीं भाषांतरें मुख्यतः इंग्रेजींतून आणि त्याच्या खालोखाल संस्कृतांतून झालीं. इंग्रेजींतील भाषांतरें नानाप्रकारच्या विषयांवर झालीं. भूगोलविद्या, ज्योतिषशास्त्र, पदार्थविज्ञान, गणिताच्या शाखा वगैरे शास्त्रीय विषयांवर; व चरित्रें, देशवर्णनें, गोष्टींचीं पुस्तकें, इत्यादिकांवरही तीं झालीं. या पुस्तकांपैकीं अजून दृष्टीस पडणारीं अशीं थोडींच उरलीं आहेत. असो; दुसरा प्रकार संस्कृताचीं भाषांतरें. हीं बहुतेक सर्व दक्षिणा प्रैज कमिटीच्या विद्यमानें झालीं. कालिदास, भवभूति, श्रीहर्ष इत्यादि संस्कृत कवींचीं नाटकें बहुतेक मराठींत होऊन कित्येक छापून प्रसिद्धही झालीं आहेत. हे भाषांतरकार सर्व जुने पंडित असून सगळ्या देशाची भिस्त ज्यांवर असे आमचे नवीन विद्वान् मात्र त्यांत कोणीच नाहींत ! ही गोष्ट चांगली ध्यानांत ठेवण्यासारखी असून तींत अर्थही थोडा आहे असें नाहीं ! असो; वरील भाषांतरकार कैलासवासी परशुरामपंत तात्या गोडबोले, वे० शा० सं० कृष्ण शास्त्री राजवाडे, व गणेश शास्त्री लेले हे होत. त्यांत रा० लेले यांचीं भाषांतरें तर मूळार्थास धरून असून पुनः अत्यंत सरस व शुद्ध असल्याबद्दल त्या त्या वेळच्या चिटणीसांनीं त्यांची रिपोर्टांत विशेष तारीफ केलेली आढळते. असो; पण वर सांगितल्याप्रमाणें संस्कृत नाटकांचीं जशीं भाषांतरें झालीं, तशीं त्या भाषेतील 'रघुवंशा'दि अत्यंत प्रसिद्ध काव्यांचींही कांहींच झालीं नाहींत ही मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट आहे ! याचें कारण काय झालें असेल तें असो !

४. याप्रमाणें आजवर भाषांतररूपानें जो ग्रंथसंग्रह आमच्या भाषेंत झाला त्याविषयीं लिहिलें. आतां भाषांतर कसें असावें, त्याच्या उत्कृष्टतेचें प्रमाण कोणतें, वगैरे गोष्टींविषयीं विचार करूं.

५. उत्कृष्ट भाषांतरकार ह्मटला ह्मणजे त्यास इतके गुण अवश्य पाहिजेत. एक तर ज्या भाषेंतून तो भाषांतर करणार ती त्यास पूर्ण अवगत व्हावी. ह्मणजे व्याकरणरचना, अर्थस्वारस्य वगैरे त्यांचें त्यास यथास्थित कळलें पाहिजे,—दुसऱ्याच्या भाषांतरावर, सांगण्यावर वगैरे त्यानें जातां कामा नये. याप्रमाणें मूळ ग्रंथाचा अर्थ सर्व यथास्थित त्यानें आपल्या मनांत भरून घेऊन मग तो भाषांतरद्वारा दुसऱ्या भाषेंत त्यानें ओतूं लागावें. दुसरें ज्या भाषेंत भाषांतर उतरायाचें तिचेंही पहिल्यासारखेंच त्यास पूर्ण ज्ञान पाहिजे. तरच पहिल्या भाषेंतील अर्थ दुसरींत त्यास नीट ठाकठिकीनें बसवतां येईल. हें काम पहिल्यापेक्षां किती कठीण आहे हें सांगायास नकोच ! पुष्कळांस स्वतःच्या अनुभवावरून त्याची प्रचीती आली असेलच. मूळ भाषेचा अर्थ चांगला पक्का समजणेंही तादृश कठीण नाहीं. पण तोच दुसऱ्या भाषेनें यथास्थित व्यक्त करणें ह्मणजे पुष्कळ वेळां मोठी मारामार पडते. ज्याच्या त्याच भाषेंत तो अर्थ व्हावा तर अनेक प्रकारांनीं व्यक्त करतांही येईल, पण त्याची कल्पना बरोबर परभाषेंत ठेवून देणें ह्मणजे परम दुर्घट! उघडच आहे. भाषाभाषांत अनेक प्रकारची तफावत असते. कित्येकांत शब्दसंग्रह अगदीं थोडा, कित्येकांत पुष्कळ; कित्येकांत संस्कृताप्रमाणें शब्दसाधनिकेची पुष्कळ सोय असते,—ह्मणजे एका शब्दावरून निरनिराळ्या अर्थांचे वाचक असे शब्द लगेहात हावे तितके करतां येतात; कित्येकांत ही सोय फारच थोडी असते; कित्येकांत अशा कांहीं कल्पना असतात कीं दुसऱ्या भाषेनें त्या व्यक्त करतांच येत नाहींत; किंवा आल्याच तर केवळ सरासरी मात्र करतां येतात; या खेरीज शब्दांचें मृदुत्व, सौंदर्य, लालित्य इत्यादि प्रकार; वाक्यरचनेची रीत, भाषापद्धतीची शैली, वगैरेही आणखी अनेक भेद असतात. तेव्हां या सर्व अडचणींतून बरेपणीं निभावून जाणें लहानसान काम नव्हे. त्यास मनुष्याच्या अंगीं समंजसता व चातुर्य असून भाषांतराच्या कामांत तो चांगला घटावलेलाही असला पाहिजे. असो; तिसरी गोष्ट ज्याचें भाषांतर करायाचें तें. तें भाषांतर होण्यासारखें पाहिजे. याचा आमच्या कित्येक वाचकांस कदाचित् मोठा अजबा वाटेल । ते म्हणतील कीं, याचा काय अर्थ ! हवें त्याचें भाषांतर होण्यासारखें आहे. नाहीं असें काय आहे ? पण याचें विवरण अमळ पुढें सविस्तर करण्यांत येईल. असो, तर याप्रमाणें दोहों भाषांची पुरी माहिती भाषांतर करणारास असून ज्याचें भाषांतर करावयाचें त्याची तशी योग्यता हवी, हीं उत्कृष्ट भा-

षांतरास तीन साधनें मुख्यतः अनुकूल असलीं पाहिजेत. या खेरीज चौथी ही एक गोष्ट येथें सांगितलेली पाहिजे. ती ही कीं, भाषांतरकर्ता मूळ ग्रंथकाराशीं समवृत्ति असला पाहिजेः म्हणजे मूळच्या ग्रंथकाराची वृत्ति जशी रंगेल, थट्टेखोर, किंवा गंभीर, कडक वगैरे असेल तशीच भाषांतर करणाराची असायास पाहिजे; किंबहुना एकाच ग्रंथांत अशा वृत्ति जसजशा त्यानें जागोजाग प्रगट केल्या असतील तसतशा अनुक्रमानें भाषांतरांत उतरल्या पाहिजेत. पण हें काम हवें त्यास साधणार आहे असें नाहीं. कोणी स्वभावतः केवळ थट्टेखोरच असतात; कोणास थट्टा कशी ती बहुधा मुळींच भासतही नाहीं ! यास्तव जो तशा ग्रंथाचें भाषांतर करूं जाईल तो केवढाही बुद्धिमान् असला तरी तें काम त्याच्यानें निभणार नाहीं. धर्माच्या किंवा वेदांताच्या विषयास भाषांतरकार तसाच पाहिजे; व ' डॉन् किक्सोट् ' * सारख्या ग्रंथास तसाच निराळा पाहिजे. असो; याचप्रमाणें मूळ ग्रंथाच्या भाषापद्धतीकडे वगैरेही भाषांतर करणारानें लक्ष दिलें पाहिजे.

६. याप्रमाणें उत्कृष्ट भाषांतर होण्यास कोणकोणतें साहित्य पाहिजे तें सांगितलें. आतां भाषांतराचे निरनिराळे प्रकार पाहूं. ग्रंथाचे एकंदर मोठे दोन विभाग आहेत; एक गद्यग्रंथ आणि दुसरे पद्यग्रंथ, म्हणजे कविता. आतां दोहोंविषयीं अनुक्रमानें लिहूं.

७. गद्यग्रंथांतही दोन प्रकार; एक शास्त्रीय; आणि दुसरे बाकीचे,— म्हणजे गोष्टी, कादंबऱ्या, चरित्रें इतिहास वगैरे. आतां या दुसऱ्यांविषयीं प्रथमतः लिहून मग पहिल्यांविषयीं विचार करूं.

८. गोष्टींचीं भाषांतरें करणें हें एकंदरींत जरी फार कठीण नाहीं; तरी तें उत्कृष्ट साधणेंही एकाद्याचीच हातोटी ! मनुष्य जसा जन्मतःच कवि निपजावा लागतो तसाच गोष्टी सांगणाराही निपजायासच पाहिजे असें एका ग्रंथकाराचें वचन आहे. हें कोणास केवळ अत्युक्तिरूप वाटेल; पण तसें नव्हे. चित्तवेधक रीतीनें गोष्टीची रचना करायाची किंवा ती सांगायाची ही लहान कला आहे असें नाहीं. हें काम किती कठीण आहे याचा अनुभव ज्यास घेणें असेल त्यानें बुकांत वाचलेली एकादी मजेदार गोष्ट किंवा हरदासानें सांगितलेली नक्कल आपण होऊन दुसऱ्यास सांगूं लागावें, म्हणजे त्या ग्रंथकारांत किंवा हरदासांत आणि आपणांत केवढी तफावत पडते ती त्यास तेव्हांच दिसून येईल. एकेका मनुष्यास बोलण्याची छाप अशी साधून गेलेली असते कीं, तशीं त्याशीं निरंतर सहवास केल्यानेंही दुसऱ्यास साधूंच नये. गोष्ट जुळण्याची खुबी; ज्या शब्दांनीं ती सांगायाची ते जसे

* मागें पृष्ठ ७८ पहा.

काय अगदीं टाकलेले—त्यांत लेखापेचा शब्द पडायाचाच नाहीं; गोष्टीस ओघाओघानें एकदम आरंभ करायाचा; तिचा शेवटही तसाच झोंकानें करायाचा; निरनिराळ्या पात्रांचें ज्याचें त्यास शोभेसें बोलणें; इत्यादि गोष्टी जो म्हणेल त्यास साधण्यासारख्या आहेत असें नाहीं! असो; तर ज्याप्रमाणें वरील बोलणारास किंवा लिहिणारास रसवंती अनुकूळ असावी लागते त्याचप्रमाणें ती खुबी व ती मजा परभाषेंत उतरण्यास भाषांतरकर्त्याच्याही अंगीं तो गुण असला पाहिजे. यास्तव अशीं भाषांतरें हवा तो करूं गेल्यास त्यास अगदीं साधणारीं नव्हेत. आह्मी असें ऐकिलें आहे कीं, कौपरचा प्रसिद्ध चुटका 'जॉन् गिल्पिन्' ह्याचें कोणी मराठींत छंदोबद्ध भाषांतर केलें आहे. हें आह्मी अजून पाहिलें नाहीं; पण न पाहतांही वरील भाषांतराविषयीं अभिप्राय देण्यास आम्हांस काडी इतकेंही भय वाटत नाहीं. तें भाषांतर निवळ फसलें असेल असें आह्मी खात्रीनें सांगतों. आणि याचें कारणही उघड आहे कीं, त्यांत जो नाजुक तऱ्हेचा विनोद आहे तो केवळ इंग्रेजी पद्धतीचाच आहे. तो मराठींत उतरणें केवळ अशक्य होय! दुसरें उदाहरण 'अथेल्लो'. शेक्सपीयरकृत त्या अत्यंत प्रसिद्ध नाटकाचें भाषांतर कैलासवासी महादेव शास्त्री कोल्हटकर यांनीं सुमारें दहा बारा वर्षांपूर्वी केलें तें एकंदरींत फार उत्कृष्ट साधलें आहे,—व तें इतकें मराठींत उतरलेंसें आम्हांला वाटलेंही नव्हतें! पण याचें कारण अर्थातूच भाषांतरकर्त्याचा रंगेल स्वभाव हें एक; आणि दुसरें त्या नाटकाची निवड. असो; पण याविषयीं पुढें आणखी विशेषतः लिहिण्यांत येईल. तेव्हां गोष्टींचीं, कादंबऱ्यांचीं, नाटकांचीं वगैरे भाषांतरें करतांना त्यांची मराठींत उतरतां येण्याची योग्यता व त्या कामास आपली स्वतःची योग्यता हीं नीट पाहून मग त्या उद्योगास घालणारानें हात घालावा. इतिहास व चरित्रें यांच्या भाषांतराची गोष्ट मात्र तशीच केवळ ह्मणतां येत नाहीं. दोहों भाषांचें पूर्ण ज्ञान व वाकबगारी मनुष्यास असली ह्मणजे तें होण्यास विशेष अडचण पडणार नाहीं.

९. दुसरें कलम शास्त्रीय ग्रंथ. यांचें भाषांतर एरवीं पाहतां सगळ्यांत सोपें आहे; कारण त्या त्या शास्त्रांतील सिद्धांत वगैरे जसे असतील तसे या दुसऱ्या भाषेंत ठेवून दिले ह्मणजे झालें. मूळच्या ग्रंथांतील रस भाषांतरांत उतरला पाहिजे वगैरे संबंध यांत बिलकूल नसल्यामुळें केवळ व्याकरणशुद्ध व रूढिशुद्ध असा साध्या सोप्या रीतीचा तर्जुमा इकडे उतरला ह्मणजे पुरे होतें. पण एक मात्र मोठी जबरदस्त अडचण बरोबर येऊन पडते. ती अर्थातूच पारिभाषिक शब्दांची. प्रत्येक शास्त्राला त्याचे त्याचे असे ठरलेले कांहीं शब्द असतात; त्यांस संस्कृतांत परिभाषा म्हणतात. या परिभाषेला

प्रतिपरिभाषा दुसऱ्या भाषेंत बनवणें हें मोठ्या चातुर्याचें व श्रमाचें काम असतें. असे जे नवे शब्द बनवायाचे त्यांत इतके गुण असावे लागतात. एक तर या शब्दांचें वरचेवर काम लागणार, तेव्हां ते लांबलचक अवजड असे नसावे; तर जेवढे थोडक्यांत येतील तेवढे चांगले : जसें 'भूगर्भशास्त्र', 'पदार्थविज्ञान', 'वक्रीभवन' इत्यादि. दुसरें, ते ओबडधोबड अथवा कर्कश नसून कानास चांगले मृदु व मधुर लागावे. तिसरें, ते व्यावहारिक भाषेपेक्षां जितके निराळे असतील तितकें चांगलें: कारण जे शब्द नेहमीं बोलण्याचालण्यांत वगैरे आलेले ते शास्त्रीय ग्रंथांत शोभत नाहींत. असो; आतां या सर्व सोई संस्कृतामुळें मराठीस फार उत्कृष्ट साध्य झाल्या आहेत हें मागें एक दोन वेळां आम्हीं लिहिलेंच आहे. एक तर तींत समासांची व संधींची अत्युत्कृष्ट रचना असल्यामुळें नवा शब्द थोडक्यांत व बेमालूम असा बनवतां येतो. दुसरें, त्या भाषेत शब्दसंग्रह फार मोठा असल्यामुळें व भाषाच एकंदर मोठी डौलदार व सुंदर असल्यामुळें वर सांगितलेले दोन गुण—मार्दव आणि माधुर्य—हेही सहज साधतां येतात. तिसरा गुण—अपरिचितत्व—हा तर ती भाषा निराळी पडल्यामुळें अर्थात् आहेच आहे. शिवाय त्या भाषेच्या रीतीप्रमाणें एक शब्द साधला असतां त्यापासून जवळ जवळच्या अर्थाचे शब्दही तेव्हांच साधतां येतात : जसें 'इतिहास' शब्दापासून 'ऐतिहासिक', 'इतिहासज्ञ' इत्यादि. सारांश, सोन्यारुप्याच्या उंच नाण्यास जसे गुण असतात तसेच परिभाषेंत असावे. ह्मणजे रुपयाची किंवा मोहरेची जशी किंमत फार असून वजन मात्र थोडकें असतें, कीं त्यांस बरोबर नेण्याची अगदीं अडचण पडूं नये, त्याप्रमाणेंच परिभाषेच्या शब्दांत अर्थ पुष्कळ असून ते टुमदारसे, लहान असावे, कीं उच्चारण्यास व वारंवार त्यांचा प्रयोग करण्यास श्रम पडूं नयेत. दुसरें वरील नाणें टाकठिकीनें पाडलें असून जसें दिसण्यांतही सुंदर दिसतें, तसेच वरील शब्दांत झोकदारपणा व सुरेखपणा हे गुण असावे. तिसरें अपरिचितत्व. रुपये, मोहरा या सामान्य लोकांस ह्मणजे गरीबगुरिबांस क्वचित् दृष्टीस पडावयाच्या आहेत ! हल्लीं आमच्या देशांत तर असे हजारों लोक आहेत कीं ज्यानीं सोन्याचें नाणें तर काय, पण सबंध रुपयाही यावज्जन्म पाहिला नाहीं ! तर याप्रमाणेंच पारिभाषिक शब्दही अगदीं व्यवहारबाह्य असावे. चवथें सादृश्य वरील नाण्याची मोड. ह्मणजे मोहोरांच्या पुतळ्या, किंवा रुपयांच्या अधेल्या पावल्या वगैरे जशा करतां येतात, तसेंच हें विभाजत्व परिभाषेंतील शब्दांत असावें. ह्मणजे 'तें जाणणारा,' 'तत्संबंधी' इत्यादिकांची शब्दांची साधनिका मूळ शब्दापासून सुलभतेनें होण्यासारखी असावी. सरते शेवटीं, देशाचें राज्य चालवणाऱ्या

राजाचा शिक्का एकदां ठोकला, ह्मणजे तें नाणें बनून सर्वांस जसें मान्य होतें, त्याप्रमाणेंच इकडे मोठमोठ्या ग्रंथकारांनीं आपली बुद्धि व चातुर्य खर्चून एकदां परिभाषा ठरवून टाकली, कीं ती मग चालली ! असो; तर वर सांगितल्याप्रमाणें आमच्या देशाच्या व भाषांच्या भाग्यानें जेव्हां चोहोंकडे टांकसाळा सुरू होतील तेव्हां वरील गोष्टींकडे आमच्या पंडितांस अवश्य लक्ष पुरवावें लागेल.

१०. आतां एक मात्र सदर राहिलें,—पद्यग्रंथ ह्मणजे कविता. याविषयींचा विचार वरच्यांहूनही विशेष महत्वाचा आहे; कारण कवितेचें भाषांतर ह्मणजे फारच कठीण ! हें ह्मणणें आमच्या बहुतेक वाचकांस फार विलक्षण वाटेल : कारण इतर ग्रंथांचीं जशीं भाषांतरें झालीं आहेत तशींच आमच्या मराठींत कविताग्रंथांचींही बरींच झालीं आहेत, व तीं विशेष जड गेलीं असेही पण कोणास वाटत नाहीं. याचें कारण पाहूं जातां कवितेच्या स्वरूपाचें एकंदर लोकांस थोडेंच ज्ञान आहे हें होय. कविता ह्मणजे नुसत्या पद्यरचनेच्या पलीकडे कांहीं पदार्थ आहे ही कल्पनाही बहुतेकांच्या मनांत अजून आली नाहीं, व ज्यांस ती ऐकून माहीत आहे त्यांच्यापैकीं कितीकांस तिचा पूर्ण प्रत्यय मनास भासत असेल तो असो ! आमच्या जुन्या मराठी कवितेविषयीं जर पाहिलें, तर ती ज्यांनीं वाचली आहे व यास्तव तीविषयीं मत दिलें असतां ज्यांस कांहीं तरी शोभेल अशा लोकांपेक्षां वाचण्याच्या किंवा वाचून समजण्याच्या नांवानें तर पूज्य पण तिजविषयीं रामबाण मत देणारांत मात्र अग्रगण्य अशांचीच संख्या फार आहे. मराठी कवि एकंदर येथून तेथून अप्रयोजक*, त्यांतून मोरोपंतासारखा नादान कवि (अथवा 'कवि' तरी कसचा ? 'यमकें जुळणारा') तर आजपर्यंत कधींच झाला नसेल, अशीं मतें लेखनद्वारा व भाषणद्वारा ज्यांनीं अनेकशः प्रणीत केलीं आहेत अशा गृहस्थांपैकीं आम्हांस कित्येक असे माहीत आहेत कीं, ज्यांस 'केकावली' सारख्या अंमळ कठीण काव्यांची तर काय, पण आर्येची, श्लोकाची सुद्धां भ्रांत ! हे श्लोक किंवा या आर्या त्यांस ह्मणजे समजणार नाहींत असें आमचें बिलकूल म्हणणें नाहीं; पण त्या समजण्याच्या अगोदर त्याविषयीं मत देण्याचा पतकर जो ते खुशाल बिनधोक आपणावर घेतात; तो पाहून मात्र हंसूं येतें. पण अंमळ ज्यास्ती बेजर फांकविली असतां

* हो ! पण चुकलों ! वर सरसकट मराठी कवींस ओढलें तें बरोबर नाहीं. अलीकडे पांच सहा वर्षांत माजी डैरेक्टर ग्रांट साहेब यांच्या प्रसादानें तुकाराम मात्र पकटा चांगल्या कवींत मोडूं लागला आहे. वास्तव त्यास वरील पंक्तीस बसवतां येत नाहीं !

यांतही मोठेंसें आश्चर्य वाटणार नाहीं! आलीकडील इंग्रेजी विद्वत्तेचा बहुतेक ठिकाणीं असाच कांहीं अद्भुत प्रभाव दिसण्यांत येतो कीं, आपणास जें माहीत असेल त्याविषयीं कोणीही मत देईल, पण ज्याची आपली बापजन्मींही ओळख नाहीं, जें समजण्याविषयीं आपण कधीं यत्किंचितही प्रयत्न केला नाहीं, किंबहुना योग्यता नाहीं, त्याविषयीं फाडकन् भर सभेंत मत झोंकून दिलें, तर ती विद्वत्ता! ही शक्कल इंग्रेज लोकांनीं प्रथम काढली असून त्यांचे पुरे शिष्य बनलेल्या आमच्या कित्येक विद्वानांनीं ती त्यांच्यापासून भरपूर उचलिली आहेशी दिसते! असो; तर याप्रमाणें आमच्यांत आमच्या जुन्या कवितेविषयीं ज्ञान आहे. आतां तपेक्षां इंग्रेजी कवितेशीं पुष्कळांचा अधिक परिचय झाला असतो खरा,—कारण कीं बिचाऱ्या मराठी कवितेप्रमाणें तिजकडे तसें दुर्लक्ष करतां येत नाहीं—तरी कवितेची अभिरुचि प्राप्त होण्यास केवळ शाळांतील व विद्यालयांतील शिक्षण मोठेंसें उपयोगी पडण्यासारखें असतें असें आम्हांस बिलकूल वाटत नाहीं. कारण शेंकडो विषयांचें सारखेंच अध्ययन करायाचें, तेव्हां त्यांत कवितेचीच काय मातब्बरी! वरील अभिरुचि प्राप्त करून घेण्यास विद्यार्थ्याचा स्वतःचा निराळा व्यासंगच कारण होय यांत संशय नाहीं. असो; तर याप्रमाणें सध्यांच्या स्थितींत कवितेची खरी अभिरुचि फारच थोड्यांस प्राप्त होते. त्यांतून मराठी कवितेची तर वर सांगितल्या प्रकारची दशा! तेव्हां ती वाचणारे अगोदर थोडे, समजणारे तर त्याहून थोडे, आणि खरे उपभोक्ते तर विरळाच! यास्तव वर जीं मराठींत कविताग्रंथांचीं भाषांतरें झालीं ह्मणून सांगितलीं त्याविषयीं यथार्थ ज्ञान आमच्या लोकांस तितपतच आहे. अमुक अमुक भाषांतरें झालीं आहेत येवढें कित्येकांस माहीत आहे; पण तीं कशीं आहेत, त्यांत मूळच्या ग्रंथाचे गुण कितपत उतरले आहेत, हें समजणें पुष्कळांस अर्थातच अशक्य होय. कारण तसें होण्यास दोन्ही भाषांचें पूर्ण ज्ञान परीक्षकास असलें पाहिजे. ही स्थिति सध्या फारच थोड्यांची आहे; ती पुष्कळ लोकांची होण्यास अजून पुष्कळच अवधि पाहिजे. असो; तर यास्तव कवितेचें भाषांतर करणें फारच कठीण म्हणून आह्मीं वर जें म्हटलें त्याचा अर्थ पुष्कळांच्या लक्षांत मुळींच येणार नाहीं यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं.

कवितेचें भाषांतर ह्मणजे काय याची कल्पना अद्याप तर एकंदर लोकांची अशीच आहे कीं, मूळच्यांतील अर्थ पद्यरूपानें परभाषेंत उतरला ह्मणजे झालें. ही कल्पना किती पोरकळ आहे याविषयीं प्रस्तुत मालेच्या तिसऱ्या अंकांत आरंभीं आह्मीं बराच विस्तार केला आहे. केवळ छंदोबंध हा कवितेचा किती लहान भाग आहे याविषयीं आमच्या वाचकांस

बहुधा संशय नसेलच. मूळच्या कविताग्रंथांचें भाषांतर केवळ वरच्या प्रकारानेंच जर होत असेल तर भाषांतरा भाषांतरांत बिल्कूल फरक राहणार नाहीं; व साऱ्या उत्कृष्ट कवितांचीं भराभर भाषांतरें होऊं शकतील. कारण सुताराच्या लोहाराच्या वगैरे व्यावहारिक कामासारखेंच हें काम झालें! एकदां पद्यें जुळण्याचें कसब साधलें म्हणजे झालें! पण असें नव्हे. उत्तम कविता म्हटली म्हणजे तिंचीं अनेक अंगें असतात. एक तर पद्यरचना. ही पद्यरचना म्हणजे 'ट' ला 'ट' व 'प' ला 'प' जुळवीत बसविण्याचें कसब नव्हे. हें तर हवें त्यास साधणारें आहे; व अशा कविता कितीही श्रम करून केल्या तरी त्यांचा निर्जीवपणा मार्मिक वाचकांस तेव्हांच भासतो. कविता दोन प्रकारची आहे. एक हठकविता म्हणजे बळेंच ओढून ताणून ठाकठिकीनें जुळविलेली; आणि दुसरी प्रासादिक म्हणजे सरस्वतीच्या कृपेचें फळ. आतां पहिल्या हठकवींची कविता म्हटली म्हणजे 'कुंभारानें घडलेल्या मडक्यांसारखी' किंवा फार बुद्धि खर्चून केली असली तर 'सोन्याच्या कमळांसारखी'च* कायती होईल! याच्या पलीकडे तिची मजल कधीं पोंचणार नाहीं. प्राण्यांच्या शरीरांत जीवतत्त्व घालणें किंवा वनस्पतिवर्गास टवटवी, स्वाद, सुगंध वगैरे देणें हें जसें एका ब्रह्मदेवाच्याच हातीं; त्याचप्रमाणें कवितेच्या पद्रचनेंत कवित्व ओतून देणें हें एक वरील प्रासादिक कवींनीं त्यांचें त्यांनींच करावें! अथवा याही म्हणण्यांत अंमळ चूकच आहे. वरील कवित्व ते ओतून देतात असें नव्हे, तर तें स्वतःसिद्धच बाहेर पडतें असें म्हणायाला हवें! अशा खऱ्या खऱ्या कवींस काव्यरचनेचें कठीण पडत नाहीं हें तर काय, पण त्यांचे जे जे उद्गार निघतील ते कवित्वमय निघावे हा त्याचा स्वभावधर्मच केवळ होय. भवभूतीनें 'उत्तररामचरितां' त म्हटलें आहे.

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते ।
ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥

"लोकांत वागणारे जे साधू असतात त्यांची वाणी अर्थास अनुसरते, म्हणजे अर्थास अनुलक्षून ते बोलतात; पण वाल्मीकिप्रभृति जे पुरातन ऋषि त्यांच्या पाठीमागें अर्थ धांवतो!--म्हणजे त्यांचें बोलणें वरच्यांच्या सारखें अर्थावर धोरण ठेवून झालेलें नसतें, तर आधींच होऊन मग अर्थ हा आपोआप त्यास येऊन मिळतो!" ही उक्ति रामाची असून तेथें आशीर्वादाच्या संबंधानें केली आहे. पण तीच प्रकृत प्रसंगीं कवित्वाच्या [illegible] लावली असतां शोभणार आहे!

असो; तर याप्रमाणें पद्यरचनेची गोष्ट आहे. तींतील मृदुत्व, माधुर्य,

* अंक ३ व ४ यांवरील पद्यांत हा अर्थ आहे.

लालित्य हे गुण फार श्रमानें कोणाकोणास कदाचित् साध्य होतील ; पण कवित्वाच्या भरांत जी शब्दांची ठेवण प्रासादिक कवींस वरचेवर साधते ती इतरांस कितीही श्रम केले तरी साधणारी नव्हे. फार तर काय, पण प्रत्यक्ष त्या कवीसही तशी पुनः साधेल असा नेम नाहीं ! अशा अमृतयोगावर निर्माण झालेली आपली कृति पाहून कवीस स्वतःच जो विलक्षण विस्मय वाटत असेल तो पुढील श्लोकांत वर्णिल्यासारखाच म्हणायाचा—

दृशः पृथुतरीकृता जितनिजाब्जपत्रत्विष-
श्चतुर्भिरपि साधुसाध्विति मुखैः समं व्याहृतम् ।
शिरांसि चलितानि विस्मयवशाध्द्रुवं वेधसो
विधाय ललनां जगज्जनललामभूतामिमाम्

"साऱ्या जगाचें केवळ नाक अशी ही स्त्री निर्माण झाली असतां, ब्रह्मदेव खरोखर अगदीं चकित होऊन राहिला असेल ;–आपल्या आसनाच्या कमलाच्या पत्रांहून आपले डोळे मोठे करून तो हिजकडे टकमकां पाहूं लागला असेल ;* चारी मुखांनीं एकदम 'वाः' 'वाः' असें केलें असेल; आणि आश्चर्यांत बुडून जाऊन त्यानें आपली मस्तकें डोलविलीं असतील ! "† अशीं स्थलें मोठमोठ्या कवींच्या ग्रंथांतून रसिक वाचकांस हवीं तितकीं सांपडतील व अशी जेथें मूळ ग्रंथकर्त्याची तल्लीनता झाली असते तेथेंच वाचकांचीही होते हें उघडच आहे ! ' प्यारांडैज् लॉस्ट् ' नांवाच्या मिल्टनकृत काव्याविषयीं लिहितांना मेकॉलेनें आपल्या पहिल्या प्रथमच्या निबंधांत काय लिहिलें आहे तें आमच्या इंग्रेजी जाणणाऱ्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस माहीत असेलच. तो ह्मणतो, ' मिल्टनचा प्रत्येक शब्द कवित्वानें भारलेला आहे ; त्यांतला एक अंमळ इकडचा इकडे करा, कीं सगळे बिघडलें ! ' ‡ शेक्सपीयर, ग्रे इत्यादि कवींच्या कित्येक पद्यांविषयींही कितीक पंडितांनीं असें लिहिलें आहे कीं, त्यांतील शब्दांत काय चेटुक करून ठेवलें असेल तो असो, त्यांनीं वाचकाला मोहनीच पडते ! आपल्याकडचें कालिदासाचें उदाहरण घ्या. ' शाकुं-

* विलसन् साहेबानें वरील श्लोकाच्या पहिल्या चरणाचें भाषांतर निराळेंच केलें आहे. तें असें कीं, 'आपल्या आसनाच्या कमलाच्या पत्रांसारखे सुंदर असे तिचे डोळे पाहून—ब्रम्हदेव चकित झाला.' त्याप्रमाणेंच वरील चरणाचा पाठः–निजात–पत्रत्विषः' असाच दोन तीन पुस्तकांत आढळतो. पण हीं दोन्हीं आमच्या मतें बरोबर नाहींत.

† ' रत्नावली ' नाटक अंक २. नायिकेची तसबीर पाहिली असतां राजास आश्चर्य वाटून त्यानें केलेली ही उक्ति होय.

‡ Essay on Milton

तल' नाटक निर्माण झालें असेल तेव्हां वरील महादेवाप्रमाणेंच आमच्या महाकवीस आपल्या कृतीचा विस्मय वाटून त्यानें खरोखर मस्तक डोलाविला असेल! या आमच्या स्वारीनेंही त्यांतील चवथ्या अंकावर व विशेषतः त्यांतील श्लोकचतुष्टयावर* काय फुक मारून ठेवली असेल ती असो! सगळ्या जगाची त्यावर मुरकुंडी वळते! † आमच्या महाराष्ट्रकवींविषयीं बोलण्यास भय वाटतें; कारण आमच्या आलीकडील महाराष्ट्रपंडितांनीं त्यांस केव्हांच नादान ठरवून ठेविले आहेत! तरी येवढ्या पंडितांच्या मतविरोधास भीत भीतच आम्ही येथें असा अभिप्राय देतों कीं, आमच्या पंतासही 'केकावली लिहितांना खूपच भट्टी साधली, त्यांतही शेवटल्या शेवटल्या पंधरा सोळा केका लिहितांना! असो; तर अशा प्रकारचीं स्थलें हींच कवितेचे जीवप्राण होत. मनुष्याच्या जीवतत्वाचा जसा आजपर्यंत कोणासही थांग लागला नाहीं, व बहुधा पुढेंही कधींच लागणार नाहीं, त्याप्रमाणेंच वरील कवितांचें होय. इकडे जसें बाहेरचें जड शरीर मात्र इंद्रियगोचर होतें, पण त्याचा चालक जो जीवात्मा तो केवळ अवाङ्मनसगोचर होय, ह्मणजे वाणीच्या व मनाच्या टप्याबाहेर आहे, तसेंच तिकडे बाहेरचे शब्द मात्र कानावर पडतात व त्यांचा आल्हादजनक अर्थ मनास भासतो पण येवढा अपूर्व गुण त्यांत कशामुळें आला आहे हें मात्र कधीं समजायाचें नाहीं! एके पक्षीं मोठ्या उत्कृष्ट व कुशल शस्त्रवैद्याचीं शस्त्रें

---

* जुन्या पंडितांत एक चुटका प्रसिद्ध आहे:—

काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्यं शकुंतला।
तत्रापिच चतुर्थोङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥

" काव्यांत नाटक रम्य, नाटकांत 'शकुंतला' रम्य, 'शकुंतलें'त चवथा अंक, आणि चवथ्या अंकांत 'श्लोकचतुष्टय'. हें 'श्लोकचतुष्टय' म्हणजे शकुंतला सासरीं जाण्यास निघाली असतां कण्वाचे निरनिराळ्या प्रसंगीं जे उद्गार निघाले ते होत."

† खुद्द मिल्ल साहेबांसही एकंदर कवितेशीं व विशेषतः हिंदुविषयीं जो त्यांचा बळकट विरोध होता तो क्षणभर विसरून असें लिहावें लागलें:—

" The poem (!) has, indeed, some beautiful passages......... The scene which takes place when Sacontala is abont to leave the peaceful hermitage where she had happily spent her youth, her expressions of tenderness to her friends, her affectionate parting with the domestic animals she had tended, and even with the flowers and trees in which she had delighted, breathe more than pastoral sweetness." !

जशीं व्यर्थ होत, त्याप्रमाणेंच दुसऱ्या पक्षीं शब्दविवेचकाचें पांडित्य अगदीं खुंटून जातें. पण इतकेंच नव्हे. वरील शस्त्रवैद्याच्या दृष्टांतांतच आणखी हेंही स्पष्ट होतें कीं, जीवतत्वाचा शोध लावण्याच्या हेतूनें त्यानें एकाद्या प्राण्याच्या शरीरावर जर शस्त्रप्रयोग केला तर तें जसें नाहींसें मात्र होऊन तो प्राणी त्यास पुनः शाबूद करतां यायचा नाहीं, त्याप्रमाणेंच वरील कवितांचें मर्म काढून तें परभाषेंत जो ठेवूं पाहील त्याचा प्रयत्नही तितकाच सफळ होईल ! अथवा झाडाचें उदाहरण घेतलें तरी चालणार आहे. झाड जसें उपटतांच अंमळशानें त्यावरची टवटवी नाहींशी होते, पानें सगळीं गळून जातात, त्याचप्रमाणें मूळच्या भाषेंत जी शब्दांची ठेवण वगैरे असते ती दुसऱ्या भाषेंत आणणें हें परम दुर्घट, किंबहुना अशक्यच ह्मटलें असतां चालेल. सर विल्यम् जोन्स् यानें 'शाकुंतल' नाटकाचें जें इंग्रेजींत भाषांतर केलें आहे त्याच्या प्रस्तावनेंत त्यानें असाच अभिप्राय दर्शविला आहे. तेथें तो ह्मणतो, कीं एका भाषेंतील कवित्व दुसऱ्या भाषेंत नेण्याचा जो प्रयत्न करतो, त्याचा उद्योग एका कुपींतील अत्तर दुसऱ्या कुपींत जो घालतो त्याच्या सारखाच होय. ह्मणजे या अत्तरवाल्याची जशी फजीती होते तशीच भाषांतर कर्त्यांची ! बूच उघडल्या बरोबर जो वास जायला लागतो तो दुसऱ्या कुपीला बूच पडे तोंपर्यंत बहुधा सगळा निघून जातो; आणि याप्रमाणें दुसऱ्या कुपींत निवळ पाणी मात्र राहतें !

वरील गोष्टीच्या प्रत्ययार्थ एक सर्वप्रसिद्ध उदाहरण घेऊं. आपल्या देशचा आद्यकवि जसा वाल्मीकि तसा युरोपांतील कवींत होमर होय हें आमच्या वाचकांपैकीं बहुतेकांस माहीत असेलच. या कवीच्या 'इलियड' नामक काव्याचीं नुसत्या इंग्रेजींतच दहा बारा भाषांतरें झालीं आहेत. पण मूळच्याच्या बरोबरीला कांहीं तरी उतरलीं अशीं एक दोनच आहेत. एक चापमनचें, आणि दुसरें त्याहून विशेष प्रख्यात असें पोपचें. अजून सर्वत्र प्रसिद्ध व सर्वांस प्रिय असें पोपचेंच भाषांतर होय. पण या पोपचीच हें भाषांतर उतरतांना काय त्रेधा उडाली ती त्यानेंच स्वतः वर्णिली आहे. या भाषांतरास हात घालण्यापूर्वींच या कवीची फार कीर्ति झाली होती, व तिच्या भरावरच येवढा बोजा त्यानें आपल्या शिरावर घेतला असावा यांत संशय नाहीं. यानें आपला बेत वर्तमानपत्रद्वारा चोहोंकडे सर्वांस जाहीर करून शेंकडो बडे लोकांच्या वर्गण्या घेऊन ठेवल्या; व असा संकल्प केला कीं, दररोज पन्नास ओळींप्रमाणें सुमारें वर्षा सव्वा वर्षांत सगळे चोवीस सर्ग संपवून टाकावयाचे. हे सर्व बेत होई तोंपर्यंत ठीक होतें ; पण जेव्हां का भाषांतराला त्यानें प्रत्यक्ष आरंभ केला, तेव्हां त्याचें सुख त्याला क-

ऊन आलें! त्यास चैन पडेनासें झालें, रात्रीं झोंप येऊं नये,—येऊन जाऊन भाषांतराचा धोशा! पुढें पुढें तर त्यास इतका त्रास आला कीं, मला कोणी फाशीं देईल तर बरें असें त्यास होऊन गेलें! शेवटीं अशा विपत्तींत रखडतां रखडतां जें काम तो वर्षा सव्वा वर्षांत आटपून टाकणार होता तें पांच वर्षांत त्यास आटपतां आटपेना; व जर तो वर्गणीदारांचा पैसा घेऊन बसल्या-मुळें अडकून न राहता तर हें ओझें तो केव्हांच झुगारूनही देता यांत संशय नाहीं! बरें इतकें करूनही भाषांतर तरी कितपत उतरलें आहे? ज्यास मूळ काव्याची ओळख नाहीं त्यांस तें फार मजेचें वाटतें खरें, पण बाकी-च्यांच्या मतें त्याची योग्यता सुमाराचीच आहे. पोपच्या वेळेसच बेंटूली ना-मेंकरून ग्रीक व ल्याटिन भाषेंत अत्यंत निपुण असा एक महाविख्यात पंडि-त होता, त्यानें पोपच्या तोंडावरच त्यास सांगितलें कीं तुमचें भाषांतर म्ह-णजे मजेदारशी टुमदार कविता आहे खरी, पण तींत होमरचे गुण बिल-कूल उतरले नाहींत! * आणि आलीकडे तर मेकॉलेनें एके ठिकाणीं या भाषांतराची खुशाल निवळ थट्टाच केली आहे.† असो; तर कवितेचें भाषां-तर करणें ह्मणजे येवढी जोखीम अंगावर घेणें आहे. स्वतंत्र निराळी क-विता करणें हें एकेपरी बरें; कारण आपल्या कवित्वाचा आपणास अजमास असून ती आपणास साधेल त्या विषयावर हव्या तेवढ्या विस्तारानें क-रतां येते. पण परभाषेंतील कविता आपल्या भाषेंत आणायाची ह्मणजे ब-रीक मोठी पंचाईत! मूळ ग्रंथाचें संधान राखून मग आपलें राखायाचें, व शिवाय आपणांत नसणाऱ्या त्यांतील कल्पना वगैरे आपल्या भाषेनें व्यक्त करायाच्या, शब्दसौष्ठवादि गुण साधायाचे, ह्मणजे केवळ अचाटच काम! असो; तेव्हां असें अंगावर घ्यावयाचें तें मोठ्या विचारानेंच घेणारानें घेतलें पाहिजे.

---

* वरील अभिप्राय बेंटलीनें ज्या प्रसंगीं दिला तो अंमळ विशेषतः सांगण्या-सारखा आहे. हा ग्रीक व ल्याटिन पंडित पोपचा वर्गणीदार असून 'इलियड'-च्या भाषांतराचे जसजसे भाग तयार होत गेले तसतसे इतर वर्गणीदारांप्रमाणें यासही पोंचत गेले. एके समयीं असें झालें कीं, हे भाग नुकतेच चोहींकडे वा-टले असतां पोपची व बेंटलीची गांठ पडली. तेव्हां पोपनें सहजच विचारलें, 'कांहो तुमचीं बुकें तुम्हांस पोंचलीं ना?' बेंटलीनें बळेंच न कळल्याचें सोंग करून परत पुसलें, 'अं, बुकें—कसलीं बुकें?' पोपनें सांगितलें, 'माझ्या हो-मरचीं'—तेव्हां आठ्वलेंसें करून त्या गर्विष्ट पंडितानें कुरेंबाजपणानें उत्तर दिलें, 'पोप' तीस तुम्ही टुमदार मौजेची कविता ह्वी तर म्हणा, तीस तुम्हांस मी होमर म्हणूं देणार नाहीं!

† *Addison and his writingis.*

येथवर कवितेचें भाषांतर यथास्थित रीतीनें उतरणें हें किती कठीण आहे हें सांगितलें. तरी अशा कठिण कामांतही कित्येकांस यश आलें तें सांगितलें पाहिजे. इटालियन भाषेंत डँटी नामक कवीचें जें प्रख्यात काव्य आहे त्याचें इंग्रेजींत भाषांतर केरी नामेंकरून एका पंडितानें केलें आहे तें अशाचें एक नामांकित उदाहरण आहे. वर सांगितलेलें पोपचें 'इलियड' तरी सर्वांसच केवळ अमान्य आहे असें नाहीं. जॉन्सनच्या मतें तर तसें भाषांतर आजपर्यंत झालेंच नाहीं; व बाकीच्या सर्वांहून त्याचीच जी आजपर्यंत प्रसिद्धि चालत आली आहे तीही तसेच गुण कांहीं असल्याखेरीज आली नाहीं हें खास आहे. असो; जॉन्सननेंही जुवेनल् नामक ल्याटिन कवीच्या धाटणीवर कांहीं उत्कृष्ट लहान काव्यें रचलीं आहेत. तसेंच पोपचें 'मेसाया' नांवाचें एक इंग्रेजी काव्य आहे, त्याचें जॉन्सन् यानें ल्याटिन भाषेंत असें शानदार भाषांतर केलें कीं, तें वाचून पोप यास फार विस्मय वाटून तो ह्मणाला, कीं हा नवा कवि सर्वांस लवकरच संदेहांत पाडील कीं, मूळचें काव्य कोणतें, व भाषांतर कोणतें कोण जाणे! आमच्या भाषेंत अशीं उदाहरणें देणें कठीण आहे. तरी 'पद्यरत्नावली'त जगन्नाथरायाच्या 'भामिनीविलासां'तील एका चुटक्याचें जें मराठी भाषांतर केलें आहे तें प्रस्तुत प्रसंगीं घेतलें असतां चालेल.

पण असें होणें विरळा. त्यांतून हीही दुसरी गोष्ट येथें ध्यानांत आणली पाहिजे, कीं इटालियन अगर ल्याटिन आणि इंग्लिश, किंवा संस्कृत आणि मराठी या भाषा परस्पर पुष्कळ जवळ जवळ आहेत, यास्तव भाषांतराचें कठिणत्व यांत तितकें दिसून येणारें नव्हे. शिवाय वरील उदाहरणांत मूळ ग्रंथकाराचा आणि भाषांतर करणाराचा काळ, समजुती वगैरे गोष्टींतही ह्मणण्यासारखा भेद नाहीं. पण संस्कृत अगर चिनी ग्रंथाचें इंग्रेजींत भाषांतर, किंवा इंग्रेजी कवितेचें अगर नाटकांचें मराठींत भाषांतर ह्मणजे विलक्षणच काम आहे. यावर कोणी असा आक्षेप काढतील कीं, असें आहे तर मग इतकीं भाषांतरें झालीं आहेत व होत आहेत तीं? पण या म्हणण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. भाषांतरें झालीं आहेत खरीं; पण ज्यांच्या करतां तीं तयार केलीं त्यांपैकीं कितीकांस तीं गोड लागतात! माजी डायरेक्टर हवार्ड साहेब यांच्या दुसऱ्या बुकाच्या दुसऱ्या भागांत त्यांनीं ह्मटलें आहे कीं, ज्यांस संस्कृत समजतें त्यांसच मात्र कालिदासाचे ग्रंथ समजतात. हें त्यांचें ह्मणणें आह्मांस अगदीं यथार्थ वाटतें. फार तर काय, पण दोन तीन लोकोत्तर रसिकांखेरीज 'शाकुंतल' नाटकांत ज्यास गोडी लागली असा संस्कृत न जाणणारा युरोपियन ग्रंथकार थोडाच सांपडेल! मिल साहेबांचा एकंदर झोंक मात्र एकदां दुर्बोधि-

ला आहेच; व मेकॉले साहेबांनींही एकाद्या ठिकाणीं तरी कालिदासावर वगैरे यथास्थित झोड उडविली असतांच ही आमची पक्की खात्री आहे; पण श्लेजेल्, हंबोल्ड, गेटी, जोन्स्, विलसन्, अशांच्या पुढें त्यांचा दम निघाला नसावा असें वाटतें ! अशींच आणखीही एक दोन विरुद्ध मतें आमच्या वाचण्यांत आलीं आहेत. एक क्यांपबेल् नामक प्रख्यात इंग्लिश कवीचें, आणि दुसरें फॉरेस्टर नामक एका नामांकित पाद्री ग्रंथकाराचें. पहिल्यानें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे कीं, हिंदु लोकांची कविता फार विलक्षण आहे. तीन मदनाचें धनुष्य हें फुलांचें, धनुष्याची दोरी भ्रमरांची, बाण स्त्रियांचे कटाक्ष, साह्यकारी चंद्र वगैरे वर्णन असतें, त्याचा काय अर्थ असेल तो असो ! दुसऱ्या ग्रंथकारानें 'रामायणा'वर हत्यार धरलें आहे, आणि ह्मणतातः—'यांत शुद्ध येथून तेथून सारखी बडबड आहे दुसरें बिलकूल कांहीं सांपडावयाचें नाहीं' ! हा येवढ्या संस्कृतज्ञाचा अभिप्राय आमच्या ख्रिस्ती मित्रांस खूप मानवेल यांत संशय नाहीं; व कित्येकांनीं तो आपल्या हृत्पट्टिकेवर खोदूनही ठेवला असेल ! असो; तर जोन्स्, विल्सन् असे भाषांतर करणारे असतांही संस्कृत भाषांतरांची ही दशा; तर यावरून काय स्पष्ट होतें ? दुसरें, मागें एक दोन वेळां आलेलें कैलासवासी कोल्हटकर यांचें 'अथेल्लो'चें भाषांतर घ्या. हें फार चांगलें साधलें आहे ह्मणून आह्मीं वर ह्मटलें आहे. पण हें चांगलें कोणाला ? जोन्सूचें, विल्सन्चें भाषांतर जसें संस्कृतज्ञांस चांगलें, तसें वरील भाषांतर ज्यांना इंग्रेजी समजतें आहे त्यांनाच चांगलें ! ज्यास नुसतें मराठी कळतें तो मोठा रसिक असला तरी तें त्याला किती गोड लागेल ? आह्मांस खचीत वाटतें कीं, मुळींच लागणार नाहीं. याच्या स्पष्टीकरणार्थ दोन तीन उदाहरणें घेतोंः—

"अथेल्लो—सखे प्राणवल्लभे, तूं माझ्या अगोदर येथें येऊन पोंहचलीस हें पाहून मला पराकाष्ठेचें आश्चर्य वाटून अतिशय आनंद झाला आहे. आजच्या वादळाचा शेवट जसा गोड झाला तसाच जर प्रत्येक वादळाचा होऊं लागला तर साक्षात् मृत्यु जागा होई येवढ्या सपाट्यानें कां झापडा वारा वाहीना, आणि ओलेंपस पर्वता येवढ्या समुद्रांतील लाटांच्या शिखरावर कां तारूं जाऊन बसेना, आणि तें पुनः असमानापासून जितकी जमीन खोल तितकें कां तळीं जाईना ? आतां मरण जरी आलें तरी तें देखील मोठें सुखाचें; कारण, सांप्रत जीवात्म्यास जसें सुख झालें आहे तसें ह्मणजे पुढें कधीं होईल असा मला भरंवसा वाटत नाहीं !"

अंक २.

"यागो—महाराज, आपली बायको व्यभिचारिणी आहे अशी कल्पना एकदां मनुष्याच्या मनांत आली, कीं मग त्याला चैन ह्मणून कधीं पडायाचें

नाहीं, याकरतां या गोष्टीविषयीं मात्र आपण फार जपा. कल्पनेसारखें ब्राड कोणी नाहीं. ही शुद्ध घाऱ्या डोळ्यांची राक्षसीण आहे. नाहीं ते संशय घेऊनच घोळीत बसते. मग त्यांतले कांहीं टाकून देते, पुनः आणखी घेते. हा खेळ चाललेला असतो......"

अंक ३ प्रवेश ३.

" अथेलो—अरे त्या गुलामाला चाळीस हजार देह पाहिजे होते, कारण मला सूड घेण्याकारितां एक देह काय अगदीं बापुडवाणा पासंगास देखील पुरावयाचा नाहीं. आतां मला पक्कें दिसूं लागलें कीं, हें सर्व खरें आहे—इकडे बघ, यागो, ही पहा मी आपली चट सारी प्रीति आकाशांत फुंकून दिली. आतां प्रीतीचें ह्मणून नांव देखील नको घ्यायाला. साधेल तितका द्वेष उगाविला पाहिजे. हे कृष्णवर्णा वैराग्या, आपल्या नरकदरींतून निघून तूं असा बाहेर ये. हे प्रेमा, तूं आपला मुगुट व माझ्या हृदयांत जें तुझें सिंहासन आहे तेंही त्या जुलमी द्वेषाच्या स्वाधीन कर. अंतःकरणा, आतां तुझे विषतुल्य तरंग चालून तूं उलून जा. कारण द्वेष हा काळसर्प आहे."

किचा.

वरील स्थळें ह्मटलीं ह्मणजे प्रस्तुत नाटकांतील अत्युत्कृष्टांपैकीं होत. पण हीं वाचून ज्यांस आनंद होईल असे मराठी वाचक किती सांपडतील! हें नाटक असें जर रंगभूमीवर करून दाखविलें, तर लोकांचा एक दोन अंक पर्यंत तरी दम निघेल कीं नाहीं कोण जाणे! उघडच आहे. अगोदर ही तऱ्हाच मुळीं अगदीं निराळी;—विचार निराळे, कल्पना निराळ्या, वाक्यरचना निराळी; सगळेंच अपरिचित! 'ओलेंपस् पर्वत' ह्मणजे काय, 'घाऱ्या डोळ्यांची राक्षसीण' काय, आणि 'कृष्णवर्ण वैराग्य' तरी काय? मूळ ग्रंथांत या शब्दांचा अर्थ जसा तेव्हांच समजला जातो व गोड दिसतो, तसें मराठींत काय होणार? अशा ठिकाणीं भाषांतरकर्त्यांस निरुपायास्तव हातच टेकणें येतें.

दुसरें उदाहरण पहा—

" हाय हाय! काय हा अनर्थ! कोण अंदाधुंदी? शिव शिव! हे स्वतंत्रते, कोणीकडे गेलीस? पूर्वी स्वतंत्रता हा शब्द हरएक रोमन गृहस्थाच्या कानास कसा अमृतासारखा गोड लागत होता! 'रोमन गृहस्थ' ह्या पदवीचा मान मागें केवढा होता! पण हाय हाय! आतां मातीपेक्षांही कमी मोलाची ती पदवी झाली! अहो, सभासदहो, पण पुढें काय? काय हा असा काळ आला काय? अरे, काय रोमन लोकांनीं नेमलेल्या क्षुल्लक सुभेदारानें रोमन प्रांतांत इटालीच्या शेजारीं, रोमन गृहस्थास विनाकारण

बांधावें, कोरड्यांनीं मारावें, तापलेल्या लोखंडाच्या पत्र्यांनीं भाजून हाल करावे, आणि शेवटीं अपमान करून गुलामासारखें क्रुसानें खिळून जिवें मारावें ! आणि काय, त्या निरपराध मनुष्यानें दुःखानें कळवळून केलेला आक्रोश, पहाणाऱ्या लोकांच्या डोळ्यांस आलेले अश्रू, रोमन लोकांचा प्रभाव, न्याय होऊन शिक्षा होण्याचें भय, ह्यांपैकीं एकाही गोष्टीनें किंवा एकंदर ह्या सर्व गोष्टींनी त्या राक्षसाच्या क्रूरतेचा व दुष्टपणाचा प्रतिबंध होऊं नये ? तो आपल्या संपत्तीच्या मदानें व बलानें सर्वांस तुच्छ मानून स्वातंत्र्याच्या मुळावर निर्भयपणें कुऱ्हाड घालीत असतां आह्मीं सर्वांनीं उगीच बसावें असा समय आला काय ? "

अनेकविद्यामूलतत्वसंग्रह.

वरील उतारा सिसरोने वेरिसच्या विरुद्ध जें भाषण केलें त्याच्या भाषांतरांतील होय हे आमच्या वाचकांस बहुधा माहीत असेलच. हें भाषण त्याच्या सर्व भाषणांत उत्तम गणिलें आहे, आणि यांतच सिसरोचा नामांकित सारालंकार * आहे. वरील भाषांतर कसें उतरलें आहे हेंही येथें सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. असो; पण हा उतारा येथें देण्याचें कारण उघडच आहे की, त्यांत ' स्वतंत्रते ' विषयीं जो उल्लेख आहे तो इंग्रेजी न कळणाऱ्या वाचकांस बिलकूल कळणार नाहीं; तसेंच ' रोमन गृहस्थ ' या शब्दांवर जो त्यांत रोख आहे तोही त्यांस मुळींच भासणार नाहीं. हे शब्द 'रोमन सिटिझन्' याचें भाषांतर होत; पण 'भाषांतर' या शब्दाचा अर्थ जर असा घेतला की, मूळ शब्दांनीं जितका व जसा अर्थ मनांत बिंबतो तितका व तसा त्या दुसऱ्या शब्दांनीं बिंबावा तर वरील भाषांतर अगदीं व्यर्थ आहे यांत कांहीं संशय नाहीं असो; तर याप्रमाणें देशादेशाचे आचार, रीतभात, विचार, समजुती वगैरे अगदीं भिन्न असल्यामुळें तसला संबंध जेथें असतो तेथें भाषांतर होणें केवळ अशक्य होय. आणि असले संबंध काव्यांतून, नाटकांतून, कादंबऱ्यांतून वगैरे भरपूर असायाचे; तेव्हां त्यांचीं भाषांतरें अन्यभाषांत–त्यांतून विशेषतः फार दूर देशच्या भाषांत–होणें केवळ अशक्य होय.

वरील प्रतिपादनावरून सर्वांच्या ध्यानांत येईलच कीं, मिल्टन्, शेक्सपीयर्, स्कॉट् यांचे ग्रंथ इंग्रेजींत फार रमणीय आहेत ह्मणून मराठींत ते तसे होणार नाहींत. उलटे कंटाळवाणे होऊन हास्यास्पद मात्र होतील. ते वाचून व त्यांतील खुब्या नीट ध्यानांत ठेवून त्यांतील इकडे उतरण्यासारख्या ज्या असतील त्या मात्र आपल्या भाषेंत आणल्या असतां साजणार आहे.

* या अलंकाराचें इंग्रेजी नांव climax आहे. एकाहून एक बरचढ अशी मालिका रचिली असतां वरील अलंकार होतो.

११. असो; याप्रमाणें तिन्ही सद्रांचा विचार झाला. आतां भाषांतराच्या उत्कृष्टत्वाविषयीं अगदीं बरोबर असें एक प्रमाण सांगतों. तें हें कीं, ज्या ग्रंथाचें दुसऱ्या भाषेंत भाषांतर करायाचें त्याचा कर्ता तो ग्रंथ या दुसऱ्या भाषेंत आपण स्वतः कसा लिहिता हें मनांत आणावें; व त्यासारखें जेव्हां भाषांतर उतरेल तेव्हां तें अत्युत्तम झालें. हें प्रमाण बरोबर सांपडणें अर्थातच अशक्य आहे; तरी मूळ ग्रंथकाराची स्थितिरीति, स्वभाव, समजुती, विचारांचा झोंक, भाषापद्धति या सर्वांशीं दृढ परिचय झाला असतां भाषांतरांत त्याची धाटणी बरीच उतरतां येईल यांत संदेह नाहीं.

१२. आतां सरते शेवटीं एका गोष्टीविषयीं लिहून हा लांबलचक निबंध पुरा करतों प्रस्तुत मालेच्या पहिल्या अंकांत आरंभीं आम्हीं ह्मटलें होतें कीं, इंग्रेजीचें मराठींत भाषांतर करतांना कित्येकांस मोठी मुसकील पडून ते मराठी भाषेसच दोष लावतात कीं, तींत प्रौढ व खोल अर्थ व्यक्त करण्यास शब्दच नाहींत. आतां हें ह्मणणें कितपत खरें आहे याविषयीं विचार करूं. यांत पहिल्यानें हें एक लक्षांत आणलें पाहिजेच कीं, वरील मत जे देतात त्यांपैकीं या संबंधानें मत देण्यास खरोखर लायक असे किती. ही शंका मूळारंभींच येण्याचें कारण उघडच आहे कीं, हल्लीं मराठीचा अभ्यास ह्मणजे मोठ्या आस्थेनें होत असतो असें नाहीं. मुलांस लिहितां वाचतां येऊन व्याकरण, भूगोल वगैरे समजूं लागतांच इंग्रेजीचा अभ्यास जो सुरू होतो तो तो शेवटपर्यंत; मराठीकडे तादृश लक्ष देण्यास त्यांस फावतच नाहीं. व तसें करण्याचें मोठेंसें अगत्यही कधीं त्यांस पडत नाहीं. तर अशी स्थिति असल्यावर मराठी भाषेची पोंच कोंठपर्यंत आहे; प्रौढ, सरस, किंवा खोल अर्थ तिच्यानें कोठपर्यंत झेपला जाईल याची त्यांस वास्तविक कल्पना होणें अंमळ दुरापास्तच खरें! पण जेथें प्रत्युक्तीचें भय नाहीं तेथें हवी तशी वल्गना चालली जाते; व हेंच समजून वरील अभिप्राय चोहोंकडे हवा तो देतो. हें मत शिक्षकांस व भाषांतरकारांस तर खासें पथ्यावरच पडतें. कारण इंग्रेजींतील अर्थ वर्गांत समजून देतांना किंवा एखाद्या अवघड ग्रंथाचें पैशाच्या अगर लौकिकाच्या लोभानें भाषांतर करण्याचें पतकरलें असतां, जेथें जड जाऊं लागेल, तेथें आपली आयती सबब तयार आहेच;—काय करावें हो! आपली भाषा पडली फार भिकार, यापुढें इलाज नाहीं; नाहीं तर भाषांतर करण्यास काय कठीण आहे! असो; तर याप्रमाणें वरील मत कांहीं अज्ञानास्तव व कांहीं आपमतलबीपणामुळें चोहोंकडे पसरलें आहे. आमची भाषा इतक्यांतच इंग्रेजीसारख्या भाषांशीं टक्कर मारील असें आम्ही ह्मणत नाहीं,—व तितक्या उजगारीस ती कधीं तरी पोंचेल कीं नाहीं याचा संशय आहे,—पण अर्थव्यंजकता वगैरे गुण तिच्यांत फारच नेमस्तपणाचे

आहेत, किंवा मुळींच नाहींत, असें जे पुष्कळ मानतात त्यांची समजूत अगदीं गैर आहे. खरोखरी जर पाहिलें, तर मराठीस सोयी काय थोड्या आहेत ! व्यावहारिक बोलण्याच्या चालण्याच्या वगैरे भाषेस आमची साधारण भाषा पुरे आहेच; शास्त्रीय भाषेस तर संस्कृताचें अत्युत्कृष्ट साहाय्य; दरबारी, लष्करी वगैरे भाषेस फारशी व आरबी यांची मदत आहेच. इंग्लिश लोकांचा इकडे संचार होण्यापूर्वींच आमचें राष्ट्र सर्व प्रकारें पूर्णावस्थेस येऊन पोंचलें असल्यामुळें कवितेची भाषा, नेहमींच्या व्यवहाराची भाषा, दरबारी भाषा, लष्करी भाषा, व्यापाराची भाषा, न्यायमनसुब्याची भाषा, धर्मोपदेशाची भाषा, कलाकौशल्यांची भाषा, इत्यादि सर्व येथें केव्हांच ठरून गेल्या होत्या. कोणत्याही ठिकाणीं ह्मणजे आतां नवे शब्द शोधून काढले पाहिजेत असें नव्हते. एक मात्र मोठी उणीव होती खरी. ती ही कीं, गद्यग्रंथांचा मुळींच प्रघात नसल्यामुळें तो भाषेचा प्रकार इकडे बिलकूल नव्हता; व भाषेकडेही शास्त्रदृष्ट्या कोणीं लक्ष दिलें नव्हतें. ह्मणजे व्याकरण कोश वगैरेंची रचना संस्कृतांत जशी आहे तसें इकडे मुळींच कधीं झालें नाहीं.* ही उणीव प्रस्तुत सरकारानें आपल्या उदार आश्रयानें भरून टाकली ही मोठी गोष्ट केली खरी; कारण तिच्या शिवाय आमच्या भाषेच्या पूर्वींच्या अभिवृद्धीचा कांहींच उपयोग होताना. पण गद्यग्रंथांची पद्धति आतां चांगली बसून गेल्यामुळें लोकशिक्षणाचा उत्कृष्ट मार्ग तींतून निष्पन्न झाला, व भाषेच्या अभिवृद्धीसही ती पुष्कळ कारणभूत झाली. असो; तर येवढ्या स्थितीस जी भाषा अगोदरच येऊन पोंचली होती ती केवळ रानटी अवस्थेंत होती असें ह्मणतां येणार नाहीं. पण आमचे लोक स्वतःस अज्ञान व रानटी ह्मणून घेण्यास जसे अगदीं खुष आहेत, तद्वतच भाषेचीही मानहानि केल्याचें ते बिलकूल दुःख मानीत नाहींत. मराठी भाषेत अद्याप ग्रंथसंख्या फार झाली नाहीं;तरी गोष्टी, कादंबऱ्या, नाटकें, इतिहास, शास्त्रीय ग्रंथ असे प्रकार बरेच झाले आहेत; व कोण्या ग्रंथकाराची लेखणी अमुक विषयावर लिहितांना भाषेच्या कोतेपणामुळें ह्मणजे थांबली अशी हाकाक अजून कोणाच्या कानीं आली नाहीं ! असो; तेव्हां वरील आक्षेप केवळ व्यर्थ होय असें आह्मांस वाटतें.

तरी आमची भाषा इतक्यांतच पूर्णतेच्या शिखरास पोंचली आहे, किंवा कोणत्याही भाषेंतील कोणताही अर्थ मराठी भाषेंत चांगला हवा तसा नियमानें व्यक्त करतां येईलच असा व्यर्थ अभिमान तिजव-

* आम्हांस एका मित्राच्या सांगण्यावरून कळलें आहे कीं, कानडी भाषेंत संस्कृतासारखीं व्याकरणें व कोश रचलेले आहेत. हिंदुस्थानांतील विद्यमान भाषांत असा प्रकार दुसरीकडे कोठेंही असेलसा वाटत नाहीं.

द्दल आह्मी वाहात नाहीं. आमचें ह्मणणें इतकेंच आहे कीं, ती सध्यांही ग्रन्याच पक्क दशेस आली असून इंग्लिश वगैरे भाषा जशा क्रमाक्रमानें वाढत गेल्या तशी वाढत जाण्यास तीस पुष्कळ हवी तशी सोय आहे. हीमुळें कालगत्या हवा तो अर्थ त्या भाषेनें लिहितां व बोलतां येईल. आतां येवढें खरें आहे कीं, जे प्रकार इकडे कधींच नव्हते त्यांच्या संबंधाचे शब्द आमच्या भाषेंत मिळणार नाहींत. उदाहरणार्थ आलीकडील यंत्रांचे वाचक शब्द, किंवा रसायनादि ज्या शास्त्रांचा आलीकडे प्रादुर्भाव झाला त्यांची परिभाषा, हीं नवींच बनवावीं लागतात. तसेच 'लोकसत्ताक राज्य', 'सार्वजनिक सभा', 'विद्यालय', 'पुस्तकालय', 'देखावा,' 'देशाभिमानी', 'मुद्रणकला', 'बेअब्रूची फिर्याद' वगैरेही सर्व नव्याच अर्थांचे वाचक शब्द मराठींत आणावे लागले. यांत आमच्या भाषेची कमताई आहे खरी; पण हीबद्दल मराठी भाषेस दोष कोण लावील? ज्या कल्पना लोकांच्या कधीं मनांतच आल्या नाहींत त्यांचे वाचक शब्द किंवा वाक्यें त्या भाषेंत असावीं कशीं? कांहीं दिवसांपूर्वी आमच्या एका मित्रानें आम्हांस एक इंग्रेजी वाक्य देऊन त्याचें भाषांतर करण्यास सांगितलें. तें वाक्य हें:—'He sympathises with me fully in this movement.' याचें भाषांतर आह्मी कांहीं तरी सरासरी केलें; पण तें आमच्याही मनास आलें नाहीं, व त्याच्याही आलें नाहीं. पण यांत दोष कोणाचा? अर्थातूच कोणाचाच नाहीं. 'Hearth,' 'Oak,' 'Skating,' 'Aurora Borealis,' 'Swallow' वगैरे शब्दांस मराठींत प्रतिशब्द जसे सांपडणें नाहींत, तसेच 'Parliament,' 'limited monarchy,' 'Whig,' 'Tory,' 'representation,' 'popular movement' वगैरेंस तरी कसे सांपडतील? बरें, अशानें मराठीवर दरिद्रतेचें दूषण येईल काय? तिकडे कांहीं जिन्नस होतात ते इकडे होत नाहींत ह्मणून आमचा देश जसा भिकारी होत नाहीं त्याप्रमाणेंच तिकडील कांहीं कल्पना व विचार इकडच्या भाषांस मुळींच माहीत नसले म्हणून या भिकारच ठरल्या असेंही पण होत नाहीं. असो; तर अशा आक्षेपांत कांहीं जीव नाहीं; व ज्यांस आपल्या भाषेचा अजून अभिमान वाटत असेल व तिचें हित करण्याची बुद्धि असेल त्यांनीं असल्या पोकळ पांडित्यास अगदीं जुमानू नये. शिवाय आमच्या वरील मित्रांनींही ही मोठी गोष्ट ध्यानांत वागविली पाहिजे कीं, भाषा जी प्रगल्भ दशेस चढते ती केवळ सृष्टिनियमानुसारानेंच चढते असें नाहीं; म्हणजे प्राणी किंवा वनस्पति यांची वाढ जशी नेमानें व्हावयाचीच, तशी कांहीं भाषेची गोष्ट नाहीं. तिची अभिवृद्धि मुख्यतः मनुष्यप्रयत्नाधीनच आहे. तर ग्रंथकारांनीं भाषेच्या भिकारपणाचें रडगाणें गाणें म्हणजे त्यांसच पुष्कळ

अशीं लज्जास्पद आहे. याखेरीज दुसरी उत्साह येण्यासारखीही ही गोष्ट आहे कीं, भाषा भिकार असतां तींत चांगली ग्रंथरचना करण्यांत जितकें भूषण आहे, तितकें ती अगोदरच चांगली असतां करण्यांत मुळींच नाहीं. यास्तव आमच्या भाषेच्या सध्यांच्या वाईट मानलेल्या स्थितींतही जे ग्रंथकार परिश्रम करून मनोरम ग्रंथ रचतील त्यांची वाहवा आलीकडील मोठे नामांकित म्हणून मोडले जाणारे जे इंग्रेज ग्रंथकार त्यांच्याहूनही अधिक होईल हें उघडच आहे!

निबंधमाला,—वर्ष १ लें.

या पुस्तकाचें आज पहिलें वर्ष संपलें. यास्तव या प्रसंगीं कांहीं विचार प्रदर्शित केल्यावांचून राहवत नाहीं. पहिल्यानें संपूर्ण विश्वाचें सूत्र चालवणारा जो परमेश्वर, ज्याच्या कृपेशिवाय सर्व मनुष्यप्रयत्न व्यर्थ होत, त्यास आह्मी मनोभावानें कृतज्ञतापूर्वक नमनें करतों; आणि आमच्या कृत्यास यश येण्याकरतां त्याचा प्रसाद मागतों. संपत आलेल्या वर्षाच्या आरंभीं जेव्हां सदर्हू मासिक पुस्तक काढण्याचें आम्हीं मनांत आणलें, तेव्हां येवढें काम कसें निभेल, त्यास लोकांचा आश्रय कसा मिळेल, वगैरे गोष्टी वरचेवर मनांत येऊन आम्हांस मोठा धाक वाटत होता. पण जगदीशाच्या सत्तेनें त्याचा बराच निभाव लागला हें पाहून आह्मांस जो संतोष वाटतो आहे त्याचा येथें उल्लेख केल्यावांचून राहवत नाहीं. असो; या ठिकाणीं प्रस्तुत पुस्तकास ज्यांनीं आपण होऊन आपला आश्रय दिला त्यांचेही आभार आम्हीं मनःपूर्वक मानतों.

पुस्तककर्त्यास, किंबहुना कोणत्याही मनुष्यास, आपल्या स्वतःविषयीं बोलणें म्हणजे मोठी पंचाईत असते. कारण तसें करण्याचें बीज अहंकारच होय असें सामान्यतः लोक समजतात. तरी तसें केल्यावांचून परिणाम नाहीं असे पुष्कळ वेळां मनुष्यास प्रसंग येतात. तसें तो न करील तर त्याच्याविषयीं लोकांचे कधीं कधीं जे भलतेच ग्रह झालेले असतात ते तसेच राहून ते दिवसेंदिवस अधिकाधिकच दृढ होत जातील. यास्तव प्रस्तुत मालेच्या पांचव्या अंकाच्या शेवटीं आम्हीं स्वतःविषयीं कांहीं मजकूर लिहिला होता. तसाच आतां वर्षाच्या अखेरच्या या संधीस कांहीं लिहिणें अवश्यं वाटून तो लिहितों.

जगाची रीत ज्यानें यत्किंचित्‌ही पाहिली असेल त्यास अर्थात्‌च कळून येणारें आहे कीं, मनुष्यामनुष्यांत, रूप, स्वर, बोलण्याचालण्याची ढब वगैरे गोष्टींत जसा फरक नेहमीं दृष्टीस पडतोच त्याचप्रमाणें स्वभाव, रुचि, समजूत यांतही नेहमीं तो असायाचाच. यास्तव एका मनुष्यास जी गोष्ट चांगली वाटते तीच दुसऱ्यास त्याच्या विपरीत वाटल्यास कांहीं नवल नाहीं. याप्रमाणेंच सगळ्यांचें ज्ञानही वस्तुगत्याच सारखें नसल्यामुळें लोकांच्या

समजुतींतही परस्पर फेर पडल्यास मोठी विलक्षण गोष्ट झाली असें ह्मणतां येत नाहीं. हा प्रकार जोंपर्यंत मनुष्याचें मन सध्यां आहे असेंच राहील तोंपर्यंत अर्थातच चालणारा आहे. यास्तव सुज्ञ जे असतात त्यांस दुसऱ्यांच्या मतविरोधाचें कधीं आश्चर्य वाटत नाहीं व रागही येत नाहीं; कां कीं, मानवी स्वभावाचा हा धर्मच होय. असें समजून ते आपला ज्या विषयावर मतभेद पडत असेल त्याची वाटाघाट करण्याकरतां एकत्र जमतात, आणि सत्यैकनिष्ट बुद्धीनें व शांत मनानें खरें खोटें निवडतात. जेथें असा साफ निर्णय झाला तेथें जो हटतो तो आपल्या पराभवाचें किमपि दुःख न मानतां सत्याचा लाभ झाला यावरच नजर देऊन आपणास जिंकणाराचीही प्रशंसाच करतो ; असो तर शहाण्या व सालस लोकांची चाल अशी आहे. पण ही जगांत कितपतशी दृष्टीस पडते याचा शोध जो करूं जाईल त्याची खात्री होऊन जाईल कीं, तिची अपेक्षा व अभाव हीं परस्परांशीं सम आहेत: ह्मणजे जगाचें कल्याण होण्यास तिची आवश्यकता जेवढी मोठी आहे तितकाच मोठा तिचा जगांत अभावही पण आहे. ही मनाची शांत वृत्ति व सत्यप्रीति यांचें मान विद्वत्तेवर नाहीं हें तर काय, पण पुष्कळ ठिकाणीं जितकी जितकी विद्वत्ता अधिक तितका तितका वरच्या उलट गुणांचा मात्र पगडा मनुष्यावर झालेला दृष्टीस पडतो. अशाविषयींचीं उदाहरणें मागील काळचीं व हल्लींच्या काळचींही पुष्कळ देतां येतील.असो; पण त्यांशीं आम्हांला गरज नाहीं. त्याच्या विरुद्ध मात्र एक उत्कृष्ट उदाहरण आमच्या वाचकांच्या प्रत्ययार्थ आह्मीं येथें सांगतों. मेकॉले व मिल्ल साहेब यांची ओळख आमचे वाचक विसरले नसतीलच. या दोघां साहेबांचा सुमारें चाळीस वर्षांमागें मोठा वाद लागला होता; आणि खरोखर पाहतां हिंदुस्थानाचा द्वेष किंवा तिरस्कार असे कांहीं थोडे विषय खेरीज करून या दोघांचा ज्यांवर मिलाफ व्हावा असे थोडेच विषय होते ! असो; हा वाद मिल्लच्या एका राज्यप्रकरणीं निबंधावरून उत्पन्न झाला. यांत मेकॉले साहेबांनीं आपल्या प्रतिपक्षाची आपल्या नेहमीच्या चालीप्रमाणें * वाजवीपेक्षां फाजील शोभा अगोदर खूपच केली;

* मेकाले साहेबांवर जी आम्हीं टीका केली तिला एकगा अक्षरानेंही उत्तर देण्याची पेषाईत न करतां आमच्या ख्रिस्ती बंधूंनीं आम्हांवर नुसती शिव्यांची मात्र फेर झाडली ! पण ते एकाद्या साधारण प्रतीच्या विद्वान् साहेबांस—कारण हिंदूचें तसें वजन पडावयाचें नाहीं—जर पुसतील तर त्यांस कळून येईल कीं, मेकॉले साहेबांचें जें त्यांस परमस येवढें वाटतें तसें कोणीही सध्यां मानीत नाहीं ! कित्येकांनीं त्यांची योग्यता तर फारच थोडी धरली आहे. असो, एकंदरींत आमच्या वरील साहेबांची फुगवून लिहिण्याचा खोड फार खरी. त्यांच्या प्रसिद्ध निबंधांतच कित्येक ठिकाणीं त्यांनीं स्वतःच मूळचा मजकूर फिरवून घातलेला आढळतो.

पण पुढें त्यांचें त्यांसच वाईट वाटून येवढ्या थोर ग्रंथकाराशीं आपण फार गैर रीतीनें वागलों असें त्यांनीं कबूल केलें. त्यांतून प्रकृत प्रसंगीं विशेष सांगण्यासारखें काय कीं, पुढें लौकरच दोघांचा जो परस्पर स्नेह जमला तो आमरणांत राहिला ! तर याचें नांव खरा थोरपणा व सौजन्य ! हें सामान्यतः सर्व मनुष्यांस, व विशेषतः जे साधारण लोकांपेक्षां आपण विशेष ज्ञानसंपन्न म्हणून मिरवितात अशा वर्तमानपत्रकर्त्यांस, पुस्तककर्त्यांस व ग्रंथकारांस तर फारच उचित होय !

वरील लेखाचा रोंख आमच्या मर्मज्ञ वाचकांच्या ध्यानांत आला असेलच. तो आह्मीही येथें विशेष स्पष्टतेनें सांगतों. आज एक वर्षभर आमच्या पुस्तकांतून जे विचार प्रदर्शित होत गेले ते सर्व लोकांस सारखे मान्य झाले नाहींत. कित्येकांस तर ते अत्यंत दुःसह होऊन त्यांचें आह्मीं शत्रुत्व मात्र संपादन केलें हें आह्मी पक्कें जाणतों. तरी ज्याअर्थी हें पुस्तक सुरू करण्याचा उद्देश अर्थप्राप्ति किंवा कोणाचें आर्जव करणें हा बिलकूल नव्हता, त्या अर्थी वरील दोन्ही गोष्टींची आम्ही काडी इतकीही पर्वा करीत नाहीं. आजपर्यंत आमच्या देशाच्या हरएक गोष्टींविषयीं—आमच्या विद्येविषयीं, स्वभावाविषयीं, आचाराविषयीं, धर्माविषयीं, भाषांविषयीं, कवितेविषयीं, वगैरे, ज्या लोकांच्या समजुती ठरून गेल्या होत्या त्यांपैकीं कित्येक आह्मीं निःशंकपणें खोडून टाकून खोट्या ठरविल्या आहेत. तरी असें करतांना आह्मीं कोणास विनाकारण दुखविलें आहे, किंवा कोणाची खरी योग्यता न ओळखतां मानहानि केली आहे असें आह्मांस वाटत नाहीं. तसेंच लोकांच्या समजुतींच्या विरुद्ध उगीच डौलानें केवळ लिहावयाचें असेंही आमच्या हातून घडल्याचें आम्हांस माहीत नाहीं. तर आमच्या बुद्धीनें जें जें आह्मांस खरें भासलें व ज्याच्या सत्यत्वाविषयीं आम्हांस स्वतः संशय उरला नाहीं, तें तें कितीही लोकमतविरुद्ध असलें तरी आमच्या सुज्ञ व निःपक्षपात वाचकांस आह्मीं प्रमाणासहित सादर केलें. तसेंच पहिल्या दोन अंकाच्या शेवटीं ज्या आह्मीं कांहीं सूचना केल्या होत्या त्याप्रमाणें आमच्या आक्षेपकांस आह्मीं उत्तरें देऊन योग्य वाटला तेवढा त्यांचा मजकूर ग्रहण केला.

सदरहू पुस्तकाविषयीं कितीकांच्या ज्या कल्पना झाल्या आहेत त्यांचें आह्मांस मोठें नवल वाटतें. या पुस्तकाचा उद्देश ज्याला त्यास शिव्या याव्या, ज्याची त्याची फजीति करावी, एवढाच पुष्कळांच्या मतें आहे. इंग्लिश लोक, नवीन, विद्वान् मोठमोठे ग्रंथकार वगैरेंची मानहानि करून आपली प्रतिष्ठा मिरवावी इतकाच या लिहिणाराचा उद्देश आहे असें कित्येकांचें मत आह्मांस समजलें आहे. आमचे खिस्ती बंधु ‘ ज्ञानोदय ’ महाराज यां-

नीं तर आह्मांवर मोठाच कडाका उठवून राजद्रोहही ते आह्मांवर शाबीत करूं पाहत आहेत.* या सर्व गोष्टींवरून वरील लोकांस मराठी फार उत्कृष्ट समजतें, ग्रंथ वाचणें तो ते फार लक्ष लावून वाचतात, व त्यांची विचारशक्तिही मोठीच जाज्वल असावी. याविषयीं आह्मांस बिलकूल संशय उरला नाहीं! इंग्रेज लोक ह्मणजे केवळ देवमाणसें, हिंदु ह्मणजे कृमिकीटकांहून नीच; जेवढें जेवढें म्हणून उत्कृष्ट मनानें कल्पितां येईल किंवा भाषेनें व्यक्त करितां येईल तेवढ्याचें आगर युरोपखंड, व त्यांतून इंग्लंड देश, वरच्याच्या अगदीं जें जें उलट त्याची भरपूर भरती वरील विचाऱ्या ए-

---

* 'ज्ञानोदय' महाराजांस आमच्या 'पुस्तकरूप पिल्ला'नें काय शिकवावें म्हणा; पण पोरपणचा अनिवारपणा कांहीं अधिक आहे! आमचें मूळचें वाक्य 'सैन्यासहवर्तमान धांवणारा परवांचा शूर' हें बरोबर न वाटून आमच्या वयोवृद्ध व ज्ञानवृद्ध बंधूनें त्याच्या जागीं 'खरें पाहिलें असता चुकांडचा (?) देत पळणारा' असा शोध घातला. याप्रमाणें मूळवाक्याचें राजद्रोहार्थकत्व मोडून त्याच्या अंगीं खरी राजनिष्ठा आमच्या बंधूनें आणली. ही त्यांची आपल्या धाकट्या भावंडाविषयीं ममता पाहून आम्हांस खरोखर मोठा संतोष वाटतो. तरी पुढील वाक्यांकडे आमच्या प्रिय बंधूंनीं आपली ज्ञानदृष्टि अंमळ फेंकावी अशी त्यांस विनंति आहे:—

वरील मजकूर वाचून आमच्या राजनिष्ठ बंधूची खात्री होईल कीं, निबंधमाला कर्त्यापूर्वी पुष्कळांनीं 'महादुष्ट बंडवाल्यांची प्रशंसा' केली आहे.

"Tantia Topee fought to the last ... ... This able general, *whose movements Russell's graphic pen compared to forked lightening*, and who led our troops so many weary marches—crossing the Nerbudda to and fro, passing between our columns, behind them, and before them, traversing mountains, ravines, valleys, swamps, and marching for weeks together thirty and forty miles a day—was a comely well-made Brahmin, fifty years of age, with a large finely-shaped head, piercing black eyes, sharply-arched grey eyebrows, and an abundant head of grey hair with whiskers, beard, and moustache of the same colour. When apprehended and heavily ironed, he was quite calm—said he wanted no trial, and expected nothing but death. Only he wished that it might be speedy, and that his captive family might not be made to suffer on his account. He was tried by court-martial and hanged."——Martin's British India—PP. 80—1.

शियाखंडांत, व विशेषतः आमच्या हतभाग्य हिंदुस्थानांत; खरा धर्म म्हटला म्हणजे सिनिया पर्वताच्या शिखरावर विजा चमकताहेत, मेघ गडगडताहेत, अशा थाटांत जो प्रगट झाला तो, निवळ थोतांड म्हटला म्हणजे ब्रह्मदेवाच्या चारी मुखांतून जो निघाला तो; विद्वत्त्व, शूरत्व, सुशीलत्व वगैरे सर्व गोऱ्या कातड्याकडे, काळ्याच्या बिचाऱ्याच्या माथीं मात्र मूर्खत्व, भीरुत्व, क्रूरत्व हें ब्रह्मदेवानेंच जन्मकाळीं बांधलेलें;—फार तर काय, पण 'ज्ञानोदय' महाराज 'बुद्धिमांद्यता,' 'सौजन्यता' असे, पाणिनीस एकीकडे गुंडाळून ठेवणारे प्रयोग करूनही अत्यंत 'परिपक्क पंडित,' आणि 'निबंधमाले'चा कर्ता बिचारा 'अपक्क,' 'अर्धकच्चा', ! असो; भाग्य आमच्या देशाचें !— तर अशीं उत्कृष्ट मतें ज्यांचीं आज वीस पंचवीस वर्षे कायम बनून गेलीं त्यांस त्यांचें अकस्मात् झालेलें खंडण कसें पाहवेल ! मेकालें, मिल्ल, अशा जगद्विख्यात ग्रंथकारांवरही जो 'आपली क्षुद्र लेखणी उचलतो' तो महा मूर्ख कसा नव्हे ! इंग्रेज लोकांनीं त्याच्या देशावर जन्मोजन्मींही न फिटणारे जे असंख्य उपकार करून ठेवले आहेत ते न जाणतां जो प्रत्येक इंग्रेजास प्रतिख्रिस्त मानीत नाहीं; ख्रिस्ती धर्म खरा, हिंदु धर्म खोटा अशी ज्याची अजून खात्री झाली नाहीं; पाठीवर घाव घेऊन तकट पळालेला इंग्रजी सोजरही आमच्या बाजीरावापेक्षां, रणजितसिंगापेक्षां शतपट अधिक शूर असें ज्यास भासत नाहीं; ज्याची पूर्वजप्रीति इंग्रेजी ज्ञानानें नष्ट होत नाहीं; महाराणीचे ठायींच्या राजनिष्टेचा आणि आपल्या देशच्या शूरांच्या वर्णनाचा केवढा जबरदस्त विरोध आहे तो ज्यास दिसत नाहीं;—तो केवढा नष्ट, केवढा कृतघ्न तरी !! असो; एकंदरींत 'ज्ञानोदय' प्रभृति आमच्या प्रतिपक्ष्यांस आमचें इतकेंच सांगणें आहे कीं, जेव्हां 'सेरीज् ऑफ् लेसन्स,' 'मरेज् इंडिया' हीं पुस्तकें म्हणजे इंग्रेजी विद्येचें शिखर होतीं; म्याट्रिक्युलेशन परीक्षा उतरली म्हणजे त्या उतरणारास आज मी काय ब्रह्मदेवच झालों असें वाटावें; रस्त्यानें जाणाऱ्या एखाद्या सोजरासही बडासाहेब समजून लोक कौतुकानें त्यास पाहण्यास धांवत; दयाळू इंग्रेज सरकार म्हणजे रयतेचे केवळ मायबाप,—नागपूरवाल्यास, लखनौवाल्यास लॉर्ड डालहौसी साहेबांनीं जें नागविलें तें केवळ आमच्या हिताकरतां,—परवां मेजवान्यांवर जो कोणाच्या कधीं स्वप्नींही न आलेला कर आमच्या सरकारानें बसविला होता तो आम्हांस मितभोजी, मितव्ययी करण्याकरितां,—आम्हांस शहाणे करून व आमच्या देशाचें आधिपत्य देऊन इंग्रेज लोक आम्हांस सरते शेवटीं रामराम करून परत निजधामास जाणार; अशी बोंडल्यानें दूध पिण्याची स्थिति मागेंच निघून गेली ! त्या काळांत व सध्याच्यांत विवेच्या,

धर्माच्या, सरकारच्या वगैरे ,संबंधानें पुष्कळच फेरफार झाला आहे. तेव्हां जेथें म्याट्रिक्युलेशन होती तेथें सध्यां बी. ए. ची परीक्षा झाली आहे; त्या वेळेस जीं अत्युत्कृष्ट ह्मणून पत्रें चालत असत तितपत आतां अगदीं सामान्य प्रतीचीं चालतात; त्या वेळेस जे ज्ञानाकिरण शिखराशिखरांवर असत ते आतां अगदीं पायथ्यापर्यंत पोंचले आहेत. धर्माच्या संबंधानें तरी तसेंच. त्या वेळेसही इंग्रेजी ज्ञानानें हिंदु धर्मास हळु हळु धक्का पोंचूं लागला होता खरा; पण मिशनरी लोकांच्या इच्छेप्रमाणें ख्रिस्ती धर्मास त्या धक्क्याच्या योगानें बळकटी आली असें मात्र घडलें नाहीं. जी बुद्धीची प्रखरता हिंदु धर्मास अपायकारक झाली तीच ख्रिस्ती धर्मासही तितकीच झाली. उघडच आहे, तुकाराम देहासकट वैकुंठास गेला ही गोष्ट खोटी ठरवून जर तोच मिशनरी ख्रिस्ताविषयीं तीच गोष्ट सांगूं लागला, तर कोण ऐकेल ? शेषाच्या मस्तकावर पृथ्वी आहे हें धडधडीत खोटें आहे ह्मणून ज्यानें टाकून दिलें तो किड्यांनीं खाऊन टाकलेलें शरीर पुनरुत्थानाच्या दिवशीं पुनः उठेल हें कसें खरें मानील ! असो; सरकारच्या संबंधानेंही लोकांच्या समजुतींत किती फेर पडला आहे तो सर्वांस माहीत आहेच. तर याप्रमाणें गेल्या वीस पंचवीस वर्षांत जें स्थित्यंतर झालें आहे तें आमच्या आक्षेपकांनीं पूर्णपणें लक्षांत आणावें. मेकॉले, मिल्ल वगैरेंच्या तोंडून जें जें निघेल तें ब्रह्मवाक्य, बैबल ह्मणजे सर्व जगास शिरसावंद्य, इंग्रेज लोक ह्मणजे सारे देवाचे अवतार, मिशनरी ह्मणजे केवळ ज्ञानसागर व सत्यमूर्ति, इत्यादि भावना जर आमच्या लोकांच्या मनांत पूर्ण बिंबवायाच्या होत्या तर त्यास एक मात्र खासा उपाय होता. तो अर्थातच लोकशिक्षणाची बंदी. लोकांस जर पूर्वीप्रमाणें अज्ञान ठेवले असते, किंवा 'सेरीज् ऑफ लेसन्स' येथवरच त्यांची गति असें जर केलें असतें, तर ख्रिस्ती धर्मावर ज्यांचा पूर्ण निर्धार, महाराणी साहेबांचे ठायीं ज्यांची अपार राजनिष्ठा, आणि सगळ्या इंग्रेजी ग्रंथकारांचे पुरे निःसीम भक्त, अशा आमच्या 'ज्ञानोदय' महाराजांचा क्रोधाग्नि येवढा भडकला नसता! पण आतां काय ? मसलत पहिल्यानेंच चुकली ती चुकली ! *

* हा अनर्थ चाळीस वर्षांपूर्वींच मेकॉलेसारख्यांच्या मनांत येऊन चुकला. वरील थोर साहेबानें 'हिंदुस्थानची राज्यरीति' या विषयावर जें पार्लमेंटांत भाषण केलें त्यांत म्हटलें:—

" Are we to keep the people of India ignorant in order that

(पुढें चालू.)

असो; हा मजकूर आमच्या पूर्वसंकल्पापेक्षां पुष्कळ वाढला; पण आमच्या पुस्तकाचे खरे उद्देश आमच्या वाचकांस पुनः एकवार कळवावे, व त्याविषयीं भलभलते ग्रह जे कित्येकांचे झाले आहेत ते काढण्याचा यत्न करावा, या हेतूनें येवढा विस्तार करावा लागला. आतां सरते शेवटीं पुनः थोडक्यांत एकंदर सारांश सांगतों कीं, इंग्रेज सरकारानें आमचें हित किती केलें आहे; त्या लोकांची विद्वत्ता, नीति, थोरपणा, सौजन्य हें केवढें आहे; मेकॉलेसारख्या महाविख्यात ग्रंथकारांचे एकंदर जगावर व विशेषतः आमच्या देशावर केवढे उपकार आहेत; वगैरे सर्व आह्मी पूर्णपणें जाणत आहों. फार तर काय, पण खिस्ती धर्मांत, तद्धर्मी लोकांत, व त्यांच्या पुस्तकांत ज्या कित्येक चांगल्या गोष्टी आहेत त्यांसही आम्ही मनापासून मान देतों. व अशा विषयांचे उल्लेख आमच्या पुस्तकांत जागोजाग सांपडतील. पण इंग्रेज सरकार शहाणें म्हणून पूर्वीचें सर्व प्रकारें वेडगळ; इंग्रेज लोक विद्वान्, शूर, सुशील म्हणून आमचे लोक मूर्ख, भित्रे, व दुःशील; इंग्रेजांची कविता, शास्त्रें, कला वगैरे उत्कृष्ट, म्हणून आमची सर्व अर्थातूच त्याच्या उलट; खिस्ती धर्मात कांहीं चांगल्या गोष्टी आहेत ह्मणून आमचा अत्यंत नीच; हल्लींच्या सरकारानें पुष्कळ चांगल्या गोष्टी केल्या आहेत म्हणून तें जें जें करील तें वंद्यच; मेकॉले वगैरे ग्रंथकारांची विद्वत्ता मोठी, म्हणून त्यांचे ग्रंथ सर्वथा निर्दोष; असें मात्र आम्ही कधीं कबूल करणार नाहीं. आणि ज्याला लेशमात्र म्हणून ज्ञान आहे तोही कधीं करणार नाहीं. या जगांत पूर्णावस्थेस पावलेलें कांहींच नाहीं, सर्वांत कांहींना कांहीं तरी दोष आहेतच; यास्तव केवळ स्तुति किंवा केवळ निंदा हीं कशासच शोभत नाहींत. इंग्रेज जसे देव नव्हेत, तसेच आम्हीही पशु किंवा राक्षस नाहीं. दोघांतही गुणदोष आहेतच आहेत; आणि त्यांविषयीं वाटाघाट करण्याचा अधिकार इंग्रेज ग्रंथकारांस जसा आहे तसाच तो आम्हांसही पण आहे. तो चालवणें ही आमच्या 'ज्ञानोदय' कर्त्यांच्या मतें कृतघ्नता व राजद्रोहबुद्धि होय; पण आम्हांस तसें वाटत नाहीं.

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

we may keep them submissive? Or do we think that we can give them knowledge without awakening ambition? Or do we mean to awake ambition and to provide it with no legitimate vent? Who will answer any of these questions in the affirmative?——

आम्हांस तर असें वाटतें, कीं, आमचे खरे गुण व इंग्रेजांचे खरे दोष प्रकट केले असतां ते आमच्या रेवरेंड बंधूंस व इतर हेकटखोर लोकांस न आवडोत, पण ज्यांस सत्यप्रीति आहे अशा कित्येक थोर इंग्रेजांस ते फार पसंत पडतील; व द्रोणाचार्यानें अर्जुनाचे प्रणामबाण (येथें आमच्या पाद्री बंधूंची क्षमाच मागितली पाहिजे!) जसे प्रेमानें ग्रहण केले, तसेच आमचे वाग्बाणही त्यांस फार प्रेमळ लाग-तील अशी आमची खात्री आहे! तसेंच प्रस्तुत सरकारच्या राज्यरीतीं-तील दोष आम्हीं दाखवून दिले असतां तें रागावेल याची शंकाच नको; तें इतकें मूर्ख आहेसें आमच्या खिस्ती बंधूच्या महावचनप्रामा-ण्यावरूनही आमचें मन घेत नाहीं. येवढ्या तेवढ्या लेखावरून तें रागावत नाहीं हें तर काय, पण रयतेच्या गाऱ्हाणीं व शिव्या आपणास ऐकवण्याकरतांच खुद्द एका स्वतंत्र कामगाराची नेमणूक आहे. हें नीट न समजून आमच्या बंधूनें आम्हांस बागुलबोवा दाखविण्याची जी न-वीनच शक्कल काढली आहे तिचें आह्मांस फार हसूं येतें. असो; तर एकंदरींत निःपक्षपातपणानें खरा जो मजकूर आम्हांस वाटेल तो आ-ह्मी अवश्य लिहिणार; मग तो कोणास आवडो, कोणास न आवडो! 'सन्यास मरण नाहीं' ही आमच्या भाषेंतील उत्कृष्ट ह्मण आम्हांस सर्वथैव मान्य होय!

लोकभ्रम.

सांगों जाणति शकुन भूतभविष्यवर्तमान ।
त्यांचा आम्हांसि कंटाळा पाहों नावडती डोळां ॥

तुकाराम.

अंक १३.—(१) विषयोपक्षेप. (२) भुतेंखेतें. (३) त्यांविषयीं लोकांच्या क-ल्पना. (४) त्यांचें अस्तित्व. (५) अंधार व ओसाड जागा यांची आवड. (६) दुसरे प्रत्यय.

१. या निबंधांत आपल्या लोकांत आज फार दिवसांपासून जीं कित्येक खुळें माजलीं आहेत त्यांविषयीं लिहावयाचें आहे. हीं खुळें ह्मणजे भुतेंखेतें, शकुन, मंत्र, ग्रहांचे शुभाशुभ योग, दैव, नवस, कि-मया, रमल इत्यादि होत. यांवर बहुतेक लोकांचा विश्वास असल्या-मुळें लबाडांस फावून लोकांचें फार नुकसान होतें. एक तर हे सर्व नि-वळ भ्रांतीचे प्रकार असल्यामुळें हे मनास जडले असतां त्यास क्षीणत्व येतें. शिवाय काळाचा, श्रमाचा व पैशाचा विनाकारण खर्च होतो. असो, तर याविषयीं आतां क्रमाक्रमानें विचार करूं.

३. पहिल्यानें भुतेंखेतें. अगदीं प्राचीन काळापासून मनुष्यमात्राचा असा एक समज होऊन गेला आहे कीं, मनुष्याचे मरणसमयीं त्याचे दोन भाग जे चित् आणि जड, ह्मणजे आत्मा आणि शरीर, यांचा जो वियोग होतो तो झाल्यानंतरही ज्या ठिकाणीं मेलेल्या माणसाची आशा गुंतून राहिली असते तेथें त्याचा आत्मा पिशाचरूपानें भ्रमण करतो. हा समज मनुष्यमात्राच्या मनास बहुधा खिळून गेला आहे; इतका कीं, ज्यानें अशा प्रकारच्या कांहीं तरी गोष्टी ऐकल्या नाहींत असा साऱ्या पृथ्वीवर एकही मनुष्य सांपडायाचा नाहीं. आडिसननें * एके ठिकाणीं मौजेनें ह्मटलें आहे, कीं 'ज्यांत भूत नाहीं असें इंग्लंडांत एकही गांव किंवा खेडें नाहीं;' हेंच त्याचें ह्मणणें पृथ्वीवरील एकंदर शहरांस, गांवांस, व खेड्यांसही लागेल. आमच्याच देशांत भुतें, समंध, ब्रह्मसमंध, हाडळी, डाकिणी, मुंजे, पैशाच्या डर्ऱ्यावर बसलेले रक्षक नाग, यांविषयीं लोकांनीं सांगितलेल्या गोष्टी कोणीं ऐकल्या नाहींत ? तसेंच अमुक अमुक वाड्यांत समंध आहे, तो कोणास आंत नांदूं देत नाहीं, अशा प्रकारच्या लोकवार्तांवरून ओसाड पडलेलीं ठिकाणेंही कोणास माहीत नाहींत ? पण पिशाचादिकांचा मुख्य आखाडा म्हटला ह्मणजे मसणवटींत. तेथें त्यांच्या क्रीडा, चेष्टा, वेताळाची स्वारी † वगैरे सर्व यथास्थित दृष्टीस पडायाचें ! भवभूतीच्या 'मालतीमाधव' नाटकाच्या पांचव्या अंकाच्या आरंभीं हा सर्व प्रकार फार उत्कृष्ट रीतीनें वर्णिलेला आहे. तो आमच्या असंस्कृतज्ञ वाचकांसही त्या नाटकाच्या मराठी भाषांतरांत वाचतां येईल. असो; तर स्मशान हें पिशाचादिकांचें मुख्य वसतिस्थान. याचें कारणही उघडच आहे, कीं सारीं प्रेतकर्में तेथेंच होत असल्यामुळें त्या स्थलाच्या दर्शनानें किंवा स्म-

* आडिसनच्या 'स्पेक्टेटर' मध्यें प्रकृत विषयावर एक शानदार निबंध आहे तो आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस माहीत असेलच.

† हा प्रकाश मसणवटींत, रानांतील दलदलींत वगैरे दिसतो. याचें कारण अजून बरोबर समजलें नाहीं. प्राण्यांचीं शरीरें व वनस्पति हीं कुजत पडलीं असत त्यांतून निघणारा एकादा ज्वालाग्राही वायु (ग्यास) हा असावा असें म्हणतात. याची मौज अशी सांगतात कीं, यांत पुष्कळ ज्योति हवेंत तरंगताहेतशा दिसून त्यांच्या जवळ जसजसें जावें तसतशा त्या दूर दूर जातात. हा प्रकार मनुष्य चालूं लागला असतां मध्यरात्रीच्या निश्चल हवेंत त्याच्या चालण्यानें ज्या लाटा होतात त्यांच्या योगानें होतो. याचें ल्याटिन नांव 'इग्निस् फ्याटयूई' [फसवणारा प्रकाश] असें आहे. इंग्रेजींतील तर मराठींतल्यासारखींच आहेत:—'विल् आफ् दि बिस्प्', 'जाक् विथ् दि लांटर्न्' [कोलीत किंवा कंदील घेतलेला बोवा] !

रणानें दुसरी कल्पना मनांत येतच नाहीं. ह्यास्तवच कोणास भुतें दाखवावयाचीं असतां देवरुखे, बीरमंत्री वगैरे लुचे लोक भोळ्या लोकांस तेथंच नेऊन फसवितात. भुतें दिवसां दिसायाचीं नाहींत, तीं रात्रीं मात्र दिसायाचीं; त्यांतून काळोख्या रात्रीं, विशेषतः अवसेस; हे समज लोकांचे आयतेच ठरले असल्यामुळें त्यांच्या पथ्यावर फार पडतात. कां कीं, काळोख्या रात्रीं अंधारांत भुतें दाखविण्याची तयारी त्यांस सर्व अगोदर कोणास न कळतां करतां येते. ती तयारी म्हटली म्हणजे अर्थात्‌च जिवंत आशाळभूत भूतें तेथें अगोदर नेऊन ठेवून त्यांच्याकडून खऱ्या भुतांच्या सर्व चेष्टा करून दाखवायाच्या. त्यांतून तो भूतवाला पाहणारास दूर उभें करून ताकीद देत असतो कीं, पहा, जर जवळ जाल तर भूत गचाडी धरील ! याप्रमाणें त्यांचे सर्व काव अगोदर पासून बनवलेले असतात. पण त्यांतूनही जर तसाच कोणी वस्ताद भेटला, तर वेळेनसार त्यांची फजीतीही होते. असो; याप्रमाणेंच कोणास मंत्रसाधन करून घेणें असतां तेंही स्मशानावांचून होत नाहीं.* कोणी नादिष्ट लोक गारुड्याच्या मागें लागले असतां तो त्यांस मध्यानरात्रीं मसणवटींत फिरवतो, आणि पुरलेल्या व जाळलेल्या माणसांच्या कवट्या हाडें वगैरे जमा करण्याच्या नादीं लावून त्यांस वरचेवर भूलथापा देत असतो. शेवटीं यांपासून आतां ज्यास्त कांहीं लभ्य नाहीं असें पाहून एकादे दिवशीं निसटून जातो ह्मणजे झालें. असो; तर या सारख्या अनेक प्रकारांनीं 'दुनिया झुकती है' या ह्मणीप्रमाणें भोळ्या लोकांवर लबाडांचा चरितार्थ चालत आहे.

३. आत. भूतांविषयीं वगैरे लोकांच्या ज्या अनेक कल्पना आहेत त्यांतील तथ्य पाहूं. पहिल्यानें त्यांचें अस्तित्व, म्हणजे तीं आहेत कीं नाहींत याविषयीं.

४ कोणत्याही गोष्टीच्या खरेपणाविषयीं खात्री होण्यास तीन प्रकार लागतात. एक तिची स्वतःची संभाव्यता; दुसरें प्रत्यक्ष प्रमाण, तिसरें विश्वासपात्र मनुष्याचें भाषण किंवा लेख. आतां भुतंखेतें दृष्टीस पडणें हें संभवतें कीं नाहीं याचा अगोदर विचार करूं. भूत ह्मणजे काय याची जर कल्पना मनांत आणली तर ती अर्थात्‌हीच कीं, शरीरास सो-

---

* भर्तृहरीनें लिहिलें आहे:—

'मंत्राराधनतत्परेण मनसा नीताः स्मशाने निशाः'

(मंत्राराधन करण्याच्या हेतूनें रात्रीं मसणवटींत हिंडलों)

यावरून स्पष्ट दिसतें कीं, जगांतील सर्व प्रकारचे अनुभव घेऊन हा कवि थकला होता !

ळून गेलेला आत्मा. तेव्हां भूत ह्मणजे तो आत्मा होय; इंद्रियगोचर जें जड शरीर तें नव्हे हें अर्थातूच झालें. मरणसमयीं जें नष्ट झालें तें तो आत्मा होय; जड शरीर हें पहिल्यासारखें कायमचें कायमच असतें; त्याची मरणोत्तर काय व्यवस्था होते ती तर सर्वांस दिसतेच. तर मग या दहन पावलेल्या किंवा पुरून टाकलेल्या शरीरासहवर्तमान तो नष्ट झालेला आत्मा पुनः दिसावा हें कसें घडेल ! जो मनुष्य ह्मणतो कीं मीं आपल्या मित्रास किंवा कोणा मनुष्यास भूत झालेला पाहिला वगैरे, त्यानें जर यत्किंचित् विचार केला तर त्यास कळून येईल कीं, जें शरीर त्यानें प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनीं जाळलेलें किंवा पुरलेलें वगैरे पाहिलें तेंच पुनः दृष्टिगोचर कसें होईल? पण कोणी कदाचित् ह्मणतील कीं, तेंच शरीर जरी दृष्टीस नपडलें, तरी त्यासारखें शरीर धारण करण्याचें पिशाचांचे अंगीं सामर्थ्य असेल. अशा शंकेवर उत्तर देणें कठीण आहे खरें; कारण या पंचेंद्रियविषयक सृष्टीखेरीज दुसऱ्या सृष्टीचें आपणास बिलकूल ज्ञान नाहीं; तसेंच यमपुरींतील, प्लूटोच्या नगरांतील, किंवा पर्गोटरींतील व्यवस्थाही इहलोकीं कळण्याचा बिलकूल मार्ग नाहीं ! असो; तर भूतांच्या अस्तित्वाच्या संभाव्यतेविषयीं हा विचार झाला. आतां दुसरें प्रत्यक्ष प्रमाण. हें प्रस्तुत वादास किती उपयोगी पडतें तें पाहूं. हें प्रमाणही येथें कांतेंच पडतें. आमचा स्वतःचा अनुभव जर कोणी विचारील, तरी आम्ही असें स्पष्ट सांगूं कीं, सृष्टींतील अद्भुत चमत्कार पाहण्याची जशी मनुष्यमात्रास जात्याच हौस असते व असावी, त्याप्रमाणेंच आम्हांसही या गोष्टीची अतोनात हौस आहे; व जर कोणी या गोष्टींविषयीं आमची पक्की खात्री करून देईल तर ती करून घेण्याची आमची फार खुषी आहे. * फार तर काय, पण

---

* वरील मजकूर केवळ ऐकिवावरून आम्हां लिहित नाहीं हें आमच्या वाचकांस कळविण्याकरतां स्वतःस घडलेला एक वृत्तांत येथें सांगतों. पुण्यांतील एका प्रसिद्ध गृहस्थाकडे एक भूतवाला येऊन त्यानें मी भुतें दाखवतों अशी प्रतिज्ञा भोगली. कोठें म्हणून विचारतां त्यानें खंडोबाचा माळ सांगितला. तेव्हां दोन तीन गाड्या करून आमची एकंदर दहा पंधरा मंडळी भुतांच्या दर्शनार्थ तेथें डेक्कन कालेजापाशीं दाखल झाली. ती रात्र गतवर्षाच्या मार्गशीर्ष महिन्याची पौर्णिमा होती. आकाश निरभ्र असून चांदणें (त्या भूतवाल्याची चांगली फजितीच करण्याकरितां कीं काय, कोण जाणें !) फार नामी पडलें होतें. पण तेथें जाऊन पाहतों तों काय आहे? भुतें तर नाहींतच; पण भुतांचीच खोड काढण्यासारखे आमच्या कालेजांतील विद्यार्थी ती बातमी समजून बाहेर इकडे तिकडे फिरत होते. ते मात्र

(पुढें चालू.)

जगांतील सर्व विद्वान् व शोधक लोकांची आह्मी बिनधोक हमी भर-तों कीं, कितीही अकाळ विकाळ भुतांची, ब्रह्मसमंधांची, मुंजेबुवांची, किंवा वेताळ महाराजांची स्वारी प्रत्यक्ष दाखविण्याची जर कोणाम-ध्यें शक्ति असेल, तर सूर्यग्रहणाला, गेल्या शुक्रयुतीला, गर्दी झाली नाहीं अशी देशोदेशच्या लक्षावधि लोकांची वरील चमत्कार पाहण्या-स हवी तेथें जमेल! शिवाय वीरमंत्राची येवढी भट्टी ज्यास साधली त्यास पिशाचादिकांचा राजा कुबेर यापासूनही प्रत्यक्ष मिळणारी नव्हे अशी संपत्ति त्यास देशोदेशचे लोक देतील. हवा तर खुद्द महाराणीच्या शिक्याचा भुतांबद्दल, समंधांबद्दल त्या महाभाग्यवान् मनुष्यास पेटंटचा चांदही मिळेल! असो; पण भुतें नाहींत याचें हेंच एक मोठें साक्षात् प्रमाण आहे कीं, अशी गोष्ट आजपर्यंत कधीं झाली नाहीं! समजा का एकाद्यास पिशाच अनुकूल असून हवे ते चमत्कार त्यास करतां येत आहेत, तर तो त्या मौजेवर लोकांपासून हवा तितका पैसा काढणार नाहीं काय? जो आपल्या जवळच्या पिशाचास आज्ञा करून हलवायाच्या घरची पेढेबरफी आणवतो, त्यासच आपली पोतडी बगलेस मारून आपल्या भिकार खोपटांत गेल्यावर ओल्याकोरड्या भाकरीची-ही कां बरें पंचाईत पडावी? तसेंच ज्याच्या लहान कांडीचा असा प-राक्रम कीं ती हातावरून फिरविली असतां मुठींतील पैशाचा खाडदिशीं रुपया होतो तीच कांडी त्याच्या बिन्हाडीं कां स्वस्थ पडून राहते! एका-द्या मनुष्यास जर परीस सांपडला तर त्याचें सामर्थ्य दारोदार दाखवून त्यावर पैसा दोन पैसे मिळवण्यास त्यास हिंडावें लागेल काय? असो; तर पिशाच कोणाच्या स्वाधीन असणें हें मुळींच संभवत नाहीं. व ह्मणूनच तीं दृष्टीस पाडविण्याचें कोणामध्यें सामर्थ्य आहे हीही गोष्ट संभवदुक्तिक म्हणतां येत नाहीं. आतां तिसरें प्रमाण भाषण किंवा लेख. यांत पहिल्या भाषणाविषयीं जर पाहिलें तर त्यांत पहिल्यानें हा चमत्कार आढळेल कीं, जो अशा गोष्टी सांगतो त्यास जर विचारलें कीं तुम्हीं ही गोष्ट प्रत्यक्ष पाहिली काय? तर 'पाहिली' असें उत्तर न येतां ने-हमीं 'ऐकिलें' असेंच येईल! तसेंच जो मनुष्य खोटें बोलणारा नव्हे त्याच्याही तोंडून मीं अमुक अमुक वेळीं अमुक अमुक ठिकाणून जात

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

रात्रीं वाट चुकलेल्या एकाद्या मनुष्यास त्या ओसाड ठिकाणीं पिशाचवत् भासते खरें! असो; मग त्या मंत्रीबोवांनीं जेव्हां पाहिलें, कीं आतां तर दहा बारांचीं पन्नासंसाठ मंडळी झाली, तेव्हां मग कांहीं वेड्यावांकड्या सबबी सांगून त्यांनीं आपल्या लपविलेल्या सोंगाड्यासहवर्तमान निसटता पाय घेतला!

असतां पिंपळावर मुंजा, चिंचेवर जखीण* किंवा वडावर वेताळ पाहिला असेंही कधीं येणार नाहीं. पण जे वरच्या प्रकारचे मनुष्य नव्हेत, तर निवळ खोट्या गोष्टीही जे केवळ मौजेखातर बनवून सांगत असतात किंवा अशा भीति उत्पन्न करणाऱ्या गोष्टी सांगून ज्यांस कांहीं स्वार्थ साधायाचा असतो, अशा लोकांच्याच तोंडून वरील गोष्टी बहुधा ऐकूं येतात; व त्यांस सत्याची पर्वा बिलकूल नसल्यामुळें शपथा आणा घेऊनही वरील खोटा बनावट मजकूर सांगतांना ते तिळमात्रही कांकूं करीत नाहींत. तर या तिन्ही गोष्टींचा नीट विचार करतांही भूतांच्या अस्तित्वाचा मोठाच संशय येतो. आतां शेवटीं एक मात्र मुद्दा राहिलाः--लेख. याचाही निकाल पाडण्यास फार पंचाईत नको. कांकीं कोणी प्राचीन किंवा अर्वाचीन ग्रंथकारानें मीं प्रत्यक्ष असा असा भुतांचा चमत्कार पाहिला असें लिहून ठेवलेलें आढळत नाहीं. निदान आलीकडे तरी असा चमत्कार दृष्टीस पडण्यासारखा असता तर तो कधींही गुप्त राहताना ! सोसायटी (मंडळी) चीं पुस्तकें, मासिक पुस्तकें, वर्तमानपत्रें यांतून कोठें कोनाकोपऱ्यांत जरी अशी गोष्ट घडली तरी ती सर्वांस जाहीर झाल्याखेरीज कधीं राहायाची नाहीं. पण भुतें जशीं दिवसास भितात त्याप्रमाणेंच वरील प्रसिद्धीच्या साधनांसही भिऊन, इसापनीतींतील उंदरांनीं जसा बेत केला होता कीं कोणीही फळी खालीं उतरूं नये त्याप्रमाणेंच इतःपर कोणीं कोठेंही हूंकांचूं सुद्धां करूं नये असें जर सर्वांनीं कौन्सिल भरून ठराविलें असेल तर मात्र न कळे ! असो; तर याप्रमाणें वरील तिन्ही प्रमाणांवरून पाहतां भुतांच्या विरुद्धच निकाल होईल.

५. याप्रमाणें पिशाच्यांच्या अस्तित्वाविषयीं वस्तुदृष्ट्या विचार झाला. आतां त्यांविषयीं लोकांच्या मनांत जे कित्येक समज आहेत, कीं ज्यांवरून भूतसृष्टीच्या अस्तित्वाचें ते प्रमाण धरतात--त्यांत कितपत समंजसपणा आहे तो पाहूं. पहिला मोठा समज हा कीं, भुतें अंधारांत मात्र दृष्टीस पडायाचीं. शेक्सपीयरच्या 'ह्यामूलेट' नामक प्रसिद्ध नाटकांत आरंभीं जे भूत दिसल्याचे एक दोन उत्कृष्ट प्रवेश आहेत त्यांत त्या कवीनें हीच सर्व लोकांची कल्पना तेथें दर्शविली आहे. त्या राजपुत्राचा भूत झालेला बाप मध्यरात्र उलटून गेल्यानंतर पहारा करणाऱ्या संत्र्यास व त्यास

* हा शब्द 'यक्षिणी' शब्दाचा अपभ्रंश आहे. वरील मराठी शब्दांत अक्षरांबरोबर अर्थाचाही अपभ्रंशच झालासें दिसतें. 'मेघदूतां'तील नायिकेस 'जखीण' कोण म्हणेल !--' तो जख्ख म्हातारा झाला आहे' या वाक्यांत 'यक्ष' शब्दाचा तसाच दुहेरी अपभ्रंश दृष्टीस पडतो.

दिसे, व कोंबड्याचा शब्द कानीं पडतांच दचकून ' हवेंतल्या हवेंत दिसे-नासा होई ! ' असो; आतां या कल्पनेचें जर तथ्य पाहिलें तर काय निघेल ? भूत जर मनुष्यास अदृश्य आहे व हवें तेवढें रूप त्यास घेतां येतें, तर मग उजेडांतही येण्यास त्यास कां शंका वाटावी ? जें मुळींच अदृश्य त्यास अंधार काय आणि उजेड काय ! तसेंच सात ताड ज्यास उंच होतां येतें त्यास यःकश्चित् मनुष्याच्या बळाची काय पर्वा ! शिवाय लोकांची भुतांविषयीं अशी कल्पना आहे कीं, ज्याची आशा मागें राहिली, किंवा ज्यास आपल्या दावेदाराचा सूड जिवंतपणीं उगवतां आला नाहीं, तो भूत होऊन आपल्या वैऱ्यास छळतो. आतां ही दुसरी कल्पना जर खरी आहे, तर त्या भुताला आपल्या दावेदाराचा सूड घेण्यास किती उत्कृष्ट सोय झाली बरें ! स्वतः अदृश्य, हवें तितकें बळ, हवें तेथें हव्या तेवढ्या त्वरेनें जाण्याची मोकळीक, हवें तें करण्याचें सामर्थ्य; इतकी सामग्री असल्यावर मग त्या वैऱ्याच्या घरादाराचें वाटोळें करून त्याचें निसंतान सुद्धां त्यास क्षणार्धांत करतां येईल. मग असें आजपर्यंत कोठेंही झाल्याचें बिलकुल ऐकूं येत नाहीं असें कां बरें असावें ? भुतांस समर्थांसही हायकोर्टाचा तर धाक वाटत नसेलना ! काय असेल तें असो ! दुसरी कल्पना अशी कीं, तीं नेहमीं ओसाड जाग्यांतच दिसायाचीं. अशा जाग्यांत मात्र तीं आपला नेहमींचा क्रम मोडून एकट्या दुकट्या मनुष्यास कधीं मधीं दिवसासही दिसतात. पण हें त्यांचें करणेंही वरच्यासारखेंच विचित्र होय. मनुष्यास येवढें बुजण्याची त्यांस काय गरज आहे ? बरें, शिवाय ओसाड एकांत प्रदेश व अंधार हीं जर त्यांस अत्यंत आवडतात, व अशा ठिकाणीं त्यांचा नेहमींचा वास असायाचाच असें जर असतें, तर आमच्या शिवाजीसारखे सेनापति, ज्यांचा सारा जन्म निर्जन अरण्यांतून व डोंगरांतून वगैरे रात्रीच्या रात्रीं फिरतां गेला, त्यांस कोठेंच भुतांनीं भेवडावलें नाहीं, किंवा त्यांस अटकाव केला नाहीं, हें कसें झालें ? तेव्हां भुतांविषयींच्या वरील कल्पना केवळ व्यर्थ होत.

६. वरील गोष्टी सर्व विचारी मनुष्यांच्या सहज ध्यानांत येणार आहेत; व त्यांवरून एकंदरींत पाहतां भुतांविषयींच्या चोहोंकडे ऐकूं येणाऱ्या गोष्टी सगळ्या निवळ गप्पा आहेत असाच सिद्धांत होतो. या ह्मणण्यावर कोणी कदाचित् अशी शंका काढतील कीं, असेंच निखालस कसें एकदम ह्मणावें ? जिकडे तिकडे साऱ्या जगभर ज्या भुतांच्या गोष्टी ऐकूं येतात त्यांपेकीं पुष्कळ जरी लुच्चे किंवा भोळसर लोकांनीं सांगितलेल्या असल्या, तरी त्यांपैकीं कांहीं तरी खऱ्या झालेल्या असाव्या. उगाच आगीशिवाय कसा धूर निघेल ? हें ह्मणणें सकृद्दर्शनीं बरेंच समंजस वाटतें, व कित्येक नामांकित

ग्रंथकारांनीं असाच गुळमुळीत अभिप्राय देऊन ठेवला आहे.* पण अंमळ विचार केला असतां कळून येईल कीं, अशा ठिकाणीं सगळ्या जगाचा अभिप्राय कांहीं उपयोगी पडायाचा नाहीं. 'पांचा मुखीं परमेश्वर' वगैरे म्हणी अशा ठिकाणीं बिलकूल लागू पडत नाहींत. एकाद्या रत्नाची परीक्षा करणें असतां ती जशी लोकांचा मोठा जमाव जमवून त्यांच्या बहुमतानें ठरवणे केवळ अप्रयोजक होईल, त्याच प्रमाणें जेथें बुद्धीच्या सूक्ष्मत्वाचें काम लागतें तेथें सगळ्या जगाचें मत घेण्यांत कांहीं जीव नाहीं. पहिल्या उदाहरणांत रत्नपारख्याचें एकाचें मत जसें लक्षावधि मनुष्यांच्या मतांहून ज्यास्त योग्यतेचें धरायाचें, त्याप्रमाणेंच दुसऱ्या उदाहरणांत तत्त्वविवेचकाचें मत साऱ्या जगाहून भारी असें समजावें. पृथ्वी फिरते कीं अचल आहे, अटलांटिक महासागराच्या पलीकडे भूमि आहे कीं नाहीं, या दोन्ही वादांत जसें सगळ्या दुनियेचें मत खोटें ठरून, व पोप महाराजांचेंही आज्ञापत्र मधल्या मधेंच राहून, ग्यालिलियो व कोलंबस हेच शहाणे ठरले, त्याचप्रमाणें आजपर्यंत हरएक गोष्टींत होत आहे. उघडच आहे; ज्याची दृष्टि शाबूत आहे अशा एकट्या मनुष्याचें पहाणें खरें, कीं शंभर आंधळे आहेत आणि पांच पन्नास डोळ्यांवर सारा आलेले लोक आहेत त्यांचें बहुमत खरें! आतां हीच गोष्ट प्रस्तुतच्या वादास लावून पहा. लाखों लोक भूतांविषयीं अंधपरंपरेनें चालत आलेल्या गोष्टी सांगतात; कांहीं थोडे मात्र आम्हीं पाहिलीं म्हणून सांगतात; पण हे लुचे भोळसर, किंवा वेडगळलेले अशा प्रकारचे; पण वरील दोन्ही प्रकार ज्याचे नाहींत, ज्याचें मन नव्या आरशासारखें स्वच्छ, त्यास मात्र कोणताच अनुभव प्रत्यक्ष घडत नाहीं. तेव्हां अर्थात् नकाराकडेच त्याचा कल होतो. असो; तेव्हां पिशाचादिकांच्या गोष्टी साऱ्या जगभर जरी आहेत तरी यावरून कांहीं निष्पन्न होत नाहीं. कां कीं, मनुष्याच्या

* वर जो आडिसनच्या भुतांविषयींचा निबंध सांगितला त्याचा एकंदर झोंक निराळाच असून शेवटचा अभिप्राय मात्र अंमळ विचित्रच आहे. पण तो शेवटचा मजकूर त्या ग्रंथकारानें ज्याजोगींनें लिहिला असावासें आम्हांस वाटतें. जॉनसनच्या 'रासेलसां'त तर त्या ग्रंथकाराची नेहमीची समजूतच स्पष्ट लिहिली आहे. जॉनसन् आपणाबरोबर कांहीं मंडळी घेऊन एक्या घरीं मध्यानरात्रीं भुताशीं बोलण्याकरितां गेला होता, व तो सर्व खेळ एका नऊ दहा वर्षांच्या लबाड पोरीचा होता हें पुढें उमगलें. ही गोष्ट त्याच्या चरित्रांत प्रसिद्ध आहे. या सर्व प्रसिद्ध वृत्तांताचें नांव 'कॉक् लेन घोस्ट' ('कॉक् नांवाच्या गल्लींतील भूत') हें असून याबद्दल च्यर्चिल नामक विनोदी कवीनें जॉनसनची खूप फजिती उडविली होती.

मनाचा हा धर्मच आहे कीं, डोळ्यास जसे नानाप्रकारचे आभास हो-तात त्याचप्रमाणें त्यासही व्हावे. म्हणजे डोळ्यास जसे सूर्यबिंबाचें संध्यासमयीं प्रसरण व आरक्तता, अरण्यांतील मृगजल, वगैरे अनेक आभास होतात, त्याचप्रमाणें मनासही होत असतें. हे भ्रम विचारां-च्या योगानें मनुष्यास जसजसे यथार्थ ज्ञान प्राप्त होतें तसतसे नाहींसे होत जातात. पण हें जेव्हां नसतें तेव्हां वरील आभासांचा मनुष्याच्या मनावर पूर्ण अंमल चालू असतां ; जसें लहानपणीं, मादक पदार्थाचें सेवन केलें असतां, ज्वरसृष्टींत वगैरे वरील तिन्ही अवस्थांत मनुष्या-ला जे जे भास होत असतात ते सर्व खरेच वाटत असतात, म्हणून त्यां-तून सुटल्यावरही पाहिलेल्या सर्व गोष्टी खऱ्याच असें कोणी तरी म्हणेल काय? तर याचप्रमाणें अज्ञानाच्या काळीं लोकांची एकंदर स्थिति अ-सते. खरें खोटें निवडण्यापुरता त्या वेळेस लोकांच्या बुद्धीस पोक्तपणा आलेला नसतो, यास्तव निबंधारंभीं जे कित्येक भ्रम सांगितले आहेत ते सर्व त्याच्या ठायीं माजलेले आढळतात. व ते सर्वजनसाधारण असल्यामुळें मोठमोठ्या पंडितांच्या मनालाही अंशतः लागून राहिलेले आढळतात. असो ; तर ज्याअर्थी भुतांविषयीं प्रमाण म्हणजे अशाच भ्रांतींत बुचकळत राहिलेल्या लोकांचें धरायाचें, त्याअर्थी अशांची सं-ख्या केवढीही असली, किंवा कधींकधीं मोठ्या नामांकित ग्रंथकारां-चेही तसेच समज झालेले असले, तरी तेवढ्यानेंच त्यांचीं मतें खरीं होतात असा अर्थ नाहीं.

७. असो ; तर याप्रमाणें भुताखेतांविषयीं जो बारीक रीतीनें विचार करील त्याचा एकंदर कल आमच्या सारखाच होईल. तो असा कीं, प्रत्यक्ष प्रमाण म्हणून त्यास बिलकुल मिळणार नाहीं ; तसेंच ज्याच्या खरेपणावर त्याचा पूर्ण विश्वास आहे असाही मनुष्य मीं भूत पाहिलें असें प्रतिज्ञेवर सांगणारा त्यास अगदीं सांपडणार नाहीं. शिवाय इत-केंही न करतां प्रकृत विषयाविषयीं जो आपणाशींच वस्तुतः शोध करूं लागेल त्यासही त्याचा शुष्कपणा पूर्ण कळून येईल, कीं या सर्व अज्ञान लोकांच्या भ्रांति असून पाहूं गेलें असतां त्यांत तथ्य हें मु-ळींच संभवत नाहीं. या असंभव्यतेचीं वर कित्येक प्रमाणें सांगितलींच, पण आतां सरतेशेवटीं आणखीही कांहीं अधिक सांगतों. एक हें कीं, भुतें जर दिसतात, तर जीं आपणास माहीत आ-हेत तेवढींच कां दिसावीं? शंभर दोनशें वर्षांमागील एकादें भूत आतां कां दृष्टीस पडूं नये? तसेंच मनुष्यांचींच तेवढीं भुतें कां व्हावीं? देह

सोडून गेलेला आत्मा ह्मणजे जर भूत घर पशुपक्ष्यादिकांचाही * तसा प्रकार दृष्टीस पडावा; कां नये पडूं? मग आमचा मेलेला घोडा किंवा कुतरा भूत होऊन खिंकाळतो किंवा भोंकतो असें कोणाच्या सांगण्यांत येत नाहीं हें कसें! असो; तेव्हां यावरून उघडच दिसतें कीं, या सर्व ज्याच्या त्याच्या मनास भासणाऱ्या शुष्क भ्रांति आहेत. जें ज्या वेळेस मनांत फार भरलें असतें तें जसें स्वप्नांत क्षणभर प्रत्यक्ष दिसतें, किंवा अंमलाच्या गुंगींत जसा प्रकार होतो, तसाच कल्पनाशक्ति अनावर होऊन उच्छृंखल झाली असतां होतो. हा प्रकार मुलांत व अज्ञान लोकांतच काय तो दृष्टीस पडतो याचेंही कारण तेंच. ज्याची विचारशक्ति कल्पनेहून प्रबळ झाली त्याच्या भूत कधींही वाटे जाणार नाहीं! आमच्या इकडच्या प्रांतांत भुतांविषयीं कोंकण फार प्रसिद्ध आहे, व यावरून 'कोंकणचीं भुतें' अशी ह्मणही पडली आहे. पण हींच भुतें शहरांत वगैरे कधीं दृष्टीस पडत नाहींत याचें कारण काय! शेंकडों साहेब लोक लोकवस्तीपासून दूर अशा बंगल्यांत किंवा तंबूंत निराळेच राहिलेले असतात, पण त्यांस कधींही पिशाचानें पछाडलेलें ऐकण्यांत नाहीं. ते रानें तोडतात, डोंगर पोखरतात, पण कोणीही त्यांच्या वाटे जात नाहीं. त्यांच्या उग्रस्वरूपापुढें भुतांचाही थरकांपच होतो कीं काय कोण जाणे! असो; तेव्हां एकंदरींत सर्व प्रकार निवळ भीतीचे आहेत. 'भितऱ्यापाठीं ब्रह्मराक्षस' या ह्मणींत तरी हाच अर्थ सुचविला आहे; कीं भुतें, ब्रह्मराक्षस हे सर्व कल्पनेचे खेळ आहेत. सुविचाराचे योगानें ज्यानें तत्वशोध केला त्यास भूतपिशाचादिकांची शंकाही मनांत यावयाची नाहीं, मग भीति तर कोठली? †

---

* हें अर्थातच आमच्या धर्माच्या लोकांचेंच मत होय. ख्रिस्ती वगैरे लोकांस हें अर्थातच मान्य होणार नाहीं. आत्मा असा फक्त मनुष्यास मात्र आहे, व बाकीच्या कोणत्याही प्राण्यास नाहीं हें त्यांच्या धर्मांतील एक मुख्य मत आहे. यावरच पुनर्जन्माचा अभाव व हिंसेची निर्दोषता तद्धर्मी लोक ठरवतात. असो; या मताच्या तथ्यत्वाचा येथें आम्हांस विचार करणें नाहीं. तरी वरील मतासारखेंच दुसरेंही एक मत येथें सांगितल्यावांचून राहवत नाहीं. महमदी धर्माप्रमाणें स्त्रियाही आत्मशून्य होत! आम्हांस तर असें वाटतें कीं, या मताचे प्रतिपादक मात्र तसे खरे!

† भुतांविषयीं सुविचाराचे योगानें निर्भीत न होतां जो केवळ धट्टाईनें भुतांशीं सामना करील त्याची खालीं लिहिल्याप्रमाणें फजीती होण्याचा संभव आहे. पुढील गोष्ट येथेंच घडलेली आम्हीं ऐकिली आहे. एका मित्रमंडळीचा अशा विषयावर वाद चालला असतां पैज पडली कीं, जो अवसेच्या दिवशीं मसणवटींत जाऊन

(पुढें चालू.)

असो; या खेपेस निबंधाच्या आरंभीं लोकभ्रमाचे जे अनेक प्रकार सांगितले त्यांपैकीं एकाचें विवेचन झालें. पुढल्यांचें क्रमाक्रमानें पुढील निबंधांत होत जाईल. अशा विषयांवर लोकांचीं मनें निर्भ्रांत करणें अगदीं अवश्य आहे. आतां यांवरून जुन्या पद्धतीच्या कित्येक लोकांच्या मनांत अशा कल्पना येण्याचा संभव आहे, कीं अशा विषयांवर उघडपणें आपले विचार प्रदर्शित केले असतां लोकांची धर्मावरील श्रद्धा कमी होऊन नास्तिकपणा वाढविलासा होईल. पण ही केवळ भ्रांति होय. वर जे लोकभ्रमाचे आह्मीं विषय काढले आहेत त्यांचा आणि धर्माचा बिलकूल संबंध नाहीं. उलटा त्यांचा धर्माशीं कांहीं अंशीं विरोधच आहे असें ह्मटलें पाहिजे. आजपर्यंत सर्व देशांत दोहोंचें ऐक्यच सर्व मानीत आले आहेत; पण आतां तसें कोणी मानीत नाहींत, फार तर काय, आमच्या महाराष्ट्रांतही जे मोठे विख्यात साधु होऊन गेले

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

तेथें खुंटी ठोकून येईल तो खरा धीट. त्याला सर्वांनीं अमुक अमुक रुपये द्यावे. असें बोलणें होतांच एकजण मी हें काम करतों असें म्हणून छातीस हात लावून तयार झाला. मग अवसेच्या दिवशीं मध्यानरात्रीच्या सुमारास सारी मंडळी येथील ओंकारेश्वराच्या देवळाशीं जाऊन बसली, व तो पैज मारणारा गडी एका हातांत लांकडाची मेख व दुसऱ्यांत ठोकावयास एक चांगला भक्कम धोंडा अशा सरंजामानें मसणवटीकडे निघाला. जात्या स्वारी धीटच होती. तेव्हां काळोखांतून बेधडक अर्ध्या वाळवंटापर्यंत गेली. नंतर तेथून आपल्या सोबत्यांस हाक मारून ओरडला, 'पहारे, येथें मेख ठोकतों!' ही फुशारकीची आरोळी त्याच्या मंडळीनें ऐकली; पण फार वेळ गेला नाहीं तोंच दुसरी निराळ्याच प्रकारची किंकाळी त्यांच्या कानीं आली—'मेलों रे मे—!' ती ऐकून त्याच्या सोबत्यांच्या उरांत धडाड झालें. मग कांहीं वेळानें ते सारे व दुसरी आणखी मंडळी असे कंदील घेऊन स्मशानांत उतरले. भीत भीत जवळ जाऊन पाहतात तों राजश्री निपचित पडले आहेत! मग त्यांस उठवूं लागले तेव्हां बोंबडी वळल्याचें कारण उमगलें. काय? तर मेख ठोकतांना आंगरखा सांवरून न बसल्यामुळें ती आंगरख्याबरोबरच वाळूंत ठोकली गेली तेव्हां अर्थातच उठूं लागतांच भूतानें पछाडल्याचा बोवांस भास झाला! असो, पुढील वृत्तांत उघडच आहे. सर्वांनीं त्या भूतांच्या प्रतिमल्लास प्रेतभूमींतून प्रेतसंप्रदायाविरुद्ध माघारी उचलून आणून देवळांत ठेवलें. नंतर तोंडावर पाणीबिणी शिंपडल्यावर चार सहा घटकांनीं स्वारी सावध झाली. याप्रमाणें पैजेपरी पैज बुडाली आणि मंडळीचें हसें मात्र झालें.—पण बरें तितक्यावरच गेलें, जिवावरच येऊन बेतली होती तो प्रसंग दैवयोगानें टळला!—तर वेडेपणाची धटाई अशी एकाद्या वेळीं भोंवते!

त्यांनींही तें सर्व निवळ थोतांड म्हणून खुशाल म्हटलें आहे. हेंच दाख-विण्याकरतां निबंधारंभींचा चुटका तुकारामाच्या ग्रंथांतला घेतला अ-सून आतां सरते शेवटीं रामदासाचे प्रस्तुत विषयास उद्देशून लिहिलेले सर्वप्रसिद्ध अभंग येथें दाखल करतों:—

वाजे पाऊल आपलें म्हणे मागें कोण आलें ।
कोण धांवतसे आड पाहों जातां झालें झाड ।
भावीतसे अभ्यंतरीं कोण चाले बरोबरी ।
शब्दपडसाद ऊठला म्हणे कोण रे बोलिला ।
रामीं रामदास म्हणे संशयाचीं हीं लक्षणें ॥
कांहीं दिसे अकस्मात तेथें वाटे आलें भूत ।
वायां पडावें संदेहीं मुळीं तेथें कांहीं नाहीं ।
झाडझुडुप देखिलें जिवीं वाटे कोणी आलें ।
रामदास सांगे खुण भितो आपणा आपण ॥
छाया देखुनी आपली शंका अंतरीं वाटली ।
ऐसें भ्रमाचें लक्षण भुले आपणाआपण ।
मुखें बोलतां उत्तर तेथें झालें प्रत्युत्तर ।
डोळां घालितां आंगोळी एकाचीं तीं दोन झालीं ।
पोटीं आपण कल्पिलें तेंच आलेंसें वाटलें ।
दास म्हणे हे उपाधी शंका धरितां अधिक बाधी ॥

ग्रहाणां चरितं स्वप्नोऽनिमित्तोत्पादकं तथा ।
फलंति काकतालीयं तेभ्यः प्राज्ञा न बिभ्यति ॥*

वेणीसंहार २.

अंक १४–(१) शकुन. (२) या भ्रमाचा प्रचार. (३) निरनिराळे प्रकार.—परदेशांतले. (४) आपल्या देशांतले. (५) शकुनाचा खरेपणा. (६) शंकेवर उत्तर. (७) या भ्रमापासून हानि. (८) परधर्मी लोकांचे अपशकुन. (९) आपल्यांतील प्रकार. (१०) शकुनांवर विद्वानांचा विश्वास. (११) शंकानिवारण; सारांश.

१. मागील अंकांत चालू विषयापैकीं एक कलम झालें. आतां यांत दुसऱ्या एकाचा विचार करूं. हें कलम शकुन होय.

२. हा भ्रमाचा प्रकारही मागल्याप्रमाणेंच सार्वत्रिक आहे. कोण-

---

* "ग्रहांचे योग, स्वप्नें, आणि अपशकुन यांचें फळ केवळ काकतालीयन्यायानें दृष्टोत्पत्तीस येतें ! वास्तव जाणते पुरुष त्यांचा धाक मानीत नाहींत."

त्याही देशांत शकुनाचे निरनिराळे प्रकार नव्हतेसे नाहींत. युरोपांतील प्राचीन ज्ञानसंपन्न राष्ट्रें ग्रीक व रोमन लोक यांच्याही इतिहासांत हें खूळ पुष्कळच दृष्टीस पडतें; व अद्यापही त्या खंडांत अडाणी लोकांमध्यें भुतेंखेतें, ग्रहफलें, जादू वगैरेवर जसा विश्वास आहे तसाच शकुनांवर-ही बहुधा असेलच. आमच्या देशांत तर हा प्रकार आजपर्यंत भरपूर चालत आला आहेच. असो; आतां हे सर्व प्रकार अनुक्रमानें सांगून नंतर त्यांत तथ्य असण्याचा संभव किती याविषयीं विवेचन करूं.

३. शकुन म्हणजे पुढें घडणाऱ्या शुभाशुभ गोष्टींचें सूचक. यावरून शकुन अर्थात् दोन प्रकारचे झालेः एक शुभ आणि दुसरा अशुभ. या दोहोंविषयीं निश्चित प्रमाण म्हणून कांहींच नसल्यामुळें असें अर्थातच होत असेल, कीं जें एका देशांत शुभ त्यासच दुसऱ्यांत अशुभ मानीत असतील, व अशुभास शुभ. शकुन पुष्कळ गोष्टींवरून मानतात. पक्ष्यांच्या शब्दांवरून व गतींवरून, कोणत्याही आवाजावरून, पोरांच्या साहजिक बोलण्यावरून, नेत्रादि स्फुरण पावल्यावरून, वगैरे; तसेंच मांजर, चासपक्षी, कावळा, घुबड, * पिंगळे, कवडा, † इत्यादि प्राणीही शुभाशुभसूचक मानले आहेत, ग्रहांचे योग तर चोहोंकडे शुभावह व अशुभावह मानलेले असून आमच्या देशांत

* या पक्ष्याचें संस्कृत नांव 'कौशिक' असें मोठें पवित्र आहे. पण हल्लींचें त्याचें मराठींतील नांव उच्चारण्यासही लोक भितात तसें करणें पाप मानून त्याबद्दल बोलणेंच झाल्यास 'दिवाभीत' हा त्या शब्दाचा पर्याय योजतात. या पक्ष्याचा शब्द अपशकुनी मानून लोक याविषयीं असेंही सांगतात कीं, यास दगड मारिला असतां तो तें झेलतें, आणि उगाळीत बसतें; आणि त्या उगाळण्यानें तो दगड जसजसा झिजत जातो, तसतसें तें माणूसही झिजत जातें, आणि शेवटीं मरतें!— या पक्ष्यास एके ठिकाणीं मात्र मोठा मान असे; तो अशा तशा ठिकाणीं नव्हे, तर आथेन्स शहरांत! त्या लोकांची मुख्य विद्याधिदेवता जी मिनर्वा तिला हा पक्षी प्रिय असून तिच्या निशाणावर याची प्रतिमा असे. अशा जगद्विलक्षण मान त्या चतुर लोकांनीं या पक्ष्यास देण्याचा आशय असा दिसतो कीं, विद्येच्या उपासकांचें आणि मिनर्वा देवीच्या आवडत्या अशा या पक्ष्याचें पुष्कळ साम्य दिसतें, तें असें:—दोहोंची निशाचरवृत्ति, जगापासून अलिप्तपणा, मुद्रा गंभीर, आणि एकंदर व्यवहार शांतपणाचा!

† हा शब्द 'कपोत' शब्दाचा अपभ्रंश दिसतो. हा पक्षी अशुभसूचक होय. हें मोरोपंताच्या पुढील आर्येवरून दिसून येईल. विदुर शकुनीस उद्देशून म्हणतो:—

'हा न भला बुडवाया शिरला या राजमंदिरीं कवडा'

सभापर्व.

तर त्यांवाचून कांहींही चालत नाहीं. सैन्यकचेरीत चुली घालण्यापासून तों मोठ्या मोहिमेस बाहेर पडण्यापर्यंत ग्रहांचें आनुकूल्य अगोदर करून घ्यावें लागतें. हा प्रकार ग्रीक व रोमन लोकांतही पुष्कळ होता हें वर लिहिलेंच आहे. त्यांच्या इतिहासांत अशीं उदाहरणें सांपडतात. एकदां कोणत्या एका देवतेस रोम शहरीं यज्ञ चालला असतां पशूच्या शरीरांतलें काळीजच नाहींसें झालें. तें देवताक्षोभाचें दर्शक व अत्यंत अशुभ जाणून लोक फार भ्याले. दुसरे एके प्रसंगीं असें झालें कीं, देवाचीं कोंबड्याचीं पिलें चारा खाईनात, तेव्हां त्यांचा रक्षक भयाभीत होऊन त्यानें सेनापतीस वरदी दिली कीं, हें मोठें अशुभ झालें आहे, तर यावेळेस शत्रूशीं लढाई करूं नये. तो सेनापति आपला असाच होता; त्यानें त्या अपशकुनाची मुळींच पर्वा न करतां त्या रक्षकाचीच उलटी निर्भर्त्सना केली, आणि त्या कोंबड्याच्या पोरांस उचलून समुद्रांत बुडवून दिलें, आणि म्हणाला, "बरें, चारा नको तर नको, पाणी कां पिईनात!"* या धर्म-**-पणाचें त्यास लवकरच प्रायश्चित्त भोगावें लागलें. कार्थेजिनियन लोकांनीं त्याचा समुद्रावर अगदीं पराभव करून टाकला, व त्यामुळें व वरच्या दांडगाईबद्दल त्याला रोमन लोकांनीं कामावरून दूर केला. आथीनियन व स्पार्टन लोकांतही हें खूळ होतें. पारसीकांनीं पहिल्यानें जी ग्रीस देशावर स्वारी केली त्या वेळेस आथेन्सच्या साहाय्यास स्पार्टन लोक आले नाहींत. कां तर पौर्णिमेच्या अगोदर लढाईस निघूं नये असा त्यांचा नियम होता! तसेंच पुढें स्पार्टन व आथीनियन लोकांचें जें सत्तावीस वर्षें अत्यंत घोर युद्ध चाललें होतें त्यांत सिसिली बेटावर जी आथीनियन लोकांनीं स्वारी केली तींतही वरीलच प्रकार घडला. तेथून गुप्तपणें निसटून माघारी येण्याचा त्यानीं बेत केला होता, पण इतक्यांत चंद्रग्रहण लागल्यामुळें शकुनज्ञ लोकांनीं त्यांस कळविलें कीं, या ग्रहणावरून देवाची अशी सूचना दिसते कीं, पुढील पौर्णिमेपर्यंत आपण येथून निघूं नये. त्याप्रमाणें निघून जाण्याचा बेत रहित झाला. मग तितक्या अवकाशांत शत्रूंनीं तयारी करून त्यांचा

---

* यासारखाच धट्टपणा दुर्योधनानें 'वेणीसंहार' नाटकांत केला आहे. मोठें वारें सुटून रथाचा ध्वज मोडून पडला असतां त्याचा कंचुकी 'भग्नं' 'भग्नं' करीत एकाएकीं ओरडत आला, आणि भावी घोर अनर्थाचें सूचक जें ध्वजपतन तें त्यानें मोठ्या भयाच्या मुद्रेनें आंत येऊन त्यास निवेदन केलें. पण दुर्योधनास त्या अपशकुनाचें कांहींच न वाटून तो त्या घाबरलेल्या कंचुकीस रागें मात्र भरला. आणि शेवटीं म्हणाला कीं, 'अं:, यांतरे काय आहे! जा, वाड्यांत जाऊन पुरोहितास सांग, म्हणजे तो याची शांतीबिंती कांहीं करील!'—निबंधारंभींचें वचन याच बड्या राजश्रींचें आहे!

अगदीं मोड केला. असो; तसेंच वरील दोन्ही लोकांत शकुनज्ञ म्हणून निराळे शिकवलेलेच लोक असत. यांस पाठशाळांत पढवून शकुन कसे पहावे व त्यांचा अर्थ कसा करावा हें शिकवीत. हें शकुनशास्त्र * त्यांनीं कसें रचलें असेल व त्यांत नियम वगैरे काय करून ठेवले असतील तें पाहावयास सांपडलें असतें तर मोठी मौज होती !

४, असो; आतां आपल्या लोकांत निरनिराळे प्रकार आहेत ते पाहूं. पहिला सर्वांत मोठा शकुन ह्मटला ह्मणजे मांजराचा होय. कोणी कांहीं कार्यानिमित्त बाहेर पडला, आणि वाटेनें मांजर आडवें गेलें, कीं गेली मसलत ! ही मांजराची गम्मत पुष्कळांनीं पाहिली असेल. एकादे वेळेस दोघे चौघे कोठें निघाले असतां मधेंच एकाद्या घरांतून मांजर निघतें व माणसांच्या भयानें तें रस्ता ओलांडून समोरच्या घराकडे पळत जाऊं लागतें. त्या बिचाऱ्याच्या ध्यानीं मनींही नसतें, कीं आपल्या साहजिक जाण्यानें या गृहस्थांस आपण अपशकुन करीत आहों; व आपल्या केवळ यदृच्छेच्या गतीचा जाणाऱ्या गृहस्थांच्या कार्यांवर येवढा जबरदस्त परिणाम घडणार आहे ! वास्तव तें खुशाल-बिनधोक जात असतें. पण इतक्यांत हे गृहस्थ हकाटी करून दोघे इकडे होतात—दोघे तिकडे होतात; आणि त्यास हुसकूं लागतात. मांजरास आपणावर एकाएकीं येवढा गहजब गुजरण्याचा अर्थ कांहींच न कळून बिचारें अगदीं गांगरून जातें, आणि इकडे पळ तिकडे पळ अशी त्याची त्रेधा उडते ! मग त्या धांदलींत बहुधा या गृहस्थांच्या इच्छेविरुद्धच त्याचें गमन होतें ! याप्रमाणें घडणाऱ्या शकुनास बळेंच माघारी फिरविण्याचा त्यांचा यत्न निष्फळ झाला असतां हे हिरमुसले होऊन माघारी फिरतात ; किंवा त्या अपशकुनावरही कांहीं तडजोड चालवून पुनः मार्गस्थ होतात ! याप्रमाणेंच विधवेचें दर्शन, प्रेत समोरून येणें, वगैरेही अशुभसूचक होत. हिंदुस्थानांत म्हणजे शिंद्याच्या होळकराच्या वगैरे मुलखांकडे शिंकणें हेंही अपशकुन मानतात. वाटेनें निघालें असतां वगैरे कोणी शिंकतां कामा नये. गाईकवाडाच्या मुलखांत विधवेप्रमाणेंच विधुराचेंही मुखावलोकन अशुभ धरतात. जो विधुर म्हणजे गतस्त्रीक झाला त्याला राजवाडा वर्ज ! अन्याय व अंदाधुंदी यांविषयीं प्रसिद्ध असणाऱ्या आमच्या वरील मराठी सं-

*शकुनविद्येस इंग्रेजी नांव augury असें आहे. संस्कृतांत पक्ष्यास 'शकुनि' असा एक पर्याय आहे ; आणि वरील इंग्रेजी शब्दाची व्युत्पत्ति ही तशीच आहे-'avis' "a bird" (पक्षी) !—यावरून शकुन पाहण्याचें मुख्य ठिकाण पक्षी होते असें असलेसें दिसतें.

स्थानांत हा मोठाच न्याय घडतो असें सर्व अपक्षपाती लोक कबूल करतील. असो; तर असे अपशकुनाचे अनेक प्रकार आहेत.

आतां कांहीं शुभ शकुन सांगतों. सकाळचे प्रहरीं कोल्ह्याचें तोंड दृष्टीस पडणें; डावा डोळा लवणें; उजवा बाहु स्फुरण पावणें वगैरे. तसेंच घराच्या बाहेर पडतांच सवाष्ण बायका कडेवर पाण्यानें भरलेल्या घागरी घेऊन सामोऱ्या येणें. हा शेवटला शकुन फार उत्कृष्ट समजतात; व मागील पद्धतीच्या श्रीमंत लोकांची अशी चालही सांगतात कीं, ते कांहीं एकाद्या मोठ्या कार्यास बाहेर पडले असतां दहा पांच बायका वर सांगितल्याप्रमाणें मुद्दाम तयारी करून स्वारी घराबाहेर पडते आहे तोंच त्यांस सामोऱ्या याव्या अशी आधींच तजवीज करून ठेवायाची! तसेंच ज्या वाटेनें बडी स्वारी जायची त्या वाटेंत कोणी अपशकुनी माणूस येऊं नये म्हणून अगोदर शिपायांनीं पुढें धांवून बंदोबस्त करून ठेवायाचा! हें वाचून सर्व सुविचारी मनुष्यांस हसूं आल्याखेरीज राहणार नाहीं. एक तर शकुन अपशकुन म्हणजे सारी निवळ भ्रांति. त्यांतून त्यांस यदृच्छेनें घडूं न देतां अपशकुनांस पिटून लावून चांगल्या शुभ अशा शकुनास मुद्दाम कैद करून आणून पुढें उभे करणें व तसल्या मारून मुटकून आणलेल्या शकुनांचे शुभत्व मानणें म्हणजे मूर्खत्वाची कांहीं सीमा झाली! अशा जुलमाच्या शकुनांचा हर्ष मानणें म्हणजे सोंगट्या खेळत असतां दर वेळेस फासे हवे तसे जुळून जसेचे तसेच खालीं ठेवून दुसऱ्यावर डाव करणें, व त्यांत फुशारकी मिरविणें; किंवा रंगभूमीवर रामाचें किंवा भीमाचें सोंग घेऊन रावणाचा पराभव केल्याबद्दल किंवा जीमूतमल्लास चीत केल्याबद्दल शौर्याची व बळाची प्रौढी झोकणें यासारखेंच हास्यास्पद होय! असो; तर याप्रमाणें मूर्खत्वाच्या एका प्रकारास थारा मिळाला असतां त्याचे भाऊबंद दुसरे अनेक प्रकार त्याच्या भोंवतीं जमतात!

५. वर शकुनाचे कांहीं निरनिराळे प्रकार सांगितले. आतां यांवर विश्वास ठेवणें यांत समंजसपणा कितपत आहे याविषयीं विचार करूं. कोणतीही गोष्ट खरी मानण्यास अनुभवसिद्ध प्रमाण पाहिजे; तें इतर लोकभ्रमांप्रमाणेंच यासही बिलकूल मिळणार नाहीं. वर सांगितलेलें मांजराचेंच नेहेमींचें उदाहरण घ्या. कांहीं कामास निघालें असतां मांजर आडवें गेलें, आणि तें काम हटकून झालें नाहीं असें कोणाच्या तरी अनुभवास आजपर्यंत आलें असेल काय? कार्याचें स्वरूप, कर्त्याचें शहाणपण व हिंमत, साधनांचा योग्यायोग्यपणा, इत्यादिकांवर हातीं घेतलेल्या कामांत यश अगर अपयश येणें हें सदासर्वदा असतें. त्यांस

बिचाऱ्या मांजराच्या जाण्याचा कांहींच संबंध नसतो. दुसरे जसे लक्षावधि व्यापार त्या वेळेस सृष्टींत चाललेले असतात त्याप्रमाणेंच मांजरानें रस्ता ओलांडून जाणें हा एक होय. मग होणाऱ्या कार्याची असिद्धि ही त्या बिचाऱ्या एकट्यावरच कां लोटावी ? दिसण्यांत परस्पर असंबद्ध असणाऱ्या लक्षावधि कार्यांचा जर कांहीं अपूर्व संबंध असेलच, तर वाटेनें निघालेल्या मनुष्याचें काम न होणें याचा संबंध केवळ खुषीखातर इकडून तिकडे जाणाऱ्या मांजरावर जितका येईल तितकाच कोट्यावधि दुसऱ्या गोष्टींवरही येईल. समजा कीं, पुणें मुक्कामीं कोणी गोमाजी तिमाजीस भेटण्याकरितां गेले, आणि तिमाजी भेटले नाहीत, तर तें अपेश सोम्या नांवाच्या मांजरावरच कां ? गोमाजीनीं त्या वेळेस पांढरें पागोटें घातलें होतें, किंवा आदल्या रात्रीं ते जेवले नव्हते, हेंच भेट न होण्याचें कारण कशावरून नसेल? अथवा हेंचसें काय, त्याच क्षणीं लंडन शहरांत अमुक अमुक ठिकाणीं अमुक अमुक मनुष्यास अमुक अमुक झालें तें आमच्या शकुनभोळ्या गृहस्थास कशावरून बद्धक झालें नसेल ? बिचारें मांजर तेवढें पुढें दिसलें त्यानेंच काय पाप केलें ? बुद्धीच्या मार्गानें लक्षांत न येणारा असा कांहीं विलक्षणच कार्यकारणसंबंध हजारों गोष्टींत असतो असें जर एकदां म्हटलें, तर मग अमुकापासूनच अमुक कार्य झालें असें म्हणण्यास जागा कोणती राहिली ? निश्चित असें कांहीं नाहीं, सारेंच अनिश्चित, असें जेथें झालें, तेथें एकाच व्यक्तीवर निमित्त ठेवण्यास आधार काय ? ईश्वराच्या घरचें तंत्र सगळेंच जर असें तऱ्हेवाईक असलें, तर मग त्यांत मनुष्यानें अमुक अमुकच नियम करून ठेवणें हा केवढा मूर्खपणा ! असो; तर असे विचित्र संबंध जोडीत बसणें हा निवळ वेडेपणा आहे. आणि त्यांचा खोटेपणा जर पावलोपावलीं प्रत्ययास येतो, तर त्यांवर विश्वास ठेवणें अगदीं अप्रयोजक होय.

६. पण यावर कोणी अशी शंका घेतील कीं, आजपर्यंत हा विश्वास साऱ्या देशांतील लोकांचा पूर्ण होता, आणि अजूनही लक्षावधि लोकांचा आहे, तर हे सर्व लोक कांहींच प्रमाण पाहिल्या शिवाय विश्वास धरीत असतील काय ? अशा म्हणण्याचा गेल्या अंकांत बराच विचार केला आहे. तरी त्यावर आणखीही लिहिण्यास पुष्कळ आहे. अज्ञान जे असतात त्यांच्या तोंडून हें वाक्य नेहमीं ऐकूं येतें. त्यांना एकादी नवी व सकृद्दर्शनीं विलक्षण वाटण्यासारखी गोष्ट सांगा, कीं हा वाद पुढें ठेवलेला ! काय हो, हजारों लाखों लोकांचें असें मत आहे, आणि हाच काय तो शहाणा, इतक्या सगळ्या लोकांना ज्ञान

शिकविणारा! आजपर्यंत साक्रेटीस, कोलंबस, ग्यालिलियो, न्यूटन्, बेकन्, वॉट्, वगैरे जे मोठमोठे शोधक होऊन गेले, त्या सर्वांशीं बाकीच्या अज्ञानग्रस्त जगाचें हें भांडण;—आज हाच निघाला दीड शाहणा आह्मांस सांगायाला! आजपर्यंत लोक झाले ते सगळे मूर्खच! तर याप्रमाणें मनानें एकदां घेतलेले ग्रह सोडण्याची जगास नेहमीं मारामार असते. एकंदर लोकांची दुसरीही एक मोठी चूक अशी दृष्टीस पडते, कीं एकाद्या गोष्टीचा खरेपणा किंवा खोटेपणा तिच्या स्वरूपावरूनच न पाहतां ते नेहमीं बहुमताकडे धांवत असतात! ह्मणजे शरीराच्या संबंधानें जसें जिकडे पुष्कळ मंडळी असेल तिकडे जाणें सुरक्षित, तसेंच मनाच्याही संबंधानें असेलसें त्यांस वाटतें. पण ही अर्थातूच मोठी चूक आहे. हजारों लोक जर एकीकडे आहेत, आणि दुसरीकडे एकटाच मनुष्य त्यांच्याशीं भांडणारा असला, तर हा दुसरा तेव्हांच चिरडून जाईल यांत संशय नाहीं; पण मनाच्या संबधानें हीच गोष्ट अगदीं उलटी पडते. ह्मणजे ज्याच्या पाशीं मजबूत प्रमाण आहे तो मनुष्य उलट पक्षाच्या कोट्यानुकोटी मनुष्यांसही भारीच होतो! ठीकच आहे; पहा कीं, ज्यापाशीं दिवा आहे तो त्या दिव्यावर अंधाराचे डोंगरचे डोंगर आणून लोटले तरी डगमगेल काय? असो; पण अशा सत्यरूप ज्योतीचे किरण एकंदर जगाच्या ज्ञाननेत्रांत सुखें करून कधींही प्रवेश करीत नाहींत; त्यास अनेक प्रकारचे दोष जडले असल्यामुळें अगोदर त्यांचा त्यांत रिघाव होणें हें सुद्धां बहुतेक ठिकाणीं केवळ दुरापास्तच असतें। तेव्हां अर्थातूच सर्वांस बहुधा एक धोपट मार्ग माहीत असतो, कीं पुष्कळांचें जें मत असेल तेंच आपलें मत ह्मणावें; सगळ्यांची वाट ती आपली वाट! ह्याच एकंदर जगाचा कल लक्षांत आणून कोणी नरज्ञानें ह्मटलें आहेः—

गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः

" एकानें केलें ह्मणून दुसऱ्यानें करावें हाच प्रकार या जनाचा आहे; परमार्थ ह्मणजे तत्त्व जाणणारा थोडा" तसेंच कालिदासाचें वचन आहेः—

संतः परीक्ष्यान्यतरद्भजंते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः।

" जे ज्ञाते आहेत ते दोन्ही पक्ष पाहून चांगलें आढळेल तें पसंत करतात; पण मूर्खाचा प्रकार वेगळा. त्यांचा अभिप्राय नेहमीं दुसऱ्यांवर टेकलेला असतो!"

असो; तर याप्रमाणें या जगाची रहाटी आहे. जें एकदां मन पडून गेलें त्यासच सारे अनुसरतात; मग तें खरें असो कीं खोटें असो! त्याच्या स्वरूपाविषयीं बारीक विचार करण्याचें कोणाच्या मनांतही येत नाहीं, आणि तसें करण्याची योग्यताही थोड्यांचीच असते. याचकरतां लोकशिक्षणाच्या

जेवढा फैलावा होईल तेवढा देशास हितावहच होतो. त्याच्या योगानें लोकांचे भ्रमजाल तुटून सत्यासत्याची निवड करण्याचें त्यांच्या अंगीं सामर्थ्य येऊं लागतें. पण याचा प्रसार जेथें झालेला नसतो तेथें अर्थातच वरचा गतानुगतिकत्वाचाच न्याय; तेथें प्रमाणें कसलीं आणि अनुभव कसला!

बरें; पण शकुनादिकांवर ज्याचा पूर्ण भरंवसा आहे त्याला जर कोणीं विचारलें कीं, तूं हें सर्व खरें माननोस, तर याचा दाखला तूं कोणता पाहिला आहेस? तर तो मनुष्य उगीच बसायचा नाहीं; तसा ठोका आल्याचीं तो पांच सात उदाहरणें सांगेल, आणि त्यांवरून सिद्धांत करील कीं, हें सर्व खरें आहे. हीच अशा लोकांची मोठी चूक असते. जेवढीं आपल्या तर्फेचीं ह्मणजे शकुन पटल्याचीं उदाहरणें असतात तेवढींच ते घेतात पण त्याच्या उलटचीं मात्र बिलकूल घेत नाहींत. यांविषयीं बेकननें एके ठिकाणीं एक मजेदार गोष्ट लिहिली आहे. प्राचीन काळीं ग्रीस देशांत इतर सर्व राष्ट्रांतल्याप्रमाणेंच मूर्तिपूजेचा प्रचार असे, आणि पुष्कळ देवता उपदेवता वगैरे ते लोक मानीत. एकदां असें झालें कीं, नवसाच्या प्रचीतीबद्दल वाद चालला असतां तो वाद करणाऱ्यानें आपल्या प्रतिपक्ष्यास त्याची खात्री करण्याकरतां नेपच्यूनच्या देवळांत नेलें. नेपच्यून हा हिंदु लोकांच्या वरुणाप्रमाणें समुद्राचें दैवत होतें तेथें त्यानें त्या नास्तिकास देवास नवस करून वाहिलेला पुष्कळ सरंजाम दाखविला, आणि शेवटीं ह्मणाला. 'पहा, किती लोकांस हा देव पावला तो!' त्याच्या प्रतिपक्षानें उत्तर केलें, 'ह्मणतोस तें खरें; पण असें न होऊन ज्यांचीं जहाजें बुडालीं असतील त्यांची खूण येथें कोठें आहे? त्या जर असत्या, तर त्याही मीं तुला दाखविल्या असत्या!' असो; तर शकुनांच्या खरेपणाविषयींचीं प्रमाणें लोक जीं सांगतात तीं सारीं अशा प्रकारचीं असतात. कोणी बहादर कांहीं कामाला निघाले, आणि तोंडांत मारल्यासारखे माघारी आले, कीं तें सारें अपेश सामोरें आलेल्या मांजरावर! आणि असें एकदां दोनदां झालें, कीं झाला तो ठोका! पण ज्या कामाला हात घातला तेंच जर होण्यासारखें नसलें, किंवा या राजश्रींच्या अंगचें कर्तृत्वच तितपत असलें, तर त्या बिचाऱ्या मांजराकडे काय बोल? पण तें कांहीं नाहीं. अपेशास मूळ कारण तें मांजरच! एरवीं यांच्या हातून फत्ते झाल्याखेरीज राहायाचेंच नाहीं!

७. असो; तर याप्रमाणें हा शुद्ध भ्रांतीचा प्रकार आहे; त्यांत तथ्य पाहूं जातां बिलकूल सांपडणार नाहीं. आतां यापासून अनर्थ कोणते कोणते आहेत ते पहा. एक तर हा निवळ भ्रम असल्यामुळें तो मनास चिकटल्यानें त्यास दुर्बलता प्राप्त होते; ह्मणजे सदसद्विवेचनरूप जी उत्कृष्ट शक्ति परमेश्वरानें मनुष्याचे ठायीं ठेविली आहे तिचा व्यापार या अज्ञानजन्य भ्रमानें

कांहींसा कुंठित होतो. शिवाय, व्यवहारांत याचे योगानें अनेक हानि झा-ल्या आहेत व होत आहेत. स्पार्टन व आथीनीयन लोकांचा वृत्तांत वर एक लिहिलाच आहे. व या शकुनांच्या पायीं लोकांस वरचेवर किती अडचण घ-डते, किती घोंटाळा होतो, वगैरे गोष्टी विशेषेंकरून आमच्या लोकांस सांग-ण्याची तर मुळींच गरज नाहीं. शकुनांनीं आमची जशी पाठ पुरविली आहे तशी थोड्यांचीच असेल ! आह्मांस त्यांशिवाय इकडच्या इकडे बहुधा हल-तांही येत नाहीं. कोणतेंही काम हातीं घेण्यापूर्वी तिथि, वार, नक्षत्रें वगैरे काय ह्मणतात तें अवश्य समजून घ्यावें लागतें, आणि त्यांचा रुकार पडला तर सगळ्या गोष्टी. करावयाचें काम कितीही निकडीचें असलें तरी वरील सल्ला अगोदर घ्यावा तेव्हां तें करायास लागावें. कधीं नवा नवशानें सद्बुद्धि सुचून एकादा बेत आरंभण्याचें आह्मीं मनांत आणणार, तों चमत्कार पहा,—त्या दिवशीं आपला शुक्रवार ठेवलेला ! आमच्या देशांत जागोजाग ज्या सभा, मंडळ्या, समाज वगैरे खंडोगणती उत्पन्न होतात, आणि लवकरच चोहोंकडे सामसुम होतें, त्यांस वरील वाराची तर बाधा होत नसेल ना !– तसेंच आमच्यांतील कोणी बहादूर एकाद्या बड्या कामास बाहेर पडले, आणि पुढें जातात तों सुळकन् या घरांतलें मांजर निघून त्या घरांत गेलें, कीं फिरला मोर्चा मागें! कार्य जेमतेम करून होण्यासारखें असलें तरी त्या अपशकुनाचा धाक सारखा मनांत राहून हातच कामाला नीट वाहायाचा नाहीं; कां कीं, मनास पक्की गांठ मारून गेलेली, कीं निघतांच बेटें मांजर आडवें निघून गेलेलें आहे, तें कसेंचें काम होऊं देतें! याप्रमाणेंच कोठें निघालें तर तिघांनीं जाऊं नये; आपल्या ठिकाणीं नवव्या दिवशीं परत येऊं नये; एका घरांतून निघून दुसऱ्यांत जायाचें, परगांवीं जायचें वगैरे हरएक लहान मोठ्या प्रसंगीं शुभाशुभ योग अवश्य साधले पाहिजेत; अशा प्रकारच्या नानाविध निरर्थक निर्बंधांनीं वेळ, पैसा यांचा व्यर्थ व्यय होऊन कार्यास पुष्कळ वेळां मोठाच व्यत्यय घडतो, आणि वेडेपणाचीं शुष्क भयें मनांत माजतात.

८. पण वरील प्रकार नुसता मूर्खपणाचाच झाला. याहूनही उद्वेगकारक जे शकुनांचे आणखी परिणाम घडून येतात ते सांगावयाचेच आहेत. ते असे. जोंपर्यंत शकुन हे पशुपक्ष्यादिकांवरच असतात तोंवर मोठीशी वाईट गोष्ट झाली असें ह्मणतां येत नाहीं. घुबड, पिंगळे वगैरे पक्षी; किंवा मांजर, गाढव वगैरे जनावरें यांचा मनुष्यानें कितीही त्रास मानला, तरी त्यांत त्यांचें कांहीं वाईट नसतें: ह्मणजे त्या योगानें त्यांस मनुष्यापासून उपद्रव पोंचतो किंवा त्यांची मानहानि होते असा कांहींच प्रकार घडत नाहीं.

पण प्रत्यक्ष मनुष्याकडेच, जेव्हां हें शुभाशुभत्व येतें तेव्हां वरीक मनुष्याच्या अंगभूत मूर्खत्वाचा व उद्धटपणाचा कळस होतो. ह्मणजे मनुष्यजातींतच एकानें दुसऱ्यास विनाकारण भ्रष्ट, अपशकुनी, अमंगळ असें मानावें हें अत्यंत लज्जास्पद होय. धर्मांधर्मांत व राष्ट्राराष्ट्रांत हा वेडगळ, व निंद्य प्रकार किती आहे हें सर्वांस माहीत असेलच. तसाच हा अगदीं प्राचीन काळापासून चालत आलेला आहे. ग्रीक लोक एकंदर साऱ्या राष्ट्रांस 'बार्बेरियन्स' ह्मणजे रानटी समजत, आमचे पूर्वज सर्वांस म्लेंछ ह्मणत, तसेंच सांप्रत काळीं इंग्रेज लोक व त्यांचे धर्मपुत्र जे आमच्या देशांत कित्येक आहेत, त्यांच्या मतें सारी सुधारणा काय ती इंग्लंडांत नेऊन सांठविली आहे! पण याहीपेक्षां धर्मांच्या हेकटपणानें जें पिसें अंगांत शिरतें त्याची तर कांहीं सीमा आहे! प्रत्येकाच्या मतें बाकीचे लोक सर्वथा अपवित्र व पापरूपी होत. मुसलमान इतर धर्माच्या कोणत्याही लोकांशीं गांठ पडली असतां 'बिसमिल्ला रहिमान्' वगैरे एकादें कुराणांतील सूक्त ह्मणून आपणास त्या पापापासून धुवून काढील; हिंदूस तर तसें प्रत्यक्षच करावें लागेल; आणि मनुष्यमात्राचें बंधुत्व मानणारा व केवळ दयेचा सागर जो ख्रिस्ती धर्म तो पाळणारास परधर्मी लोकांचा विटाळ उडविण्यास आंगावर पवित्र क्रूस काढावा लागेल ! * आमचे शेवटले बाजीराव पेशवे दहा घटका दिवस येईपर्यंत मुसलमानाचें तोंड पहात नसत; आणि त्यांचेच बंधु माजी गायकवाड खंडेराव महाराज हे ब्राह्मणाच्या दर्शनाचा अपशकुन मानीत! या दिग्विजयी समशेर बहादुरांनीं शेवटीं शेवटीं आपल्या † वंशाचा धर्म सोडून ते अगदीं इमाम बनले

* वरच्या गोष्टीची येथें अंमल स्पष्टता केली पाहिजे. आमच्या देशांत जवळ ख्रिस्ती दृष्टीस पडतात त्यांपैकीं कोणीही वर सांगितलेला क्रम काढीत नाहींत हें खरें आहे. पण ख्रिस्ती धर्माचें मूळचें खरें स्वरूप यांचेठायीं जें दृष्टीस पडतें तें नव्हे. ब्रम्हपंथांतील किंवा प्रार्थनासमाजांतील लोक जसे खरे ब्राम्हण नव्हेत, तसेच प्रॉटेस्टंट पंथांतलेही खरे ख्रिस्ती नाहींत. खरा ख्रिस्ती म्हटला म्हणजे स्पेन देशांतला किंवा रोम शहरांतला भाविक क्याथलिक. त्यांचे आचार वर सांगितल्या प्रकारचेच आहेत. सर वॉल्टर स्कॉटच्या 'ऐव्हेनो' नांवाच्या कादंबरींत वरील क्रुसाचा प्रकार आढळतो. यहुदी लोकांच्या केवळ दर्शनानेंही विटाळ होऊन त्यांतलि कित्येक पात्रांनीं वरील 'विष्णवे नमः' चा प्रकार केला आहे !

† वरील शब्द वाचून आमच्या ख्रिस्ती बंधूंस आमची केवळ पोरबुद्धि वाटून हसूं येईल हें आम्ही जाणतों ! पण गेल्या महिन्याच्या अंकांत त्यांच्या एका बंधूनें निबंधमालेच्या आठव्या अंकावर जी एक ताण झाडली आहे ती पाहिली असतां त्यांस हसण्यास फारशी जागा राहणार नाहीं. सदरील अंकांत त्या पुस्तक-

(पुढें चालू.)

होते व साठ लक्षांची एक रत्नखचित चादर मक्केस पाठविण्याकरितां त्यांनीं तयार केली होती हीही गोष्ट सर्वांस महशूर असलेच. त्यांच्या ब्राह्मणद्वेषाची व एकंदर स्वभावाची एक चमत्कारिक गोष्ट येथें लिहिल्यावांचून राहवत नाहीं. एके दिवशीं सकाळीं खासा स्वारी शिकारीस निघाली होती. बरोबर त्यांचे मंत्री, मयत भाऊ शिंदे, हे होते. स्वारी शहराबाहेर पडत असतांच रस्त्यांत एक गरीब ब्राह्मण एका बाजूस उभा राहिलेला दृष्टीस पडला. खंडेराव महाराजांची सहज त्याजकडे नजर गेली मात्र, तों लागलीच मागें वळून मागल्या हत्तीवर भाऊ शिंदे होते त्यांस महाराज ह्मणाले, " हा दांड बाम्हन आमुच्या ह्मोरँ कां आला ? आज चांगली शिकार सांपडली तर बरें, नाहीं तर याला मारून टाकायाचा ! " मग उशीर काय ? लागलीच त्या भटजीस पकडून भाऊंनीं आपल्या कांहीं लोकांबरोबर त्यांस वाड्यांत पाठवून दिलें. पण त्याबरोबर त्या लोकांस हळूच असेंही सांगितलें कीं, आपल्या शिकारखान्यांतला एक वाघ काढून त्याला लवकर आमच्या अगोदर शिकारीच्या वाटेवर एका जाळींत दडवून ठेवा. त्याप्रमाणें त्या लोकांनीं केलें. अंम-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

कारानें आमच्यावर कृतघ्नत्वाचे वगैरे जे आरोप ठेवले आहेत ते कांहीं अपूर्व आहेत ! आणि त्या सर्वांत एक तर फारच भयंकर आहे ;—कोणता ? तर ' जो धर्म आपली महाराणी अंतःकरणपूर्वक पाळीत आहे त्याची मनास वाटेल तशी निंदा ' आम्हीं केली आहे ! ! आमच्या मलिकामाअझमा महाराणीचें राज्यवैभव ख्रिस्ती धर्मास बळकटी आणण्यास कसें उपयोगी पडलें व आमच्या दयाळू राज्यकर्त्रीनें आपला १८५८ सालचा जाहिरनामा रद्द करून मिशनरींस व बाटग्यांस मात्र तोंड सोडण्यास कोणत्या आक्टानें मुभा दिली, हें आम्हांस माहीत नाहीं. एकंदरींत आम्हांस याचें फारच आश्चर्य वाटतें कीं, जे दोहों धर्मांची परस्पर तुलना करून आपखुषीनें ख्रिस्ती झाले, ज्यांनीं गेलीं वीस वर्षे त्या धर्माच्या सत्यतेचा जातीनें अनुभव घेतला व त्याविषयीं सतत विचार केला, ज्यांनीं आमचे बिचारे शास्त्री पुराणिक यांस केव्हांच वादांत हटवून त्यांच्या धर्माची असत्यता त्यांच्या पदरांत घातली, व तेव्हांपासून आम्हां पापी लोकांच्या हृदयांत सत्याचा व ज्ञानाचा उजेड पाडणाऱ्या मंडळींत जे प्रमुख आहेत, त्यांनीं खऱ्या धर्माविषयीं चांगलीं सबळ प्रमाणें आम्हांस मुळींच न दाखवितां ' बाबावाक्यं प्रमाणम् ' या महावाक्यावरच सरतेशेवटीं आणून काय तें थडकविलें ! एकून जसा प्रभु बदलेल तसा त्याबरोबर धर्माचा खरेपणाही बदलतो असें आमच्या ' सत्यदीपिका 'कारांचें म्हणणें झालें ! म्हणजे मोगलांचें राज्य होतें तोंवर महंमदी धर्म खरा, पेशव्यांचें होतें तोंवर ब्राम्हणधर्म खरा, आणि आतां महाराणीचें झालें म्हणून ख्रिस्ती धर्म खरा !—वाहवारे सत्य आणि वाहवारे दीपिका ! !

ऱ्यानें महाराजांची स्वारी तेथून जाऊं लागली तों भाऊंनीं तो वाघ दाखविला. मग काय ? ताबडतोब मर्जी सुप्रसन्न होऊन उद्गार निघाला, "कां भाऊ! ब्राह्मन लई पायगुणाचा, शिकार तर अर्ध्या पहिल्या झपाट्यांत घावली !" नंतर भाऊंनीं सुचविलें कीं, आतां परत गेल्यावर त्या ब्राह्मणाला कडीं, कंठी घातलीं पाहिजेत. त्यास महाराजांचाही रुकार पडून स्वारी माघारी आल्यावर जो ब्राह्मण अगदीं घाबरून जाऊन मरणाची वाट पहात होता त्याची एकदम वरील संकल्पाप्रमाणें मोठी संभावना झाली !! असो; तर धर्माच्या हेकटपणानें असे विचित्र प्रकार घडून येतात.

९. आतां विशेषतः आपल्याच लोकांत चालू असणारे कांहीं प्रकार येथें सांगतों. पहिला मोठा अपशकुन मोठा विधवा स्त्रियांचा. या करुणास्पद विषयाविषयीं क्षणभरही विचार करतांना ज्याचें हृदय अत्यंत खेदानें व संतापानें व्याप्त होऊन जात नाहीं त्यास केवळ पाषाणहृदय व अधमाधम ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. स्त्रियांचें जिणें मुळींच पराधीन असल्यानें व संसारदुःखाचें मोठें ओझें त्यांच्यावरच नेहमीं असल्यानें त्यांची स्थिति एकंदरींत कठीणच; पण त्यांतूनही वैधव्याच्या योगानें त्यांचा सगळाच आधार जेव्हां एकदम तुटतो तेव्हां त्यांच्या विपत्तीची तर सीमाच होते. त्यांतही आमच्या देशांत जी त्यांची स्थिति दृष्टीस पडते तीहून दुःखास्पद अशी स्थिति थोडीच ! इतरांस दुःखाची स्थिति प्राप्त झाली असतां ते लागलेच सर्वांच्या दयेस व मैत्रीस पात्र होतात; पण तेंच सगळें वरील अनाथ प्राण्यांच्या ठायीं विपरीत होतें. ज्या वैधव्यदुःखाची वेदना सहन न होऊन बिचाऱ्या स्त्रियांनीं सुष्ट दुष्ट कसाही नवरा असला तरी आपल्या पातिव्रत्यधर्मास जागून अंगावर शहारा येणाऱ्या रीतीनें त्याच्या चितेवर आपल्या देहाची आहुति द्यावी, किंवा तसें न झालें तर आमरणांत त्याच्या करतां केवळ तपस्व्याच्या वृत्तीनें राहावें, त्याच महादुःखाबद्दल त्यांचा कळवळा कोणास येत नाहीं इतकेंच नव्हे, तर त्यांच्याच प्रारब्धदशेचें तें फळ असें ह्मणून त्यांचा उलटा छळच होण्यास आरंभ होतो, हा प्रकार आमच्या देशास अत्यंत लांछनरूप होय यांत संशय नाहीं. असो; या संबंधें जितकें लिहावें तितकें थोडेंच. प्रस्तुत स्थलीं इतकेंच सांगतों कीं, ज्या अपशकुनाच्या प्रकारासंबंधें सध्यां आह्मी लिहीत आहों तो सर्वथा व्यर्थ आहे हें तर आहेच; पण शिवाय तो मानणें हें विपद्ग्रस्त मानवी प्राण्याचा उपमर्द करणेंही होय. केवळ दैवयोगानें किंवा यदृच्छेनें प्राप्त होणाऱ्या स्थितिविशेषावरून मनुष्यास मंगळ किंवा अमंगळ मानावें हा केवळ अन्याय आहे ! स्त्रियांचें वैधव्य हें जर त्यांच्या अशुभत्वास कारण, तर बाप भाऊ वगैरे कोणी मेल्यानें त्यांच्या नातेवाईकांनीं तरी कां तोंड लपवावें ? पण

मुळींच हा केवढा मूर्खत्वाचा प्रकार आहे! जी अत्यंत सदाचरणानें आपलें आयुष्य क्रमून आपल्या कुलास तर काय पण सगळ्या मनुष्य जातीस भूषण आणीत आहे,—कारण मनुष्याचें अंतःकरण स्वभावतःच किती अस्थिर व दुष्ट असतें हें सर्वप्रसिद्धच आहे!—त्याच साध्वीचें दर्शन, पुरते तेरा दिवसही जाऊं न देतां जो निर्लज्ज व विषयांध पुनः नवरा मुलगा होऊन उभाच, अशा पुरुषानें अशुभ मानावें हा केवढा उलटा न्याय!! आणि अशा निष्पाप स्त्रीचें दर्शन जर शुभ नव्हे, तर सगळ्या कपाळभर जिनें कुंकवाचा पट्टा ओढला आहे अशा एखाद्या नगरभवानीचें अथवा उभयकुलांस आणि अवघ्या मनुष्यजातीस जिनें स्त्रियांचें सहज भूषण जी लज्जा ती समूळ टाकून देऊन काळोखी आणली अशा बाजारबसवीचें तिच्या केवळ बाह्य वेषावरून अत्यंत शुभ दर्शन झालें काय? असो; तर याप्रमाणें सुविचारानें दिसणारा मार्ग आणि जगाचा धोपट मार्ग या दोहोंत अनेक वेळां इतकें अंतर असतें. यासारखेच दुसरेंही वेडगळ अपशकुन. कोणी दाराबाहेर पडतो आहे इतक्यांत पुढें जर बोडका ब्राह्मण आला तर खुंटलेंच त्याचें जाणें! मग हा ब्राह्मण चांगला सत्पात्र, सुशील सज्जन असाही कां असेना! पण तोच जर एकादा महारोग मोठी शालजोडी पांघरून व मोठ्या लफ्याचा पदर लावून पुढें आला कीं शकुन उत्तम! तसेंच कोणी क्लीबाचेंही दर्शन तसेंच अशुभावह मानतात. हें करणें ह्मणजे जें मनुष्याच्या स्वाधीनचें नाहीं त्याबद्दल उगीच विनाकारण त्यास हिणावणें आहे.

याप्रमाणें मुळावर आल्याचेंही एक मोठें बंड आहे. एकादें मुलगें जन्मतांच आई किंवा बाप यांतून कोणी मेलें, किंवा दुसरें कोणी कुटुंबांतील मनुष्य गचावलें, कीं आलें तें अपेश त्या बिचाऱ्या पोराच्या माथीं! मग त्या पोराला कोणी चैन पडूं द्यायचें नाहीं. एकाद्या वेऱ्याशीं जसें वागावें त्याप्रमाणें त्या पोराचे सारखे हाल चालायाचे. याहूनही भयंकर प्रकार सुनेचा. ती घरांत आली, आणि सासू सासरा नवरा व इतर आप्तसंबंधी हीं सारीं जर पुढें बरींच वर्षें निभावलीं तर ठीक गोष्ट; नाहीं तर मधेंच जर कांहीं विपरीत झालें कीं त्या बिचाऱ्या पोरीचें नशीब उसकटलें! नवऱ्यांची स्वारी दुर्व्यसनी निघून त्यांत जरी पुढें मागें त्यांचा शेवट झाला, तसेंच सासूस सासऱ्यास वगैरे अशाच स्वतःच्या मूर्खपणानें किंवा आकस्मिक रोगानें मृत्युपंथास लावलें, कीं सारें सूनबाईच्या प्रारब्धाचें फळ! अशा प्रकारचीं उदाहरणें आमच्या सर्व वाचकांस कांहींना कांहीं तरी माहीत असतीलच. वास्तव याविषयीं आणखी विस्तार करण्याची बिलकुल गरज नाहीं

व हा केवढा घोर अन्याय आहे हेंही एखाद्या शुद्ध टोणप्याखेरीज हवें त्यास सहज समजणारें आहे.

१०. असो; येथपर्यंत प्रस्तुत विषयावर बराच विस्तार झाला. आतां हें शकुनाचें वेड केवळ आमच्यांतच आहेसें नाहीं, तर युरोपांतील अगदीं अगदीं आलीकडच्याही कित्येक मोठमोठ्या नामांकित पुरुषांमध्यें होतें याचा थोडासा मासला दाखवितों. लॉर्ड् बायरन् ह्मणून इंग्लंडांत सुमारें पन्नास वर्षांपूर्वी एक मोठा नामांकित कवि होऊन गेला. त्यास एके समयीं इंग्लंडाहून पत्र आलें असतां तें फोडल्याच्या अगोदर तो ह्मणाला, "या पत्रांत कांहीं तरी वाईट बातमी मला खास समजावयाची आहे." असें म्हणून त्यानें पत्र फोडून वाचून पाहिलें तों खरेंच! त्या प्रसंगीं त्यानें असा लेख लिहिला आहे:–"काल रात्रीं पासूनच मला कांहीं चमत्कारिक वाटत होतें, कीं माझ्या परिचयांतला कोणी मरण पावला, आणि पाहतों तों तसें खरेंच—असा ठोका आल्यावर शकुनांवर विश्वास कसा ठेवूं नये! (सर वॉल्टर) स्कॉट् याचा दिव्य दृष्टीवर* विश्वास असे; रॉसो (फ्रेंच कवी) झाडाच्या बुंधाशीं नेम धरून त्यावरून पाही, कीं मरणोत्तर आपण अक्षय नरकांत पडणार कीं नाहीं; गेटी (जर्मन कवी) चाकूवर तोंडाचा वाफारा टाकून पाही कीं आपण हातीं घेतलेलें काम तडीस जाईल कीं नाहीं!" याच कवीनें दुसरे एके ठिकाणीं लिहिलें आहे:—"माझ्या जन्म दिवशीं पुष्कळ विलक्षण गोष्टी आजपर्यंत घडून आल्या. तसेंच नेपोलियनालाही झालें. आणि मेरी आंटोईनेट (फ्रान्सची राणी) हिला तर एक फारच चमत्कारिक प्रसंग घडून आला. माझ्या लग्नाच्या वेळेस† माझ्या असें अकस्मात् मनांत आलें कीं, मी आपल्या मरणाचिठ्ठीवर सही करीत आहें. त्यावेळेस जर मला पळून जातां येतें तर मी तसें करणार होतों. मनःप्रेरणेच्या शकुनावर माझा दृढ विश्वास आहे. सॉक्रेटीसाचा गुप्त यक्ष होता ह्मणून जें म्हणतात तें खोटें नव्हे; मंक् ल्युई स् यालाही तशीच कोणी देवता अनुकूल होती; आणि नेपोलियनाला पुष्कळ दैवी सूचना वारंवार होत!" आपल्या लोकांत जसे घातवार मानतात तसाच वरील कवीचा प्रकार होता. तो शुक्रवारीं कोणास भेटावयास जात नसे! असो; याप्रमाणेंच आणखीही पुष्कळ चमत्कारिक गोष्टी सांगतां येतील. हाच बायरन् ज्या वेळेस ग्रीस देशांत मृत्यु पावला त्या वेळेस एक मोठी

* दिव्यदृष्टि म्हणजे पुढें होणाऱ्या गोष्टींचें अगोदर ज्ञान होणें. ही शक्ति कोणाकोणामध्यें असते असें स्कॉटलंडांतील कित्येक लोक मानतात.

† बायरन् कवी आपल्या बायकोशीं भांडून व तिजशीं घटस्फोट करून देशांतरास चालता झाला या गोष्टीवर वर लक्ष्य आहे. या वेळेस तो जो बाहेर पडला तो पुनः स्वदेशास माघारी आलाच नाहीं.

भयंकर वावटळ सुटली होती; व हाच प्रकार नेपोलियन व क्रॉमवेल यांच्या मरणसमयीं झाला. जुलियस् सीजर ज्या दिवशीं मारला गेला त्याच्या आदल्या रात्रीं विलगक्षच उत्पात चोहोंकडे झालेले प्लुटार्क यानें त्याच्या चरित्रांत लिहून ठेवले आहेत. त्यांचें कवितारूप शानदार वर्णन शेक्सपीयरच्या प्रसिद्ध नाटकांत आहे. त्यांत सीजरच्या बायकोला कसलें स्वप्न पडलें, तिला ह्याचें किती भय वाटलें,* व त्याला मारण्यास टपलेल्या लोकांपैकीं एकानें त्याचा लाक्षणिक अर्थ सीजरला कशा चातुर्यानें बनवून सांगितला, हें सर्व ह्या नाटकांत आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांनीं वाचलें असेलच. असो; अशीं उदाहरणें आमच्या इकडे इतिहासांतील मुळींच देतां येत नाहींत; कारण तो लिहिलेलाच नाहीं. तरी टिप्पू सुलतानाचें एक उदाहरण आहे. श्रीरंगपट्टण घेतल्यावर टिप्पूचे कागदपत्र जे सांपडले त्यांत त्याचीं स्वप्नें व त्यांचा अर्थ केलेला असा एक लेख सांपडला. त्यांतील एक स्वप्न मोठें चमत्कारिक आहे. मराठ्यांचें लष्कर आपणावर चालून येत आहे हें त्यास माहीत असतां त्यास एकदां असें स्वप्न पडलें कीं, एक तरणा मनुष्य आपणाकडे येऊन आपणापाशीं बोलतो आहे. पण बोलतां बोलतां तो मनुष्य बदलून आपणापुढें स्त्री उभी आहे असें त्यानें पाहिलें. या स्वप्नाचा सुलतान साहेबांनीं असा अर्थ केला कीं, मराठे हे पहिल्यानें मोठे शूरसे दिसतील पण लढाईत केवळ बायकांप्रमाणें नामर्द ठरतील ! असो; तर याप्रमाणें मागील निबंधांत भूतांवर विश्वास ठेवणारे जसे सांगितले तसेच शकुनांवर ही ज्यांचा विश्वास होता असे कित्येक नामांकित पुरुष वर सांगण्यांत आले.

११. वरील उदाहरणांवरून कित्येकांस कदाचित् असें वाटेल कीं निबंधांत जें आम्हीं प्रतिपादन केलें त्याचें वरील मोठमोठ्या उदाहरणांनींच खंडन होतें. पण असें बिलकूल नाहीं. प्रस्तुत निबंधाच्या अग्रभागीं दुर्योधन महाराज जसें ह्मणताहेत तसेंच आम्हांस वाटतें कीं शकुनादिकांचा कसाही ठोका मिळाला तरी ज्याअर्थी तो नियम नें मिळत नाहीं त्याअर्थी तसें केवळ काकतालीय न्यायानें घडतें असेंच ह्मटलें पाहिजे. त्यांवर पूर्ण भरंवसा ठेवून भिणें हें शहाण्याचें काम नव्हे. तर मग वरील शहाण्यांनीं तरी त्यांवर कसा भरंवसा ठेवला ? असें कोणीं विचारल्यास त्यांवर आमचें उत्तर इतकेंच आहे कीं, त्यांचा तरी त्यांवर अगदीं पक्का विश्वासच होता असें नाहीं. एकाद्या भलत्याच नादास लागून मोठे शहाणेही जसे फसतात तसाच हा त्यां-

* असाच प्रसंग 'वेणीसंहार' नाटकांत आहे. भानुमतीस एक अत्यंत अशुभ स्वप्न पडून तें तिनें आपल्या नवऱ्यास सांगितलें आहे. निबंधारंभींचें पद्य दुर्योधनाचेंच वरील प्रसंगींची उक्ति होय.

चा केवळ नाद असेल; यापेक्षां काहीं नाहीं. त्यांची जर त्याविषयीं पक्की खात्रीच झाली असती तर तसें त्यांनीं खचित लिहून ठेवलें असतें, व सबळ प्रमाणें दाखविलीं असतीं. पण वरील गोष्टी तशा बिलकूल नसून त्यांच्या मनानें घेतलेल्या समजुती मात्र त्यांत दाखविल्या आहेत. असो; तर एकंदरींत शकुन वगैरे सर्व निवळ भ्रम आहेत. त्यांवर विश्वास ठेवून कोणीही हर्षविषाद पावूं नये. व त्याचें भयही बिलकूल बाळगूं नये. तुकोबा सांगतातः—

अवघा तो शकुन हृदयीं देवाचे चरण ।
येथें नसतां वियोग लाभा उणें काय मग ।
संग हरीच्या नामाचा शुचिर्भूत सदा वाचा ।
तुका म्हणे हरिच्या दासा शुभ काळ दाही दिशा ॥

चतुरंगबलो राजा जगतीं वशमानयेत । अहं पंचागबलवानाकाशं वशमानये ॥*

अंक १७—(१) ज्योतिष (२) विषयस्वरूप (३) प्रस्तुत शास्त्राच्या उदयाचीं कारणें (४) त्याचा प्रचार–या प्रचाराचीं कारणें (५) मुख्य विषय–आक्षेपावर उत्तर (६) ग्रहगति आणि संसारकृत्यें याचा परस्पर संबंध असण्याचा संभव (७) प्रत्यक्ष अनुभव (८) दुसरे कांहीं विचार (९) कुतर्कांचें निवारण (१०) खऱ्या ज्योतिषाची योग्यता व उपयोग.

१. मागील दोन निबंधांत भुतें व शकुन यांविषयीं आह्मीं आपले विचार प्रदर्शित केले. आतां या खेपेस ज्योतिषाविषयीं ह्मणजे ग्रहदशेवर वगैरे जो लोकांचा दृढ विश्वास आढळतो त्याविषयीं लिहूं.

२. प्रस्तुत निबंधांत खऱ्या ज्योतिषाविषयीं–ह्मणजे ज्या आश्चर्यमय शास्त्रांत आपल्या पृथ्वीविषयीं व सूर्यचंद्रादि खस्थ पदार्थांविषयीं यथार्थ निरूपण केलेलें आढळतें, व ज्यासारखें कवीच्या, तत्त्वज्ञाच्या आणि भाविकाच्या मनास आल्हाद देणारें दुसरें कांहीं नाहीं, त्याविषयीं विवेचन कर्तव्य नाहीं. तर त्याचा उदय होण्यास जें भ्रांतिमूलक शास्त्र कारण झालें त्याविषयींच फक्त यांत विचार करावयाचा आहे. ह्मणजे त्याचा उदय कसा झाला, केव्हां झाला, त्याचा सध्यां कितपत प्रसार आहे, त्यांत तथ्य कितीसें आहे, वगैरे गोष्टीच कायत्या सांप्रतच्या निबंधांत येतील.

३. आतां प्रथमतः या शास्त्राचा उदय कसा झाला असावा हें पाहूं.

---

* "चतुरंगबलेंकरून ह्मणजे हत्ती, घोडे, पायदळ इत्यादि चारी अंगें ज्याचीं परिपूर्ण आहेत अशा सैन्याच्या योगानें राजा पृथ्वीस वश करूं शकतो; तसाच मी पंचांगबलेंकरून म्हणजे पंचांगाच्या जोरावर आकाशास आपल्या सत्तेत आणतों!"

ज्योतिषाची माहिती थोडीबहुत बहुतेक राष्ट्रांत सांपडते; त्यांतून खाल्डियन्, मिसरी, हिंदु, चीन वगैरे अत्यंत प्राचीन राष्ट्रांत तर हें शास्त्र पुष्कळच पूर्णावस्थेस येऊन पोंचलें होतें, असें समजतें. तेव्हां यावरून आकाशांतील चमत्कारांविषयीं जिज्ञासा व शोधक बुद्धि हीं मनुष्यस्वभावास केवळ साहजिक होत हें स्पष्ट दिसतें. पण बाल्यावस्थेंत असणाऱ्या राष्ट्रांस स्वाभाविक असणाऱ्या ज्या वरच्या दोन मनोवृत्ति त्यांबरोबर त्याच स्थितीच्या अप्रबुद्धत्वास साहजिक जी मनाची भ्रांतिमयता तीही पुष्कळ आढळते. ह्मणजे हल्लींच्या काळीं जो कोणी ज्योतिष शिकतो तो तें जसें केवळ त्यांतील प्रमेयांचा बोध व्हावा येवढ्याच हेतूनें शिकतो, तसें प्राचीन काळीं नसून शिकणाराचा उद्देश वरच्या खेरीज आणखी एक निराळाच असे. तो अर्थात् हा कीं, ज्योतिषांत पारंगत होऊन ग्रहफलें वर्तवितां येऊं लागलीं ह्मणजे भावी काळाचें आपणास ज्ञान व्हावें. हा हेतु वरील शास्त्राच्या अध्ययनानें कितपत सिद्ध होतो व कितपत व्हावा याविषयीं पुढें विवेचन करण्यांत येईलच. प्रस्तुत स्थलीं त्याच्या संबधानें इतकेंच सांगावयाचें कीं, मागील काळीं वरील हेतु केवळ भ्रांतिमूलक होय हें सामान्यजनास तर काय, पण मोठमोठ्या विद्वानांसही पक्कें ठाऊक नसे. मागें विवेचन केलेल्या दोन भ्रमांस अनुसरणारे जसे पुष्कळ असत तसेच यावर पूर्ण भरंवसा ठेवणारेही होते. असो; तर याप्रमाणें वरील समज सर्वांचा होऊन गेला असल्यामुळें प्राचीन काळीं ज्योतिषाचें ज्ञान करून घेण्याची उत्कंठा व त्यांत नवे नवे शोध लावण्याची हौसही पुष्कळ लोकांस असावी यांत संशय नाहीं. आणि याच दोन्ही गोष्टी प्रस्तुत शास्त्राच्या उदयास कारणभूत झाल्या असाव्या. असें नसतें तर तादृश ज्ञानसंपन्न नसणाऱ्या राष्ट्रांतही या शास्त्राची बरीच माहिती असल्याचें आढळतें ना. पण यावर कोणी कदाचित् अशी शंका घेतील कीं, हें शास्त्र जर केवळ भ्रांतिमयच होय, तर याचा अभ्यास येवढे परिश्रम घेऊन लोक करीत असत हें कसें? ग्रहांचीं फलें वगैरे गोष्टी सर्व खोट्याच जर असत्या तर तीं समजण्याविषयीं सर्वांनीं येवढा अटाट कशाला केला असता? या शंकेचें समाधान असें आहे कीं, ज्या वेळेस या शास्त्राचें वर सांगितल्याप्रमाणें मोठ्या हौसेनें लोक आपणास ज्ञान करून घेत त्यावेळेस त्याचें खोटेंपण प्रगट झालें नव्हतें. नवग्रह, राशिचक्र, नक्षत्रें वगैरेंची व्यवस्था करून लोक जेव्हां पाहिल्यानें गणितें करूं लागले व कुंडल्या मांडूं लागले, तेव्हां तें सर्व खरें आहे अशा समजुतीवरच लोकांत तो प्रघात पडला. अंतरिक्षांतील ग्रहांच्या गत्यादिकांवर इहलोकच्या संसारादि कृत्यांचा ठोकताळा मिळतो या समजुतीवर ज्योतिष्यांनीं पहिल्यानें नियम बांधले,—कीं अमुक अमुक योग आला असतां त्याचें अमुक अमुक फल प्राप्त

व्हावयाचेंच. हेच नियम पुढें हळू हळू विस्तार पावून होतां होतां प्रस्तुत काळीं निरनिराळ्या देशांत या विषयावर जे सर्वमान्य ग्रंथ होऊन बसले आहेत ते निर्माण झाले. आणि त्यांवर विश्वास ठेवण्याचाही प्रघात पितृपुत्रपरंपरेनें फारां दिवसांपासून चालत आल्यानें तोच अजूनपर्यंतही सामान्यतः अविच्छिन्नपणें चालू असलेला आढळतो. तरी प्रस्तुत विषयाविषयीं ज्यांनीं यथार्थपणें विचार केला त्यांस या शास्त्रांतील नियमांचा असंबद्धपणा लक्षांत येऊन ग्रहणनक्षत्रादिकांवरचा त्यांचा विश्वास उडाला असें मागील कालच्या इतिहासावरून सुद्धां पुष्कळ दिसून येतें. अशीं उदाहरणें कांहीं पुढें देण्यांत येतीलच. त्यांवरून आमच्या वाचकांच्या लक्षांत येईलच कीं ज्योतिषावर पूर्वीपासून ही सर्वांचाच सारखा विश्वास होता असें नाहीं. हा विश्वास होतां होतां हल्लींच्या काळीं तर सर्व सुधारलेल्या देशांतून बहुतेक नाहींसाच झालेला आहे. असो; तर याप्रमाणें प्रस्तुत शास्त्राच्या असत्यत्वाचें अज्ञान हेंच त्याच्या वृद्धीस कारण झालें; आणि शेवटीं त्यांतला असत्याचा जेवढा भाग होता तेवढा निराळा होऊन खरें जें ज्योतिष तें मात्र आयतें जगांत प्रगट झालें.

वर जो ज्योतिषाचा प्रकार सांगितला तसाच प्रकार रसायनशास्त्र व खनिजपदार्थविषयक शास्त्र यांचाही झाला. तो असा कीं, या शास्त्रांतले शोध करण्याविषयीं लोकांची पहिल्यानें प्रवृत्ति जी झाली ती केवळ भ्रमामुळें झाली, आणि होतां होतां सरते शेवटीं त्यांतून वरील उपयुक्त शास्त्रांचा प्रादुर्भाव झाला. तांब्याचें सोनें करण्याचा रस, लोखंडास घांसल्याबरोबर त्याचें सोनें बनवणारा परीस, काया अमर करणाऱ्या वनस्पति, द्रव्यांजन, वगैरे केवळ मनःकल्पित पदार्थ शोधून काढण्याकडे लक्षावधि भ्रांतिष्ट लोकांची प्रवृत्ति झाल्यानें एकंदर जगाचें फार कल्याण झालें. म्हणजे वरील वस्तु सांपडल्या असें तर नाहीं, पण वरील नादास इतके लोक गुंतल्यामुळें लोकांच्या ध्यानीं मनींही नव्हत्या अशा अनेक गोष्टी उदयास आल्या. उदाहरणार्थ लोहचुंबक घ्या. या खनिज द्रव्याच्या अंगीं केवढे अद्भुत गुण आहेत, व त्यांच्या योगानें जगाचें केवढें अपरिमित कल्याण झालें आहे, या गोष्टी कोणास सांगावयाला पाहिजेत ! या एकट्या पदार्थानें जगांत जेवढे चमत्कार झाले आहेत त्याचा शतांशही परीस खरोखरच सांपडल्यानें झाला असता काय? समजा कीं, इतक्या लोकांच्या वेडेपणाच्या श्रमाची कींव येऊन देवानें त्यांस परीस सांपडूं दिले असते तर जगांत सध्यां आहे त्याहून कितीशी बदल झाली असती! जो क्षणभर विचार करील त्यास सहज कळून येईल कीं अपूर्णांकांतील भाजकास आणि भाज्यास सारख्याच केवढ्याही मोठ्या संख्येनें गुणिलें असतां जसा मुळींच फरक पडत नाहीं, त्याचप्रमाणें सध्यां

आहे त्याच्या कोट्यावधिपट सोनें जरी पृथ्वीवर झालेंसें कल्पिलें, तरी तिळमात्रही मनुष्याच्या स्थितींत फेर पडणार नाहीं. वरील अपूर्णांकांत दोन्ही आंकडे वरील जसे भले मोठे भव्य दिसतील, त्याप्रमाणें घरीं दारीं जिकडे तिकडे सोनेंच सोनें होऊन शिलंगणाच्या दिसचा मात्र थाट उडेल; पण त्या खऱ्याखुऱ्या सोन्याची किंमत त्या नामधारी सोन्याहून फार ज्यास्त होणार नाहीं.* असो; तर याप्रमाणें वरील भ्रमांच्या मागें लागतां लागतां मनुष्यास खऱ्याखुऱ्याच मोठमोठ्या वस्तूंचा लाभ झाला; तसा त्या भ्रमात्मक पदार्थांच्या प्राप्तीनेंही होताना. हा सगळा प्रकार मृगजळाचा पाठलाग करतां करतां खरीखुरीच एकादी चांगली नदी लागण्याप्रमाणें होय. किंवा इसापनीतींतील शेतकऱ्याच्या लेकांच्या सारखा होय. त्यांनीं ज्याप्रमाणें शेतांत ठेवा मुळींच नसतां तें शेत चोहोंकडून चांगलें पोखरलें, आणि सरतेशेवटीं बापाचें डबोलें जरी सांपडलें नाहीं, तरी शेताचें पीक फार आल्यानें त्यांची भरपाई झाली; त्याप्रमाणेंच वरील भ्रमांनीं वेडे होऊन लोक हिंडतां हिंडतां त्यांस वरील शास्त्रांतील कित्येक गूढ रहस्यें कळून येऊन त्यांचा क्रमाक्रमानें जगांत प्रसार झाला.

४. वर प्रस्तुत शास्त्राची उत्पत्ति व प्रसार कसा झाला याविषयीं लिहिलें. आतां त्याचा पूर्वापारपासून प्रचार कसा चालत आला आहे तो पाहूं. मागें सांगितलें आहेच कीं, या शास्त्राची माहिती फार प्राचीन काळच्या राष्ट्रांसही होती; तेव्हां यावरून स्पष्ट आहे कीं ग्रहनक्षत्रादिकांचें माहात्म्य तेव्हांपासून चालत आलें आहे. आणि आलीकडच्या कालापेक्षां तो मा-

---

* अमेरिकेचा शोध लागून तेथील सोन्याच्या खाणी जेव्हां स्पेन देशाच्या ताब्यांत आल्या, तेव्हां कित्येक वर्षें पर्यंत सोन्याचा भाव पुष्कळ उतरला होता ही गोष्ट अर्थशास्त्रप्रसिद्ध आहे. तशीच लंकेंत गेलेल्या न्हाव्याचीही गोष्ट आमच्या वाचकांपैकीं कित्येकांस कदाचित् माहीत असेलच. ती अशी कीं, कोणी एक न्हावी लंकेंतील सोन्यांच्या विटांची कीर्ति ऐकून तेथें आपलें कसब चालवण्याकरतां गेला. मग पहिल्याच हजामतीस एकदम पांच विटा मिळालेल्या पाहून त्यानें मनांत आणलें कीं, आतां बरें झालें; जन्माची दगदग चुकली! याप्रमाणें मनचे मांडे यथेच्छ खातो आहे इतक्यांत बायकोनें येऊन सांगितलें कीं, घरांत दाणे नाहींत. यानें उत्तर केलें कीं आतां कोणत्याही गोष्टीची ददात नाहीं, आजच्या पांच विटा आपल्याच जन्माला तर काय, पण आपल्यापाठीमागेंही पिढ्यानपिढ्या पुरण्यासारख्या आहेत! अशा घमेंडींत स्वारी बाजारांत जों गेली, तों शेरभर दाण्यास चार विटा एकदम खाडदिशीं गेल्या!—सारांश, सोन्याची आणि संपत्तीची वस्तुतः एकात्मता नाहीं; आहे ती केवळ त्याच्या बेरजेवरून होय.

गला काळच कोणत्याही प्रकारच्या विश्वास विशेष दृढ बसण्यास पुष्कळ कारणभूत होतो हें उघड आहे. कारण एक तर दिवसेंदिवस जगांत ज्ञानाचा अधिकाधिक प्रसार होत चालला आहे, तेव्हां समंजसतेच्या संबंधानें पूर्वीच्या काळाला व आतांला पुष्कळच फेर आहे. दुसरें असें कीं, दिवसेंदिवस मनुष्य अधिक शहाणें व लबाड होत चालल्यामुळें पूर्वीच्या सारखा भोळेपणा व भाविकपणा आतां कोठेंही राहिला नाहीं. तिसरी गोष्ट अशी कीं, प्राचीन काळीं अर्वाचीन काळाइतकें सृष्टिज्ञान चोहोंकडे फैलावलें नसल्यामुळें सृष्टींत कांहीं उत्पात किंवा अपूर्व चमत्कार एकाएकीं घडून आले असतां मागल्याप्रमाणें आतां लोक भयाभीत होऊन जात नाहींत. ज्या गोष्टींचें आतां कोणास कांहींही वाटत नाहीं त्यांचाच पूर्वीच्या लोकांस केवढा धाक वाटत असे हें पाहून मोठी मौज वाटते! ग्रीस देशाच्या इतिहासांत अशी एक गोष्ट लिहिलेली आढळते कीं, एशिया मैनर प्रांतांत पूर्वी लिडिया आणि मीडिया नांवाचीं दोन राज्यें होतीं. यांचीं निकट संबंधामुळें वरचेवर परस्पर युद्धें होत. एकदां असें झालें कीं, दोन्ही पक्षांचीं दळें समरांगणांत समोरासमोर उभीं राहून आतां चकमक उडावी इतक्यांत सूर्यास ग्रहण लागून खग्रास पडत चालला. होतां होतां पूर्ण ग्रास होऊन सगळ्या रणभूमीवर ठिक्कर काळोख पडला. नक्षत्रें पुनः दिसूं लागलीं. पशुपक्ष्यादि प्राणिजात व वनस्पतिवर्ग हीं एकाएकीं भयचकित झाल्यासारखीं होऊन क्षणभर व्यापारशून्य व स्तब्ध झालीं. संपूर्ण सृष्टि अतिशयित उदास व भयाण वाटूं लागली. सारांश, तो अपूर्व देखावा पाहून दोहों पक्षांचे वीर भयानें अगदीं गडबडून गेले, आणि आपणांवर ईश्वराचा अत्यंत क्षोभ झाला असें मानून दोन्ही सैन्यांनीं युद्धाचा संकल्प तात्काळ सोडून दिला आणि तीं परत आपआपल्या स्थलास गेलीं.* कोलंबसाविषयींही अशी एक गोष्ट वाचण्यांत आली आहे कीं, तो अमेरिके जवळील एका बेटांत असतां लवकरच चंद्रग्रहण येणारें आहे असें जाणून तेथील लोकांस आपले अगदीं आज्ञांकित करून टाकण्याचा त्यानें त्या ग्रहणावरून बेत योजला. तो असा कीं, ते लोक आपणास पूर्वीप्रमाणें न भजतां आपली अंमळ अवज्ञा करूं लागले असें पाहून त्यानें त्यांच्या मनांत दहशत बसण्याकरतां त्यांस असें कळविलें कीं, तुमची वर्तणूक आलीकडे अगदीं गैर होत चालली आहे तर मी याबद्दल देवाच्या कानावर घा-

* सूर्याचें खग्रास ग्रहण इतिहासप्रसिद्ध असणारें असें हें पहिलें होय. हें इ०स० च्या पूर्वी ५८४ व्या वर्षी घडलें. हेंच ग्रहण थेल्सनामक ग्रीक पंडितानें आधीं वर्तवून ठेविलें होतें. यावरून वरील दोन प्रांतांतील लोकांपेक्षां त्या वेळींही ग्रीक लोक अधिक ज्ञानसंपन्न होते हें स्पष्ट दिसतें.

लून तुम्हांस शासन करवीन. अशी त्यांस धमकी देऊन ग्रहणाच्या दिवशीं त्यानें त्यांस सांगितलें कीं, तुम्ही अजून माझें ऐकत नाहीं, तर पहा आज रात्रीं मी आपलें सामर्थ्य तुमच्या चांगलें ढळढळीत प्रत्ययास आणून देतों. मग पौर्णिमेचा चंद्र नेहमींप्रमाणें अत्यंत देदीप्यमान उगवला असतां कांहीं वेळानें तो काळा होत जातांना जेव्हां त्या बेटांतील लोकांनीं पाहिला, तेव्हां त्यांस मोठी धास्ती पडून ते कोलंबसापाशीं मोठ्या नम्रपणानें आले, आणि त्याच्या पाया पडून आपल्याबद्दल देवापाशीं रदबदली करण्याविषयीं ते त्याची विनवणी करूं लागले. कोलंबसानें त्यांचें बोलणें मान्य करून सांगितलें कीं, जर तुम्हांस खरोखरच पश्चात्ताप झाला असेल तर तुमचें संकट दूर करण्याविषयीं मी पुनः देवाची प्रार्थना करतों. असें म्हणून तो प्रार्थना करण्याचे निमित्तानें आपले खालीत एकांतीं गेला. मग कांहीं वेळानें सृष्टिनियमाप्रमाणें ग्रहण सुटलेंच ; पण तें कोलंबसाच्या योगानें झालें अशी त्या अज्ञाणी लोकांची खात्री होऊन तेव्हांपासून ते कोलंबसास पुष्कळच मान देऊं लागले. असो ; तर याप्रमाणें सूर्याच्या व चंद्राच्या ग्रहणांची वास्तविक उपपत्ति माहीत नसल्यामुळें प्राचीन काळीं त्यांचें लोकांस इतकें भय वाटत असे. असाच प्रकार धूमकेतूंचा. हे तर वरील ग्रहणांहूनही क्वचित् येणारे असल्यामुळें व यांचा आकारही मोठा विचित्र असल्यामुळें यांचा वरच्याहूनही धाक लोकांस पडे. हीं शेंडीनक्षत्रें आकाशांत दिसूं लागलीं कीं, देशांत दुष्काळ, सांती, लढाया, धरणीकंप वगैरे प्रलय कांहीं तरी व्हावयाचेच अशी साऱ्या जगाची समजूत होऊन बसली आहे. असो ; तर याप्रमाणें सृष्टींतील चमत्कारांचें यथावत् स्वरूप मागील काळच्या लोकांस समजत नसल्यामुळें ज्योतिषावर वगैरे त्यांचा सर्वथैव निर्धार असे. शिवाय दुसरें असें कीं, ज्योतिषांतील कांहीं भागाची ह्मणजे ग्रहणांची वगैरे लोकांस नेहमीं बरोबर प्रचीती येत असे; तेव्हां इतर भागांसही त्याप्रमाणेंच खरें मानणें त्यांस भाग पडे. आतां जसा त्या शास्त्रांतील खऱ्या खोट्या भागांचा साफ निकाल झालेला आहे तसें पूर्वीं नसल्यामुळें संदेहात्मक भागांवरही लोकमतें निश्चयात्मकताच येत असे. तर याप्रमाणें प्राचीनकाळीं ग्रहनक्षत्रादिकांच्या शुभाशुभत्वावर लोकांचा पक्का विश्वास बसून राहिला होता. आणि पुढें हळू हळू धर्मात व लोकव्यवहारांत ज्योतिष शिरून मुहूर्तांचा वगैरे जेव्हां विचार होऊं लागला, तेव्हां वरील विश्वासास तर अधिकच बळकटी आली. ती अशी कीं, वरील विश्वास हें धर्माचें व लोकाचाराचें एक कलमच बनून जाऊन त्याचा अभाव हें नास्तिकपणाचें व तन्हेवाईकपणाचें चिन्ह झालें. असो; तर ज्योतिषाचें प्राबल्य सर्व जुन्या राष्ट्रांत जें इतकें माजलें त्याचीं कारणें वर सांगितल्याप्रमाणें होत. हें प्राबल्य अजूनही सर्वथैव मोडलेंसें ह्मणतां येत नाहीं.

सुधारलेले म्हणविणाऱ्या देशांतूनही वरील प्रकार आढळतातच. आणि त्यांतून आमच्या देशांत तर कांहीं विचारूंच नये ! विद्वान् अविद्वान् वगैरे सर्व लोकांचा प्रस्तुत विषयावर केवढा विश्वास आढळतो, व त्याचा प्रचार किती बारीक गोष्टींपर्यंत गेलेला आहे याची माहिती आमच्या वाचकांपैकीं कोणास ही नवी द्यावयास पाहिजे असें नाहीं.

५. येथपर्यंत प्रस्तुत विषयाचें उपोद्घातरूपानें कांहीं विवेचन झालें. आतां मुख्य विषयाविषयींच विचार करूं;—म्हणजे ज्योतिषाची लोकभ्रमांत कां गणना केली याचीं कारणें लिहितों. हें करण्याच्या अगोदर पुढील प्रतिपादनावर येणाऱ्या एका आक्षेपाचें निवारण केलें पाहिजे. तो हा कीं, यापुढें ज्योतिषाच्या विरुद्ध जें आह्मी मत देणार तें त्या विषयावरील ग्रंथ वाचल्याशिवाय अगोदरच देण्यास आम्हांस अधिकार काय ? 'मुहूर्तमार्तंड', 'बृहज्जातक' वगैरे ग्रंथांचें यथास्थित अध्ययन करून त्याप्रमाणें गणितें करून त्यांचा ठोका जेव्हां पाहवा तेव्हां मग त्यांच्या खरेखोटेपणाविषयीं बोलावें. आधीं बोलण्यांत काय जीव ! असा वाद जर कोणी प्रस्तुत विषयाचे कैवारी घेतील तर त्यांस आमचें उत्तर असें आहे कीं, मागील दोन खेपेस जसें आह्मी भूतविद्या किंवा शकुनविद्या न शिकतां केवळ चार चौघांच्या समजुतीवरूनच अभिप्राय दिले त्यांचप्रमाणें प्रस्तुत विद्येविषयींही होण्यासारखें आहे, म्हणजे आकाशांतील गोलांच्या गतींवर मनुष्यास होणाऱ्या इष्टानिष्ट गोष्टींचें बस्तान असण्याचा संभव किती, व ज्योतिष्यांनीं केलेल्या गणितांचा ठोकताळा किती वेळां बरोबर उतरतो, या दोन गोष्टींचा शोधक बुद्धीनें जो अंमळ विचार करील त्यास प्रस्तुत विषयावर निर्णय देण्यास फार आयास पडणार नाहींत. आणि हा निर्णय कोणी मनुष्यानें वरील ज्योतिषग्रंथ मुळींच न पाहतां जरी दिला, तरी तसें असल्यानें त्याच्या निर्णयास यत्किंचित्ही दुर्बलत्व येणारें आहे असें नाहीं.

६. तर आतां वरील दोन गोष्टींविषयीं यथानुक्रम विचार करूं. पहिली गोष्ट ही कीं, अंतरालांतील गोल आणि या आपल्या गोलावर जीं आपण मनुष्यें आहों यांचीं संसारकृत्यें यांचा परस्पर कांहीं संबंध आहे कीं नाहीं. अशा प्रश्नांवर निश्चयात्मक उत्तर देणें फार कठीण आहे; कां कीं, सगळ्या सृष्टीचा परस्पर किती संबंध आहे किंवा मुळींच नाहीं वगैरे गोष्टींविषयीं अल्पज्ञ जो मनुष्य त्यास कसें ज्ञान व्हावें ? या सर्व गोष्टी एका सृष्टिकर्त्यास मात्र माहीत ! असो; पण येवढें खरें आहे कीं, असा जर कांहीं विचित्र संबंध असलाच, तर तो मनुष्यास कळण्याचा बिलकूल मार्ग नाहीं. आणि हल्लीं जे संबंध ज्योतिषग्रंथांत लिहून ठेवले आहेत ते केवळ काल्पनिक होत. म्हणजे मंगळशनिप्रभृतिकांचा अमुक अमुक योग आला असतां अमुक

अमुक व्हावें असें, तशी गोष्ट केवळ यदृच्छेनें एक दोन वेळां घडली असतां ज्योतिषकारांनीं लिहून ठेविलें असावें इतकेंच दिसतें. याच्या पलीकडे तसल्या नियमांत कांहीं तथ्य नाहीं. याखेरीज दुसऱ्याही आणखी कित्येक गोष्टी मनांत येतात, कीं ज्यांवरून अमुक अमुक ग्रह आला असतां अमक्या अमक्या मनुष्यास वाईट वगैरे सर्व निवळ भ्रांति आहे अशी खात्री होते. पहा कीं, आपल्या भाषेंतील ह्मणीप्रमाणें दररोज सव्वा लक्षाची घडामोड आहे, ह्मणजे प्रतिदिवशीं लाखों मनुष्यें जन्मास येत आहेत आणि लाखों मरण पावताहेत. आतां या लाखांमध्यें अगदीं त्याच पळास किंबहुना विपळास जन्मलेलीं मनुष्यें किती सांपडतील बरें ? समजा कीं, आपण एक विवक्षित काळ धरला, आणि त्याचकाळीं अगदीं बराबर जन्मास आलेलीं एक दहा हजार मनुष्यें घेतलीं. आतां ज्योतिषविद्येच्या सिद्धांतांप्रमाणें ह्मटलें ह्मणजे या दहा हजार मनुष्यांचे जन्मकाळचे योग अगदीं सारखे असल्यामुळें त्यांस पुढील संसारांत सारख्याच बऱ्या वाईट गोष्टी घडून त्या सर्वांची आयुष्यमर्यादाही अगदीं सारखी असायास पाहिजे. पण अशी प्रचीती कधीं तरी येते काय ? अमुक अमुक दोन मनुष्यांस सारख्याच विपत्ति आल्या व सारखींच सुखें प्राप्त झालीं असें कधीं कोणाच्या ऐकण्यांत आलें आहे ? ज्यास त्यास बहुत करून ज्याच्या त्याच्या बऱ्या वाईट कृती प्रमाणें बरे वाईट परिणाम आजपर्यंत घडत आले आहेतच. जी रास व जें नक्षत्र एकास रंकाचा राजा करतें तीच रास व तेंच नक्षत्र दुसऱ्यास राज्यपदावरून खालीं ढकलून देतें. तेव्हां यावरून हें स्पष्ट दिसत नाहीं काय, कीं, ज्या अर्थी वरील नक्षत्रांपासून व नक्षत्रराशींपासून एकेच प्रसंगीं अशीं परस्परविरुद्ध कार्यें घडतात त्याअर्थी त्या प्रसंगीं त्यांवर कारणत्वाचा आरोप करणें हें केवळ असमंजस होय !

इंग्रेजी ज्योतिषाची—म्हणजे प्राचीन काळच्या ज्योतिषावर इंग्रेज वगैरे लोकांनीं आलीकडे जे पुष्कळ नवे नवे चमत्कारिक शोध केले आहेत त्यांची—ज्यांस माहिती असेल त्यांस प्रस्तुत विषयावर आणखीही कांहीं चमत्कारिक आक्षेप काढतां येतील. ते असे, आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस बहुधा माहीत असेलच कीं, गेल्या शंभर वर्षांत पुष्कळच नव्या ग्रहांचा शोध लागला आहे. इ० स० १७८१ सालापर्यंत साऱ्या जगास माहीत असलेले ग्रह म्हटले ह्मणजे बुध, शुक्र, मंगळ, गुरु आणि शनि असे पांचच काय ते होते. पण तेव्हांपासून आजपर्यंत एका मागून एक असे नवे ग्रह सांपडतां सांपडतां सध्यां त्यांची संख्या शंभरावर गेली आहे; आणि यापुढें आणखी कितीकांचा शोध लागेल हेंही सांगवत नाहीं. मग या गोष्टीवरून ही एक मोठी शंका प्राप्त होत नाहीं काय, कीं जर वर सांगितल्या पांचांचींच

फळ सगळ्या जगाला बाधतात तर या बाकीच्या मंडळींचीही कां बाधूं नयेत? पूर्वीच्या ज्योतिष्यांस न दिसले म्हणून हे सर्व नवे ग्रह सगळ्यांच्या राशीस लागायास चुकले असतील काय? बाकीच्यांच्या प्रमाणेंच यांनींही शक्त्यनुसार जगास पीडा व सुख हीं दिलीं असतीलच. पण चमत्कार पहा कीं, गेल्या शंभर वर्षांपर्यंत पांचांची मात्र गणना होऊन बाकीची येवढी मंडळी धड जमेंत ना खर्चांत!! आणि याखेरीज सूर्य मालेच्या आणखी दूर दूर कोपऱ्यांत आजपर्यंत दृष्टि चुकावून जे कोणी बसले असतील ते निराळेच! दुसरा आक्षेप असा कीं, आपली पृथ्वी ही ग्रहगणांतच मोडते: म्हणजे सूर्यमालेंत पहिला ग्रह बुध, दुसरा शुक्र, आणि तिसरी पृथ्वी होय. तेव्हां यावरून सहज ध्यानांत येईल कीं, या गोलावरील लोकांस जसा बुधाचा, शुक्राचा, मंगळाचा धाक वाटतो, त्याप्रमाणेंच वरील ग्रहांवर राहणाऱ्या लोकांसही (लोक असले तर!) आमच्या पृथ्वीचा धाक वाटत असेल. तेव्हां ज्योतिष्यांनीं गणित करतांना आपल्या पायांखालच्या ग्रहाचेंही फळ वर्तविलें पाहिजे!! तें वगळतां कामा नये!

आणखी असें पहा कीं, ग्रहांच्या गतीवर मनुष्यमात्राच्या सुखदुःखाचें जर अवश्य अवलंबन आहे, तर जो प्रकार एके देशांत आढळावा तोच सर्वत्रही आढळण्यांत यावा हें न्यायाच्या दृष्टीनें युक्त आहे कीं नाहीं? जर आहे, तर तसा प्रकार दृष्टीस पडतो काय? आमच्या देशांत जर बारावा बृहस्पति वाईट, अमुक स्थानीं असलेला मंगळ चांगला, तर तसेंच चोहोंकडेही लागू पडावें. पण निरनिराळ्या राष्ट्रांतील ज्योतिषविषयींचे प्रकार पाहिले तर ते सारखेच जमतील असें वाटत नाहीं. एका देशांत ज्या स्थानचा जो ग्रह इष्ट किंवा अनिष्टकारक मानला असेल त्याच स्थानचा तोच ग्रह दुसऱ्या देशीं विपरीत असेल. शिवाय वरील ग्रहांची सर्वांवर सारखीच दृष्टि असावी. एका मनुष्यास जर त्यांपासून पीडा झाली तर दुसऱ्यासही ती अवश्य व्हावयासच पाहिजे. पण असें कोठें आढळतें? येथें कोणाच्या राशीवर शनि महाराजांची स्वारी वळली कीं, त्यांच्या प्रीत्यर्थ लोहदान तिलदान वगैरे हजारों धर्मकृत्यें केलीं तरी त्यांचा रोष कमी होत नाहीं; पण तीच स्वारी इंग्लंडांतल्या वगैरे मनुष्यांच्या बिलकूल वाटेस न जातां खुशाल आल्या वाटेनें चालती होते. तेव्हां या त्यांच्या पंक्तिप्रपंचाचें काय बरें बीज असावें! ज्या अत्युग्र ग्रहानें प्रत्यक्ष शंकरावरही दोन तीन वटका आपला प्रभाव गाजविला, ज्याची दृष्टी लंकापतीच्या सिंहासनावर सारखी लागली असतां लवकरच चौदा चौकड्यांचें राज्य फडशा होऊन गेलें, त्याचेंच सामर्थ्य यत्किंचित् पर-

द्वीपस्थ मनुष्यांवर चालूं नये हें केवढें आश्चर्य! तेव्हां एकंदरींत 'भितऱ्यापाठीं ब्रह्मराक्षस' ही म्हण मागील दोन लोकभ्रमांच्या संबंधानें जशी लागू पडते तशीच ती प्रस्तुतच्या संबंधानेंही पडते असें सहजच म्हणणें येतें.

७. आतां प्रस्तुत विषयाच्या तर्फेचें दुसरें प्रमाण जो प्रत्यक्ष अनुभव त्याविषयीं विचार करूं. हें प्रमाणही वरच्यासारखेंच प्रकृत विषयाचें खरेंपण सिद्ध करण्यास चांगलेंसें उपयोगी पडणार नाहीं हें सर्वांस स्वतःच्या प्रचीतीवरून बहुधा माहीत असेलच. पहा कीं, जन्मपत्रिका, वर्षफल, मुहूर्त, प्रश्न वगैरे जे ज्योतिष्यांचे भविष्यवादाचे अनेक प्रकार असतात त्यांतून सर्वांशीं बरोबर प्रत्ययास उतरलेला एक तरी सांपडतो काय? अमुक अमुक गोष्ट अमुक अमुक वेळीं घडेल असें सांगितलें, आणि तिचा नेमका ठोका आला, असें दोन चारदां तरी झालेलें कोणाच्या ध्यानीं असेल? अशा गोष्टी कदाचित् एकाद्या दुसऱ्या वेळीं झालेल्या फार तर कोणीं पाहिल्या असतील; पण ज्याअर्थी त्या नेहमीं न होतां एकाद्या दुसऱ्या वेळेसच काय त्या घडतात, त्या अर्थी त्यांवर नियम बांधतां न येऊन त्या केवळ यदृच्छेनेंच घडल्या असें मानायाला नको काय? अर्थात् असेंच मानलें पाहिजे; त्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. पण असें नसून, समजा कीं पुढें होणाऱ्या गोष्टींचें ज्ञान होण्याचा मार्ग मनुष्यास सांपडला, तर त्यापासून केवढा उपयोग होईल बरें! सर्व मनुष्यांस व विशेषतः राजकारणी पुरुषांस, तर अशा ज्ञानापासून आपलें, केवढें हित करून घेतां येईल? सध्यांच्या अज्ञान स्थितींत जसें करायाला जावें एक आणि होतें एक, दुसऱ्यास आपण मोठ्या युक्तीनें डावपेंच घालायाला जावें, आणि मधेंच कांहीं अकल्पित गोष्टी घडून आपल्याच तंगड्या आपल्या गळ्यांत याव्या, असे प्रकार भावी गोष्टींचें ज्ञान आपणास झालें असतां अगदीं टाळतां येतील हें उघड आहे. असो; तर याप्रमाणें भविष्यकाळाचें ज्ञान मनुष्यास अत्यंत हितावह होणारें आहे; आणि हें प्राप्त करून घेण्याचा एकादा खरा मार्ग जर आजपर्यंत कोणास उमगला असता, तर त्याच्या शोधार्थ लक्षावधि लोकांचे प्रयत्न सुरू झाले असते यांत अगदीं संशय नाहीं. पण प्रस्तुतच्या ज्योतिष विद्येसारखे जे कांहीं मार्ग चोहोंकडे प्रसिद्ध आहेत ते केवळ अनिश्चित होत, यास्तव यांच्यावर भोळे व भाविक अशा लोकांखेरीज कोणाचाही पक्का विश्वास जडत नाहीं. असो; एकंदरींत हें भविष्यज्ञान ईश्वरानें केवळ आपणाकडेच ठेवून तें मनुष्यास होण्याचा बिलकूल

मार्ग ठेवला नाहीं हें फार चांगलें झालें असेंही आम्हीं समजतों. कारण मनुष्याचा स्वभाव एकंदरींत पाहतां मोठासा सुधा आहे असें नाहीं; आणि त्यांतून वरील ज्ञान त्यास अनुकूल झालें तर जगांत आणखी किती अनर्थ होतील हें सांगायाला नको ! सारांश, भविष्यकाळीं होणाऱ्या गोष्टींचें ज्ञान मनुष्यास होण्याचा अद्याप एकही मार्ग कोणास सांपडलेला नाहीं; आणि तो आजपर्यंत न सांपडला व पुढेंही कधीं सांपडूं नये यांतच एकंदर जगाचा निभाव आहे !

दुसरें प्रत्यंतर असें पहा कीं, ज्योतिषविद्येवरून पुढें होणाऱ्या गोष्टी जर सगळ्या चिनचुक कळतात, तर मग इतर सामान्य मनुष्यांप्रमाणें च ज्योतिष्यांवरही संसारांतील संकटें कां गुदरतात ! जर त्यांस ग्रहांच्या गतीवरून भावी संकटें अगोदर समजतात, व त्यांचा प्रतिकार कसा करावा हेंही जर त्यांस माहीत असतें, तर मग सर्व उपद्रवांपासून सर्व विपत्तींपासून वगैरे ते अगदीं मुक्त असावे कीं नाहींत ? पण असा प्रकार कोठें तरी आढळतो काय ? असो; तेव्हां या सर्व गोष्टींवरून एकंदरींत स्पष्ट दिसतें कीं, जोशांचा ठोका वगैरे सर्व लोकांची बोलणीं केवळ भ्रांतिमूलक होत. मागें शकुनांच्या निबंधांत सांगितलेल्या नेपूचनच्या गोष्टीप्रमाणें अज्ञान लोक फसले जातात इतकेंच काय तें: म्हणजे जेवढया गोष्टी पटतात तेवढया मात्र घेऊन लोक त्यांवरून एकंदर सिद्धांत ठरवतात हीच त्यांची मोठी चूक असते. बाकी, जो मनुष्य प्रांजल बुद्धीनें पटलेलीं व न पटलेलीं अशीं दोन्हींही उदाहरणें घेऊन त्या दोहोंवरून सत्यासत्यत्वाचा निवाडा करूं पाहील त्याच्या ध्यानांत खरें तथ्य तेव्हांच आल्यावांचून कधींही राहणार नाहीं.

याप्रमाणें प्रस्तुत विषयावर दोन प्रकारचीं प्रमाणें दाखविलीं. त्यांवरून आमच्या समंजस वाचकांची खात्री झाल्याविना राहणार नाहीं कीं, लहान मोठ्या सर्व कृत्यांत तिथि, वार, नक्षत्रें वगैरेचीं फलें पहाण्याचा जो प्रघात आपल्या देशांत आज हजारों वर्षें चालत आलेला आहे तो केवळ भ्रमात्मक होय. अंतरालांत जे लक्षावधि गोल फिरताहेत त्यांच्या अनादिसिद्ध गतीचा आणि आपल्या या यःकश्चित् क्षुद्र गोलावर कीटवत् इतस्ततः संचार करणारे जे आपण मानवी प्राणी-यांच्या संसारकृत्यांचा परस्पर संबंध असावा हें मुळींच संभवत नाहीं. जगन्नियंत्याच्या इच्छामात्रेंकरून प्रेरित होत्सातीं वरील तेजें आपापलीं नियत कालिक परिभ्रमणें अंतरिक्षांत परिपूर्ण करीत आहेत;—त्यांस या आमच्या लहानशा जगांत आमच्या मतें मोठमोठ्या उलाढाली झाल्या तरी त्यांशीं काय कर्तव्य आहे ? तीं कोणीकडे आणि आम्ही कोणी-

कडे ! आमचे मल्हाराव महाराज पदच्युत होऊन जन्मकैदेंत गेले, किंवा उर्या रशियन लोकांनीं सगळा अफगाणिस्थान सर केला, तर या गोष्टींचा पुकारा सगळ्या जगभर करण्यास शनीनें अमुक स्थानीं यावें, गुरूनें अमुक अमुक जागा पतकरावी, सूर्यानें आपल्या भोंवतीं खळें उत्पन्न करावें, किंवा एकाद्या धूमकेतूनें उदयास यावें येवढी खटपट वरील खस्थपदार्थांस करण्याची काय गरज आहे ? बडोद्याचे गायकवाड, सेंटपिटर्सबर्गचे झार, यांची कीर्ति सूर्यमालेंतील दूरदूरच्या ग्रहांपर्यंतही गेली आहे काय? आणि एकाचा अपकर्ष व दुसऱ्याचा उत्कर्ष या गोष्टी एकंदर सृष्टीच्या मानानें पाहतां येवढ्या महत्वाच्या आहेत काय, कीं खरेंखोटें दुःखप्रदर्शन किंवा आनंदप्रदर्शन करण्यास येथें जसे जागोजाग लोक जमतात त्याचप्रमाणें आकाशांतही चोहींकडे एकदम मोठा हाहाकार व्हावा! आह्मांस तर वाटतें कीं एकंदर विश्वाच्या मानानें पाहतां आमच्या पृथ्वीवरील मोठमोठे बादशहा व सार्वभौम राजे यांची योग्यता आणि मधाच्या पोळ्यावर स्वामित्व गाजविणारी राणी माशी किंवा वारुळाची नायकीण राणी मुंगी यांची योग्यता या परस्पर सारख्याच होत !! ज्या काळीं पृथ्वी ही अवघ्या विश्वाचा मध्य असून सर्व ग्रहगण व ज्योतिर्गण तिच्या भोंवतीं सतत भ्रमण करताहेत अशी एकंदर जगाची समजूत होती, व सूर्यचंद्रादि खस्थ पदार्थांचें वास्तविक परिमाण माहीत नसून सूर्यमालेची यथावत् स्थिति लोकांत प्रगट झालेली नव्हती, तेव्हां वरील कल्पना होत्या हें ठीकच होतें. त्या वेळेस जग काय तें आपली पृथ्वी मात्र मानली असून बाकीचे सर्व खस्थ पदार्थ हे केवळ तीवर राहणाऱ्या प्राणिमात्राकरतां व विशेषतः मनुष्याकरतांच निर्माण केले आहेत असें सर्व समजत असत.* जसें एकादें मोठें मंदिर असावें आणि त्यांत हजारों पदार्थ कांहीं उपयोगाकरतां व काहीं केवळ शोभेकरतां ठेवले अ-

* ज्योतिषशास्त्रसंबंधीं पुष्कळ चमत्कारिक नवे शोध करून ते पूर्णत्वास आणल्याचा मान जरी ख्रिस्ती लोकांकडे आहे, तरी त्यांच्या 'पवित्र शास्त्रां'त या शास्त्राचें अज्ञान भरपूर दिसून येतें. यास वरील 'ईश्वर प्रणीत शुभवर्तमाना'ची पहिली ओंवीच मोठें प्रमाण आहे. ही ओंवी पुष्कळांस माहीत असेलचः—"ईश्वरानें आदौ आकाश व पृथ्वी यांस उत्पन्न केलें."

वरील शब्द भाषांतरकाराच्या महाराष्ट्रभाषाभिज्ञतेचें असें उत्कृष्ट प्रमाण होत, त्याप्रमाणेंच 'पवित्र शास्त्रा' चा खरा कर्ता कोण हेंही ते साऱ्या जगास विदित करीत आहेत ! या दिंडीदरवाज्यावरून आंतील इमारतीची बळकटी सर्वांस दिसून येईलच !!

सावे, त्याचप्रमाणें आपली पृथ्वी ही देवानें मनुष्याकरतां बांधलेला एक मोठा महाल असून सूर्यचंद्र हे त्यास प्रकाश देण्याकरतां व नक्षत्रें, ग्रह वगैरे हे केवळ शोभेकरतां उत्पन्न केले आहेत अशी पुरातन काळच्या लोकांची समजूत होती. अशा वेळीं पृथ्वीवरील मोठमोठे राजे यांचें एकंदर विश्वाच्या मानानें—(त्या वेळेस एकंदर विश्व म्हणजे पृथ्वीच कायतो!)—मोठेंच महत्व असून त्यांस घडलेल्या इष्टानिष्ट गोष्टींचीं चिन्हें सगळ्या सृष्टींत दिसावीं हें साहजिकच होतें; म्हणजे प्राचीन महाकाव्यांतून जीं वरील प्रसंगीं उत्पातादिकांचीं वर्णनें असतात तीं त्या वेळच्या लोकांस तशीं वाटावीं हें सहजच आहे. पण हल्लींच्या काळीं वरील मान सगळें अगदींच फिरून गेलें आहे. म्हणजे सूर्य व त्याच्या भोंवतालचें आपली पृथ्वी आदिकरून ग्रहांचें लटांबर यांचीही एकंदर विश्वांत कोणीकडच्या कोणीकडे मुळींच दाद लागत नाहीं. समुद्रावरील वाळवंटांतला एखादा खडा नाहींसा झाला असतां जसा तो कोणास कधींही उमगला जाणार नाहीं, त्याचप्रमाणें अवघ्या विश्वाच्या एकंदर अवाढव्य विस्तारांतून आमची सूर्यमालाची माला अजीबात गडप जरी झाली तरी सुद्धां कांहीं समजण्यांत येणार नाहीं असें ज्योतिषवेत्ते म्हणतात! मग येवढ्या प्रचंड सूर्याची व शनि गुरु सारख्या शंभर ग्रहांची ज्या विश्वांत इतकी योग्यता, तेथें आमच्या येवढ्याशा एका गोलाला कोण विचारतो! आणि सरते शेवटीं या यःकश्चित् गोळ्यावर तीन साडे तीन हाताची आपली भव्य मूर्ति मिरविणारे, 'स्टार ऑफ इंडिया' नांवाचे दहा पांच चांद अंगावर चमकणारे आणि 'नजर रखो' म्हणून मोठ्या थाटांत ललकारत जाणारे, अशा आमच्या सेना खासखेलांची किंवा तशीच झार महाराजांची स्वारी मनांत आणावी;—म्हणजे ज्यांचें शुभाशुभ दाखविण्याकरितां नक्षत्रांनीं, ग्रहांनीं, धूमकेतूंनीं वगैरे नेहमीं जपत असलें पाहिजे, त्यांचा बरोबरी पाहतां एकंदर सृष्टींत केवढा बडिवार आहे याची कल्पना वाचकांच्या मनावर चांगली ठसल्याविना राहणार नाहीं!!

वरील प्रतिपादनावरून आमच्या सर्व सुज्ञ वाचकांच्या मनांत येईल कीं, या भूतलावर क्षणमात्र इतस्ततः संचार करणारा जो कीटकप्राय मनुष्य त्याच्या भातुकलींतल्यासारख्या चुटपुटत्या गृहकृत्यांचा आणि आकाशांत फिरणाऱ्या ग्रहनक्षत्रादिकांचा बिलकूल संबंध नाहीं यास्तव त्यांच्या योगायोगांचा त्यानें हर्षही मानूं नये व विषादही मनांत बाळगूं नये. गिरणींत काम करणाऱ्या मनुष्याचें बरें वाईट होणें हें जसें भोंताली फिरणाऱ्या शेंकडों चाकांच्या गतीवर

नाहीं, किंवा घड्याळाच्या तबकडीवरून जाणाऱ्या मुंगीचें शुभाशुभ लंबकाच्या हेलकाव्यावर किंवा आंतील चक्रांच्या फिरण्यावर नाहीं, त्याचप्रमाणें मनुष्याची या भूगोलावर स्थिति आहे. आकाशांत फिरणारीं तेजें हीं त्याच्या कल्याणाविषयीं अगर अकल्याणाविषयीं केवळ उदासीन होत. येथील लोकांस शनीचा येवढा निरंतर धाक वाटतो, पण गेल्या वर्षी कांहीं लोक तोफेच्या गोळ्यांत बसून जसे चंद्रावर गेले होते तसेच पुढें एकादे वेळेस जर कोणी शनीवर जातील, तर तेथील लोकांस आमच्या विलक्षण व निरर्थक भयाचें मोठें आश्चर्य वाटेल; व आम्ही जसे त्यांच्या गोलास भितों तसेच तेही कदाचित् आमच्या ग्रहाच्या वक्रदृष्टीस थरथरां कांपत असतील!! असो; तर या सर्व गोष्टी मनांत आणल्या असतां आमच्या वाचकांची खात्री होईल कीं, ज्योतिषविद्येवर आजपर्यंत जो सर्व लोकांचा विश्वास पक्का जडला असे त्यास त्यांचें अज्ञान व बुद्धीचा अपक्कपणा हीच केवळ कारणें होतीं. हीं आतां पुष्कळांच्या ठायीं दूर झालीं असल्यामुळें त्यांचे ठिकाणीं मागील काळचा अज्ञानजन्य विश्वास अजून राहावा हें मुळींच संभवत नाहीं.

९. येथवर मुख्य विषयाचा बहुतेक विचार झाला. आतां आणखी एक दोन गोष्टींविषयीं लिहून हा निबंध आटपतों. एक ही कीं, वर प्रस्तुत विद्येचें आह्मीं खंडन केलें यावरून तिचें मूळचे प्रणयन करणारे व तिची पुढें वृद्धि करणारे जे होऊन गेले ते केवळ मूर्ख होते किंवा लोकांस फसवण्याच्याच हेतूनें त्यांनीं वरील ग्रंथ लिहिले असें ह्मणण्याचा आमचा मुळीच रोख नाहीं. उलटें आह्मीं मागें एकदां सांगितलेंच आहे कीं, प्रस्तुत शास्त्राच्या उदयास ज्ञानप्राप्तीची मनुष्याची स्वाभाविक उत्कंठा हीच मुख्यतः कारण झाली; आणि तिचे योगानें पहिल्या पहिल्यानें जरी भ्रमाचा मात्र प्रसार झाला तरी पुढें त्या भ्रमांतूनच खऱ्या शास्त्राचा प्रादुर्भाव झाला. यास्तव हल्लींच्या ज्ञानसंपन्नतेच्या काळीं जरी वरील शास्त्राचें विलक्षणत्व व असमंजसत्व पाहून आपणास हसूं आलें, तरी त्यापासून पुढें परिणाम कोणते झाले या गोष्टीवरच मुख्यत्वेंकरून लक्ष देऊन त्या व्यर्थ श्रम पावलेल्या शोधकांस आपण विशेष मानच दिला पाहिजे. दुसरें असेंही आपण लक्षांत आणावें कीं, ते ज्या वेळीं जन्मास आले त्या वेळेस जग मूळच्या बाल्यावस्थेंतून मुकतेंच वर येऊं लागलें होतें, यास्तव हल्लींच्या इतका ज्ञानाचा प्रसार त्यावेळेस झाला नसल्याकारणानें वर वर्णिलेला भ्रम मनास जडणें हें केवळ साहजिकच होतें. पहा कीं, सूर्याच्या व चंद्रा-

च्या ग्रहणांची उपपत्ति ज्यास माहीत नाहीं त्यास त्या दोहोंचीं बिंबें एकाएकीं काळीं ठिक्कर पडतांना पाहून मोठें आश्चर्य व भय वाटणार नाहीं काय ? त्यास वाटेल कीं, सृष्टीचा नेहमींचा क्रम बदलून हा येवढा उत्पात एकाएकीं कशामुळें झाला असावा बरें ? सगळ्या राष्ट्रावर ईश्वराचा क्षोभ होऊन त्याचें दर्शक तर हें नसेल ना ! कोलंबसानें अटलांटिक महासागरावर पहिल्यानें धाड घातली असतां होकायंत्राचा कांटा एकाएकीं उत्तरेकडच्या दक्षिणेकडे वळतांना पाहून त्याच्या खलाशांस भय वाटलें तें जसें साहाजिक होतें तसाच वरील प्रकार होय. या चमत्काराचें अजून ही कांहींच कारण उमगलें नाहीं; पण पुढें कांहीं काळानें जर तें उमगलें तर कोलंबसास व त्याच्या खलाशांस विनाकारण भय वाटल्याबद्दल हसणें हें त्यावेळेस जसें असमंजस होईल, किंवा सध्यां तें कारण उमगलें नसतांही तसें करणें हा जसा मूर्खपणा होय, तसाच वरचा प्रकार आहे. वरील ग्रहणांचें किंवा होकायंत्राचा कांटा ढळल्याचें आपणास सध्यां जें भय वाटत नाहीं त्याचें कारण वरील प्रकार हळू हळू आंगवळणीं पडल्यासारखे झाले आहेत, हें होय; व सर्वांस समजून आलें आहे कीं, यापासून कांहीं होत नाहीं, पण असे चमत्कार ज्या लोकांस पहिल्यानेंच दृष्टीस पडतात ते अत्यंत भयचकित होऊन जात असतील त्यांत कांहीं नवल नाहीं. दुसरें उदाहरण धूमकेतूचें पहा. यांचें भ्रमण सरासरी अनिश्चितच आहे; व त्यामुळें यांच्या कक्षा सुमारानेंही काढण्यास मोठ्या पटाईत ज्योतिष्यांसही मोठीच मारामार पडते. तेव्हां यांचें दर्शन आकाशांत जें कधीं कधीं घडतें तें अर्थातच अकल्पित घडून त्यांचें वास्तव्यही अनिश्चितच असतें. शिवाय यांचा आकारही बाकीच्या खस्थ पदार्थांहून अगदीं निराळा व तऱ्हेवाईक असल्यामुळें हे दिसूं लागले न लागले कीं सर्वांचें लक्ष यांच्याकडे लागतें. मग काकतालीयन्यायानें त्या देशांत किंवा आसपासच्या देशांत एकादा भयंकर उत्पात त्याच वेळेस सुरू असला किंवा पुढें लागलींच झाला, कीं लागलींच सर्वांची सहजच कल्पना बसते कीं, हें शेंडेनक्षत्र या उत्पाताचें सूचक होय. परस्पर केवळ असंबद्ध असणाऱ्या गोष्टींचाही असा जम बसवणें हा मनुष्याच्या मनाचा एक धर्मच होय; यास इंग्रेजींत ' आसोसियेशन् ऑफ् ऐडियाज् ' [कल्पनांची संगति] असें ह्मणतात. ही संगति एकदां झाली ह्मणजे विरुद्ध प्रमाणें चांगलीं बलवत्तर दृष्टीस पडल्यावांचून ती कधींही मोडली जात नाहीं; ह्मणजे मनानें घेतलेल्या कारणांचा व कार्यांचा असंबंध पुष्कळदां दृष्टीस पडल्यावांचून वरील ग्रह नाहींसा होत नाहीं. असो; तर याप्रमाणें सूर्यचंद्रांचीं ग्रहणें व शेंडीं नक्षत्रें हीं कधींमधीं एकादे वेळेस काय तीं दृष्टीस पडणारीं असल्यामुळें

वरच्यासारखी खोटी कल्पनासंगति लोक जी करीत ती स्वाभावीक करीत. समजा कीं, दर रोज रात्रीं एक दोन शेंडीं नक्षत्रें उगवावीं असें.जर असतें; किंवा गुरूवर, शनीवर वगैरे* जसा प्रकार आहे त्याप्रमाणेंच या आपल्या पृथ्वीवरही दर रात्रीं चंद्रग्रहण असून सूर्यग्रहणेंही महिन्यांतून दहा पांचदां व्हावीं असें जर असतें; तर बिचाऱ्या शेंडें नक्षत्रांवरचा व राहुकेतूंवरचा आरोप केव्हांच उडून जाता, किंबहुना आरंभींच जडताना ! आपला चंद्र कधीं अर्धा असतो, कधीं सगळा होतो, कधीं मुळींच नाहींसा होतो, याचा जसा विलक्षणपणा कोणास कधींही वाटला नाहीं — कां कीं, तो सृष्टिक्रमच होय अशी तेव्हांच एकदम मनुष्याची समजूत होऊन बसली—त्याचप्रमाणें वरील नक्षत्रांच्या लांब शेपटांचा व चंद्रसूर्यावर अकस्मात् येणाऱ्या कालिमेचा कोणासही मुळींच आचंबा वाटताना ! 'अतिपरिचयादवज्ञा' 'अति परिचय झाल्याच्या पोटीं अवज्ञा उत्पन्न होते' ही म्हण लौकिकांत जशी खरी आहे तशीच चोहोंकडेही आहे. धूमकेतूची स्वारी कधीं मधीं एखादे वेळेस वीस पंचवीस वर्षांनीं दृष्टीस पडते, व पुनः प्रस्थानही लवकरच करते, त्यामुळें त्यांची साऱ्या दुनियेभर जी मानमरातब राहते ती पुनः पुनः आगमन केलें तर अगदीं राहणार नाहीं. 'इसापनीती'तील बेडकांच्या गोष्टीप्रमाणें त्यांचीही गत होईल. ह्मणजे जुपिटरानें आकाशांतून लांकडाचा ओंडा खालीं टाकला असतां तो पाण्यावर मोठ्यानें आदळल्यामुळें सगळे बेडूक जसे पहिल्यानें अगदीं चपापले व कोणी हूं का चूं सुद्धां न करतां कांहीं वेळ आपआपल्या जागीं स्तब्ध होऊन राहिले ; पण त्यांचा राजा कांहींच हालचाल करीनासें पाहून सर्व जसे जसे हळू हळू त्याच्या चवळ आले—त्याच्या अंगावर चढूं लागले—त्याशीं खेळूं लागले—आणि लवकरच सर्वांस त्याच्या अतिशय मठ्ठपणाचा अगदीं त्रास येऊन त्यास कोणीच विचारीतनासे झाले, त्याचप्रमाणें धूमकेतूंचीही दुर्दशा झाली असती. असो; तर याप्रमाणें वरील अंतरिक्षांतील चमत्कार क्वचित् होणारे असल्यामुळें त्याकडे लोकांचें लक्ष फार लागे. आणि या पृथ्वीवर घडणाऱ्या घडामोडींचें सूत्र सगळें आकाशांत आहे अशी कल्पनाही मनुष्यास

---

* गुरूला चार चंद्र [उपग्रह] आहेत. यास्तव त्यांच्या व सूर्याच्या मधोमध एका केंद्रांत आलेला असा त्यांपैकीं कोणी ना कोणी तरी असतोच. यामुळें दररात्रीं म्हणजे नेहमीं [कारण रात्रही कोठें ना कोठें तरी असायाचीच !] गुरूवर चंद्रग्रहणाचा योग असतो. हीं ग्रहणें खलाशांस फार उपयोगीं आहेत, व तीं त्यांच्या पंचांगांत नेहमीं दाखल केलेलीं असतात. याच गुरूच्या चंद्रग्रहणावरून दर्शनानुशासनांतील एक मोठी गोष्ट सिद्ध झाली. ती गोष्ट प्रकाशाचा प्रसरणधर्म व गति ही होय. शनीला तर आठ उपग्रह आहेत !

सहज होण्यासारखी असल्यामुळें ती सर्वांनीं उचलून प्रस्तुत शास्त्राचा जो सार्वत्रिक प्रचार आढळतो तो चोहोंकडे सुरू झाला असावा असें अनुमान होतें. तर याप्रमाणें ज्योतिषविद्या ज्यांनीं पहिल्यानें प्रवर्तविली त्यांनीं तसें करण्यांत आपला मूर्खपणा प्रगट केला किंवा जगास फसवण्याचा मार्ग काढला असें ह्मणणें अगदींच शोभत नाहीं.

१०. आतां सरते शेवटीं प्रस्तुत भ्रमरूप शास्त्रांतून उद्भवलेलें जें खरें ज्योतिष त्याची योग्यता व उपयोग यांविषयीं थोडेंसें लिहून हा विषय आटपतों. प्रस्तुत निबंधाच्या आरंभीं लिहिलेंच आहे कीं, या शास्त्रापासून कवि, तत्त्वज्ञ, व ईश्वरपरायण अशा तिघा प्रकारच्या मनुष्यांस अत्यंत आनंद होण्यासारखा आहे. तो असा. पहिल्यानें कवि. कवीचा विषय ह्मटला ह्मणजे कल्पनाशक्ति होय : म्हणजे चित्तास जेणेंकरून चमत्कृति भासेल त्यांत ते रममाण होतात. ही चमत्कृति ज्योतिषशास्त्रांत जी आहे ती त्या शास्त्राचा विषय जें विश्व त्यासारखीच केवळ अपार आहे! प्रत्येक राष्ट्राच्या कवींनीं सूर्यचंद्रादि खस्थ पदार्थांचीं वर्णनें किती निरनिराळ्या प्रकारांनीं केलीं आहेत, त्यांपासून उपमारूपकादि भांडार त्यांस किती घ्यावयास सांपडतें; व हिंदु, ग्रीक वगैरे राष्ट्रांच्या पुराणग्रंथांतून वरील तेजांस देवतें कल्पून त्यांविषयीं किती चमत्कारिक कथा लिहिलेल्या आहेत, हें सर्व जो मनांत आणील त्यास प्रस्तुत शास्त्राचा कवितेशीं किती निकट संबंध आहे तो चांगला लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं त्यांतून आलीकडे तर या शास्त्रांत जे शेंकडो नवे नवे शोध झाले आहेत व होत आहेत त्यांच्या योगानें तर कवींच्या कल्पनाशक्तीस रंजवण्याचें साधन याजमध्यें किती ज्यास्त आलें आहे! गुरूचे चंद्र, शनीचे उपग्रह व कडें, सूर्यावरचे डाग, धूमकेतूंचा लक्षावधि कोस लांबवर पसरलेला प्रकाशाचा झोत, इत्यादिकांचें दृग्यंत्रद्वारा प्रत्यक्ष झालें असतां कोणास मौज वाटणार नाहीं! त्याप्रमाणेंच सूर्यमालेची एकंदर अवाढव्य रचना—तींतील ग्रहांचें आकारमान, मनास थक्क करून टाकणारा त्यांचा वेग, त्यांचीं अमर्याद अंतरें, कधीं न चुकणारी अशी सुयंत्र गति; हें सर्व मनांत आणलें असतां केवढा चमत्कार वाटतो! सारांश, आडिसन् यानें आपल्या सर्वप्रसिद्ध निबंधांत 'चित्तचमत्कृती' चे जे तीन हेतु प्रतिपादन केले आहेत—एक महत्व, दुसरें सौंदर्य, आणि तिसरी विचित्रता—त्या सर्वांचा प्रस्तुत विषयांत पूर्ण समावेश होत असून तिन्हीही यांत अनंतत्वानें राहताहेत! असो; आतां दुसरे तत्त्वज्ञ ह्मणजे वस्तुमात्राचा तत्त्वतः शोध करणारे. अशांसही प्रकृत शास्त्रांतील सिद्धांत अत्यंत विस्मयास्पद वाटतील हें उघडच आहे. लोकांस स्वतःसिद्ध वाटणाऱ्या गोष्टी, किंबहुना प्रत्यक्ष इंद्रियजन्य अनुभव,

यासही खोटीं करणारीं जीं सूर्याची स्थिरता, पृथ्वीचें भ्रमण, तिची अंतरालांत निराधार स्थिति, पदार्थमात्राचें आकर्षण करण्याची तिच्या अंगाची शक्ति,—इत्यादि ज्योतिषांतील प्रमेयें त्यांचें सोपपत्तिक ज्ञान होऊन संपूर्ण सृष्टीचें नव्या ज्ञाननेत्रानें जेव्हां मनुष्य अवलोकन करूं लागतो तेव्हांचा त्यांचा अधिकार काय सांगावा! मोठ्या उंच पर्वताच्या शिखरावर उभा राहिलेल्या मनुष्याची नजर जशी खूप लांबवर पोंचून त्याचा दृक्प्रदेश वाढतो त्यासारखीच मनाच्या संबंधानें पाहतां वरील मनुष्याची स्थिति होय. ह्मणजे त्याच्या ज्ञाननेत्राचा टप्पा सृष्टीच्या सीमेपर्यंत जाऊन पोंचतो असें ह्मणावयास चिंता नाहीं! तसेंच सृष्टीचे अनेक गुप्त व्यापारही त्यास कळून सामान्य जनास अज्ञानास्तव ज्या गोष्टीचें खरें स्वरूप कांहींच कळत नाहीं, किंवा ज्याविषयीं विचार करूं गेलें असतां त्यांची बुद्धि अगदीं गोंधळून जाते, किंवा ज्यांचें त्यांस अत्यंत भय वाटतें; * त्या सर्वांचें यास सोपपत्तिक ज्ञान झालें असतां मुलांचें एकाद्या गोष्टीविषयीं चोज किंवा बागुलबोवाचा धाक पाहून वयस्क मनुष्यास जसें हसूं येतें त्याप्रमाणेंच यासही होतें. असो, पण हें सर्व तरी वरील शास्त्र शिकणारांविषयींच झालें. त्या शास्त्रांत नवे नवे शोध करून त्याचें गुरुत्व ज्यांनीं आपणाकडे घेतलें त्या महाबुद्धिमान् पुरुषांचें भाग्य तर काय सांगावें! थेल्स नामें मागें सांगितलेल्या ग्रीक पंडितानें इ० स० च्या पूर्वी ५८४ व्या वर्षीचें † खग्रास सूर्यग्रहण वर्त-

---

* सूर्य आकाशांतून एकाएकीं नाहींसा झाला असतां अजाणत्या लोकांस केवढें भय वाटण्यासारखें आहे याचें उदाहरण मागें [पृ० २५६] एक सांगितलेंच आहे. आतां वरच्याविरुद्ध एक उदाहरण ग्रीसच्या इतिहासांतील येथें सांगतों. आथेन्स आणि स्पार्टा या संस्थानांची लढाई चालली असतां एकदां असें झालें कीं पहिल्या संस्थानानें दुसऱ्यावर चालून जाण्याकरितां एक मोठें आरमार तयार केलें. पण तें आतां निघणार इतक्यांत सूर्यास ग्रहण लागलें. त्याच्या योगानें अत्यंत भयाभीत होऊन मुख्य गलबतावरील नाखुदा हातांत सुकाणू धरीना. तेव्हां मागील जहाजावर पेरिक्लीज होता. त्यानें त्याच्याकडे जाऊन त्याच्या डोळ्यांवर आपला झगा घातला, आणि म्हटलें, "यांत तुला कांहीं भयंकर दिसतें काय?" नाखुदा म्हणाला, "नाहीं." मग पेरिक्लीज् म्हणाला, "अरे, मग यांत आणि या ग्रहणांत रे काय भेद आहे?—इतकेंच ना, कीं माझ्या झग्याहून फार मोठा पदार्थ तुझ्या दृष्टीआड आला आहे!"

† या ग्रहणाचें उलट गणित करतां हें वरील वर्षाच्या मे महिन्याच्या २८ वे तारखेस झालें असें समजतें!

वून तें जेव्हां लोकांच्या बरोबर प्रत्ययास उतरलें असेल तेव्हां त्याच्या बुद्धिसामर्थ्याचा लोकांस केवढा आचंबा वाटला असेल, व त्यास स्वतः केवढा हर्ष झाला असेल! ग्यालिलियोनें नवी दुर्बीण स्वतः तयार करून आकाशाचें जेव्हां पहिल्यानें सीमोल्लंघन केलें, व पहिल्याच तडाक्यास गुरूचे उपग्रह, शनीचें कडें, सूर्यबिंबावरचे डाग, चंद्रावरील पर्वत, * ही लूट भूलोकांस आणली, तेव्हां त्याच्या चित्तास केवढा उल्हास झाला असेल! अशीच केप्लरची गोष्ट. ग्रहांच्या गतींविषयीं सिद्ध करून दाखविलेले तीन नियम याच्या नांवावर ज्योतिषशास्त्रांत प्रसिद्ध आहेत. यांतील प्रत्येकाची सिद्धता करण्यास यास वर्षांचीं वर्षे सतत खपावें लागलें. यांच्या योगानें ज्योतिषास किती पूर्णत्व आलें हें त्या शास्त्राच्या अभिज्ञांस चांगलें माहीत आहे. असो; या ज्योतिष्यानेंही वरील सिद्धांत पक्के ठरले असतां जो आनंद प्रदर्शित केला त्याचे उद्गार त्याच्या चरित्रांत सांपडतात. या आनंदभरांत यानें आपणास 'आकाशाचा नियंता' असें ह्मटलें, व हा किताब आजपर्यंत तसाच त्याच्या नांवाबरोबर चालत आला आहे. पण या सर्वांहून मोठी गोष्ट ह्मटली ह्मणजे सर ऐझाक् न्यूटन् याची. हा एके दिवशीं बागेंत बसला असतां एक फळ झाडावरून खालीं पडतांना पाहून तेवढ्याशा गोष्टीवर त्यानें केवढा विभु रचला हें सर्वांस विदित आहेच. ज्या गुरुत्वाकर्षणाच्या नियमावर विशेषेंकरून त्याची कीर्ति आजपर्यंत चालत आली आहे व पुढेंही जगाचा अंत होईपर्यंत चालत राहील, त्याची सिद्धता पुष्कळ वर्षे गणित करून जेव्हां त्यास सांपडली, व त्यास हाव होती तसे आंकडे त्या गणितांत क्रमाक्रमानें येऊं लागले,—तेव्हां असें सांगतात कीं, त्यास इतका आनंद झाला व कंपस्वेदादि अष्टभाव प्रगट होऊन इतके प्रबळ झाले, कीं त्या-

* या पर्वतांस उद्देशून मिल्टन् कवीनें आपल्या महाकाव्याच्या पहिल्या सर्गांत म्हटलें आहे:—

——His ponderous shield,
Ethereal temper, massy, large and round,
Behind him cast; the broad circumference
Hung on his shoulders like the Moon, whose orb
Through optic glass the Tuscan artist views
At evening from the top of Fesole,
Or in Valdarno, to descry new lands,
Rivers or mountains in her spotty globe.

त्यानें पुढें गणित करवेना। तेव्हां तें टाकून देऊन आपल्या एका मित्रा-कडून त्यानें तें पुरें करविलें! आतां सरतेशेवटीं एक मात्र भाग राहिला. तो हा कीं, प्रस्तुत शास्त्राच्या अध्ययनानें व मननानें मनुष्याच्या ठायीं आस्तिक्य उत्पन्न होऊन जगत्कर्त्या परमेश्वराच्या ठायीं भक्ति वृद्धिंगत होते. पहिल्यानें आस्तिक्य जें उत्पन्न होतें तें असें कीं, तो येवढी अपार सृष्टि आपणाभोंवताली पसरलेली जेव्हां पाहतो, व तिचा व्यापार आज युगानुयुगें अस्खलित व सुयंत्र चाललेला जेव्हां मनांत आणतो, तेव्हां येवढें अवडंबर कोणी कर्त्याशिवाय खास उत्पन्न झालें नाहीं, व येवढी रहाटी जी आज अनंत वर्षें चालली आहे ती कोणी नियंत्याखेरीज खचीत चालली नाहीं, अशी त्याच्या मनाची पक्की खात्री होऊन जाते! एकादी टोलेजंग व सुशोभित इमा-रत एकाद्या वालुकामय व निर्जन प्रदेशांत एकाद्यानें पाहिली असतां जी त्यास कल्पना होईल तीच वरील मनुष्यास होते; आणि ज्यानें येवढी भव्य व अवाढव्य रचना केली त्याचें सामर्थ्य व चातुर्य किती असावें असें त्याच्या सहजच मनांत येऊन तो थक्क होऊन जातो! ही एक पहिली गोष्ट झाली. ह्मणजे सर्व धार्मिकपणाचें मूळ जी वरील आस्तिक्यबुद्धि ती वर सांगितल्याप्रमाणें प्रस्तुत शास्त्रानें मनु-ष्याच्या मनांत दृढ होते. नंतर दुसरी गोष्ट परमेश्वराचे ठायीं प्रीति व भक्ति. या दोन्ही वृत्तिही सृष्टीचें लेशमात्रही अवलोकन लक्षपूर्वक केलें असतां सर्व सुज्ञ मनुष्यांच्या हृदयांत उत्पन्न होणाऱ्या आहेत. जसें मूल मोठें होऊन त्यास जाणतेपणा येऊं लागला असतां आपल्या मातापितरांनीं आपलें लालनपालन कसें केलें, आपणावर आलेले किंवा येऊं पाहणारे दुः-खप्रसंग कसे टाळले, वगैरे गोष्टी त्यास कळूं लागतात, व त्या मनांत ये-ऊन त्याची जन्मसिद्ध व सहवासरूढ प्रीति व भक्ति ह्या वृद्धिंगत होतात; त्याचप्रमाणें जगत्कुटुंबी जो परमेश्वर त्यानें संपूर्ण सृष्टीच्या रक्षणार्थ व सुखार्थ ज्या हजारों लाखों तजविजी व युक्ति करून ठेवल्या आहेत,— ज्या सृष्टिविषयक प्रत्येक शास्त्राच्या वृद्धीबरोबर अधिकाधिक उद्यास येत चालल्या आहेत व अशाच पुढें अनंतकालावधि अवश्य येत जातील-च— त्या सर्व मनांत आणल्या असतां दुराग्रही व मूर्ख अशा लो-कांखेरीज बाकी सर्वांच्या मनांत वरील दोन वृत्ति अवश्य उत्पन्न होतील-च होतील; आणि जोंपर्यंत हें चराचर विश्व त्यांस दृग्गोचर होत आहे तोंपर्यंत त्या कशानेंही ढळणार नाहींत हें उघड आहे!

गर्व.

अभिमानधनस्य गत्वरैरसुभिः स्थास्नु यशश्चिचीषतः ।
अचिरांशुविलासचंचला ननु लक्ष्मीः फलमानुषंगिकम् ॥ *

किरातार्जुनीय.

अंक १६—(१) मानसशास्त्र. (२) प्रस्तुत विषयाचें स्वरूप. (३) त्याविषयीं वाचकांस होणाऱ्या कल्पना. (४) प्रकृत विवेचनाचा उद्देश—षड्रिपु. (५) गर्वाचीं दोन स्थानें. (६) दोषरूप गर्व. (७) अदोषरूप गर्वः—(८) योग्यरीतीचा गर्व. (९) दुसरे प्रकार–स्वाभिमान इ० (१०) प्रस्तुत मनोवृत्तीचें प्रयोजन.

१. प्रस्तुत विषय मानसशास्त्राचा होय. मानसशास्त्र म्हणजे मनुष्याच्या मनाच्या व हृदयाच्या ज्या नानाविध वृत्ति आहेत त्यांचें विवरण ज्यांत केलें असतें तें होय. जसें शारीरकांत मानवी शरीराचे घटकावयव जे, रक्त, मांस, हाडें इत्यादि यांविषयीं विवेचन असतें, त्याप्रमाणेंच वरील शास्त्रांत मानसिक व्यापारांविषयीं विचार केला असतो. या शास्त्राचें ग्रंथरूपानें प्रणयन यापूर्वी आमच्या देशांत कधींही झालेलें माहीत नाहीं. इंग्रजी भाषेंत मात्र अर्थातच याही शास्त्रावर इतरांप्रमाणें पुष्कळ सर्वमान्य ग्रंथ झाले आहेत. असो, तर प्रस्तुत शास्त्राचें ज्यास अध्ययन करायाचें असेल त्यास इंग्रजी भाषेशिवाय सध्यां दुसरें द्वार नाहीं.

२. प्रस्तुत निबंधांत वरील मनोवृत्तीचें जें विवरण करायाचें आहे तें शास्त्ररीत्या करायाचें नाहीं. म्हणजे त्याच्या स्वरूपाविषयीं सूक्ष्म विचार, त्याच्या उत्पत्तीचें कारण, त्याच्या प्रतिकारांविषयीं उपाय, वगैरे विषयीं यांत लिहावयाचें नाहीं. तर फक्त व्यवहाररीत्याच त्याविषयीं विचार करूं. म्हणजे तो मनुष्यांत असणें हें योग्य कीं अयोग्य, त्यापासून हिताहित कोणतें, वगैरेविषयीं लोकांत जशी वाटाघाट चालते त्याप्रमाणेंच येथें प्रस्तुत विषयावर कांहीं विचार प्रदर्शित करायाचे आहेत.

३. आतां मुळारंभीं प्रकृत विषयावर सामान्यतः लोकांच्या काय समजुती आहेत त्यांविषयीं थोडेंसें लिहिलें पाहिजे. आम्हास खचीत वाटतें कीं, या निबंधांतील विषयाचें वरील नांव पाहतांच आमच्या बहुतेक वाचकांस असें वाटेल कीं, या विषयावर नवें तें लिहिण्यासारखें काय आहे ? गर्व ही मनोवृत्ति दुष्ट असून ती सर्वथा त्याज्य

* "क्षणभंगुर जे प्राण ते खर्चून चिरकाल राहणारें यश मिळवूं इच्छिणारा जो मानी पुरुष तो संपत्तीची म्हणजे पर्वा करीत असतो असें नाहीं: कां तर ती विद्युल्लतेप्रमाणें चंचल असून त्याच्या शौर्याचें केवळ अनुषंगिक फलच होय !"

होय हें उघडच आहे; मग तीविषयीं मोठें विवेचन केलें तरी अधिक काय सिद्ध होणार? जो मनुष्य गर्विष्ट म्हणून लोकांस माहीत झाला त्याची सर्व हेळणा करितात, व त्या दुर्गुणाखालीं त्याचे असते नसते ही गुण बहुधा लोपून जातात, हा प्रकार जनांत पुष्कळ दृष्टीस पडतोच; व यास्तवच जगांत वागलेले लोक नव्या उमेदवार पूर्ववयी लोकांस सर्वांशीं लीनतेनेंच वागण्याविषयीं उपदेश करतात हें सर्वांस माहीत आहेच. तसेंच जुन्या तत्त्वज्ञानी लोकांनीं मनुष्याचे ठायीं संचार करणारे षड्रिपु ह्मणून जे वर्णिले आहेत त्यांपैकींच वरील गर्वही होय. तेव्हां यावरून पाहतां या मनोविकाराच्या युक्तायुक्ततेविषयीं आणखी विचार तो कसचा करायाचा! 'विकार' या शब्दांतच त्याचें अयुक्तत्व आलें. व यास्तवच त्यापासून मनुष्याचें सर्वथा अहितच होणार हेंही उघड झालें. मग या पुढें हिताहितत्वाचा विचार तो आणखी काय राहिला? तेव्हां हें दुसरें प्रतिपादनही वरच्या प्रमाणेंच निरर्थक झालें. असो; तर याप्रमाणें प्रस्तुत विषयावर सर्वांचा निर्णय अगोदरच ठरला असून त्यावर जास्त विचार करण्यासारखें कांहीं नाहींच असें बहुधा सर्वांस वाटेल.

४. पण वरील निर्णय सर्वांशीं अगदीं खराच आहे असें नाहीं, व प्रस्तुत विषयावर सविस्तर उपपादन करण्यास जागा ही पुष्कळ आहे, हें पुढील मजकुरावरून आमच्या वाचकांस दाखविण्याचा आमचा उद्देश आहे. या पुढील मजकुरांत आजपर्यंत परंपरेनें चालत आलेलीं कांहीं जुनीं मतें व एकंदर लोकांचे साधारण समज यांस पुष्कळ ठिकाणीं विरोध पडलेला दिसेल. असो; आतां पहिल्यानें याचाच विचार करूं कीं, गर्वाची 'मद' या पर्यायानें षड्रिपूंत जी गणना केली आहे ती कितपत खरी आहे. कामादि षड्वर्गास आजपर्यंत मनुष्याचे रिपु ह्मणजे त्याच्या हिताच्या आड येऊन त्यास अनर्थांत घालणारे मनोविकार असेंच सर्व ह्मणत आले आहेत. पण हें म्हणणें केवळ एकदेशीय होय असें अंमळ विचार केला असतां सर्वांस कळून येईल. कामक्रोधादि मनोविकृति केवळ अनावर होऊन त्यांचा मनुष्यावर पगडा झाला असतां मोठमोठे अनर्थ होतात हें खरें आहे; पण ते या जगांतून मुळींच नाहींसे झाले असें समजा, तर जगाची काय अवस्था होईल बरें? सर्वांत अग्रगण्य जो काम त्याच्या अभावीं तर जगाचा अवश्यमेव लयच होईल हें उघडच आहे. त्याच्यापुढें क्रोध. याचाही समूळ नाश होऊन सर्वांनीं धर्मराजाची वृत्ति धरली, किंवा खऱ्या खिस्त्याप्रमाणें एका गालावर मारली असतां दुसरा गाल पुढें करण्याचा निर्धार केला, तर जगांत काय अनर्थ होतील! असो; याप्रमाणेंच बाकीच्या मनोविकारां विषयींही सम-

जावें. तेव्हां यावरून स्पष्ट दिसेल कीं, वरील सहा जण हे जगाचे केवळ शत्रूच आहेत असें नाहीं. उलटें असेंही ह्मणतां येईल कीं ते जगाचे हितकर्ते मित्रही पण होत. आणि आमचा असा पक्का भरंवसा आहे कीं मनुष्याच्या शरीराचा जसा कोणताही अवयव वावगा नाहीं, व कोणताही व्यापार निरर्थक नाहीं, त्याप्रमाणेंच मनाचीही गोष्ट होय. परमेश्वरानें मनाच्या ज्या निरनिराळ्या शक्ति निर्माण केल्या आहेत व त्यास निरनिराळ्या वृत्ति जडविल्या आहेत त्यांस अहेतुक किंवा अनर्थावह ह्मणणें हें धर्माच्या दृष्टीनें पाप, व न्यायाच्या दृष्टीनें मूर्खत्व होय ! आतां यावर जर कोणी अशी शंका काढील कीं असें आहे तर सर्व देशांतील ज्ञाते पुरुष व आपले शास्त्रकार यांनीं वरील मनोवृत्तींचा येवढा निखालस निषेध कां केला ? तर तिचें समाधान करणें अवघड आहे असें नाहीं. एक तर असें कीं वर जो निषेध सांगितला तो त्या त्या विकाराच्या अतिरिक्ततेचा समजायाचा; साक्षात् त्या वृत्तींचाच नव्हे. कारण तसें असतें तर विवाह करणें हें पातककर्म मानलें असतें; * 'काम' हा तिसरा पुरुषार्थ धरला नसता ; आणि कामदेवाची हिंदु, ग्रीक वगैरे जुन्या राष्ट्रांत पूजा झाली नसती. त्याप्रमाणेंच थोर पुरुषांच्या कथांतून त्यांच्या क्रोधावेशांचें वगैरे जें प्रशंसापूर्वक वर्णन केलेलें असतें तेंही आढळतें ना. दुसरें असें कीं, जगाच्या व्यवहारांत सामान्यतः पाहतां वरील कामक्रोधादि वृत्तींचें योग्य आकलन फारच थोड्या ठिकाणीं झालेलें सांपडतें; त्या दुर्धर होऊन मनुष्य अरिष्टांच्या कचाट्यांत सांपडलेलाच फार आढळतो. यास्तव या सामान्यतः दृष्टीस पडणाऱ्या प्रकारावरच मुख्यतः कटाक्ष ठेवून वरील अंमळ एकदेशीय वर्णन वरील लोकांनीं केलें आहे हें उघड आहे. वस्तुतः पाहतां वरील वृत्तिच अनर्थकारक आहेत असें नव्हे. परमेश्वरानें त्या मनुष्याच्याठायीं ज्या ठेवल्या आहेत त्या उगीच नव्हत. त्यांपासून त्यास फार उपयोग आहे. इतकेंच मात्र कीं, त्यांस मनुष्यानें आपल्या नेहमीं स्वाधीन ठेऊन त्यांस आपण सर्वथा वश कधींही होतां कामा नये. जसें, घोड्यावर बसणें. घोडा हा आपलें सामर्थ्य आणि वेग मनुष्याच्या अगदीं स्वाधीन करून देतो, आणि त्याच्या योगानें बसणारा चांगला चतुर असेल तर त्यास हवा तसा उपयोग करून घेतां येतो हें सर्वप्रसिद्ध आहे. पण बसणारा जर कच्चा असेल किंवा मूर्ख असेल, तर घोड्याच्या अंगचे वरील दोन गुणच त्याच्या नाशास कारण होऊन तो बसणारास एकाद्या खड्यांत नेऊन टाकणार नाहीं काय ?

* हा प्रकार रोमन क्याथालिक पंथांत अद्याप चालू आहे. त्यांच्यांतल्या धर्माधिकाऱ्यांस लग्न करतां कामा नये !

५. वर काम आदिकरून सहा मनोविकारांविषयीं साधारणपणें जें प्रतिपादन केलें आहे तेंच प्रस्तुतच्या निबंधाचा विषय जो गर्व त्यास ही लागतें. ह्मणजे तो वस्तुतः वाईट नसून त्याचा खरे वाईटपणा मनुष्याच्या वरील वाईटपणावरच सर्वथा असतो. तेव्हां यावरून वरील मनोवृत्ति अर्थातच दोन प्रकारची झाली. एक शहाण्या समंजस अशा लोकांच्या ठायीं जी आढळते ती; आणि दुसरी मूर्ख लोकांच्या ठायीं जी दृष्टीस पडते ती. आतां दोहोंविषयींही अनुक्रमानें विवेचन करूं.

६. पहिल्यानें मूर्ख लोकांतला प्रकार. यांसच पहिल्यानें पुढें आणण्याचें कारण 'दुर्जनं प्रथमं वंदे' हें सर्वप्रसिद्ध सूत्र एक आहेच; आणि दुसरें असें कीं, यांचीच कोटि जगदीशाच्या इच्छेनें जनांत फार मोठी आहे. तेव्हां बहुपक्षाचा अगोदर मान करणें हेंच आम्हांस उचित दिसतें. असो; आतां येवढ्या समुदायास गर्व जो बाधा करतो तो एका प्रकारानें नव्हे हें उघडच आहे. निरनिराळ्या द्वारांनीं आंत प्रवेश करून वरील 'रिपु' अंतःकरणरूप गडास सर करून घेतो. कोणास आपल्या बळाचा गर्व असतो. बलिष्ट काय तो मी, माझ्याशीं सर्वांनीं बेतानें असलें पाहिजे, मला कोणाचें दुरुत्तर खपायाचें नाहीं, मी मात्र हवें त्यास हवें तें बोलणार; असें कित्येकांस वाटत असतें. हा दोष विशेषेकरून आमच्या तालिमबाज लोकांत फार आढळतो. कोणी उगीच महिना दोन महिने कां तालमींत जाईना–आणि जाऊन ही कांहीं येण्याच्या नांवानें शून्य कां असेना–लागलीच ती चालण्याची बोलण्याची वगैरे अक्कड त्यानें उचललीच ! पण इतकेंही करून कोणी मोठा मोठा बळवान् झाला समजा,—इतका कीं, मोठाल्या पाहरी त्यानें सहज वांकवाव्या, किंवा पाण्यानें भरलेले हांडे दांतांनीं सहज वर उचलावे; तरी असलें अचाट बळही नुसतेंच प्रशंसेस पात्र होणार नाहीं हें उघड आहे. कारण टोणग्याचा, हत्तीचा वगैरे दृष्टांत सर्वांच्या जवळ आहेच. असो; वरील लिहिण्यानें तालमींत मेहनत करून शरीरसामर्थ्य संपादन करणें वाईट असें ह्मणण्याचा आमचा अर्थात् मुळींच रोंख नाहीं,—सांप्रतकाळीं तर तें अनेक कारणांनीं फारच इष्ट झालें आहे—; आह्मांस सांगावयाचें इतकेंच आहे कीं, जें संपादन केलें त्याविषयीं सदासर्वदा गर्व वाहणें हें मूर्खत्वाचें चिन्ह आहे. दुसरा प्रकार संपत्तीचा. हें तर गर्वाचें वरच्याहूनही मोठें कारण होय. मनुष्य बळकट असूनही जर त्यापाशीं कांहीं ऐपत नसली किंवा त्याचें वजन नसलें, तर नुसत्या बळाला कोणी वचकत

नाहीं. पण संपत्ति असली कीं, साऱ्या मनुष्यांस त्याचा दरारा बाळगावा लागतो. थोडी बहुत सत्ता हातीं असल्यामुळें व पैशाचें मोठें पाठबळ असल्याच्या योगानें गरीब गुरिबांचा मनांत आल्यास नाश करण्याचें त्यांच्या हातांत बरेंच असतें. यामुळें जो तो त्यांच्याशीं नमून असतो, व पुष्कळ आशाबद्ध लोक त्यांजपाशीं नेहमीं हांजी हांजी करण्यास तयार असतात. आपण थोर, आपण मोठे गुणवान्, आपल्या आश्रयावर इतक्या लोकांचा चरितार्थ चालला आहे, वगैरे प्रकारच्या खऱ्या खोट्या प्रशंसा याच काय त्या त्यांच्या नेहमीं कानीं पडल्यामुळें, व आपल्या पाठीमागें आपणास लोक काय म्हणत असतील हें कधीं त्यांस स्वप्नींही ठाऊक नसल्यामुळें, श्रीमंत लोक गर्वाचीं आगरें झालेलीं असतात यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. त्यांतूनही जे स्वतः च्याच पराक्रमानें वैभवास चढलेले असतात त्यांस वरील गर्व कांहीं तरी शोभतो. पण वाडवडिलांनीं संपादन करून ठेवलेल्या संपत्तीवरच जे डौल मिरवितात त्यांस तर तो मुळींच शोभत नाहीं. कारण एकाद्या कुळांत जन्मास येणें ही जी केवळ दैवायत्त गोष्ट तीवरच फुकाची फुशारकी मारणें हें काय ? अशा कुलीन पुरुषांचा आपल्या कुलवंतपणाबद्दलचा पोकळ गर्व इसापनीतींतील खेचराच्या सारखा केवळ हास्यास्पद होय. किंबहुना त्यांच्या पूर्वजांची उज्वल कीर्ति हीच त्यांच्या दुष्कीर्तीस विशेष कारणभूत होते असेंही म्हटलें असतां चालेल; कारण पांढऱ्या स्वच्छ कापडावर वगैरे जसा अगदीं लहान डागही तेव्हांच उमगतो, त्याप्रमाणेंच गर्वाचा विषय जें कुलीनत्व तेंच या वंशजांचा दुर्लौकिक विशेष स्पष्ट दिसण्यास मात्र कारण होतें. तसाच या लोकांचा आपल्या दागदागिन्यांचा आणि उंची पोषाकाचा गर्व. या गर्वाची व्यर्थता सोलन् नामक विख्यात ग्रीक तत्त्वज्ञानें एके प्रसंगीं जशी स्पष्ट दाखविली तशी फारच थोड्यांनीं दाखविली असेल. त्यास कोणी राजानें आपलें वरील वैभव मोठ्या दिमाखानें दाखविलें असतां त्यानें थोड्याच शब्दांत त्याच्या गर्वाचें पूर्ण खंडन केलें. तो म्हणाला, " हे राजा ! तुजपेक्षां मोर मला ज्यास्त श्रीमंत दिसतो, व त्याचा गर्वही अधिक यथार्थ वाटतो ! " असो; तिसरा प्रकार रूपाचा. याबद्दलचा अभिमान पुरुषास मुळींच शोभत नाहीं; तो बायकांचाच सर्वथा विषय होय. नवऱ्याची प्रीति आपणावर स्थिर करण्याचें तें स्त्रियांस एक मोठें साधन असतें, यास्तव तें राखण्याविषयींची व वाढविण्याविषयींची त्यांची तर्तूद त्यांस शोभते; व पुरुषास आपल्या अंगच्या हिंमतीचा, हुषारीचा वगैरे गर्व जसा शोभतो

तसाच स्त्रियांस आपल्या रूपाचाही शोभतो; कारण तें त्यांच्या जातींत एक मोठें भूषण धरलें असतें. पण त्यांचें मृदुत्व, भीरुत्व वगैरे गुण जसे पुरुषाचे ठायीं दोषरूप होतात, त्याप्रमाणेंच •रूपवत्त्वाचा गर्व व नटण्यामुरडण्याची हौसही पुरुषजातींत केवळ निंद्य मात्र होते. असो. आतां शेवटला मोठा प्रकार विद्येचा. या सदराचा प्रस्तुत काळीं वरच्याहून पुष्कळ विस्तारानें विचार केला पाहिजे. कारण हल्लीं आमचा देश सगळा एकदम महानिद्रेंतून एकाएकी जागा केल्यासारखा होऊन बहुत करून घरोघर विद्वत्ता झालेली सध्यां दृष्टीस पडत आहे. आमच्या प्रस्तुतच्या दयाळू सरकारानें आम्हांस ज्ञानामृत पाजण्याचा जो चोहोंकडे उद्योग सुरू केला आहे, त्याचीं आतांपासूनच जीं फळें दृष्टीस पडूं लागलीं आहेत त्यांवरून पाहतां सरकारचा उद्योग सरकारासच लवकर फळूं लागेल असा सुमार दिसूं लागला आहे. ज्ञानामृताचा पेला तोंडाशीं नेऊन त्याचा एक सुरकाच नुकता आम्हीं कोठें घेतला न घेतला तों इतक्यांतच चोहोंकडे एकदम केवढाले चमत्कार झाले आहेत पहा! खुद्द होमरच्या, मिल्टनच्या सुद्धां तोंडांत मारणारे महाकवि; येशु ख्रिस्त, महंमद अशांस एकीकडे झुगारून देणारे धर्मसंस्थापक; डिमास्थेनीस, सिसरो अशांनीं सुद्धां ज्यांचीं सुरस भाषणें ऐकून तटस्थ व्हावें असे महावक्ते; तसेच मोठमोठे पंडित, मोठमोठे शिल्पज्ञ, वगैरे महाजनांचा समुदाय जिकडे तिकडे उत्पन्न होऊन त्यांनीं सगळा देश गजबजून टाकला आहे! येवढ्याशा अल्पकाळांत येवढी गर्दी झालेली पाहून पुढें तर काय होईल कोण जाणे असा मोठाच विस्मय प्राप्त होतो! हजारों महाकवींचे विणे सजून त्या सर्वांचा एकसमयावच्छेदेंकरून नाद घुमूं लागला असतां, व हजारों महावक्त्यांची एकदम गर्जना सुरू झाली असतां आकाशमंडप लवकरच खालीं येईल कीं काय कोण जाणे! असो; एकंदरींत वरील चमत्कार पाहून मनास अशी कल्पना होते कीं, ख्रिस्त प्रभु साक्षात् अवतरून जगाच्या शेवटीं एक हजार वर्षें राज्य करणार आहे ह्मणून जें पवित्र शास्त्रांत सांगितलें आहे त्या परम सुखाच्या काळाजवळ जवळ तर आह्मी येऊं लागलों नाहीं ना? त्या प्रभूनें आपला पहिला अवतार आमच्या एशिया खंडांतच घेतला; त्याचप्रमाणें शेवटलाही इकडेच घेण्याचा त्याचा विचार झाला आहे कीं काय न कळे! सारांश, आमच्या देशांत चोहोंकडे इतक्यांतच विद्वत्तेचा वगैरे जो फैलावा झाला आहे तो कांहीं अपूर्व आहे. पण या फैलाव्याप्रमाणें लोकांत खरोखर ज्ञान व समजूत हीं किती वाढलीं आहेत हें जो पाहील त्याची खात्री कांहीं निराळ्या तऱ्हेचीच होईल. आमच्या लोकांच्या बुद्धिविलासाचे अचाट प्रकार जे वर सांगितले त्यांचें वास्त-

विक स्वरूप पाहिलें तर ज्ञानाचा संस्कार आमच्या लोकांस जो नुकता नुकता होऊं लागला आहे त्याचे योगानें झालेले दुर्विकार ते बाहेर पडले आहेत असें सर्व समंजस लोकांस वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. मनुष्याच्या मनांत ज्ञानाचा प्रवेश होऊं लागला असतां प्रथमतः गर्वादि दुर्विकार त्यास कसे जडतात हें मागें एके ठिकाणीं सांगण्यांत आलेंच आहे;* त्यावरच येथें अंमळ विस्तार करतों. भर्तृहरीनें नीतिशतकांत ह्मटलें आहेः—

> यदा किंचिज्ज्ञोऽहं द्विपइव मदांधः समभवं
> तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः ।
> यदा किंचित् किंचिद्बुधजनसकाशादवगतं
> तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः॥

" जेव्हां मला उगीच थोडें समजत होतें तेव्हां हत्तीप्रमाणें मी मदोन्मत्त ('मद' शब्द द्व्यर्थी आहे) असें, आणि मी सर्वज्ञ आहें असा गर्व वाहीं; पण पुढें जसजसें शहाण्या लोकांपासून मला थोडथोडें ज्ञान प्राप्त होऊं लागलें तसतशी माझी खात्री होत चालली कीं, मी मूर्ख आहें. याप्रमाणें जसा अंगांतून हळू हळू ज्वर नाहींसा होत जावा तसा माझा मद उतरत गेला ! "†

वरील पद्य कवीनें स्वानुभवावरून लिहिलें आहे हें उघड आहे. आणि खऱ्या ज्ञानापर्यंत जे पोंचले असतील त्या सर्वांस वरील गोष्टीचा प्रत्यय आला असेलच.आणि जो कोणी शिकण्याचे विषय किती आहेत,मनुष्याची बुद्धि किती अल्प आहे, इत्यादि गोष्टींचा यथास्थित विचार करील त्यास मनुष्याचा आपल्या ज्ञानाविषयींचा गर्व किती मूर्खत्वाचा असतो. हें तेव्हांच लक्षांत येईल. कोणीही मनुष्य पहिल्यानें शिकूं लागला ह्मणजे त्यास असें वाटतें कीं, मी जेवढें शिकणार आहें तेवढें आटपलें म्हणजे यापुढें मग काय उरलें आहे ! पण तोच मनुष्य जसजसा अधिकाधिक ज्ञान संपादन करूं लागतो तसतसा ज्ञानाचा प्रदेश अधिकाधिक विस्तृत होत जाईसा त्यास दिसूं लागतो. याप्रमाणें होतां होतां ज्ञानाची सीमा

---

* अंक ११ पृष्ठ १८४.

† वरील श्लोकावर वामनी टीकाः—

> जधीं कांहीं कांहीं 'हरि' 'कवि' असे शब्द शिकलों
> तधीं मी सर्वज्ञ द्विपसम मदें याच भरलों।
> जधीं कांहीं नेणें म्हणुनि वदले पंडित मला
> तदा माझा गर्वज्वर सकळही हा उतरला ॥

आकाशाच्या सीमेप्रमाणें सरतेशेवटीं अगदीं अनंत होय अशी त्याची खात्री होते.

वरील गोष्ट ज्यांच्या पूर्णपणें मनांत बिंबली असेल त्यांस कळून येईल कीं, मनुष्याचें ज्ञान हें केवळ सापेक्ष आहे; ह्मणजे अमुक अमुक मनुष्य शहाणा, किंवा विद्वान आहे असें जेव्हां आपण ह्मणतों तेव्हां तो दुसऱ्या कोणाच्या मानानें पाहतां तसा आहे इतकाच अर्थ समजायाचा. असें कांहीं मान न घेतां त्यास ज्ञानविशिष्ट ह्मणणें हें पृथ्वीवरील एकाद्या पदार्थाच्याविषयीं निरपेक्षत्वानें उच्चतेचें विधान करण्यासारखें अप्रयोजक होईल. म्हणजे पृथ्वीवरील एकादा फार उंच वृक्ष, मनोरा, किंवा डोंगर घ्या : त्याचा उंचीं जशी भोंवतालच्या पदार्थांच्या ठेंगणेपणामुळेंच त्यास आली—वस्तुतः एकंदर पृथ्वीच्या मानानें पाहतां तो अति उंच पदार्थ आणि भुईवरून चालणारी मुंगी हीं दोन्ही सारखींच; त्याचप्रमाणें इतर मनुष्यांचा संबंध जर मनांत न आणला तर फार फार मोठा विद्वान् आणि केवळ निरक्षर मनुष्य हे दोन्ही सारखेच! पहा कीं, पृथ्वीवर सर्वांत उंच पदार्थ ह्मटला ह्मणजे हिमालयाचें एव्हरेस्टनामक शिखर होय, व खोल म्हटला ह्मणजे हिंदु महासागरांतील कांहीं भागांचा तळ होय, पण येवढी पांच मैलाची उंची व पांच मैलांची खोली जमेस धरून ही पृथ्वीचा एकंदर पृष्ठभाग खासा गुळगुळीत वर्तुळाकारच आहे!! याचा प्रत्यक्ष

* हें निरूपण पोपनें एके ठिकाणीं फार सरस दृष्टांतानें केलें आहे:—

Fired at first sight with what the Muse imparts,
In fearless youth we tempt the heights of arts,
While from the bounded level of our mind,
Short views we take, nor see the lengths behind;
But more advanced, behold with strange surprise
New distant scenes of endless science rise!
So pleased at first the towering Alps we try,
Mount o'er the vales, and seem to tread the sky,
The eternal snows appear already past,
And the first clouds and mountains seem the last:
But those attained, we tremble to sucvey
The growing labours of the lengthened way,
The increasing prospect tires our wandering eyes,
Hills peep o'er hills, and Alps on Alps arise!

Essay on Criticism.

प्रत्यय चंद्राचें बिंब होय : म्हणजे चंद्रावर पृथ्वीप्रमाणेंच डोंगर वगैरे असतांही येथून त्याची कड सारखी वाटोळीच दिसते. किंवा पृथ्वीचाच एकंदर पृष्ठभाग खुद्द पाहणें असल्यास तो चन्द्रग्रहणसमयीं सर्वांस छायारूपानें चन्द्रबिंबावर प्रत्यक्ष दृष्टिगोचर होतो. हिमालयादि पर्वतांनीं आपआपलीं उंच उंच शिखरें आकाशांत जरी हजारों उभारलीं आहेत, तरी वरील ग्रहणाच्या समयीं भूपृष्ठाची छाया चंद्रबिंबावर साशी नामी वाटोळीच पडते ! येवढ्या प्रचंड पर्वतांच्या योगानेंही त्या कंसाकृतींत कोठेंही इतका सुद्धां फांटा फुटलेला बिलकूल दिसत नाहीं. असो; तर वरील दृष्टांतावरून आमच्या वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल कीं, पदार्थांचा उंचपणा हा जसा नेहमीं सापेक्षच असतो त्याचप्रमाणें मनुष्याच्या ज्ञानाचीही गोष्ट होय.

वरील उपपादनावरून ही मोठी गोष्ट अर्थातूच सिद्ध होते कीं, ज्ञान है अनंत आहे; व यास्तव आपल्या मोठ्या ज्ञानाचा गर्व वाहणें हें मनुष्यासारख्या अल्पज्ञ क्षुद्र प्राण्यास मुळींच शोभत नाहीं. आपणाहून ज्यांस कमी ज्ञान आहे त्यांजवर हवा तर त्यानें मोठा डौल मिरवावा ; पण तो डौल सरोखरी म्हटला म्हणजे डोंगळ्यानें आपण मुंगीहून मोठे आहों म्हणून डौल मारण्यासारखा क्षुल्लक प्रकारचा होय. हीच गोष्ट मनांत आणून खरे ज्ञाते आहेत ते आपल्या ज्ञानानें फुगून जाऊन दुसऱ्यांची अवहेलना कधींही करीत नसतात. त्यांस आपल्या ज्ञानाची इयत्ता केवढी थोडी आहे, व आपलें अज्ञान केवढें अपरंपार आहे, या दोन गोष्टींचा मनास पूर्ण प्रत्यय येऊन चुकलेला असतो. हा प्रत्यय होणें हीच तत्त्वज्ञतेची खरी निशाणी आहे; आणि त्याच्या विरुद्ध प्रकार ही अत्यंत मूर्खत्वाची होय. यास्तव कोणी चतुर ग्रंथकाराचें असें एक वचन आहे कीं, तत्त्वज्ञाच्या मतें आपण ज्ञानशून्य आहों असें असतें व मूर्खाच्या मतें मी सर्वज्ञ आहें असें असतें ! या दोहों प्रकारांचीं उदाहरणें थोडीं आहेत असें नाहीं. सॉक्रेटीसाची गोष्ट आमच्या बहुतेक वाचकांस माहीत असेलच. डेलफायच्या देवानें सॉक्रेटीस साऱ्या ग्रीस देशांतील लोकांहून शहाणा आहे असा कौल दिला असतां तो अगदीं गोंधळून गेला. तो असा बुचकळ्यांत पडला कीं, माझ्या मतें तर माझें ज्ञान फारच अल्प आहे आणि देवाचें वचन तर मी सर्वांत मोठा ज्ञानसंपन्न आहें म्हणून आलें, तेव्हां या दोन्ही परस्परविरुद्ध गोष्टी एकदम संभवतात तरी कशा ! पण पुढें शोध करतां करतां त्याची खात्री झाली कीं मोठे शहाणे शहाणे म्हणून जे लोक मिरवतात त्यांचें ज्ञान वस्तुतः फार अल्प आहे; आणि त्यांच्यांत व आपणांत मोठा विशेष म्हणून हाच कीं, आपलें अज्ञान आपणास समजतें, आणि त्यांस समजत नाहीं ! दुसरें असेंच मोठें उदाहरण

न्यूटनचें होय. या महापंडितानें येवढे अपूर्व शोध करून जगांत प्रगट केले असतां मरणापूर्वी कांहीं वर्षें त्यानें आपणाविषयीं असा चमत्कारिक लेख लिहून ठेवला आहेः–'माझ्याविषयीं लोकांस केवढेंही आश्चर्य वाटो; पण माझें मला कसें वाटतें म्हणाल तर जसें एखादें पोर समुद्राकिनाऱ्यावर खेळत असतां ही चमत्कारिक गारगोटी वाटली, ती चमत्कारिक वाटली, असें ह्मणून त्या गोळा करीत असतें त्याप्रमाणें माझी अवस्था आहे;–मला ठाऊक नसणाऱ्या कोट्यावधि प्रमेयांचा सागर तर मजपासून फारच दूर आहे!' असो; तर सर्व देशांत मोठमोठे तत्त्वज्ञ म्हणून जे होऊन गेले त्या सर्वांच्या मनाचा पूर्ण सिद्धांत होऊन ठरलेला तो हा. आतां वरच्याच्या उलट प्रकार पहा. हा जगांत पुष्कळ ठिकाणीं भरपूर भरलेला आढळेल. या लोकांस आपलें अज्ञान किती आहे हें कधींही कळत नाहीं. व कळण्याची इच्छाही नसते. त्यांच्या मतें आपणास सर्व लोकांनीं सर्वज्ञतेचा मान द्यावा असें असतें; व या हेतूस्तव ते सर्व विषयांत सारखाच बाणा मारीत असतात. पण हा साधतो कसा? तेव्हां अर्थात्च 'एक ना धड भाराभर चिंध्या' या ह्मणीप्रमाणें पुष्कळ विषयाची त्यांणीं उगीच चावाचाव करून मात्र ठेवलेली असते. हें सर्वतोमुख ज्ञान भोळ्या मूर्ख अशा लोकांस कांहीं वेळ फसविण्यास मात्र उपयोगीं पडतें खरें; पण जगांतील लोक सगळेच वरच्यासारखे नसल्यामुळें त्यांचा कावा लवकरच बाहेर पडतो, आणि फजिती मात्र उडते. असो; तर याप्रमाणें सुज्ञ व मूर्ख लोकांचे निरनिराळे समज असतात.

७. येथवर प्रस्तुत विषयाच्या एका अंगाचा विचार झाला. ह्मणजे कोत्या समजुतीच्या लोकांत गर्वाचे जे प्रकार दृष्टीस पडतात. ते सांगितले. आतां वरील मनोवृत्तीचें स्वपरूपत्व ज्या प्रसंगीं नाहींसें होऊन ती मनुष्यास उलटी शोभादायकही होते त्यांचा निर्देश करतों.

गर्वाच्या ज्या प्रकारांविषयीं वर विचार झाला ते प्रकार आपल्या भाषेंत 'उन्मत्तपणा,' 'ताठा,' 'अहंपणा,' 'मीपणा' वगैरे निंदाव्यंजक शब्दांनीं जे दर्शविले जातात ते होत. हे अर्थात्च सर्वथा दूषणास्पद असून सर्व सुज्ञ लोकांहीं समूळ त्याज्य होत. पण यांच्यासारखें दुष्ट स्वरूप ज्यांचें नाहीं, असे कांहीं गर्वाचेच प्रकार सज्जन व थोर मनुष्यांचे ठायीं आढळतात. त्यांचें निरूपण यापुढें करतों.

८. एक प्रकार तर योग्य रीतीचा गर्व. आपल्या ठायीं जे वास्तविक गुण आहेत त्यांविषयीं नेहमीं वल्गना करीत बसणें जरी मनुष्यास शोभत नाहीं, व त्यामुळें ऐकणारासही त्रास येतो; तरी त्यांविषयीं

यथायोग्य गर्व वाहण्यानें मनुष्य केवळ दोषासच पात्र होतो असें नाहीं. जे अशा मनुष्याचे द्वेषी असतील, किंवा स्वभावतःच दुसऱ्याचा उत्कर्ष ज्यांस देखूं सुकत नाहीं, असे मत्सरी मनुष्य, यांस त्याचा यथार्थ गर्वही दुःसह होईल खरा, व ते त्याबद्दल त्याची निंदा करण्यास कधीं चुकणार नाहींत हें खरें; पण जे न्यायी व सत्यपक्षपाती लोक असतील त्यांस त्याच्या वर्तनांत कांहीं गैर दिसणार नाहीं. यास व्यावहारिक दाखला पहा. जो तो मनुष्य आपापल्या ऐपतीप्रमाणें वागून आपणांस शोभे अशाच पोषाकानें बहुधा लोकांत मिरवतो, व असें करण्याबद्दल कोणास कोणीही नांव ठेवीत नाहीं. ही मर्यादा मोडून जो नसता डौल आपले ठायीं आणतो त्यास मात्र लोक हंसतात, व तें ठीकच आहे. आणि याचप्रमाणें आपल्या खऱ्या योग्यतेहून उगीच ज्यास्त विद्वत्तेची जो घमेंडी मारतो त्याची ही दशा होते. पण आपल्या पायरीप्रमाणें जो जगांत वागतो त्यास जसें नांव ठेवतां येत नाहीं, त्याचप्रमाणें आपल्या वास्तविक योग्यतेनुरूप जो आपल्या गुणांचा खरा अभिमान मनांत बाळगतो तोही दोषास बिलकूल पात्र होत नाहीं. पण हें तरी साऱ्या लोकांविषयीं एकंदर सरसकट रीतीनें झालें. गुणिजनांत अग्रगण्य असून जगाच्या पूज्यत्वबुद्धीस व प्रशंसेस जे पात्र झाले, त्यांची गोष्ट तर वरच्याहूनही अधिक. सामान्य प्रतीच्या नामांकित लोकांस त्यांचा यथायोग्य गर्व दोषास पात्र करीत नाहीं इतकेंच काय तें; पण वरच्या सारख्या बड्या मंडळीस तर तो दोषावह मुळींच न होतां उलटा विशेष शोभादायकच होतो!—कीं ज्याप्रमाणें सार्वभौम राजांस आपलें वैभव जेवढें बाहेर काढावें तेवढें शोभतेंच! वरील दृष्टांत ज्यांस अगदीं यथार्थ वाटेल त्यांस निरनिराळ्या देशांत होऊन गेलेल्या महान् महान् ग्रंथकारांचे वगैरे आत्मश्लाघेचे उद्गार वाचून अगदीं आश्चर्य वाटणार नाहीं, आणि ते वाचतांना हृदयवृत्ति कोणत्या प्रकारची झाली पाहिजे हेंही त्यांस कळेल. असो; आतां या प्रकारचीं कांहीं उदाहरणें येथें घेतों.

इंग्लंडांत सुमारें दोनशें वर्षांपूर्वी मिल्टन म्हणून एक मोठा नामांकित कवि होऊन गेला, हें सर्वांस विश्रुत असेलच. या कवीच्या लेखांत वर सांगितल्यासारखे आत्मश्लाघापर उद्गार जागोजाग सांपडतात. आपल्या काळच्या अरसिक लोकांत आपल्या अर्वाचीनत्वामुळें आपल्या अद्भुत कवित्वाचें तेज पडत नाहीं हें जाणून वरील कवीनें एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं, 'मी या काळीं न जन्मतां जर मागेंच

जन्मलों असतों, तर बरें होतें!'. तसेंच या कवीचा उत्तर काळ त्याच्या पक्षाचा समूळ नाश होऊन विरुद्ध पक्षाचा जय झाल्याकारणानें मोठ्या विपत्तींत गेला, या गोष्टीस उद्देशूनही त्यानें आपल्या काव्यांत कोठें कोठें लिहिलें आहे. तसेंच पूर्ववयीं अतिशयें अभ्यास केल्याच्या योगानें शेवटीं त्याचे डोळे गेले, व त्या परम दुःखकारक स्थितींत त्यानें म्हातारपणीं अनेक तऱ्हेचे हाल काढले, याचाही संबंध दोन मोठ्या ठिकाणीं त्यानें आणलेला आहे. एक त्याच्या महाकाव्याच्या तिसऱ्या सर्गाच्या आरंभीं, आणि दुसरा 'स्यामसन् एगोनिस्टिस्' नामक नाटकांतही पहिल्या पहिल्यानेंच. या दोहों स्थळींचे त्याचे उद्गार वाचून ज्यांचें हृदय करुण व उदात्त रसांनीं व्याप्त होऊन जात नाहीं त्यांस धन्य पुरुष म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं! असो; हें एक उदाहरण झालें. दुसरें वर्ड्स्वर्थ् नामक सुमारें पंचवीस वर्षांपूर्वीं निवर्तलेल्या कवीचें. हा कवि जरी वरच्याच योग्यतेचा नव्हता, तरी चालू शतकांत इंग्लंडांत जे कित्येक मोठमोठे कवि होऊन गेले त्यांच्यांत सर्वानुमतें याची प्रमुखत्वानें गणना आहे. पण हा मान यास आलीकडेच प्राप्त झालेला आहे. तोंपर्यंत लहान थोर रसिक अरसिक विद्वान् अविद्वान् सर्वच याच्या कवितेचा अतिशयित उपहासच करीत असत. पण इतक्यांच्याही बडबडीस न जुमानतां हा थोर मनाचा कवि पुढील काळावर सारखी नजर देऊन धैर्यानें काळक्रमण करीत होता; आणि शेवटीं त्याचेंच खरें झालें. असो; तर याच्याही लेखांत आत्मस्तुतीचे जागोजाग उल्लेख आहेत. आमच्या संस्कृत कवींतही वरील प्रकार नाहींसा नाहीं. वर सांगितलेल्या वर्ड्स्वर्थ् कवीप्रमाणेंच आमच्या प्रसिद्ध भवभूतीचीही दशा झाली असावी असें अनुमान होतें. सामान्यतः पंडितजनांची जरी अशी समजूत आहे कीं, भोजराजापाशीं जीं कविरत्नें होतीं त्यांच्यांतच कालिदासादिकांच्या मंडळींत वरील कवि होता, तरी शोधकांच्या मतें वरील गोष्ट खरी नव्हे असें ठरलें आहे. भवभूतीच्या ग्रंथांत कांहीं ठिकाणीं जे उल्लेख आहेत त्यांवरून गुणज्ञांची प्रशंसा व राजसत्कार हीं दोन्हीही त्यास प्राप्त झालीं

---

* असाच अभिप्राय वरील कवीचा प्रतिपक्षी जो जान्सन् त्यानें अंमळ निराळ्या रीतीनें लिहिला आहे.

"His work is not the greatest of heroic poems, only because it is not the first."

Life of Milton.

यांची तऱ्हा एकंदरीत बाकीच्या सर्व भाषांतील कवींहून अगदीं निराळीच असल्यामुळें, ह्मणजे जेवढे काव्यरचना करणारे झाले तेवढे बहुधा साधुच असल्यामुळें, वरील आत्मश्लाघेचा प्रकार यांत आढळणें कठीण हें सर्वांच्या सहज ध्यानांत येईलच. आणि खरोखरीच तसें आहे. साधूचा आणि अहंकाराचा परस्पर अत्यंत विरोध असल्यामुळें पूर्वोक्त गर्वोक्तींसारखें त्यांच्या ग्रंथांत कांहीं आढळणार नाहीं. तथापि जरी कवित्वाचा गर्व न आढळला, तरी तुकारामासारख्यांनीं आपले स्वतःविषयींचेही अभिप्राय जागोजाग स्पष्ट बोलून दाखविनांना अगदीं कमी केलें नाहीं. जसें:—

मऊ मेणाहुनी आम्ही विष्णुदास कठिण वज्रास भेदूं ऐसे ।
मेले जीत असों निजोनिया जागें जों जो जें जें मागे तें तें देऊं ।
भले तरी देऊं गांडीची लंगोटी नाठाळाचे काठी देऊं माथां ।
मायबापाहुनी बहु मायवंत करूं घातपात शत्रूहूनि ।
अमृत तें काय गोड आम्हापुढें विष तें बापुडें कडू किती ।
तुका ह्मणे आह्मी अवघेंची गोड ज्याचें पुरवूं कोड त्याचे परी ।

तसेंच——

तोंवरी तो करी जंबुक गर्जना जंव पंचानना देखिलें नाहीं ।
तोंवरीच सिंधु करी तो गर्जना जंव त्या ब्राह्मणा देखिलें नाहीं ।
जोंवरी तोंवरी वैराग्याच्या गोष्टी सुंदर वनिता दृष्टी पडली नाहीं ।
तोंवरी तोंवरी शूरत्वाच्या गोष्टी जंव परवीर दृष्टी पडला नाहीं ।
तोंवरी तोंवरी माळामुद्राभूषण जंव तुक्याचें दर्शन झालें नाहीं ।

एके ठिकाणीं प्रस्तुत कवीनें सर्व संतांत आपलें श्रेष्ठत्व वर्णिलें आहे:

संतकृपा झाली इमारत फळा आली ।
ज्ञानदेवें रचिला पाया बांधियेलें देवालया ।
नामा तयाचा किंकर तेणें केला हा विस्तार ।
जनार्दन एकनाथें ध्वज केला भागवतें ।
भजन करा सावकाश तुका झालासे कळस ।

याप्रमाणेंच ईश्वराशीं केवळ सरूपता पावल्याचा मनांत भाव धरून तुकारामानें कोठें कोठें ह्मटलें आहे:—

अणु रेणु या थोकडा तुका आकाशा एवढा ।
गिळुनि सांडिलें कलेवर भवभ्रमाचा आकार ।
सांडिली त्रिपुटी दीप उजळीला घटीं ।
तुका ह्मणे आतां उरलों उपकारा पुरता ।

तसाच पुढील सर्वप्रसिद्ध अभंग—

आधीं होता संतसंग तुका झाला पांडुरंग ।
त्याचें भजन राहिना मूळस्वभाव जाइना ।

असो; पण हा प्रकार निराळा. वर दाखल केलेल्या उदाहिरणांप्रमाणें जर आमच्या मराठी कवितेंतील स्थलें पाहायाचीं असतील तर तीं दोन तीन कवींच्या ग्रंथांतच काय तीं सांपडतील. हे कवि मोरोपंत, रघुनाथपंडित, रामजोशी हेच मुख्यतः होत. आतां यांपैकीं पहिल्याचे कांहीं उद्गार येथें सादर करितों.

'मंत्ररामायणा' च्या शेवटीं 'विद्वत्प्रार्थनें' त वरील कवि ह्मणतोः—

जसे होती देव प्रमुदित शचीनायकवनीं[1]
तसे सारज्ञातें बुधजन मयूरेशकवनीं ।
महाराष्ट्रग्रंथीं रसिक कवि जे तेचि रमती
परंतु ज्ञात्यांची पळ हि न असावी चैर[2] मती ॥

'आर्यामुक्तामाले' च्या शेवटीं ह्मटलें आहेः—

आर्यामुक्तामाला दाविन परि जरि तुम्ही न मागाल ।
लागाल प्रभुकंठीं घालूं कुगवील कीं रमा गाल ॥ *

तसेंच 'भारता' च्या सरते शेवटीं जो उपसंहार केला आहे त्यांत आपल्या मातापित्यांस नामनिर्देशपूर्वक अभिवंदन करून आमच्या कवीनें 'भारत' प्रणेता जो व्यास त्याशीं आपली समता व्यंग्योक्तीनें सुचवून दिली आहे.

धन्य श्रीराम पिता धन्या लक्ष्मी प्रसू[3] जगीं झाली ।
आली सत्यवतीची[4] कीं भारतकीर्ति सुतमुखीं आली ॥

याप्रमाणेंच आपल्या काव्याचे दूषक जे खल त्यांस उद्देशून वरील 'विद्वत्प्रार्थने' च्या शेवटीं मोरोपंत ह्मणतोः—

माझी सत्कृति[6] दूषिली जरी खलें उच्छृंखलें आग्रहें
सेवावीच परंतु नित्य रसिकें हे सद्गुणांच्या गृहें ।
चांडाल त्रिदशापगेंत[7] वमला कीं धेनुला स्पर्शला
त्यांचें श्रोत्रियदेवसेव्य[8] पयें हीं त्याहि सदा निर्मला ॥

ज्या आमच्या कवीस आलीकडील महापंडितांनीं कवित्वाच्या पदावरून

---

१ इंद्राच्या नंदनवनांत. २ चंचल. ३ माता ४ सखी ५ व्यासाची आई.

* कवीचा अभिप्राय असा कीं, जर या 'मोत्यांच्या माळा' मीं तुम्हांस दाखविल्या आणि त्या मजपासून घेऊन तुम्हीं ईश्वरास अर्पण करूं लागलां, तर लक्ष्मी रुसेल; कां कीं भगवंतास कंठालिंगन करण्याचा तिचाच अधिकार, तो माळा धेऊं पाहतील तर तिला कसा सहन होईल ?

६. उत्कृष्ट काव्य. ७ गंगेंत. ८ ब्राम्हणश्रेष्ठ आणि देव यांस सेव्य. पयें—पाणी—दूध.

केल्यांच सुगारून दिलें आहे व ज्याचे ग्रंथ छापून काढण्यापुरतीही त्यांची योग्यता आलीकडे कोणासही भासत नाहीं, त्यानेंच आपल्या 'सत्कृती' विषयीं जेथें तेथें येवढी प्रौढी झोंकावी हें आमच्या सर्व वाचकांस बहुधा मोठें विलक्षण वाटेल यांत संशय नाहीं! पण आमची तर अशी खात्री आहे कीं, 'केकावली' सारख्या अप्रतिम काव्याच्या रचणारास जर वरील गर्वोक्ति शोभत नाहींत, तर त्या कोणत्याही कवीस शोभणार नाहींत. असो; एकंदरींत सरते शेवटीं असेंही येथें लिहिल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाहीं कीं, आमच्या कवींच्या प्राकृत काव्यास नाक मुरडणारे मोठमोठे 'शास्त्री,' 'पंडित,' 'आचार्य,' 'उपाध्याय' आदिकरून सर्व बडी मंडळी जशी हळू हळू विस्मृतीच्या पंथास लागून आजला पार नाहींशी झाली,त्याचप्रमाणें त्याचे आधुनिक प्रतिपक्षी जरी मोठमोठे 'उपपद्धारी' असले तरी कालाच्या तडाक्यांत या लांब लांब किताबांचाही चुराडा होऊन जाऊन आमच्या साध्या कवींची कीर्ति आजवर जशी अबाधित चालत आली तशीच पुढें चालून निरंतर उज्वलच राहील!

असो; मोरोपंताशिवाय दुसरे जे दोन कवि वर सांगितले त्यांच्या ग्रंथांत वरच्यासारखे आत्मश्लाघात्मक निराळे उल्लेख सांपडत नाहींत. प्रसंगोपात्त व काव्याच्या आरंभीं शेवटीं वगैरे आपलें नांव घालण्याची जशी कवींची चाल आहे त्याप्रमाणें मात्र त्यांनीं आपापल्या रुचींत केलेलें आढळतें; व विशेष ह्मटलें ह्मणजे 'कविराय,' 'कवींद्र' वगैरे उपपद कोठें कोठें जोडलेलीं आढळतात, इतकेंच.

याप्रमाणें इंग्रेजी, संस्कृत व मराठी कवींनीं आपापल्या ग्रंथांतून जे स्तुतिपर उद्गार जागोजाग उघडपणें प्रगट केले आहेत त्यांपैकीं कांहीं वर सांगितले. आतां यावर आमच्या वाचकांपैकीं पुष्कळांस बहुधा असें विचारणें येईल कीं, आपल्याच तोंडानें आपली स्तुति कधीं करूं नये, तसें करणें हें मूर्खत्वाचें चिन्ह होय, वगैरे जें सारे शहाणे लोक सांगत असतात तें आणि ह्या वरील वल्गना हीं परस्पर जुळतात कशीं? वरील कवि येवढे ज्ञानी असून त्यांच्या हातून असें अनुचित कर्म कसें घडलें, व तें करणें त्यांस बरें कसें वाटलें? यावर आमचें असें उत्तर आहे कीं, वरील नियम जरी सामान्यतः पहातां खरा आहे, तरी तो पुष्कळ ठिकाणीं अपवादक होतो. पहा कीं आपल्या स्वतःविषयीं बोलणें हें जरी प्रशस्त नाहीं, तरी ह्यूम्, गिबन्, मिल्ल वगैरे ग्रंथकारांनीं आपलीं चरित्रें आपल्याच हातांनीं लिहून ठेविलीं आहेत, व त्याबद्दल कोणी त्यांस नांव ठेवीत नाहींत इतकेंच नव्हे, पण तीं स्वरचित चरित्रें लोक उलटीं अधिक आवडीनेंच वाचतात. त्याप्रमाणेंच सीजर

व बाबर यांनीं आपापल्या ग्रंथांत आपल्याच पराक्रमांचें जरी स्वतः वर्णन केलें आहे, तरी तें दोषरूप न होतां जगास प्रियच झालें आहे. तेव्हां याबद्दल काय स्पष्ट होतें बरें? अर्थात् हेंच कीं, स्वतःविषयींचें जरी वर्णन असलें, तरी जर तें यथार्थ आहे, तर दूषणास पात्र होत नाहीं. दुसरें असें कीं, गुणिजनांचे चाहते असून त्यांपासूनच जेव्हां त्यांस अगोदरच मानमान्यता प्राप्त होते, तेव्हां आत्मश्लाघेचा प्रसंगच येत नाहीं. सत्परीक्षकांनीं केलेल्या प्रशंसेनें संतुष्ट होऊन गुणवान् मनुष्य आपल्या श्रमांचें सार्थक झालेंसें मानतो, आणि स्वस्थ राहतो. पण वरच्याच्या विपरीत जेव्हां प्रकार घडतो,—ह्मणजे गुणाची चहा न होतां उलटी थट्टा व हेळणा मात्र होते, जेव्हां

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा
मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि ॥

"सुवासिक पुष्पाची स्वभावसिद्ध योग्यता ह्मटली ह्मणजे डोक्यावर असणें ही होय, पायाखालीं तुडवून जाणें ही नव्हे!" हें विसरून जाऊन लोक एकाद्या महान् ग्रंथकाराची अवज्ञा करू पाहतात, तेव्हां स्वतःची योग्यता प्रकट करण्यास आत्मप्रशंसेखेरीज मार्गच राहत नाहीं. तसें तो ग्रंथकार न करील तर, मोठा तेजस्वी हिराही जसा अजाणत्या अडाणी लोकांच्या हेळसांडीनें कोणीकडे लोपून जाऊन हरवेल, त्याप्रमाणेंच त्याचे गुणही अप्रसिद्धच राहतील. वर ज्या कवींच्या ग्रंथांतून उतारे दिले आहेत त्या सर्वांनीं ही अवहेलना स्वतः अनुभविली असून तिच्या संबंधानेंच वरील दर्पोक्ति प्रकट केल्या आहेत. तेव्हां या रीतीनें पाहतांही त्यांवर गर्वाचा दोषारोप करतां येत नाहीं. याखेरीज वर एकदां सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, आपआपल्या योग्यतेप्रमाणें उंची पोषाक केलेला जसा सर्वांस चालतो, त्यांत जनदृष्ट्या कांहीं वावगें दिसत नाहीं, तसाच ग्रंथकारांसही यथायोग्य अभिमान असल्यास तो निंद्य होत नाहीं. तर इकडून पाहिलें असतांही जे ग्रंथकार साऱ्या जगास वंद्य होऊन राहिले आहेत त्यांचा स्वतःविषयींचा गर्व राजाधिराजांच्या महावैभवाप्रमाणें दूषणास मुळींच पात्र न होतां त्यांस उलटा भूषणास्पदच होतो.

पण इतकेंच नव्हे. वर जीं कित्येक कारणें दर्शविलीं तीं पूर्वोक्त आत्मश्लाघेचा प्रकार दोषरूप समजून त्याचें दोषरूपत्व उडविण्याकरतां कळविण्यांत आलीं. आतां तो प्रकार प्रस्तुतः किंवा निदान रसिकजनाच्या दृष्टीनें तसा मुळींच नव्हे हें दाखवितो. पहा कीं, कोणाचेंही यथावत् गुणदोष वर्णन करणें हें चितान्याच्या किंवा मू-

र्तिकाराच्या कसबाप्रमाणें आहे; ह्मणजे वरील दोन कारागीर जशी हुबेहुब प्रतिमा उतरतात तशीच करणें हें गुणदोषविवेचकाचें काम आहे. आतां अशी कल्पना करा कीं, कोणा एकाला आपली तजवी-र उत्कृष्ट काढावयाची आहे किंवा उत्कृष्ट पुतळा बनवावयाचा आहे; तर तो मनुष्य कोणाकडे जाईल बरें ? अर्थातच एकाद्या नामांकित चितान्याकडे किंवा मूर्तिकाराकडे हें उघड आहे. पण पुनः असें समजा कीं त्या सर्वोत्कृष्ट चितान्यास किंवा मूर्तिकारासच अशी इच्छा उत्पन्न झाली कीं, आपणामागें आपली कीर्ति कायम रहावी यास्तव आपली एक तजवीर किंवा मूर्ति तयार करवावी; तर मग त्यानें कोणाकडे जावें ? त्याच्यासारख्या कारागिराच्या कीर्तीस साजेसें काम करण्यास धजावणारा त्यास कोण सांपडेल ? व तें काम अत्युत्तम जसें व्हावें तसें इतरा कोणाच्या हातून होणार आहे ? ग्रीस देशाच्या इतिहासांत तद्देशीय एका अत्युत्कृष्ट मूर्तिकाराची* अशी एक गोष्ट लिहिली आहे कीं, आथेन्स शहरीं एक मोठें देवालय बांधलें असतां त्याच्या बाहेर-च्या भिंतीवर तेथील देवांचीं चित्रें खोदून बसविलीं असतां त्या का-रागिरानें त्या गर्दीतच एक आपलें आणि एक आपल्या यजमानाचें असें चित्र कोणास कळूं न देतां बसवून दिलें. पण तें पुढें जेव्हां कळून आलें तेव्हां त्याच्या शत्रूंनीं त्याबद्दल त्याजवर सरकारांत फि-र्याद लावून त्यास मोठी शिक्षा देवविली. असो; तर याप्रमाणें म-हाविख्यात जे पुरुष होऊन जातात त्यांचे ठायीं स्वाभिमान असा अनेक वेळां दृष्टीस पडतो. पण जे खरे रसिक आहेत ते त्याबद्दल वरील मत्सरी लोकांप्रमाणें त्यांच्यावर कधींही न उलटतां त्यांचा अधिक सत्कारच करतील अशी आमची खात्री आहे. असो; तर हेंच सादृश्य वरील कवींकडे घेऊन असें ह्मणावयाचें कीं, ज्याप्रमाणें फिडिय-स् याचा पुतळा बनवण्यास किंवा * रेफील्ची तजवीर काढणें असल्यास

* हा मूर्तिकार फिडियस होय. याच्या जोडीचा कारागीर आजपर्यंत कोणी झालाच नाहीं. ज्यूपिटर (इंद्र) वगैरे देवांच्या याच्या मूर्ति अजून जपून ठेवल्या आहेत; त्याजकडे बघून आजपर्यंत हजारों कारागिरांनीं हात टेकले. हा कारागीर पेरिक्लीज् याचा जिवलग मित्र होता. याचीच एक मूर्ति फिडियसानें आपल्या मु-र्तिबरोबर खालीं लिहिल्याप्रमाणें खोदून तयार केली होती. पुढील वृत्तांत खालीं आला आहेच.

* रेफील हा वरच्या फिडियसासारखाच आपल्या कसबांत अगदीं वस्ताद होऊन गेला. याचीं चित्रें अद्याप रोमशहरीं आहेत. तीं कितीही पैसा दिला तरी येथील लोक कोणास देत नाहींत. या चितान्याच्याशीं बरोबरीचा आजपर्यंत कोणीही झाला नाहीं.

त काम फिंडियस् किंवा रेफील् यांच्यासारखें दुसऱ्या कोणाच्याही हातून होणें नाहीं, त्याप्रमाणेंच मिल्टन् किंवा जगन्नाथराय अशा महाकवींच्या वाणींचें मधुरत्व अत्यंत उत्कृष्टतेनें वर्णायाचें असल्यास तें काम तीच स्वतः जितक्या सरसत्वानें करील तितकें इतराकडून कदापि व्हावयाचें नाहीं. यास्तव स्वमुखानें केलेलें गुणवर्णन जरी सामान्यतः दुसऱ्यास कंटाळाच आणतें, तरी वरच्यासारख्या प्रसंगीं त्या वर्णनाच्या माधुर्यानें व यथार्थत्वानें चित्तवृत्ति इतकी तन्मय होऊन जाते कीं त्या आनंदभरांत वरील दोषाकडे वाचकाचें लक्षच जात नाहीं. सारांश, ज्याप्रमाणें समरांगणांत महावीरांच्या वीरोक्ति आत्मश्लाघापर असतांही ऐकणारास त्रास न देतां उलट्या अत्यंत आल्हादच देतात, किंवा मानिनी स्त्रियांचा आपल्या रूपत्वाचा अभिमान त्यांच्या सौंदर्यास विशेष रमणीय करून त्याचीं निर्भत्सनपर भाषणें ही त्यांच्या वल्लभांस उलटीं अधिक हृद्यच वाटवितो, त्याचप्रमाणें संपूर्ण जगाच्या प्रेमाचें स्थान होऊन बसलेल्या कवीश्वरांचें लोकाधिक्षेपपर उद्गारही रसिकजनमनास कांहीं विलक्षण रीतीनें मोहून टाकतात! ते वाचतांना त्यांस तृप्ति न होतां दर खेपेस ते त्यांत अधिकाधिक तन्मयच होऊन जातात!

९. असो; येथवर आपल्या अंगीं वास्त[illegible]णें असणाऱ्या गुणांचा अभिमान मनुष्यास असल्यास तो दोषरूप [illegible]नाहीं याविषयीं निरूपण झालें. हा वरील सदराचा एक भाग झाला. या खेरीज अदोषरूप गर्वाचे आणखीही कित्येक प्रकार आहेत. ते स्वाभिमान, कुलाभिमान, जात्याभिमान, देशाभिमान इत्यादि होत. यांविषयीं हवें तसें विवेचन करण्यास पुष्कळ जागा पाहिजे; ती प्रस्तुतच्या अंकांत घेतां येत नाहीं. यास्तव पुढें एकादे वेळेस निराळ्याच निबंधांत त्या सर्वांविषयीं पृथक् विचार करूं. असो; आतां सरते शेवटीं प्रस्तुत विषयावर आणखी कांहीं थोडे विचार प्रदर्शित करून हा लेख आटपतों.

१०. प्रस्तुत निबंधाच्या आरंभीं आह्मीं दाखविलें आहे कीं, मनुष्याचे ठायीं परमेश्वरानें ज्या निरनिराळ्या वृत्ति ठेवल्या आहेत त्या व्यर्थ किंवा अपायकारक मुळींच नाहींत; तर त्या शरीरायवांप्रमाणें मनुष्याच्या कल्याणार्थच मूळच्या दिल्या असून केवळ त्याच्याच असमंजसपणानें त्या प्रसंगानुसार त्यास बद्धक होतात. हीच गोष्ट सांप्रत विवेचनाचा विषय जो गर्व त्यासही लागू पडते कशी ती पहा. जसा क्रोध हा मनुष्यास योग्य प्रसंगीं अवश्य आलाच पाहिजे,—ह्मणजे ज्या वेळेस कोणी कोणाच्या विनाकारण वाटेस जाईल व त्यास कोणत्याही प्रकारची नाहक इजा करील, तेव्हां त्याचें पारिपत्य त्यानें अवश्य केलेंच पाहिजे.—

त्याचप्रमाणें आपली खरी योग्यता लोकांत कमी करण्याचा जो यत्न करील त्याशीं गर्वाची वागणूकही समजदार मनुष्यास अवश्य करावी लागते. तसें जो न करील तर वरील प्रसंगीं सर्वस्वाची किंबहुना शरीराचीही हानि होण्याचा जसा संभव, त्याचप्रमाणें या दुसऱ्या प्रसंगीं आपल्या अंगच्या योग्यतेचाही नाश अवश्य व्हावयाचा. याचा उत्कृष्ट प्रत्यय सध्यां आमच्या देशांतच आहे. आमचें वैभव होतां होतां अगदीं नष्ट झाल्यापासून आज पांच पन्नास वर्षें इंग्रेज ग्रंथकार, इंग्रेजी शिक्षक, इंग्रेजी मिशनरी वगैरे सर्व लोकांनीं एकवट होऊन आमच्या लोकांस जें कांहीं घाबरें करून सोडलें आहे तें कांहीं पुसूं नये. एकाद्या बिचाऱ्या हरणावर कुत्र्यांची झुंड सुटून त्यांनीं त्याजवर लगट करून त्यास पाडाव करावें, आणि मग जशी त्याची दुर्दशा, त्याचप्रमाणें वरील ज्ञानसंपन्न लोकांपैकीं ज्यानें उठावें त्यानें आह्मांस अज्ञानांधकारांतून वर काढण्याचा जसा काय पत्करच घेऊन सर्वांनीं आह्मांस एका मोठ्या तत्त्वाचें पक्कें ज्ञान करून दिलें आहे कीं, आह्मांस ज्ञान ह्मणून कसें तें मुळींच नाहीं! आम्ही सर्व केवळ मतिमंद, कर्तृत्वशून्य व अत्यंत नीच असे कोणी क्षुद्र प्राणी असून इसापनीतींतील ओझ्यानें ला[illegible]ा गाढवाप्रमाणें आज यांचें उद्यां त्यांचें असें सतत पिढ्यानपिढ्या[illegible]ाहीं वागविण्यासच केवळ निर्माण झालों आहों. आह्मांस योग्य कामें ह्मटलीं ह्मणजे नांगर धरणें, पोरें हाकणें, कागद घासणें, छोटेखानी शिपाई बनून हडेलहप्पी करणें इतकींच काय ती! अंमळ मोठ्याशा वरील कामांवरही आह्मांस नेमतां कामानये,—कारण न जाणो आमच्या अजागळपणानें सरकारच्या गळ्यांत एकादें जबरदस्त धोंगडें येऊन पडलें तर मग कोणी उगीच पंचाईत करीत बसावी! तेव्हां पहिल्यापासूनच सावधगिरी ठेवलेली बरी नव्हे? असो; एकंदरींत सध्यांच्या काळीं अमुक अमुक गुण म्हणजे आमच्या ठिकाणीं आहे असें ह्मणण्यास मुळींच जागा राहिलेली नाहीं. जगांत जेवढे ह्मणून गुण आहेत त्यांपैकीं झाडून एकून एक आमच्या राजकर्त्यांनीं आपणांकडे ओढून घेऊन सगळे अवगुण तेवढे दुरोबस्त आह्मांकडे सोंपवून दिले आहेत. फार तर काय पण ज्या गोष्टी केवळ निर्विवादशा आजपर्यंत आह्मांस वाटत होत्या त्याही आलीकडे निवळ खोट्या ठरत चालल्या आहेत! आमचा देश साऱ्या पृथ्वींत कंगाल असून आमच्या निमित्त आमच्या दयाळू राज्यकर्त्यांस दर वर्षी विलायतेंतून अगणित द्रव्य उलटें इकडेच आणावें लागतें ही गोष्ट आजपर्यंत कोणास कळली होती! आमाकांत धुगडफोडीचा कारखाना असून आयती तयार

झालेलीं देवळेंचीं देवळें एकादे वेळेस मजेखातर खालीं कोसळतात हें शुभवर्तमान आजपर्यंत कोणी जगांत जाहीर केलें होतें ! 'रामायण' हें होमरच्या काव्यांवरून उतरलें आहे, ' भगवद्गीता ' ' पवित्र शास्त्र 'तील मजकूर चोरून बनविली आहे वगैरे ग्रंथकर्तृत्वाचीं परम गूढ रहस्यें प्रणीत करण्याची यूरोपीय महापंडितांशिवाय कोणा इतराची छाती झाली असती ! तेव्हां एकंदरींत आमच्या देशास उगीच वर मान करण्यास जेथें जेथें म्हणून सांपडेल तेथें तेथें देवाच्या आवडत्या सत्यनिष्ट लोकांनीं वरच्याप्रमाणें टोला हाणलाच ! एकून धन्य त्यांची यांत संशय नाहीं. इतःपर एतद्देशीय लोकांस, आणि त्यांतून विशेषतः हिंदूंस, कोणत्याही संबंधें उगीच प्रौढी मिरविण्याचें बिलकूल कारण उरलें नाहीं. हें तर काय पण मनुष्यमात्रास जे कांहीं स्वाभाविक हक्क असतात तेही त्यांस जागवितां कामा नयेत. वरील हक्कांपैकीं दोन मुख्य म्हटले ह्मणजे एक शरीराचें स्वातंत्र्य ह्मणजे हवें तें करण्याची मोकळीक, आणि दुसरा मनाचें स्वातंत्र्य ह्मणजे हवा तसा विचार करण्याची मोकळीक हे होत. हे दोन्ही अधिकार मनुष्यास जन्मसिद्ध आहेत. पण हेही हल्लींच्या काळीं निष्प्रतिबंध चालतात असें नाहीं. वाटेनें जातांना जर सोजर साहेबांची गांठ पडली,—त्यांतूनही त्यांच्या हातांत अग्नियंत्र असलें,—तर मग बिचाऱ्या नेटिवानें ती वाट आपली सोडून द्यावी हें बरें; कां कीं साहेब मजकूर स्वभावतःच किती सालस व दयाळू असतात, व पुढें कोडतांतून अशा खटल्यांचे निवाडे कसे होतात हें कोणासही माहीत नाहींसें नाहीं. दुसरें स्वातंत्र्य मनाचें. हें आमच्यापासून हिसकूनच घेतलें आहे असें नाहीं; तरी वरच्याप्रमाणेंच तें चालण्यास पुष्कळच अटकाव आहेत हें उघड आहे. जी गोष्ट आमच्या गौरवर्ण बांधवांनीं केली असतां खुशाल चालते, किंबहुना तीबद्दल त्यांची वाहवाही होते, तीच गोष्ट केली असतां नेटिवास चोहोंकडून सर्व खायाला उठतात. तेव्हां न्याय अन्याय तोलण्याचा कांटा युरोपियन लोकांना एक आणि आम्हांला एक अशी सांप्रतची व्यवस्था आहे. विद्येकडे वगैरेही हाच वैषम्यभाव आढळतो. एकादी जागा युरोपियनास मिळावयाची असतां जितकी विद्वत्ता लागते तिच्या दसपट किंवा शंभरपट विद्वत्ता अंगीं असतांही ती नेटिवांस मिळण्यास मारामार पडते. तेव्हां दहा किंवा शंभर नेटिवांबरोबर एक युरोपियन असें प्रमाण पडलें. आम्हां एतद्देशीय लोकांस• कित्येक वर्षे उरस्फोड करूनही इंग्लिश भाषेचे प्रयोग नीट करतां येतच नाहींत, वास्तव कित्येक दयाळू इंग्रेज ग्रंथकारांनीं आम्हांकरतां लहान लहान ग्रंथ करून ठेवले आहेत; त्यांतूनही इंग्रेजीचे

उच्चार * ह्मटले तर ते आह्मांस कधींच साध्य व्हावयाचे नाहींत, तसें होण्यास जन्मोजन्मीं तपश्चर्येकरून जेव्हां खुद्द लंडन शहरांतच जन्मास यावें तेव्हांच तो महालाभ व्हावयाचा, याप्रमाणें मोठमोठे विद्वान् व अनुभवशीर असे तद्देशीय पंडित सर्वांस सांगतात. पण तीच आमच्या इकडच्या भाषांची गोष्ट पहा. यांचे प्रयोग युरोपियन लोकांस नीट करतां येत नाहींत हें तर नाहींच,—छे छे ! असें ह्मणेल त्याची जिव्हा झडो!—पण खुद्द आमच्याच लोकांनीं केलेले ग्रंथ आमच्या भाषांच्या सरणीस यथास्थित उतरले आहेत कीं नाहींत याविषयींची साक्ष वरील परस्थ पंडित देतात! कोणीं कसाही नवीन ग्रंथ तयार केला कीं त्याच्या शुद्धाशुद्धतेविषयीं मत देणारे कोण!—अर्थात्च मिचेल्साहेब, विलसन्साहेब, होग्साहेब वगैरे! आमच्या बिचाऱ्या एतद्देशीय पंडितांस दोन तीन भाषांचाच पुरेसा अभ्यास करतांना मोठी पंचाईत पडते, पण आमच्या युरोपीय पंडितांस आपली जन्मभाषा शिकून शिवाय इंग्लिश, फ्रेंच वगैरे अर्वाचीन व ल्याटिन, ग्रीक वगैरे प्राचीन भाषांत पारंगत होऊन खेरीज आमच्या इकडच्याही दहा पांच सहज बगलेंत मारतां येतात ही मोठ्या अचंब्याची गोष्ट नव्हे काय! काय असेल तें असो! एशिया खंडाकडील लोक चटसारे नामर्द व बेबंदशाई हा युरोपियन इतिहासकारांचा एक मोठा सिद्धांत होऊन गेलेला आहे, तसाच कांहीं प्रकार इकडच्या भाषांचाही नसेल ना! असो; असाच किंवा याहूनही विचित्र प्रकार उच्चारांचा. इंग्लिश भाषेंतील शब्दांचा स्वरही अंमळ इकडे तिकडे झालेला कोणास खपत नाहीं,—तेवढ्यावरूनही त्या बोलणाराची भाषाज्ञानाची परीक्षा करूं जातात; पण आमच्या एतद्देशीय भाषांस कोण विचारतो ! जेथें खुद्द व्याकरणावर व भाषाप्रयोगांवरही धाड पडते तेथें येवढ्याशा तेवढ्याशा उच्चाराची कोण पर्वा करतो ! मेकॉले साहेबांनीं आपल्या देशबांधवांची आमच्याशीं तुलना करून कोठेंसें ह्मटलें आहे कीं, इंग्लंडांत एका मनुष्याचें डोकें फुटलें असतां जितका लोकांत गवगवा होतो तितका हिं-

* इंग्रजीच्या उच्चाराविषयींची वरची जी घमेंडी तिकडील लोकांच्या तोंडून हमेष ऐकूं येते ती अगदीं खोटी असेल असें आम्ही म्हणत नाहीं. तरी इतकें खरें आहे कीं, इकडील लोकांस तिकडच्या भाषांचे उच्चार जितके साधतात तितके तिकडच्यांस इकडचे साधत नाहींत. आमच्या देशांतून प्रख्यात बाबू केशव चंद्रसेन यांसारखे जे कित्येक विद्वान् तिकडे गेले होते त्यांचें बोलणें ऐकून त्यांच्या उच्चाराची व सफाईची तिकडील पुष्कळ लोकांनीं खूप तारीफ केली असें ऐकण्यांत येतें.

दुरुस्थानांत तीन कचकचीत लढाया झाल्या तरी होत नाहीं; तर हीच गोष्ट इंग्लिश व एतद्देशीय भाषांस अनुक्रमेंकरून लागते. असो; तर याप्रमाणें युरोपियन व नेटिव यांत इतकी तफावत हरएक बाबतींत पडलेली आढळते.

वरील पाल्हाळवार मजकुराचें एकंदर धोरण आमच्या वाचकांच्या लक्षांत आलें असेलच. तें इतकेंच आहे कीं, आमच्या देशाची सांप्रत काळीं अत्यंत निकृष्ट अवस्था आली असल्यामुळें तो सगळ्या जगाच्या व विशेषेंकरून बहुतेक इंग्लिश लोकांच्या दृष्टीनें केवळ अवहेलनेसच पात्र झाला आहे. तर जे खरे देशाभिमानी असतील व सत्यनिष्ठ असतील त्यांस प्रस्तुत निबंधाच्या या शेवटल्या भागांत आह्मी इतकेंच सुचविणार कीं, त्यांनीं वरील निंदेनें बिलकूल खचून जाऊं नये; आणि मेकालें सारख्यांच्या मोठ्या नांवास भिऊन न जातां व मिशनरी, पाद्री, बाट वगैरे लोकांच्या शिव्यांस व रागास अगदीं न जुमानतां आपल्या देशावर वरील लोकांनीं जीं अज्ञानमूलक व दुराग्रहजन्य परोपरीचीं दूषणें बळेंच जाणून बुजून दिलीं आहेत त्यांचें यथास्थित खंडन करावें. असें केलें असतां त्यांचे याच देशावर तर काय, पण एकंदर सगळ्या जगावरही मोठे उपकार होतील!

असो; तर याप्रमाणें प्रस्तुत मनोवृत्तीचा मनुष्यास अत्यंत उपयोग आहे. ही त्याचे ठायीं वास करीत नसेल तर मत्सरी व द्वेषी मनुष्यांच्या निर्भर्त्सनेखालीं तो तेव्हांच खचून जाऊन त्याच्या अंगचे खरे गुणही कदाचित् लोपून जातील. यास्तव भर्तृहरीनें ' नीतिशतकांत ' ह्मटलें आहे:—

कदर्थितस्यापि च धैर्यवृत्तेर्न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम् ।
अधःकृतस्यापि तनूनपातो नाधः शिखा याति कदाचिदेव ॥

" गंभीर मनाचे जे पुरुष असतात ते सर्वांनीं अवमानना केली असतांही अंगचा धैर्यगुण कदापि सोडीत नाहींत. कसें ! तर जसा अग्नि उलटा केला असतांही त्याची शिखा खालीं न राहतां वरच जाते ! "

वक्तृत्व.

तद्वक्ता सदसि ब्रवीतु वचनं यच्छृण्वतां चेतसः
प्रोल्लासं रसपूरणं श्रवणयोरक्ष्णोर्विकासश्रियम् ।
क्षुन्निद्राश्रमदुःखकालगतिहृत् कार्यांतरप्रस्मृतिं
प्रोत्कंठामनिशं श्रुतौ वितनुते शोकं विरामादपि ॥

अंक १८–(१) विषयोपक्षेप. (२) 'वक्तृत्व' शब्दाची व्याख्या. (३) प्रस्तुत विषयाचे विभाग. (४) वक्तृत्व गुणाची उत्पत्ति. (५) तिचा लोकसत्तात्मक राज्याशीं संबंध. (६) उदाहरणें:—(७) ग्रीस देश, (८) **डिमास्थेनीस.** (९) रोम. (१०) **सिसरो.** (११) इंग्लंड. (१२) **बर्क.**

१. हा विषय फार महत्वाचा आहे. त्यांतून आलीकडे पांच सहा वर्षें तर याकडे लोकांचें चोहोंकडे विशेष लक्ष लागलें असल्यामुळें याविषयीं थोडा बहुत कांहींच विचार न केलेले फार थोडे लोक सांपडतील. यास्तव या खेपेस सदरील विषयावर कांहीं विचार प्रगट करण्याचें मनांत आणलें आहे. पुस्तककर्त्यांचें मुख्य काम म्हटलें ह्मणजे निरनिराळ्या विषयावर लोकांचीं जीं मतें ठरून गेलीं असतील त्यांचा खरेखोटेपणा पाहून तीं नीट करण्याचा यत्न करणें हें होय. यास्तव प्रस्तुत विषयावर लोकांत सामान्यतः जीं मतें आढळतात त्यांविषयीं विचार करून या विषयाचें स्वरूपही आमच्या वाचकांच्या लक्षांत विशेष यथार्थत्वानें आणावें या हेतूनें पुढील निरूपण करतों.

२. आतां प्रथमतः 'वक्तृत्व' शब्दाचा मूळ अर्थ पाहिला तर 'बोलणारेपणा' ह्मणजे 'बोलण्याची शक्ति' असा होय. पण हा केवळ यौगिक अर्थ झाला. रूढीवरून पाहिलें असतां नुसत्या वाचाशक्तीस वरील शब्द लागत नाहीं; त्याच्या पोटीं वरच्याहून पुष्कळ ज्यास्त अर्थ गर्भित होतो. तो पुढें वक्त्यांच्या अंगीं कोण कोणते गुण अवश्य असले पाहिजेत त्यांचें वर्णन करतांना स्पष्ट होईलच. सध्यां प्रसंगानुसार थोडक्यांत येवढेंच सांगतों कीं, 'वक्तृत्वा' चें मुख्य लक्षण मोहकपणा होय. ह्मणजे जें भाषण ऐकतांच श्रोत्यांची चित्तवृत्ति तटस्थ होऊन ती बोलणाराकडे अगदीं वेधून जावी त्याचें नांव वक्तृत्व.

---

* सभेंत उभें राहून वक्त्यानें बोलणें तर असें बोलावें कीं, तें ऐकतांना श्रोत्यांचीं अंतःकरणें प्रसन्न व्हावीं, कर्ण वाग्रसानें भरून जावे, आणि डोळे आश्चर्यानें विकास पावावे; तसेंच क्षुधा, निद्रा, श्रम दुःख आणि कालगति यांचें त्यांस भान राहूं नये; इतर सर्व कार्यांचें विस्मरण पडून भाषण ऐकण्याकडेच त्यांस अतिशय उत्कंठा वाढावी; आणि तें संपलें असतां फार वाईट वाटावें !"

३. आतां प्रस्तुत विषयाचे चार भाग करून त्यांचा क्रमवार विचार करूं. ते चार भाग असेः--एक वक्तृत्वाचें आद्यपीठ जो ग्रीस देश तेथें त्याची उत्पत्ति होऊन प्रसार कसा झाला व तेथें तें कोणत्या दशेस येऊन पोंचलें याविषयीं लिहून नंतर तेथून इतर देशांत त्याचा फैलावा कसा व कित-पत झाला वगैरे वृत्तांत लिहूं. याप्रमाणें पहिल्या भागांत देशांतराचें कथन करून दुसऱ्यांत या आपल्या देशांत प्रस्तुत प्रकार कितपत होता याविषयीं निरूपण करूं. तिसऱ्यांत हल्लीं वक्तृत्वोत्तेजनाचा जो प्रकार चालू आहे त्याविषयीं कांहीं लिहूं. आणि चवथ्यांत सदरील विषयाविषयीं एकंदरीनें विवेचन करून वक्त्याचे अंगीं गुण कोणकोणते असायास पाहिजेत, वक्तृत्वापासून उपयोग काय, इत्यादि गोष्टींविषयीं विवेचन करूं.

४. तेव्हां प्रथमतः प्रस्तुत वक्तृत्वगुणाची उत्पत्ति कशी होते व त्याचा फैलावा होण्यास कोणत्या गोष्टी कारणभूत होतात याविषयीं विचार करावयाचा. आतां एकंदर इतिहासावरून जर पाहिलें तर एक मोठी गोष्ट कळून येते कीं, जेथें जेथें लोकसत्तात्मक राज्यें होतीं तेथें तेथें वरील गुणाचें वास्तव्य होतें. पहा कीं, सगळ्या ग्रीस देशांत आथेन्स येथेंच काय तो वरील राज्यप्रकार चालू असल्यामुळें मोठमोठे नामां-कित वक्ते तेथेंच मात्र निपजले. बाकी, त्या शहराच्या जोडीचीं दुसरीं जीं स्पार्टा, थीब्स्, मार्सिडन् वगैरे संस्थानें होतीं त्यांच्या सगळ्या इतिहासांत कोणी मोठा वक्ता होऊन गेल्याचें एक सुद्धां उदाहरण सांपडत नाहीं. तोच प्रकार पुढें इटाली देशांतही नजरेस येतो. त्या देशांतही ग्रीसप्रमाणेंच अनेक संस्थानें होतीं; पण मोठे वक्ते झालेले असे रोम शहरीं मात्र इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत. तोच प्रकार अर्वाचीन काळीं अलीकडे सुमारें शंभर दोनशें वर्षें इंग्लंडांतही दृष्टीस पडतो. तो तरी केव्हांपासून ह्मणाल तर राजाचें आणि प्रजेचें मोठें युद्ध होऊन दुसऱ्या पक्षास अधिकाधिक स्वातंत्र्य ज्या वेळेपासून मिळूं लागलें तेव्हां पासूनच. तसेंच सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी फ्रान्स देशांत मोठी धामधूम होऊन तद्देशीय लोकांस जें क्षणिक स्वातंत्र्य प्राप्त झालें होतें त्या प्रसंगींही येवढ्याशा थोड्या वेळांत सुद्धां वक्तृत्वशक्तीचा क्षणमात्र उदय झाला होता. तसाच अलीकडे अमेरिकेंतील नव्या प्रजासत्तात्मक राज्यांतही झाला आहे. आतां तोच प्रकार उलट पहा. इकडे एशियाखंडांत आजपर्यंत शेंक-डों मोठमोठीं राज्यें होऊन गेलीं; पण एकांतही वक्त्यांच्या भाषणानें सगळे लोक एकदम चेतून गेले आहेत, वक्तृत्वाच्या पाठशाळा घातल्या असून त्यांतून मोठ्या नामांकित गुरूंचें शिष्यांस व्याख्यान चाल-

लें आहे, अथवा संस्थानिक कारभाराच्या मोठाल्या सभांतून दोन वक्त्यां-च्यां परस्परावर कोट्या प्रतिकोट्या चालल्या आहेत, असा प्रकार बिलकूल ही आढळत नाहीं. फार तर काय, पण 'वक्ता' व 'वक्तृत्व' हे श-ब्दही आलीकडील नव्या अर्थाचे दर्शक असे एशिया खंडांतील को-णत्याही भाषेंत सांपडतीलसें वाटत नाहींत. कारण कोणत्याही श-ब्दानें वाच्य जो अर्थ तोच जर लोकांच्या मनांत कधींच आला न-सेल तर त्याचा व्यंजक शब्द भाषेंत कधीं असणार नाहीं हें उघडच आहे. असो; तसेंच दुसरें प्रत्यंतर हें पहा कीं, आमच्या प्राचीन हिंदु लोकांत अनेक शास्त्रें व विद्या उद्यास आल्या होत्या, व वास्तव ग्रीक, रो-मन वगैरे जुन्या राष्ट्रांतून जे जे प्रकार आढळतात ते सर्व आमच्या देशांत होते पण नव्हते असे दोन मात्र. एक इतिहास आणि दुसरें वक्तृत्व. यांपैकीं पहिल्याचा अभाव असण्याचीं कारणें गेल्य सालच्या जून महिन्याच्या अंकांत दाखल केलीं आहेतच; आणि दुस-ऱ्याच्या अभावाची उपपत्ति प्रस्तुत प्रतिपादनावरून सहजच होईल. ती अर्थात् अशी कीं, आमच्या देशांत राज्याचा प्रकार काय तो सा-म्राज्याचाच होता : ह्मणजे सगळी सत्ता एका राजाच्या हातीं असून सर्व प्रजा त्याची केवळ अंकित अशीच राज्यरीति अगदीं प्राचीन काळापासून तों आजपर्यंत सारखी चालत आली आहे. यास्तव वक्तृत्वाची उत्पत्ति येथें कधीं झाली नाहीं ती ठीकच. मुसलमानांचा, इतिहास जर पाहिला तर त्यावरून तर प्रकृत सिद्धांतास फारच मोठी दृढता येते. पहा कीं, महंमदाच्या अनुयायांनीं आरबस्थान, इराण, हिंदुस्थान, चीन असे पूर्वेकडील देश व पश्चिमेकडे मिसर देश, आ-फ्रिकेचा उत्तर किनारा, स्पेन, फ्रान्स, व हल्लीं ज्यास तुर्कस्थान ह्मण-तात ते दोन देश, येवढा पृथ्वीचा अफाट विस्तार व्यापून इतकीं निरनि-राळीं राज्यें स्थापलीं असतां,–व त्यांतून विशेष काय कीं, ग्रीक व रोमन लोकांच्या सगळ्या विद्या त्यांनीं आपल्याशा करून टाकल्या असतां, लो-कसत्तात्मक राज्याची कल्पनाही कधीं त्यांच्या मनांत आली नाहीं. आणि ग्रीक लोकांचे वैद्यकावरील, ज्योतिषावरील, अध्यात्मविद्येवरील वगैरे सर्व ग्रंथ जरी त्यांनीं आपल्या भाषेंत उतरवून त्यांचा मोठ्या हौसेनें अ-भ्यास केला, तरी त्या भाषेंतील वक्तृत्वाचे जे अत्युत्तम ग्रंथ ते मात्र त्यांच्या राज्यरीतीस अगदींच विरुद्ध असल्यामुळें त्यांस विशेष प्रिय झाले नाहींत असें दिसतें. कारण ते प्रिय होऊन त्यांतील मतें जर त्यांच्या मनांवर ठसतीं, तर ग्रीक व रोमन लोकांच्या सारखें एकादें तरी लोकसत्तात्मक राज्य त्यांच्या येवढ्या अफाट मुलखात कोठें तरी

स्थापित झालें असतें. असो; पण वरील लोकसत्तात्मक राज्याची कल्पना इकडील पूर्वदेशीय लोकांच्या मनास कितो अत्यंत अपरिचित आहे याची उत्कृष्ट प्रचीती आह्मास आमच्या घरचीच आहे. हल्लीं आमच्या देशांत इतक्या हजारों सभा दरवर्षी उपस्थित होतात व लवकरच लयासही पावतात. याचें मुख्य कारण पाहूं गेलें असतां ही सभांची पद्धत केवळ अन्यदेशीय असल्यामुळें तिचें वीं इकडील लोकप्रचारांत रुजण्यास अजून पुष्कळ काळ पाहिजे हें होय असें आह्मांस वाटतें. आज हजारों वर्षें लोकप्रवृत्तीचा जो ओघ चालत आला आहे त्यास एकाएकींच नवें वळण देऊं लागलें असतां कसें चालेल? असो; तेव्हां वरील उल्लेखावरून एकंदर सिद्ध काय होतें कीं, लोकसत्तात्मक राज्याची कल्पना एशियाकडील लोकांस बिलकूल माहीत नव्हती. ह्मणून संस्कृत, फारशी, आरबी वगैरे भाषांतून ग्रीक व ल्याटिन भाषांप्रमाणें वक्तृत्वाचे ग्रंथ मुळींच नाहींत यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं.

५. वरील प्रतिपादनाचा रोंख आमच्या वाचकांच्या सहज लक्षांत आलाच असेल कीं, वक्तृत्वशक्तीचा उदय होण्यास देशांतील राज्यरीति एका विशेष प्रकारची असायास लागते. हा विशेष प्रकार लोकसत्तात्मक राज्य हा होय. आतां हाच प्रकार मात्र वक्तृत्वाच्या उत्पत्तीस व अभिवृद्धीस कां कारण व्हावा, व इतरांत वरील दोन गोष्टी कां होऊं नयेत, याचें कारण जर कोणी विचारील, तर तें सांगण्यास फार कठीण आहे असें नाहीं. पहा कीं, मनुष्याचा काय अगर राष्ट्राचा काय, कोणाचाही अंगभूत गुण प्रगट होण्यास कांहीं विशेष प्रसंगच यावा लागतो; तो जर आला नाहीं तर तो कधींही दृष्टोत्पत्तीस यावयाचा नाहीं. तर याचप्रमाणें कोणा मनुष्याच्या ठायीं वक्तृत्वशक्ति कितीही उत्कृष्ट असली, तरी जोंपर्यंत तिचा विकास होण्यास हवा तसा अवकाश मिळाला नाहीं, तोंपर्यंत ती त्याची त्याजपाशींच त्यास स्वतःसही न कळतां राहील हें उघड आहे. तर यावरून सहजच दिसून येईल कीं, लोकसत्तात्मक राज्य असून समाजाच्या किंवा सभेच्या बहुमतानें जेव्हां राज्यकारभार नेहमीं चालत असतो, तेव्हां बुद्धिमान् पुरुषांस अशा समाजांचें किंवा सभांचें एकचित्त करून आपल्यासारखा एखादा सल्ला करून घेणें असतां त्यांस वक्तृत्वासारखें जबरदस्त हत्यार कोणतेंही सांपडणार नाहीं. तें ज्याजपाशीं पुरें असेल त्याच्या मग सर्व लोक मुठींत आले असें समजावें. तो ह्मणेल ती पूर्व दिशा होऊन सगळ्या संस्थानावर त्याचाच अंमल चालू आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. असो; तर याप्रमाणें सर्व राज्यप्र

कारांत लोकसत्तात्मक राज्य हेंच वक्तृत्वशक्तीच्या उदयास अनुकूल होय; कारण बाकी कोणत्याही प्रकारांत बहुजनांच्या मतावर राज्य-कारभार चालत नसल्यामुळें बहुजनांचें मन आपल्या मताकडे वळविण्याची कला जें वक्तृत्व त्याची गरजच पडत नाहीं. आणि याप्रमाणें वरील कलेचें मूळच खुंटल्यामुळें तिचा विस्तार होण्याचा संभवच नाहीं हें उघड आहे.

६. वरील दोन कलमांत वक्तृत्वशक्तीचा उदय होण्यास कोणच्या प्रकारची स्थिति असावी लागते याविषयीं सामान्यतः लिहिलें. आतां वरील नियमाचीं कांहीं इतिहासप्रसिद्ध उदाहरणें दाखल करतों. त्यांवरून वरच्या नियमाचा खरेपणा आमच्या वाचकांच्या चांगला लक्षांत येईल.

७. पहिलें मोठें उदाहरण ग्रीस देश. या देशाचा इतिहास * ज्यानें वाचला नाहीं त्यानें मानवी बुद्धीचे अद्भुत अद्भुत चमत्कार मुळींच पाहिले नाहींत असें म्हटलें पाहिजे. हा देश पृथ्वीच्या साऱ्या खंडांत अगदीं लहान जें यूरोपखंड त्याच्या नकाशांत ही पाहिला असतां पुरता टीचभरही भरणार नाहीं. पण येवढासा चिमकुला देश असतांही 'मूर्त लहान पण कीर्त मोठी' या आपल्या भाषेंतील म्हणीप्रमाणें याच्या कीर्तीचा दुंदुभि आजपर्यंत साऱ्या जगभर वाजत आहे, व तसाच तो जगत्प्रलयावधि वाजत राहील! याच्याहून शंभरपट हजारपट मोठमोठाले असे दुसरे कित्येक देश आहेत, व कित्येकांत देवाच्या पैगंबरांनीं आकाशांतून उतरून त्याच्या प्रियत्वाबद्दल लोकांस आश्वासन दिलें आहे; पण वरील देश आकारमानानें येवढा लहान असतां व देवाचा लाडका नसतांही त्यानें केवळ स्वतःच्या बुद्धिबळावर जें आपलें नांव गाजविलें आहे त्याची सर आजपर्यंत कोणत्याही अन्य देशास आली नाहीं, व पुढेंही येईलशी वाटत नाहीं! असो; या देशाविषयीं प्रस्तुत विषयाच्या संबंधानें हेंच सांगावयाचें आहे कीं, वक्तृत्वाचा यांतच पहिल्यानें उदय होऊन तें लवकरच अगदीं कळसास जाऊन पोचलें; आणि येथूनच अन्यदेशांत तें पसरून अद्यापही त्याचें वास्तव्य जें देशोदेशीं आहे त्याचें मुख्य कारण हाच देश होय. शिवाय दुसरें असें आहे कीं, प्रस्तुत कला याच देशांत जें पूर्णत्व पावली त्यावर वरचढ आज दोनहजार वर्षांत कोठेंही झाली नाहीं. असो; आतां या वक्तृत्वरूप महौघाचा उगम जर पाहूं गेलें तर तो आथेन्स शहरचें लोकसत्तात्मक राज्य होय हें तेव्हांच ध्यानांत येईल. या शहरीं प्रस्तुत रा-

* आमच्या मराठी भाषेंत बहुधा सर्व विषयांवर कांहींना कांहीं तरी लहान मोठे असे ग्रंथ आहेतच. पण ग्रीस व रोम यांचे इतिहास करण्याचें अद्याप कोणाच्याच मनांत आलें नाहीं हा चमत्कार आहे.

ज्यप्रकाराचें स्वरूप जेथपर्यंत जाऊन पोंचलें होतें तेथपर्यंत दुसऱ्या कोणत्याही ठिकाणीं तें प्राचीन काळीं पोंचलेलें नव्हतें व अद्यापही कोणत्याही देशांत पोंचलें नाहीं. संस्थानांतील अगदीं गरीबगुरीबांपर्यंत सर्वांचीं मतें घेऊन मग जें ठरेल तो निकाल समजून त्याप्रमाणें जें काय होणें तें होत असे. तेव्हां अशा समयीं साऱ्या लोकसमाजापुढें उभे राहून जो भाषण करील व आपल्या अभिप्रायास सर्वांचीं मतें अनकुल करून घेईल तोच संस्थानांत मुख्य होत असे, व सगळें राज्यसूत्र त्याच्याच तंत्रानें चाले. आथेन्स शहरीं मोठमोठे मुत्सद्दी जितके ह्मणून होऊन गेले ते सर्व वरील वक्तृत्वगुणानें विशिष्ट होते, व तो गुण त्यांच्या ठायीं अप्रतिम असल्याच्या योगानेंच त्यांची सत्ता दीर्घकाळ अबाधित चालली. या मुत्सद्यांत शेवटला जो डिमॉस्थेनीस याची वक्तृत्वशक्ति तर अद्याप जगभर गाजते आहे. मासिडन् देशचा राजा फिलिप् यानें सगळा ग्रीस देश पादाक्रांत करण्याचा बेत मांडला असतां वरील वक्त्यासारखे जे कित्येक देशाभिमानी पुरुष होते त्यांच्या जिवास सारखी चटपट लागून गेली होती. त्यांनीं आपली वक्तृत्वशक्ति सर्व वेंचून व जेवढा ह्मणून हातून प्रयत्न होण्यासारखा होता तेवढा सर्व करून फिलिप् राजाशीं एकदां समरांगणांत गांठ घातली. या प्रसंगीं सगळीं बाकीचीं संस्थानें मासिडनाच्या विरुद्ध होतीं; पण फिलिपाच्या कवाइती पुढें व हिंमतीपुढें इतक्यांचाही टिकाव न निघून त्या एका लढाईंत सगळा देश एका सपाट्यास जो चीत होऊन गेला तो गेला : त्यानें पुनः वर डोकें काढलेंच नाहीं !*. असो; याप्रमाणें डिमॉसथेनीस वगैरे देशाभिमानी लोकांच्या पक्षाचा जरी अगदीं मोड होऊन गेला तरी त्यांचे श्रम सर्वथा व्यर्थ गेले असें नाहीं. कां कीं, जोंवर देशैकनिष्ठेची व वक्तृत्वाची या जगांत प्रशंसा होईल तोंवर त्यांचीं नांवें निघतीलच निघतील. फार तर काय, पण त्यांचा शत्रु जो फिलिप् त्यासही मोठमोठ्या सैन्यांचा धाक वाटत नसे, पण यांचा वाटत असे. इतका कीं, आथेन्स शहरीं जे नामांकित बारा वक्ते होते त्यांस मोठे मोठे लांच देऊन वश करून घेण्याचा त्यानें उद्योग चालविला होता; व तो काळ ग्रीसच्या उतरत्या पायाचाच असल्यामुळें त्या बारा जणांतही कांहीं त्यास आंतून अनुकूल झाले. असो; तर याप्रमाणें लोकसत्तात्मक राज्याच्या संबंधानें ग्रीस दे-

* वरील युद्धप्रसंग इ० स० पूर्वी ३३८ व्या वर्षी झाला. तेव्हांपासून ग्रीस देशास जी परतंत्रता आली ती त्यास सारखीं दोन हजार वर्षें भागावी लागली. हें नष्टचर्य त्याचें सन १८२७ या वर्षी सरून तेव्हांपासून आज सुमारें पन्नास वर्षें त्यास पुनः स्वातंत्र्याचें वारें लागलें आहे. तरी पहिलें वारें जें एकदां गेलें तें गेलेंच !

शांत वक्तृत्वाचा उद्भव होऊन तें वर सांगितल्या इतक्या पूर्ण स्थितीस येऊन पोंचलें होतें.

८. यां ठिकाणीं विषयनिरूपणाच्या ओघानें सगळ्या ग्रीस देशांत, किंबहुना साऱ्या जगांत, जो अप्रतिम ठरला त्या डिमॉसथेनीसाचें थोडेंसें वृत्त दिलें असतां अप्रासंगिक होणार नाहीं असें वाटतें. यास्तव त्याचें संक्षेपतः कथन करतों. हा महाविख्यात वक्ता आथेन्स शहरीं जन्मला हा पुढें जरी येवढ्या योग्यतेस चढला तरी याचें अंगचें साहित्य प्रथमतः कच्चेंच होतें. तें असें कीं, आवाज कोता, उच्चार साफ नाहीं, आणि अंगविक्षेप श्रोत्यांचें चित्त वेधून टाकणारा असा नव्हता. यास्तव हा जेव्हां एके प्रसंगीं सभेंत पहिल्यानेंच बोलायास उभा राहिला, तेव्हां सर्वांनीं वरील दोषांस्तव त्याची हुर्रेवडी करून दिली. पण तीमुळें हा खचून न जातां त्यानें आपल्या अंगचे वरील दोष काढून टाकण्याविषयीं व वक्त्यास अवश्य ज्या दुसऱ्या कित्येक गोष्टी त्या संपादन करण्याविषयीं सतत उद्योग चालवला. तो असा. त्याचा आवाज कोता होता, यास्तव तो मोठा व गंभीर करण्याकरितां त्यानें समुद्रतीरीं एकांतीं जावें, आणि समुद्राच्या प्रचंड लाटा उसळूं लागून त्यांची मोठी गर्जना होत असतां तेथें खूप मोठ्यानें आपलीं भाषणें ह्मणावीं. तसेंच डोंगरांच्या दरडीवरून खालीं वर पळत जाण्याची सवय करून त्यास दम छाटत नसे तो त्यानें छाटेसा केला. आणि उच्चार तोंडांतून साफ होत नसे यास्तव तोंडांत बारीक गारगोट्या धरून त्यानें आपला शब्द बाहेर चांगला उमटेसा केला याप्रमाणें वाणीचे जेवढे दोष होते तेवढे काढून टाकिल्यानंतर डिमॉसथेनीसानें तिचें मोहकत्व वाढविणारे जे दुसरे कित्येक गुण ते आपल्या ठायीं आणण्याचा यत्न चालवला. आथेन्स येथें रंगभूमीवर नाटकप्रयोग होत असत; यास्तव त्या कलेंत अत्यंत प्रवीण असणाऱ्या कांहीं नटांपाशीं तो अंगविक्षेपादिक शिकला. तसेंच आपल्या भाषणाची रचना प्रौढ, रसभरित व मनोवेधक अशी आपणास करतां यावी या उद्देशानें नामांकित इतिहासकार जो थुसिडिडीज् त्याचा ग्रंथ त्यानें आठदां आपल्या हातानें लिहून काढला. असो; तर याप्रमाणें येवढे अचाट श्रम कित्येक वर्षेपर्यंत जेव्हां डिमॉसथेनीस यानें केले तेव्हां त्याच्या देशबांधवांत त्याचें तेज पडून सर्वांवर त्याचा पगडा बसला; आणि देशहिताचीं मोठमोठीं कामें जीं त्यानें केलीं तीं त्याच्या हातून घडलीं!

मनुष्याच्या अंगचा कोणताही गुण पूर्णपणें प्रगट होण्यास तसाच कांहीं विशेष प्रसंग घडून यावा लागत असतो. असा प्रसंग डिमॉसथेनीस यास कोणता घडून आला व त्यानें आपल्या देशाची सेवा केली ती कोणत्या

संकटसमयीं केली हें सर्व इतिहासज्ञांस विश्रुत आहे. हा प्रसंग नुकता वर सांगण्यांत आलाच आहे : कीं मासिडन् प्रांताचा राजा फिलिप् यानें आपली सत्ता वाढवून सगळा ग्रीस देश काबीज करण्याचा बेत मांडिला होता. असो ; या प्रसंगीं डिमॉस्थेनीस्चे आवेशादि वक्तृत्वगुण सर्व प्रगट झाले. यासमयींचीं याचीं भाषणें इतकीं उत्कृष्ट आहेत कीं, तीं साऱ्या जगास मान्य होऊन तेव्हांपासून तशा प्रकारच्या सर्व भाषणांस त्यांचेंच नांव प्राप्त झालें आहे. ह्मणजे एखाद्या मनुष्यावर ज्या भाषणांत खूप भडिमार करून सोडिला असतो त्यास इंग्रजी भाषेंत 'फिलिपिक्' असें ह्मणतात ! या भाषणांचा मासिडन्च्या राजास इतका धाक वाटे कीं, त्यांनीं डिमॉस्थेनीसास आपले स्वाधीन करण्याविषयीं आथेन्सच्या लोकांपाशीं अनेक वेळां बोलणीं केलीं ; आणि सरतेशेवटीं वरील प्रांताच्या राजाच्या भयास्तवच या वक्त्यास विषप्रयोगानें आत्महत्या करणें भाग पडलें. असो ; तर येवढा ज्यांचा प्रभाव तीं भाषणें किती अत्युत्तम असतील याचें सर्वांस सहज अनुमान करतां येईलच. त्यांचा मासला 'अनेकविद्यामूलतत्त्व संग्रहां'त आमच्या मराठी वाचकांस पाहण्यास सांपडेल ; त्यावरून त्यांनीं मूळच्या ग्रीक ग्रंथाची कल्पना करावी ! *

९. दुसरें उदाहरण रोम. या शहरींही लोकसत्तात्मकच राज्यप्रकार चालत असल्यामुळें अगदीं पूर्वीपासून येथें वक्तृत्वगुणाची गरज पडून त्याची चहा असे. महाजन आणि सामान्यजन असे रोमन लोकांत दोन तट असून त्यांच्या भांडण्याच्या एकासमयीं पहिल्या पक्षाकडील एका चतुर वक्त्यानें इसापनीतींतील 'पोट आणि अवयव' ही गोष्ट दुसऱ्यास सांगून तंटा मिटवला आणि दोघांची एकी केली ही गोष्ट इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. हीवरून त्या वेळीं रोमन लोक किती साधे भोळे होते व वक्तृत्वकला त्यांच्यांत किती आधींपासून होती हें स्पष्ट दिसतें. त्याप्रमाणेंच पुढें पिऱ्हस् राजाचा मंत्री सिनियस्—ज्याची ख्याति इतिहासांत अशी लिहिली आहे कीं, त्याच्या चित्तवेधक बोलण्यानें जितकीं शहरें वश झालीं तितकीं त्याच्या धन्याच्या तरवारीनें झालीं नाहींत—तो रोम शहरीं येऊन त्यानें आपल्या अपूर्व वक्तृत्वानें रोमन लोकांसही क्षणभर तन्मय करून टाकलें असतां सरतेशेवटीं एका वयोवृद्ध व अंध सभासदानें मुद्दाम सेनेट सभेंत येऊन सभेंचें मोहजाल जेव्हां दूर केलें व पिऱ्हस् राजाचें कपट सर्वांच्या नजरेस आणून दिलें, तेव्हां त्यांचे डोळे उघडून त्यां-

* डिमॉस्थनीसच्या भाषणांविषयीं मेकालेनें एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं, त्यांपैकीं कित्येक इतकीं उत्कृष्ट आहेत कीं, त्यांतला एक शब्दही इकडचा इकडे करतां येणार नाहीं !

र्नी त्या वकिलास तावडतोब रोम शहर सोडून जाण्याविषयीं हुकूम दिला होही गोष्ट इतिहासवेत्त्यांस माहीत आहे. तसेंच पुढें सिपियो, केटो वगैरे कित्येक नामांकित राजकारणी पुरुष प्रस्तुत कलेंत चांगले निपुण असून जो जो संस्थानिक कामांत पुढारी झाला त्यास त्यास वक्तृत्वगुण हा अवश्यच झाला. मेरियस् व सीजर हे दोघे मोठे प्रख्यात सरदार होऊन गेले व कांहीं वेळ हे दोघे सगळ्या राज्याचे आधारस्तंभच होऊन राहिले होते; तरी त्यांसही वरील कलेंत निपुणत्व संपादणें भाग पडलें. पहिल्याच्या वक्तृत्वाचा मासला वरील 'अनेकविद्या मूलतत्त्व संग्रह' पुस्तकांत एक आहे. दुसऱ्याची तर प्रस्तुत गुणांत इतकी परिपूर्णता होती कीं, खुद्द सिसरोनेंही त्याबद्दल त्याची प्रशंसा केली; आणि त्याच्या खालोखाल पायरी सीजराचीच अशी त्यावेळेस त्याची ख्याति होती! सीजराच्या मागें इतिहासप्रसिद्ध ब्रूटस व आंटनी यांचाही वक्तृत्वगुणाविषयीं लौकिक होता. या दोघांचीं भाषणें शेक्सपीयर कवीनें आपल्या सर्व प्रसिद्ध नाटकांत मोठीं खुबीदार घातलीं आहेत. तीं वाचलीं असतां रोम शहरांत घडलेला तो महाप्रसंग जसा काय दळदळीत डोळ्यांपुढें उभा राहतो. तसेंच त्यांवरून वक्तृत्वाचें सामर्थ्य केवढें आहे हेंही स्पष्ट दिसून येतें. पहा कीं, ज्याप्रमाणें वाऱ्याच्या सोसाट्यानें समुद्राचा समुद्र सगळा ह्या त्या दिशेला उचंबळला जातो, त्याप्रमाणें पहिल्या वक्त्यानें म्हणजे ब्रूटसानें आपलें बेताबाताचें संक्षिप्त भाषण करतांच सगळ्या लोकांची खात्री झाली कीं, सीजराला मारला तो ठीक मारला; सगळ्या लोकांच्या स्वातंत्र्यावर जो उठला होता त्या दुष्टास यथायोग्य शासन झालें! पण तेंच आंटनीनें आपल्या करुणरसभरित भाषणास आरंभ करतांच सगळें मान एकदम फिरून गेलें. जे लोक नुकतेच सीजराला शिव्या देत होते त्यांसच त्याचें यथार्थ गुणवर्णन ऐकून मोठा गहिंवर आला; आणि ज्या ब्रूटस वगैरे मारेकरी लोकांची त्यांनीं नुकतीच प्रशंसा केली होती तेच त्यांचीं घरेंदारें जाळून पाळून फस्त करण्याकरतां मोठ्या आवेशानें दांत ओंठ चावीतच त्यांच्या पाठोपाठ निघाले! तेव्हां वक्तृत्वाच्या अद्भुत सामर्थ्याचें आणखी दुसरें कोणतें उदाहरण पाहिजे? असो; तर याप्रमाणें रोम शहरीं जोंवर लोकसत्ता होती तोंवर वर सांगितल्याप्रमाणें ती वक्तृत्वाच्या अभिवृद्धीस कारणभूत होऊन तें इतक्या परिपक्क दशेस येऊन पोंचलें होतें. आतां मागील अनुक्रमाप्रमाणें साऱ्या रोमन लोकांत जो अप्रतिम वक्ता ठरला; व ज्याच्याहून डिमॉस्थेनीस खेरीज दुसरा कोणीही वरचढ नाहीं, त्या सिसरोची थोडीशी हकीकत येथें देतों.

१०. सिसरो हा मूळचा हीन कुळांतला होता. हा व वर सांगितलेला

मेरियस हे दोघे एकाच गांवीं जन्मले असून दोघेही केवळ अंगच्या हिंमती-नेच पुढें मोठ्या पदवीस चढले. मेरियस् हा लष्करी खात्यांत शिरला, आणि सिसरोनें कायद्याचा अभ्यास करून लवकरच नांव काढलें. सिसरोच्या बरो-बरीचे आणखी दोन तीन हुशार वकील होते; पण त्यांची व याची झकमक उडून त्यांस लवकरच सिसरोशीं स्पर्धा करणें सोडून द्यावें लागलें. याप्रमाणें न्यायसभेंत सिसरोचें पक्कें वजन बसलें असतां तो हळू हळू लोकमान्यतेस चढला. त्यास संस्थानांतील हुद्दे एकापुढें एक मिळून सरते शेवटीं तो कॉन्-सलची पदवी पावला. हा मोठा अधिकार सिसरोस ज्या वर्षी मिळाला त्या-च वर्षी रोम शहरावर व सगळ्या राज्यावर एक मोठा कहर गुजरणार होता. हा रोमच्या इतिहासांत ' क्याटिलैनचा कट ' या नांवानें प्रसिद्ध आहे. पण सिसरोनें मोठी हुशारी ठेवून वरील कट मोडला, आणि त्या संकटसमयीं राजधानीचा व एकंदर राज्याचा बचाव केला. असो ; याप्रमाणें जो सि-सरो पहिल्यानें केवळ यःकश्चित् वकील होता तो पुढें रोमच्या संस्थानांतील एक बडें प्रकरण होऊन बसला; आणि पांप, सीजर अशा रणधुरंधरांबरोबर त्या-ची लोकांत मानमान्यता झाली. पण थोरपणामागें सदोदित भयें लागलीं अस-तात; आणि या जगांत भल्या मनुष्यांचा दुर्जनांकडून सदैव छळ होतच असतो; याप्रमाणेंच सिसरोची अवस्था झाली. त्यानें रोमन लोकांवर येवढे थोर उप-कार करून ठेवले असतां, व आपल्या उज्वल कीर्तिनें त्यांस अक्षय भूषण आणलें असतां, त्यांनींच त्यास दोनदां हद्दपार करून दिलें. आणि सरते-शेवटीं रोम शहरीं दुष्टांचें आधिपत्य होऊन साऱ्या लोकांवर मोठी संक्रांत येऊन गुजरली असतां या विख्यात वक्त्याचा त्याच धामधु-मींत शेवट झाला. त्याच्या शत्रूंनीं त्यावर मारेकरी घालून त्याचें शिर कापून आणविलें, आणि सेनेट सभेंत ज्या उच्चस्थानीं आरूढ होऊन तो लोकांचीं मनें खवळून टाकीत असे, त्याच ठिकाणीं त्याचें शिर खिळून टाकिलें ! केवढा हा अधमपणा ! !

वर सिसरोचें ऐतिहासिक चरित्र सांगितलें. आतां ज्या गुणानें तो साऱ्या जगास विश्रुत आहे त्याच्या संबंधानें कांहीं वृत्तांत येथें लिहितों.

वर सांगितलें आहेच कीं, सिसरोनें पहिल्यानें कायद्याचा अभ्यास करून तो वकिलीचा धंदा करीत असे. या धंद्याचा वक्तृत्वशक्तीशीं निकट संबंध आहे. तेव्हां प्रस्तुत वक्त्याची ती शक्ति या ठिकाणीं प-हिल्यानें उदयास आली. त्या काळीं आथेन्स, र्‍होड्स हीं दोन वक्तृ-त्वाच्या पाठशाळांचीं दोन मोठीं प्रसिद्ध स्थळें होतीं. यास्तव या दो-हीं ठिकाणीं मोठ्या नामांकित गुरूंपाशीं कित्येक वर्षें सिसरोनें वक्तृ-त्वाचा अभ्यास केला. त्याच्या योगानें त्याचें न्यायसभेंत विशेषच

तेज पडून मागें सांगितल्याप्रमाणें तें तेज त्याच्या प्रसिद्धीस व लोकप्रियत्वास कारण झालें. पुढें त्यास सरकारी हुद्देही मोठमोठे मिळून ते त्यानें मोठ्या दक्षतेनें व सचोटीनें वहिवाटल्यावरून त्याचा लौकिक दिवसेंदिवस अधिकाधिकच होत गेला. त्या काळीं रोमन लोकांची नीति व सदाचरण हें पुष्कळच सुटत चाललें होतें, यास्तव सिसरोचा प्रामाणिकपणा व निस्पृहपणा त्या वेळच्या लोकांत विशेषच ठळठळीत दिसूं लागला. आणि वक्तृत्वाचें हत्यार त्याजपाशीं चांगलें मजबूद असल्यानें त्यास लोक इतके वचकायाला लागले कीं, मोठमोठ्या अरेरावांसही त्याचा धाक वाटे. एके समयीं सला नांवाच्या प्रसिद्ध सरदाराचा त्याच्या विरुद्ध पक्षास जबर आसरा असतां सिसरोनें भांडून दावा आपल्या सारखा केला. व्हेरीस् नांवाच्या जुलमी सुभेदाराची तर त्यानें कशी खोड मोडून टाकली ती सर्वांस विदित आहेच. * पुढें क्याटिलेन नांवाच्या मानवरूपी राक्षसानें मोठा पुंडावा मांडला असतां त्याचें सिसरोनें पारिपत्य केलें हेंही वर सांगण्यांत आलेंच आहे. या आणीबाणीच्या प्रसंगीं सिसरोची फारच चहा झाली; आणि त्याच्या भाग्याचा व वैभवाचा कळस झाला. या वेळेस त्यानें सेनेट सभेंत केलेलीं भाषणें मागील व्हेरीसच्या संबंधाच्या भाषणांप्रमाणेंच फार प्रसिद्ध आहेत. पण इतक्यानेंच झालें नाहीं. वरील दोन समयांहूनही घोरतर प्रसंग रोम शहरावर गुजरून त्यांत सिसरोच्या वक्तृत्वाचा विकास अद्याप पूर्णपणें व्हावयाचा होता! हा महाप्रसंग अर्थातच सीजराचा वध होय. सीजर यास छपन्नजणांनीं एकवट होऊन सभास्थानीं मारला असतां त्यानें अचाट श्रम करून रचलेला राज्यव्यूह सगळा जेव्हां एकदम उकलला तेव्हां सगळ्या राज्यभर कित्येक वर्षें बेबंदाईच चालली होती. या समयीं मागें सांगितलेला आंटनी हा सीजरच्या कृपेंतला असल्यामुळें त्यानें लोकांचीं मनें आपणाकडे वळवून घेऊन आपणच सगळी सत्ता बळकाविण्याचा बेत मांडला होता. हें सिसरोच्या व त्याजसारखे इतर जे लोकसत्तात्मक राज्याचे अभिमानी होते त्यांच्या लक्षांत येऊन त्यांनीं त्यास विरोध करण्यास आरंभ केला. तरी आंटनी हा आपल्या पक्षाच्या लोकांच्या बळावर कांहीं दिवसपर्यंत त्यांस डोकें देऊन राहिला होता. शेवटीं सिसरोच्या तडाक्यासमोर आपला निभाव लागणार नाहींसें पाहून त्यानें पळ काढला. मग तर सिसरोनें त्याचा सारखा पिच्छाच पुरवून त्याजवर रोम शहराहून फौज रवाना केली. असो; तर या प्रसंगीं प्रस्तुत वक्त्यास आपलें शक्तिसर्वस्व

* या प्रसंगींचें एक भाषण 'अनेक विद्यामूलतत्त्व संग्रहांत' आहे.

प्रकट करावें लागलें. हीं या समयींचीं भाषणें आंटनीच्या विरुद्ध बोललेलीं असून त्यांत त्यावर इतका भडिमार करून सोडला आहे कीं, मागें सांगितलेला 'फिलिपिक्' हा शब्द त्यांस लावतात. हीं भाषणें एकंदर वीस पंचवीस आहेत. हीं सर्व ऐकण्यास आंटनी रोम शहरीं राहिला नाहीं. पहिल्या दुसऱ्या तडाक्यासच त्यास दे माय धरणी ठाय होऊन येथून मी धडपणीं निघून जातों कसा असें त्यास होऊन गेलें; आणि रोम शहराच्या आणि आपल्यामध्यें आल्पसचे पहाड जेव्हां त्यानें केले तेव्हां त्याच्या जिवांत जीव आला. मग तेथें त्यानें अनेक कारस्थानें रचून आपणांवर चालून आलेले दोघे सरदार आपलेसे करून घेतले; आणि पुनः रोम शहरीं आपला अंमल बसवून मागें सांगितल्याप्रमाणें सिसरोचा सूड घेतला. असो; तर असा सरस्वतीचा महिमा आहे!

११. याप्रमाणें वक्तृत्वाच्या दोन आदिपीठांचा वृत्तांत झाला. आतां आपल्या देशाशीं ज्याचा दैवयोगें करून संबंध जडला आहे त्या इंग्लंड देशाची सदरहू प्रमाणें थोडीशी हकीकत देतों. वर एके ठिकाणीं सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, इंग्लंडांत राजाचें व लोकांचें जें सुमारें दोनशें वर्षांपूर्वी भयंकर युद्ध झालें तेव्हांपासून त्या देशांत प्रस्तुत गुणाची प्रवृत्ति झाली; व ती त्या वेळेसच कां झाली याचेंही कारण वर सांगितलें आहेच. असो; आतां वरील देशांत जे मोठमोठे वक्ते होऊन गेले त्यांचीं नांवें येथें सांगतों.

वर सांगितलेल्या भयंकर लढाईच्या वेळींच पार्लमेंट सभेंत कित्येक सभासदांचा वक्तृत्वाविषयीं मोठा लौकिक होता. त्यांचीं नांवें इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत; पण तीं वक्तृत्वाच्या संबंधानें तितकीं विख्यात नसल्यामुळें देत नाहीं. तसेंच पुढेंही कित्येक वर्षेपर्यंत इंग्लंडांत चांगले नामांकित वक्ते कित्येक निपजले. पण त्यांच्याही नांवांचा निर्देश वरील कारणास्तवच करीत नाहीं. आतां वरील लोकांचीं नांवें त्यांच्याच मात्र काळांत प्रसिद्ध असतां तीं पुढें कां मागें पडलीं याचीं कारणें पाहूं गेलें असतां दोन दिसतात. एक तर हें कीं, सध्यां इंग्लंडांत जी एक उपयुक्त कला कित्येक वर्षे चालू आहे ती त्या वेळेस नव्हती. ही कला शीघ्रलिपि ह्मणजे वक्ता बोलत असतांच त्याचे शब्द झटपट उतरून घेण्याची युक्ति ही होय. ही आतां चांगल्या पूर्ण दशेस आली असल्यामुळें व चोहोंकडे प्रसिद्ध असल्यामुळें अगदीं साधारण वक्त्यांचीं भाषणें सुद्धां शब्दानशब्द उतरतां येऊन त्यांचा तेव्हांच चोहोंकडे हवा तेवढा फैलावा करून देतां येतो. पार्लमेंट सभेंत

तर सभासद् उजाडतां उठून परत घरीं येताहेत तोंच त्यांचीं भाषणें छापून चोहोंकडे वांटून पार केव्हांच निकाल होऊन गेलेला असतो; व लवकरच कांहीं दिवसांत त्यांची प्रसिद्धि साऱ्या जगभर होते ! अशी हल्लींच्या काळीं वक्त्यांस उत्कृष्ट सोय होऊन गेलेली आहे, पण पूर्वी यापैकीं कांहींच नसे. सभांतल्या सभांत आंत काय होई तें हो-ई; आणि वक्त्यांची बाहेर लोकांत प्रसिद्धि ह्मटली ह्मणजे ऐकणारांच्या सांगोपांगीवरून जी काय होईल ती होईल असें असे. फार काय, पण गेल्या शतकाच्या पूर्वार्धाच्या शेवटीं शेवटीं सुद्धां पार्लमेंटांतील भाषणें एकंदर लोकांस समजण्याचा बिलकूल मार्ग नसून त्या वेळेस चालणाऱ्या पत्रांतून त्यांचा गोषवारा दिलेला असे. एका पत्रांत मात्र तीं भाषणें सगळींचीं सगळीं दिलीं असत; पण तीं शब्दशः बरोबर नसून सरासरी तो मतलब मात्र त्यांत आणलेला असे. * असो; तर याप्रमाणें वरील शीघ्रलिपि निघण्यापूर्वी वक्त्यांच्या प्रसिद्धीस मोठा अडथळा होता; व यामुळेंच त्या काळांत होऊन गेलेल्या कित्येकांची नुसती वक्तृत्वाविषयीं कीर्ति मात्र उरली आहे. फार तर काय, पण ज्यास मरून अद्याप पुरतीं शंभरही वर्षे लोटलीं नाहींत त्या पिट्नामक विख्यात वक्त्याचीं सुद्धां भाषणें सध्यां केवळ अंशतः मात्र उपलब्ध आहेत; बाकीच्यांचा वरील कलेच्या अभावास्तव केव्हांच लोप होऊन गेला.

दुसरें कारण असें कीं, चितार्‍यास किंवा मूर्तिकारास ज्याप्रमाणें मूळचें रूप जसें उत्कृष्ट असेल तसें आपल्या कृतींत उतरतां येतें, किंवा उत्कृष्ट विषय असला ह्मणजे कवीच्या स्फूर्तीस तेज चढून काव्यास जसें विशेष रमणीयत्व येतें,त्याचप्रमाणें वक्त्यासही प्रसंगविशेषाची अनुकूलता लागत असते. या सिद्धांताचा प्रत्यय मागील दोन महावक्त्यांच्या वृत्तांतावरून आमच्या वाचकांस आलाच असेल. तर हेंही वर सांगितलेल्या वक्त्यांची कीर्ति पुढें न उरल्याचें एक मोठें कारण असावें. ज्या विषयावर त्यांनीं आपली वक्तृत्वशक्ति खर्चली ते विषय एकंदर जगास महत्वाचे वाटण्यासारखे नसल्यामुळें त्यांवर आधेयभूत जी त्यांची वक्तृत्वकीर्ति तीही अर्थातच लवकर विनष्ट झाली. आणि शिवाय ते विषय तसे सामान्य प्रतीचेच असल्यामुळें त्यांच्या वक्तृत्वाचा ओघही त्यांवर सुमाराचाच वाहिला असेल. पदार्थविज्ञानांत

* हें पत्र 'जंटलमेन्स् मागेझीन्' नांवाचें मागें इंग्लंडांत निघत असे. यांत वरील भाषणें जॉन्सन् हा लिहित असे. तो लोकांनीं आणलेल्या टिपणांवरून हा रचीत असे.

पाण्याच्या दाबाचा जसा नियम आहे कीं, तें मूळचें जितकें उंच असेल तितकेंच नळांत वगैरे दुसऱ्या बाजूस उंच चढतें, तोच नियम सर्व कलांस लागतो. विषयाची जशी योग्यता असेल त्याप्रमाणें कारागिराचें कसब दिसून येतें. तर याप्रमाणें वरील दोन कारणास्तव अलीकडील कित्येक नामांकित वक्त्यांच्या पूर्वी होऊन गेलेल्या अनेक वक्त्यांची कीर्ति फार वेळ टिकली नाहीं असा सुमार दिसतो.

असो; आतां इंग्लंड देशांत ज्यांची कीर्ति विशेष स्थिर होऊन ती चिरकाळ राहण्याचा संभव आहे अशा कांहीं अत्यंत प्रसिद्ध वक्त्यांचा येथें निर्देश करतों. या सर्वांत कालानें, व कांहीं अंशीं योग्यतेनेंही, पहिला असा विल्यम् पिट्ट ऊर्फ लॉर्ड च्याथम् हा होय. हा 'होम् आफ् कामन्स' मध्यें शिरून त्या सभेंत यानें मोठा नांवलौकिक मिळविला. आपल्या आवेशयुक्त वक्तृत्वानें यानें ती सभा केवळ आपलीशी करून कांहीं काळपर्यंत सगळें राज्यसूत्र आपल्याच हातांत वागविलें. तसाच त्या वेळेस फॉक्स् नामेंकरून याच्या जोडीचा एक प्रसिद्ध वक्ता होता. तोही याच्या प्रमाणेंच लोकपक्षास मिळाला असून शेवटपर्यंत त्याच पक्षास बळकट धरून राहिला. असो; वरील च्याथम् मरण पावल्यावर त्याचा दुसरा मुलगा विल्यम् पिट्ट, जो याच साध्या नांवानें शेवटपर्यंत प्रसिद्ध होता, तो आपल्या बापाच्या जागेवर आला. याचेंही थोरल्या पिट्टसारखेंच वक्तृत्व असून प्रामाणिकपणा, राजनिष्ठा इत्यादि गुणांतही तो त्यासारखाच होता. पण एक मात्र झालें कीं, त्याच्या बापाला जसें राजकारणांत यश आलें तसें यास आलें नाहीं;–अथवा तें पाहणें याच्या नशीबीं नव्हतें असेंच म्हटलें पाहिजे. थोरल्या पिट्टचें राज्यांत चांगलें वजन बसलें असतां युरोपांत, अमेरिकेंत, हिंदुस्थानांत वगैरे सर्व ठिकाणीं इंग्लिशांचा उत्कर्ष होत गेला; पण दुसऱ्याच्या वेळेस तर खुद्द इंग्लंडच वांचतें कीं नाहीं याचीच शंका होती! आतां हें खरें कीं, या दुसऱ्याच्याही कारकीर्दींत इंग्लिशांस पुष्कळ जय मिळाले; व जे अपजय झाले ते याच्यामुळें मुळींच झाले नसून शिवाय पुढें कांहीं वर्षांनीं लवकरच त्यांचा वचपाही निघाला; पण इतकें खरें कीं, यास जिवंतपणीं आपल्या देशाची दुर्दशाच पहावी लागली. हा प्रसंग या शतकाच्या आरंभीं नेपोलियन बादशाहानें सगळ्या दुनियेंभर केलेला दंगा होय. नेपोलियनानें बहुधा सगळें युरोप पालथें घालून एशिया खंडावरही त्याचा डोळा होता; व इंग्लिशांचें कांहीं वर्षे सगळ्या युरोपभर त्यानें मातेरें करून टाकलें होतें; व एके सालीं तर खुद्द इंग्लंडावर चढ करण्याचा त्यानें मोठाच घाट घातला होता; या गोष्टी सर्व इतिहासज्ञांस माहीत आहेत

असो; तर याच शेवटल्या भयंकर संकटाच्या सुमारास वरील पिट्ट हा मृत्यु पावला.* पुढें वेलिंगटन्†, ब्लूचर, कुटुसॉफ वगैरे सरदारांनीं फ्रेंच लोकांचा मोड करून फ्रान्स देशावरच चोहोंकडून गर्दी केली ती पाहण्यास तो वांचला नाहीं. असो; याच वेळेस दुसरेही आणखी बरेच वक्ते होऊन गेले. पण त्या सर्वांत मुख्य ह्मटले ह्मणजे बर्क व शेरिड्यान् हे होत. यांपैकीं पहिल्याचा यापुढें सविस्तर वृत्तांत द्यावयाचा आहे; व त्यांतच दुसऱ्याविषयींही मजकूर लिहिण्यांत येईलच; यास्तव दोघांविषयींही येथें कांहीं विशेष लिहिणें नको. यानंतर आजपर्यंतही प्रस्तुत गुण इंग्लंडांत बराच वास करीत आहे. यापूर्वी मेकॉलेसारखे कांहीं नामांकित ग्रंथकार व सध्यांचे ग्ल्याड्स्टन्, डिझरेली, ब्राइट् वगैरे मुत्सद्दी यांची वक्त्यांत बऱ्याच प्रतीची गणना आहे, आणि अलीकडे विलायतेंत विद्येचा फैलावा दिवसेंदिवस अधिकाधिक होत गेल्यानें वक्तृत्वाचा अभ्यास व त्याच्या ख्यातीविषयीं होसही मोठमोठ्या सभांपासून तों लहान लहान शाळांतील वर्गांपर्यंतही पोंचली आहे. तेव्हां या गुणाचा सदरील देशांत अगदींच लोप बहुधा कधींही होणार नाहीं.

१२. आतां वर सांगितल्याप्रमाणें वरील क्रमास अनुसरून बर्क याची येथें थोडीशी हकीकत देतों. याचें कारण वरील विख्यात पुरुषाची वक्तृत्वाच्या संबंधानें फार मोठी गणना आहे हें मुख्य आहेच; व शि-

---

* पिट्टच्या मरणाचा शक इ० स० १८०६ हा होय. या वर्षांत ट्राफलगार येथें इंग्लिशांचा मोठा जय झाला, आणि पुढें दोन महिन्यांतच ऑस्टरलिझ येथें नेपोलियनास मोठा विजय प्राप्त होऊन सगळें युरोप त्याच्या हातीं आलें. या लढाईचें वर्तमान ऐकतांच पिट्टच्या काळजास जो मोठा धक्का बसला त्यापासून तो पुढें सांवरलाच नाहीं. सोनपत पानपतची खबर ऐकून नानासाहेबाची जी अवस्था झाली तीच त्याची होऊन लवकरच त्याचा अंत झाला. वरील प्रसंगीं युरोपाच्या भावी स्थितीविषयीं त्याची इतकी निराशा होऊन गेली कीं, वरील बातमी खरीशी समजतांच तो म्हणाला, " तो समोरचा युरोपचा नकाशा आतां गुंडाळून ठेवा; त्याची आतां पुढील पांच पन्नास वर्षे अगदीं गरज पडणार नाहीं." तसेंच मरतेसमयीं "हाय हाय ! आतां माझ्या देशाची काय गति होईल !" असे शब्द त्यानें उच्चारले असें म्हणतात !

† वेलिंगटन् कोण हें आमच्या वाचकांस माहीत असेलच. ज्यानें बाजीरावास गादीवर बसविलें; टिपूचा आणि शिंद्याचा मोड केला; आणि ज्याचें नांव वेलसली पूल या नांवावरून तिगस्तसालपर्यंत सर्वांच्या तोंडीं होतें तो तो होय.—वरील दुसरे दोघे सरदार अनुक्रमेंकरून प्रशियन आणि रशियन लोकांचे मुख्य होते.

वाय विद्वत्तेच्या व बुद्धिमत्त्वाच्या मानानेंही त्याच्या सारखे मनुष्य इंग्लंडांत थोडेच निपजले ही ही गोष्ट त्याच्याविषयीं विशेष सांगण्यासारखी आहे. पण आमच्या वाचकांस या विख्यात वक्त्याची विशेष परिचय करून देण्याचें एक तिसरेंही मोठें कारण आहे. तें कारण हें कीं, सध्याच्या *फॉसिट साहेबांप्रमाणें सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी बर्क हा आपल्या देशाच्या तर्फे पार्लमेंटांत सारखा सात वर्षे भांडत होता. तो सर्व वृत्तांत पुढें यथास्थळीं येईलच. असो बर्क हा जॉनसनच्या वेळेस होता. दोघांचें मोठें सख्य असून दोघांचेही मनांत एकमेकांविषयीं मोठी सन्मानबुद्धि वागत होती. * तसेच दोघेही पहिल्यानें दारिद्रावस्थेंत असून पुढेंही मोठ्या भाग्यास चढले असें झालें नाहीं. तरी आपआपल्या गुणांत ते सर्वांहून श्रेष्ठत्व पावले. जॉनसन् हा सर्व ग्रंथकारांत अग्रगण्य होऊन बसला; आणि तसाच तिकडे वक्तृत्वगुणांत व राजकारणांत बर्कहून वरचढ कोणीही राहिला नाहीं. बरोबर शंभर वर्षांपूर्वी अमेरिकन लोकांचें इंग्लंडाशीं मोठें कडाक्याचें भांडण चाललें असतां कित्येक दूरदर्शी व थोर मनाचे मनुष्य तिकडील लोकांच्या पक्षानें नेहमीं बोलत असत; अशांतच प्रस्तुत वक्त्याची गणना होती. या प्रसंगींची याचीं भाषणें ऐकून खुद्द लॉर्ड च्याथम् यानेंही मस्तक डोलविलें. हा बर्कच्या वक्तृत्वाचा पहिला प्रसंग; व एव्हांपासून त्याची चोहोंकडे हळू हळू प्रसिद्धि होऊं लागली. ती होतां होतां त्याच्या आयुष्याच्या शेवटीं शेवटीं अगदीं शिखरास जाऊन पोंचली. त्यावेळेस पार्लमेंटांतील सभासदांत याची पायरी सर्वांवर होती. इ० स० १७८९ या सालीं फ्रान्स देशांत जो रयतेचा मोठा दंगा झाला,--कीं ज्याच्या योगानें फ्रान्स देशांत दोन तीन वर्षांतच आकाश आणि पाताळ एकच होऊन गेलें, आणि ज्या अपूर्व उत्पाताचा सगळ्या युरोपास धाक पडून त्याप्रमाणें वीस पंचवीस वर्षे सगळ्या देशांतून सारखी धुमश्चक्री चालली होती,—त्याच्याच संबंधानें प्रस्तुत वक्त्याची वक्तृत्वशक्ति पूर्ण उदयास आली. तरी त्यास-

* बर्क याची इतर सर्व तत्कालीन लोकांप्रमाणें जॉनसनविषयीं मोठी पूज्यबुद्धि होती यांत कांहीं विशेष नाहीं. पण जॉनसन् हा स्वभावानें कांहींसा गर्विष्ठ व कोणास न मोजणारा असतां त्याचें बर्क विषयीं अत्यंत प्रेम व सन्मानबुद्धि होती ही गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. तो बर्क विषयीं असें म्हणे कीं, जर एकाद्या मनुष्यास मध्यें पावसानें गांठून तो व बर्क एकाद्या आडोशास एके ठिकाणीं उभे राहिले, तर तितक्या थोड्या वेळांतही बर्क हा कोणी लोकोत्तर पुरुष असावा असें त्यास वाटल्यावांचून राहणार नाहीं !

मयीं यास पुत्रशोक होऊन त्याच्या योगानें याचें चित्त अत्यंत उद्विग्न झालें असल्यामुळें, व सगळ्या फ्रान्स देशभर हाहाकार उठून पारिस राजधानी त्या वेळेस तर केवळ यमपुरीच बनून राहिली असल्यामुळें तेथील लोकांविषयीं याच्या मनांत जो संताप व जी चिळस येऊन गेली होती, त्याच्या योगानें, व इतर कांहीं कारणामुळें नुकत्या उगवलेल्या चंद्राचा प्रकाश जसा प्रसन्न व आल्हादकारक नसतो, त्याप्रमाणेंच वरील प्रसंगींचें याचें वक्तृत्व त्याच्या पूर्वीच्या वाग्विलासांसारखें रमणीय नाहीं. त्याच्या उज्वल बुद्धीवर वरील दुष्ट विकारांचें पटल आल्यामुळें तिचें शुद्ध स्वरूप त्यांत दृष्टीस पडत नाहीं.

असो; तर याप्रमाणें बर्कचीं हीं शेवटलीं भाषणें सर्वांत उत्तम धरण्यासारखीं नाहींत. यास्तव वरील प्रसंगाच्या आधीं जो त्याच्या वक्तृत्वाचा विकास झाला तो अत्यंत उज्वल समजला पाहिजे. हा विकास झटला ह्मणजे मागें सांगितल्याप्रमाणें यानें आपल्या देशाचा जो कैवार घेतला त्या प्रसंगींचा होय. हिंदुस्थानचा पहिला गवरनर जनरल वॉरन् हेस्टिंग्स् यानें येथील राजेरजवाड्यांवर अतोनात जुलूम केला असतां, व इंग्रजी शिपाई भाड्यावारी लावून कंपनीची तिजोरी भरण्याचा उद्योग आरंभला असतां, इंग्लंडांतील लोकांस, सगळ्या देशाचा नांवलौकिक यानें दवडला ह्मणून हेस्टिंग्स् याचा फार संताप येऊन गेला होता. त्यांतून बर्कसारखे जे कोणी महात्मे होते त्यांस तर हिंदुस्थानांत चाललेले कहर कानांनीं ऐकवनातसे होऊन क्लैव,हेस्टिंग्स वगैरे मुख्य मुख्य लोकांवर ते सारखे दांत ओंठ खात होते.* असो; तर असा प्र-

* वरील घोर अनर्थ इकडे चालले असतां तिकडील लोकांच्या मनाची स्थिति कशी होत होती हें त्या वेळच्या कांहीं लेखांवरून स्पष्ट होतें:—

“Is India free? and does she wear her plumed
And jewell'd turban with a smile of peace,
Or do we grind her still?”

The Task

“——That she is rigid in denouncing death
On petty robbers, and indulges life
And liberty, and ofttimes honour too,
To peculators of the public gold:
That thieves at home must hang; but he that puts
Into his overgorged and bloated purse
The wealth of Indian provinces, escapes.”

Ibid

कार कित्येक वर्षे चालला असतां सरते शेवटीं वॉरन् हेस्टिंग्स् हा आपला अधिकार सोडून परत स्वदेशास जेव्हां गेला, तेव्हां बर्क प्रभृति त्याच्या प्रतिपक्ष्यांनीं त्याजविरुद्ध पार्लमेंटांत फिर्याद केली. हा सगळा प्रसंग एकंदरींत मोठाच भव्य झाला. याचें मेकाले साहेबांनीं आपल्या निबंधांत फार शानदार वर्णन केलें आहे. ही चौकशी सन १७८८ पासून तों १७९५ पर्यंत अशी सात वर्षे चालली होती. फिर्यादींत प्रमुख असे तिघे चौघे मोठे नामांकित मनुष्य होते. एक तर वर सांगितलेला बर्क आणि दुसरे फॉक्स, शेरिडयान्, फ्रान्सिस् हे होते. फिर्यादीचीं कलमें एकंदर बावीस होतीं. त्यांत बर्क यानें सर्वांत मोठें व धडधडीत अन्यायाचें कलम जी रोहिले लोकांवर विनाकारण घातलेली धाड तें उचललें. पण या प्रसंगीं आपलें सर्व कौशल्य खर्चून बर्क यानें जरी मोठें मनोवेधक भाषण केलें, तरी त्यापासून जितकें कार्य व्हावेंसें त्यास वाटलें होतें तितकें झालें नाहीं. त्यानंतर फॉक्स पुढें झाला; आणि काशीचा राजा चेतसिंग याचें राज्य बलात्कारानें घेतल्याबद्दलचें दुसरें कलम त्यानें हातीं घेऊन त्यावरही मोठें उत्कृष्ट भाषण केलें. पण या दोघांवरही तिसऱ्या वक्त्यानें कडी केली. शेरिडयान् यानें अयोध्येच्या बेगमांच्या संबंधानें जें तिसरें कलम त्यावर आपली वाक्शक्ति अशी कांहीं लढविली कीं, सर्व श्रोते जागच्या जागीं केवळ चित्रांसारखे तटस्थ झाले. असें भाषण आजपर्यंत जगांत कधींच झालें नाहीं असें सर्वांस वाटून तेथल्या तेथें त्याच्या श्रोत्यांपैकीं कित्येक जणांनीं त्यास विनंति केली कीं, जर हें छापण्याची आपण आह्मांस परवानगी द्याल तर आपणास दहा हजार रुपये देण्यास आह्मी कबूल आहों. तसेंच वरील भाषणांत त्या गरीब बिचाऱ्या राजस्त्रियांचा इंग्लिशांनीं जो पराकाष्ठेचा छळ केला त्याचें वर्णन इतकें हृदयभेदक केलें होतें, व त्या संबंधानें आरोपीवर असा विलक्षण भडिमार करून सोडला होता कीं, त्या वेळेस ऐकणारांचीं मनें अत्यंत क्षुब्ध होऊन गेल्यामुळें सभेचें काम पुढें चालेनासें झालें, आणि त्या दिवशीं तें तसेंच तहकूब ठेवावें लागलें. असो. तर याप्रमाणें याप्रसंगीं वॉरन् हेस्टिंग्स् याजवर असलाले जबरदस्त वक्ते उठले होते;—कीं ज्यांनीं या समर्थांच्या आपल्या वाक्पांडित्यानें आपलालीं नांवें आणि आपल्या प्रतिपक्ष्याचें नांव हीं जगांत चिरकाळ चालतीलसें करून टाकलें आहे! मागें जे आथेन्स व रोम शहरीं झालेले वक्तृत्वाचे मोठमोठे प्रसंग सांगितले त्यांच्याशीं तुळण्यासारखा इंग्लंडांत घडलेला प्रसंग हाच होय. असो; तर आह्मां भारतवर्षीय जनांस बर्क याचें नांव विशेष प्रिय होण्यासारखें आहे ह्मणून जें मागें सांगितलें तो हा वर वर्णिलेला

प्रसंग होय. व या महाप्रसंगाच्या संबंधानेंच प्रस्तुत वक्त्याचें नांव सर्व रसिक व थोर हृदयाच्या लोकांत चिरकाल राहील हें उघड आहे !

दाता वक्ता योद्धा तेजस्वी मानधन असामान्य ।
अतुलें पितृप्रसादें पंडित देवव्रता असा मान्य ॥
कर्णपर्व.

अंक १९.—(१) अवतरण (२) प्रस्तुत अंकाचा विषय (३) प्रस्तुत गुणाचा प्रचार (४) त्याच्या अभिवृद्धीचें एक मोठें कारण (५) त्याचें संस्कृत व असंस्कृत रूप. (६) प्रकृत विषयाचे तीन विभाग-प्राचीन काल (७) मध्यम काल (८) महाराष्ट्र देश (९) वक्तृत्वविशिष्ट राजकारणी पुरुष.—

१. मागील अंकांत प्रस्तुत विषयाच्या एका भागाविषयीं निरूपण केलें. आतां यांत प्रस्तुत वक्तृत्वाचा प्रकार आपल्या देशांत कितपत होता याविषयीं विचार करावयाचा आहे.

२. गेल्या अंकांत प्रकृत गुणाच्या उत्पत्तीविषयीं सांगतांना आपल्या देशाविषयीं लिहिण्यांत आलेंच आहे कीं, येथील राज्यस्थिति त्याच्या उत्पत्तीस व अभिवृद्धीस अनुकूल नव्हती. म्हणजे आथेन्स व रोम येथें लोकसत्तात्मक राज्यप्रकार चालू असल्यामुळें वक्तृत्व गुण तेथें जसा सहज उदयास येऊन तो तेथील लोकांत उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होत गेला, तसें येथें कधींही झालें नाहीं. तेव्हां यावरून एकाद्यास सकृद्दर्शनीं असें वाटणार आहे कीं, आपल्या देशाच्या संबंधानें प्रस्तुत गुणाविषयीं काय लिहावयास सांपडणार आहे? या देशांत त्याचा अभावच पहिल्यापासून नांदत असल्यामुळें त्याविषयीं सगळें बोलणेंच खुंटलें. असो; ही समजूत कितपत खरी आहे याचा निकाल पुढील लेखावरून होईल.

३. वक्तृत्व हा गुण असा आहे कीं, त्याचें वास्तव्य या जगांत अगदीं मूळारंभापासून असलें पाहिजे. म्हणजे सरस्वतीच्या उदयापासून प्रस्तुत गुणाचा उदय या जगांत झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मानवी भाषेचा जेव्हांपासून प्रचार झाला तेव्हांपासून ती कांहीं थोड्या मनुष्यांची सर्वथा अंकित होऊन इतरांस मोहून टाकण्याचें त्यांच्यामध्यें सामर्थ्य दृष्टीस पडूं लागलें असावें. साधारणतः जगांत पाहिलें असतां असा प्रकार दृष्टीस पडेल कीं, अगदीं अडाणी लोकांत सुद्धां कोणा एकाद्या मनुष्यास आपल्या बोलण्यानें दुसऱ्यांचें चित्त वेधून टाकण्याची कांहीं चमत्कारिक हातोटी साधलेली असते ! त्याच्या वाणीचा असा कांहीं गुण असतो कीं सर्वांनीं त्याचें बोलणें ऐकतच रहावें ! हाच प्रकार सर्व राष्ट्रांच्या आद्यावस्थेंतही

दृष्टीस पडतो. पहा कीं युरोपखंडांतील साऱ्या देशांत ग्रीस इतका जुना देश नाहीं; आणि त्या देशाच्या भाषेंत होमरकृत 'इलियड' नामक काव्या इतका जुना दुसरा ग्रंथ नाहीं. पण त्यांतही वक्तृत्वाचा प्रकार स्पष्ट आढळतो. ट्रॉय् नामक शहरावर ग्रीस देशांतील जे राजे गेले होते त्यांत भिन्न भिन्न गुणांनीं विशिष्ट असे कित्येकजण होते. त्यांत युलिसिस् नामें करून राजाची वक्तृत्वगुणाविषयीं ख्याति होती. तसेंच भारतीं युद्धांत प्रसिद्ध जो पितामह भीष्म त्याच्या जोडीचा एक वृद्ध राजा नेस्टर नामेंकरून वरील काव्यांत प्रसिद्ध आहे; त्याची तर प्रकृत गुणाविषयीं वरच्या युलिसिस्पेक्षांही ज्यास्त प्रसिद्धी होती. वरील राजांत वैमनस्य उत्पन्न होऊन ते आपसा आपसांत भांडूं लागले असतां आपल्या पोक्त भाषणानें त्यानें त्यांची समजूत करावी. असो; हीं वरील भाषणें होमरकवीनें आपल्या अजरामर काव्यांत फार उत्कृष्ट तऱ्हेचीं घातलीं आहेत. त्यांवरून ज्या ग्रीस देशानें पुढें वक्तृत्वगुणांत केवळ कळस करून टाकला त्याची आद्यस्थिति लक्षांत येऊन प्रस्तुत कलेचा उगम त्यांत स्पष्ट दिसतो. तर याप्रमाणें युरोपांतील अत्यंत प्राचीन काळची स्थिति होय. आतां इकडे एशिया खंडांत पहा. यांतील अत्यंत प्राचीन देश म्हटले म्हणजे हिंदुस्थान व चीन हे दोन होत. यांपैकीं दुसऱ्याविषयीं विशेष म्हणण्यासारखी माहिती जगास अद्याप कोणत्याच प्रकारची नाहीं. यास्तव त्याच्या संबंधानें कांहींच लिहवत नाहीं. आपल्या हिंदुस्थानाविषयीं वरच्यापेक्षां बरीच पुष्कळ माहिती आपणांस आहे. तीवरून पाहतां प्रस्तुत गुणाचें वास्तव्य ग्रीस देशाप्रमाणें इकडेही होतें असें जरी दिसत नाहीं, तरी पूर्वोक्त युरोपीय काव्याच्या जोडीचीं इकडचीं काव्यें जीं 'रामायण' व 'महाभारत' त्यांत, व विशेषतः 'महाभारता'त, प्रस्तुत प्रकार बराच दृष्टीस पडतो. असो; तर याप्रमाणें 'वक्तृत्व' शब्दाच्या आलीकडील अर्थास अनुसरून जरी प्रस्तुत गुणाचा प्रचार प्राचीन काळीं किंवा अजूनही सर्वत्र दृष्टीस पडत नाहीं; तरी त्या गुणाचें वास्तव्य अगदीं पहिल्यापासून या जगांत आहे यांत संशय नाहीं.

४. प्रस्तुत गुणाच्या अभिवृद्धीचें दुसरें एक मोठें कारण असें आहे कीं, तो सर्दोदित उजळ राहण्याची सोय असते. तशी दुसऱ्या कोणत्याही कलेस असत नाहीं. पहा कीं, काव्यरचना, चित्रकर्म, वादनकला, नानाप्रकारच्या शिल्पविद्या, नाट्य, मल्लविद्या, युद्धकौशल्य इत्यादि कोणतीही कला घेतली, तरी तिचा सतत अभ्यास ठेवणें म्हणजे केवढा खटाटोप करायास पाहिजे व केवढे श्रम आहेत! कवितेचा अभ्यास ठेवणें म्हणजे कागद, लेखणी, शाई नेहमीं जवळ बाळगून गणमात्रा जुळण्याचे श्रम करीत बसलें पाहिजे. त्याप्रमाणेंच चित्रें काढणें, वाद्यें वा-

जविणें, कुस्ती किंवा कसरत करणें वगैरे कोणतेंही काम घडवायाचें ह्मटलें ह्मणजे त्याकरतां मुद्दाम सगळी सामग्री जेव्हां जमवावी तेव्हां तें साध्य होणार; व त्यावरच सारखे परिश्रम करण्यानें लवकरच कंटाळा येण्याचा संभव. त्यांतून मूर्ति घडवणें, इमारती बांधणें वगैरे कामें तर फारच अटाटाचीं असून युद्धादि प्रसंग तर स्वाधीनचेही नाहींत. असो; तर याप्रमाणें इतर कलांचा सतत परिचय ठेवण्यास सामग्रीची सिद्धि, श्रम, वगैरे अनेक गैरसोई असतात. पण वक्तृत्वकलेची गोष्ट अगदीं निराळी. तिची सामग्री मिळवण्यास तर अगदींच आयास नाहींत व क्षणाचाही विलंब नको हें उघडच आहे. परमेश्वरानें आपलें अगाध चातुर्य खर्चून मानवजातीस अद्भुत देणगी दिली आहे ती सदैव सिद्धच आहे. जिव्हा दंतपंक्ति; व वर्णोच्चाराचीं कंठताल्वादि स्थानें इत्यादि साहित्य जन्मसिद्ध व अंगभूतच असल्यामुळें वक्त्याच्या इच्छेचीच केवळ तीं वाट पहात असतात. इतर कलांच्या उपकरणांप्रमाणें यांस सज्ज करण्यास यत्किंचितही काळ न लागून व आयास न पडून स्थलकालादिकांची अनुकूलताही यांस लागत नाहीं.शिवाय त्यांवर काळाचा तडाखाही वरच्यांच्या सारखा न चालून वक्त्याच्या जीवमानापर्यंत बहुधा तींही टिकाव धरून असतात.असो; तर याप्रमाणें प्रस्तुत कलेचें साहित्य असें उत्कृष्ट सोईचें आहे. हें एक झालें. दुसरें असें कीं, मागें सांगितल्याप्रमाणें इतर कलांचा अभ्यास फार श्रमदायक असतो. तसा हा मुळींच नाहीं ह्मटला असतां चालेल: कारण वक्तृत्व ह्मणजे नुसतें बोलायाचें काम. पण तिसरी सोय तर वरच्या दोहोंहूनही मोठी मौजेची आहे. ती ही कीं, साधारण नित्याच्या व्यवहारांतच प्रस्तुत गुणाचें अनायासानें सहज उज्वलन होत असतें तें असें कीं, नेहमींच्या बोलण्याचालण्यांत किंवा इष्टमित्रांच्या मेळ्यांत वगैरे सहजच वाक्शक्तीचा उपयोग करणें पडून तिचे निरनिराळे गुण उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होत जातात. इतर कलांत निपुणत्व संपादणें असतां त्याकरितां जशी निराळी यातायात करायाला हवी तसें येथें न पडून व्यवहाराचा व्यवहार आणि अभ्यासचा अभ्यास अशीं दोन कामें एकेच वेळीं सहजगत्या साधून जातात. आणि पुनः श्रम ह्मणून बिलकूल नसून उलटें मनोरंजनही त्यांत होतें.

५. असो; तर याप्रमाणें प्रकृत गुण हा इतर सर्व गुणांप्रमाणें केवळ स्वभावसिद्ध असल्यामुळें अत्यंत प्राचीन काळापासून सर्व देशांत असेल यांत संशय नाहीं आणि मागील कलमांत सांगितल्याप्रमाणें त्याचा व्यवहारांत नेहमीं उपयोग असल्यामुळें तो सर्व देशीं व सर्व काळीं चऱ्याच प्रौढ दशेस येऊन पोंचण्याचा पुष्कळ संभव आहे हेंही उघड आहे. आतां हें खरें

आहे कीं, ज्ञानसंपन्न राष्ट्रांत वरील गुण ज्या रूपानें दृष्टीस पडेल त्या रूपानें तो अज्ञान लोकांत दृष्टीस पडावयाचा नाहीं. ह्मणजे मागें होऊन गेलेल्या मोठमोठ्या वक्त्यांच्या भाषणांत किंवा आलीकडच्यांच्या व्याख्यानांत जसें शब्दलालित्य, अलंकार, विषयरचना इत्यादि गुण सांपडतील तसे त्यांच्यांत कदाचित् मुळींच दृष्टीस पडणार नाहींत. उलटा अपशब्दांचाही पुष्कळ भरणा असून विषयाची मांडणी तर कधीं कधीं मुळींच नसेल. लोकसमाजांत उठून जें त्या अवसरास सुचेल तेंच वरील वक्ता बोलेल. सारांश, पहिल्या वक्त्याच्या भाषणांत रसिकता, कोमलता इत्यादि गुणांचा जसा समावेश असेल तसा दुसऱ्यांत नसून उद्दामपणाचेच सर्व गुण त्यांत असतील; इतकें कीं, स्थलविशेषीं कोमल मनाच्या मनुष्यास त्यांच्यामुळें तें भाषण अत्यंत दुःश्राव्यही वाटेल. पण याप्रमाणें वरील दोहों भाषणांत बाह्यरूपदृष्ट्या जरी बराच फरक दृष्टीस पडेल, तरी वक्तृत्वाचें बीज जो मोहकपणा तो दोहोंतही आढळेल; आणि त्यामुळें वस्तुतः पाहतां पहिल्यास जशी वक्तृत्व ही संज्ञा लागेल, तशीच ती दुसऱ्यासही पण लागेल. दोहोंत भेद ह्मटला ह्मणजे पुरस्त्रीच्या आणि वनस्त्रीच्या रमणीयत्वांत जितका दृष्टीस पडेल तितकाच. ह्मणजे दोहींचेंही सौंदर्य वस्तुतः सारखें असतां पहिलीस जशी जडावाच्या व सोन्यारुप्याच्या दागिन्यांनीं व उंची उंची वस्त्रांनीं विशेष शोभा येईल व बोलण्याचालण्याची ढब वगैरे तीस उत्तम लागली असल्यामुळें पुरवासी रसिकजनास तिची रमणीयता अधिक वाटेल, तशीच गोष्ट पहिल्या वक्तृत्वाची होय. पण जो खरा मार्मिक आहे, जो अंतर्गत गुणाचा वस्तुतः शोध करणारा, त्यास दुसरें वक्तृत्वही वरच्यासारखेंच मोहून टाकील: किंबहुना स्वाभाविकत्वास्तव तेंच त्यास ज्यास्त पसंत पडेल. कसें? तर ज्याप्रमाणें दुष्यंत राजास कण्वाच्या तपोवनांत शकुंतलेचें वल्कलाच्छादित मुग्ध लावण्य व अप्रगल्भत्व हींच अंतःपुरांतील स्त्रियांच्या उज्वल वेषांहून व नाट्याचार्यांनीं शिकवलेल्या विभ्रमांहून विशेष आल्हादप्रद झालीं.

६. आतां आपल्या भरतखंडांत वक्तृत्वाचे प्रकार कोणकोणते होते, व आलीकडे कोणते असून हल्लीं कोणते नवे चालू झाले आहेत याचा विचार करूं. त्यांत पहिल्यानें आपल्या देशांतील प्राचीन काळाविषयीं जर पाहिलें तर त्याविषयीं जरी आपणास म्हणण्यासारखी कांहींच विशेष माहिती नाहीं, तरी वक्तृत्वगुणाची त्या वेळेस चहा होती येवढें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. पुराणादि जुन्या ग्रंथांतून प्रस्तुत गुणाची अधिदेवता ह्मणून सरस्वतीचें वर्णन केलेलें आढळतें, व देवांचा गुरु बृहस्पति याचेंही प्रकृत गुणाच्या संबंधानेंच प्रधानत्वानें वर्णन असून अद्याप आपल्या

मराठी भाषेंतही मोठ्या वक्त्यास वरीलच शब्द लावतात, इत्यादि प्रमाणांवरून वरील गोष्ट सिद्ध होते. त्याप्रमाणेंच ' वाग्मी ', ' वाग्विद् ' इत्यादि शब्दांचा ' रामायणा ' च्या॰ वेळेपासून प्रचार आहे यावरूनही वरीलच अनुमान निघतें. शिवाय पृथ्वीवरील बाकीचीं राष्ट्रें गाढ अज्ञाननिद्रेंत स्वस्थ घोरत असतां आमच्या देशांत धर्माच्या लोकव्यवस्थेच्या वगैरे संबंधानें शेंकडों उलटापालटी होऊन नवीं मतें, नवीं दर्शनें, नवे पंथ वगैरेंची जेव्हां सारखी गडबड चालली असे तेव्हां प्रस्तुत गुणाची आमच्या देशांत मोठी जागृत वस्ती असेल यांत संशय नाहीं. ब्राह्मण, बौद्ध, जैन, चार्वाकमती, इत्यादिकांचे धर्मविषयक वाद व नैयायिक, मीमांसक, सांख्यवादी इत्यादिकांचे पदार्थमात्राविषयीं सूक्ष्म विचार, यांची ज्या वेळेस चोहोंकडे गर्दी असेल त्या वेळेस अनेक नामांकित वक्ते निपजले असतील असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आतां यावर जर कोणी अशी शंका घेईल कीं, वरील गोष्टीस कोठें ग्रंथांतरीं आधार नसतां किंवा दुसरेंही निश्चित प्रमाण नसतां ती खरी कशी मानावी, तर तीवर आमचें उत्तर असें आहे कीं वरील उल्लेखास अनुमान हें प्रमाण जबरदस्त आहे ; मिसर देशांतील पर्वतप्राय विशाळ मनोरे पाहून किंवा इकडील भव्य व विस्तीर्ण लेणीं पाहून प्राचीन मिसरी लोकांचें व आर्यलोकांचें बुद्धिसामर्थ्य जसें सहज अनुमानसिद्ध होतें, त्याप्रमाणेंच वरील वक्तृत्वाविषयीं जरी कोठेंही बिलकूल आधार न सांपडला, तरी तें गृहीत धरण्यास अगदीं अडचण नाहीं. कारण ज्या वेळेस हल्लींप्रमाणें ग्रंथ छापण्याची कळा माहीत नसल्यामुळें वादविवाद व्हावयाचा तो केवळ तोंडींच व्हावयाचा असें असे, त्या वेळेस लिहिण्याच्या चातुर्यापेक्षां बोलण्याच्याच चातुर्यास अतिशय उत्तेजन मिळालें असेल यांत संशय नाहीं. आणि ज्या वादांस आज निदान दोन हजार तरी वर्षें होऊन गेलीं असतांही 'शंकराचार्य', 'मंडनमिश्र', कुमारिलभट्ट' अशीं नांवें लोकवार्तेच्या केवळ वाऱ्यावर उडत हल्लींपर्यंत येऊन पोंचलीं आहेत, आणि ज्यांचा परिणाम येवढा झाला कीं; अर्ध्या एशिया खंडास त्यांच्यामुळें नवा धर्म मिळाला,* ते वाद

* ब्राह्मणधर्माची व बौद्धधर्माचीं प्रॉटेस्टंट व क्याथलिक पंथाप्रमाणें पुष्कळ दिवस मोठी झटापट लागून सरते शेवटीं बौद्धांचा मोड झाला, व त्यास सिंहलद्वीप, तिबेट, चीन, वगैरे देशांत आर्वे लागलें ही गोष्ट इतिहास प्रसिद्ध आहे बौद्धांची संख्या एकंदर ६ कोट आहे व एकंदर मनुष्यवस्तीचा सरासरी अर्धा भाग या धर्माचा आहे.—सुमात्रा, जावा वगैरे बेटांतूनही हिंदुधर्माच्या खुणा कित्येक अद्याप स्पष्ट आहेत !

केवढ कडाक्याचे झाले असतील याची सहज कल्पना होते! असो; तर याप्रमाणें प्राचीन भरतखंडांत प्रकृत गुणाचें वास्तव्य होतें याविषयीं केवळ प्रत्यक्ष प्रमाण जरी न मिळालें, तरी तें अनुमानानें सिद्ध होतें. हें अनुमान वरच्या कलेप्रमाणें इतरही कांहीं कलांस तसेंच लागतें. उदाहरणार्थ नाट्यकला आणि चित्रविद्या घ्या. या दोहोंहीविषयीं इतर देशांप्रमाणें आमच्या देशाची मुळींच प्रसिद्धि नाहीं. ग्रीस देशांत रॉशस नामें करून एक मोठा विख्यात नट होऊन गेला; व सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी त्याच्या बरोबरीचा ग्यारिक् † म्हणून एक नट इंग्लंडांत झाला. पण इकडे सॉफाक्लीज़ व शेक्सपीयर यांच्या बरोबरीचे नाटककार निपजले असतां वरील नटांसारखीं मात्र इकडे कोणाचींही नांवें आढळत नाहींत. त्याप्रमाणेंच ग्रीस देशांत आपिलीज, इटालींत रॅफील्, व इंग्लंदांत जॉन्सनचा परम मित्र रेनॉल्डस् हे चित्रकर्मांत मोठे निपुण होऊन गेले. पण प्राचीन काळीं आपल्या देशांत अमुक अमुक मोठे चित्रकार झाले असें कोठेंही आढळत नाहीं. तर या दोन अभावांचें काय बरें कारण असावें! ज्या आमच्या देशांत 'शाकुंतल', 'उत्तररामचरित,' 'मृच्छकटिक' अशीं नाटकें रचणारे कवि निपजले त्याच देशांत त्यांचा उत्कृष्ट अभिनय करणारा नट कोणीच झाला नाहीं काय? तसेंच अशोक, चंद्रगुप्त विक्रमादित्य, शालिवाहन असे मोठमोठे पृथ्वीपति येथें नांदत असतां व बहुतकरून दरएक संस्कृत नाटकांत चित्रपट, आलेख्य, तूलिका, इत्यादिकांचें नेहमीं वर्णन येत असतां कोणाही चित्रकाराची सार्वत्रिक प्रसिद्धि झाली नाहीं काय? वरील दोन्हीही गोष्टी केवळ असंभाव्य होत हें आमच्या सर्व समंजस वाचकांच्या लक्षांत येईल; आणि ज्या अर्थी इतर कलांत व विद्यांत आपल्या पूर्वजांनीं येवढी कीर्ति मिळविली, त्या अर्थी वरील दोन कलांतही त्यांनीं निदान पक्षीं बरेंच निपुणत्व संपादिलें असेल असा तर्क सहज होतो. बरें, पण मग वरील कला आपल्या देशांत असून त्यांचा पुढें मागमूसही कसा उरला नाहीं हें जर कोणी विचारील, तर त्याचें उत्तर अर्थात् हेंच कीं, वरील दोन कला व प्रस्तुत वक्तृत्वकला या अशा प्रकारच्या आहेत कीं, या स्वभावतःच अचिरस्थायी म्हणजे फार वेळ न टिकणाऱ्या आहेत. पहा कीं, एकाद्या उत्कृष्ट नटानें फार उत्तम अभिनय केला तर तो चिरकालिक करण्यास कांहीं तरी उपाय आहे काय? तो जोंवर रंगभूमीवर आहे तोंवरच त्याचें कसब. शिल्पकारानें तयार केलेल्या वस्तु जशा पुष्कळ दिवस

† या विख्यात नटाविषयीं 'महदाख्यायिका' या सदराखालीं मागें मजकूर लिहिला आहे तो आमच्या वाचकांस आठवत असेलच.

राहूं शकतील किंवा एकाद्या उत्तम कवीचें काव्य एकदां रचलें ह्मणजे तें जगत्प्रलयापर्यंत जसेंचें तसेंच ठेवतां येईल तशी गोष्ट वरील मनुष्याच्या कृतीविषयीं आहे काय ? फार फार झालें तर त्या नटाच्या हयातीपर्यंत तो लोकांस रंजवील. पण त्याचा अवतार एकदां आटपला कीं पुढें त्याची करामत कशी होती आणि काय होती ती सांगतां येणेंही मुसकील आहे. जी मूर्ति एकदां लोपली ती लोपली ! या सारखीच सरासरी चितान्याचीही गोष्ट आहे. चित्राचा आधार जो कागद, भिंत, किंवा कापड हीं जोंवर आहेत तोंवरच त्याचें अस्तित्व; शिवाय रंगाची तकाकी वगैरे तर वरच्याहूनही लवकरच नाहींशी होणारी. कालगत्या सगळ्या सृष्टींत जी बदल होत जायची ती मोठ्या चितान्याच्या कसबाकडे पाहून होण्याची ह्मणजे क्षणभरही राहील असें नाहीं ! मागें आपिलीज़ ह्मणून जो ग्रीस देशांत होऊन गेलेला चितारी सांगितला त्याच्याही तसबिरी * वरील कारणास्तवच आतां कोठेंही राहिल्या नाहींत आणि वरील देशाची मूर्तिकाराबद्दल जशी प्रसिद्धि अद्याप आहे तशी चित्रकारांबद्दल नाहीं याचेंही कारण वरीलच असावें. असो; तर याप्रमाणें ज्या लोकांचीं कामें लागलींच किंवा लवकरच नाहींशीं होणारीं असतात तीं पुढें दृष्टीस न पडलीं इतक्यावरून त्यांचें वास्तव्य अमुक अमुक देशांत मुळींच नव्हतें असें ह्मणणें रास्त नाहीं. यास्तव वक्तृत्वाची तरी वरच्यासारखीच गोष्ट आहे- एक तर अगदीं आलीकडेपर्यंत ही शीघ्र

* वरील चित्रकार शिकंदर बादशाहाच्या पदरीं होता ; व तो विद्यासंपन्न असल्यामुळें त्याचा शिकंदराशीं स्नेहसंबंध होता. याच्याविषयीं इतिहासांत कांहीं आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत. त्यांपैकीं दोन येथें सांगतों. एकदां असें झालें कीं, वरील राजपुत्र हा आपल्या स्नेह्याच्या चित्रशाळेंत गेला. तेथें कित्येक तसबिरा तयार झाल्या असून कित्येक तयार होत होत्या. शिकंदरास चित्रकलेंत विशेष गम्य नसतांही तो आपल्या राजवैभवाच्या घमेंडींत तेथील चित्रांत कांहीं चुका काढूं लागला. तें ऐकून आपिलीजानें त्याची पुढील उत्तरानें खुबीनें फजिती केली ;—म्हणाला, "मित्रा अमळ हळू तरी बोल: तो पलीकडे पोरें रंग उगाळीत बसलीं आहेत तीं तुला हंसतील !" दुसरी गोष्ट अशी आहे कीं, शिकंदराचा प्रख्यात घोडा बुसेफलस् याचें वरील चितान्यानें एक त्याच्याच प्रमाणाचें चित्र काढलें. तें इतकें हुबेहुब उठलें होतें कीं, तें पाहिलें असतां चित्र म्हणून भासत नसे. शिकंदरानें वरच्याप्रमाणेंच या चित्रावरही कांहीं टीका केली. आपिलीसानें कांहींएक उत्तर न करितां त्या घोड्यासच तेथें आणविलें. तो जवळ येतांच तेथें दुसरा आपल्या सारखाच घोडा बांधला आहे असें त्यास वाटून तो खिंकाळूं लागला. तेव्हां आपिलीज शिकंदरास म्हणाला, " खरोखर, तुझ्यापेक्षां तुझ्या घोड्यास चित्रकलेचें मर्मज्ञान विशेष आहे !"

लिपी ही कला युरोपांत सुद्धां माहीत नव्हती; त्यामुळें कोणी एकादें उत्कृष्ट भाषण केलें तर तें टिपून घेण्याची मुळींच सोय नव्हती. शिवाय दुसरी मोठी गोष्ट आणखी अशी आहे कीं, पुष्कळ भाषणांचा रस त्या प्रसंगामुळें-च वृद्धिंगत झालेला असतो; तो इतका कीं, पुढें कांहीं काळ लोटल्यावर जर तींच वाचलीं किंवा ऐकिलीं तर तीं अगदीं नीरस वाटतील. फार कशाला, मागील अंकांत सांगितलेल्या शेरिडयान् नामक वक्त्याच्या भाषणानें त्या वेळेस सगळ्या लोकांस जरी येवढा चटका लावून सोडला, व प्रत्यक्ष फॉक्स यानेंही एके प्रसंगीं त्यास सर्वोत्कृष्ट ह्मणून ह्मटलें,* तरी हल्लीं तें वाचलें असतां त्यांत एवढा अद्भुत गुण कांहीं दिसत नाहीं. खुद्द डिमॉस्थेनीसच्याही कांहीं थोड्या सर्वप्रसिद्ध भाषणांस खेरीज करून बाकीचीं बरच्याप्रमाणेंच सध्यां नीरस झालीं आहेत. यांचें कारण उघडच आहे. अन्न निवाल्यावर जशी त्याची गोडी राहत नाहीं, त्याप्रमाणेंच एकाद्या प्रसंगविशेषानेंच जें लोकांस रुचलेलें असतें तें मग तो प्रसंग निघून गेल्यावर पहिल्यासारखें कसें रुचेल ? खेरीज वक्त्यानें भाषण केलेलें खुद्द ऐकणें आणि तें कागदावरून वाचणें यांत पुष्कळदां फारच तफावत असते. मोठमोठ्या वक्त्यांच्या भाषणांत तर वरील भेद फारच असेल यांत संशय नाहीं, कारण वक्तृत्व म्हणजे नुसतें बोलणेंच नव्हे; तर उंच व मनोवेधक स्वर, अंगविक्षेपांचा नोकझोक, चेहऱ्यावर निरनिराळ्या मनोवृत्तींचा आविर्भाव, व आणखीही कित्येक बारीक सारीक गोष्टी या सर्वांचें संमेलन होय.† शिवाय वक्तृत्वस्थानाची शोभा, एकंदर लोकांचा थाट, वगैरे गोष्टींनीं आधींच सुप्रसन्न होऊन गेलेल्या मनावर वक्त्याच्या भाषणाचा जसा रंग उठेल तसा पाहिल्यावर काळें केलेलें नुसतें वाचून कांहींच उठावयाचा नाहीं हें उघड

---

* फॉक्स कोण होता हें मागील अंकावरून आमच्या सर्व वाचकांस माहीत झालें असलच. या वक्त्यास एकदां कोणी असा प्रश्न केला कीं, आपण इतके दिवस पार्लमेंटांत अनेक भाषणें ऐकलीं, त्या सर्वांत तुम्हांस अत्युत्तम कोणतें वाटतें ? फॉक्सनें उत्तर केलें, " बेगमांच्या संबंधानें शरिडान् यानें जें केलें तें."

† वरील सर्व अंगें वक्त्यास किती आवश्यक आहेत हें मागें डिमॉस्थेनीसच्या संबंधानें जें सांगितलें, कीं तीं त्यानें मोठमोठ्या नटांपासून शिकून घेतलीं यावरून एक स्पष्ट दिसतेंच. शिवाय वरील वक्त्याचें एक सर्वप्रसिद्ध वचन असें आहे. एके समयीं कोणा एकानें त्यास विचारलें कीं, वक्त्यास अगदीं आवश्यक अशा कोणकोणत्या गोष्टी आहेत? डिमॉस्थेनीसनें उत्तर केलें, " नाट्य "—दुसरी कोणती !—" नाट्य? "—बरें, तिसरी !—" नाट्य ! " पहिले विल्यम् पिट् ऊर्फ लार्ड्चाथम् यास वरील 'नाट्य' किती आंगवळणीं पडून गेलें होतें हें मेकॉलेच्या त्यासंबंधींच्या निबंधावरून चांगलें ध्यानांत येईल.

आहे. फार तर काय, पण नुसतें ऐकणें व वाचणें या दोन व्यापारांतही सु-खाच्या संबंधानें थोडा भेद आहे असें नाहीं. वाचण्याचा जसा तेव्हांच त्रास येतो तसें ऐकण्याचें नाहीं. असो; तर याप्रमाणें व-क्तृत्वसभेचा थाट पाहून तेथें झालेलें भाषण खुद्द ऐकणें आणि तें दुसऱ्या दिवशीं किंवा पुढें वर्तमानपत्रांत किंवा पुस्तकांत वाचणें या दोहोंत फारच फेर आहे. त्यांतून एकाद्या लौकिक प्रसंगविशेषानें लोकां-चीं मनें क्षुब्ध होऊन गेलीं असतां त्या संधीस तर भाषणाचा जो रंग पडेल तो ती वेळ निघून गेल्यावर अगदीं नाहींसा होऊन त्याची कल्पनाही पुनः करतां येणार नाहीं. सारांश, ज्याप्रमाणें कमलपत्रां-वर जलबिंदूंस मोत्यांची शोभा येते, किंवा संध्यासमयीं सूर्याचीं कोमल व सो-नेरी किरणें पश्चिमेकडील ढगांवर पडलीं असतां त्यांस रंग चढून त्यांचा देखावा कांहीं मोठा अपूर्व दिसत असतो, त्याप्रमाणें प्रसंगविशेषीं झालेलें वक्तृत्व कांहीं चमत्कारिक रीतीचें खुलतें ! ती खुमारी तो प्रसंग आटपला कीं अगदीं नाहींशी होऊन जाते. कशी ? तर जसे वरील ढग क्षणभर आप-लें विचित्र वैभव मिरवून सूर्य अंमळसा खालीं जातांच राखेसारखे दिसूं लागून अधिकच निस्तेज दिसतात !

असो; तर याप्रमाणें वक्त्यानें केलेलें भाषण उतरल्यानें तें अधिक नी-रस मात्र लागणारें असल्यामुळें वरील निष्फळ प्रयत्न कोणीं केला नसेल हेंही संभवतें. शिवाय हातानें लिहिण्याचा श्रम वांचविण्याचें जें मुद्रणरूप साधन तें प्राचीन काळीं नव्हतें हेंही लक्षांत आणलें पाहिजे. तर याप्रमाणें अनेक कारणांस्तव आपल्या देशांतील प्राचीन वक्तृत्वाचा आजला बिल-कूल मागमूस उरला नाहीं हें ठीकच आहे. त्यांतून ग्रीक व रोमन लोकां-प्रमाणें इतिहास लिहून ठेवण्याची जर आपणांत प्रवृत्ति असती तर निदान अमुक अमुक काळीं अमुक अमुक प्रसंगानें अमुक अमुक पंडितांची वक्तृ-त्वाविषयीं मोठी ख्याति झाली असा नुसता उल्लेख तरी सांपडता. पण इति-हासाच्या अभावामुळें तोही आधार आपणांस अनुकूल नाहीं. तेव्हां एकंदरींत प्रस्तुत कलेचें वास्तव्य केवळ अनुमानावरून सिद्ध करायाचें. त्यास प्रत्यक्ष प्रमाण म्हणून मुळींच नाहीं. तरी ज्याप्रमाणें एकाद्या अरण्यां-त राखेचा व कोळशांचा चोहोंकडे ढीग पडलेला पाहिला असतां वणव्याच्या ज्वालाच प्रत्यक्ष पाहायाला नकोत, किंवा भुईंत खचलेले वाडे व वर आ-लेल्या विहिरी पाहिल्याअसतां भूमीचा कंप प्रत्यक्षच दृष्टिगोचर होण्याची गरज लागत नाहीं, त्याचप्रमाणें अर्ध्या एशिया खंडावर पसरलेला हिंदुस्था-नांतील धर्म व खुद्द हिंदुस्थानांतच मागें चालू असलेले व अद्याप चालत

असणारे हजारों पंथ व निरनिराळीं मतें, हीं मोठमोठे वक्तृत्व ग्रंथ प्रत्यक्ष पाहिल्यापेक्षांही प्रस्तुत विषयाविषयीं विशेष निर्णायक होत !

७. वर प्राचीन काळाविषयीं प्रस्तुत गुणाच्या संबंधें विचार झाला. आतां मध्यंतरीं म्हणजे त्या काळाच्या व हल्लींच्या मध्यें जो पुष्कळ काळ लोटला त्याविषयीं विचार करूं. या काळाविषयीं मागील काळाप्रमाणेंच म्हणण्यासारखी कांहींच आपणास माहिती नाहीं. तरी आमच्या देशाच्या एका भागाविषयीं निदान एक दोन शतकांपर्यंत बरीच माहिती लिहिण्यासारखी आहे .हा भाग आमचा महाराष्ट्र देश असून वरील शतकें म्हणजे यापूर्वींच गेलेला काळ होय.

८. आमच्या सर्व वाचकांस माहीत आहेच कीं, या देशाचें प्राचीन वैभव नष्ट होऊन कित्येक शतकें लोटल्यानंतर एका कोपऱ्यांतल्या लोकांनीं एकाएकीं वर डोकें उचलून थोडक्याच काळांत सगळा देश व्यापून टाकला. या त्यांच्या उदयामुळें प्राचीन आर्य लोकांचा धर्म, विद्या, आचार, इत्यादिकांचा जो सर्वथा लोपच होऊन जाण्याचा रंग आला होता तो समय दैवयोगानें टळला. या पराक्रमी लोकांनीं साऱ्या देशभर जीं जागोजाग ठाणीं घातलीं व मोठमोठीं राज्यें स्थापन केलीं, त्यांच्या योगानें यवनांनीं व म्लेंछांनीं उच्छेद् करून टाकल्यामुळें आर्यांच्या धर्मादिकांवर जी ग्लानि येत चालली होती ती मागें हटून हिंदुत्वाचें जणों काय पुनरुज्जीवनच झालें. आमच्या जुन्या विद्या, कला इत्यादिकांस उत्तेजन मिळून आमच्या गतवैभवाची कळा आह्मांवर पुनः बऱ्याच प्रमाणानें आली. ही बरोबर मोठमोठ्या राष्ट्रांत आढळणारे जे निरनिराळे उज्वल गुण त्यांचाही पुनः उदय झाला. हे गुण धैर्य, साहस, शौर्य, प्रामाणिकपणा, बुद्धिप्रागल्भ्य इत्यादि होत. यांचीं उदाहरणें महाराष्ट्र देशाच्या इतिहासांत जीं सांपडतील त्यांहून मोठीं इतर कोणत्याही प्राचीन किंवा अर्वाचीन देशाच्या इतिहासांत सांपडणें नाहींत. असो; प्रस्तुत गुण वक्तृत्व हाही वरच्यांच्या मालिकेंतीलच एक होय. मराठ्यांचा इतिहास ज्या थोड्यांनीं सविस्तर वाचला असेल, व आपल्या देशाची गेल्या शंभर वर्षांतली स्थिति जे पुरतेपणीं ध्यानांत आणतील, त्यांची वरील गुणाच्या वास्तव्याविषयीं खात्री झाल्याखेरीज राहणार नाहीं. आह्मीं मागें सांगितलेंच आहे कीं वक्तृत्व याचा अर्थ प्राचीन ग्रीस व रोमच्या इतिहासावरून जो एकंदर जगाच्या मनांत बसून गेला आहे, व जो अलीकडे आपल्या देशांतही सामान्यतः सर्व समजूं लागले आहेत, तो त्याचा केवळ एकदेश होय. वक्तृत्वसभेंत उभें राहून सभोंवतीं थाटलेल्या समाजास 'अहो, वीर हो,' 'हे मद्देशबांधव हो' वगैरे खरीं किंवा खोटीं संबोधनें करून मोठ्या गंभीर स्वरानें व मोठा आविर्भाव आणून उद्देशून बो-

लणं हें जसें वक्तृत्व; त्यापेक्षां सेनापतीनें रणांगणावर आपल्या सैन्यास बोललेले वीर्योत्साहप्रेरक शब्द, किंवा धर्मोपदेशकानें देवळांत केलेलें धर्म-व्याख्यान, किंवा सुज्ञ बापानें आपल्या पुत्रास घरगुती केलेला बुद्धिवाद, हे प्रकार भरच्याहून वस्तुतः पाहतां कमी आहेत असें नाहीं. जो गुण पंडितसभेंत झळकणारा तोच वरील प्रसंगीं म्हणजे उणा पडेल असें नाहीं. सोनें किंवा रुपें यांच्या अंगीं जशी स्वतःसिद्ध योग्यता असून त्यांवर छाप असो किंवा नसो, त्यांची योग्यता खरा परीक्षक तेव्हांच जाणतो त्याप्रमाणें जगांतील सामान्य व्यवहारांतही प्रस्तुत गुण खऱ्या मर्मज्ञाच्या लागलींच लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं. असो; तर याप्रमाणें पेशव्यांच्या या जुन्या राजधानींत व इतर ठिकाणीं जरी वक्तृत्वाच्या समारंभाकरतां आथेन्स व रोम येथल्याप्रमाणें मोठाल्या टोलेजंग इमारती बांधल्या नव्हत्या, व न्हाइम् बेटांतल्याप्रमाणें येथें त्या कलेचा अभ्यास करण्याकरितां पाठशाळा घातल्या नव्हत्या, तरी प्रकृत गुण वरील राज्यांत अनेक रूपांनीं प्रगट झालेला होता यांत संशय नाहीं. हें म्हणण्यास आधार काय हें पुढील लिहिण्यावरून स्पष्ट होईल.

९. मनुष्याच्या करणीवरून त्याच्या अंगीं असणाऱ्या निरनिराळ्या गुणांचें अनुमान करतां येतें हें जर खरें असेल, तर ज्या महापराक्रमी पुरुषानें हिंदूंस दास्यमुक्त करून सुमारें शंभर दीडशें वर्षें त्यांस स्वातंत्र्यसुखाचा व राजवैभवाचा अनुभव करविला त्याचे ठायीं प्रकृत गुणाचें वास्तव्य बरेंच कल्पिलें पाहिजे असें आह्मांस वाटतें. यापूर्वी शिकंदरप्रभृति जे अनेक रणधुरंधर महाविख्यात राज्यकर्ते होऊन गेले त्यांपैकीं बहुतेकांची राज्यसाधनसामग्री त्यांच्या पूर्वजांनींच अगोदर करून ठेवलेली होती. यास्तव एकाद्या कारागिरास उत्तम प्रकारचीं हत्यारें आयतीं तयार करून दिलीं असतां मग जशी त्यांवर त्यानें आपली करामत दाखवावी, तसाच प्रकार शिकंदर, सीजर, नेपोलियन इत्यादि राज्यकर्त्यांचा झाला. पण मराठी बादशाहीचा ज्यानें पाया घातला त्यास सगळें राज्य विश्वकर्म्याप्रमाणें केवळ नवेंच बनवावें लागलें. त्याची मुळची सामग्री ह्मटली ह्मणजे लोखंडासारखें भक्कम शरीर आणि मोठी विशाळ बुद्धि येवढीच कायती होती. जे मावळे लोक आलांप्रमाणेंच शेतभात, मोलमजुरी, किंवा काबाडकष्ट करूनच पिढ्यानपिढ्या राहिलेले, व अगदीं भाबडे व भित्रे असल्यामुळें हूं कां चूं न करतां परराज्याचा जुलूम सोसण्यास अगदीं घटावून गेलेले, त्यांचाच स्वभाव अगदीं बदलून टाकून मोठे कडवे व अभिमानी जे मुसलमान व रजपूत त्यांशीं छाती भिडावून लढण्याचें सामर्थ्य शिवाजीनें त्यांच्यांत आणलें. फार तर काय, पण ज्यांस आपला धर्म काय, आपला देश काय,

याची साधारण चांगलीशी कल्पनाही कधीं झाली नसेल, त्यांचा मुसलमानांशीं पुरा दुजेभाव करून देऊन त्यांचा रणोत्साह व आपल्या कार्यी अनन्यभाव त्यानें इतका वाढविला कीं, हर एक प्रसंगीं आपापलीं शिरें हातावर घेऊन व प्रत्यक्ष प्राणही अर्पण करून त्याची कामगिरी त्यांनीं बजाविली. सिंहगडावर कल्याण दरवाज्याशीं जो घोरतर प्रसंग झाला -- कीं ज्या वेळेस काळोख तर ऐन मध्यान्हीचा, जवळ दिवा ना वत्ती, चढायाचा कडा सारखा पंचवीस तीस हात उंच, खालच्या लोकांची चाहूल ऐकून वरील रजपूत हत्यारबंद होऊन तयार झालेले. त्यांतून सर्वांत धैर्य खचण्यासारखी गोष्ट काय कीं, ऐन गर्दीच्या वेळेस त्यांचा मोहरा पडून सर्वांचें काळीज उडून गेलेलें. कां कीं, पुढें जावें तर रजपुतांच्या तरवारीशीं गांठ, मागें हटावें तर कडेलोट होऊन अंगाच्या ठिकऱ्यांच्या ठिकऱ्या उडायाच्या; असो; पण अशा भयंकर प्रसंगीही -- कीं जो नुसता मनांत आणला असतांही अंगाचा थर कांप सुटतो -- तानाजीचा धाकटा भाऊ सूर्याजी तिळमात्रही धैर्यभंग न होतां आपल्या सोबत्यांस सांगतो, " गड्यांनो, मागच्या शिड्यांच्या आशेवर जर तुह्मी मागें परतूं पाहत असाल, तर दोर मी मघांच कापून टाकले, तर आतां वांचायाचा मार्ग हाटला ह्मणजे येथील शिपायांवर तुटून पडल्याखेरीज दुसरा कोणता नाहीं;" असें ह्मणून स्वतः त्यांचा म्होरक्या होऊन त्यानें रजपुतांस कापून काढलें, आणि पंधरा कोस दुरून गडाकडे डोळे लावलेल्या आपल्या धन्यास तेथील एका खोपटास आग लावून फत्ते झाल्याची वर्दी दिली ! -- तर असे प्रसंग लक्षांत आणले असतां आपल्या जवळच्या लोकांस अगदीं आपलेसे करून टाकण्याचें सामर्थ्य शिवाजीच्या अंगीं किती अद्भुत असेल हें काय सांगावें ! वस्तुतः पाहतां तो कोण व मावळे लोक कोण ? बरें, पैशाच्या लालुचीनें त्यांनीं त्याचा आश्रय धरला असेल ह्मणावें तर वरील प्रसंगीं युद्ध धर्मांपिलीकडेही कडी झाली असतां शिवाजीनें आपल्या सवंगड्यास येवढी बक्षिसें तरी काय दिलीं ह्मणाल तर पांच सात रुपयांचें एक एक रुप्याचें कडें किंवा एकादें मुंडासें ! तेव्हां वरील अद्भुत सामर्थ्य आमच्या महावीराच्या वाक्पटुत्वाचें होय यांत संशय नाहीं. वरील गुण त्यानें अडाणी व साधेभोळे जे मावळे लोक त्यांस वश करून घेण्यांत जसा दाखविला, तसाच विजापुरच्या दरबारीं वागलेल्या वकिलाशीं बोलणें लावून त्यावर आपली पूर्ण छाप ठेवण्यांत व तसेंच पुढें मोगल सरदारांस वगैरे आंतून आपल्या पक्षास अनुकूल करून घेण्यांतही प्रगट केला. असो; तर याप्रमाणें महाराष्ट्र देशाच्या इतिहासांतील वक्तृत्वाचें पहिलें उदाहरण त्या इतिहासाचा मुख्य आधारस्तंभ जो वरील पुरुष तो होय. दुसरें उदाहरण मराठी राज्य बिसक-

ळित झालें असतां त्यास आपल्या अंगच्या व बुद्धीच्या पराक्रमानें ज्यानें जोरदार केलें, व मोगल, पठाण, मराठे आणि फिरंगी यांस ब्राह्मणांच्या शौर्यापुढें कांपायास लावलें, त्या बाजीरावाचें होय. हा पेशवा शिपाईगिरींत, राजकारणांत, वगैरे बहुतेक गोष्टींत शिवाजी राजाशीं समत्व पावतो; व महाराष्ट्र देशच्या सगळ्या इतिहासांत पाहिलें असतां त्याहून वरची पायरी अशी एका शिवाजीचीच आहे. असो; याच्या वक्तृत्वगुणाचा उल्लेख मराठ्यांच्या इतिहासकारानें आपल्या ग्रंथांत केला आहे. त्यावरून व शाहुराजास त्यानें व बाळाजी विश्वनाथानें असा बापलेकांनीं मिळून अगदीं आपल्या मुठींत ठेवला होता यावरूनही प्रस्तुत गुणाची अनुकूलता दोघांस किती होती हें स्पष्ट दिसून येतें. पहिल्यानें पेशव्यानें तर पेशवाईचा अधिकार आपल्या वाक्चातुर्यावरच मिळविला ही गोष्ट आमच्या साऱ्या वाचकांस बहुधा विश्रुत असेलच. आंग्र्यानें मोठा पुंडावा करून खुद्द साताऱ्यावरही येण्याचा संकेत केला असतां बाळाजीनें त्याशीं मोठें युक्तीचें तहाचें बोलणें लावून शेवटीं त्यास अगदीं आपलासा करून उलटी शाहूसच खंडणी देण्याचें त्याकडून कबूल करविलें ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे. तसेंच हरएक प्रसंगीं शाहूस शहाणपणाची मसलत देणारा व संकटसमयीं पुढें तोंड देणारा वरील पंतप्रधानच होता. हा पेशवा किती उत्तम प्रकारचा चढाईत होता हें सर्वांस माहीतच असेल, कीं स्वारी घोड्यावर बसली असतां दोहोंकडून दोघांनीं त्यास धरावें लागत असे! तरी दिल्लीपर्यंत मोहिमा करून यानें आपल्या शेवटल्या मोहिमेंत स्वराज्य, चौथाई व सरदेशमुखी या हक्कांच्या बादशाही सनदा आपल्या धन्यास आणून दिल्या. तेव्हां हीं सर्व कार्यें करतांना त्यास तरवारीच्या पाण्यापेक्षां वाणीचा रसाळपणाच मुख्यत्वेंकरून उपयोगीं पडला असेल यांत संशय नाहीं. या गुणास्तव मागील अंकांत सांगितलेला जो पिऱ्हस राजाचा मंत्री सिनियस त्याची उपमा यास साजेल. असो; आतां दुसरा पेशवा बाजीराव बल्लाळ याचा वक्तृत्वप्रसंग सांगतों. शाहूच्या दरबारीं साऱ्या प्रधानमंडळांत वरील पेशवा शिरजोरपणानें वागे, व साऱ्या मुलखांत मराठ्यांचा डंका जो फिरत होता तो याच्याच जोरावर. हें त्याचें महत्व सहन न होऊन श्रीपतराव नामें करून त्या वेळेस प्रतिनिधि होता तो याचा फार द्वेष करी. एके समयीं असें झालें कीं, बाजीरावानें हिंदुस्थानावर जातीनिशीं स्वारी करण्याची आपली मसलत राजास कळविली असतां वरील प्रतिनिधि त्या बेतास आडवा येऊन तसें करणें फार अविचाराचें आहे असें शाहूस समजावून देऊं लागला. त्यानें आपला विचार असा सांगितला कीं, करनाटकांतील वगैरे आपल्या हातचे जे मुलूख गेले आहेत ते अगो-

दूर माघारी घेऊन मग मोगलांवर चालून जावें. बाजीरावानें उत्तर केलें कीं, जर शिवाजी महाराजांची बुद्धि प्रतिनिधी सारखी असती, तर विजापूर व गोवळकोंडें आधीं घ्यावें, आणि मग हळूच युक्तीनें कर्नाटकांत प्रवेश करावा असें त्यांच्या मनांत येतें. पण ते अभिमानी, साहसी,—त्यांची बुद्धि थोर; त्यांनीं एकदांच करनाटक सर केलें! तर याचप्रमाणें या विशीर्ण व जुनाट वृक्षाच्या बुडाशींच आपण कुऱ्हाड घालूं, ह्मणजे फांद्या आपोआप खालीं आल्याच! —याप्रमाणें प्रतिनिधीनें जो विचार काढला होता त्याचें खंडन करून बाजीरावानें शेवटीं विनंति केली कीं, "जर मला आज्ञा होईल, तर कृष्णेपासून कटकनदीपर्यंत मी महाराजांचा झेंडा लावीन!" हें पेशव्याचें वीर्योत्साहयुक्त भाषण ऐकून शाहुराजा तन्मय होऊन गेला; आणि त्याच्या आजाचा आवेश क्षणमात्र त्याच्या शरीरांत संचरून सद्गदित होत्साता म्हणाला, "शाबास! तुमचे वडील मोठे थोर होते, त्यांचे तुह्मी पुत्रही योग्यच आहां. मराठ्यांचा झेंडा तुह्मी हिमालयाच्या मस्तकावर नेऊन रोंवाल अशी माझी खात्री आहे!"

बाजीराव बल्लाळ यापुढें जे चार पेशवे गादीवर आले त्यांपैकीं वरील दोघांप्रमाणें वाक्पटुत्वाविषयीं कोणाचीही कोठें विशेष वर्णना केलेली आढळत नाहीं. ती शेवटल्याविषयीं मात्र आढळते. हे शेवटले राजमणि अद्याप सर्वांस पूर्ण माहीत आहेत, व यांच्या दुष्कीर्तीचा कलंक केवळ त्यांच्याच नांवास लागून न राहतां त्यांच्या पूर्वी यांच्या शुभ्र यशासही तो बाधक झाला आहे. 'पेशवाई' हें नांव काढतां ज्यानें पुणें वसविलें, ज्याच्या भयानें नादिरशाहास येथें धडगत न दिसून माघारा पाय घ्यावा लागला,* जो संपूर्ण चंद्राप्रमाणें पूर्ण आधिपत्य पावून

* वरील उल्लेखाचें आमच्या वाचकांस बहुधा आश्चर्य वाटेल, व ही उगीच निराधार प्रौढी मोकली आहे असा आरोप घेण्यासही आमचे प्रतिपक्षी चुकणार नाहींत. यास्तव प्रमाण दाखल केलें पाहिजे. तें हें पहा:—

"The ravages of the Persians were confined to Hindustan, and their departure was hastened by fear of the Mahrattas, then ably ruled by Bajee Rao, the second Peishwa."——*Martin's British India—P. 6.*

दुसरें :—

"If Bajee Rao had been near Delhy when Nadir Shah arrived, it is not improbable that he would have joined the emperor in the defence of the empire; and could he have done so, or the Mahratta troops have been employed as auxiliaries, Nadir Shah's invasion would probably have had a very different conclusion."——*Taylor's manual—P. 381.*

यवनम्लेंच्छादिकांनीं दीर्घकाळ संताप दिलेल्या जगतीस मुहूर्तमात्र शीतळविता झाला, जो दुष्टांस काळासारखा व सन्मार्गवर्ती मनुष्यांस केवळ पितृतुल्य असा प्रत्यक्ष धर्मच अवतरला होता, ज्या राजेंदूस उदयकाळानंतर लवकरच दुर्दैवराहूनें ग्रासलें, ज्या राजविंह्यास खर्ड्याचा मोठा जयही अपजयापेक्षां अधिक खेदास्पद झाला,—या सगळ्या राजपरंपरेची मुळींच आठवण न होतां ज्या गोजिरवाण्या दिसणाऱ्या दुष्ट सर्पानें कालियाप्रमाणें सर्वांचा जीवनहेतु, जो राज्यरूप-डोह त्यास आपल्या विषारानें लवकरच विषमय करून टाकिलें, दुर्जनरूप नक्रांस आंत बिन्हाड दिलें, आणि आपल्या आईचे डाव जे तिच्या जिवंतपणीं तीस घेतां आले नाहींत ते निर्धास्तपणें घेतले—ज्या अधमानें नसते दुराचार आपल्या नगरींत माजवून केवळ विषयांधतेनें पुण्यक्षेत्राचे ठिकाणीं हिंदुधर्मांत अत्यंत घोर मानलेलें जें ब्रम्हवधाचें पातक तेंही जोडण्यास मागें पुढें पाहिलें नाहीं, आपल्या पदरच्या सरदारास अत्यंत नीच अपराध्यास योग्य जें शासन तें देऊन आपल्या डोळ्यांचें पारणें फेडलें, आणि त्याचा समशेरबहादर भाऊ जेव्हां छातीवर चालून आला तेव्हां भागुबाईप्रमाणें पळ काढला, आणि सरते शेवटीं ज्यांच्या जिवावर उड्या मारून पंधरा वीस वर्षें राज्यसुख भोगलें त्यांवरच उलटून दीपशलभन्यायानें आपल्याच हातीं आपला व आपल्या प्रजेचा नाश करून घेतला,—त्या राजश्रींचीच मूर्ति मनांत उभी राहते! असो; वरील पेशव्याचा लोकोत्तर विशेष स्पष्टतेनें दिसण्यास दुसरें आणखी असें कारण झालें आहे कीं, त्याची सत्ता त्याच्या मागें ज्या राज्यकर्त्यांच्या हातीं आली, त्यांचें शहाणपण, नीति, शौर्य व्यवस्थितपणा वगैरे गुण सर्वांच्या प्रत्ययास येऊन दोहों राज्यरीतींतील जमीन अस्मानची तफावत सर्वांच्या नजरेस आली. तर या दोन कारणांवरून बाजीराव ह्मणजे मूर्खांतला मूर्ख, त्याच्या अंगीं बिलकूल कर्तृत्व नव्हतें, असा एकंदर लोकांचा समज होऊन गेला आहे. पण ही मोठी चूक आहे. सदरील पेशव्याच्या अंगीं त्याच्या पूर्वजांचे शौर्यादि गुण तर नव्हतेच; पण दोहोंची त्याच्या अंगीं मोठी परिपूर्णता होती. एक आंतल्या आंत लावालावी करून कपटोपक्रम रचण्याचा आणि दुसरा आपल्या बोलण्यानें दुसऱ्यास अगदीं मोहून टाकण्याचा. या दोन्ही गुणांचा क्रम जें दहा वीस वर्षें त्यानें राज्य केलें त्या सर्व काळभर सतत चालला होता. त्यास गादी मिळाली व ती त्यानें घालविली हें तरी वरील दोहोंचेंच फळ. नाना फडनविसानें धाकट्या माधवरावाशीं प्रतिस्पर्धा करणारा कोणी नसावा या हेतूनें बाजीराव

व त्याचा धाकटा भाऊ यांस राज्योपयोगी शिक्षण मुळींच न देतां केवळ वैदिक कर्मांतच त्यांस निपुण करून ठेवलें होतें; व त्यांची आई निवर्तल्यापासून त्यांवर मोठा सक्त पाहरा ठेवला होता. पण तशा अडचणींतही वरील दोन्ही गुणांच्या योगानें बाजीरावानें पेशव्याशीं संधान बांधलें. पुढें तें सर्व बेंड बाहेर पडून पेशव्याच्या, नानाच्या, व एकंदर राज्याच्या नाशास कसें कारण झालें तें सर्वांस माहीत आहेच; पण वरील गुप्त पत्रव्यवहारापासून बाजीरावास एक मोठी गोष्ट साध्य झाली ती ही कीं, त्याच्या पुतण्यानें आपला अधिकार आपल्या पश्चात् त्यास अमावा असें लिहून ठेवलें. तें छपवण्याचा नानानें पुष्कळ उद्योग केला; पण तो सिद्धीस न जातां व्हावयाचें तें झालेंच. बाजीरावानें शिद्यास अनुकूल करून घेऊन आपणास गादीचा मालक करून घेतलें. असो; तर याप्रमाणें शेवटल्या पेशव्यानें पेशवाई मिळविली तीच मुळारंभीं प्रस्तुत गुणाच्या बळावर. हा गुण आणखीही दोन तीन प्रसंगीं त्यानें दाखविला. पण त्याचें वर्णन करण्यास कोणत्याही महाराष्ट्रवासी जनास उत्साह वाटणार नाहीं. कारण त्या गुणाचा उपयोग मागें सांगितल्यासारख्या कीर्तिदायक प्रसंगीं न होतां केवळ नीच कृत्यांच्या संबंधानेंच तो झाला. तरी कसेंही असलें तरी तो गुण वर्णनीय होता यांत संशय नाहीं. असो; आतां ते प्रसंग सांगतों. एक तर, नाना फडणवीस येवढा चाणाक्ष व धूर्त असतां व सांडे तीन शहाण्यांत मोडत असतां, सदरहू पेशव्यानें त्यास दोनदां फसविलें. तें असें कीं, त्यास पकडून कैद करण्याची आंतून मसलत चालली असतां आपली त्यावर अत्यंत भक्ति आहे असें त्यास आपल्या गोड बोलण्यानें व मोठ्या नाटकी आविर्भावानें भासवून दिलें. तें सर्व त्यास खरें वाटून बाजीरावाचें अंतःकरण आपणाविषयीं शुद्ध आहे अशा भ्रमांत तो दोनदां पडला. त्याप्रमाणेंच अगदीं शेवटीं इंग्रजांशीं लढण्याची तयारी सपाट्यानें चालली असतां माहुली येथें सर जॉन् माल्कम् साहेबाशीं जें बाजीरावाचें बोलणें झालें त्यांतही त्यानें वरील साहेबावर अशी छाप ठेवून दिली कीं, कंपनी सरकाराविषयीं याच्या मनांत मोठा स्नेहभाव वागत आहे अशी त्याची पक्की खात्री झाली; आणि त्यानें कलकत्त्यास लिहून धाडलें कीं, पेंढाऱ्यांच्या लढाईंत आपणास पेशव्यापासून उत्कृष्ट तऱ्हेची मदत मिळेल. या मदतीचा प्रकार माल्कम् साहेबांस लवकरच पुढें कळून आला असेल! असो; तिसरा प्रसंग गंगाधर शास्त्र्याचा. त्या भोळसर ब्राह्मणास पेशव्यापासून व त्रिंबकजी डेंगळ्यापासून दूर राहण्याविषयीं पुष्कळ सांगत होते; तरी दोघांच्या मानभावी बोलण्यास भुलून तो कालपाशाकृष्ट होत्साता त्यांब-

रोबर पंढरपुरास निघाला. तेथें पोंचल्यावर तर त्यांच्या आदरसत्कारानें तो जो कांहीं चढून गेला तो कांहीं विचारूं नये. कंपनी सरकारचें अभयवचन त्यास सुदर्शनासारखें वाटून मारेकऱ्यांच्या तरवारीही आपल्या अंगास लागणारच नाहींत असें त्यास वाटलें कीं. काय न कळे! असो; तर याप्रमाणें ज्या सरस्वतीप्रसादानें ब्राह्मण बादशाहीचा पाया घालून पहिल्या पेशव्यांच्या कीर्तीस अधिक उज्वल केलें तोच शेवटल्याच्या अपकीर्तीस मलिनतर करून वरील राज्यरूप इमारतीस धुळीस मिळवून टाकण्यास सरते शेवटीं कारण झाला!

कीर्तनसुखार्थ झाला अवताराचे अमृतराय जीवाचा।
भलत्या मुखांतुनि अशी सुरसखनि निघेल काय जी वाचा॥

सन्मणिमाला.

अंक २०—(१) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (२) हिंदु धर्माचें उज्जीवन. (३) धर्मव्याख्यान. (४) आमच्या देशाचा अध्यात्म विचारांकडे कल. (५) इकडे सुरू झालेला एक नवा प्रकार. (६) त्याची प्रवृत्ति व मराठ्यांच्या उदयाशीं त्याचा संबंध. (७) 'कीर्तन' शब्दाचा अर्थ, व मूळ प्रकार. (८) तो सध्यांच्या स्थितीस येऊन पोंचल्याचा क्रम. (९) या गुणांत नामांकितपणा पावलेले लोक. (१०) राष्ट्राचें व भाषेचें झालेलें हित.

१. मागील खेपेस महाराष्ट्र देशांत राजकारणाच्या संबंधानें वक्तृत्व उदयास आल्याचा प्रकार सांगितला. आतां त्याच गुणांचा वरच्याहून फार भिन्न रीतीनें जो आविर्भाव झाला—कीं जो अद्यापही दृष्टीस पडतो—त्याविषयीं लिहूं.

२. मागें सांगितलेंच आहे कीं, मराठ्यांची सत्ता या देशांत चोहोंकडे पसरल्यामुळें एक मोठी गोष्ट ही झाली कीं, परराष्ट्रांच्या तडाक्यापुढें हिंदूंचा टिकाव न निघून ते अगदीं क्षुद्रत्वास जाऊन पोंचण्याचा किंवा त्यांचें भिन्नत्व नष्ट होण्याचा जो समय येऊं लागला होता तो अगदीं टळला. परमुलुखांतून येऊन ज्या ज्या लोकांनीं हिंदुस्थानांत ठाणीं घातलीं होतीं व हिंदूंस तृणवत् मानून त्यांवर निर्धास्तपणें जुलूम चालवला होता त्या सर्वांचा वरील लोकांनीं चांगला समाचार घेतला. त्यामुळें हिंदूंची स्वतःविषयींची क्षुद्रत्वबुद्धि व त्यांविषयीं परक्यांचा तिरस्कार हीं दोन्हीं तेव्हांच नाहींशीं झालीं. 'हिंदु' या नांवास हल्लींप्रमाणें तेव्हां जो अगदीं हलकेपणा आला होता तो जाऊन त्यास राज्यवैभवामुळें मोठें गौरव प्राप्त झालें. असें झालें असतां आमच्या धर्मास ही पहिल्याहून विशेष मान प्राप्त झाला हें उघडच

आहे. ज्या मुसलमानी धर्मानें हल्लींच्या त्याच्या वडील भावाप्रमाणें येथील धर्माचा समूळ उच्छेद करण्याकरितां कंबर बांधली होती तोच पुढें हळू हळू त्यांशीं मित्रत्वानें राहण्यास खुषी झाला; व कोठें कोठें तर स्वतःचा पराभवही त्यास मुकाट्यानें सहन करावा लागला. असो; तर याप्रमाणें परधर्माचा पाय मागें हटून हिंदुधर्माचें पुनः सर्वत्र संजीवन झालें. हें होण्यास वरील कारणाखेरीज दुसरी एक मोठीच गोष्ट कारणभूत झाली. ती प्रस्तुत अंकाचा विषय होय.

३. वक्त्यांच्या व्याख्यानास आधारभूत जे अनेक मोठमोठे विषय आहेत त्यांपैकींच धर्म हा एक होय. किंबहुना याचेंच प्राधान्य सर्वांवर आहे असें ह्मटलें असतां चालेल. कां कीं, ज्या देशांत वकील किंवा बारिस्टर हे शब्द कोणास माहीत नाहींत; व राजकारणाच्या संबंधानें किंवा देशाभिमानाच्या स्फूर्तीनें कोणीं आपलें वक्तृत्व प्रगट केलेलें कधीं एकूं येत नाहीं, अशा देशांतून धर्मव्याख्यान मात्र निरनिराळ्या रूपांनीं सतत चालू असलेलें दृष्टीस पडतें. त्यांतून सर्व राष्ट्रांच्या पूर्वस्थितींत तर वरील प्रकार विशेषच आढळून येतो, याचें कारण उघडच आहे. राष्ट्रांची आद्यस्थिति ह्मणजे मनुष्याच्या आद्य स्थितीसारखी होय. ह्मणजे लहानपणीं, किंबहुना पूर्ववयांतही, कुतूहल जसें सतत जागृत असतें, ह्मणजे जी जी वस्तु पाहावी तिची मौजच वाटून नव्या नव्या गोष्टींचा शोध करण्याकडे मनाची साहजिक प्रवृत्ति असते; त्याप्रमाणेंच जें राष्ट्र बाल्यावस्थेंत असतें, किंवा ती दशा संपून वरच्या स्थितीस नुकतें येऊं लागलें असतें, त्यास सृष्टीची जी आश्चर्यमय राहाटी आज अनंतकाल चालली आहे,व समुद्र, पर्वत, नद्या, सूर्य, चंद्र, पर्जन्य, विद्युत् इत्यादि सहस्रावधि महाभूतांचे जे खेळ नीत चालले आहेत, ते पाहून मोठा चमत्कार वाटतो. एकाद्या गांवढळ मनुष्यास मोठ्या पदार्थसंग्रहालयांत सोडून देऊन त्याची गुप्तपणें मौज पाहायास बसलें असतां त्याचें ज्या त्या पदार्थाविषयीं जसें चोज व कौतुक दृष्टीस पडेल त्यासारखीच अज्ञान राष्ट्रांतील लोकांची स्थिति होय. सज्ञान राष्ट्रांस पदार्थविज्ञानादि अनेक शास्त्रांची माहिती होऊन सृष्ट पदार्थांविषयीं बरेंच यथार्थ ज्ञान झालें असल्यामुळें त्यांची जिज्ञासा जशी तृप्त झाली असते तशी वरील लोकांची झाली नसल्यामुळें, जो जो सृष्टींतील पदार्थ पाहावा त्याच्या विचारांत त्यांची अप्रौढ बुद्धि अगदीं गुंग होऊन जाते. त्यांस कसलाच कांहीं

थांग लागत नाहीं. * पण वरील गोष्ट केवळ बाह्यसृष्टीचीच झाली. अंतःसृष्टि जी आहे—ह्मणजे पिंडास आणि ब्रह्मांडास चालवणारीं तत्वें आणि त्यांचे व्यापार, यांविषयीं तर कांहीं बोलूंच नये ! बाह्यसृष्टीविषयीं पुष्कळ सतत विचार करून मोठमोठ्या पंडितांनीं अनेक गहन शोध आजपर्यंत कांहीं तरी लावले आहेत ; पण या दुसऱ्या सृष्टींतली एकही निश्चित गोष्ट आपणास आजपर्यंत कळली आहे असें ह्मणण्यास कठीण पडेल. शरीरचालक जो आत्मा व विश्वचालक परमात्मा यांच्या स्वरूपाविषयीं फार प्राचीन काळापासून मोठमोठे ज्ञाते विचार करीत आले, पण त्यांचा निश्चय ह्मणून कोणत्याच गोष्टीविषयीं बिलकुल झाला नाहीं. मनुष्याची मरणोत्तर काय स्थिति होते, त्याचें जनन होतें तें तरी कसें होतें—ह्मणजे चित् आणि जड यांचे धर्म परस्पर येवढे भिन्न असतां त्यांचा संयोग कसा होतो,– मनुष्याची पूर्वावस्था काय असते, त्यास निर्माण करण्याचा हेतु काय, त्यास इहलोकीं जें सुखदुःख प्राप्त होतें तें कशामुळें, वगैरे शतशः गोष्टींविषयीं मनुष्य अद्याप संशयजालांत जशाचा तसाच गुंतून राहिलेला आहे. असो; तर याप्रमाणें राष्ट्रांच्या आद्यावस्थेंत वरील दोन्ही सृष्टींविषयीं मनुष्य केवळ अजाण असून त्या मानानेंच त्याची जिज्ञासाही अतिशयित जागृत असते. त्यांतून दुसऱ्या सृष्टीविषयीं ज्ञान करून घेण्याची व तिजविषयीं विचार करण्याची तर त्यास विशेषच उत्कंठा असते. कारण एक तर ती अत्यंत अगोचर आहे; आणि जिज्ञासावृत्तीचा असा नियम आहे कीं तिचा विषय जितका गूढ, व तिच्या तृप्तीस जितके विशेष आयास, तितका तिचा जोर अधिक ! दुसरें कारण असें कीं, या दुसऱ्या सृष्टीशीं मनु-

* मनुष्याच्या मूळ अज्ञानावस्थेंत बाह्यसृष्टीचा व्यापार त्याच्या ज्ञानसंस्कारविरहित मनावर कसा होतो, व जगाच्या नियंत्याची कल्पना त्याच्या हृदयावर कशी ठसते, हें पोप कवीच्या पुढील पद्यावरून लक्षांत येईल:—

Lo the poor Indian, whose untutored mind
Sees God in clouds, or hears him in the wind !

प्राचीन आर्य व ग्रीक लोकांनीं सृष्टींतील महाभूतांवर देवतात्वाची कल्पना करून 'मेघां'चा राजा जो इंद्र त्यास मुख्य देव कल्पिला, व त्याविषयींच्या व इतर देवांविषयींच्या त्यांच्या व हिंदु लोकांच्या पुष्कळ कल्पनांचा मेळ बसतो, या गोष्टीची उपपत्ति वरील उक्तीवरून होते. अलीकडे कोणी महापंडितांनीं 'इंद्र' ह्मणजे 'ईश्वर', 'सूर्य' म्हणजे 'ईश्वर', 'वरुण' म्हणजे 'ईश्वर'च असा जो पांडित्याचा ककस करून दिला आहे त्यांत तथ्य कितपत आहे हें सदरील टिपेवरून वाचकांस कळून येईल!

त्याच्या हिताहिताचा जितका निकट संबंध आहे तितका पहिलीशीं नाहीं; कां कीं, पहिलीशीं जो त्याचा संबंध आहे तो केवळ नियतकालिक असून दुसरा संबंध वरच्याहून अगदीं भिन्न आहे. ह्मणजे या दृश्य जगाशीं मनुष्याचा जो संबंध आहे तो केवळ त्याच्या जीविताच्या मर्यादेपर्यंतच शरीरांतील जीवतत्व नष्ट होऊन त्याच्या परमाणूंचा सृष्टींतील तत्वांशीं पुनः संयोग होऊं लागला, कीं परस्परांचा संबंध तुटला. त्यापुढें ह्मणजे मरणोत्तर जी त्यास स्थिति प्राप्त होणार ती वरच्यासारखी क्षणिक नसल्यानें तिजविषयींचा विचार त्यास वरच्यापेक्षां अतिशयित महत्वाचा आहे. असो; तर याप्रमाणें परलोकाविषयींचे विचार मनुष्याच्या मनांत येणें अगदीं स्वाभाविक आहे. आणि त्यांतून ज्या राष्ट्रांस असल्या विचारांच्या गहनत्वाचा पूर्ण अनुभव घेऊन चुकला नसतो, ह्मणजे असले विचार करण्यास मानवी बुद्धि किती पंगु आहे हें ज्यांस कळलें नसतें, अशांस तर त्यांचा अतिशयच हव्यास असतो. हा हव्यास पुढें अनुभवांतीं जरी पुष्कळ कमी होत जातो, तरी तो अगदीं नाहींसा असा मनुष्याच्या मनांतून कधींच होत नाहीं.

४. वर धर्माच्या संबंधानें जें सांगितलें, कीं त्या विषयावर विचारांची प्रवृत्ति होणें हें मनुष्यास अगदीं स्वाभाविक आहे, तें आमच्या देशास तर विशेष लागू पडतें. अध्यात्म विषयावर या देशांत पूर्वीपासून जितका विचार झाला, व एकंदर लोकांच्या मनाचा तिकडे जितका पूर्ण कल आढळण्यांत येतो, तितका बहुधा पृथ्वीवरील इतर थोड्याच देशांत सांपडेल. याचें कारण काय असेल तें असो; पण कांहीं ग्रंथकार वरील वृत्तीची उपपत्ति करतांना या देशांतील उष्ण हवा, जमीनीचा पिकाऊपणा, नदीपर्वतादिकांचें विशालत्व इत्यादि बाह्यसृष्टीवरच सर्वथा निर्वाह करतात, तें आमच्या अल्प बुद्धीस केवळ प्रशस्त वाटत नाहीं. असो; पण वरील वृत्तीचा उद्भव कशापासूनही झाला असला, तरी येवढें खरें आहे कीं, तिचा प्रबलपणा या देशांत कांहीं विलक्षण आहे. प्राचीन काळाची गोष्ट तर राहूंद्याच; पण अलीकडे अजूनपर्यंतही एतद्देशीय लोकांचा कल वरील विषयाकडे मोठाच दृष्टीस पडतो. पहा कीं, कवितेचे विषय इतके नानाविध असतां, व तितक्या निरनिराळ्या प्रकारांनीं ती जगांतील इतर भाषांत आढळत असतां, एतद्देशीय सर्व भाषांत तिचा धर्माच्या व परमार्थाच्या विषयांकडेच विशेष रोख दृष्टीस पडतो. याप्रमाणेंच वक्तृत्व या

शकीचा ओघ प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांच्या प्रमाणें येथें ऐहिक विषयांकडे न वळतां केवळ पारलौकिक हिताच्या साधनाकडेच वळला.

५. धर्मविषयक व्याख्यान प्राचीन काळीं कसें होत असे याविषयीं हल्लीं आपणांस कांहीं माहीत नाहीं. तसेंच बंगाल, कर्नाटक वगैरे इतर प्रांतीं वरील प्रकार कसा चालू आहे हें ही आमच्यानें सांगवत नाहीं. प्रस्तुत प्रसंगीं इकडे महाराष्ट्र देशांत गेल्या शें दोनशें वर्षांत जो एक नवा प्रकार सुरू झाला, किंवा त्यास विशेष स्वरूप प्राप्त होऊन तो मोठ्या प्रगल्भ दशेस येऊन पोंचला, त्याविषयीं मात्र येथें लिहितों.

६. वर कोणत्या प्रकारास अनुलक्षून लिहिलें आहे हें आमच्या सुज्ञ वाचकांच्या लक्षांत येऊन चुकलें असेलच. हा प्रकार अर्थात् कथा किंवा कीर्तन या नांवानें जो अद्याप प्रसिद्ध आहे तो होय. याची प्रवृत्ति प्रसिद्ध साधु व शिवाजी महाराजांचे गुरु रामदास यांनीं पाडली असें ह्मणतात. ही गोष्ट कितपत खरी आहे हें सांगवत नाहीं; पण येवढें खचीत कीं, वरील स्वामींच्या दिग्विजयी चेल्यानें सगळा हिंदुस्थान दणाणून दिल्यापासून प्रस्तुत प्रकार जरी पूर्वींपासून चालत आलेला असला तरी तेव्हांपासून त्यास विशेष तेज आलें. हिंदुधर्माचा यवनादिकांकडून कित्येक शतकें छळ चालला होता तो मराठ्यांच्या उदयानें बंद झाला हीच गोष्ट अगोदर लहानसान आहे असें नाहीं. त्यांतून तद्धर्मी लोकांचा चोहोंकडे पगडा झाल्यानें वरील वक्तृत्वप्रकारास पुष्कळ उत्तेजन आलें असेल हें ही उघडच आहे. पण मराठ्यांच्या शौर्यानें प्रस्तुत कीर्तनास जें साह्य झालें तें असें एकपक्षीच केवळ नव्हतें; तर तें उभयपक्षीं सारखेंच झालें. ह्मणजे त्या लोकांच्या वीर्यावर हिंदु धर्माचा बचाव होऊन वरच्या सारख्या अनेक प्रकारांनीं त्याचा पुनः उत्कर्ष जसा झाला; त्याचप्रमाणें कीर्तनादिकें करून त्यांच्या शिपाईगिरीसही पण साह्य झालें. खुद्द शिवाजीसच त्याच्या बापानें ठेवलेला कारभारी दादोजी कोंडदेव याच्या शिक्षणानें व* आईच्या घरगुती शिकवण्यानें स्वधर्माच्या रक्षणीं केवढा अभिमान पडला, व आपण शककर्ता होऊन पुरातन काळीं होऊन गेलेल्या राजांप्रमाणें पुनः धर्मसंस्थापनाच करावी या कृतसंकल्पावर त्यानें साऱ्या जन्मभर केवढा प्रचंड उद्योग केला, हें सर्वांस विदित आहेच. तसेंच

* शिवाजीच्या आईचें नांव जिजाबाई. हिजवर शिवाजीची अतिशय भक्ति होती. एकाद्या भयंकर कामास हात घालावयाचा असतां अगोदर तो मातोश्रीच्या चरणांवर मस्तक ठेवून तिचा आशीर्वाद घेत असे.—येथील कसब्याच्या गणपतीचें देऊळ हिनेंच बांधलें असें सांगतात.

इकडे होऊन गेलेल्या संतमंडळींत प्रमुख जे रामदास व तुकाराम त्या दोघांविषयीं त्याचेठायीं किती पूज्यत्वभाव* वागत होता हेंही सर्वप्रसिद्धच आहे. ग्रांट डफ यानें एके ठिकाणीं असेंही लिहिलें आहे कीं, शिवाजीस कथा ऐकण्याची अतोनात गोडी असल्यामुळें त्यानें केलेले बेत त्यास पुष्कळ वेळां तहकूब ठेवावे लागत; व एके प्रसंगीं तर तुकारामबावांच्या कीर्तनांत हा आसक्त होऊन राहिला असतां शत्रूंची एक टोळी त्यावर छापा घालण्यास आली. पण तें त्यास अगदीं आयत्या वेळेस कळून येऊन तो तेथून युक्तीनें निसटून गेला. असो; तर याप्रमाणें शिवाजीच्या हृदयांत जन्मतःच जें राजतेज स्फुरत होतें त्याचें धर्माभिमानानें विशेष उद्दीपन झालें. ही वृत्ति त्यानें आपल्या अनुयायांच्या ठायीं, किंबहुना एकंदर राष्ट्रांतही मोठी बळकट उत्पन्न केली. तिच्यामुळेंच त्यानें रचलेला राज्यव्यूह जरी पुढें मोडून लोकदृष्ट्या अगदीं नाहींसा झाला होता, तरी जसें एकादें जोरदार झाड खच्ची करून टाकलें असतां अधिक जोरानें मात्र फोंफावतें, त्याप्रमाणें मराठे हे पहिल्यापेक्षांही प्रबळ होऊन त्यांनीं अवरंगजेबाची व मस्त झालेल्या मोगलांची लवकरच चांगली खबर घेतली. तर याप्रमाणें हिंदूंचा धर्म आणि त्यांची राजसत्ता यांचा परस्परामुळें उभयतांचाही उत्कर्ष होत गेला. मराठ्यांचा इतिहास वाचणारांनीं वरील गोष्ट चांगली लक्षांत ठेवली पाहिजे. महंमदी लोकाचा इतिहास जसा वरील गोष्टीशिवाय चिलकूल समजणार नाहीं, त्याप्रमाणेंच इकडील लोकांचा अंमल येवढ्या थोड्या काळांत चोहोंकडे कसा पसरला व यवनांचीं मोठमोठीं राज्यें लयास कशीं गेलीं हेंही वरील धोरण ठेवल्याखेरीज चांगलें लक्षांत येणार नाहीं.

---

*रामदासास तर शिवाजीनें आपले गुरु करून त्यांस सगळें राज्य वाहिलें होतें, व हें सुचण्यास आपल्या पदरीं 'भगवा झेंडा' बाळगला होता, ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. पण तुकारामाचा आणि त्याचा घडलेला प्रसंग सर्वांस माहीत नसेल. तो हा कीं, तुकारामाची योग्यता ऐकून शिवाजीनें त्यास आपल्या भेटीस आणण्याकरितां कारकून, घोडे, अबदागिरी वगैरे मोठा लवाजमा पाठवून दिला. पण तुकारामानें तो तसाच माघारी लावून देऊन सांगितलें कीं, 'आपण रामदासाकडे जावें, मी शूद्र असल्यामुळें उपदेश देण्याचा मला अधिकार नाहीं.' पुढें शिवाजी स्वतः होऊन भेटण्यास आला, आणि पुष्कळ जवाहीर नजराणा म्हणून त्यानें तुकारामाच्या पुढें ठेवलें. पण तितक्या रत्नांच्या प्रकाशानेंही त्या जन्मविरक्त योग्याचें चित्त विरघळलें नाहीं. त्यानें त्यांचा उलटा अत्यंत तिरस्कार दाखविला. असो; याच काळीं वामन पंडितांचीही कवित्वाविषयीं व साधुत्वाविषयीं ख्याति झाली होती; पण शिवाजीचा आणि त्यांचा प्रसंग घडलेला कांहीं ऐकण्यांत नाहीं.

७ असो; आतां हा कीर्तनाचा प्रकार कसा सुरू झाला, व तो अधिकाधिक पूर्णत्वास कसा पावत गेला; त्यांत वस्ताद कोण कोण होऊन गेले, व त्यापासून देशास उपयोग काय झाला, याविषयीं अनुक्रमानें लिहूं. पहिल्यानें कीर्तनाची प्रवृत्ति. 'कीर्तन' शब्दाचा धात्वर्थ 'यशाची वर्णना करणें' हा होय. यावरून ध्यानांत येईलच कीं, रामकृष्णादि अवतारी पुरुषांच्या पुराणांतून ज्या कथा आहेत त्या निवेदन करून तद्द्वारा ईश्वराचे गुणानुवाद गाणें, याचें नांव कथा किंवा कीर्तन. पण या अर्थी वरील शब्द योजलेला संस्कृतांत कोठेंही सांपडत नाहीं; त्याप्रमाणेंच 'कथा' या शब्दाचाही मराठींतल्याप्रमाणें मूळ संस्कृतांत अर्थ नाहीं.* या शब्दांचा अर्थ अनुक्रमें करून 'यशोवर्णन' आणि 'सांगणें' किंवा 'गोष्ट' इतकाच मूळचा आहे. असो; तेव्हां यावरून प्रस्तुत प्रकार अगदीं अलीकडे सुरू झालेला आहे हें स्पष्ट दिसतें. पण एरवीं पाहिलें असतांही ही प्रवृत्ति नवीन पडली असावी हें सहज समजेल. कथेचें अगदीं मूळचें रूप, म्हणजे पौराणिक कथांचें देवळांत वगैरे जमलेल्या श्रोतेमंडळीस नुसतें निरूपण करणें, हें ज्या वेळीं चालू असेल तोही काळ अर्वाचीनच असला पाहिजे. कारण ज्या वेळेस मूळची संस्कृत भाषा सर्वांस समजत असेल, तेव्हां 'रामायणादि ग्रंथ सर्वांस सुबोध असल्यामुळें कथेकऱ्यांची, पुराणिकांची वगैरे गरजच नव्हती हें उघड आहे. तेव्हां संस्कृत भाषा मोडकळीस येऊन तिचे प्राकृत रूपानें जेव्हां अनेक भेद झाले तेव्हांपासून कथापुराणादिकांची रीत पडली असावी. असो; आतां या व्या-

* वरील शब्द नव्या अर्थानें योजलेले पुढील दोन श्लोकांत आढळतातः—

(१) येषां श्रीमद्यशोदासुतपदकमले नास्ति भक्तिर्नराणां
येषामाभीरकन्याप्रियगुणकथनेनानुरक्ता रसज्ञा।
येषां श्रीकृष्णलीलाललितगुणकथासादरौ नैव कर्णौ
धिक् तान् धिक् तान् धिगेतान् कथयति नितरां कीर्तनस्थो मृदंगः॥

(२) निद्राप्रियो यः खलु कुंभकर्णो
हतः समीके स रघूत्तमेन।
वैधव्यमापद्यत तस्य कांता
श्रोतुं समायाति कथां पुराणम्॥

पण हे दोन्ही अगदीं अर्वाचीन आहेत. पहिला श्रीधरस्वामिकृत 'व्रजविहारां'तील होय. हा कवि कोण हें कांहीं माहीत नाहीं; पण अगदीं अलीकडचा असेल यांत संदेह नाहीं. दुसऱ्याचा कर्ता माहीत नाहीं; पण त्याच्या रचनेवरून त्यांचें नवीनत्व व्यक्त होत आहे.

स्थानविशेषाचें मूळचें रूप कसें असेल व तें हळू हळू बदलत जाऊन सध्यांच्या स्थितीपर्यंत कसें पोंचलें असेल याविषयीं लिहूं.

८. प्रस्तुत धर्मव्याख्यानाचें मूळचें रूप वर सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, ज्या वेळीं संस्कृत भाषा बुडून प्राकृत व तिच्या देशभेदेंकरून झालेल्या शाखा यांचाच पूर्ण प्रचार झाला तेव्हां पुराणांतील कथांचें लोकसमाजापुढें निरूपण करणें इतकाच अगदीं आरंभींचा प्रकार असावा. ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम यांच्या वेळीं वरील साध्या रूपानेंच कीर्तनाची प्रवृत्ति असे. त्या वेळेस मराठी भाषा तादृश परिपक्वतेस आली नव्हती, चोहोंकडे यवनी अंमल चालू असून एतद्देशीय धर्माचा लोप होत चालला होता, आणि पुढें महाराष्ट्रांतील लोकांस प्रभुत्व प्राप्त झाल्यामुळें जसे अनेक कवि उदयास आले, धर्माचें उज्जीवन झालें, गायनादि कलांचा प्रसार झाला, तसें पूर्वीं कांहीं नसल्यामुळें प्रकृत धर्मव्याख्यानास पुढें जसा रंग आला तसा त्या वेळेस बिलकूल नव्हता. तुकारामाविषयीं तर असें सांगतात कीं, त्याची गायनसामग्री म्हटली म्हणजे एक काय तो टाळ; त्याखेरीज तो दुसरें कांहीं जवळ बाळगीत नसे. तसेंच कथेंत तो प्रायः आपलेच आधीं केलेले किंवा प्रसंगवशात् तेथल्या तेथेंच केलेले अभंग ह्मणे, आणि त्यांवर व्याख्यान करी. त्याला कीर्तनांचा पहिल्यापासून नाद असल्यामुळें व त्याच्या आधींचे महाराष्ट्रकवि जे मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, नामदेव; आणि कबीर, सुरदास, तुळसीदास, वगैरे हिंदुस्थानी कवि यांची कविता त्यानें पुष्कळ वाचली व ऐकली असल्यामुळें तो जातीचा शूद्र होता तरी त्यास पुष्कळ ज्ञान प्राप्त होऊन वक्तृत्वकला त्यास साध्य झाली होती. शिवाय गीता, भागवत, योगवासिष्ठ इत्यादि अध्यात्मविषयक ग्रंथ त्यांनें अनधिकारास्तव स्वतः जरी कदाचित् वाचले नसतील, तरी हरदासांच्या वगैरे तोंडून त्यांचें त्यास श्रवण झालें असेलच. हें त्याच्या ग्रंथांवरून दिसतें. *असो; तर याप्रमाणें मराठी राज्याचा चोहोंकडे डंका

* तुकारामाचे भगवद्गीतेवर भाषांतररूप अभंग प्रसिद्ध आहेत. ते 'गीतार्थबोधिनी' नांवाच्या कांहीं वर्षांपूर्वीं प्रसिद्ध केलेल्या एका ग्रंथांत आहेत. सदरील पुस्तकांत वामनाच्या समश्लोकी, मोरोपंताची आर्या, कबिराचे दोहरे, ज्ञानेश्वराच्या ओंव्या, आणि तुकारामाचे अभंग हे प्रत्येक श्लोकाच्या खालीं दाखल केले आहेत. शिवाय प्रस्तुत कवीच्या ग्रंथांतून मूळांत सांगितलेल्या भागवतादि ग्रंथांतील वचनें पुष्कळ भाषांतररूपानें आढळतात. असें:—

(पुढें चालू.)

वाजून सध्यां चालू असणारा कथेचा प्रकार सुरू होण्यापूर्वी तो वरील स्थितीस येऊन पोंचला होता. ह्मणजे पुराणांतील एकाद्या कथेचें आख्यान त्यावर एकाद्या कवीच्या ओंव्या किंवा अभंग असतील तर ते, वेदांताचा विषय निघाला असतां ज्ञानेश्वरी, विवेकसिंधु वगैरे ग्रंथांतील वचनें, इतक्याच कायत्या तऱ्हा त्या वेळेस असत. पण पुढें लवकरच वामनपंडितानें संस्कृतांतील मोठमोठालीं गणवृत्तें—ज्यांस एकंदर लोक श्लोक ह्मणतात—तीं प्रचारांत आणून त्यांत निरनिराळ्या पौराणिक विषयांवर सुरस काव्यरचना केली. अमृतरायानें कटाव, चूर्णिका वगैरे नवेच छंद निर्माण करून त्यांत कविता केली. शेवटीं सवाई, साकी, दिंडी, पद, हेही संस्कृतांत नसणारे नवेच प्रकार मराठींत सुरू झाले. मोरोपंतानें आर्यावृत्तांत मोठी प्रौढ, सरस, व शब्दार्थचमत्कारयुक्त कविता करून, व रघुनाथकवीनें संस्कृतांतील महाकाव्यांचा थाट मराठींत उतरून देऊन जनमनोरंजनाचें व कीर्तनास रंग आणण्याचें मोठें साहित्य करून ठेवलें. आणि सरतेशेवटीं रामजोशी यांनीं सर्वजनांस अत्यंत प्रिय जो लावणी छंद त्यास तमासगिरांच्या डफावरून काढून हरदासांच्या मृदंगावर आणून बीभत्स शृंगारास जो उद्दीपक व्हावयाचा त्यासच आपल्या वाक्प्रभावानें श्रोतृजनांच्या हृदयांत वैराग्यवृत्ति बळकट बाणविण्यास साधनीभूत केला. असो; तर याप्रमाणें नामदेव, तुकाराम यांच्या वेळेस ओंव्या आणि अभंग या दोन अगदीं साध्या छंदांतच जी मराठी कविता होती ती पुढें हळू हळू संस्कृतांतील जुन्या वृत्तांनीं व मराठी कवींनीं जीं कित्येक नवींच काढलीं त्यांनीं अत्यंत सुशोभित झाली. त्यांच्या योगानें कीर्तनास पहिल्यापेक्षां अतिशयित रमणीयत्व व वैचित्र्य आलें हें उघडच आहे. दुसरें असें कीं एतद्देशीय जुन्या विद्येचें पुनरुज्जीवन होऊन तीस बहुधा सगळ्या देशभर पुष्कळ उत्तेजन मिळत गेल्यामुळें संस्कृताचा अभ्यास पुष्कळ वाढला. साधारण गृहस्थांसही थोडी बहुत काव्यव्युत्पत्ति संपादन करणें अवश्य होऊन तसा प्रघातच पडून गेला. असें झालें असतां हरदासांस अर्थातच संस्कृताचें अंग चांगलें बळकट ठेवणें जरूर पडलें. वास्तव प्राकृत कवितेचा भरणा जवळ बाळगून शिवाय पुराणें काव्यें, चंपू, सुभाषित, वगैरेंचें साहित्यही त्यांस आवश्यक झालें.'

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

(नाहं वसामि वैकुंठे योगिनां हृदये रवौ ।)
मद्भक्ता यत्र गायंति तत्र तिष्ठामि नारद ॥

तुकारामाचा अभंग—

नाचे भक्त प्रातीं जेथें । नारदा मी उभा तेथें ॥

यांच्याही योगानें वरील दोन गुण जे वैचित्र्य व रमणीयत्व ते कीर्तनाच्या ठायीं वरच्याहूनही अधिक वाढले. असो; तर या दोन गोष्टींनीं पहिल्या साध्या कीर्तनांत आणि गेल्या शंभर वर्षांत जी नवी पद्धति पडली तींत इतका फेर पडला. पण वरील दोहोंशिवाय तिसऱ्याही एका गोष्टीचा येथें उल्लेख केला पाहिजे. ही गोष्ट कथांत तात्कालिक लौकिक वृत्तांतांस उद्देशून बोलणें व नकला करणें हें होय. हें अंग वरील दोहोंप्रमाणेंच अर्वाचीन कीर्तनास नवेंच जडलें; व यामुळें पूर्वोक्त दोन गुणांत आणखीही अधिक भर पडली. वेदांताचा वगैरे गहन विषय सारखाच चालल्यानें श्रोत्यांस जो कंटाळा यावयाचा तो वरील गोष्टींनीं नाहींसा करण्यास वरील साहित्य चांगलें यांत संशय नाहीं; व मधून मधून असा गमतीचा विषय निघाल्यानें एकंदर व्याख्यानास वैचित्र्यही येतें. गेल्या शंभर दीडशें वर्षांत या देशांत चोहोंकडे जी धामधूम चालली होती, व त्यांत महाराष्ट्राच्या लोकांचा चोहोंकडे जयजयकार होत होता, यामुळें येथील शेंकडों विख्यात वीरांच्या व प्रसिद्ध राजकारणी पुरुषांच्या चमत्कारिक आख्यायिका सर्वांच्या तोंडीं होत्या. त्या अद्यापही वृद्ध लोकांच्या तोंडून कांहीं कांहीं कानीं पडतात. तर प्रस्तुत व्याख्यानास आलीकडे जें जनमनोरंजकत्व विशेषें करून आलें त्यास तिसरें कारण वरील आख्यायिका व लोकव्यवहारांतील विनोदात्मक गोष्टी ह्या होत. असो; तर याप्रमाणें प्रस्तुत व्याख्यानप्रकार जो केवळ धर्मशील व विरक्त अशा पुरुषांसच रुचण्यासारखा मूळचा होता, तो होतां होतां लहान थोर, विरक्त रक्त, सुज्ञ अज्ञ, अशा सर्व लोकांस मनोरंजनावह झाला.

९. आतां प्रकृत गुणाच्या संबंधानें महाराष्ट्र देशांत कोण कोण मोठ्या लौकिकास चढले तें लिहूं. हा लेख अर्थातच अगदीं संक्षिप्त व अपुरता होईल. कारण एक तर आपल्यांत गत वृत्तांत लिहून ठेवण्याची चाल जशी असावी तशी नाहीं. * आणि दुसरें असें कीं,

---

* पेशवाईंत व मुसलमानी राज्यांतून दररोजचा वृत्तांत लिहून ठेवणार अकबरनवीस म्हणून सरकारी कामगार असत हें पुष्कळांस माहीत असेल; व तशीच मोठमोठ्या गोष्टींचीं टिपणें करून ठेवण्याची चालही मागें पुष्कळांच्या घरोघर होती, हेंही खरें आहे. तरी वरील लेखांकडे आपल्या लोकांचें तादृश लक्ष होतें असें दिसत नाहीं. सध्यां तर अशी स्थिति आली आहे कीं, वाण्याच्या दुकानांतून जिनसांच्या ज्या पुडक्या आणाव्या त्या सोडून पाहतां कधीं कधीं जुने महत्वाचे लेख किंवा शास्त्रीय वगैरे ग्रंथांचीं पृष्ठें हीं केव्हां केव्हां आढळतात! आपल्या देशास आलेल्या भिकारपणाचें व मतिमंदत्वाचें दुसरें कोणतें प्रमाण पाहिजे?

या प्रांताचा इतिहास ज्या ग्रंथकारानें लिहिला त्यानें मागें आठव्या अंकांत सांगितल्याप्रमाणें अशी अवांतर प्रकारची माहिती ग्रंथविस्तारभयास्तव ह्मणा, अगर न मिळाल्यामुळें ह्मणा, म्हणण्यासारखी कोंणतीच दिली नाहीं. जेवढा संबंध आला तेवढ्यापुरती मात्र कोठें कोठें कांहीं थोडीशी दिली आहे. असो; तर आतां पुढें जें आम्ही लिहितों तें कांहीं ऐकिवावरून व कांहीं कोठें कोठें जें लिहिलेलें आहे त्यावरूनच होय असें वाचकांनीं समजावें.

कीर्तनकारांत पहिला अत्यंत विख्यात ह्मटला म्हणजे तुकाराम होय. या कवीच्या कथांविषयीं वर लिहिण्यांत आलेंच आहे, कीं, शिवाजी राजाची त्यांवर मोठी भक्ति असे. असा वक्ता आणि असा श्रोता असल्यावर कीर्तनाचा रंग काय पुसायाचा आहे ! जे प्रस्तुत कवीचे अभंग सध्यां दोन शतकें उलटून गेलीं असतांही त्याच्या देशबांधवांत लहान थोरांच्या सर्वांच्या तोंडीं आहेत, ज्यांची योग्यता परधर्मी लोकांसही वाखाणणें भाग पडतें, * ते आदि उगमापासून कानीं पडले असतां स्वधर्माभिमानी व रामदासाचा शिष्य जो वरील राज्यकर्ता तो किती तल्लीन होऊन जात असेल व त्याच्या शौर्याचें किती उद्दीपन होत असेल हें सहजच ध्यानांत येणारें आहे ! एके प्रसंगीं तर बोवांचा संसाराच्या मिथ्यत्वाविषयींचा उपदेश शिवाजीच्या हृदयांत इतका ठसला कीं, त्यानें राज्य सोडून देऊन तो अगदीं विरक्त झाला ; तेव्हां त्याची आई जिजाबाई तुकारामाकडे जाऊन तिनें विन-

† माजी डायरेक्टर सर आलेक्झांडर ग्रांट साहेब यांनीं मुंबईच्या 'एज्युकेशनल रेकर्ड' पत्रांत तुकारामावर एक निबंध लिहिलेला आहे तो आमच्या वाचकांपैकीं कित्येकांस माहीत असेलच. सदरील निबंधाचा प्रभाव केवढा झाला याविषयीं मागें एके ठिकाणीं आम्हीं लिहिलेंच आहे. वरील विद्वान् व रसिक साहेबानें प्रस्तुत कवीचे अभंग छापण्यास २४००० रुपये दिले, व ते अभंग दोन भाग मिळून छापून प्रसिद्ध झाले आहेत, हेंही पुष्कळांस महशूर असेलच. वरील निबंधांत तुकारामाच्या व एकंदर हिंदुधर्माच्या संबंधानें लिहिलेल्या कांहीं वाक्यांचा आणि गतवर्षीं या महिन्याच्या अंकांत दाखल केलेल्या मेकॉलेच्या व मिशनरीच्या महावचनांचा मेळ घातला असतां मोठीच मौज दिसणार आहे ! देहूच्या वारकऱ्यांस उपदेश करणाऱ्या ख्रिस्तभक्तांनीं व मेकॉले सारख्या लेखणबहादरांनीं पुढील वाक्याकडे नजर पुरविली असतां त्यांचें चापल्य बरेंच कमी होईल.

"It must be hard to convince a people who have Tukaram in their mouths of the *intrinsic moral superiority* of the Christian doctrine."

दिल्यावरून त्यानें शिवाजीस क्षत्रियांच्या धर्मावर व्याख्यान देऊन पुनः ताळ्यावर आणला; अशी गोष्ट 'संतविजय' ग्रंथांत महिपतीनें लिहिली आहे. असो; तुकारामाच्या पुढें दुसरें नांव अमृतरायाचें. हाही तुकारामासारखाच स्वतः कवि असून वैराग्यशील व तात्कालिक काव्यरचना करणारा होता. मराठी वृत्तांत 'कटाव' ह्मणून जो छंदोभेद आहे त्यांत यानेंच पहिल्यानें कविता केली. सदरील वृत्त वर्णनाच्या प्रसंगास किती उत्कृष्ट आहे, व त्यांत प्रस्तुत कवीनें किती बहार करून दिली आहे, हें सर्वांस माहीत असेलच. हा अवरंगाबादचा राहणारा असून मूळचा मोठा संपन्न असतां यानें पुढें विरक्तता धारण केली. याचा मरणकाल 'नवनीतां' त इ० स० १७५३ असा दिला आहे. त्यावरून पेशवाईची अगदीं भरभराट असतां वरील कवि हयातींत होता असें दिसतें. नाना साहेब पेशव्याच्या कारकीर्दीत अमृतराय पुण्यास आला होता, व सरकारवाड्यांत त्याची एक कथा झाली, असें ह्मणतात. * या कवीचें कीर्तन किती रसाळ होत असेल हें त्याचीं कवनें जीं अद्याप आहेत त्यांवरून व निबंधारंभींच्या पद्यांत मोरोपंतानें त्यास बृहस्पतीचा अवतार असें म्हटलें आहे यावरून स्पष्ट दिसतें. वरील आर्येंत प्रस्तुत कीर्तनकाराच्या वाणीच्या रसाचें जें वर्णन केलें आहे तें कवीनें स्वतः-च्या अनुभवावरून लिहिल्यासारखें दिसत आहे. असो; अमृतरायानें हिंदुस्थानी भाषेंतही पुष्कळ कविता केली आहे असें म्हणतात. तिच्या योगानें व गायनाच्या साहित्यानें याच्या वाणीचा रस व कीर्तनाचा रंग हीं विशेषच खुलून असतील. अमृतरायाच्या पुढली असामी सोलापूरकर रामजोशीबोवा. यांच्या विषयींच्या लोक ज्या गोष्टी सांगतात त्यांवरून ही स्वारी मोठी विलक्षण असावी असें दिसतें. हे पहिल्यानें मोठे फक्कड, रंगेल व फंदी होते; आणि ही वृत्ति यांच्या शृंगारपर लावण्यांवरून स्पष्ट दिसते. पण पुढें मोरोपंताच्या आर्यांनीं यांची मनोवृत्ति तन्मय करून टाकून परमार्थाकडे ओढली. ती इतकी कीं, जो वाग्विलासाचा भर प्रस्तुत कवीनें असभ्य काव्यरचना करून रंगेल लोकांस अधिकच व्यसननिमग्न करण्याच्या अनुचित कार्याकडे योजिला होता, तोच पुढें जनांचें मन विषयपराङ्मुख करून आपल्या खऱ्या हिताकडे वळविण्यास त्यानें योजला. ज्यानें विषयासक्त होऊन स्त्रियांच्या लावण्याचें व विलासांचें मनोवेधक वर्णन करावें, त्याचेच ठायीं परमार्थाची वृत्ति इतकी दृढ व्हावी कीं, त्यानें विषयसुखाची अनर्थावहता व असारत्व हीं वाचकांच्या किंवा श्रोत्यांच्या हृदयांवर ठाम उठवून द्यावीं हें सत्पुरुषांनीं लि

* 'नवनीता' स जोडलेलें 'कवींचें वर्णन.

रांधात्मक दिसतें. आणि सामान्य प्राकृत जनांचे ठायीं वरील दोन्ही गोष्टींचा मेळ कधींही दृष्टीस पडत नाहीं हेंही खरें. जे एकदां विषयलंपट होऊन बसले, व ज्यांची चित्तवृत्ति केवळ तदाकार बनून राहिली, त्यांस वैराग्याच्या स्थितीची कधीं कल्पनाही होत नसते. पण विशाल मनाचे जे असतात त्यांचा प्रकार निराळा. तो वर सांगितलेल्या कवीच्या सारखा असतो. अशीं उदाहरणें आणखीही कांहीं कवींचीं देतां येतील. भर्तृहरीचीं तीन शतकें आमच्या वाचकांपैकीं बहुधा सर्वांस ऐकून तरी माहीत असतीलच. त्यांतील चमत्कारही असाच आहे. जो भर्तृहरि 'शृंगारशतकां'त स्त्रियांची एवढी वाखाणणी करतो, तोच पुढें 'वैराग्यशतकां'त त्यांस केवळ तुच्छ मानतो व त्यांचा तिरस्कार करतो. जगन्नाथपंडिताच्या 'भामिनीविलासा'चीही अशीच गोष्ट आहे, पहिला भाग शृंगारात्मक असतां शेवटल्यांत त्याच्या विरुद्ध विषय आहे. फार तर काय, पण ज्या विलासी पुरुषानें यवनीच्या पायाशीं आपलें सर्वस्व वाहिलें, त्यानेंच आपल्या नातवास 'अश्वधाटी' नामक प्रसिद्ध काव्यांत विरक्तीचा उपदेश करून भक्तिमार्ग सांगितला आहे. पण नवल काय कीं, शृंगार जसा साधला तसाच शांतरसही वरील काव्यांत उत्कृष्ट उतरला आहे. तेव्हां या सर्व उदाहरणांवरून काय दिसतें कीं, कवीच्या मनांत मानवी प्रकृतीच्या सर्व वृत्तींचा समावेश होऊन सान्याच अतिशयित प्रबळ असतात; आणि जिचा ज्या वेळेस पगडा असेल ती त्या समयीं त्यांच्या कृतींत पुरेपणीं उठते.* यास दृष्टांत, कीं ज्याप्रमाणें स्वच्छ तेजस्वी हिऱ्यासमोर जो जो रंग असेल तो तो त्यांत अगदीं पूर्णपणें प्रतिबिंबित होतो!

असो; तर वर सांगितल्याप्रमाणें रामजोशाच्या लावण्यांत शृंगारवर्णन जसें उत्तम आहे, त्याप्रमाणेंच वैराग्यही हृदयावर टळटळीत ठसण्यासारखें आहे. या कवीनें कीर्तनांत स्वकृत लावण्यांचा प्रवेश करून दिला हें मागें सांगितलेंच आहे. या गोष्टीवरून † व वरील लावण्यांत

---

* असाच प्रकार मिल्टन् कवीचीं दोन लहान लहान काव्यें 'एल् आलेग्रो' आणि 'इल् पेन् सरेसो' नांवाचीं आहेत त्यांमध्यें आहे. एक वाचलें असतां रंगेलपणा आणि दुसरें वाचलें असतां उदासपणा अशा दोन वृत्ति अनुक्रमें करून मनांत उभ्या राहतात!

† कीर्तनांत लावण्या म्हणण्याबद्दल अद्यापही लोकांचा ग्रह अगदीं कमी झाला नाहीं. मागें सुमारें दहा वर्षांपूर्वी पन्हळकर म्हणून एक नामांकित हरदास येथें आले होते. त्यांचें कीर्तन वरील कारणास्तव पुष्कळ असमंजस व अरसिक लो-

(पुढें चालू.)

त्यानें याज्ञिकांवर, धर्माचें दंभ माजविणारांवर, वगैरे जो खूप भडिमार करून दिला आहे त्यावरून कवीच्या अंगचा धीटपणा, उद्धामपणा, व आवेश हे सर्व गुण व्यक्त होतात. प्रस्तुत स्वरचित कवनें तो जेव्हां कथेंत ह्मणत असेल तेव्हां सामाजिकांच्या मनावर त्यांचा प्रभाव कांहीं विलक्षण होत असेल यांत संदेह नाहीं! शिवाय तो चतुर वक्ता असल्यामुळें त्याची त्या वेळच्या कीर्तनकारांत मोठीच कीर्ति असेल असें अनुमान होतें. या कीर्तनाच्या संबंधें प्रस्तुत कवीविषयीं अशी एक गोष्ट सांगतात कीं, एका सावकाराचें त्याजकडे पांच सहा हजारांचें येणें असतां तें त्यानें एका कीर्तनाची कबुलायत करून घेऊन सोडून दिलें. याप्रमाणेंच त्याजवर ब्राह्मणांनीं बहिष्कार घातला असतां शंकराचार्यांनीं खुद्द आपण होऊन त्यास पंक्तिपावन करून घेतलें, वगैरे पुष्कळ चमत्कारिक आख्यायिका याविषयीं लोकांच्या सांगण्यांत आहेत.

रामजोशाच्या पुढें लोकप्रसिद्ध हरदास विशेषेंकरून नांव घेण्यासारखे असे एक दोनच आहेत. एक संगमनेरास राहणारा अनंतफंदी, आणि दुसरे, बाजीरावाचे पुढें जे दिवाण झाले ते माणकेश्वर. यांपैकीं दुसऱ्याविषयींच्या लोकप्रसिद्ध दोन आख्यायिका मागें एका अंकांत सांगितल्याच आहेत. ग्रांट् डफ् साहेबांनीं आपल्या इतिहासांत वरील ऐतिहासिक पुरुषाविषयीं लिहितांना त्याचें थोडेंसें वृत्त टिपेंत लिहिलें आहे. तीवरून असें समजतें कीं, माणकेश्वर हे मोठे गवय्ये असून शिवाय यांनीं पुष्कळ कवनेंही केलीं आहेत. त्यांची वरील इतिहासकारानें बरीच प्रशंसा करून तीं जमविण्याविषयीं आपल्या स्वदेशीयांस शिफारस केली आहे. या शिफारशीप्रमाणें आजपर्यंत कांहीं झाल्याचें कोठें समजण्यांत नाहीं; आणि मूळ इतिहासाचीच कोण दुर्दशा झाली हें मनांत आणलें असतां त्यांतील टिपेकडे कोणी विशेष लक्ष न दिलें याचें मोठेंसें आश्चर्यही वाटावयास नको! असो; वरील शिफारस आह्मी आमच्या वाचकांसही वरील दोघां कीर्तनकारांच्या संबंधानें करतों. ती बऱ्याचसारखी फुकट न जावो ह्मणजे झालें. †

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)
कांस अप्रशस्त वाटे. वरील गोसाव्यांजवळ इतर मराठी कवींच्यासारखा रामजोशाच्या लावण्यांचा पुष्कळ भरणा होता. आणि त्या म्हणण्याची त्याची रीत फारच बहारदार असे. मराठी कवितेची माहिती करून घेऊन तिचा आस्वाद ज्यांस घेणें असेल त्यांनीं वरच्यासारखे प्रसंग कधीं दवडूं नयेत.

† दोघांचीही कवनें प्रयत्न केला असतां मिळण्यासारखीं आहेत. तीं छापून प्रसिद्ध केलीं असतां तीं संग्रहास ठेवूं इच्छिणारे पुष्कळ लोक सांपडतील असें

(पुढें चालू.)

१०. येथवर कीर्तनाच्या स्वरूपाचें वगैरे कथन करून त्या गुणांत प्रख्यातीस आलेल्या मनुष्यांचें कांहीं वर्णन केलें. आतां सरते शेवटीं या व्याख्यानविशेषापासून एकंदर राष्ट्राच्या व भाषेच्या संबंधानें कोण तीं कार्यें उद्भवलीं याविषयीं विचार करूं. मराठ्यांच्या शौर्याचें उद्दीपन करण्यास व हिंदुधर्माचें उज्जीवन करून त्याचा प्रसार करण्यास प्रस्तुत कथांचा किती उपयोग झाला हें एक वर सांगण्यांत आलेंच आहे. शिवाय ज्या काळीं सध्यांप्रमाणें चोहोंकडे शाळाशिक्षणाचा क्रम चालू नव्हता, व ग्रंथवाचनाच्या आतांप्रमाणें सोयी नसल्यामुळें व्यवहारचातुर्य, रसिकता, बहुश्रुतपणा वगैरे संपादन करण्यास कोणताच मार्ग नव्हता, अशा वेळेस कीर्तनाचा उपयोग वरील संबंधानें मोठाच समजला पाहिजे. हें एक झालें. आतां मराठी भाषेस कथेच्या प्रवृत्तीपासून कोण कोणते फायदे झाले ते पहा. एक तर महाराष्ट्र भाषेंतील कविता कीर्तनामुळें वांचली गेली; ही प्रवृत्ति नसती तर ती सफाई बुडण्याचाच रंग होता. कारण हल्लींप्रमाणें त्या वेळेस छापण्याची सोय नसल्यामुळें पैसा खर्चकरून किंवा कोणा मोठ्या मनुष्याचा आश्रय मिळवूनही ग्रंथाचा अगोदर नुसता प्रसार होण्याची सुद्धां सोय नसे. जें काव्य किंवा जो ग्रंथ खरोखरीच योग्यतेचा असून लोकप्रिय होईल तोच उतरून घेऊन पदरीं बाळगण्याची लोक आस्था धरीत. अशी त्या वेळची स्थिति होती. तेव्हां अशा रीतीनें मराठी कवींचीं काव्यें किती वेळ तगलीं असतीं? पण कीर्तनकारांस त्यांचें अगत्यच पडल्यामुळें, व जितका मोठा भरणा असेल तितका त्यांस उपयोगी असल्यामुळें, त्यांस वरील कवितेचा संग्रह करावाच लागला. मग त्यांच्या तोंडून प्रस्तुत कवींचीं उत्कृष्ट उत्कृष्ट पद्यें सर्वांच्या कानीं पडल्यामुळें लोकांत त्यांचा प्रसार होऊन श्रीमान् व रसिक गृहस्थांस लेखकांकडून सगळे ग्रंथचेग्रंथ उतरवून जवळ संग्रहास ठेवण्याची इच्छा झाली. असो; तर याप्रमाणें कवींच्या वित्ताचे संरक्षक हरदास हे झाले, पण इतकेंच नव्हे. या लोकांनीं जुन्या कवींच्या यशोरूप देहाचें जसें रक्षण केलें तसेंच पण पुढच्यांचें पोषण

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

वाटतें. मोलस्वर्थच्या कोशांत 'मुरकुंडी' या शब्दाची व्याख्या करतांना "अनंतफंदीच्या कथेवर हजारों माणसांच्या मुरकुंड्या पडतात" असें उदाहरण दिलें आहे. यावरून त्या काळीं [सुमारें १८३०] फंदीच्या कथेची केवढी कीर्ति असेल हें दिसून येतें! हा कविही रामजोशासारखाच मोठा फार्टिंग होता असें म्हणतात. यानें बाजीरावाच्या शेवटच्या गर्दीचें मोठें मौजेचें वर्णन केलें आहे; आणि बाजीरावाविषयीं भर सभेंत वगैरे बोलावयास तो अगदीं बचकत नसे असें सांगतात.

करणारेही हेच झाले. गेल्या शंभर दोनशें वर्षांत जे वामन, अमृतराय, मोरोपंत, रघुनाथपंडित इत्यादि कवि होऊन गेले त्यांच्या कृतींचा चोहोंकडे आदर होण्यास व प्रसार होण्यास वरील पुरस्कर्त्यांशिवाय दुसरें कोणतेंही साधन नव्हतें. यांच्या व्याख्यानाच्या द्वारानेंच ते लोकांच्या हृदयांत शिरून तेथें अढळपद पावते झाले. मोरोपंताच्या आर्यांस लोकप्रीतिपात्र करण्यास * रामजोशीच कारणभूत झाला ही गोष्ट तर सर्वांस माहीत आहेच. असेच इतर सर्व कवींचेही कोणी कोणी विशेष चाहते होऊन त्यांच्या परिश्रमानें त्या कवींच्या कीर्तीचा प्रसार झाला असेल, यांत संशय नाहीं. असो; तर महाराष्ट्रांत जी आजपर्यंत कविता झाली तिचें रक्षण व प्रसार केल्यामुळें कीर्तनकर्त्यांचा मराठी भाषेवर मोठाच उपकार झाला. दुसरें असें कीं, हरदासास मागें सांगितल्याप्रमाणें संस्कृताचें अध्ययन करणें भाग पडल्यामुळें व कथेंत मोठे प्रौढ शब्द योजावे लागल्यामुळें एतद्देशीय भाषेंत संस्कृत शब्दांची पुष्कळ भर पडून तीस प्रगल्भता व वैचित्र्य हीं प्राप्त झालीं. तसेंच हिंदुस्थानी, फारशी वगैरे शब्दही मराठी† व हिंदुस्थानी कवींनीं केलेली त्या भाषेंतली कविता कथेंत निघाल्यामुळें देशभाषेंत सामील झाले. तर याप्रमाणें प्रस्तुत व्याख्यानाचे योगानें माहाराष्ट्र भाषेच्या अभिवृद्धीस साह्य झालें. हा त्यापासून झालेला दुसरा नफा. या खेरीज ऐतिहासिक वृत्तांत प्रकृत प्रसंगीं निघाल्यानें व नकला, विनोद यांचाही कथेंत समावेश असल्यानें इतिहासाची माहिती एकंदर लोकांस सहज रीतीनें झाल्यासारखी होऊन विनोदात्मक भाषेचीही सरणी आमच्या भाषेंत क्रमाक्रमानें पडत गेली, अशा आणखीही कांहीं गोष्टी सांगतां येतील. तर याप्रमाणें एकंदरींत या संप्रदायापासून एकंदर राष्ट्रास व देशभाषेस पुष्कळ उपयोग घडला यांत संदेह नाहीं.

---

* या कवीच्या वृत्तीचा पालट मोरोपंताच्या कवितेनें केला, याविषयीं मागें लिहिलेंच आहे. कवीचा आणि रसिकाचा परस्पर संबंध सासऱ्याच्या आणि जांवयाच्या सारखाच बहुतांशीं आहे. याच अर्थास अनुलक्षून वरील दोघांविषयीं कोणीं आर्या केली आहे:—

जैशी जनकें दिधली सच्चिद्घन राम जो सिता त्याला।
तैशी दिधली मयूरें स्वार्या ती रामजोसितात्याला ॥

† अमृतरायानें हिंदुस्थानी भाषेंत कविता केली आहे हें मागें सांगितलेंच आहे. तसेंच तुकारामानेंही कांहीं केली आहे. ती मुंबईस [illegible] सीत घातली आहे.

अल्पाक्षररमणीयं यः कथयति निश्चितं स खलु वाग्मी ।
बहुवचनमल्पसारं यः कथयति विप्रलापी सः ॥ *

अंक २१–(१) प्रकृत विषयाचा तिसरा विभाग. (२) विषयोपक्षेप. (३) वक्तृत्वाची विद्यमान स्थिति. (४) बाल्यावस्था. (५) मागल्या स्थितींत व सध्यांच्यांत अंतर. (६) वक्तृत्वोत्तेजक सभा. (७) त्यांपासून अपेक्षित कार्य. (८) वक्तृत्वादि गुणांचें उत्तेज्यत्व.

१. गेल्या तीन अंकांत प्रस्तुत विषयाचे दोन विभाग आटपले. आतां यांत आमच्या देशांत आलीकडे जो वक्तृत्वाचा नवा प्रकार दृष्टीस पडूं लागला आहे त्याविषयीं लिहूं.

२. हा प्रकार अर्थातच पाश्चात्यजनांच्या संपर्काचें फल होय या लोकांचें प्रभुत्व आज सुमारें पांचपन्नास वर्षें या साऱ्या देशभर निष्कंटक व सुयंत्र चालल्यामुळें त्यांच्या विद्या, कला वगैरेंचा प्रसार चोहोंकडे क्रमाक्रमानें होत गेला, व तसा अद्यापही चालला आहे. आणि यापुढेंही वरील प्रसार जर असाच दीर्घकाल होत गेला, तर देशाचें स्वातंत्र्य हरण केल्यानें जी विपत्ति वरील लोकांनीं त्यास आणली आहे तिचें बरेंच विस्मरण पाडण्यासारखे आमच्या लोकांस पुष्कळ लाभ होतील असा सुमार दिसतो. असो; तर लोकसमाजांत उभें राहून तात्कालिक स्फूर्तीनें वादास्पद विषयावर भाषण करणें, किंवा अगोदर घरून योजून येऊन एखाद्या नेमलेल्या विषयावर वक्तृत्व करणें, हा आलीकडील प्रकार इंग्रजी विद्येचा जो सगळ्या हिंदुस्थानभर हल्लीं फैलाव होत चालला आहे त्याच्यामुळें सुरू झालेला आहे. आतां ही नव्या तऱ्हेची वक्तृत्वकला आजला आमच्या देशांत कोणत्या स्थितीस येऊन पोंचली आहे, तिचा उत्कर्ष यापुढें होण्यासारखा आहे कीं नाहीं, हा उत्कर्ष होण्यास साधनें कोणतीं, वगैरे गोष्टींची प्रस्तुत निबंधांत चर्चा करूं.

३. आतां प्रस्तुत कलेच्या विद्यमान स्थितीविषयीं जर विचार केला, तर ती हल्लीं अगदीं बाल्यावस्थेंतच आहे असें म्हटलें पाहिजे. हें म्हणणें आमच्या वाचकांस बहुधा मोठें चमत्कारास्पद वाटेल. कां तर, आमच्या देशांत हल्लीं वक्तृत्वाविषयीं नामांकित असणारे बरेच पुरुष चोहोंकडे गाजताहेत, जिकडे तिकडे वक्तृत्वाच्या सभांतून वक्त्यांचीं भाषणें दरवर्षी होत आहेत, कोणी रावसाहेब किंवा रावबहादूर यांची अत्तर गुलाबानें संभावना झाली असतां त्यांचें भाषण नेहमीं 'सुरस' 'मनोवेधक' वगैरे झा-

---

* थोडक्याच शब्दांत जो मधुर व निश्चित असें भाषण करतो तो वक्ता; ज्यांत अर्थ तर थोडा, पण शब्दविस्तार फार, असें भाषण करणारास विप्रलापी म्हणजे बडबड करणारा हेंच नांव योग्य!"

त्याचा गांवोगांवच्या वर्तमानपत्रांतून नेहमीं पुकार होतच असतो ;— मग इतकें असूनही वक्तृत्वाची बाल्यावस्थाच ! असा आमच्या वाचकांस फार करून अचंबा वाटल्याविना राहणार नाहीं. पण वक्तृत्वाचें वास्तविक स्वरूप काय, व तें वर सांगितलेल्या लोकांच्याठायीं कितपत आढळेल, याविषयीं जो मार्मिकपणें विचार करील त्यास प्रकृत विषयाविषयीं बिलकूल संशय उरणार नाहीं. हल्लीं वक्तृत्वाच्या संबंधानें ज्यांची चोहोंकडे थोडीबहुत प्रसिद्धि आहे, त्यांचे अंगीं प्रस्तुत गुण वस्तुतः पाहतां किती वसत आहे याविषयीं प्रस्तुत अंकांत जें आह्मीं कांहीं विवरण करूं, त्यावरून, व पुढील अंकांत वक्त्यांस आवश्यक गुण कोणकोणते ते जे सांगण्यांत येतील, त्यांवरून सांप्रत काळच्या वक्तृत्वाची यथार्थ परीक्षा करण्यास आमच्या वाचकांस विशेष अडचण पडणार नाहीं, असें वाटतें. प्रस्तुत स्थलीं वरील उल्लेखाचीं इतर जीं कांहीं उघड दिसण्यासारखीं कारणें आहेत तीं दाखल करतों.

४ प्रस्तुत गुण हल्लींच्या काळीं आमच्या देशांत कितीसा असण्याचा संभव आहे याचाच नुसता जो अगोदर विचार करील त्यास कळून येणार आहे कीं, सांप्रतची स्थिति त्याच्या उत्पत्तीस व वास्तव्यास अत्यंत प्रतिकूल आहे. मागील दोन निबंधांत दाखविल्याप्रमाणें राजदरबार किंवा देवालय हींच वक्तृत्वाचा प्रकाश होण्याचीं दोन मुख्य स्थानें होत. मग असें जर आहे तर हल्लींच्या देशस्थितींत वक्तृत्वाचा उदय कसा व्हावा ? आमच्या देशचा राज्यकारभार आमच्या हातीं किती आहे हें कोणालाही सांगायाला नकोच;—आमच्या हातांत एक मात्र मोठें साधन सरकारानें ठेविलें आहे, तें आरडाओरड करणें इतकेंच काय तें होय ! हें एक झालें. दुसरा विषय धर्माचा. या संबंधानेंही मागील काळांत व आजच्या स्थितींत किती फरक आहे तो सर्वांस दिसतोच आहे. इंग्रेजी विद्येचा फैलाव होऊन नव्या ज्ञानाचा व कल्पनांचा चोहोंकडे प्रसार होत गेल्यानें, व ख्रिस्ती धर्माच्या निरनिराळ्या शाखा, शिवाय ब्रह्मसमाज, प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज, सत्याला सोधणारी मंडळी, देवाचा शोध लावणारी मंडळी, अशा शेंकडों नव्या नव्या पंथांनीं लोकांच्या मनाचें शतशः विदारण होऊन इसापनीतींतील शंभर युक्तीवाल्या कोल्ह्याप्रमाणें त्यांची अवस्था होऊन गेली आहे. त्याच गोष्टींतील एकच युक्ति माहीत असणाऱ्या मांजराप्रमाणें यापूर्वी जी या देशाची व पृथ्वीवरील इतर देशांचीही स्थिति होती तीच पुष्कळ अंशीं बरी असून प्रस्तुत गुणाच्या अभिवृद्धीस चांगली अनुकूल होती. असो; तर याप्रमाणें वरील दोन्ही मोठमोठ्या विषयांस आपण अगदीं मुकलों आहों.

आतां वरच्या खेरीज दुसरे जे विद्येसंबंधी विषय किंवा देशस्थितीच्या वगैरे संबंधे बोलणें, लोकांचा देशाभिमान जागृत करणें, हें आपणास अनुकूल आहे खरें; पण हे विषय अगदीं नवे निघाले असल्यामुळें लोकांस अद्याप पुरते समजूंही लागले नाहींत. तसें होऊन वक्त्याच्या व श्रोत्यांच्या हृदयांत ते पूर्णपणें बिंबण्यास अद्याप बराच काळ लोटला पाहिजे. तर हल्लींच्या काळीं विषयांचा अभाव हें एक प्रस्तुत गुणास प्रतिबंधक आहे हें एक झालें. दुसरें असें आहे कीं, वक्तृत्व हा गुण कांहीं सामान्य नव्हे. इतर सर्व मोठमोठ्या गुणांप्रमाणें हाही फार विरळ मनुष्यांत सांपडतो. शिवाय तो मूळचा अंगांत असून त्यास इतर जीं कित्येक साधनें लागतात त्या सर्वांच्या योगानें त्याचा कोणा मनुष्याचे ठायीं पूर्ण विकास होणें हें मोठेंच दुरापास्त आहे यांत संशय नाहीं. डिमॉस्थेनीसास प्रस्तुत गुणाची अत्यंत परिपूर्णता आपले ठायीं करून घेण्यास केवढा खटाटोप करावा लागला तें मागें अठराव्या अंकांत लिहिलेंच आहे; आणि आजपर्यंत ज्यांची प्रकृत गुणाच्या संबंधानें मोठी ख्याति झाली त्या सर्वांस वरच्यासारखेच अतिशयित श्रम करावे लागले. असो; मग असें जर आहे, तर ज्या आमच्या लोकांस वक्तृत्व ह्मणजे काय हें नुकतें कोठेंसें कळूं मात्र लागलें आहे त्यांच्यांत तो गुण हल्लीं कोणत्या पायरीला येऊन पोंचला असेल, व त्याची परीक्षा करणारे जे एकंदर लोक त्यांचे ठायीं त्याविषयींची अभिज्ञता कितपत आली असेल हें सहजच दिसण्यासारखें आहे. पण हल्लींच्या आमच्या लोकांची ही एक मोठी मौज आहे कीं, 'बाळमित्रां'तील महत्वाकांक्षी मुलांप्रमाणें त्यांस मोठेपणाचा आव घालण्याची मोठी हौस वाटते; कशास कांहीं ठिकाण नसतांही आपल्या अंगची योग्यता जी त्यांस कांहीं वाटत असते ती अतोनात! आलीकडे तीन चार वर्षांत तर जिकडे तिकडे अशी विलक्षण गडबड होऊन गेली आहे कीं, ज्याला त्याला असें वाटूं लागलें आहे कीं, हा आमचा देश एकदांचा परमोत्कर्षाच्या स्थितीस येऊन पोंचतो कसा! मग काय; कोणीं कलाकौशल्य हातीं घेतलें, कोणीं धर्माची सुधारणा करण्याचें पतकरलें, कोणीं नवे माग तयार करून म्यांचेस्टर बरोबर टक्कर मारण्याकरितां कंबर बांधली, कोणीं पाहिलें कीं, इंग्लंडची जी येवढी सुधारणा झाली आहे ती केवळ वक्तृत्वामुळें झाली आहे, तेव्हां 'वक्त्यांचे वर्ग' सुरू करूं या! * याप्र-

* ही अत्यंत सयुक्तिक कल्पना देशकल्याणाच्या कामांत, वक्तृत्वांत, व शहाणपणांत आपणास पुढारी मानणाऱ्या अशा येथील एका गृहस्थाची आहे. वरील वर्ग स्थापन करून देशकल्याण केल्याचें श्रेय घेण्याविषयीं त्यांनीं कित्येकांस

(पुढें चालू.)

माणें देशसुधारणुकेच्या एकेक सांधानें एकेक काम तेव्हांच पतकरलें; पण तें होणें शक्य तरी आहे कीं नाहीं, किंवा निदान आपलें सामर्थ्य तरी कितपत आहे, याचा विचार एकानेंही क्षणमात्र सुद्धां केला नाहीं. असें असल्यावर वरील सर्व कामाची जी स्थिति आज दृष्टीस पडत आहे तशी असल्यास नवल काय! दरवाज्याच्या फळीवर नांव काय—'कौशल्यशिक्षक मंडळी'! आणि आंत जाऊन पाहावें तों वरील नांवाच्या अक्षरांच्या निम्म्यानेंही आंत शिकणारी मंडळी नाहीं; आणि येवढें कौशल्य तरी कोणतें ह्मणाल तर ज्यास तें नांव देणें वरील मंडळीशिवाय कोणासही समंजस वाटणार नाहीं. वरील मंडळीच्या शेजारींच दुसरी एक मंडळी आहे. पहिलीचा उद्देश जसा लोकांचें ऐहिक हित करण्याचा आहे तसा दुसरीचा लोकांस स्वर्गाचें दार मोकळें करून देण्याचा आहे. या मंडळीच्या शाखा आमच्या देशांत बऱ्याच ठिकाणीं पसरलेल्या आहेत; आणि या भक्तमंडळीची अशी उमेद आहे कीं, यापुढें साऱ्या पृथ्वीवर जर एकादा धर्म पसरणें असेल तर तो आमचाच पसरेल यांत संशय नाहीं. हें यांचें भाकीत पुढें कितपतसें प्रचीतीस येईल तें येवो; पण वरील मंडळीची सध्यांची जर स्थिति पाहिली, तर इतर लोकांत व यांच्यांत कोणत्याही संबंधें लवमात्रही फरक नजरेस येईल असें आह्मांस वाटत नाहीं. मनुष्यमात्रांत संचार करणाऱ्या सहा रिपूंचें प्राबल्य इतरांत जसें आढळतें त्याहून वरच्या सद्धर्मपालक मंडळींत कमी आढळतें असें नाहीं; किंवा वरील मंडळींत कोणी मूळचा दुष्ट असतां डोळे मिटल्यानें, गायन केल्यानें, किंवा जगाची पापमग्नता पाहून मोठ्या सद्गदित अंतःकरणानें प्रसंगविशेषीं अश्रु ढाळल्यानें मोठा सज्जन झाला असेंही पण थोडेंच आढळेल. याप्रमाणेंच इतरही सर्व लौकिक कृत्यांची स्थिति आहे. कोणतेंही काम ह्मणजे आह्मीं हातीं घेतलें, आणि त्यांत आमची फजिती झाली नाहीं, असें एकही आढळणार नाहीं. पण आमची धांव केवढी! लूथरानें युरोपांत धर्मक्रांति केली, त्याप्रमाणें इकडे नवा धर्म उत्पन्न करावयाचा; तिकडे मोठमोठ्या व्यापाराच्या मंडळ्या

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

सांगून पाहिलें; पण त्याचा शब्देश त्यांपैकीं कोणाच्याही हृदयांत यथास्थित न उतरल्यामुळें त्याचा मनीषा अद्याप पूर्ण झाली नाहीं. ती परमेश्वरकृपेनें कधीं सिद्धीस जाईल ती जावो! एका नकल्या गृहस्थानें तर वरील पंडितांच्या तोंडून वक्तृत्वाचें माहात्म्य वरचेवर ऐकण्यास कंटाळून येथील 'ज्ञानप्रकाशा'त हालोवेच्या गोळ्यांच्या धाटणीवर एक पत्र लिहून त्यांचा स्पष्टपणें उपहासच केला. तो आमचे येथील वाचक तरी निदान विसरून गेले नसतील असें वाटतें. असो; एकंदरींत वरील गोळी सदरहू गृहस्थाच्या वक्तृत्वविकारावर बरीच शामक झाली!

आहेत तीच मासला इकडे उचलून देशाची नष्ट झालेली संपत्ति पुनः माघारी आणावयाची ; युरोपांत तीन मोठमोठ्या कवींनीं आपआपल्या भाषेंत जगप्रसिद्ध अशीं वीररसप्रधान काव्यें रचून अक्षय भूषण आणलें, तसाच प्रकार इकडे मराठींत उतरून द्यावयाचा ; फार तर काय, पण ज्या आह्मांस मोठमोठ्या प्रचंड विद्वानांपासून तों अगदीं शाळेंतील मुलांपर्यंत महिन्यापंधरा दिवसांनीं भरणारी सभा किंवा मासिक त्रैमासिक वगैरे पुस्तक हेंही सतत चालविण्याचें सामर्थ्य नाहीं, खाजगी शाळा घातल्या तर त्यांत पहिल्या प्रतीची अंदाधुंदी, ज्या आह्मांत धर्मविषयक वादानें दुफळी पडली असतां सरकारच्या घरापर्यंत तें भांडण गेल्याखेरीज तंटा मिटतच नाहीं, वक्तृत्वोत्तेजक सभेसारखा छोटासा समारंभ,—पण तोही चार वर्षें सुरळीत चालून सर्वांस अचंबा जों वाटूं लागतो आहे तोंच त्यास दृष्ट पडून पांचव्या वर्षी असा जबरदस्त कहर उसळावा कीं, सभेच्या पुनर्जन्माचीच वेळ आलीशी सर्वांस वाटावी, आणि चारदिवसांत चार बेत होऊन बखेडा कोणासही मोडतां येऊं नये—तेच आह्मी लोक खुद्द ऐरिश व स्कॉच यांसही मोठ्या मिनतवारीनें जो प्राप्त झाला, व अमेरिकन लोकांनीं युद्ध करण्यास कंबरा बांधल्या असतांही जो त्यांस प्राप्त झाला नाहीं, तो पार्लमेंट सभेंत बसण्याचा हक्क मागतों ; तेव्हां आमची केवढी बरें बहादुरी ! असो ; एकंदरींत आपलें बलाबल न जाणतां हव्या त्या अचाट उद्योगास हात घालण्याची जी विलक्षण हौस आपल्या आलीकडच्या लोकांत दृष्टीस पडते तिजपासून देशाचें फार नुकसान होत आहे. तें असें कीं, एक तर देशाची अपकीर्ति होऊन आरंभशूरपणा, कोती बुद्धि, कमनिश्चयीपणा, वगैरे आपले गुण मात्र चोहोंकडे प्रसिद्ध होताहेत ; व त्यामुळें आमचें स्वतःचेंच धैर्य खचून पुढें कोणतेंही कार्य हातीं घेण्याविषयीं मनास तादृश उत्साह वाटत नाहीं. दुसरें असें कीं, वरच्यासारख्या दुर्घट कार्याकडेच लोकांची बुद्धि खर्चली गेल्यामुळें होण्यासारखे जे दुसरे उद्योग आहेत तेही घडत नाहींत. तर याप्रमाणें मोठालीं कामें आमच्या दुर्बळपणानें आम्हांस झेंपत नाहींत, आणि जीं वरच्याहून लहान पण होण्यासारखीं आहेत तीं आमच्या अहंपणामुळें आम्हांस तुच्छ वाटून आम्ही तिरस्कारानें लोटून देतों !

आमच्या देशाचें सर्व प्रकारें हित करून त्यास सुधारणुकेच्या मार्गास लावण्याचें काम ज्यांनी पतकरलें आहे, किंवा निदान लोकिकांत तसा आव तरी जे घालतात, त्यांची इतर गोष्टींच्या संबंधानें जी वर स्थिति सांगितली आहे तीच प्रस्तुत विषयाविषयींही लागू पडते. स्व-

णजे येथील वक्त्यांच्या डौलांत किंवा त्यांच्या अनभिज्ञ श्रोत्यांच्या वाखाणणींत जरी कांहीं कमी नाहीं, तरी दुसऱ्या प्रत्येक गोष्टीच्या संबंधें आमची सध्यांची स्थिति जशी निकृष्टतेची आहे तशीच या संबंधेंही ती वस्तुतः पाहतां आहे. ह्मणजे युरोपांतील देशाभिमानी पुरुषांत आणि येथच्यांत * जितकें अंतर, तिकडील कलाकौशल्याच्या सभांत आणि इकडील वर सांगितलेल्या सारख्या कौशल्यशिक्षक मंडळींत जी तफावत, तिकडील लूथर आणि इकडचे नुकते पुण्यांत गाजलेले श्रीमद्दयानंद यांत जो भेद, तोच तिकडील वक्त्यांत आणि इकडच्या वक्त्यांत आढळेल. आतां या वरील लिहिण्यानें आह्मी आमच्या लोकांस नसतें दूषण बळेंच लावतों, किंवा प्रस्तुत गुणाचा इकडे जो प्रचार होऊं लागला आहे त्याची वास्तविक जितकी योग्यता आज दृष्टीस पडत आहे तितकीही आह्मी ओंळखीत नाहीं असें नाहीं. वरील आमच्या लिहिण्याचा आशय इतकाच आहे कीं, वक्तृत्वाची आलीकडील नवी तऱ्हा इकडे नुकतीच सुरू झाली असल्यामुळें ती अद्याप बाल्यावस्थेंतच आहे; आणि तिची आज इतकीच मजल येऊन पोंचली आहे यांत कांहीं आश्चर्यही नाहीं. पण हें न समजतां वक्तृत्वाच्या शिखराला आजच आमचा हात लागला असें जे समजतात त्यांच्या असमंजसपणाचा उपहास केल्यावांचून कोणीही खरा ज्ञाता राहणार नाहीं!

५. तर एकंदरींत पाहतां हल्लीं वक्तृत्वकलेची आपल्या देशांत केवळ बाल्यावस्था आहे. पण सुमारें दहा वीस वर्षांपूर्वीं जी स्थिति होती तिशीं ताडून पाहिलें असतां आजचें पाऊलही बरेंच पुढें आहे असें ह्मणावें लागेल. यास करण इतक्या कालांत जी विद्यावृद्धि झाली ही

* 'स्वदेशाभिमान', 'लोककल्याण' वगैरे शब्द आपल्या एतद्देशीय भाषांत जसे अद्याप रुळले नाहींत, त्याप्रमाणेंच तद्व्यंङ्ग्य जो अर्थ तोही लोक अजून चांगलासा समजूं लागले नाहींत असें जें प्रस्तुत अंकांत वर म्हटलें आहे त्याचें एक उत्कृष्ट उदाहरण नुकतें घडून आलें आहे. तें अत्यंत समर्पक असतांही येथें स्पष्ट दाखल करण्यास आमचें मन घेत नाहीं. यास्तव इतकेंच दिग्दर्शन करतों कीं, जे बडे वक्ते गेल्या सालीं येथें जागोजाग मोठी मानमान्यता पावले; 'आर्यजननी', 'स्वदेशमाता', 'देशबांधवहो' वगैरे यथेष्ट पोपटपंची करून जे चार चार हात उंच उडत असत; ते नुकतेच बहिरीससाण्याची भरारी पुण्यावर घालण्यास आले होते! पण इतकें बरें झालें कीं, त्यांच्या गर्वांत पचार्ड मोळसर मत्स्य सांपडण्याच्या पूर्वींच त्यांची झांप ओळखली जाऊन पंचुपातांखेरीज त्यांस दुसरा कांहीं लाभ झाला नाहीं!

एक मुख्यतः आहेच; आणि याशिवाय वक्तृत्वोत्तेजक वगैरे सभा चोहोंकडे सुरू झालेल्या आहेत हें दुसरें होय. या सभांचा हल्लीं बराच चोहोंकडे फैलाव होत चालला आहे; यास्तव त्यांच्या संबंधें थोडें बहुत लिहिणें येथें इष्ट होय.

६. ही सभा प्रथमतः मुंबईस सुमारें आठ नऊ वर्षांपूर्वी सुरू झाली. मग तेथून पुणें, सातारा, नगर वगैरे ठिकाणींहीं तिची स्थापना होत गेली. पुण्यास गेल्या समारंभासकट तिचे पांच समारंभ एकंदर झाले; आणि एकंदरीनें पाहतां या सभेचें तेज पुण्यास जसें पडलें, तसें इतर कोणत्याही ठिकाणीं पडलें नाहीं, व अद्यापही पडत नाहीं. जेथें तिची मूळ स्थापना झाली तेथें तर ती आज बरेच दिवस क्षयाच्या पंथास लागत जाऊन गेल्यावर्षी तर मजल येथवर येऊन टेंकली होती कीं, सभेनें वक्तृत्वाचा विषयच ' आपल्या लोकांचा आरंभशूरपणा आणि तो नाहींसा होण्यास उपाय ' असा कांहीं एक नेमला होता. असो; पुण्याच्या समारंभास तरी दृष्ट लागण्याचा समय नुकता येत आहे तोंच गेल्या खेपेस त्यावर केवढें अरिष्ट आलें होतें, व तें कितपतसें टळलें आहे, हें येथील सर्व लोकांस माहीत आहेच; व त्याच्या संबंधानें थोडासा उल्लेख आम्ही वर केलाच आहे. असो; ही सदरील सभांची थोडीशी हकीकत झाली. आतां त्याचे मूळचे उद्देश काय आहेत, व ते गेल्या काळांत कितपतसे सिद्धीस गेले, वगैरेविषयीं थोडेंसें लिहूं.

या सभांचा उद्देश त्यांच्या नांवावरून स्पष्टच आहे कीं, आपल्या देशांतील लोकांत वक्तृत्व हा गुण अगदीं नाहीं, तर तो उत्पन्न करायाचा;—ह्मणजे ज्या कोणांच्या अंगीं तो वसत असेल त्यांस अशा सभांमुळें तो प्रगट करण्याचा प्रसंग आणून तो त्यांच्या ठायीं वृद्धिंगत करायाचा. हा उद्देश अर्थातच अत्यंत स्तुत्य व अत्यंत इष्ट होय. पण उद्देशाची तारीफ केल्यानें उद्योगाची तारीफ नेहमीं होतेच असें नाहीं. उद्देश चांगला असणें हें एक निराळें; आणि तो शक्य असणें ह्मणजे आपल्या किंवा कोणाच्याही हातून तो सिद्धीस जाण्यासारखा असणें, हें एक निराळें. आतां वरील उद्योगाच्या विषयीं वरील संबंधानें जर विचार केला,—ह्मणजे देशांत वक्ते उत्पन्न होणें हें कितीही इष्ट असलें तरी प्रस्तुत सभांनीं तो उद्देश कितीसा सिद्धीस जाणारा आहे हें जर पाहिलें, तर आमच्या कित्येक वर्षांच्या अनुभवावरून सर्वांच्या सहज लक्षांत येईल कीं तो मूळ संकल्पाप्रमाणें सिद्धीस जाण्याचा ऐन अद्याप तर ह्मणण्यासारखा कांहींच दिसत नाहीं. येवढें खरें कीं. कांहीं काळापूर्वी मोठ्या सभेंत उभें राहून चौघांकडे कांहीं

चार शब्द जरी बोलले, तरी तेवढ्यावरूनही त्या बोलणाराच्या सभाधीटपणाची व वक्तृत्वाची जशी तारीफ होत असे तशी आतां होत नाहीं. तसेंच * प्रसंगविशेषीं केवळ तात्कालिक स्फूर्तीनेंही थोडें बहुत भाषण करण्याची शक्तिही लोकांत कांहींशी आली आहे. आणि एकंदरींत बऱ्याच लोकांस अमुक भाषण बरें झालें आणि अमुक वाईट झालें इतकें साहजिक रीतीनें आपोआप समजण्याचेंही तारतम्य आलें आहे. हें इतकें फळ वरील सभांचे प्रसंग जागोजाग व वेळोवेळ झाल्याचें होय. पण याच्या पलीकडे अजून कोणतीच सिद्धि झाली नाहीं. प्रस्तुत वार्षिक समारंभाच्या वेळीं जीं भाषणें होतात तीं बहुधा सारीं महिना महिना अगोदर घोकपट्टी करून पाठ करून टाकिलेलीं असतात; † आणि त्यांतलींही बरींच वक्त्याचीं स्वतःचीं नसून दुसऱ्यांनीं तयार करून दिलेलीं असतात. आतां हें खरें कीं, वरील भाषणें घोकींव असोत, किंबहुना दुसऱ्यानें रचून दिलेलींही असोत; सभेपुढें तीं बोलणारानें आपलें काम जर चांगल्या रीतीनें बजावलें, तर सभेस तेवढेंही बस आहे. पण तसाही प्रकार आजच्या स्थितीस दृष्टीस पडत नाहीं. वक्ता सभास्थानीं येऊन उभा राहिल्याबरोबर आपल्या संथेस जो आरंभ करतो तो ती संपल्याखेरीज मधें ह्मणून बिलकूल थांबत नाहीं. कोणत्याही प्रसंगीं कोणी मनुष्य दुसऱ्याशीं जो बोलतो तो नाटकांतील पात्राप्रमाणें तोंडपाठ केलेलें बोलणें कधींही बोलत नसतो हें वरील लोकांच्या लक्षांत येत नाहीं. त्याप्रमाणेंच कोणत्या प्रसंगा-

---

* सालमजकुरीं येथें जो वक्तृत्वाचा समारंभ झाला त्यांत दोन दिवस नुसती बंडाळी चालली असतां वरील गोष्ट चांगली प्रत्ययास आली. वरील प्रसंगीं दोहों पक्षांकडील लोकांचीं व तिऱ्हाइतांचीं जीं कांहीं भाषणें झालीं त्यांतील कित्येकांत प्रस्तुत सभेच्या उद्योगाची जितका कृतार्थता दृष्टीस पडली तितकी गेल्या पांच वर्षांत झालेल्या नकली भाषणांपैकीं एकानेंही झाली नाहीं असें आम्हांस वाटतें ! उघडच आहे कीं, चिंधी पेटवून आणून आणि फांफूं करून मोठा केलेल्या जाळापेक्षां चकमक झडून निघालेल्या लहान ठिणगीचीही ज्यास्त योग्यता आहे !

† वरील प्रकार बहुतेक भाषणांचा जो अस्खलित ओघ चालत असतो त्यावरून तर दिसतोच; पण कित्येकांची जी भरधाव डाक चालत असते तीवरून तर तो अगदींच स्पष्ट होतो. या दुसऱ्या तऱ्हेची एकादे वेळेस अशी गंमत होते कीं, एकाएकीं मधेंच गाडी थांबून ती कांहीं केल्या पुढें चालेनाशीच होते. मग पुनः पहिल्यापासून पाठ म्हणावा लागतो; किंवा टाळ्यांच्या गजरांत पडदा निष्क्रमण करावें लागतें !

ला कोणतें भाषण उचित, कोणतें अप्रयोजक, याचाही सुमार न राहून समयविशेषीं भरकटणारेही पुष्कळ. तेव्हां एकंदरीत धरून तयार करून आणलेलें जरी भाषण असलें तरी तें सावकाश व साहजिक रीतीनें बोलून दाखवून पाठ केल्याचें चिन्ह अगदीं न दाखविणें हें फारकरून कोणासही साधत नाहीं. आणि त्या त्या विवक्षित भाषणांत जी जी मनोवृत्ति श्रोत्यांच्या हृदयांत पूर्ण उत्पन्न व्हावयाची असते तिचा आविर्भाव वक्त्याच्या भाषणांतच अगोदर चांगला आला नसल्यामुळें व अंगविक्षेपादिकांवरूनही त्यास तो बाहेर पुरतेपणीं उमटवितां न आल्यामुळें श्रोत्यांच्या हृदयास तर तो विकार फारच थोडा होतो, किंबहुना मुळींच होत नाहीं, हें उघड आहे. असो; तर प्रस्तुत सभेपुढे वक्ते जी भाषणें करतात त्यांत वरील दोष बरेच आढळतात.

७. वरील लिहिण्यावरून वक्तृत्वोत्तेजक सभांची सध्यांची स्थिति कांहीं लक्षांत येईल. आतां त्यांपासून त्यांचे स्थापक व एकंदर दुसरे लोक ज्या कार्याची अपेक्षा करतात त्याविषयीं कांहीं थोडेंसें लिहिणें येथें अवश्य वाटतें. या सभांची आलीकडे उत्पत्ति जी झाली ती कशी झाली हें पुष्कळांस अवगत असेलच. सुमारें आठ दहा वर्षांपासून आमच्या लोकांचें देशस्थितीकडे विशेष लक्ष लागत चाललें आहे. हिंदुस्थानास हल्लीं जी अवस्था प्राप्त झाली आहे तिचीं कारणें काय, ती चांगली होण्यास उपाय कोणते, वगैरे अत्यंत गहन विषयांविषयीं बड्या बड्या विद्वानांपासून तों लहानसान पोरांसोरांपर्यंत सर्वांचे विचार चालू आहेत. कित्येकांस तर वरील विचारांवांचून रात्रंदिवस चैन पडत नाहीं. ' लोककल्याण, ' 'हिंदुस्थानाची स्थिति ' वगैरे शब्दांची त्यांनीं जणों काय जपमाळच घेतलेली आहे! असो; तर याप्रमाणें या ' आर्यजननी 'च्या उद्धारार्थ हजारों जणांच्या हजारों ज्या युक्तिप्रयुक्ति निघाल्या त्यांत कित्येकांची मनोदेवता अशी वाहिली कीं, वक्तृत्वगुणाखेरीज सर्व व्यर्थ होय. आज युरोपांतील देशांची येवढी भरभर जी चालली आहे ती सगळी वाक्चातुर्याच्या जोरावर. तेव्हां कसेंही करून ही अमोलिक चीज आपल्या हातांत आली पाहिजे. ती एकदां आली कीं, मग सगळे लोक आपल्या मुठींत, सगळा हिंदुस्थान आपला! कोणतेंही देशहिताचें काम असो, तें एका वक्त्याकडे सोंपवून देऊन त्याच्या मनोवेधक भाषणानें लोकांचीं मनें वळविलीं कीं, झालें काम फत्ते! सारांश, ज्याप्रमाणें प्राचीन इतिहासांत डिमॉस्थॅनीस् किंवा सिसरो यांच्या भाषणांचा अद्भुत प्रभाव दृष्टीस पडतो, तशीच मजा इकडेही उडवून देण्याचा पुष्कळांनीं संकल्प केला. या

संकल्पास अनुसरून मुंबई, पुणें, वगैरे ठिकाणीं वक्तृत्वाचे समाज अगोदर स्थापले जाऊन मग त्यांचा इतर जागीं फैलावा झाला. असो; येथवर ठीक झालें. पण येवढ्या केलेल्या उद्योगाचीं फळें जों पुढें पाहिलीं तों तीं भलतींच दृष्टीं पडूं लागलीं. वक्तृत्वसभांच्या स्थापकांचा मूळचा उद्देश काय कीं, आह्मी जे वक्ते तयार करूं, त्यांनीं मग पुढें आमच्या उपयोगीं पडावें. ठीकच; जर पन्नास साठ रुपयांचें एक दोन वेळां बक्षीस देऊन कोणाची वक्तृत्वशक्ति त्यांनीं उदयास आणली, तर तो उपकार स्मरून त्या वक्त्यांनीं स्वशक्त्यनुसार आपल्या धन्यांची थोडीशी तरी सेवा करावी हें अगदीं रास्त आहे. पण येवढी कृतज्ञत्वबुद्धि हल्लींच्या काळीं मनुष्यांत राहिली आहे कोठें! वरील वक्ते सभेपासून तेवढें बक्षीस उपटून जे नाहींसे होतात ते मग लोकांपुढें कधींही येत नाहींत. संपादन करून दिलेल्या वाक्पटुत्वाच्या गुणानें लोकांत जो त्यांनीं ज्ञानप्रसार करावयाचा तो करण्याचें त्यांच्या कधीं स्वप्नींही येत नाहीं. हा त्यांच्या लबाडीचा प्रकार पाहून कित्येक सभास्थापकांनीं अशी हिकमत काढली होती कीं, जे जे वक्ते सभेपुढें पसंत होतील, त्यांकडून बक्षीस देण्यापूर्वी असा करार करून घ्यावा कीं, आम्ही दर वर्षास निदान एक दोन तरी व्याख्यानें देऊन प्रस्तुत सभेची कामगिरी बजावीत जाऊं; पण ही सक्ती कशी चालवावी याचा पंचाईत पडून सरते शेवटीं तो बेत रहित झाला. असो; तर याप्रमाणें प्रस्तुत सभेचा मुख्य जो उद्देश कीं, वक्तृत्वाचें पीक येऊन एकंदर देशास उपयोग व्हावा, तो सरासरी अगदीं फसलाच!

वरील कलमांत प्रस्तुत सभांविषयीं उपहासरीत्या जो आह्मीं मजकूर लिहिला आहे तो आमच्या कित्येक वाचकांस कदाचित् आवडणार नाहीं; व वक्तृत्वाचें वेड डोक्यांत शिरून उठतां बसतां त्यावांचून ज्यांस दुसरें कांहीं सुचतच नाहीं त्यांस तर आपला उपमर्द केलासाही कदाचित् वाटेल. पण आपल्या बुद्धीस जें वाटतें तें मोकळ्या मनानें जो बोलूं जाईल त्यास अशा प्रसंगास भिऊन उपयोग नाहीं. जें त्यास वाटेल तें त्यानें स्पष्टपणें खुशाल बोलून दाखविलें पाहिजे. तर याच आमच्या कृतसंकल्पास अनुसरून प्रस्तुत सभांविषयीं आह्मी आपलें असें मत प्रदर्शित करतों कीं, त्या न चालाव्या असें जरी आमचें ह्मणणें नाहीं,—किंबहुना त्यांपासून झालेला व पुढें होणारा फायदाही आह्मीं वर दाखविला आहे,—तरी त्यांपासून मोठमोठ्या कार्यांची जे अपेक्षा करतात त्यांच्या असमंजसपणाचें हसूं आल्यावांचून राहत

नाहीं. सध्यां आमच्यांत देशकल्याणाच्या कामांत पुढारीपणानें वागणाऱ्या लोकांत पुष्कळजण असे आहेत कीं, ज्यांस आपण काय करतों आहों, आपल्या उद्योगाचा परिणाम काय होईल, याविषयीं बिलकूल पोंच नसतो. प्रायः लोकांत इकडे तिकडे मिरविण्याच्या इच्छेनें, व क्वचित् खरोखरीच लोकहितबुद्धीनें, प्रेरित होत्साते शेंकडो स्वदेशाभिमानी पुरुष हल्लीं चोहोंकडे वावरतांना दृष्टीस पडताहेत. पण यांतील बहुतेकांची स्थिति 'सॉक्रेटीसाच्या चरित्रां ' तील ग्लाको नामक फांकड्या सरदारासारखीच होय. त्या बाणेदार गृहस्थाच्या मी यंव करीन मी त्यंव करीन अशा वल्गना ऐकून सॉक्रेटीसानें एके समयीं त्यास रस्त्यांत हटकून जसें फजीत केलें,* त्याप्रमाणेंच सध्यांच्या काळीं लोककल्याणाचें वारें अंगांत भरून यथेष्ट जल्पना करणाऱ्या कित्येकांस चांगलें बळकट औषध पोंचण्याची तजवीज होणें फारच जरूरीचें आहे. असो; प्रस्तुत विषयाच्या संबंधानें वरील लोकांच्या समजुतीविषयीं आह्मांस इतकेंच लिहावयाचें आहे कीं त्यांनीं आपल्या उद्योगापासून होणाऱ्या कार्याचा जो आपल्या मनांत विभ्रम रचलेला आहे तो 'आरबी गोष्टीं ' तील अलनास्करच्या मनोराज्याचेंच भावंड होय. किंबहुना 'वक्त्यांचे वर्ग' स्थापणाऱ्या व एका वक्तृत्वाच्या खांबावर सगळ्या देशाची वैभवरूप इमारत रचूं पाहणाऱ्या आमच्या शहाण्या देशबंधूंहून वरील मिया साहेबही बरे असें आह्मांस वाटतें. कारण त्यांनीं चुटक्याचे मांडव यथास्थित रचून खुद्द वजिराच्या लेकीवरही आपल्या नाजूक पायाचा प्रयोग जरी केला होता, तरी तो सोहळाही त्यांस केवळ अशक्यच होता असें ह्मणतां येणार नाहीं. पण 'वक्त्यांच्या वर्गा ' ची जी कांहीं कल्पना आहे तीस तोड नाहीं! आमच्या देशांत हल्लीं हें एक वेड भारी माजलें आहे कीं, कोणत्याही प्रकारची कोणास उणीव भासो, लागलीच फंड उभा करून त्याच्या 'उत्तेजना' स किंवा 'वर्धना' स आरंभ करायाचा. हिंदुस्थानांतील प्रजा हल्लीं अशक्त होत चालली आहे काय? काढा 'बलवर्धक' सभा! देशास येवढी बुडवणूक जी आली आहे ती एकी नसल्यामुळेंच आली आहे;—असें आहे काय? कांहीं चिंता नाहीं; 'ऐक्यवर्धिनी सभा,' 'जेवणाच्या मंडळ्या,' 'चहा बुंद पिण्याच्या मंडळ्या,' वगैरे स्थापा ह्मणजे झालें; एकी एकी ह्मणजे काय, चार दिवसांत सगळ्या हिंदुस्थानांत एकी करून देऊं! आमच्या फांकड्या नव्या विद्वानांस शोभेसा व त्यांस चांगला सोईवार पडे असा एकादा धर्म पाहिजे आहे काय? कुछ फिकीर नाहीं;—'पाहिजे आहे' अशा मोठ्या अक्षरांनीं नोटीस देऊन बक्षीस नेमा ह्मणजे झालें; अथवा नेटिवांकडून हें काम नीट

* 'सॉक्रेटीसाचें चरित्र.' अध्याय ४.

न होईसें वाटल्यास 'ट्रेचर आणि को' किंवा 'बाळकृष्ण आणि मार्गन्' यांजकडे ऑर्डर पाठवून द्या ह्मणजे काम झालें. कीं ईश्वरास पसंत पडेशा धर्माचें साहित्य ते ताबडतोब रवाना करून देतील! आमच्या देशांत गदाधर, भट्टोजी दीक्षित, नागोजीभट्ट वगैरे मंडळींची सध्यां उणीव आहे काय? 'वेदशास्त्रोत्तेजना'र्थ एक सभा काढा म्हणजे झालें. मग काय कमी? पेशव्यांच्या दक्षणेला आले नाहींत असे मूर्तिमान् व्यास, गौतम व पाणिनि येथें चोहोंकडून उड्या टाकीत येतील असो; एकंदरींत लक्ष्मीचा प्रभाव आलीकडे जसा आमच्या देशहितचिंतकांस कळून येऊं लागला आहे तसा पूर्वी कोणासही आला नसेल. पैसा उभा करून 'मंडळी' किंवा 'सभा' उत्पन्न केली कीं, हवें तें कार्य होतें आहे! पण वरील समजुतीचा मूर्खपणा किती आहे हें क्षणमात्र विचार केला असतां हवें त्यास सहज समजणारें आहे. पहा बरें! सुया गुंड्यांसारख्या व्यापाराच्या जिनसांचे जसे कारखाने देशोदेशीं आहेत व ते हवे तेथें घालतां येतील, त्याप्रमाणेंच वक्तृत्व, विद्वत्त्व, कवित्व, शिल्पकौशल्य इत्यादिकांची गोष्ट आहे काय? कालिदासासारख्यांची मधुर वाणी, शिवाजीच्या सारख्या राज्यकर्त्यांचें युद्धकौशल्य व राजकारण, फिडियस् व रॅफील् अशांच्या सारखें शिल्प, हीं किती पैसा खर्च केला असतां पैदा होतील बरें? किती वक्तृत्वोत्तेजक सभा मिळून डिमॉस्थिनीस तर दूरच, पण अगदीं सामान्य प्रतीचा वक्ता तरी निर्माण करण्याचा पतकर घेतील? जॉन्सन् किंवा मेकॉलेच्या सारखे ग्रंथ मराठींत करून देण्यास किती 'दक्षिणाप्रैजकमिटी'स मक्ता दिला असतां काम होईल? असो; तर केवळ सभा स्थापून बक्षिसांची लालूच दाखविल्यानें आपल्या देशांत वक्तेच वक्ते होतील ही जी सदरील मंडळींची किंवा निदान त्यांतील कित्येक चाणाक्ष गृहस्थांची आशा आहे ती केवळ वेडगळपणाची आहे; आणि 'वक्त्यांचे वर्ग' हे शब्द 'ह्रियांचा कारखाना' या शब्दांसारखे सर्वथा अप्रयोजक होत।*

---

* कोणी कदाचित् असा आक्षेप घेतील कीं, वर जें लिहिलें आहे तसा प्रस्तुत सभांचा बिलकूल उद्देश नाहीं. पण दोन तीन गोष्टींवरून पाहिलें असतां त्यांचा रोंख वरच्यासारखाच दिसतो असें म्हणणें भाग येतें. एक ही कीं, कोणी उमेदवारास दोनदां बक्षीस मिळालें, कीं प्रस्तुत गुण त्यास पुरतेपणीं साध्य झाला असें समजून त्यास पुनः बोलूं देत नाहींत. दुसरी गोष्ट मागें एके ठिकाणीं सांगण्यांत आलीच आहे कीं, वरील पसार झालेल्या वक्त्यांनीं आपल्या वक्तृत्वाचा प्रकाश जनहितार्थ पाडावा अशी वरील मंडळींची मोठी अपेक्षा होती व अद्याप आहे.

(पुढें चालू.)

९. वरील कलमांत वक्तृत्वाविषयीं जें लिहिलें आहे तें सर्व गुणांस सारखेंच लागणारें आहे. तरी हें नीट न समजल्यामुळें वरील भ्रम बहुधा सर्वांच्यी मनास जडलेला आढळतो. याचीं उदाहरणें वर दिलीं आहेतच. तीं सांगतांना लोकांच्या असमंजसतेचा जो आम्हीं उपहास केला आहे तो ज्यांस यथार्थ वाटणार नाहीं त्यांस मेकॉलेचा एतद्विषयक एक प्रसिद्ध लेख वाचण्याविषयीं आम्ही शिफारस करतों. † तो वाचला असतां कोणतीही कला किंवा गुण यांची अभिवृद्धि कर्तव्य असतां पैशाचें साधन किती अप्रयोजक होय याविषयीं वाचकांची खात्री होईल. उघडच आहे कीं, पैशाचा लोभ ही जी मनुष्याच्या अंगची एक प्रबळ वासना आहे ती ह्मणजे मोठीशी थोर आहे असें नाहीं. तेव्हां तिच्या योगानें प्रवृत्ति होऊन मनुष्याच्या हातून कोणतेंही श्लाघ्य कृत्य घडावें हें मुळींच संभवत नाहीं. शिवाय नुसत्या द्रव्यलोभापासून एका परिश्रमाखेरीज दुसरें कोणतें कार्य होणार? पुढें लालूच असली ह्मणजे तेवढ्यापुरती मेहनत मनुष्य करील इतकेंच काय तें. कोणत्याही कलेंत पूर्णत्व पावण्यास उत्साहपूर्वक व्यासंग किंवा हौस जी एक लागत असते ती अर्थलाभाच्या केवळ आशेनें मनुष्यांत कशी उत्पन्न होईल? आणि त्याहीपेक्षां मुळची बुद्धि किंवा स्वाभाविक पटुत्व जें गुणी मनुष्यांत असावें लागतें तें पैशाच्या राशीच्या राशी पुढें मांडल्यानें तरी लवमात्रही उत्पन्न होईल काय? तेव्हां एकंदरींत पैशाच्या योगानें हवें तें करतां येईल, आणि आमच्या देशांत हल्लीं पैसा नाहींसा झाल्यामुळें लोककल्याणाचीं कामें होण्यास अडचण पडते, ह्या दोन्ही समजुती निवळ खोट्या आहेत. मनुष्यास खुपसुरत करण्याचें साधन किंवा रत्नें निपजविण्याची कृति ही जशीं मुळींच संभवत नाहींत, त्याचप्रमाणें कोणा कोणा मनुष्यामध्यें ईश्वरदत्त जे गुण कधीं कधीं विरल सांपडणारे ते उत्पन्न करण्याची आशा धरणें यासारखा वेडेपणा दुसरा नाहीं. असो; आतां वरील महत्वाच्या गोष्टीचें प्रत्यक्ष प्रमाण आमच्या वाचकांस दा-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

शिवाय तिसरें असें कीं, सदरील समारंभांत बक्षीस मिळालें कीं, सरस्वतीचा वरद हस्त त्या मनुष्याच्या मस्तकीं चढलाच असें समजून त्यास तेथल्या तेथें भाषण करायास सांगणें. मुंबईच्या इ० स०-१८७० सालच्या समारंभांत अशी एकदां मौज झाली कीं, वरच्याप्रमाणें केवळ तात्कालिक स्फूर्तीनें भाषण करायास नुकत्या तयार झालेल्या एका प्रसिद्ध वक्त्यास सांगितलें असतां तो सभेंत भलतेंच बोलून गेला! तेणेंकरून साऱ्या सभासदांस खालीं पाहावें लागून वरील प्रकार कोठून केला असें त्यांस झालें!

† 'Royal Society of Literature'—*Miscellaneous Writings.*

म्हणून प्रस्तुत विषयाचा हा विभाग आटपतों. एक प्रमाण दक्षिणाप्रैजकमिटी. ही सभा आमच्या सार्‍या वाचकांस माहीत असेलच. हिचें वास्तव्य आज सुमारें पंचवीस वर्षें आहे. इतक्या काळांत हिजकडे शेंकडों पुस्तकें नजर होऊन आजपर्यंत पुष्कळ ग्रंथकारांस हिजकडून बक्षिसें पोंचलीं. आतां या कमिटीच्या द्वारें आजपर्यंत जो सरकारी पैशाचा विनियोग झाला त्याविषयीं जर विचार केला, तर इतकी रक्कम केवळ पाण्यांत गेली असें जरी ह्मणतां येणार नाहीं, तरी निदान मुळच्या उद्देशाप्रमाणें तिचें मोठेंसें चीज झालें असें कोणासही वाटणार नाहीं. तोच पैसा पूर्वी जसा गोरगरीब ब्राह्मणांस फुकट वाटला जात असे, त्याचप्रमाणें तो गेलीं पंचवीस वर्षें गद्यपद्यांच्या रचनेच्या श्रमाबद्दल विपन्न ग्रंथकारांस दिला जाऊन तितक्या गरीब लोकांस अन्नास लावण्यांत गेला इतकेंच सरासरी त्याविषयीं ह्मणतां येईल. बाकी सभेचा जो खरा हेतु, कीं मराठी भाषेंत नवे नवे ग्रंथ होऊन ती सुधारणेच्या मार्गाला लागावी, तो एकंदरींत तितपतच सिद्धीस गेला! आतां हें खरें कीं, सदरहू कमिटीस नजर आलेल्या ग्रंथांत कांहीं सर्वमान्यतेच्या पदवीस पावले आहेत; पण त्यांबद्दल कमिटीनें आपणाकडे मान बळेंच ओढून घ्यावा हें अगदीं रास्त नाहीं. कांहीं महिन्यापूर्वी येथील एका प्रसिद्ध पहिलवानानें सातार्‍यास कुस्ती मारली. याबद्दल येथील 'बलवर्धक सभे'नें कृतार्थता मानणें किंवा प्रौढी झोकणें जसें बरोबर होणार नाहीं, त्याचप्रमाणें वरील कमिटीनें पसंत केल्यापैकीं कांहीं पुस्तकें उत्कृष्ट ठरून लोकमान्य झालीं याचाही मान तीस आपणाकडे बिलकूल घेतां येणार नाहीं. कां कीं, प्रस्तुत सभा मुळींच नसती, तर तीं पुस्तकें होण्यास किंवा लोकांस आवडण्यास राहतीं असें मुळींच संभवत नाहीं. असो; हें एक उदाहरण झालें. दुसरें आलीकडील इंग्रेजी शिक्षणक्रम होय. इंग्रेज सरकारचा या देशावर सर्वांत मोठा झालेला उपकार हाच होय, कीं ज्ञानाची अमोलिक देणगी त्यानें एतद्देशीयांस दिली व अद्याप देत आहे. गेल्या पन्नास पाउणशें वर्षांत या देशांत चोहोंकडे ही नवी विद्या हळू हळू प्रसार पावून हल्लीं तिचा पुष्कळच फैलावा झाला आहे. सुमारें चाळीस वर्षांपूर्वी मेकॉलेनें जी नवी पद्धति सुरू केली तिच्यामुळें तर वरील प्रसारास फारच साह्य होऊन त्यामुळें देशाची एकंदर स्थिति आजला अगदीं बदलून गेली आहे असें ह्मटलें असतां चालेल. पण इतकें होऊनही एतद्देशीय शाळांविषयीं व विद्यालयांविषयीं सरकारचा, इंग्रेज लोकांचा व आपला जो बोभाट वरचेवर ऐकूं येतो तो सर्वांस माहीत असेलच. तो हा कीं, लोकशिक्षणाकडे देशाचें उत्पन्न इतकें खर्च होत असतां त्याचें ह्मणण्यासारखें चीज कांहींच होत नाहीं. शिक्षणाच्या सर्व सोई करून

ठेवून ज्यांकडून सरकारानें दहा दहा बारा बारा वर्षे विद्याभ्यास करविला, त्यांतून कित्येकांस तर पदरच्या दमडीच्या कवड्याही खर्चायास न लागतां भेमणूका, पगारी जागा वगैरे करून देऊन खुशाल विद्या संपादन करण्याची सवड करून दिली, आणि शेवटीं सगळा विद्याभ्यास आटपून संपूर्ण शस्त्रास्त्रांनीं सज्ज होत्साते जे सरकारच्या दरबारीं मानाचा विडा पावून देशहिताची दीक्षा पावले, ते एकदां सुखवस्तु होऊन संसारसुखाचा अनुभव घेऊं लागले कीं लागलीच पूर्वीच्या गोष्टी सर्व विसरून जातात. आपल्या शिरीं स्वदेशाचें ऋण असून तें आपणास फेडलें पाहिजे, व चान्सेलर साहेबांनीं केलेला मंत्रोपदेश त्या वेळेस दिलेल्या चर्मपत्रांतच केवळ गुंडाळून ठेवायाचा नाहीं, या दोन्ही गोष्टींची त्यांस पुढें कधींही आठवण सुद्धां होत नाहीं. वर्षानवर्षे खपून मिळविलेल्या ज्ञानाचें व किताबाचें सार्थक स्टाकिंग बूट चोहोंकडे मिरविण्यापलीकडे किंवा हंसून खेळून मौजेंत काळ घालविण्यापलीकडे वरील लोकांपैकीं कोणासही बिलकूल दिसत नाहीं. बाकी प्रस्तुत शिक्षणक्रम इकडे सुरू करण्याच्या वेळेस मेकॉले साहेबांच्या मनांत केवढाले तरंग येऊन चुकले असतील ! कीं लवकरच या देशांतील अज्ञानाचा संपूर्ण विध्वंस होऊन विद्वत्तेंत, रसिकतेंत, देशाभिमानादि गुणांत वगैरे आमचे लोक इंग्लंडांतील लोकांशीं हळू हळू समत्व पावत जातील; व त्यांजसारखे मोठमोठे ग्रंथकार येथें निपजून स्वदेशीय लोकांस देशभाषेच्या द्वारें ज्ञानाचा मार्ग खुला करून देतील. या शेवटल्या गोष्टीचा तर साहेब मजकुरांस मोठाच भरंवसा होता; आणि तिच्या संबंधें तर आमच्या नवीन विद्वानांनीं त्यांस जसा दगा दिला तसा कोणताच दिला नाहीं. मेकॉले साहेबांस मोठी आशा होती कीं, आपल्या नव्या तऱ्हेनें या लोकांत ज्ञानाचा जो थोडथोडा प्रसार होत जाईल तो सगळ्या देशभर फैलावण्याच्या कामीं हे नवे लोक आपल्या फार उपयोगीं पडतील. ते असे कीं, ज्यांस इंग्रेजी शिक्षकांकडून व इंग्रेजी ग्रंथांच्या द्वारें साक्षात् ज्ञान मिळणार नाहीं अशा आपल्या इतर लक्षावधि देशबांधवांस हे लोक त्यांच्याच भाषेनें नव्या कल्पना व नवे विचार मोठ्या प्रीतीनें व हौसेनें कळवीत जातील. हा विचार मनांत आणून या लोकांस वरील साहेबानें 'इंटरप्रेटर' ह्मणजे 'दुभाष्ये' असें नांव प्रकृतविषयक लेखांत दिलें आहे. आतां हा 'दुभाष्ये'पणा या लोकांनीं कितपत केलासा आढळेल बरें ! मेकॉले साहेब आज चाळीस वर्षांनीं पुनः हिंदुस्थानांत येऊन आपण लावलेला वृक्ष कितीसा लागवडीस आला हें जर पाहते, तर सकच्या संकल्पांत आणि प्रत्यक्ष सि-

द्वींत पडलेली येवढी तफावत पाहून ते अगदीं थक्क होऊन जातें! ज्यांनीं इंग्रेजी विद्येच्या समुद्रांत सतत अवगाहन करून मनाच्या सर्व वृत्ति वृद्धिंगत करावयाच्या, अंतःकरणास उत्कृष्ट संस्कार द्यावयाचा, आणि तेंच उत्तम फळ आपल्या इतर ज्ञानरहित देशबंधूंस मिळवून देण्याचा मार्ग—म्हणजे देशभाषेंत ग्रंथ करणें—याविषयीं उद्योग करावयाचा, त्यांची स्थिति सर्वांपरी वरच्याच्या अगदीं उलटच असून वरील 'दुभाष्ये'पणा करण्याविषयीं तर त्यांच्या मनांत अतिशयित तिरस्कार वागतो आहे, हें पाहून साहेब मजकुरांस वर सांगितलेल्या आपल्या निबंधाचीच पुरतेपणीं आठवण झाली असती! असो; तर या दोन उदाहरणांवरून पूर्वोक्त सिद्धांताचा उत्कृष्ट प्रत्यय आमच्या वाचकांस आल्याशिवाय राहणार नाहीं. तेव्हां एकंदरींत सरतें शेवटीं वरील गोष्ट पुनः दृष्टांतरूपानें येथें सांगतों कीं, पैशाचें साधन हें केवळ उदकासारखें आहे. जेथें अपेक्षित गुण बीजरूपानें गुप्त असेल तेथें जर वरील साधन त्यास जाऊन पोंचलें तर त्याचें बीज होईल यांत संशय नाहीं. पण वनस्पतीचें पोषक उदक आहे येवढेंच समजून केवळ उदकाचा संग्रह केल्यानें अपेक्षित वृक्षाची उत्पत्ति, वृद्धि, व फलद्रूपता या गोष्टी आपल्या स्वाधीनच्या झाल्या असें समजून केवळ यदृच्छेनें त्याचा विनियोग करणें, व त्यापासून फलप्राप्तीची आशा करून राहणें, यासारखें असमंजस व उपहासास्पद दुसरें कांहीं नाहीं!!

यत्र विद्वज्जनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि ।
निरस्तपादपे देशे एरंडोऽपि द्रुमायते ॥ *

अंक २३—(१) अवतरण (२) वक्तृत्वगुणाच्या उत्कर्षाचा संभव (३) सध्यांची स्थिति (४) उत्कर्षाचीं साधनें (५) आलीकडील वक्ते.

१. शेवटच्या अंकांत प्रस्तुत विषयाचें आधुनिक स्वरूप सांगितलें. आतां त्यांत उपोद्घात केल्याप्रमाणें प्रस्तुत कलेचा यापुढें उत्कर्ष होण्यासारखा आहे कीं नाहीं, व तो होण्यास साधनें कोणतीं याविषयीं लिहूं.

२. मागें एके ठिकाणीं सांगण्यांत आलेंच आहे कीं, प्रकृत गुणाची आपल्या लोकांस आलीकडे जी ओळख झाली आहे ती परस्थ लोकांच्या परिचयानें. तेव्हां त्यांच्या सहवासानें आमच्या देशांत त्यांचे इतर गुण जसे क्रमाक्रमानें प्रसार पावत जातील त्याचप्रमाणें हाही जाईल हें उघड आहे.

---

* "जेथें विद्वज्जन नसतात तेथें अल्पबुद्धि मनुष्यही प्रशंसेस पात्र होतो; ज्याप्रमाणें ज्या माळावर कांहींच झाडझुड नाहीं तेथें एरंड म्हणजे मोठा वृक्ष!"

लोकशिक्षणाच्या व इतर द्वारांनीं चोहोंकडे विद्येचा व ज्ञानाचा जसजसा फैलाव होत जाईल तसतशी ग्रीस, रोम, इंग्लंड, यांत झालेल्या वक्त्यांची आमच्या लोकांस माहिती विशेष होत जाऊन, व इंग्लिश लोकांच्या साक्षात् परिचयानें प्रस्तुत गुण जो त्यांत सांप्रत विद्यमान आहे त्याचें अनुकरण होऊन तो उत्तरोत्तर वृद्धि पावत जाईल यांत संशय नाहीं. हल्लींही बाबू केशव चंद्रसेनासारख्या कित्येक एतद्देशीय विद्वानांस प्रकृत कला बरीच साध्य झाली आहे; आणि ज्या ज्या ठिकाणीं इंग्रेजी विद्येचा बराच फैलावा झाला आहे तेथें सभांचा वगैरे कसलाही समारंभ झाला तरी थोडें बहुत बऱ्याच प्रकारें भाषण करणारे लोक कोणी ना कोणी तरी असतातच. असो; तर याप्रमाणें हल्लींही वक्तृत्वाचा अंकुर जो फुटलेला दृष्टीस पडतो तो यापुढें असाच जर सतत पोषण पावत गेला, तर येथील जमिनीच्या उत्कृष्ट पिकाऊपणामुळें तो पुढें चांगला सरसावत जाईल यांत आम्हांस बिलकूल संदेह वाटत नाहीं.

३. पण वक्तृत्वाची वृद्धि होऊन त्याचा एकंदर लोकांस उपयोग होणें जर असेल, तर प्रस्तुतचा क्रम पुष्कळ बदलायास पाहिजे. वर सांगितल्याप्रमाणें वक्तृत्वाचें बीज अंकुररूपानें देशांत जागोजाग आविर्भूत झालें आहे खरें; पण हल्लींच्या स्थितीस सामान्य लोकांस त्यापासून कांहींएक फायदा घडण्यासारखा नाहीं. मोठमोठीं व्याख्यानें देऊन एतद्देशीय पंडितांनीं विलायतेंतील लोकांसही तोंडांत बोट घालायास लावलें, किंवा आपल्या देशबांधवांस क्षणभर चकित करून सोडलें, तरी ज्यांस नवें शिक्षण प्राप्त न झाल्यामुळें इंग्रेजी भाषा व इंग्रेजी विचार कळत नाहींत, अशा लाखोंगणती लोकांस तें काय होय! त्यांनीं त्यांचा लौकिक ऐकून स्वस्थ बसावें इतकीच गोष्ट. तसेंच वरील लोकांच्या वक्तृत्वशक्तीचें चीजही शेंदोनशें लोकांनीं टाळ्या पिटल्याच्या पलीकडे कांहीं नाहीं. पण तेवढ्यानेंच त्यांस कृतार्थता वाटून आपल्या कलेचा खरा उपयोग करण्याचें त्यांच्या कधीं मनांतही येत नाहीं. हा एक प्रकार झाला. दुसरा प्रकार अशिक्षित लोकांचा. यांच्या मंडळींत कोणा कोणास बरेंच वाक्पटुत्व असतें; पण वक्त्यांस अवश्य जीं अनेक साधनें तीं यांस मुळींच अनुकूल नसल्यामुळें, फार तर काय, पण व्याकरणाची सुद्धां कित्येकांस भ्रांत असल्यामुळें, त्यांच्या अंगीं प्रस्तुत गुण थोडा बहुत असतांही तो प्रगट होण्याची सोय नसते.

४. तर आतां प्रस्तुत गुण आपल्या भाषेच्या द्वारानें उदयास येऊन सर्व लोकांस तो हितावह होण्यास काय काय सामग्री पाहिजे ती सांगतों. पहिलें कलम अर्थातूच उत्तम भाषा. चित्रें करणारास जशी उत्तम माती, आचाऱ्यास जसें उत्तम प्रकारचें साहित्य, तशीच वक्त्यास उत्तम भाषा अगदीं

अवश्य होय. ती त्यास अनुकूल नसेल तर त्याच्या अंगीं मोठी करामत असली तरी ती त्याची त्याच्यापाशींच राहील. रस्त्यांतील मातीचा ढीग पुढें आणून टाकून एकाद्या उत्कृष्ट जिनगरास त्याची उत्तम पुतळी बनविण्यास सांगितलें, किंवा भाजीभाकरीचें साहित्य देऊन पंचपक्वान्नांचा थाट उडविण्यास एकाद्या उत्तम आचाऱ्यास सांगितलें, तर तसें करणें जसें अत्यंत हास्यास्पद होईल; त्याचप्रमाणें भाषा सुधारण्याचा बिलकूल प्रयत्न न करतां उत्तम वक्तृत्व निपजविण्याचा जो आमच्या लोकांचा चोहोंकडे ज्यारी उद्योग चालला आहे तोही उपहासास्पद होय. भाषा सर्वथा अंकित असणें हें वक्त्यास किती जरूरीचें आहे हें डिमॉस्थेनीसची मागें जी हकीकत दिली आहे तीवरून आमच्या वाचकांच्या लक्षांत आलें असेलच; आणि आजपर्यंत प्रसिद्धीस आलेल्या कोणत्याही वक्त्याचें चरित्र पाहिलें तरी तोच प्रकार आढळेल. तर उत्तम भाषा हें वक्तृत्वाचें पहिलें मोठें साधन होय. यास्तव आपल्या देशांत वक्ते उत्पन्न होऊन जनभाषेनेंच सर्वांचीं मनें एकाद्या विवक्षित कार्याकडे वळविण्याचें त्यांच्या अंगीं सामर्थ्य यावें असा जर हेतु असेल, तर एतद्देशीय भाषा म्हणजे काय अप्रयोजक, ती चांगल्या तऱ्हेनें शिकण्याची कोणीं उगीच रिकामी उठाठेव करावी, ती सुधरून काय करावयाचें आहे, दिवसेंदिवस सर्वसाधारण होऊं पाहणारी जी इंग्रेजी भाषा ती आली ह्मणजे बस आहे, वगैरे कित्या समजुती ज्या आज चोहोंकडे पसरल्या आहेत त्या अगोदर नाहींशा झाल्या पाहिजेत. या समजुतींचें खंडन आम्हीं या पूर्वीं अनेक वेळां केलें आहे; फार तर काय, पण आमचें पुस्तकच एके रीतीनें त्यांचें खंडन होय! असो; तर याप्रमाणें आपल्या देशांत प्रस्तुत कलेचा उत्कर्ष होण्याचें पहिलें मोठें साधन ह्मटलें ह्मणजे देशभाषा सुधारणें—ह्मणजे तिच्या अंगचे सर्व गुण तिच्याठायीं प्रगट करणें, आणि संस्कृतादि अन्यभाषांच्या साहाय्यानें तिला विशेष परिपक्वतेस आणणें—हें होय. हें एक झालें. दुसरें साधन विद्वत्त्व व बहुश्रुतपणा. हीही गोष्ट आमचे लोक बिलकूल लक्षांत आणीत नाहींत. वक्तृत्वगुणाविषयीं अनेकांचे जे अनेक तरंग आहेत त्यांतील एक मोठा हा होय, कीं ज्या अर्थी प्रकृत गुण हा केवळ ईश्वरदत्त होय त्याअर्थी वक्ता ह्मणजे असा असला पाहिजे कीं, त्यास एकदम झोंपेंतून उठवून सभास्थानीं आणून उभा केला तरी विषय सांगतांच त्याच्या सरस्वतीचा ओघ तात्काळ उच्छृंखलपणें व अस्खलिततेनें चालला पाहिजे! असा वक्ता वस्तुतः पाहतां त्रिभुवनांतही सांपडायाचा नाहीं. डिमॉस्थेनीस, सिसरो यांच्या सारख्यांसही भाषणाच्या अगोदर चांगली मजबूत तयारी करून यावें लागत

असे. येवढें खरें कीं एकाद्या मोठ्या निकराच्या प्रसंगीं मोठमोठ्या वक्त्यांनीं केवळ तात्कालिक स्फूर्तीनें समयविशेषीं भाषणें केलीं आहेत; पण तींही अगदींच अकल्पित विषयावर केलीं आहेत असें नाहीं. तयारी केलेल्या विषयास सोडून अंमळ इकडे तिकडे त्यांनीं थोडीशी भरारी मारली इतकेंच असो; तर वरील समजूत केवळ पोरकटपणाची आहे. मनुष्याच्या अंगीं कसाही गुण असला, तरी परिश्रमाखेरीज व अभ्यासाखेरीज त्याचें तेज कधींही पडायाचें नाहीं. खाणींतून नुकता खणून काढलेला हिरा जसा तादृश तेजस्वी नसून शिल्पकारांच्या संस्कारप्रयोगाची त्यास अपेक्षा असते त्याचप्रमाणें गुणिजनांच्या अंगीं वसणारी कलाही शिक्षणाखेरीज पूर्णत्वानें कधीं प्रगट होत नसते. असो; तर याचप्रमाणें वक्तृत्व हें जरी मनुष्याच्या अंगीं जन्मसिद्धच असलें पाहिजे, तरी तें तसें कोणाचे ठायीं असतांही विद्वत्तेखेरीज तें पूर्ण शोभा कधींही पावायाचें नाहीं. विद्वान् व रसिक लोकांस तुष्ट करून त्यांचीं मनें आपल्या भाषणानें ज्यास वळविणें असेल त्यानें भाषाशुद्धता, अर्थसंगति, सुंदर व प्रौढ विचार, हीं सर्व साध्य केलीं पाहिजेत. ह्मणजे अर्थातच व्याकरण, तर्क, अलंकार या शास्त्रांचा अभ्यास करून शिवाय मोठमोठ्या नामांकित काव्यांचें, नाटकांचें, इतिहासांचें वगैरेही ज्ञान संपादन करून त्यांशीं त्यानें सतत परिचय केला पाहिजे. याखेरीज इतरही अनेक विषयांची माहिती त्यास असली तर चांगलीच; कारण दृष्टांत वगैरे देण्यास व भाषणास वैचित्र्य व मनोरंजकता आणण्यास ती फार उपयोगीं पडते. तर प्रस्तुत कला आपल्या देशांत वाढण्यास वरील गोष्टींकडे आपल्या लोकांनीं लक्ष दिलें पाहिजे. सध्यां जसें जो उठला तो वक्तृत्व करूं लागतो, तसा प्रकार उपयोगी नाहीं. तिसरें साधन अनुकरण. कोणताही गुण साध्य करून घेण्यास अनुकरणासारखा उत्तम मार्ग दुसरा नाहीं. वास्तव वक्तृत्वाची आपल्या लोकांस चांगली ओळख करून देण्यास प्राचीन व अर्वाचीन काळीं उदयास आलेल्या नमांकित वक्त्यांचीं भाषणें जर सर्वांस सुलभ होतील तर मोठा उपयोग होईल. आमच्या मराठी भाषेंत वरील सोय अद्याप ह्मणण्यासारखी झाली नाहीं. 'अनेकविद्यामूलतत्त्वां' त, 'शालापत्रकां' त व 'गद्यरत्नावलीं' त मात्र कांहीं भाषणांचीं भाषांतरें आहेत. त्यांखेरीज दुसरीं कोठें नाहींत. तर वक्तृत्ववृद्धीच्छु लोकांनीं 'वक्त्यांचे वर्ग' वगैरे स्थापण्याच्या व्यर्थ भरीस न पडतां वरील लाभ जर सर्व लोकांस विशेषतः इंग्रेजींत तादृश निपुण न झालेल्यांस, करून दिला तर त्यापासून इष्ट हेतु सिद्धीस जाण्याचा पुष्कळ संभव आहे.

याप्रमाणें वक्तृत्वाचा उत्कर्ष होण्यास मुख्य साधनें कोणतीं ह्मणतीं तीं

सांगितलीं. यांखेरीज अंगविक्षेप, स्वर वगैरे जीं दुसरीं वक्तृत्वाचीं अंगें आहेत तीं गौण होत; यास्तव त्यांविषयीं कांहीं लिहीत नाहीं. सोन्या रुप्याच्या डागांस झिलई दिल्यानें जशी त्यांची प्रभा अधिक फांकते, त्याप्रमाणें वक्तृत्वास विशेष शोभा आणण्याचीं वरील उपकरणें होत. त्यांस स्वतःसिद्ध योग्यता विशेष नाहीं. यास्तव हल्लींच्या स्थितींत त्यांकडे विशेष लक्ष दिलें नाहीं तरी चालणार आहे.

५. येथवर प्रस्तुत विषयाच्या तिसऱ्या भागाविषयीं निरूपण झालें. आतां सरते शेवटचा भाग हातीं घेण्यापूर्वी सदरील अंकांत आलीकडे प्रसिद्ध झालेल्या व सध्यां प्रसिद्ध असणाऱ्या वक्त्यांविषयीं कांहीं लिहितों

खालील लेख लिहिण्याचीं दोन तीन कारणें आहेत. एक तर जे प्रसिद्ध होऊन गेले त्यांचा कांहीं तरी निर्देश करणें हें अत्यंत उचित होय म्हणून. दुसरें त्यांविषयीं लोकांची यथार्थ बुद्धि करणें; आणि तिसरें निबंधाची पूर्णता, म्हणजे मागें जे कांहीं विचार प्रदर्शित केले आहेत ते अप्रमाण नाहींत असें दाखविणें. असो; इकडे म्हणजे महाराष्ट्रदेशांत इंग्रेजीचा आरंभ बंगाल्यापेक्षां व मद्रासेपेक्षां फार उशिरानें झाला, यास्तव त्या विद्येचीं वक्तृत्वादि जीं फळें तीं त्याच मानानें इकडे पुष्कळ वेळानें म्हणजे अगदीं आलीकडे दृष्टीस पडूं लागलीं आहेत. हें सर्वांस माहीत आहेच. तथापि या प्रांताचे लोक हिंदुस्थानाच्या कोणत्याही भागांतील लोकांहून बुद्धीनें कमी तर मुळींच नसल्यामुळें वरील नवीन विद्येचा फैलावा गेल्या वीस पंचवीस वर्षांतही पुष्कळ झाला. या नवीन विद्वन्मंडळांत प्रस्तुत गुणाच्या संबंधानें प्रख्यातीस आलेले दोन गृहस्थ होते. ते दोघेही पूर्ववयांतच कांहीं वर्षांपूर्वी परलोकवासी झाले. एक रावसाहेब महादेवशास्त्री कोल्हटकर, आणि दुसरे रावबहादुर विष्णु परशुराम रानडे. कोल्हटकर यांच्या 'अथेल्लो' नाटकाविषयीं प्रस्तुत मालेंत आम्हीं अनेक वेळां लिहिलेंच आहे. त्याखेरीज 'कोलंबसाचा वृत्तांत', 'पदार्थ आणि चलन' वगैरे आणखीही कांहीं थोडीं पुस्तकें त्यांच्या नांवावर प्रसिद्ध आहेत. रानडे यांचें नांव ग्रंथकारांच्या मालिकेंत मुळींच नाहीं म्हटलें असतां चालेल. त्यांचा लौकिक त्यांच्या निबंधांवर व वर्तमानपत्रांत ते मजकूर लिहीत असत त्यावरच काय तो आहे. या गृहस्थानें इंग्लिश भाषेचा फार चांगला अभ्यास केला होता; तो इतका कीं, त्याचे त्या भाषेंतील लेख वाचून खुद्द इंग्रेजांसही भ्रांति पडावी! हे सर्व लेख एकत्र करून छापण्याचा व ते लिहिणाराचा जीवनवृत्तांतही त्यांबरोबर सविस्तर देण्याचा बेत होऊन तें काम एका प्रसिद्ध विद्वानानें हातीं घेतलें होतें; पण त्याचें पुढें काय झालें तें समजण्यांत कांहींच आलें नाहीं. आमच्या नव्या लोकांचे हे एक

हजारों येत होऊन ते ज्या पंथाला बहुधा जातात तीच त्याची गति झाली असावी ! असो; तर वरील दोघां गृहस्थांचा सामान्यतः विद्वत्तेविषयीं व हुशारीविषयीं जसा लौकिक होता तसाच वक्तृत्वाविषयींही होता. कोल्हटकर हे डेप्युटी एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर असून आपल्या वक्तृत्वाच्या योगानें फार लोकप्रिय होऊन गेले होते. त्यांची भव्य मुखश्री व गंभीर स्वर यांच्या योगानें त्यांच्या भाषणास विशेष मनोवेधकता येऊन तें ऐकण्याविषयीं श्रोत्यांचीं मनें अगोदरच उत्कंठित होत. रानडे हेहीं चेहेऱ्यावरून मोठे पाणीदार दिसत ; आणि त्यांचा स्वरही खणखणीत असल्यामुळें त्यांचें भाषण ऐकणारांच्या हृदयावर चांगलें ठसे. हे शेवटीं शेवटीं डेप्युटी कलेक्टरच्या जागेपर्यंत चढले असून त्या कामांतही त्यांचें तेज चांगलें पडलें.* असो ; या दोघांचेंही वक्तृत्व आमच्या कानीं चांगलेंसें कधींही न पडल्यामुळें त्याविषयीं खात्रीचा असा कोणत्याही तऱ्हेचा आमच्यानें अभिप्राय देववत नाहीं. वर सांगितलेल्या गोष्टी दहा पंधरा वर्षामागच्या असल्यामुळें त्यांची वक्तृत्वाची ख्याति मुळची खरोखर किती, हुशारीनें आलेली किती, व श्रोत्यांच्या अज्ञानानें व अनभिज्ञतेनें किती, हें आह्मांस सांगवत नाहीं. पण इतकें खरें दिसतें कीं- ज्या अर्थी वर सांगितलेला वरील गृहस्थांचा लौकिक विद्वानांच्या व अविद्वानांच्याही तोंडीं असे, त्या अर्थी प्रस्तुत गुणाचें वास्तव्य त्यांच्या अंगीं बरेंच असावें. हे निवर्तल्यापासून यांच्या मागें विशेष नांवाजलेले कोणी फार करून नाहींत. एका गृहस्थास मात्र त्यांच्या बरोबरीनें कदाचित् बसवतां येईल असें वाटतें. या नव्या वक्त्याची

---

* वरील हुद्यावर असतां रावबहादुरांनीं आपल्या अंगच्या हिम्मतीचें व लोकहितपर बुद्धीचें एक उत्कृष्ट उदाहरण दाखविलें तें येथें सांगितल्यावांचून राहवत नाहीं. हें अर्थातच पंढरपूरच्या देवळाचीं दारें फोडून मोठमोठीं करून बडव्यांच्या व उत्पातांच्या धांडगाईस, भ्रष्टाचारास, व द्रव्यहरणास जो त्यांनीं चिरकाल राहण्याजोगा प्रतिबंध केला तो होय. एकंदरींत वरील गृहस्थाच्या अंगीं देशकल्याणाची खरी इच्छा, व त्याहून विशेष दुर्लभ जो आस्थापूर्वक उत्साह, तो पुष्कळ होता यांत संशय नाहीं. केवळ पुढें पुढें मिरवणाऱ्या हल्लींच्या कित्येक लोककल्याणेच्छूंप्रमाणें शुष्क पांडित्य करण्याची त्यांस आवड नसे. लोकाचाराच्या संबंधानें त्यांच्या वागणुकींत कित्येक मोठमोठे दोष होते खरे ; व धर्मासंबंधीही त्यांचीं मतें ठीक नव्हतीं. तरी शेवटीं अंतकाळपर्यंत त्यांची वृत्ति जी अगदीं स्वस्थ व नेहमींप्रमाणें आनंदितच राहिली तिजबद्दल तारीफ केल्यावांचून व आश्चर्य वाटल्यावांचून कोणासही राहवणार नाहीं. इंग्लंडांतील प्रसिद्ध ग्रंथकार ह्यूम् याची उपमा वरील संबंधानें त्यांस सर्व प्रकारें पूर्ण साजेल.

विद्वत्ता वरील दोघांच्या पेक्षां निराळी आहे; व स्वभावाच्या, चालचलणुकीच्या वगैरे इतर संबंधांनींही त्याच्यांत व वरील दोघांत पुष्कळच तफावत आहे. वक्तृत्वाच्या संबंधानें पाहिलें तर तें प्रसंगविशेषीं चांगलें चित्तवेधक व समर्पक असतें यांत संशय नाहीं. पण वळवाच्या पावसासारखा त्याचा नेम म्हणून कधीं धरवत नाहीं. मनाच्या अस्थैर्यास्तव, कधीं विद्वत्तेच्या, कधीं हुशारीच्या डौलांत, कधीं मत्सरास्तव, कधीं कांहीं एक विशेष कारण नसतां केवळ हुक्कीखातर, वरील वक्त्यास स्वतःचेंच भान न राहून तो कोणीकडच्या कोणीकडेच भरकटत जातो ! मग एकादे वेळेस असें होतें कीं, तें त्याचें वक्तृत्व त्याचें त्यासच सांवरतां सांवरतां पुरे वाट होते ! असो; एकंदरीत तात्कालिक स्फूर्तीनें श्रोत्यांच्या चित्तास लागण्यासारखें भाषण करण्याची या गृहस्थाच्या अंगीं बरीच शक्ति आहे; पण वरच्याप्रमाणें तें बहुधा अनियमित असल्यामुळें व स्वतःविषयींचा मजकूर त्यांत नेहमीं कांहींना कांहीं तरी घुसवून दिल्यामुळें, त्यापासून श्रोत्यांस पुष्कळ वेळां ह्मणण्यासारखें ज्ञान कांहींच न होऊन हंसण्यास मात्र विषय होतो !

या ठिकाणीं हिंदुस्थानाच्या इतर भागांतील प्रसिद्ध वक्त्यांचाही कांहीं निर्देश करणें अवश्य होय. कां कीं, दिवसानुदिवस एकराज्याच्या संबंधानें, व राजकीय, लौकिक, धर्मसंबंधी वगैरे प्रकरणांनींही दूर दूरच्या प्रांतांत परस्परांविषयीं यापूर्वीं जें औदासीन्य किंबहुना दुर्भाव असे तो मोडत जाऊन स्नेह जमत चालल्यामुळें देशाच्या एके भागाच्या जी हिताहिताची गोष्ट तीच बाकीच्या सर्वांस लागेशी झाली आहे. शिवाय ज्यांविषयीं पुढें उल्लेख करावयाचा आहे, त्यांची प्रसिद्धी साऱ्या देशभर असून ते चोहोंकडे फिरलेलेही आहेत. तेव्हां त्यांची वक्तृत्वशक्ति अनुभविलेले इकडे पुष्कळ लोक असल्यामुळें त्यांचा उल्लेख इकडील वक्त्यांप्रमाणेंच केला असतां चालणार आहे. असो; आधुनिक वक्तृवर्गांत मुख्यत्वेंकरून पहिलें नांव ह्मटलें ह्मणजे बाबू केशव चंद्रसेन यांचें होय. हे ब्रह्मसमाजाच्या मंडळींत अग्रगण्य असून त्या मार्गाच्या प्रीत्यर्थ यांनीं युरोपांत व अमेरिकेंतही आपली वक्तृत्वशक्ति गाजविली हें सर्वांस माहीत आहेच. हे विलायतेस गेले होते तेव्हां यांच्या विद्वत्तेची व वक्तृत्वाची चोहोंकडे प्रशंसा होऊन कित्येक पुरुष व बायका लागल्याच आपला ख्रिस्ती धर्म सोडून यांच्या पंथास अनुसरल्या. तसाच प्रकार अमेरिकेंतही घडून आल्याचें समजतें. असो; एकंदरींत या सर्व गोष्टीवरून प्रस्तुत गुण बाबू मजकुरांच्या अंगीं अप्रतिम असावा असें दिसतें. यांच्या खालोखाल प्रसिद्धि पाहिली

तर बाबू प्रतापचंद्र यांची होय. यांचाही विद्वत्व व वक्तृत्व या गुणांविषयीं चोहोंकडे मोठा लौकिक आहे. केशव चंद्रसेनांप्रमाणेंच हेही कांहीं महिन्यांपूर्वीं विलायेंत गाजवून आले; तीन चार वर्षांपूर्वीं हे येथेंही आले होते; व चालीप्रमाणें चोहोंकडे व्याख्यानें, उपदेश वगैरे प्रकार झाले. ब्रम्हसमाजाची येथें शाखा स्थापण्याकरितां बाबूंनीं पुष्कळ खटपट केली,. पण श्रोत्यांस स्वतःचें हित त्यांच्यापेक्षां बरें कळून कोणी ह्मणण्यासारखा त्यांस हुंकार दिला नाहीं. इतर समारंभांप्रमाणेंच वरील समारंभ मंडळीनें साजरा करून वक्त्याचे आभार मानणें वगैरे सर्व यथाविधि केलें ; पण आपल्या वक्तृत्ववृक्षास गारोड्याच्या आंब्याप्रमाणें तत्क्षणींच फलद्रुपता व्हावी हा जो हेतु वरील धर्मोपदेशकानें मनांत धारण केला होता तो मात्र बिलकूल सिद्धीस गेला नाहीं. असा आशाभंग झाला तेव्हां बाबूंनीं दुसरीकडे संधान करण्याचा यत्न केला. तेथील रडत कडत चाललेल्या प्रार्थनासमाजानें व मयत 'थीइस्टिक् आसोशियेशन्' (देवशोधक मंडळी) हिनें ब्रह्मसमाजाशीं एकात्मक होऊन आपल्या पंथाचें नांव धारण करावें, असा त्यांनीं विचार काढला; पण काय झालें असेल तें असो, तोही वरील भक्तमंडळीस मान्य झाला नाहीं. असो; एकंदरींत वरील वक्त्याचें देशाटन पुष्कळ होऊन त्याची प्रस्तुत गुणाबद्दल जिकडे तिकडे ख्याति आहे. पण वरील बाबूंचीं एक दोन भाषणें ऐकून आमची जी समजूत झाली ती येथें स्पष्ट लिहिली पाहिजे. ती ही कीं, सभेंत उभें राहून साधारण चार चौघे बोलतात त्याप्रमाणें इंग्रेजींत भाषण करण्याची शक्ति त्यांच्या अंगीं आहे खरी; पण त्यांच्या सार्वत्रिक प्रसिद्धीसारखा त्यांच्या भाषणांत मोठा अद्भुतसा गुण आम्हांस कोणताही दिसला नाहीं. तोंपर्यंत इकडील लोकांनीं बंगाल्यांतील बाबू कसा तो मुळींच पाहिला नव्हता यास्तव, व त्यांची ख्यातिही सर्वांनीं अगोदरच ऐकिली होती यामुळें, त्यांची प्रशंसा लहानथोरांच्या सर्वांच्या तोंडीं तेव्हांच झाली असें आम्हांस वाटतें. त्यांच्या भाषणांत म्हणजे कांहीं अपूर्व रस होता, व तो समजण्याजोगती मंडळीच्या ठिकाणीं अभिज्ञता होती, हें म्हणणें म्हणजे अंमळ पंचाइतीचेंच! या आमच्या मतास प्रस्तुत भाषणांचें फळ कितीसें दृष्टोत्पत्तीस आलें याविषयीं जें वर नुकतेंच वाचकांस कळविलें आहे त्यावरून चांगलीच बळकटी येते. ज्या लोकांनीं त्या प्रसंगीं यथेच्छ माना डोलवल्या व टाळ्यांचा गजर केला, व कोणीं विद्वत्तेची, कोणीं धर्मपरायण बुद्धीची, कोणीं इंग्रेजीच्या ज्ञानाची, कोणीं वक्तृत्वशक्तीची, अशी आपआपल्या प्रकारें भाषणकर्त्याची खूप तारीफ केली, त्यांनीं ब्रह्मसमाजास मिळण्याची खुषी असल्याबद्दल हात वर करण्या-

चा जेव्हां प्रसंग आला तेव्हां कोणीं सगळा तर कोणीं अर्धाच, आणि तोही तिघां चौघांनीं, असाच हात वर केला! शिवाय वरील वक्त्याच्या भाषणाचा असाही प्रकार नजरेस येतो कीं, जें भाषण मुंबईस होऊन श्रोतृमंडळीच्या आग्रहास्तव छापलें गेलें, तेंच येथें, व तेंच लंडनमध्यें! त्याच सुमारास एक अमेरिकन प्रोफेसर सीलिनामें करून येथें आले होते; त्यांची जशी छापील भाषण करण्याची तऱ्हा होती, * तसाच प्रकार प्रतापचंद्र यांचा आहेसा दिसतो. तसेंच धर्मोपदेशकाच्या अंगीं जी गंभीरता व औत्सुक्य दृष्टीस पडावें तेंही प्रस्तुत वक्त्याच्या अंगीं विशेष दिसत नाहीं. पुण्यांतून नुकते यशस्वी होऊन गेलेले जे दयानंदस्वामी यांच्याप्रमाणेंच वरील बाबूंस कुचेष्टा करण्यांत मोठी प्रतिष्ठा वाटते. नवा धर्म जो स्थापायाचा तो जुन्याची विटंबना केल्यानें व पोरांसोरांस व मूर्ख लोकांस हंसविण्यानें, एवढ्यानेंच केवळ स्थापिला जाईल अशी त्यांची समजूत आहेशी दिसते. असो; एकंदरींत सर्व गुणांनीं या दुसऱ्या वक्त्याची योग्यता पहिल्याहून पुष्कळ कमी येईल असें आह्मांस खास वाटतें.

आतां सरते शेवटीं वरील दोघांहूनही जाडी प्रकरण जे वरील महाविख्यात स्वामी त्यांच्याविषयीं कांहीं लिहून हा अंक व हा भाग आटपतों. यांस वरील दोघां बाबूंच्याहूनही वरच्या पदवीस चढविण्याचें कारण उघडच आहे कीं, ते त्यांच्यासारखे केवळ प्रेषित होऊं पाहत नाहींत; तर बुद्ध, खिस्त, महंमद, राममोहनराय, यांच्याप्रमाणें नव्या पंथाचा प्रवर्तकच होण्याची त्यांनीं उमेद धरली आहे. स्वामी महाराजांनीं आमच्या पुण्यपत्तनास आपल्या पवित्र मूर्तीनें पावन करून कांहीं महिन्यांपूर्वी देशोन्नत्यर्थ जीं अनेक व्याख्यानें दिलीं त्यांतील एकांत आपल्या भाविक शिष्यवृंदास त्यांनीं आपला चरित्रमहिमा ऐकविला. त्यावरून असें कळतें कीं, आर्यसमाजवाल्यांची पुण्यभूमि व महातीर्थ गुजराथेंतील अजमीर नामक गांव होणार! कबीर, तुळसीदास, तुकाराम, वगैरे आजपर्यंत थोर व पुण्यशील मानलेल्या महामूर्ख व महादुष्ट लोकांची तेजोहानि करून महार मांगप्रभृति शूद्रजातींचा अभ्युदय करणारें तेज तेथें उदय पावलें. हें या आर्यभूमीवर तिच्या मोठ्या सुदैवानें आज चाळीस वर्षें झळकत असून आलीकडील दोन तीन

* वरील साहेबांनीं ख्रिस्तीधर्माच्या गौरवाचें असें एक व्याख्यान येथें दिलें. तें पहिल्या प्रसंगास बरेंच चित्तवेधक होतें. पण पुढें एके दिवशीं पाहतां तें असेंचें तसें शब्दानशब्द एका लहानशा पुस्तकांत वरील प्रोफेसरांचे नांवानें छापलेलें सांपडलें! हा प्रकार आपलेंच द्रव्य आपण चोरल्यासारखा होय!

वर्षांपर्यंत तें जागच्या जागींच दडून कसें राहिलें याचा आम्हांस मोठा च मत्कार वाटतो व चित्तास अत्यंत विषाद होतो! प्रस्तुत भद्रपुरुष हे आपल्या देशबंधूंच्या पारलौकिक हिताची एवढी कळकळ बाळगीत असतां आज निदान वीस वर्षे तरी मूर्तिपूजेच्या घोर पापमार्गास अनुसरल्यानें कोट्यावधि लोकांच्या आत्म्यांचें जें आज अक्षय नुकसान झालें तें त्यांच्यानें खुशालपणीं कसें पाहवलें कोण जाणे ! त्यांचे कित्येक महाविद्वान् शिष्य तर त्यांस लूथरची उपमा देतात;व सकृद्दर्शनीं निदान बहिरंगदृष्ट्या तरी तिजवर कोणीही आक्षेप घेईलसें वाटत नाहीं. मग स्वामींचें अंतरंगच एवढें कठोर कां बरें ? त्यांनीं स्वचरित्रांत सांगितलें आहे कीं त्यांचा मामा वारला असतां ते वयानें लहान असतांही त्यांच्या डोळ्यास टिपूसही आलें नाहीं; तेंच निर्वाण निर्ममत्व तर वयःपरत्वें उत्तरोत्तर परिपक्क दशेस आलें नसेल ना !

दयानंदजींनीं धर्मविषयावर जीं आलीकडे कित्येक नवीं मतें प्रगट केलीं आहेत,— कीं जीं त्यांच्या सच्छिष्यांनीं मोठ्या प्रेमळ भक्तीनें टिपून घेऊन त्यांचा चोहोंकडे मोठ्या आस्थेनें पसार मांडला आहे; व ज्यांच्या योगानें संस्कृतशून्यासही अकस्मात् विद्वत्त्वाची स्फूर्ति होऊन बड्या बड्या पंडितांशींही टक्कर मारण्याचें अंगीं सामर्थ्य येतें, *—त्याविषयीं येथें विचार करावयाचा नाहीं. त्याविषयीं पुढें प्रसंगोपात्त एकादे निबंधांत स्वतंत्रपणें लिहितां येईल. तसेंच स्वामींची विद्वत्ता कशी काय आहे याविषयींही आम्हांस लिहिण्याचें प्रयोजन नाहीं. त्यांच्या प्रसादानें ज्यांस चार दिवसांत चार वेद पालथे घलतां आले, व यजुर्वेद तर पांढऱ्याचा काळा व काळ्याचा पांढरा होऊन गेला, त्यांजवरच स्वामींचे पोवाडे गाण्याचें, किंवा कवित्वशक्ति शेष राहिली असल्यास एकादें वीररसप्रधान काव्य रचण्याचें आह्मी सोंपवून देतों. या ठिकाणीं फक्त वक्तृत्वाच्या संबंधानें प्रस्तुत परमहंसांची योग्यता कितीशी आहे ती पाहूं.

वरील वक्तृत्वाचें स्वरूप या शहरच्या लोकांस जसें पूर्णपणें दृष्टीस पडलें तसें इतर कोणत्याही ठिकाणीं पडलें नसेल. बाकी पुष्कळ ठिकाणीं ह्मणजे मुंबई, अमदाबाद, नाशिक, सातारा वगैरे शहरीं सद्धर्मविवेच-

* वरील प्रसाद केवळ एतद्देशीयांसच झाला असता तर इतकें नवल नव्हतें; पण चमत्कार काय कीं, जेथें वेदविद्येचा किंबहुना नुसत्या संस्कृताच्या ज्ञानाचाही प्रवेश होण्याचा फारसा संभव नाहीं, अशा माजिस्ट्रेटी कोर्टांसही तो लाभ झाला. स्वामींच्या मिरवणुकीपासून उत्पन्न झालेल्या गाढवाच्या खटल्यावर आमच्या सिटी माजिस्ट्रेट साहेबांनीं जें फाइंडिंग् (अभिप्राय) लिहिलें आहे तें मोक्षमुल्लर साहेबांनीं किंवा हौग् साहेबांनीं लिहिलें आहे कीं काय असा भास होतो !

नेच्छु लोकांनीं स्वामीस पाचारण करून त्यांचें अमूल्य ज्ञान मोठ्या भ-क्तीनें श्रवण केलें; पण पुण्यास जसा थाट उडाला तसा कोठेंही नाहीं. गेल्या जुलई व आगस्ट महिन्याभर स्वामींच्या नांवावर सगळें शहर जसें काय झुलत होतें! दर रोज रात्रीं दिवसां स्वामींच्या भोंवतीं ज्ञानेच्छु मंडळीची सारखी झिमड! फार तर काय, पण सगळ्या लोकांत ज्ञानाच्या संबंधानें केवळ श्रेष्ठ ह्मणून मिरविणाऱ्या अशा पुण्याच्या पुढारी लोकांसही स्वामींनीं असे आपले अंकित करून सोडले होते कीं, त्यांच्या सेवेव्यतिरिक्त त्यांस कांहीं दुसरें सुचेनासेंच झालें! तेहेतीस कोटी देव सोडून देऊन एका देवास भजा, मूर्तिपूजनाचा घोर पापमार्ग सोडून द्या, तो देवास खचीत अगदीं आवडत नाहीं, व त्यामुळेंच तर आपल्या देशाचें व प्राचीन ग्रीक, रोमन, मिसरी, पारसीक इत्यादि लोकांचें देवानें रागानें वाटोळें करून टाकलें, दोन तीन वर्षांमागें पंढरपूरच्या देवास जशी शिक्षा मिळाली तसा प्रकार जेव्हां घरोघर सुरू कराल तेव्हांच देशाच्या उन्नतीस आरंभ होईल, ब्राम्हणांचें व भटांचें माहात्म्य वाढवून त्यांनीं उपदेशिलेल्या मार्गास अनुसरून रे तुमचें काय कल्याण होणार!—मराठीशाही बुडून चोहोंकडे इंग्रजी झाली आहे हेंही तुम्ही कसें लक्षांत आणीत नाहीं! तीं तुमचीं जुनीं देवळें, जुनीं व्यासपीठें, जुनीं धर्मपुस्तकें वगैरे सर्व आतां विसरा; हल्लीं इंग्रेजी राज्यांत नवीं नव्या पद्धतीचीं मंदिरें जेव्हां बांधाल, खुर्च्या टेबलें आंत ठेवाल, 'प्रार्थनासंगीता'-सारखीं अगदीं गाळीव धर्मतत्त्वांचीं अत्यंत शुद्ध अशीं जेव्हां पुस्तकें बाळगाल, व युनिव्हर्सिटींत पसार होऊन मोठाले किताब मिळविलेल्या एकाद्या विद्वानास धरून त्याच्या धोरणानें जेव्हां चालाल तेव्हां स्वर्गाचा मार्ग तुह्मांस दिसेल; पूर्वींचे मार्ग आतां सारे बंद झाले आहेत—अशा प्रकारचा उपदेश मिशनरी लोक व त्यांच्याच मतांचें थोडेंसें रूपांतर करून देशास नवा धर्म देऊं पाहणारे आमचे नवीन पंडित हे आज वर्षानवर्षें करीत आले. पण त्यांच्या इतक्या दिवसांच्या उपदेशानें, इतक्या व्याख्यानांनीं, इतक्या मासिक पुस्तकांनीं व इतक्या ग्रंथांनीं तेहेतीस कोटींतला एकही देव कमी झाला नाहीं, किंवा एकही मूर्ति भंगली नाहीं! तेव्हां अशा संधीस प्रस्तुत परमहंसाचा जो उदय झाला तो त्यांस किती अभिनंदनीय होय हें सर्वांस सहज समजेल! वरील मंडळीचें फसे काय, कीं ज्यांच्या उद्धारार्थ ते स्वर्गास शिड्या लावण्याची तजवीज करीत त्या सामान्य लोकांचा त्यांजवर बिलकूल विश्वासच मुळीं बसत नसे. ख्रिस्ती धर्म स्वीकारलेल्या लोकांस तर ते बाटेच म्हणत; व इतरांस धर्मभ्रष्ट किंवा नास्तिक म्हणत. तेव्हां

उपदेशाचा मार्ग येथेंच अगोदर खुंटला. पण दयानंदजीची कशी मौज आहे! ते परिव्राजकाचार्य असल्यामुळें विरक्त धर्मशील वगैरे तर झालेच; शिवाय विद्वत्तेची मोठी ख्याति असून वेदग्रंथांचा तर त्यांस अतोनात अभिमान;—तो हरएक प्रसंगीं ते बोलून दाखवितातच! तेव्हां वरील गुणांनीं लोकांचा विश्वास जडण्याचें त्यांजपाशीं उत्कृष्ट साधन असून शिवाय वरील धर्मस्थापकांचा मुख्य जो मुद्दा कीं कसा तरी मूर्तीचा एकदां सत्यानास होवो, तो कटाक्ष वरील बोवांचा तर त्यांच्याहूनही चौपट! तर याप्रमाणें वरील सर्वोत्कृष्ट सोयी असल्यामुळें स्वामीमजकुरांचा जेथें तेथें मोठा आदरसत्कार झाला. शिष्यपरिवारासह यथेच्छ चमचमीत पाहुणचार, धर्मजिज्ञासु व मुमुक्षु जनांची दर्शनार्थ नेहमीं दाटी, विद्वत्तादि गुणांचा सर्वतोमुख जयजयकार, अशा सोहळ्यांत त्यांचें जेथें तेथें कालक्रमण झालें. पुण्यांत तर मागें सांगितल्याप्रमाणें स्वामींचा जो सत्कार झाला तो कांहीं विचारूंच नये! त्यांतून *' हिंदुक्लब ' मध्यें व्याख्यानसमयीं जो थाट नजरेस पडे तो तर कांहीं अवर्णनीय! श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य उंच व्यासपीठावर खुर्चीवर बसलेले, त्यांच्या सरस्वतीच्या ओघाचा थेंब ना थेंब टिपून घेण्यास लेखकमंडळी जवळ बसलेली, भोंवताली स्वामींचे मुख्य पुरस्कर्ते असे कोणी बडे विद्वान् कोणी छोटे विद्वान् वक्तृत्वाचें सेवन करून मान डोलवण्यास व हंसून विनोदास रंग आणण्यास सदा तत्पर असलेले, आणि सगळ्या दिवाणखान्यांत कोणी केवळ मौज पाहण्याकरतां, कोणी मूर्तिपूजेस कंटाळून तींतून सप्रमाण मुक्त होण्याकरितां, कोणी वक्तृत्वाचा लाभ करून घेण्याकरतां, कोणी ब्राह्मणांची व भटांची फजिती ऐकण्याकरितां, अशा निरनिराळ्या उद्देशांनीं जमलेल्या मंडळीचा थाट! असा अपूर्व श्रोतृवृंद पाहून कोणत्या वक्त्यास आपली धन्य वाटणार नाहीं! मग अगोदरच पंडितंमन्य व अहंकाराचें केवळ वसतिस्थान असें आमचे परमहंस तर केवळ अकांड तांडव करूं लागले यांत काय आश्चर्य? प्रार्थनासमाजाच्या धुरंधरांनीं पुढें पुढें करून

* इंग्लंडांत शंभर वर्षांपूर्वी ' जॉन्सनचा क्लब ' म्हणून एक मोठमोठ्या नामांकित पंडितांची मंडळी दर आठवड्यास एके ठिकाणीं जमत असे. त्या धाटणीवर वरील ' क्लब ' येथें एका प्रसिद्ध ठिकाणीं कांहीं दिवस जमत असे. पण इंग्लंड तो इंग्लंड आणि हिंदुस्थान तो हिंदुस्थान! ' जॉन्सनचा क्लब ' सुमारें पन्नास साठ वर्षें सारखा चालला होता; आणि आमचा तितके दिवसही चालला कीं नाहीं कोण जाणे! कांहीं दिवसांपूर्वी त्याचा मिलाफ येथील ' गायन समाजा ' शीं होणार म्हणून ऐकिलें होतें. हा अपूर्व संयोग कोणत्या रसायन व्यापारानें होणार होता कोण जाणे!

आपली जी येवढी मिजास चालविली आहे, व मंडळीचा थाट जमवून ते आपणांस हातावर झेलीत आहेत, याचें गुप्त बीज काय याचा विचार स्वामी महाराज आपल्या विशाल बुद्धि अंमळ खर्च करून जर करते; तर त्यांची खात्री झाली असती कीं, ज्यांचा जन्म वेदशास्त्रादिकांचा निवळ अज्ञानानें व दुराग्रहानें उपहास करण्यांत गेला, ज्यांस या देशांत नुसतें बरें ह्मणण्या जोगतेंही आजपर्यंत कांहींच दिसलें नाहीं, वैदिक मार्गाचा उत्कर्ष करण्याची ज्यांची इच्छा तर अशी प्रबळ आहे कीं, तो सगळा एकीकडे गुंडाळून ठेवून किंबहुना त्याचा उच्छेद करून डोळे मिटण्याचा व गाणें बजावणें करण्याचा धर्म चोहोंकडे फैलावण्याचा ज्यांचा यत्न सतत चालू आहे, ते आपल्या चरणीं एवढे लीन जे झाले आहेत ते आपलें अज्ञान नाहींसें करून घेऊन आपला मूर्खपणा पदरीं घेण्याकरतां झाले असतील असें नाहीं। मनुष्यस्वभावाची ज्यास लेशमात्र ह्मणून ओळख आहे, त्यासही वरील विरोध तेव्हांच भासला असता, व यांत कांहीं तरी गोम आहे असा संशय आला असता. पण स्वामींस तसें बिलकूल झालें नाहीं. आपल्या दररोजच्या चंदीस भुलून गेल्यामुळें त्यांची जुक्ती, प्रमाण, अनुमान वगैरे सर्व लटपटून गेलें ! ज्यास खरोखरच धर्माची सुधारणा करण्याचें मनांत असून नवा पंथ स्थापायाचा असेल, तो आपल्या प्रतिपक्ष्यांच्या मतलबी मान सन्मानास कधीं भुलायाचा नाहीं. त्यांतून भारती युद्धांत शिखंडीनें जें पांडवांचें कार्य करून दिलें, किंवा एकाद्या किल्ल्याचा दरवाजा फोडणें असतां उंटास पुढें करून जें काम करून घेतात, तसा उपयोग आपली अंजारुणी गोंजारणी करून कोणीं करून घेण्याचें मनांत आणल्यास कोणत्याही सामान्य मनुष्यास अतिशय राग येईल. पण प्रार्थनासमाजाच्या अध्वर्यूंनीं आपल्या पंथाच्या पुष्ट्यर्थ बळी देण्याकरतां आर्यसमाजाची स्वामींच्या द्वारें उत्पत्ति करून त्याचें वरील दुष्टहेतूनें पोषण करण्याचा घाट घातला असतां त्याच्या जनकाच्या बिचाऱ्याच्या तें मुळींच ध्यानीं मनींही नाहीं !

स्वामींच्या वक्तृत्वाच्या परीक्षेस येवढी प्रस्तावना पुरे आहे. ही इतकी लांब लिहिली हेंही कित्येकांस कदाचित् नीट वाटणार नाहीं. पण या शहरांत महिना दोन महिने सारखे गाजून केवळ अजेयत्वानें जे चोहोंकडे मिरवत होते, ज्यांचीं व्याख्यानें (येवढा शब्द तरी स्वामींच्या मतलबी पुरस्कर्त्यांनींच त्यांच्या भाषणांस दिलेला, एरवीं त्यांस तो पुरतेपणीं शोभण्याची मारामारच !) बडे बडे विद्वानही शिंगें मोडून वांसरांत शिरून पोंरासीरांबरोबर मोठ्या भक्तिपुरस्सर ऐकत होते, ज्यांनीं आज हजारों वर्षे पडलेल्या प्रवाहास सहस्रबाहु अर्जुनाप्रमाणें सहसा रोध करून या आर्यम-

मीच्या हितकर्त्यांत पहिली पायरी पटकावण्याची हाव बांधली आहे, व वरील महान् उपकाराबद्दल पदरजीं लीन होत्सात्या ज्यांच्या सच्छिष्यांनीं त्यांस गजेंद्रमस्तकारूढ करून मोठ्या जयघोषानें व समारंभानें एकाद्या समरविजयी वीराप्रमाणें त्यांकडून पुरप्रवेश करविला,* अशा

* श्रीमत्परमहंसांनीं आपल्या चुटपुटत्या शास्त्रज्ञानानें पुण्याच्याचशा काय, पण एकंदर सगळ्या भारतवर्षीय पंडितांचाही पराभव करून टाकला, व त्यांच्याशीं वादास उभें राहण्यास कोणाचीही छाती होईना, येवढा प्रताप आमच्या मतें कोणत्याही समंजस व सुज्ञ मनुष्यास पुरेसा झाला असता. पण रिपुषट्काचा स्वामींनीं जय केला असतांही त्यांतील पांचवा एकाएकीं उच्छृंखल होऊन त्यानें शिष्यमंडळीस जें प्रेमाचें व भक्तीचें भरतें आलें त्यास साहाय्य केलें. स्वामींची एकाद्या नव्या नवऱ्या मुलाप्रमाणें मोठ्या थाटाची वरात निघणार ही बातमी पुष्कळांस अगोदर खरीशीही वाटेना ; गटारयंत्रावरील भटांनीं उगीच द्वेषबुद्धीनें ती पिकविली असेल असें वाटलें. पण अंमलशानें पाहतात तों सर्वांचो भ्रांति फिटली. महारापोरांनीं व कामाठ्यांनीं मशाली व दिवट्या धरल्या आहेत, परमहंस गजेंद्रावर आरूढ झाले आहेत, पुढें वाजंत्रे ताफे चालले आहेत, व लबाड आणि दुष्ट ब्राम्हणांच्या चिरकालिक दास्यांतून विमुक्त झालेले असे त्यांचे शिष्य मोठी कृतकृत्यता मानून आपल्या सद्गुरूंचा पार्श्वभाग सुशोभित करताहेत, अशा थाटानें पालखींत मिरविलेल्या शास्त्रबाच्या सवाईनें स्वारी ब्राम्हणांचें नाक ठेंचीतच शहरांत प्रवेश करती झाली. शेवटीं बुधवारांत दाखल होऊन ज्या ठिकाणाहून दयेचें व आनंदाचें शुभवर्तमान चोहोंकडे फैलावलें त्या पवित्र जागीं सगळे वऱ्हाडी येऊन दाखल झाले. श्रीमत् सिंहासनावर चढले ; मग सद्धर्माच्या प्रीत्यर्थ येवढा खटाटोप करून थकलेली भागलेली अशी शिष्यमंडळी मोठी कृतकृत्य होत्साती जागजागीं बसली. नंतर एका दोघां सच्छिष्यांनीं सुरस भाषणें करून एका पंडिताकडून जगद्गुरूंचा स्तुतिपाठ करविला. याप्रमाणें महिना दोड महिना चाललेल्या खटपटीचा सर्व बऱ्या प्रकारें शेवट होऊन एका समाजस्थापनाखेरीज कोणतीहा कर्तव्यता उरली नाहींशी दिसली. पण देवाची लीला अगाध ! त्याचें मूर्खत्व नाहींसें करून टाकून वास्तव स्वरूपाची प्रतीति लोकांच्या हृदयांत ठसविण्यास दयानंदजींनीं व त्यांच्या चेल्यांनीं येवढा विभु रचला असतांही तो अकस्मात् ढासळून सर्वांबर दे माय धरणी ठाय असा प्रसंग एकाएकीं येऊन गुजरला. छबिन्याची मंडळी जी बाहेर उभी राहिली होती तिची व त्यांच्याहून आत्म्याची कळकळ ज्यांस विशेष अशी खाशी मंडळी जी वर माडीवर बसली होती तिची एका अर्ध्या घटकेंत जी तारंबळ व जी त्रेधा उडून गेली ती सांगतां पुरवत नाहीं ! ज्या गजेंद्रानें स्वामींची वरात सुशोभित करून आपलें जीवित धन्य करून घेतलें त्याची कोणी शेपूट ओढून कोणी सोंड ओढून व महातांस तिसऱ्या ठिकाणीं फुकटाफाकट प्रायश्चित्त मिळून पुण्याच्या दुष्ट व वांडग्या ब्राम्हणांनीं माळकासारखा प्रा-

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यत्वाद्यनेकगुणविराजमान दयानंदजींचा गुणानुवाद पृष्ठ अर्धपृष्ठांत कसा आटपेल ! शिवाय स्वामीमहाराजांचा यशोदुंदुभि पत्रोपत्रीं अनेकदां वाजून त्यांच्या उपासकांनीं तर तो दूरदूरच्या प्रदेशापर्यंत पोंचून दीर्घ काळ राहण्याचीही मागें सांगितल्या प्रमाणें तजवीज केली आहे. तेव्हां त्यास अनुरूप ह्मटलें ह्मणजे वर जो विस्तार झाला तो कांहींच नाहीं असें ह्मटलें पाहिजे. मूर्तिपूजेवर व तदनुषंगें करून तत्प्रतिपादक ग्रंथांवर व लोकांवर स्वामींनीं आपल्या व्याख्यानांत जो पांडित्याचा भयंकर कहर उसळवून दिला आहे, त्यांत तथ्य कितपत आहे; प्रस्तुत मार्गास वेदांत आधार आहे कीं नाहीं; स्वामींच्या व्याख्यानांत यज्ञाविषयीं, हवा शुद्ध होण्याविषयीं, विमानांविषयीं, तारायंत्राविषयीं, वगैरे जो मजकूर आहे तो ' प्रमाणसे, जुक्तीसे, अनुमानसे ' कितपसा खरा ठरेल, कीं सारा ' गोलंकार ' च होय; तसेंच निरनिराळ्या शास्त्रांतील वगैरे जे आधार दाखविले आहेत ते अगदीं यथार्थ असून पंडितजींची अखिलशास्त्रपारंगतता सत्य आहे, कीं त्यांच्या भाविक शिष्यवर्गाची ती केवळ प्रेमाची उकळी आहे; वगैरे गोष्टींविषयीं जर यथास्थित निरूपण करूं ह्मटलें तर बराच ग्रंथ माजेल. यास्तव स्वामींच्या निमित्त येथें जो मोठा समारंभ झाला त्याची, आर्यसमाजाची, व खुद्द स्वामींची, वर जी थोडी

घारीं पार पळवून लावला; ज्या दीपिका या शहरांतील शंभर दीडशें वर्षें सांचलेल्या मूर्तिजन्य अंधकारासच जणों काय दूर करीत होत्या त्याही एकदम मालवून दिवट्यांस पलायन करण्यांतच निभावणूक दिसली; बाजेवाल्यांनीं व तासेवाल्यांनीं तोच मुक्तीचा मार्ग पसंत केला;—इतक्यांत पोलीसचे शिपाई धांवत आले. त्यांचाही चार पांच हजार लोकांच्या गर्दीत मोठ्या मारामारीनें रिघाव होऊन मग त्यांनीं जो दांडक्यांचा व बायांचा मार सुरू केला तो मोठा कठीण! शेंकडों लोकांस स्वामींचें वक्तृत्व व त्यांच्या सच्छिष्यांची प्रेमळ भक्ति हीं फळास आलीं;—कोणाच्या वांट्यास दांडकीं, कोणाच्या बंदूक, कोणाच्या धोंडे, निदान चिखलाचे लपके तरी, असा प्रसाद सर्वांस पंक्तिभेद न होतां भरपूर वांटला गेला. माडीवरील मंडळी खिडक्या लावून बसली होती; कोणी मधें मधें उगीच एखादी अंमळ लिकलिकी करून खालची मौज पाहूं लागावें तों आलाच चिखलाचा लबका याप्रमाणें सतंबर महिन्याची पांचवी तारीख मोहोरमच्या दहावीप्रमाणें या वर्षी पुण्यास गाजली! असो; या छोट्याशा नाटकाची परिसमाप्ति शेवटीं अशी झाली कीं, स्वामींच्या जवळ निदानांच्या समयीं एकही सच्छिष्य न राहून ज्यानें त्यानें अपाली वाट काढली. शेवटीं पंधरा वीस एके बाजूस व पंधरा वीस दुसरे बाजूस अशी पोलिसांची रांग दुतर्फा चालून मागून जयघोष होत्साती स्वामींची स्वारी निजधामास चालती झाली!

हकीकत दिली ती विषयाचें महत्व पाहतां वाचकांस अप्रासंगिक वाटणार नाहीं असें आह्मांस वाटतें.

आतां स्वामींचें वक्तृत्व. या फारां दिवसांनीं सांपडलेल्या सद्गुरूंचे ठायीं त्यांचे चेले ज्या ज्या गुणांचा मोठ्या प्रेमळ व भाविक बुद्धीनें आरोप करतात त्यांपैकीं वरील गुण हा एक मोठा आहे. 'स्वामींची विद्वत्ता कांहींही असो; त्यांच्या व्याख्यानांत व कोट्यांत 'युक्ति' कितीही असो ; निदानपक्षीं प्रस्तुत वक्तृत्वाचा गुण तरी त्यांच्यांत मोठा वर्णनीय आहे यांत कांहीं संशय नाहीं, असा वरील शिष्यांचा व इतर पुष्कळ लोकांचाही अभिप्राय पडेल. पण याच्या पूर्वींच्या अंकांत वक्तृत्वाची दशा हल्लीं आपल्या देशांत कोणती आहे व त्याची अभिज्ञता तरी कितपत आहे यांविषयीं जें लिहिलें आहे त्यावरून पाहतां वरील अभिप्रायाचें कोणत्याही समंजस मनुष्यास फारसें आश्चर्य वाटणार नाहीं. वक्तृत्वाचें तेज हुद्याच्या व लौकिकाच्या जोरावर किती पडत असतें याविषयीं आह्मीं मागें लिहिलेंच आहे. गवरनर साहेब, कलेक्टर साहेब वगैरेंची गोष्ट तर राहोच; पण एकाद्या मामलेदारानें किंवा शाळांवरील इन्स्पेक्टरानें कोठें कसेंही भाषण केलें, तरी तें 'सुरस', 'मनोवेधक' वगैरे असायाचेंच. तसेंच स्वदेशाच्या हलाखीबद्दल, धर्माच्या नीचावस्थेबद्दल वगैरे कोणीं व्याख्यान दिलें किंवा कीर्तन केलें, कीं विद्वान् व सुज्ञ मंडळी अवश्य गोळा होऊन त्या वक्त्याच्या भाषणास किंवा कीर्तनकाराच्या शोकपर आख्यानास अवश्य मान मिळायाचाच. पूर्वींच्या धर्मभोळ्या लोकांचा कीर्तनावर जसा भाव असे, व कीर्तनास जातांना दर एक पावलास शंभर अश्वमेध केल्याचें पुण्य लागतें वगैरे समजुती असत, त्याचप्रमाणें हल्लीं नव्या तऱ्हेचे भक्तिभाव जडले आहेत. पुस्तकालय, पदार्थसंग्रहालय वगैरेंची स्थापना होत असल्यास कधीं आडकाठी घालूं नये, मग त्याकडे उभ्या वर्षांत कोणी ढुंकूनही पाहिलें नाहीं तरी चिंता नाहीं ; भटाभिक्षुकांच्या हातीं कधीं एक छदामही लागूं देऊं नये, पण दयानंदजीच्यासारखे एकादे अगदीं नि:स्पृह देशहितचिंतक कोठेंही गेले असतां शिष्यपरिवारासह त्यांची बरदास्त जितकी भरपूर ठेवावी तितकी आर्यजननीच्या घरीं रुजू होते; एकादा उत्कृष्ट कीर्तनकार गांवांत आला तर त्यास कोणीही विचारायाचें नाहीं, पण स्वदेशाचा विषय पुढें करून कोणी रडगाणें गाण्यास उभा राहिला कीं विद्वान् मंडळीची ऐकायाला दाटी; कैलासवासी परशुरामपंत गोडबोल्यांसारखा सज्जन व खरा परोपकारी गृहस्थ मरण पावला तर त्याबद्दल फारशी विचारपूसही कोणाची

नाहीं, पण एकादे बडे साहेब शेंकडों लोकांना बुडवून स्वर्गवासी झाले, कीं लागलीच त्यांच्या पराक्रमांचें स्मारक कृत्य! तर याच नव्या भक्तिभावास अनुसरून प्रस्तुत वक्त्याचा जो चोहोंकडे महिमा गाजतो आहे तो होय. मागील अंकाच्या एका टिपेंत एका वसईकर वक्त्याचा लौकिक लिहिला होता तो जसा त्यास केवळ नुसत्या बोलकेपणावरून मिळाला, व येथेंही एका वक्तृत्वनिष्ट गृहस्थास प्रस्तुत गुणाबद्दल जसा गेल्या सालापर्यंत बराच मान मिळत असे, तशीच स्वामींचीही गोष्ट आहे. हे बाबा येथें इतके दिवस गाजले हा जर त्यांच्या रसवंतीचाच केवळ प्रताप ह्मणावा, तर मग मुंबई वगैरे ठिकाणींही तसें कां झालें नाहीं? येथील 'ज्ञानप्रकाश' वगैरे पत्रांत स्वामींचा महिमा जसा सारखा गाजत होता तसें कांहीं महिन्यांपूर्वी 'इंदुप्रकाशा'दि पत्रांतही कां दृष्टीस पडलें नाहीं? उघडच आहे कीं, * भावी आर्यसमाजाच्या दोघा खंबीर खांबांनीं येथें स्वामींस जसें झेलून धरलें होतें, तसा पुरस्कार स्वामींस दुसऱ्या कोणतेही ठिकाणीं मिळाला नाहीं, आणि त्यामुळेंच परमहंसांच्या जिव्हाग्रावर वाग्देवीनें येथें जसें निर्भर तांडव केलें तसें इतर ठिकाणीं कोठेंही झालें नाहीं तर याप्रमाणें पंडितजींच्या वक्तृत्वकीर्तीचें पहिलें कारण स्थानमहात्म्य होय. 'इसापनीतीं'तील खोपटावर चढलेल्या करडाप्रमाणें त्यांस महदाश्रयानें उन्नति जर प्राप्त न होती, तर भटांवर, ज्योतिष्यांवर, देवांवर, मूर्तीवर, पुराणांवर, फार तर काय, पण तुकाराम तुळशीदास यांवर, व बिचाऱ्या कालिदासावरही, हे बडे वक्के जसे यथास्थित घसरले तसे त्यांस घसरायास न सांपडतें! त्यांचा 'मतलबसिंधु', 'गडबडाध्याय', 'गांलंकार', वगैरे चटसारें त्यांचें त्यांच्यापाशींच राहतें! दुसरें कारण विषयमाहात्म्य होय. आमच्या देशांत चोहोंकडे इंग्रेजी अंमल बसून राणीसाहेबांच्या रत्नजडित मुगुटानें, कमांडर इन् चीफच्या तुऱ्यानें, व मडमांच्या गळचुगांनें, तसेंच आगगाडी, तारायंत्र, फोटोग्राफ वगैरे आश्चर्यमय कलांनीं ख्रिस्तीधर्मास अपूर्व शोभा येऊन तो इकडे जेव्हां चमकूं लागला तेव्हां आमच्या नव्या शिकलेल्या लोकांचे डोळे तेव्हांच दिपून गेले. त्यांस वाटूं लागलें कीं, ज्या धर्मांत इतक्या मौजा आहेत तोच खरा असला पाहिजे. आमचे

* वर ज्यास 'भावी' म्हटलें तो आर्यसमाज स्वामींनीं येथून प्रयाण केल्यापासून दोनदां स्थापला गेला. हा असा वरचेवर कां ढासळतो कोण जाणे. 'प्राणप्रतिष्ठेचा एकादा खरा मंत्र करून स्वामी आपल्या शिष्यांस देतील तर त्यांत दोघांचाही उपहास न होण्याची तजवीज होईल.

बुधवारी पंचे नेसणारे भट, शालजोडी उडविणारे शास्त्री, यांच्या-पाशीं कोठून खरा धर्म असणार! त्यांतून पाद्री साहेबांची कपटी आर्जवें व चिरनिराळ्या लालुची दाखविणें. तेव्हां अर्थातूच या सर्व कारणांनीं ख्रिस्ती धर्माचें मोठें गौरव होऊन त्याच मानानें जुन्या धर्माची विटंबना. ही विटंबना आज चांगली वीस पंचवीस वर्षे मोठी ज्यारी चालली आहे. नव्या विद्वन्मंडळांत वरील उपहासाचें सुख ज्यानें घेतलें नाहीं असा कदाचित् एक ही पंडित सांपडणार नाहीं. असो; तेव्हां असा मौजेचा विषय असल्यावर व आमच्या स्वामीसारखे रंगेल नकले असल्यावर मग ती बहार काय विचारावी! चांगल्या प्रतिष्ठित ठिकाणीं व बड्या बड्या 'विद्वानांच्या मेळांत तमाशांतली मौज जर ऐकायास सांपडते आहे, व त्यांतून पातक न होतां उलटा फुकटाफाकट पुण्यसंग्रहही जर होतो आहे; तर मग असली लाख रुपयांची वेळ कां दवडा! तर स्वामींचें वक्तृत्व कान भरून ऐकण्यास व हशा पिकविण्यास जी शेंकडों मंडळी 'हिंदु क्लब' मध्यें नेहमीं भरे त्याचें बीज वरील होय. आपल्या वक्तृत्वाचें सामर्थ्य किती आहे हें पाहायाचें असल्यास स्वामींनीं मूर्तिपूजेचें मंडण किंवा दुसरा एकादा विषय घेऊन पाहायाचा होता, म्हणजे त्याच ठिकाणीं रेवरेंड नीळकंठ शास्त्री यांच्या व्याख्यानाची जी मजा उडे तीच खास उडाली असती! * असो; तर ज्या वक्तृत्वख्यातीवर स्वामींचे भक्त येवढ्या उड्या मारतात त्याचीं दोन मुख्य कारणें वरील होत. या खेरीज परमहंसांचा स्निग्ध व गंभीर आवाज, ती भव्य फुगीर मुद्रा, भगवीं कफनी, मुकटा डोक्यास गुंडाळून ते झोकदार सोडलेले कल्ले, डोळाचे नाटकी हावभाव, उंच आसन, वगैरे सर्व सामग्री ध्यानांत आणली असतां वक्तृत्वाचा परिपाक इतका उत्कृष्ट उतरला याचें कोणासही आश्चर्य वाटणार नाहीं!

असो; येथवर प्रस्तुत विषयाचा तिसरा भाग आटपला. आतां यापुढें शेवटल्या म्हणजे चौथ्या विषयीं लिहून प्रस्तुत विषय समाप्त करूं.

---

* 'हिंदु क्लब' मध्यें गेल्या जुलै महिन्यांत मोठी झटापट चालली होती. एक दिवस स्वामींचें व्याख्यान आणि दुसरे दिवशीं वरील रेवरेंड बोवांचें. त्यांत मौज काय होई कीं स्वामींच्या वेळेस दिवाणखान्यांत जाण्याला रीघ नसे: आणि रेवरेंड शास्त्रीबोवांच्या वेळेस एकेका श्रोत्यानें बरोबर हातरूंग आणून प्रभू येशूचें ध्यान करण्याचें मनांत आणलें असतें तरी हवी तितकी जागा होती! आणि हातहणाची गरजही नरीच!

केयूरा न विभूषयंति पुरुषं हारा न चंद्रोज्ज्वलाः
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालंकृता मूर्धजाः ।
वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयंते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥†

नीतिशतक.

अंक २९—(१) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (२) वक्त्याचे गुण. (३) मनाचा शुद्धपणा. (४) विद्वत्त्व. (५) इतर गुण. (६) वक्तृत्वापासून उपयोग.

१. येथपर्यंत प्रस्तुत विषयाचे तीन विभाग झाले. आतां शेवटल्या-विषयीं विचार करूं. यांतील विषय वक्त्यास अत्यंत आवश्यक गण कोणते, व प्रस्तुत कलेपासून उपयोग काय, वगैरे होय.

२. आतां पहिल्यानें वक्त्याचे गुण. हे गुण म्हणजे मागें एके ठिकाणीं (अंक २३ कलम ४) वक्त्यास आवश्यक असणारीं जीं साधनें सांगितलीं तीं नव्हेत. वरील साधनें सर्वथा बाह्य व प्रयत्नसाध्य होत. हे गुण ह्मटले म्हणजे मागें तिसऱ्या व चवथ्या अंकांत कवीचे कित्येक अंगभूत गुण जसे सांगितले तशांसारखे वक्त्याच्या अंगीं जे जन्मसिद्धच असले पाहिजेत ते होत. हे एकदां चांगले समजलें असतां कोणाही मनुष्यास कितपतसें वक्तृत्व करतां येईल याचा तेव्हांच अजमास काढतां येत जाईल.

३. वरील गुणांत पहिला म्हटला असतां मनाचा शुद्धपणा ह्मणजे जें बोलणें तें केवळ मनापासून व मनाची पूर्ण खात्री होऊन बोलणें हें होय. प्रस्तुत मालेच्या चवथ्या अंकांत वरील गुण कवीस किती आवश्यक होय, व स्वानुभवावांचून केलेलीं वर्णनें किती नीरस व अप्रयोजक उतरतात हें बरेंच सविस्तर सांगितलें आहे. तेंच प्रस्तुत कलेसही लागू पडतें. कारण कवि व वक्ता या दोघांचाही उद्देश हृदयवृत्तींस क्षोभ उत्पन्न करायाचा असल्यामुळें त्यांचे गुण पुष्कळ अंशीं एकमेकांशीं मिळतात. दोघांत मोठा भेद इतकाच आहे कीं, वक्त्यास तर्कशास्त्राचाही जसा अवश्य प्रयोग करावा लागतो तसा कवीस लागत नाहीं. चित्ताचें रंजन होऊन अंतःकरणांत रसाविर्भाव झाला म्हणजे झालें कवीचें काम; मग त्यानें वर्णिलेल्या गोष्टी निवळ खोट्या असल्या, व केलेलें प्रतिपादन अगदीं चुकलेलें असलें तरी कांहीं हरकत नाहीं. पण वक्त्यास दोन्हीही सांभाळावीं लागतात. नुसतें मनोरंजन झालें, व हृदयास मोठा द्रव येऊन डोळ्यांवाटे अश्रुधारा चा-

---

† "पुरुषास शोभा जी येते ती बाहुभूषणांनीं, चंद्रासारख्या तेजस्वी हारांनीं, स्नानानें, गंधादिविलेपनानें, फुलांनीं, किंवा केशसंस्कारानें येत नाहीं; तर एका संस्कारयुक्त वाणीनेंच मनुष्य शोभा पावतो ! कां कीं, वरील सर्व भूषणें अल्पकालिक असून वाणीचें भूषण मात्र सतत सहणारें होय."

ल्ल्या, तर तेवढ्यानेंच वक्त्याचें कार्य झालें असें नाहीं. जे बुद्धीचे को- ते असतील व युक्तिशून्य असतील त्यांस वरच्यासारखीं भाषणें यथार्थ वाटतील खरीं ; पण सद्सद्विवेचनानें ज्यांच्या बुद्धीस रुक्षता व प्रख- रत्व हीं आलीं असतील त्यांस वरील प्रकार मुळीच मान्य न होऊन त्यांस तो उलटा तिरस्कारास्पद व उपहास्यही वाटेल. असो; तर कवींत व वक्त्यांत हा विशेष आहे. तरी ज्या पक्षीं वक्तृत्वाचा मुख्य भाग श्रोत्यांचीं अंतःकरणें वश करून घेणें हाच होय, त्या पक्षीं वरील स्वानुभव कवीस जसा अवश्य होय तसाच तो वक्त्यासही होय. पण तो पूर्णपणें होणें हें वरील शुद्धतेखेरीज संभवत नाहीं. कालिदासानें ह्मटलें आहे,

छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे
शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा ॥

" मळानें ज्याचा स्वच्छपणा नाहींसा झाला आहे अशा आरशाच्या भि गावर छाया नीट उठत नाहीं, पण तेंच शुद्ध म्हणजे निर्मळ असेल तर तिचा प्रवेश आंत सहज होतो. " तर हीच गोष्ट मनुष्याच्या मनासही लागते. ज्याच्या मनावर दंभ, स्वार्थबुद्धि, वगैरे दुर्विकारांचें पटल सांचलें नसेल त्याच्याच ठायीं कोणतीही थोर मनोवृत्ति यथास्थित प्रतिबिंबित होईल. आणि तसें झालें असतां प्रकाशकिरणांच्या धर्माप्रमाणें तिचें परावर्तनही तसेंच निर्मळ पडेल !

वर सांगितलेल्या गोष्टीचा प्रत्यय आजपर्यंत मोठ्या प्रख्यातीस चढ- लेल्या सर्व वक्त्यांच्या चरित्रावरून येईल. पहिल्यानें डिमॉस्थेनीस् घ्या. या वक्त्याची स्वदेशप्रीति केवढी बलवत्तर होती हें त्याच्या मागें सांगितलेल्या वृत्तांतावरून व त्याचा अंत कसा झाला यावरून स्पष्ट दिसून येतें. ज्या फिलिप् राजावर तो येवढा भडिमार करून सगळ्या ग्रीस देशाचें सतत प्रोत्साहन करीत होता त्याजपासून इतर कांहीं वक्त्यांप्रमाणें जर तो लांच घेता व त्याचा लाचार होऊन बसता, तर त्याच्या वक्तृत्वास कोणी विचारताना, व तें अशा कडाक्याचेंही होतें ना. तसेंच त्या वक्तृत्वापासू- न जें मोठें कार्य निष्पन्न झालें कीं, त्याचे सगळे देशबांधव एकवट होऊन त्यांनीं मासिडनच्या राजाशीं शेवटला समरप्रसंग केला, त्याची तर एरवीं वार्ताही नको होती. दुसरें उदाहरण सिसरोचें. याच्याही वेळीं रोम शहराची स्थिति डिमॉस्थेनीसच्या वेळच्या सारखीच झाली होती. ग्रीक लोकांचें पूर्वीचें शौर्य व देशप्रीति हीं नष्ट होत जाऊन फिलिप् राजास सगळा देश जसा सहज पादाक्रांत करून टाकतां आला, त्याचप्रमाणें रो- मन लोकांमधील पिन्हस्, हानिबल् यांच्या वेळचें मान सिसरोच्या वेळेस अगदीं पालटून गेलें होतें. बुद्धीच्या व तरवारीच्या जोरानें जो सर्वास

डोईजड होईल त्यास सगळें राज्य आपल्या कबजांत आणण्यास फारसा प्रयत्न नको होता. ही गोष्ट सीजर् यानें बहुतेक साध्य केलीच होती हें सर्वांस माहीत असेलच. असो; तर याप्रमाणें वरील वक्त्याच्या काळीं रोमन लोकांचें पूर्वीचें सत्त्व अगदीं निघून गेलें होतें. अपार संपत्तीपासून होणारे वाईट परिणाम जे बलहीनत्व व दुराचारप्रीति यांचा त्या काळीं जिकडे तिकडे पुष्कळ प्रादुर्भाव झाला होता. अशा वेळींही ' भांगेंत तुळस ' या ह्मणीप्रमाणें कोणी कोणी सज्जन व थोर मनुष्य विरलतेनें आढळतातच. अशांपैकींच त्या वेळेस सिसरो हा होता. चोहोंकडे व विशेषत: श्रीमंत लोकांच्या घरोघर नाना तऱ्हेचे दुराचार माजले असतां, व पूर्वीच्या रोमन लोकांचे सर्व सद्गुण नष्ट होत चालले असतां, सिसरोचे ठायीं मात्र पूर्वीच्या लोकांप्रमाणें स्वदेशप्रीति, सदाचरण, धर्मनिष्ठा हे गुण वसत होते. तर तात्पर्य काय कीं, वरील गुणांनीं प्रस्तुत वक्त्याचें मन अत्यंत शुद्ध राहिलें असल्यामुळेंच त्यानें वेरिस, क्याटिलैन्, आंटनी, यांवर जो तडाका उडविला तो उडाला. आपला मतलब साधण्याकरतां किंवा प्रतिष्ठा मिळविण्याकरतां जर तो सभाग्रस्थानीं उभा राहून पांडित्य करता, तर सला, सीजर् अशांसही जो त्याचा धाक वाटे व क्याटिलैन्, आंटनी अशा सारख्यांस त्यानें जें पळवून लाविलें, तें कधींही झालें नसतें. तिसरें उदाहरण इंग्लंडांतील वक्त्यांचें. या वक्तृत्व वर्गात प्रमुख जो बर्क् त्याविषयीं मागें अठराव्या अंकांत बराच मजकूर लिहिला आहे. त्यावरून आपल्या देशाशीं त्याचा बिलकूल संबंध नसतां केवळ भूतदयेनें व अंतःकरणाच्या कळवळ्यानें त्यानें इकडची अतोनात माहिती मिळविली, सात वर्षे हेस्टिंग्स् याचा पार्लमेंट सभेंत सारखा पिच्छा पुरविला, व सात हजार कोस दूर असणाऱ्या हिंदुस्थानांतील लोकांचा स्वतःच वकील बनून त्यांच्या तर्फेनें पहिल्या गवरनर जनरलास आरोपी ठरवून पार्लमेंटांतील पिजऱ्यांत उभा केला, या सर्व गोष्टींवरून त्याच्या मनाचा थोरपणा व शुद्धपणा स्पष्ट दिसून येतो. हेस्टिंग्स् याजवर त्यानें सात वर्षे सारखा जो गहजप उडवून दिला याचें कारण त्यांची पूर्वीची कांहीं चुरस होती ती होय, असें जें कित्येक ह्मणत असत त्याचें मेकालेनें आपल्या निबंधांत खंडन करून टाकलें आहे, व असें दर्शविलें आहे कीं, प्रस्तुत वक्त्यानें बंगाल लुटलेल्या प्रतिष्ठित दरवडेखोरावर जो येवढा विभु रचला तो केवळ त्याच्या राक्षसी कृत्यांचा त्यास अतोनात संताप येऊन गेल्यामुळेंच होय.* असो; तर वर जो वक्तृत्वास अत्यंत आवश्यक ह्मणून

* प्रस्तुत विषयाच्या संबंधाचा मेकॉलेचा लेख फार उत्कृष्ट आहे म्हणून मागें एके ठिकाणीं सांगितलेंच आहे. तो वरील वक्त्याची योग्यता चांगली ध्यानांत

गुण सांगितला तो दोन तिसऱ्या महावक्त्याच्या ठायींही अगदीं परिपूर्ण होता. त्याच्या योगानेंच त्या सगळ्या प्रकरणास अतिशयित शोभा येऊन तो प्रसंग एकंदर जगाच्या चिरकाळ ध्यानांत राहण्यासारखा झाला आहे. वरील गुणानें बर्कच्या वक्तृत्वाचें तेज किती वाढलें व त्याच्या प्रतिपक्ष्यांस तें केवढें दुःसह झालें याचा दाखला आह्मांपाशीं एक फार पसंत आहे. तो दुसऱ्या तिसऱ्याचा नव्हे; तर खुद्द त्याशास्त्रींचाच आहे. हिंदुस्थानाचे पहिले अधिपति एक गुडघा टेंकून पार्लमेंटाच्या पिंजऱ्यांत जेव्हां उभे राहिले, व पहिल्यानें बर्क यानें फिर्यादीचीं कलमें वाचून व एकंदर मोकदम्याचें स्वरूप सर्वांच्या लक्षांत आणून देऊन मुख्य आरोपीवर जेव्हां भडिमार चालविला, तेव्हां त्याच्या मनाची जी स्थिति झाली ती त्यानें येणेंप्रमाणें लिहून ठेविली आहे. तो ह्मणतो, "त्या वेळेस एक अर्धा तासभर मी केवळ आश्चर्यस्तब्ध होत्साता वक्त्याकडे पाहात होतों; आणि त्याचे शब्द माझ्या हृदयास इतके टोंचले कीं, कांहीं वेळपर्यंत पृथ्वीच्या पाठीवर माझ्यासारखा दुष्ट कोणी मनुष्य नसेल असें मला वाटत होतें!"

असो; बर्कच्या खालोखालचे मोठे नामांकित वक्ते जे दोघे पिट्ट व फॉक्स वगैरे दुसरे कित्येक वक्ते, त्यांचीही अशीच गोष्ट होय. पहिला पिट्ट ऊर्फ लार्ड च्याथम् याचें उदाहरण तर वरील सिद्धांताचा प्रत्यय दाखविणारें व त्याचें दृढीकरण करणारें मोठेंच उत्कृष्ट आहे. हा जेव्हां 'हौस आफ कामन्स' (मध्यम प्रतीच्या लोकांची सभा) हींत पहिल्यानें बोलूं लागला, त्या वेळेस राजाचे दिवाण सर राबर्ट वॉलपोल हे सगळा राज्यकारभार आपण हाकीत होते. वरील सभा केवळ नांवाला मात्र असून वॉलपोल जी करील ती पूर्वदिशा असा प्रकार होता. राजाचा खजिना स्वाधीन असल्यामुळें लोकांच्या तर्फेनें जो भांडायाला उठेल त्याची मूठ गच्च भरून दिवाण साहेबांनीं त्यास खालीं बसवून टाकावें. या श्लाघ्य कृत्यांत त्यांस इतकें यश आलें कीं, 'प्रत्येक मनुष्याची

येण्याकरतां समग्र वाचण्याविषयीं आम्ही येथें आमच्या वाचकांस पुनः शिफारस करतों. वॉरन् हेस्टिंग्स् याच्या एकंदर वर्तणुकीविषयीं व प्रस्तुत ग्रंथकाराचे गोड गोड व लाडिवाळपणाचे लेख कोणत्याही सत्यपक्षपाती व न्यायाभिमानी मनुष्यास, व त्यांतून एतद्देशीय वाचकांस तर, बिलकूल पसंत पडणार नाहींत हें खरें तरी वरील निबंध मोठ्या सफाईनें लिहिला असल्यामुळें व वरच्यासारखीं उत्कृष्ट स्थळें त्यांत असल्यामुळें इकडील लोकांनीं तो विशेषेंकरून वाचण्यासारखा आहे.

ज्याची त्याला किंमत आहे '* अशी त्यांनीं एक ह्मणच करून टाकिली. ती त्यांच्या नांवावर अद्याप चालत आहे. असो; पण सरते शेवटीं वरील प्रख्यात वक्ता मात्र त्यांस मोठा वस्ताद भेटला. त्यावर त्यांचे कुटिल प्रयोग सर्व व्यर्थ होऊन त्यांस आपली आवडती ह्मण माघारी घ्यावी लागली. पिट् हा त्या वेळेस वयानें लहान होता, पण वरील अमूल्य गुणास्तव त्याचें वजन चोंहोंकडे एकदम असें बसून गेलें, व त्याच्या सरस्वतीच्या ओघास त्याच्या योगानें अशी उद्दामता प्राप्त झाली कीं, वरील दिवाणाचें तेज या नव्या वक्त्यापुढें लोपत चाललें. सरते शेवटीं त्यास आपल्या हुद्याचा राजीनामा देणें भाग पडून सगळें राज्यतंत्र पिट् याच्या हातीं आलें. तें त्यानें कांहीं वर्षे मोठ्या दक्षतेनें सांभाळून आपल्या नांवाचा सगळ्या जगभर जयजयकार करून सोडला. आणि त्याच वेळेपासून कामन्स लोकांच्या सभेचें जें राज्यांत वजन आहे तें बसलें.

असो; तर याप्रमाणें मनाचें शुद्धत्व हा वक्त्यास अवश्य असणाऱ्या गुणांपैकीं पहिला होय. जें श्रोत्यांस सांगावयाचें तें वक्त्यास पूर्णपणें भासून त्यानें अंतःकरणाच्या केवळ कळवळ्यानें जर प्रगट केलें नसेल, तर तें ऐकणारांच्या हृदयास विशेष ह्मणण्यासारखा विकार करील हें मुळींच संभवत नाहीं. त्यानें ओढून ताणून आणलेल्या आवेशास कांहीं अतज्ञ लोक कदाचित् भुलून जाऊन फसतील; पण खऱ्या मार्मिक श्रोत्यांस केवळ लटपटपंची केल्यानें लेशमात्रही द्रव येणार नाहीं. यास्तव 'पुराणांतील वांगीं पुराणांत' असा कपटभाव मनांत धरून जो वक्तृत्व करील त्यानें तें न केलेलें बरें; कारण तशानें त्याचे श्रम तरी वांचतील. आपल्या भाषेंत एक उत्कृष्ट ह्मण आहे, कीं 'जाळावांचून कड नाहीं; आणि मायेवांचून रड नाहीं.' तर या लहानशा वाक्यांत येथवर सांगितलेल्या सर्व गोष्टींचा थोडक्यांत समावेश होतो.

४. वक्त्याच्या अंगीं अवश्य पाहिजे असा दुसरा गुण विद्वत्त्व होय, ह्मणजे ज्याविषयीं बोलावयाचें त्याविषयींची पूर्ण माहिती असून साधक बाधक प्रमाणें त्यास सारीं अवगत पाहिजेत. शिवाय अनेक ग्रं-

* 'Every man has his own price.' या म्हणीवरून खरा प्रामाणिकपणा म्हणून जगांत मुळींच नाहीं, अशी वरील प्रधानाची समजूत होती हें स्पष्ट दिसतें. हें अर्थात्च सर्वांशीं खरें नाहीं. असें म्हणणें ह्मणजे एकंदर मनुष्य जातीची अब्रू घेणें होय. असो; 'हितोपदेशां' त अशाच अर्थाची पण निराळ्या अभिप्रायानें केलेली एक उक्ति आहे:—

पंचभिर्याति दासत्वं पुराणैः कोऽपि मानवः ।
कोऽपि लक्षैः कृती कोऽपि लक्षैरपि न लभ्यते ॥

र्थांच्या अवलोकनानें जें बहुश्रुतत्व अंगीं येतें तेंही त्यास अनुकूल पाहिजे. अशी सर्व सामग्री असली ह्मणजे ज्या विषयावर बोलावयाचें त्याचें त्यास परिपूर्णतेनें उद्घाटन करतां येऊन श्रोत्यांचें मन संशयमुक्त होतें, व केलेलें भाषण त्यांच्या हृदयावर पूर्णपणें ठसतें. वर सांगितलेले तिन्ही वक्ते याप्रमाणेंच मोठे विद्वान् होते, व त्यांच्या कोटिक्रमापुढें कोणाचाही टिकाव निघत नसे. वरील गुण मुख्यत्वेंकरून वकिलांच्या अंगीं अवश्य पाहिजेत. सिसरो तर मूळचा वकीलच होता; व बर्कनेंही पार्लमेंटांत आमच्या देशाची एक पैही फी न घेतां वकिलीच केली; आणि काळ्या गोऱ्या लोकांचा मोकद्दमा चालला असतां जसे अद्याप फैसले झालेले दृष्टीस पडतात तसाच वरील महाप्रसंगींही येवढें अवडंबर रचलें असतांही झाला. असो; या ठिकाणीं विख्यात तत्त्वज्ञ जो सर फ्रान्सिस बेकन् त्याच्या वकिलीविषयीं प्रसिद्ध कवि बेन् जॉनसन् यानें लिहिलेला एक उत्कृष्ट चुटका सरतेशेवटीं देतों. हा कवि महाविख्यात जो शेक्सपीयर त्याचा जिवलग मित्र होता, व त्याच्याप्रमाणें याचीही कीर्ति त्याच्या नाटकांवरच आजपर्यंत चालत आली आहे. हा बेकन् याच्याहून पुष्कळ वडील होता; तरी त्याच्या कीर्तीचा व वैभवाचा त्यास तिळमात्रही मत्सर न वाटतां त्यानें बेकनच्या स्तुतिपर पुष्कळ मजकूर लिहून ठेवला; तो अद्याप प्रसिद्ध आहे. बेकनच्या वक्तृत्वाविषयीं तो येणेंप्रमाणें लिहितोः— " माझ्या वेळीं एक उत्कृष्ट वक्ता चोहोंकडे गाजत होता. त्याचें भाषण मोठें प्रौढ असे. ज्या वेळेस तो विनोद करी त्याखेरीज करून त्याचें भाषण नेहमीं अतिशयित गंभीरतेचें असे. त्याच्या सारखा बेतावातानें, युक्तीस धरून, व अर्थगांभीर्यानें बोलणारा माझ्या पाहण्यांत दुसरा कोणी आला नाहीं, त्याच्या बोलण्यांत वायफळ असा एक शब्द किंवा एक अक्षरही नसे. ज्या त्या शब्दास त्याचीच अशी कांहींना कांहीं तरी खुबी असायाचीच. त्याच्या श्रोत्यांतून एकाद्यानें जर क्षणभर एकीकडे पाहिलें किंवा कोणाला खोकला आला, तर तितक्यांतही कांहीं गहन अर्थाचे शब्द निघून जाऊन त्यांची त्यास हळहळ वाटावी. तो बोलायाला उठला कीं सर्वांनीं स्तब्ध होऊन त्याच्या बोलण्याकडे एकाग्र चित्त द्यावें; आणि न्यायाधीशांचे रागद्वेष केवळ त्याच्या स्वाधीन् असत. त्यांच्या साऱ्या मनोवृत्ति या वक्त्याच्या जशा काय मुठींत होत्या. साऱ्या श्रोत्यांस असा नेहमीं धाक वाटे कीं, हा इतक्यांतच आटपतो कीं काय ! " * असो; तर ही गहनार्थता व युक्तिमत्त्व पुरतेपणीं साधण्या-

* प्रस्तुत विषयाच्या आरंभीं जें संस्कृत पद्य घातलें आहे त्यांतील पुष्कळ अर्थ वरच्या वर्णनाशीं मोठ्या चमत्कारिक रीतीनें जमतो !

स वक्त्याची बुद्धि कुशाग्र व विशाल असून तिच्या योगानें त्यानें मोठी विद्वत्ता संपादन करून ठेवलेली असली पाहिजे.

५. वरच्या खेरीज सहृदयत्व, तार्किकत्ता, विषय जुळण्याची शैली, अर्थविशदत्व, वगैरे जे कित्येक गुण उत्तम वक्त्याचे ठायीं अवश्य असले पाहिजेत त्यांविषयीं येथें आणखी सविस्तर लिहीत नाहीं; कां कीं, वर सांगितलेल्या दोन्ही गुणांत त्यांचा बराच समावेश होतो; व त्यांचें स्वरूप उत्तम भाषणांकडे नीट लक्ष पुरविलें असतां सर्वांच्या तेव्हांच ध्यानांत येणारें आहे. शिवाय समग्र विषयाचें श्रोत्यांस सुखानें ग्रहण करतां येई अशी त्याची रचना कशी करावी, व त्यावर केलेलें प्रतिपादन सर्वांस सुबोध होण्यास काय करावें यांविषयीं नियम सांगणें कठीण आहे. अशा पुष्कळ गोष्टी असतात कीं, त्या चांगल्या करतां येणें हें केवळ अनुकरणसाध्य मात्र असतें; त्यांविषयीं नियम म्हटले ह्मणजे करतांही येत नाहींत, व केले तर ते सर्वव्यापक होत नसल्यामुळें त्यांपासून तादृश उपयोगही होत नाहीं. तर अशा प्रकारच्याच वरील दोन गोष्टी होत. यास्तव ज्या कोणास त्या शिकणें असतील त्यांनीं प्राचीन व अर्वाचीन काळच्या महावक्त्यांचीं भाषणें लक्षपूर्वक वाचावीं व त्यांवर मनन करावें येवढाच काय तो चांगलासा उपाय आहे.

६. याप्रमाणें वक्त्याच्या अंगीं स्वभावतःच जे गुण असले पाहिजेत त्यांचें निरूपण झालें. आतां सरते शेवटीं या कलेपासून उपयोग काय यांविषयीं लिहून प्रस्तुत विषय आटपतों. हा उपयोग दोन तऱ्हेचा आहे. एक व्यक्तिदृष्ट्या व दुसरा लोकदृष्ट्या. व्यक्तिदृष्ट्या प्रस्तुत कलेचा उपयोग उघडच आहे कीं, ती ज्याजपाशीं वसत असते तो सर्वांस प्रिय व सन्मानार्ह होतो. अशा मनुष्याचा सहवास करण्यांविषयीं लोक नेहमीं उत्सुक असतात, व आपल्या भाषणाच्या मोहनीनें तो सर्वांचीं चित्तें आपणास वश करून घेतो. शिवाय हा गुण प्रस्तुत अंकाच्या आरंभीं घातलेल्या पद्यांत सांगितल्याप्रमाणें त्यास मोठा अलंकारही होतो. हा सहज अलंकार त्यास श्रमाशिवाय व निर्भयपणें धारण करतां येऊन यावज्जन्म त्यास शोभादायक होतो. पण इतकेंच नव्हे. एकाद्या शूर सरदारास त्याच्या कमरेस लटकलेली तरवार जशी केवळ शोभाच देते असें नाहीं, तर त्याच्या सामर्थ्याची ती निशाणी असून तिची लकाकी शत्रूंच्या काळजास थरारवीत असते, त्याचप्रमाणें वाक्शस्त्राचें तीक्ष्णत्व ही प्रतिपक्षिजनास अत्यंत भयावह असतें. मिलिटसानें सॉक्रेटीसावर द्वेषबुद्धीनें कारस्थान रचून न्यायसभेंत त्यावरचे सगळे बनावट व शु-

एक आरोप जेव्हां बोलून दाखविले, तेव्हां सरते शेवटीं आपल्या पक्षाची दुर्बलता व आपल्या प्रतिपक्ष्याचें बुद्धिसामर्थ्य मनांत आणून न्यायाधीशांस त्यानें विनंति केली कीं, " महाराज, सॉक्रेटीस शब्दपांडित्यानें आपणांस मोहित करील, तर आपण फार सावध असावें; व तो आपणांस फसविण्यासाठीं गोड गोड काव्याचीं भाषणें करील, तर आपण त्याचें बोलणें बहुतकरून खरें मानूं नये. " असो; तर याप्रमाणें प्रस्तुत गुणानें मनुष्य भूषित होऊन त्याचें सर्वांवर वजन बसण्यास तो कारण होतो. आतां राष्ट्राच्या संबंधानें पहा. या संबंधाचीं उदाहरणें मागील अंकांतून ग्रीस, रोम, इंग्लंड, व हिंदुस्थान या देशांतील दिलींच आहेत. त्यांवरून एका मनुष्याच्या वक्तृत्वशक्तीचा प्रभाव प्रसंगविशेषीं किती दृष्टीस पडतो याचा प्रत्यय आमच्या वाचकांस चांगला आलाच असेल. तसलीं उदाहरणें आणखी बहुधा प्रत्येक देशाच्या इतिहासांतूनही देतां येतील. असो; आतां प्रस्तुतच्या देशस्थितिला सांप्रत कलेचा कितीसा उपयोग होईल याविषयीं कांहीं लिहून एकंदर विषयाची परिसमाप्ति करतों.

यापूर्वी आलीकडे चालू झालेल्या वक्तृत्वोत्तेजनाच्या प्रकाराविषयीं जें आह्मीं लिहिलें आहे त्यावरून त्या उद्योगाविषयीं आमचें काय मत आहे, व प्रस्तुत कला सुधारणें असल्यास काय केलें पाहिजे, हें आमच्या वाचकांस कळलेंच आहे. त्याविषयीं येथें ज्यास्त सांगण्यासारखें येवढेंच आहे कीं, युरोपांतील कोणताही प्रकार पाहून त्यासारखें येथें करण्याचा प्रयत्न करणें हें फार असमंजस होय. एकाच्या शरीरप्रकृतीला जें मानवलें तें दुसऱ्यास मानवेलच हा जसा नेम धरवत नाहीं, त्याप्रमाणें युरोपच्या स्थितिविशेषाला लागू ज्या गोष्टी त्या इकडे लागतीलच हें कदापि होणार नाहीं. रोम, आथेन्स वगैरे ठिकाणीं लोकसत्तात्मक राज्यप्रकार होता, तेव्हां ओटनी, डिमॉस्थिनीस् वगैरे पुरुषांचे जे प्रभाव इतिहासांत दाखल केले आहेत ते तेथें घडण्यांत आले हें सहजच आहे. पण तो नमुना धरून येथें जर तशा गोष्टी बळेंच घडवून आणण्याचा घाट घातला, तर येथें तसली सामग्री काय आहे? एशिया खंडांतील कोणत्याही राष्ट्रास राजसत्तेखेरीज दुसरा कोणताही प्रकार आजपर्यंत कधींच माहित झाला नाहीं; व लोकस्वातंत्र्याची कल्पना त्यांच्या कधीं स्वप्नींही आली नाहीं. रोमन लोकांस ' राजा ' हा शब्द हीं सहन होत नसून सीजरा सारख्यांस त्यांनीं कट करून ठार मारून टाकलें ही गोष्ट येथील लोकांस अतिशय विलक्षण वाटणारी आहे; कीं, ज्याप्रमाणें येवढ्याशा काडतुसाच्या चिरडीवरून बंगाल्यांत झालेला दंगा युरोपियन लोकांस विचित्र वाटला! असो; तर एकंदरींत

एका राष्ट्राची प्रकृति दुसऱ्या राष्ट्राच्या प्रकृतीशी सर्वाशीं कधीं मिळायाची नाहीं. त्यांतून इंग्लंड व हिंदुस्थान अशा हरएक प्रकारीं भिन्न असणाऱ्या देशांविषयीं तर कांहीं बोलायालाच नको. यास्तव वक्ते तयार होऊन त्यांनीं लोकांचीं मनें आपणाकडे ओढून घ्यावीं, व ह्या तो फेरफार एकंदर राष्ट्रांत सुरू करावा, वगैरे बेत जे आमच्या लोकांच्या मनांत घोळताहेत ते सगळे पुष्कळ अंशीं व्यर्थच होत. वक्तृत्वाचा येवढा प्रभाव येथें दृष्टीस पडूं लागण्यास अद्याप पुष्कळच काळ लोटला पाहिजे; व तितका लोटल्यावरही तो निश्चयानें पडेलच असेंही सांगवत नाहीं. तर याप्रमाणें प्रस्तुत देशस्थितीला वक्तृत्वाची अतिशय आवश्यकता आहे, व तो गुण नसल्यामुळें देशाचें मोठें नुकसान होत आहे, हें मत आमच्या मतें पुष्कळ अंशीं अत्युक्तीचें व असमंजस असें होय.

तेव्हां प्रस्तुत कलेचा उपयोग हल्लीं आमच्या देशास म्हटला ह्मणजे कविता, चित्रविद्या, इत्यादि इतर कलांप्रमाणेंच होय. ह्मणजे ती आपल्या देशांत वाढली असतां लोकरंजनाचें एक उत्तम साधन होऊन देशास भूषण होणार आहे. तसेंच हल्लीं जे लोककल्याणाचे कित्येक उद्योग चोहोंकडे सुरू झाले आहेत त्यांची वृद्धि करण्यासही तिचा बराच उपयोग होईल खरा; पण तसें होण्यास हल्लींपेक्षां तिचें स्वरूप फार निराळ्या प्रकारानें प्रगट झालें पाहिजे. हल्लीं ज्याप्रमाणें एक वाक्शक्ति व एके रीतीचा धीटपणा येवढीच सामग्री वक्तृत्वास पुरते, तसा प्रकार कामाचा नाहीं. कोणत्याही विषयाविषयीं जो लोकांस आपल्या मताला मिळवूं पाहणार त्यानें अगोदर तो विषय चांगला समजून घेऊन नंतर मनोवेधक रीतीनें त्याचें प्रतिपादन केलें पाहिजे. असें करतां येण्यास त्यानें कोणतीं साधनें आपणास अनुकूल करून घेतलीं पाहिजेत तीं मागें सांगण्यांत आलींच आहेत. असें जर न केलें, तर हल्लीं जसें वक्तृत्व बहुधा निष्फळ होतें; किंवा त्यापासून कांहीं निष्पन्न झालेंच, तर भलतीं मतें लोकांच्या मनांत अर्धीमुर्धीं शिरून जातात; तसा मात्र प्रकार होईल. असो; तर प्रकृत कलेपासून विद्यमान स्थितींत आपल्या देशास जो उपयोग होणार तो वरच्या इतका मात्र होईल असें आम्हांस वाटतें.

———————नाई प्रियं
प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिणः ॥

किरातार्जुनीय.

अंक २४—पत्र—त्यास उत्तर.

रा० रा० निबंधमालाकर्ते यांसः—

वि० वि० तुम्हीं अलीकडे तीन चार अंकांत वक्तृत्वाविषयीं विवरण करून त्या विषयाची वास्तविक योग्यता लोकांच्या ध्यानीं आणून देण्याविषयीं जो यत्न करीत आहां त्यापासून वक्तृत्वाच्या प्रवृद्धीस योग्य उपयोग व्हावा असें मी मनापासून इच्छितों. यास्तव त्याविषयाचे संबंधानें तुमचे निबंधाविषयीं, व विशेषेकरून अंक २१ माहे सप्तंबर याविषयीं, जे थोडे विचार सुचतात ते तुम्हांस लिहून कळवावे या हेतूनें हें पत्र लिहिलें आहे. सवड झाल्यास कृपा करून यास आपल्या पुढील अंकांत जागा याल अशी आशा करतों.

विषयास आरंभ करण्याचे पूर्वी वक्तृत्वाचें जें लक्षण संस्कृत पद्यरूपानें तुम्हीं दिलें आहे तें अगदीं योग्य आहे, व या देशांतील वक्तृत्वाचे प्राचीन काळचे स्थितिविषयीं जे विचार तुम्हीं प्रदर्शित केले आहेत ते प्रायः सर्वसंमत आहेत. या देशांतील प्राचीन काळच्या वक्तृत्वाविषयीं ज्ञान केवळ काव्यें, पुराणें, इत्यादिक ग्रंथवांरून अनुमानानें होतें. तथापि शिष्टाईच्या वगैरे संबंधानें अंगद, कृष्ण, विदुर इत्यादिकांचीं जीं भाषणें रामायणमहाभारतादि ग्रंथांत आहेत, त्यांवरून वक्तृत्वशक्ति आपल्या पूर्वजांतील पुढारी लोकांत बरीच होती असें दिसतें. परंतु ग्रीस किंवा रोम, इंग्लंड किंवा फ्रान्स, या देशांतील प्राचीन व अर्वाचीन वक्त्यांचीं भाषणें जशीं विषयाच्या संबंधानें पराकाष्ठेचीं व्यापक असतात, तशीं भाषणें करण्याजोगें व्यापक ज्ञान प्राचीन काळीं आपल्या लोकांत असे असें प्रतीतीस येण्यास कांहीं साधन नाहीं. वक्तृत्वाची विशेष आवश्यकता व प्रवृत्ति लोकसमाजास आकर्षण करण्याच्या संबंधानें असल्यामुळें, प्रायः प्रजासत्तात्मक राज्यांतच या कलेचा विशेष उदय झाला आहे यांत आश्चर्य नाहीं.

अलीकडील काळांत वक्तृत्वाच्या संबंधानें हरदास किंवा कीर्तन करणार यांजविषयीं तुम्हीं जें लिहिलें आहे तें सर्वांशीं बरोबर आहे असें मला वाटत नाहीं. कांहीं काळा पूर्वीच्या दोन तीन कीर्तन करणारांचीं नांवें सांगून त्यांच्या संबंधानें तुम्हीं कांहीं लिहिलें आहे. ते स्वतः कवि असून कीर्तनांत आपण नवीन केलेलीं पद्यें वगैरे म्हणून त्यांचा अर्थ लोकांस सांगून गायन, शब्दालंकार, व भाषणाची मधुरता या गुणांनीं आपल्या श्रोत्यांचें मनोरंजन त्यांणीं केलें असेल यांत संशय नाहीं. परंतु एखाद्या प्रतिपाद्य विषयाच्या संबंधानें व्यापक बुद्धीनें सर्व साधक बाधक प्रमाणें योजून विषयप्रतिपादन करून श्रोत्यांच्या चित्ताची खात्री आणि

"* जे आपले खरे हितचिंतक असतात ते आपणास प्रिय वाटण्याकरितां खोटी गोष्ट कधीं सांगत नसतात !"

तदनुरूप प्रवृत्ति करण्याची शक्ति त्यांचे अंगीं होती, असें त्यांच्या वेळे पासून चालत आलेला जो कीर्तनाचा पाठ त्यावरून दिसत नाहीं. कीर्तनांत दोन भाग मात्र जसे असावे तसे करण्याचा हेतु दिसतो; म्हणजे प्रथम एखाद्या धर्म किंवा नीतीच्या विषयाचें प्रतिपादन, व नंतर त्यास समर्पक असा इतिहासांतील किंवा पुराणांतील दृष्टांत. परंतु हा हेतु एकीकडेच राहून कीर्तनांत अर्धी ब्रम्हज्ञान (किंवा ब्रम्हघोळ म्हटलें तरी चालेल) सांगण्याचा प्रघात आहे. यांत वक्त्यास आपला प्रतिपाद्य विषय कोणता, त्यास साधक बाधक प्रमाणें कोणचीं. याचें भान न राहतां सर्व घोंटाळा होऊन जातो. यामुळें कीर्तनसंबंधी वक्तृत्वांत हा मुख्य भाग असून तो ऐकण्याचें भीतें टाळावयास सांपडेल तितकें टाळण्याचा यत्न करितात. यावरून कीर्तन करणारांचे वक्तृत्वाचें अनुमान सहज करितां येतें. तसेंच कीर्तनांत जे रस येऊं नयेत ते कीर्तन करणारे निःशंकपणें आणितात; व वेडघा वांकडघा चावट गोष्टीही केवळ बालिश लोकांस हसविण्याकरितां सांगतात. आणि पुष्कळ प्रसंगीं तर असें होतें कीं, कीर्तनाच्या पहिल्या भागांतील प्रतिपाद्य विषय धर्म किंवा नीति, भक्ति किंवा शांति, किंवा वैराग्य असून पुढें दृष्टांत रूपानें एकादें उत्कृष्ट शृंगाररसयुक्त, किंवा रौद्र किंवा बीभत्सरसयुक्त आख्यान लावून, पूर्व भागानें यथाकथंचित उत्पन्न झालेला शांत भाव मुळींच नाहींसा होऊन, मनावर शृंगारादिकांचा मात्र ठसा राहतो. या सर्व गोष्टींचा विचार केला असतां आपल्या कीर्तन करणारांस प्रायः वक्ते हें नांव मुळींच शोभत नाहीं असें कबूल करावें लागेल. कीर्तन करणारांनीं आपलें भाषेचें व प्रतिपाद्य विषयाचें ज्ञान पुष्कळ वाढविण्याविषयीं यत्न करून वर सांगितलेले दोष त्यांतून काढून टाकिले, तर धर्मसंबंधी वक्तृत्वाचा कीर्तन हा एक अति उत्तम प्रकार होईल यांत संशय नाहीं. इकडे आपले वाचक व कीर्तन करणारे लक्ष देतील अशी मी आशा करितों.

या विषयाचे संबंधानें आणखी एक गोष्ट येथें सांगितली पाहिजे ती ही कीं, धर्म संबंधीं बोधास अनुकूल जे शांत, करुण, इत्यादि रस त्यांचा जेणेंकरून आविर्भाव होईल असे इतिहासांतील व पुराणांतील निवडक भाग काढून पुराणिकांनीं श्रोत्यांस त्यांचें प्राकृत भाषेंत (पदरचें कांहीं न घालतां) मधुर वाणीनें विवरण करण्याचा चाल घातली, तर पुराण सांगण्याची पद्धति आहे तीही धर्मसंबंधी वक्तृत्वाचा चांगला प्रकार होईल असें वाटतें.

आतां अंक २१ यांत प्रस्तुतच्या वक्तृत्वाच्या स्थितीविषयीं जें तुम्हीं लिहिलें आहे तें लिहितांना त्या अंकाचे मुखप्रभागर जें पद्य तुम्हीं घातलें आहे त्याच्या, व "सत्याय मितभाषिणां" या महाकविवचनाच्या, तात्पर्यावर दृष्टि देऊन जें लिहिणें तें लिहिलें असतें, तर फार बरें झालें असतें. तसें केलें असतां कदाचित् तुमचा निबंध इतका लांबला नसता. परंतु तुमचा लेख यथार्थ होऊन राहिलेली जागा दुसऱ्या एखाद्या चांगल्या विषयास उपयोगीं पडली असती.

आलीकडील सुधारणुकेच्या ज्या कित्येक पद्धति निघाल्या आहेत त्यांचीं कारणें, त्यांतील वास्तविक गुणाचा अंश, व पुढें होणारा परिणाम, या सर्व गोष्टींकडे

"मार्मिक" लक्ष न पुरविता त्यांची केवळ विटंबनाच करण्यांत तुम्हांस मोठें भूषण किंवा मौज वाटते याचें मला मोठें आश्चर्य वाटतें ! तुमची 'निबंधमाला' ही अशाच पद्धतींतली एक पद्धत आहे अशी प्रायः सर्वांची समजूत आहे. व तुमचा एकंदर विषयप्रतिपादन करण्याचा प्रकार पाहिला तर वृथा डौल घालण्याविषयीं जो दोष तुम्हीं इतर सुधारणा करूं इच्छिणारांस लावतां तोच तुमच्यावरही येऊं पाहतो. निबंधाचा मुख्य विषय मात्र खरा असून, त्याचें प्रतिपादन करतांना ज्या अनेक गोष्टी येतात त्यांच्या सत्यासत्याचा विचार न करतां हवें तसें लांबलचक लिहिलें, तर तेवढ्यानेंच निबंध चांगला होत नाहीं. निबंधाचा मुख्य विषय व त्यासंबंधानें लिहावयाच्या बारिकसारीक सर्व गोष्टी सत्य असून,त्यांच्या संबंधानें जें कित्येक व्यक्तींविषयीं लिहिणें येईल तें विचारपूर्वक लिहिलें पाहिजे. हल्लींच्या अंकांत ही गोष्ट तुम्हीं ध्यानांत ठेविली आहे असें मला वाटत नाहीं. तुमच्या या अंकांतील मुख्य विषय वक्तृत्वाची कला प्रस्तुत कालीं अगदीं बाल्यावस्थेंत आहे हा दिसतो. या गोष्टीची सत्यता सर्व विचारी मनुष्य कबूल करतील याविषयीं मला संशय नाहीं ; व सुधारणेचे कामांत पुढें झाल्यामुळें ज्या ज्या कोणास प्रसंगविशेषीं भाषण करण्याचा प्रसंग येतो तेही ही गोष्ट पक्केपणीं समजत असतील असें मला वाटतें. याचें कारण हेंच कीं, वक्तृत्वकलेच्या प्राप्तीविषयीं बुध्या यत्न करणारे सुशिक्षित लोक निदान आपल्या या महाराष्ट्र देशांत तर मुळींच नाहींत म्हटलें तरी चालेल. ही कला चांगली येण्याकरतां सुभाषित, इतिहास, काव्यनाटकादि प्रबंध, अलंकारशास्त्र, प्राचीन व अर्वाचीन वक्त्यांचीं रसिक भाषणें, यांचा उत्तम अभ्यास केला पाहिजे; तसेंच इतर अनेक विषयांचेंही बरेंच व्यापक ज्ञान संपादिलें पाहिजे; व प्रत्येक भाषण करणें तें, प्रतिपाद्य विषयाचें परिपूर्ण आलोचन करून विवक्षित साधक बाधक प्रमाणांची उत्तम व्यवस्था करून, भाषणाचा प्रसंग, श्रोत्यांची योग्यता, व मनाची स्थिति या सर्व गोष्टींकडे लक्ष देऊन करण्याचा अभ्यास ठेविला पाहिजे. वक्तृत्वगुणाचे प्राप्तीस हीं सर्व साधनें अत्यंत आवश्यक आहेत. यास्तव आपल्या वक्तृत्वशक्तीनें स्वदेशकल्याण करूं इच्छिणारे व वक्तृत्वोत्तेजक मंडळ्या या अवश्य गोष्टींकडे लक्ष पुरवितील अशा मी आशा करितों.

परंतु आलीकडील राज्यरीति व धर्मसंबंधी स्थिति वक्तृत्वकलेच्या वृद्धीस अगदीं प्रतिबंधक आहेत, व पूर्वीची स्थिति होती ताच बरी, असें जें तुम्हीं लिहिलें आहे तें यथार्थ नाहीं. हल्लींची राज्यरीति व धर्मस्थिति इंग्लिश लोकांच्या इकडे येण्यानें व इंग्रजी विद्येच्या अभ्यासानें झाली आहे, हें तुम्हीं उपक्रमीं सांगितलें आहे. या गोष्टी तुम्हांस इष्ट आहेत कीं अनिष्ट आहेत याचा विचार केला तर, एकंदरीनें त्या तुम्हांस इष्ट आहेत असें निबंधाचा उपक्रम व उपसंहार पाहातां दिसतें. हें ठीकच आहे. कारण ह्या गोष्टी घडल्या नसत्या तर आज मितीस आपली 'निबंधमाला' व निस्पृहपणानें (पुष्कळ वेळां अविचारानें) विद्यमान व्यक्ति व स्थिति यांजविषयीं लिहिण्याचा मार्ग कोणीकडे अ-

सता ? तेव्हां एकंदरीनें या गोष्टी हिताच्या आहेत असें परिणामाकडे दृष्टि देऊन सर्व विचारी मनुष्यांस कबूल केलें पाहिजे. तर आपली 'निबंधमाला' खेरीज करून ज्या सर्व सुधारणेच्या पद्धतींची तुम्हीं यथेच्छ विटंबना केली आहे त्याही तुमच्या 'निबंधमाले' प्रमाणेंच त्याच गोष्टींचा तात्कालिक परिणाम होय असें कां म्हणूं नये ? व हा तात्कालिक परिणाम सर्वांशीं वाईट असें म्हणणें अगदीं अविचाराचें आहे. तुम्हीं याच निबंधांत एके ठिकाणीं कबूल करतां कीं "सुमारें दहा वीस वर्षांपूर्वी जी स्थिति होती तिशीं ताडून पाहिलें असतां आजचें पाऊलही बरेंच पुढें आहे असें म्हणावें लागेल" याचें कारण विद्यावृद्धि व वक्तृत्वोत्तेजक सभा असेंही तुम्हींच कबूल करतां. आणि त्याच विद्यावृद्धिपासून साहजिक मनांत उठणारे अनेक तरंग कार्यरूपानें प्रकट होऊं पहात आहेत त्यांची तुम्हीं विटंबना करितां. व ज्या वक्तृत्वोत्तेजक सभांच्या योगानें (तुमच्या मतें) आलीकडील वक्तृत्वाची स्थिति बरी आहे, त्याच सभांची प्रवृत्ति करणाऱ्या सर्व पुढारी लोकांचा तुम्ही अमर्याद उपहास करितां. या वक्तृत्वोत्तेजक सभांच्या व इतर सुधारणुकेच्या संबंधानें आजपर्यंत कित्येक पुरुष घरांत बसून गोष्टी सांगण्याचें सोडून देऊन आपले विचार यथामति लोकांस कळविण्यास पुढें सरसावले नसते. तर आज मितीस जें कित्येकांस सभेंत एखाद्या विषयाचें पूर्वीपेक्षां बरेंच प्रतिपादन करितां येऊं लागलें आहे तें तरी कसें झालें असतें ? या गोष्टीचा विचार न करतां फक्त कोणी बोलतांना एकेक हात उडतो, कोणी अशाच मान करतो, कोणी असेंच तोंड करितो, कोणी असाच आव घालतो, कोणी असा डौल करितो, इत्यादि क्षुद्र गोष्टी पुढें करीत बसण्यांत तुम्हांस काय आनंद वाटत असेल तो वाटो ! मला तर त्यापासून कांहीं हांशील दिसत नाहीं ! साधारणपणें एक पद्धति एके ठिकाणीं झाली म्हणूनच तिचा कित्ता इतर ठिकाणीं घ्यावा हें योग्य नाहीं. परंतु सर्वच सुधारणेच्या पद्धति व्यर्थ व पोकळ व आरंभशूरपणाच्या, व त्यांचा उपक्रम करणारे सर्व लब्धप्रतिष्ठ, डौल मिरविणारे, दांभिक, भलताच आव घालणारे, अविचारी, व आरंभशूर असें म्हणणें एकांशीं देखील खरें नाहीं. मला तर असें वाटतें कीं, एखाद्या नष्ट दशेस आलेल्या देशाचा उत्तम सुधारलेल्या देशाशीं एकदम गांठ पडली असतां अशा तऱ्हेचा फेरफार होणें हें अगदीं साहजिक आहे. हा सर्वच फेरफार सर्वांशीं चांगला असें तर कधींच होत नाहीं. व सुधारणेच्याही अनेक पद्धति प्रचारांत येऊन नष्ट होतां होतां कांहीं काळानें निकृष्ट प्रतीच्या देशास बऱ्या प्रकारची स्थिरावस्था येते. आणि ईश्वरकृपेनें या देशांतही तसेंच होईल अशी आशा आहे.

हल्लीं जी या देशांत अनेक प्रकारची खळबळ सुरू झाली आहे ही काय सर्वांशीं अकल्याणाची आहे ? माझ्या मतें अशी गोष्ट खचीत नाहीं. तुम्हीं आपल्या 'निबंधमाले'त "लोकभ्रमा" विषयीं वगैरे जें विवरण केलें आहे तेंही याच खळबळीची लहर तुमच्या अंतःकरणांत उत्पन्न होऊन केलें आहे यांत संशय नाहीं. त्याचप्रमाणें ब्रम्हसमाज, प्रार्थनासमाज, वक्तृत्वोत्तेजक, व्यापारोत्तेजक, कौशल्यशि-

क्षक इत्यादि मंडळ्या व त्यांचे उद्योग त्याच खळबळीमुळें उपस्थित झाले आहेत. आपल्या देशांत धर्माचें आलीकडे जें अज्ञान व जी बजबज झाली आहे, व त्याचे योगानें अनेक बेडसर व कित्येक अंशीं अनीतीच्या व अकल्याणकारक चाली व त्यांस अनुकूल प्रतिपादक ग्रंथ प्रचारांत आले आहेत, त्यांपासून लोकांचीं मनें निवृत्त होऊन धर्म व नीति यांच्या तत्त्वांविषयीं ज्ञान व आस्था उत्पन्न होण्यास कित्येक वास्तविक परोपकारी गृहस्थांनीं ब्रह्मसमाज, प्रार्थनासमाज, बालविवाहनिषेधक मंडळी, विधवाविवाहोत्तेजक मंडळी, इत्यादि प्रकारचे प्रयत्न चालू केले आहेत, ते केवळ डौल मिरविण्याकरितां व देशाच्या अकल्याणाकरितां मतलबीपणानें केले आहेत काय? व त्यांपासून वाईट परिणाम तरी आजपर्यंत कोणते झाले आहेत? डोळे उघडे ठेऊन ईश्वरोपासना करण्यापेक्षां डोळे मिटून उपासना करण्यानें मनुष्य विशेष चांगलें होत नाहीं हें क्षणभर कबूल केलें, तरी तोंडानें कांहीं तरी अर्थावांचून बडबड व हातांनीं हावभाव करणें, किंवा धर्मविचाराकडे अत्यंत दुर्लक्ष करून तो निरर्थक असें मानणें, यापेक्षां आपल्यास व इतरांस समजतील अशा शब्दांनीं जगन्नियंत्याची उपासना करणें, त्याचे मंगल गुण आठवून तदाकारवृत्ति व तदनुरूप आचरण करण्याचा यत्न करणें, हा मार्ग विशेष श्रेयस्कर होणार नाहीं असें साहसावांचून कोणाच्यानें म्हणवेल? हल्लीं ब्रह्मसमाज किंवा प्रार्थनासमाज यांतील लोक व इतर लोक यांजमध्यें षड्रिपुजयाचे संबंधानें फरक दिसत नाहीं म्हणून पुढेंही कधीं होणार नाहीं असें कोणाच्यानें म्हणवेल? धर्मोन्नति इतर सर्व साध्य गोष्टींपेक्षां अत्यंत महत्त्वाची जशी आहे, तशीच अत्यंत यत्नसाध्यही आहे. ती अति अल्पकाळांत व्हावी अशी अपेक्षा करणें हें अविचाराचें काम होय. तुम्हीं ज्या गोष्टींचा मुळींच अनुभव घेतला नाहीं, व जो विषय तुम्हास अगदीं उपेक्षणीय वाटतो, त्याजविषयीं इतरांच्या नुकत्याच आरंभलेल्या उद्योगाविषयीं बरा वाईट अभिप्राय देणें हें मला अगदीं साहसाचें काम वाटतें. व हीच गोष्ट इतर सुधारणेच्या यत्नांविषयीं आहे. त्यांत कोणी कांहीं मोठी चूक किंवा अन्याय करीत आहे, किंवा निःसंशय केवळ प्रतिष्ठेसाठीं ढोंग करीत आहे, याविषयीं चांगल्या अनुभवांतीं खात्री होईल, तेव्हां तेवढा दुर्गुण निस्पृहपणें (मर्मभेदकपणानें नव्हे) स्पष्ट करून दाखविणें आणि योग्य मार्ग सांगणें हें तुम्हांसारख्या निबंधकर्त्यांचें काम होय. हें न करतां सर्व सुधारणेच्या उद्योगांत जो सद्धेतु व गुणलेश असेल तिकडे दुर्लक्ष करून *दयानंद सरस्वती सारख्या वास्तविक परोपकारबुद्धीच्या व्यक्तींचा,

* पंडित दयानंद सरस्वती यांचें वेदांविषयीं मत सुयुक्तिक आहे असें मला वाटत नाहीं. तथापि त्यांची निस्पृहता, स्वदेशाविषयीं योग्य अभिमान, व खरा कळवळा, व त्याचे भावी स्थितीविषयीं सद्धेतु, आणि ते सिद्धीस नेण्याविषयीं (त्यांच्या समजुतीप्रमाणें) बहुत दिवस निर्भयपणें व निर्भीडपणें सतत प्रयत्न, हेगुण आपल्या लोकांत फारच थोड्यांचे अंगीं असल्यामुळें त्यांजविषयीं आपली कृतज्ञताबुद्धि असली पाहिजे असें मला वाटतें.

व ब्रम्हसमाजा सारख्या राममोहनराय, बाबू देवेंद्रनाथ टागोर (ठाकूर), बाबू केशवचंद्रसेन, इत्यादि केवळ सद्बुद्धि प्रेरित, परोपकारी, खऱ्या स्वदेशाभिमानी लोकांनीं आरंभिलेल्या उद्योगांचा, अनुभवावांचून यथेच्छ उपहास करणें. यापासून तुम्हां स्वतःस किंवा तुमच्या वाचणारास, किंवा ज्या या सर्व देशाच्या कल्याणार्थ तुम्हीं आपल्या पद्धतीनें यत्न चालविला आहे त्यास कांहीं फळ होईल असें मला वाटत नाहीं. कळावें हे विनंति.

मु रत्नागिरी ता० २० डिसेंबर १८७५.

निबंधमाला हितेच्छु.

वरील पत्राच्या उत्तरास आरंभ करण्यापूर्वी तें लिहिणाराविषयीं दोन शब्द बोलले पाहिजेत. एक तर वरील लिहिणाराचीं मतें आमच्याहून इतकीं भिन्न असतां आमच्या लहान पुस्तकाविषयीं त्याच्या मनांत यत्किंचित्‌ही द्वेषभाव नसून त्याचा तो उलटा हितचिंतक आहे याबद्दल आह्मी त्याचे उपकार मानून त्याच्या औदार्याची तारीफ करतों. शिवाय आमच्या लेखावर आपले विचार त्यानें इतके उघड बोलून दाखविल्याबद्दलही आह्मी त्याचे आभारी आहों. असले अभिप्राय कितीही कडक रीतीनें लिहिले असले तरी गुळमुळीत शिफारशीपेक्षां व व्यर्थ स्तुतीपेक्षां त्यांची योग्यता आह्मी फार जास्त समजतों.

सदरील पत्र वाचून आमच्या वाचकांस कळून आलें असेलच कीं तें लिहिण्यास प्रस्तुत पुस्तकाचा २१ वा अंक कारण झाला. त्या अंकांत वक्तृत्वोत्तेजक सभांविषयीं व त्या संबंधानें आपल्या देशांत आलीकडे चालू झालेल्या दुसऱ्या कित्येक उलाढालींविषयीं जें लिहिलें आहे तें 'हितेच्छू'स यथार्थ न वाटून त्यांनीं आपले स्वतःचे त्यांविषयींचे अभिप्राय आह्मांस कळविले आहेत. मुख्य विषयाविषयीं त्यांचा आमचा मुळींच मतभेद नसून त्यास अंमळ सोडून प्रस्तुत देशस्थितीविषयीं जे आह्मीं कित्येक विचार प्रदर्शित केले आहेत ते व त्यांचा एकंदर रोख हे त्यांस अगदीं मान्य नाहींत.

आतां 'हितेच्छूंनीं' आमच्या लेखांवर जीं दूषणें काढलीं आहेत तीं प्रथम सांगून नंतर त्यांवर अनुक्रमानें आह्मी आपले विचार प्रकट करूं. हीं दूषणें मुख्यत्वेंकरून तीन आहेत. एक हें कीं, आलीकडे या देशांत सर्व विषयांच्या संबंधानें जी खळबळ सुरू झाली आहे;—म्हणजे धर्म, नीति, विद्या, लोकाचार वगैरेविषयीं जुनीं जीं मतें होतीं तीं बदलत चाललीं आहेत किंवा नाहींशीं होत चाललीं आहेत,—तिजविषयीं आमच्या समजुती बरोबर नाहींत. दुसरें असें कीं, वरील खळबळींत प्रमुख असणारी जी मंडळी तिचे गुण मुळींच न घेतां केवळ दोषच बाहेर काढण्याची

आम्हांस होत वाटते. आणि तिसरें दूषण हें कीं, वरील दोष जे दाखवायाचे ते केवळ प्रांजळ बुद्धीनें न दाखवितां त्यांचा अमर्याद उपहास करण्यांतच आम्हांस कांहीं विलक्षण भूषण वाटतें!

आतां पहिल्यानें वरील खळबळ म्हणजे नवे विचार व नव्या समजुती, या खळबळी विषयीं प्रस्तुत पुस्तकांत आज दोन वर्षे आमचीं मतें अनेक ठिकाणीं प्रगट झालीं आहेत. त्यांवरून आमच्या वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल कीं, गेल्या दहा वीस वर्षांत तीविषयीं लोकांच्या ज्या समजुती होऊन बसल्या होत्या, व पुष्कळ अंशीं अजूनही आहेत, त्यांपेक्षां आमच्या फार निराळ्या आहेत. इंग्रेजांच्या ऐश्वर्यास व विद्योत्कर्षास भुलून जाऊन, आणि इंग्रेज ग्रंथकारांच्या अज्ञानमूलक गर्वोक्ति व पाद्रीसाहेबांचे हेकटपणाचे व मतलबाचे लेख व भाषणें हीं सर्व खरीं मानून, आमच्या नवीन विद्वानांनीं सर्वमतें असा एक जबरदस्त सिद्धांत करून टाकला होता कीं, जुनें तेवढें सर्व अनिंद्य व नवें इंग्रेजी तेवढें सर्वथा स्तुतीस पात्र. हा समज कांहीं अंशीं स्वाभाविकच होता. कोणा एका चतुर ग्रंथकारानें असें म्हटलें आहे कीं, आपण मनुष्यें हीं सरड्यासारखीं आहों; त्याचा रंग जसा वरचेवर बदलतो त्याप्रमाणेंच संगतिविशेषानें आपलेही गुण, रुचि, व मतें हीं नेहमीं पालटत असतात. तर या सर्व साधारण नियमावरून पाहतां दहावीस वर्षांमागच्या लोकांच्या मनावर वर सांगितलेला संस्कार झाला यांत कांहीं मोठेंसें विचित्र नाहीं. कोणत्याही गोष्टीचें खरें स्वरूप व खरी योग्यता हीं समजण्यास नेहमीं कांहीं तरी काळ जावा लागतोच. असो; तर याप्रमाणें ही नवी खळबळ वरील लोकांस सर्वांशीं श्रेयस्करच वाटून पहिलें सर्व अगदीं मोडून टाकण्याचा किंवा तें पालटून टाकून त्यास नवें स्वरूप देण्याचा वरील लोकांचा सारखा प्रयत्न चालला होता, व अद्यापही बराच चालला आहे. प्रस्तुत लिहिणाराचीं मतें आमच्या देशाच्या संबंधानें सारीं कशीं काय आहेत हें आम्हांस चांगलेंसें माहीत नाहीं; तरी वरील पत्रांत (पृष्ट ३९१) त्यास त्यांनीं 'नष्ट दशेस आलेला', व 'निकृष्ट प्रतीचा' अशीं विशेषणें दिलीं आहेत यावरून व पत्राच्या एकंदर मजकुरावरूनही त्यांचा झोक बराच दृष्टीस पडतो. आम्हांस खचीत वाटतें, व हा समज यापूर्वीं आम्हीं अनेक वेळां बोलून दाखविला आहे, कीं आमच्यांत प्रमुख म्हणविणाऱ्या लोकांस स्वतःची योग्यता, ज्ञान, व कर्तृत्व हीं जरी केवळ अकटोविकट वाटतात, व जगांत आजपर्यंत महान् महान् पुरुषांनीं जीं कृत्यें केलीं तीं करण्याचा पतकरही जरी ते खुशाल घेतात, तरी वस्तुतः पाहिलें तर वरील तिन्ही

गुणांत त्यांचा कमतरपणा पुष्कळच आहे असें सर्व यथार्थ पाहणारास वाटेल. हल्लीं थोरापासून तों लहानापर्यंत ज्यानें उठावें त्यानें सगळ्या हिंदुस्थानावर धाड घालून त्यास सांप्रत जी अवस्था प्राप्त झाली आहे ती अशा अशामुळेंच झाली आहे व ती अमुक अमुक उपाय केले असतां त्यास दूर होईल.वगैरे यथेष्ट जल्पना निःशंकपणें करावी यासारखें दुसरें काय बरें हास्यास्पद आहे ? येवढा अवाढव्य देश--ज्यांत आज लक्षावधि फेरफार होऊन गेले, ज्यांत हजारों तऱ्हेचे कोट्यावधि लोक आहेत, ज्याच्या प्राचीन इतिहासाची म्हणण्यासारखी माहिती कोणास कांहींच नाहीं--त्याच्या एकंदर स्थितीविषयींचे खात्रीचे विचार देऊन अमुक अमुक मात्रा या म्हणजे त्याचा रोग हटून त्यास खचीत आराम पडेल असे अभिप्राय देणें ह्मणजे केवढें साहसाचें काम आहे ? इंग्रेज लोकांचें आज निदान शंभर वर्षे तरी या देशांत राज्य चालू असून व एतद्देशीयांचा स्वभाव, रीतभात वगैरे माहिती त्यांनीं आजपर्यंत सतत उद्योग करून इतकी मिळविली असतांही, वरच्यासारखे विचार प्रगट करण्यास त्यांस मोठी भीति वाटते. एतद्देशीय लोकांचें मन हें एक मोठें कोडेंच आहे असें समजून कोणताही फेरफार वगैरे करणें तो ते फार जपून करीत असतात. तरी दहा वीस वर्षांनीं सत्तावन सालासारखी किंवा नुकत्या झालेल्या बडोदें प्रकरणासारखी भयंकर चूक होतेच होते ! मग अशी जर आमच्या चतुर, ज्ञानी, व अनुभवी राजकर्त्यांच्या घरची व्यवस्था आहे; तर ज्या आह्मांत शोधक बुद्धीनें प्रवास करण्याचा ज्याला शोक असा एकही मनुष्य सांपडायाचा नाहीं, ज्याची सव माहिती काय ती वर्तमानपत्रांवरून वगैरे मिळविलेली, ज्यांचा जातीचा अनुभव ह्मटला ह्मणजे शून्यच, असे आह्मी जर सगळ्या देशाच्या उलाढाली करण्यास हात घातला तर आमच्या शहाणपणाची किती तारीफ करावी ? एकाद्या प्रचंड राक्षसास रोग होऊन तो बेजार होऊन पडला असतां छोट्या छोट्या माणसांनीं त्याच्या शरीरव्यापारांची माहिती करून घेण्याची बिलकूल खटपट न करतां पट्या बांध, पलिस्तरें मार, दवा दे, असा जर धूम सपाटा चालवला; किंवा होडगें वल्हवायाला शिकलेल्या नावाड्यांनीं आपलें नाविकज्ञान समुद्रांत अडून राहिलेल्या किंवा तुफानांत सांपडलेल्या मोठ्या जहाजावर चालवण्याविषयीं जर कंबर बांधली, तर वरील दोन्ही शूरत्वाच्या कृति पाहून कोणास हसूं आल्यावांचून राहील ? असो; तर वरील पत्र लिहिणारानें व्यापारोत्तेजनादि ज्या अनेक उलाढालींच्या केवारानें आह्मांस दोष दिला आहे त्या सर्व आह्मांस वरच्यासारख्या वाटतात; आणि वरील सादृश्य त्यांस पुरतेप-

र्णा लागतें कीं नाहीं याचा प्रत्यय वरील सर्व मंडळ्यांची स्थिति क्षणभर ध्यानांत आणली असतां कोणासही पुरेतपणीं आल्यावांचून राहणार नाहीं.

आतां येवढें खरें कीं, वरील उलाढाली कितीही हास्यास्पद असल्या तरी त्यांपासून मुळींच उपयोग नाहीं असें नाहीं. असा उल्लेख या पूर्वी आह्मी कोठेंही केला असेलसें आह्मांस वाटत नाहीं. कोणतेंही कृत्य केलें आणि तें पुढें सारखें चालेनासें होऊन बंदही जरी पडलें, तरी त्यापासून कांहीं थोडी तरी कार्यनिष्पत्ति होतेच होते. निदानपक्षीं असा असा उद्योग आरंभिला असतां त्यांत यश येईल कीं नाहीं, व आलें तर कितपतसें येईल, याचा सुमार तरी लागतो. शिवाय कोणतेंही मोठें कृत्य चांगलें सिद्धीस जाण्यास पहिल्यानें पुष्कळ प्रयत्न करावे लागतात व ते अनेक वेळां फसतातही. हें सर्व आह्मी कबूल करतों. गेल्या एकविसाव्या अंकांत वरील मंडळ्यांवर वगैरे जे आह्मीं दोष दिले ते फक्त येवढ्याच करितां कीं, कोणतीही मंडळी किंवा सभा स्थापन करण्यापूर्वी तिच्यापासून कितीसा उपयोग होईल, ती चालण्याचा संभव आहे कीं नाहीं, वगैरे गोष्टींचा चांगलासा विचार बिलकूल न करतां केवळ अनुकरणेच्छेनें किंवा प्रतिष्ठेच्या आशेनेंच त्यांस लोक हात घालतात. असें केल्यापासून देशाचें कोणतें अहित होतें तें मागें सांगितलेंच आहे.

हें एक कलम झालें. आतां 'हितेच्छू' चा आह्मांवर दुसरा दोष हा आहे कीं, वरील सभादिकांचे गुण मुळींच न घेतां त्यांचे दोष मात्र बाहेर काढण्याची आह्मांस होस वाटते. हा आह्मांवर केवळ वृथा आरोप आहे अशी आमची खात्री आहे. प्रस्तुत पत्र लिहिणारास कदाचित् येवढें ह्मणतां येईल खरें, कीं ज्या लोकांचे मंडळ्यांचे दोष बाहेर काढण्याचा सर्वांस आजपर्यंत संकोच किंवा भीति वाटत असे त्यांवरही प्रसंगानुसार टीका करण्यास आह्मी अगदीं कमी करीत नाहीं. प्रत्येक विषयावर आमचीं जीं मतें आह्मांस यथार्थ वाटतात तीं उघडपणें व निर्भीडपणानें आह्मी बोलून दाखवितों. पण वरील अभिप्राय केवळ एकपक्षीय असतात, ह्मणजे गुण तेवढे छपवून ठेवून कोणाचेही दोष तेवढे आम्ही उघडकीस आणतों, असें झाल्याचें निदान आह्मांस तर माहीत नाहीं. तसा प्रकार होत असल्यास आमची चूक आह्मांस दाखविण्याविषयीं अगदीं पहिल्या अंकापासून आह्मीं सर्वांस विनंति केली आहे. प्रस्तुत लिहिणारांचें पत्र तरी बरेंच रागानें लिहिलें असतां सदरील अंकांत जसेंचें तसें घालून त्यावर हें उत्तर आह्मी लिहीत आहों हेंही मूळच्या संकल्पासच अनुसरून होय हें येथें सांगितलें पाहिजे असें नाहीं.

तेव्हां प्रस्तुत दूषण जें आह्मांस लावलें आहे तें केवळ विनाकारण लावलें आहे. वक्तृत्वोत्तेजक आदिकरून ज्या अनेक सभांविषयीं व मंडळ्यांविषयीं हा वाद आहे त्यांपैकीं जिचा 'वास्तविक गुणाचा अंश' आम्हीं घेतला नाहीं अशी कोणती आहे? आतां येवढें खरें कीं, जेथें गुणाचा अंश आह्मांस विशेष मुळींच दिसला नाहीं तेथें आम्ही त्याचा आरोप केला नाहीं. यास जर 'हितेच्छु' वृथा दोषाविष्करण ह्मणत असतील तर ह्मणोत. आमच्या पुण्यास ज्या अनेक मंडळ्या व सभा आहेत त्यांत सार्वजनिक सभा, वक्तृत्वोत्तेजक मंडळी, तसेंच चालू साली झालेलें प्रदर्शन, वगैरे कांहीं प्रकार बऱ्याच रीतीनें चालल्यामुळें त्यांत दोष व न्यूनता जरी आहेत तरी त्यांस सर्वथा नांव ठेवणारा मनुष्य कोणीही आढळणार नाहीं. त्याप्रमाणेंच ब्रह्मसमाज, विधवाविवाहोत्तेजक, बालविवाहोत्तेजक वगैरे मंडळ्या व केशव चंद्रसेन, बाबू सत्येंद्रनाथ, राममोहनराय इत्यादि खरोखर 'केवळ सद्बुद्धिप्रेरित, परोपकारी, व खऱ्या स्वदेशाभिमानी' पुरुषांचीही आमच्या पुस्तकांत कोठेंही बिलकूल विटंबना केलेली नाहीं. त्यांविषयीं मजकूर आढळलाच तर उलट्या तऱ्हेचा मात्र आमच्या वाचकांस आढळला असेल. पण वरील कांहीं मंडळ्या व कांहीं व्यक्ति स्तुतीस पात्र असल्या ह्मणून ज्यानें ज्यानें स्वदेशाचा झेंडा मिरवून नाचूं लागावें तो तो अवघा प्रशंसेस पात्र झालाच काय? उद्देश चांगला असला ह्मणजे त्याच्या संबंधानें केलेलें कृत्य नेहमीं चांगलेंच असतें काय? मनांत धरलेला उद्देश मुळींच सिद्धीस जाण्यासारखा आहे कीं नाहीं, किंवा निदान आरंभलेल्या उद्योगानें तो कितपतसा सिद्धीस जाईल याविषयीं विचार करावयास नकोच काय? टिट्टिभ ह्मणून एक पक्षी आहे तो रात्रीं निजला ह्मणजे आपले पाय वर करून निजतो, व त्यास वाटतें कीं, असें केल्यानें मी साऱ्या आकाशमंडळास सांवरून धरतों; मी असें न करीन तर आकाश कडकडून खालीं पडेल व साऱ्या प्राणिमात्राचा नाश होईल. तर अशा प्रतीचे जे कित्येक बहादर आमच्या देशांत आहेत त्यांस असें सांगावयास नको काय, कीं टिट्टिभ महाराज! तुमचा हेतु मोठा स्तुत्य आहे खरा, पण आकाश कोणीकडे आणि तुमचे भुवनाधारभूत पाय कोणीकडे! ते एक रात्रभर आपल्या पोटाशीं आंखडून घेऊन जर आपण खुशाल निद्रासुख घ्याल, तर दुसऱ्या दिवशीं आपणास कळेल कीं, अवघ्या जीवसृष्टीच्या हितार्थ आपण जे येवढे श्रमी होत होतां ते उगीच फुकटाफाकट! जगाची येवढी कामगिरी न पतकरतां आपल्या योग्यतेनुरूप जर एखादें स्वल्प काम आपण सांभाळाल, तर त्यांत त-

मचेंही बरें होऊन जनहिताविषयीं जी आपली अनिवार मनीषा ता ही बरीच पूर्ण झाल्यासारखी होईल! तर लोककल्याणाची जरी खरी इच्छा हृदयांत जागत असली, तरी असमंजसपणामुळें ती ज्यांच्या ठायीं केवळ उपहासास मात्र पात्र होते अशांचा हा एक प्रकार झाला. पण हाही पुष्कळ अंशीं बरा. 'कौशल्यशिक्षक मंडळी', 'धर्मसभा' अशांचे स्थापक व पुरस्कर्ते फार तर असमंजसपणाच्याच दोषास पात्र होतील. पण दांभिकत्वाचा व लब्धप्रतिष्टत्वाचा दोष तर वरच्याहून फारच भयंकर! सदरील पत्र लिहिणारास वरील दोषांचा आरोप जो आह्मीं कित्येक सभांवर व लोकांवर केला तो अगदीं खपला नाहीं. 'तो एकाही अंशीं खरा नसून उलटा आमच्यावरच तो बराच येऊं पाहतो' असें त्यानें ह्मटलें आहे. येथें आमच्या संबंधानें आह्मी कांहीं लिहीत नाहीं. आमचें पुस्तक आज दोन वर्षे लोकांसमोर आहे, तेव्हां प्रस्तुत दूषणाविषयीं आमचे वाचक स्वतंत्रपणें विचार करतीलच. वरील सभांविषयीं व व्यक्तींविषयीं वरील पत्रांत जें लिहिलें आहे त्याविषयीं मात्र येथें विचार करूं.

पत्रकर्ते ह्मणतात, वरील आरोप 'एकाही अंशीं खरा नाहीं.' तर मग 'हितेच्छू'च्या मतें सुधारणेच्या पद्धति आजपर्यंत जेवढ्या निघाल्या तेवढ्या सर्व समंजसपणानें व केवळ निस्पृहपणानें काढल्या असून आजपर्यंत चांगल्या सुरळीत चालल्या आहेत असें आहे काय? असें त्याच्यानें खास ह्मणवणार नाहीं असें आह्मांस वाटतें. आपल्या नव्या लोकांच्या अंगीं कोणतेंही काम सारखें नेटानें चालवण्याचा बिलकूल दम नाहीं, त्यांचीं कृत्यें आजपर्यंत जेवढीं झालीं तेवढयांत त्यांचा आरंभशूरपणा मात्र दिसून आला, व "निस्पृहपणा, स्वदेशाविषयीं योग्य अभिमान, खरा कळकळा, व कोणत्याही कार्याच्या सिद्ध्यर्थ निर्भयपणें व निर्भीडपणें सतत प्रयत्न करणें हे गुण आपल्या लोकांत फारच थोड्यांच्या अंगीं आहेत" हें कोणास माहीत नाहीं, व याविषयीं आजपर्यंत कोणीं खेदोद्गार प्रगट केले नाहींत! वरील अवतरणचिन्हांतर्गत शब्द 'हितेच्छू'चेच स्वतःचे आहेत हें आमच्या वाचकांच्या लक्षांत आलें असेलच; व पंडित दयानंदजींचा स्तुतिपाठ करतांना त्यांच्या तोंडून देशाच्या खऱ्या स्थितीचे वाचक शब्द न कळतें निघून गेले यांत संशय नाहीं! आतां खरोखरी पाहतां वरील शब्द जे सदरील पत्राच्या शेवटीं टिपेंत दिले आहेत ते जर प्रस्तुत लिहिणारानें मिथ्या स्तुतीच्या भरांत लिहिले नसून मनापासून लिहिले असतील, तर परस्परांमधील वादाचें तोंडच मिटलें! गेल्या एकविसाव्या अंकांत सांप्रत देशांत चा-

ळू असणाऱ्या मंडळ्यांवर, सभांवर वगैरे जी आह्मीं चर्चा केली तिचा सारांश सारा वरील शब्दांत आला आहे. वास्तव 'हितेच्छू'नीं व त्यांच्या सारखीं ज्यांचीं मतें असतील त्यांनीं वरील शब्द पत्करावे ह्मणजे झालें; यापेक्षां आमचें कांहीं ज्यास्त ह्मणणें नाहीं.

पण आमच्या इष्टार्थाचें प्रतिपादन करण्यास असा वादच्छळ नको. तो सिद्ध करणें असल्यास त्याविषयींचीं प्रमाणें इतकीं मजबूत आहेत, व इतकीं सर्वप्रसिद्ध आहेत, कीं त्यांचा उल्लेख करण्याचा मात्र अवकाश; तीं सांगितलीं असतां त्यांवर वाद घेण्यास मुळीं जागाच नाहीं. फार तर काय, पण तीं येथें दाखल करणें हेंहीं पुष्कळ अंशीं अयोग्य होईल; कां कीं एक तर तीं कोणास माहीत नाहींत असें नाहीं; आणि शिवाय त्यांचा यथास्थित उल्लेख करून त्यांवर जशी हावी तशी चर्चा करणें हें जो आमच्या देशाचा शत्रु असेल त्याच्या खेरीज कोणाच्याही हातून सहसा होणार नाहीं! असो; पण ज्या अर्थी प्रस्तुत उत्तराचा मुख्य भाग तो आहे, व त्याविषयीं कांहींच लिहिलें नाहीं तर वरील पत्रांतील मुख्य दोषारोप आह्मीं अंगीकारलासें होईल, त्या अर्थी वरील प्रमाणांपैकीं कांहीं येथें अवश्य लिहिलीं पाहिजेत. आमच्या नव्या मंडळीनें देशस्थिति सुधारण्यास ज्या अनेक तऱ्हा केल्या त्यांपैकीं विधवाविवाहोत्तेजन, स्वदेशीयव्यापारोत्तेजन, आणि प्रार्थनासमाज व आर्यसमाज हे दोन धर्मपंथ, हे चार प्रकार मुख्य धरले असतां चालणार आहेत. आतां असें समजा कीं, गेल्या दहा पंधरा वर्षांचा इतिहास एकाद्यानें लिहिण्यास आरंभ केला, तर वरील प्रकारांविषयीं निःपक्षपातपणानें त्यास काय मजकूर लिहावा लागेल बरें? त्यास असें लिहावयास नको काय, कीं 'नववैधव्याच्या असह्य वेदनां' पासून बिचाऱ्या हतभाग्य बालविधवांस सोडविण्याकरितां आमच्या देशांतील नव्या नव्या उमेदवार विद्वानांनीं व पंडितांनीं पहिल्या पहिल्यानें खूप कंबर बांधली; पण हळू हळू त्यांचा आवेश व उत्साह कमी कमी होत जाऊन लवकरच चोहोंकडे अगदीं सामसूम होऊन गेलें. लोककल्याणाची उष्णता जी कांहीं थोडा वेळ २१२ अंशांवर अगदीं टळटळीत येऊन पोंचलीशी दिसत होती ती लवकरच खालीं जायाला लागून जातां जातां ३२ च्याही कांहीं अंश खालीं गेली! विधवांच्या मनोरथास नुकता अंकुर जों कुठे फुटूं लागतो न लागतो, तोंच चोहोंकडे गारठा पसरायाला लागून तो जागच्या जागींच कोमेजून गेला. जोंपर्यंत सभेंत पांडित्य करणें, वादविषयक ग्रंथ लिहून विद्वत्ता प्रगट करणें, व परस्पर वऱ्हाडीपणा मिरविणें, हें होतें तोंवर ठीक होतें; पण परमेश्वरानें लवकरच गाऱ्हाणें ऐकून विधवांच्या मुक्त्यर्थ त्यां-

च्या कैवाऱ्यांस जेव्हां मोठी नवस करूनही न यावी अशी सोन्यासारखी संधि आणली, तेव्हां स्वदेशाभिमान, आर्तजनाविषयीं दया, आणि दीर्घकाळ केलेल्या पांडित्याचें व नव्या विद्वत्तेचें चीज, हीं दाखविण्याचें धैर्य एकाचें तरी झालें काय? लूथराविषयीं आणि वॉशिंगटनाविषयीं नेहमीं गप्पा झोंकणारांनीं, व वरील गप्पा झोंकल्यानेंच त्यांची वीरश्री आपल्या ठायीं आलीशी मानून आह्मी असें करूं आह्मी तसें करूं अशा यथेच्छ वल्गना करणारांनीं, देशकार्याच्या धुरेला आपला खांदा जातीनें असा एकानें तरी लावला काय? नाहीं; तर कोना कोपऱ्यांतून शोधून काढून कोणाला तरी मारून मुटकून नवरा मुलगा सजवून उभा करावा, आणि "शुभमंगल" करून टाळ्या पिटण्याचें मात्र काम आपलें! बरें, हेंही एकीकडे ठेवूं. धैर्य हा पुष्कळ अंशीं स्वभावजन्यच गुण होय; तो मोठी विद्वत्ता संपादन केल्यानें किंवा पुष्कळ पुस्तकें वाचल्यानें अंगीं येतो असें नाहीं. पण निदान येवढें तरी खरें कीं नाहीं, कीं समरांगणांत सरसावून पुढें जाण्याचें ज्यांचें धैर्य झालें नाहीं त्यांनीं निदान नळ तरी राखावा! कां तेथूनही तटक पळ काढून भराभर स्नानें करून मोकळें व्हावें, व ज्यांस लाथा मारल्या त्यांच्या पुढेंच नाक घासण्याला तयार व्हावें? असो; एकंदरींत या उत्साहांत आमच्या नव्या लोकांची जी फटफजिती झाली ती कांहीं पुसूं नये. तिच्या योगानें त्यांसच काय, पण सगळ्या देशासही निरंतर खालीं पहाण्याचा प्रसंग आला आहे! असो; आतां दुसरी व्यापारोत्तेजनाची मौज पहा. हें काम तर वरच्याहून पुष्कळ सोपें होतें ना! यांत यश येण्यास इतक्याच गोष्टी हव्या होत्या कीं, सर्वांनीं एकमतानें व सचोटीनें एकमेकांशीं वागून यथाशक्ति आरंभलेल्या कार्यास साह्य करावें. पण इतकें तरी आमच्या हातून व्हावें कसें? स्थापना होतांना अगदीं ईस्ट इंडिया कंपनीप्रमाणें शेअर्स (भाग), कोर्ट आफ प्रोप्रायटर्स (भागीदारांची मंडळी), कोर्ट आफ डैरेक्टर्स (व्यवस्थापक मंडळी), खजिनदार, चिटणीस, शिपाई, वगैरे सर्व यथासांग झालें; पण पुढें काम सुरळीत चालेल तेव्हां कीं नाहीं! अनुकरणाच्या इच्छेनें शरीरास प्रतिशरीर कसें तरी बनवून दिलें; पण त्याचा चालक जो जीव तो कसा घालतां येईल? हा जीव म्हटला म्हणजे साऱ्या सभासदांची स्वदेशकल्याणाविषयीं कळकळ होय. पण ही सर्वांच्या ठायीं किती नांदत होती हें पुढील प्रकारावरून स्पष्ट दिसतेंच. कोणी डैरेक्टर आम्हांस बोलावणें पाठविलें नाहीं किंवा आपला इतमाम बरोबर राहिला नाहीं म्हणून रुसणार; कोणी इतर निमित्तांनीं आपआपसांत भांडणार; प्रेसिडेंट (अध्यक्ष साहेबांस कोणाही सभासदाचें उत्तर किंवा नकार खपायाचा नाहीं,—ते

म्हणणार, " यस् यस्, आम्ही सांगूं तें सर्वांनीं निमूटपणें ऐकिलें पाहिजे; आम्ही प्रेसिडेंट आहों ! " * मग अशी सामग्री असल्यावर आमच्या सभांपुढें म्यांचेस्टरनें आणि लिवरपूलनें कां झांपूं नये ? असो; तर एकंदरींत आमच्या लोकांची पहिल्यानें उडी मोठी, आणि पुढें हातून मात्र कांहीं होणें नाहीं, ही तऱ्हा वरील दोन्ही उदाहरणांवरून स्पष्ट दिसते.

वरील दोन्ही प्रकार केवळ लोकव्यवहाराचे झाले. आतां आमच्या मंडळीनें देशाच्या अवघ्या विपत्तीच्या मुळास घात घालून जुन्या बद्धगळ धर्माचा ऱ्हास करून त्याच्या जागीं अत्यंत सोज्वळ अशा नव्याचें रोपण करण्याचा जो प्रचंड उद्योग आरंभला आहे त्याविषयीं लिहूं. 'हितेच्छूं'स आमच्या पुस्तकाचा जो राग आला तो मुख्यत: याच विषयावरून आला असावासा वाटतो; यास्तव याविषयींचीं आमचीं मतें अंमळ विशेष विस्तारानें लिहिणें अवश्य आहे.

प्रस्तुत विषयावर आमच्या काय समजुती आहेत त्या आम्हीं अद्याप कोठेंही केवळ निश्चितपणें लिहून प्रगट केल्या नाहींत; तरी आज दोन वर्षांच्या लेखांवरून आमच्या वाचकांच्या लक्षांत आलें असेलच कीं, प्रभु येशू, महंमद, राममोहनराय, पाळंदे,† किंवा दयानंदस्वामी

* वरील नक्कल आमच्या येथील सभेंत झाली. मागें जें आम्हीं दोन तीनदां लिहिलें आहे कीं, हे नवे प्रकार आपल्या देशांत जरी चोहोंकडे बळेंच चालू केले आहेत तरी ते अपूर्व असल्यामुळें त्यांचें स्वरूप एकंदर लोकांस अद्याप मुळींच समजूं लागलें नाहीं. त्यांचेंच वरील एक चांगलें उदाहरण आहे. वरील मजेदार भाषणावरून अध्यक्षस्थान पतकरण्यांत वरील गृहस्थाचा हेतु काय होता तो स्पष्ट दिसतोच आहे. त्याचप्रमाणें कसलीही सभा असली—ती अंमळ वजनदार मात्र पाहिजे—तरी अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, खजानदार किंवा चिटणीस यांपैकीं कोणता तरी हुद्दा पटकावून कसेंही करून एकदां आपलें नांव वर्तमानपत्रांतून वगैरे कोठें तरी झळको याविषयीं पुष्कळ लोकांची किती खटापट चालत असते हेंही सर्वांस माहीत आहेच. कित्येकांनीं तर 'येन केन प्रकारेण प्रसिद्धः पुरुषो भवेत्' हें महावाक्य आपल्या पदरीं बांधून निरंतर उराशींच बाळगलें आहे काय असें वाटतें !

† कैलासवासी भास्कर दामोदर पाळंदे यांनीं केलेलें 'रत्नमाला' नामक पुस्तक हें 'प्रार्थनासमाजा'चा धर्मग्रंथ होय, यास्तव त्यांचेंच नांव वरील मालिकेंत घातलें आहे. असें करण्याचें कारण उघडच आहे कीं, प्रस्तुत समाजाला इतर

(पुढें चालू.)

यांपैकीं आम्ही कोणाचेही चेले नसून त्यांच्या पंथांकडे आमचा विशेष ओढा आहे असें नाहीं. तसेंच वरील सार्‍या मार्गाच्या अनुयायांस सांप्रत चालू असणारा हिंदुधर्म जसा केवळ उपहास्य व उच्छेद्य वाटतो, त्यांत गुणाचा लेशही नसून दोषांनीं मात्र तो ओतप्रोत भरला आहे, व या भरतखंडाच्या उन्नतीस तोच मुख्यतः मोठा जबरदस्त अडथळा असें वाटतें; तसेंही पण आम्हांस बिलकूल वाटत नाहीं. प्रस्तुत एकंदर विषयावर, व विशेषतः आमच्या अत्यंत निंद्य मानलेल्या हिंदुधर्माविषयीं, आम्ही अवकाशानुसार आपलीं मतें आमच्या वाचकांस सादर करूं; तेव्हां वरील दोन नव्या निघालेल्या पंथांविषयीं आमचे विचार यथास्थित प्रकट करण्यांत येतील. सांप्रत स्थलीं वरील पत्रींच्या संबंधानेंच जें लिहिण्यासारखें आहे तेवढें लिहितों.

'हितेच्छु' यांच्या सदरील पत्रावरून आमच्या वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल कीं, त्यांचीं मतें आलीकडे नव्या निघालेल्या धर्ममार्गास अनुसरून आहेत. यास्तव त्या मार्गाच्या संबंधानें एकविसाव्या अंकांत बगैरे आम्ही जो टोंचून मजकूर लिहिला आहे तो त्यांस अगदीं अमान्य होऊन, प्रस्तुत विषयाचा आम्हांस मुळींच अनुभव नाहीं, तो आम्हांस अगदीं उपेक्षणीय वाटतो, व यास्तव त्या संबंधानें आमचें लिहिणें केवळ साहसाचें आहे, असे दोष त्यांनीं आम्हांस दिले आहेत. आतां यावर आमचें म्हणणें इतकेंच आहे कीं, कोणाचीं धर्मसंबंधीं कशींही मतें असलीं तरी त्यांविषयीं आमचें कांहीं बोलणें नाहीं. जो ज्यास धर्म खरा वाटतो त्याचें जर तो निस्पृह व शुद्ध मनानें यथासांग अनुवर्तन करील तर त्यास कोणीही दोष लावणार नाहीं, किंबहुना बहुधा सर्व लोक त्यास मानही देतील. हें तर काय, पण कोणास, विद्यमान धर्म अत्यंत दुष्ट असून त्यास अनुसरल्यानें आपल्या देशबांधवांचें फार अकल्याण होत आहे, असें मनापासून वाटून तो सुधारण्याचें किंवा तो नष्ट करून टाकून नवा प्रवृत्त करण्याचें जर तो मनांत आणील

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

पंथाप्रमाणें कोणा एकाच प्रवर्तकाचें असें नांव लागलेलें नाहीं. ही त्यास मोठी गैरसोय आहे. शिवाय दुसरी ही मोठी मौज आहे कीं, ज्यांनीं वरील भक्तमंडळीस आपली "माला" गुंफून दिली ते समाजांत मुळींच नसून उलटे मूर्तीचे उपासक होते! प्रस्तुत समाजांत येवढी बडी मंडळी असतां स्वतः पद्यरचना करण्याचें काम तिजपैकीं कोणी एकानें कां न करावें नाहीं कोण जाणे! त्यांतून महाराष्ट्र कवींचे शिरोरत्न त्यांजपाशीं असतां 'रत्नमाले' चाच त्यांस काय येवढा थोरवा वाटला!

व त्याकरतां बुद्धिपुरःसर निर्मळ अंतःकरणानें करेल, तर त्याचा अत्यंत द्वेष करणाऱ्या त्याच्या प्रत्यक्ष शत्रूंसही त्याची योग्यता वाखाणावी लागेल. अशा प्रकाराचें आमच्या देशींतील अलीकडचें उदाहरण राजा राममोहनरॉय याचें होय; व एकंदर जगाच्या इतिहासांत असलीं उदाहरणें आणीखी पुष्कळ आहेत. पण वरच्या सारखें कांहींच नसून असा जर प्रकार कोणाच्या पाहण्यांत आला,—कीं, आज प्रार्थनासमाजाची स्थापना केली तर, उद्यां त्याच हातांनीं आर्यसमाजाचें प्रतिष्ठापन करावयाचें; सकाळीं वेदमूर्ति बनून वषट्कार केला, तर दुपारीं येशूचें पवित्र भोजन करून त्याची सांगता, कीं लगेच संध्याकाळीं 'अल्लाबिसमिल्ला' दि कुराणसूक्ताचा पाठ करून परिसमाप्ति; दिवसा परमेश्वराचें निर्गुण निराकार स्वरूप डोळे मिटून मोठ्या भक्तीनें मनांत आणलें, तर रात्रीं साकार सगुण रूपाचें चंद्रचकोर न्यायानें डोळे भरून ध्यान करावयाचें; आज सद्धर्माचा आवेश अंगांत भरून मूर्तीस लाथेनें झुगारून दिलें तर उद्यां अत्यंत उपरति होऊन त्यांस पुनः देव्हाऱ्यांत चढवून त्यांवर रुद्राचें आवर्तन;—इत्यादि 'अनेक बुद्धितरंग कोणाचे दृष्टीस पडून ते जर क्षणक्षणा पालटूं' लागले, तर त्यांच्या धार्मिकत्वाची मीमांसा काय करावी बरें? आमची बुद्धि तर येथें अगदीं गुंग होऊन जाते! मग 'हिनेचळ' च्या म्हणण्याप्रमाणें आम्हांस प्रत्यक्ष अनुभव नसल्यामुळें असें होतें कीं काय न कळे! असें असेल तर आमची सर्वांस येवढीच प्रार्थना आहे कीं, प्रस्तुत धर्मप्रवाहांत गाढ अवगाहन केल्यामुळें ज्यांचें अंतःकरण शुद्ध होऊन बुद्धीस अत्यंत तीव्रता आली असेल, व अगदीं उगमाच्या स्वच्छ झऱ्याशीं तत्त्वप्राशन करून जे परमपावन झाले असतील त्यांनीं वरील संशयजालाचें एकदां पूर्ण निरसन करून टाकावें, म्हणजे सहस्रावधि अज्ञजनांच्या हृदयांत सद्धर्मप्रकाश फांकून लक्षावधि लोकांस स्वर्गाचा दरवाजा खुला करून दिलासा होईल!

आतां 'हिनेचळ' चें असें म्हणणें आहे कीं, 'प्रार्थनासमाज' व 'आर्यसमाज' हे अद्याप बाल्यावस्थेंत आहेत, यास्तव सध्यां त्याच्यापासून विशेष कार्यनिष्पत्ति झालेली जरी दृष्टीस न पडली, तरी कालेंकरून त्यांचा प्रभाव अवश्य फैलावत जाणार. 'आर्यसमाजाची' नुकती जी पुनः स्थापना झाली म्हणून मागील अंकांत एके ठिकाणीं सांगितलें त्या प्रसंगीं अध्यक्षांनीं जें सुरस भाषण केलें, त्यांत त्यांनीं असा कोटिक्रम चालविला कीं, या भूपृष्ठावर आजपर्यंत जेवढे म्हणून धर्म स्थापले गेले त्यांचे आरंभ आमच्या प्रस्तुत समाजाप्रमाणेंच लहान

तर येवढ्यावरूनच या नव्या सुरू झालेल्या पंथाच्या भावी स्थितीवि-षयीं कोणी मनांत संशय आणूं नये; याही पंथाचा त्याच्या अग्रजांप्रमाणें भविष्यत्कालीं प्रतापी गाजेलच ! या दर्पोक्तीवरून आह्मांस एका करवीरस्थ महाकवीची * आठवण होते. त्याच्या वीररसप्रधान काव्यावर जे कोणी मूर्ख समजुतीमुळें व अरसिकत्वास्तव टीका करितात त्यांस तो असें उत्तर देतो कीं, " थांबा, असे हातघाईवर येऊं नका; मी जो आपल्या बुद्धीचा एवढा विलास प्रकट केला आहे तो केवळ तुह्मांकिरितांच नव्हे. अरे खुळ्यांनो, केवळ ' ट ' ला ' ट ' आणि ' प ' ला 'प' जुळवून तात्कालिक लोकांसच रंजवूं पाहणारा हा सरस्वतीचा लाल नव्हे ! आह्मांसारख्या महाकवींनीं तुह्मांला एकट्यांनाच घेऊनरे काय करावें ? आमची नजर किती दूरवर असते ! जेव्हां तुह्मांपैकीं मोठे मोठे नामांकित म्हणून गाजणारेही केव्हांच धुळीस मिळून जाऊन, त्यांच्या कीर्तीचा मागमूसही राहणार नाहीं, व तुमच्या खापरपंतूंचे खापरपंतू जातिभेद, मूर्तिपूजा वगैरे सब गोलंकार मोडून टाकून पायांत विजारी व डोक्याला टोप्या घातलेले दयानंदजींच्या वैदिक विमानांत बसून उलूपी राजकन्येचा देश (अमेरिका), श्वेतद्वीप (ब्रिटन) वगैरे खुशाल मौजेनें हिंडूं लागतील, व आमचे दयाळू राज्यकर्ते या सुवर्णभूमीची विभूति रघुराजाप्रमाणें मृत्पात्रशेष करून आपल्या काळ्या बंधूंस प्रेमालिंगन देऊन व त्यांचा मोठ्या गौरवानें निरोप घेऊन परत निजधामास जाण्याच्या तयारीनें आगबोटीवर पाय ठेवितील, तेव्हांही राजा शिवाजीचा पोवाडा हल्लींपेक्षां लोकांस अतोनात आवडून त्याचा कडाका सगळ्या देशभर गर्जत राहील ! " याप्रमाणें हे दोन्ही भविष्यवाद एकासारखे एक आहेत; व ते तसे असण्याचें कारणही उघडच आहे. आतां ते कितपत खरे होतील याची प्रचीति तर आधुनिक लोकांपैकीं कोणासही सांपडायाची नाहीं हें उघडच आहे; तरी दयानंदस्वामींनीं आह्मांला जी ' युक्ति, प्रमाण, अनुमान, ' वगैरेंची सामग्री देऊन ठेविली आहे तीवरून पाहतां त्यांच्या आर्यसमाजाची व त्यांच्या भावंडाची धडशी गत दिसत नाहीं. कारण जो ' आर्यसमाज ' आज चार दिवसांत चारदां ढासळला, व स्थापनाच्या वेळेस ज्यास पांच सात ठराव भक्तमंडळीखेरीज ज्यास्तो कोणी मिळेचना; तसेंच ज्या ' प्रार्थनासमाजाच्या ' पहिल्याच महोत्सवाच्या दिवशीं त्याच्या मंदिराचे स्तंभ एक-

* या कवीविषयीं एक आख्यायिका १८ व्या अंकाच्या ' विनोद ' या मथळ्याशीं दिली आहे ती आमच्या वाचकांस आठवत असेलच. [illegible]

मेकावर कोसळूं लागून प्रथम मंगल दिवशींच अत्यंत अमंगल झालें, त्यांचा टिकाव किती काळ निघेल याचें अनुमान कोणासही सहज होणारें आहे! तर्कापेक्षां भावाचें प्राबल्य ज्यांच्या ठायीं जास्त झालें असेल किंवा समंजसतेवर दुराग्रहाचा पगडा बसला असेल, त्यास मात्र वरील गोष्ट कदाचित् दिसणार नाहीं. आतां वरील आचार्यांचें असें ह्मणणें आहे कीं, आज हजारों वर्षे चालू असणारे इतर धर्मही आरंभीं असेच लहान होते;—होते खरें, पण येवढ्यावरूनच त्याचें नूतन बालक त्या इतरांसारखें प्रचंड विस्तार पावेल असें झालें का? वटवृक्षाचा आरंभ लहान अंकुर असतो, व तेरड्याचाही तोच असतो; ह्मणून या दुसऱ्या महावृक्षाची प्रशंसा करून जर एखादे महापंडित सांगूं लागले, कीं हा सध्यां तुम्हांला छोटासा अंकुर दिसत आहे यावर जाऊं नका, या अंकुराचाच कांहीं वर्षांनीं मोठा सपाटा बुंधा बनणार आहे, असा कीं दहा दहा मनुष्यांच्या बेंगेंतही तो मावणार नाहीं; याचें शिखर मेघमंडळास भेदून जाऊन फांद्यांचा मोठा प्रचंड विस्तार होईल; आणि असें होऊन लक्षावधि प्राण्यांस हा आधारभूत होऊन त्यांचा विश्रांतिहेतु व जीवनहेतु होणार आहे;—अशा थाटा जर कोणी झोंकूं लागला, व प्रमाण काय ह्मणून विचारलें असतां जर शेजारच्या वडाकडे बोट दाखवूं लागला, तर ऐकणारास अतिशय हसूं आल्यावांचून राहील काय? बौद्ध धर्माचा, ख्रिस्ती धर्माचा, व मुसलमानी धर्माचा आरंभ 'आर्यसमाजा' प्रमाणेंच आधीं क्षुद्र होता खरा, पण पहिल्यानें अर्धे एशियाखंड व्यापलें, दुसऱ्यानें युरोप व्यापून नवें जगही पाहिलें आहे, आणि 'सत्यदीपिका' कारांसारख्यांचे उल्लेख जर खरोखरीच 'सत्य' असतील तर त्या धर्माचा पाय (निदान संख्येच्या संबंधानें तरी) प्रतिवर्षी पुढेंच आहे असें ह्मणणें भाग आहे; महंमदाचा धर्म तर त्याच्या हयातींतच सगळ्या आरबस्थानावर पसरून सुमारें शंभर वर्षांतच तो एकीकडे अटलांटिक महासागरापर्यंत व दुसरीकडे पासिफिक महासागरापर्यंत पसरला! मग दयानंदी धर्माचाही असाच प्रसार होणार आहे काय? कोण जाणे बोवा, वेदांतून व शतपथ ब्राह्मणांतून स्वामींच्या सांगण्याप्रमाणे आगगाड्या, तारायंत्रें, व विमानें निघून तसें झालें तर कोणी सांगावें!! असो; एकंदरीत समाजमजकुराच्या महाविद्वान् स्थापकांस आमचें येवढेंच सांगणें आहे कीं, असत्याचा उच्छेद करून सत्याचा उदय करण्याची व देशसुधारणा करण्याची जर त्यांची खरोखर इच्छा असेल, व आपली चोहोंकडे जी प्रतिष्ठा आहे ती कायम राहून लोकांचा विश्वास आपल्यावरचा समूळ

उडून जाऊं नये असें जर वाटत असेल, तर स्वामींच्या प्रीत्यर्थ व त्यांनीं काढलेल्या सोंगाच्या प्रीत्यर्थ त्यांनीं आलीकडे जो कित्येक महिने लपंडाव सुरू केला आहे, तो त्यांनीं अगदीं सोडून द्यावा; त्याच्या योगानें सध्यांही थोडा अनर्थ झाला आहे असें नाहीं! तसेंच त्यांनीं गेल्या दहा वर्षांत झालेल्या कालांतराकडेही भरपूर नजर पुरवावी. दयानंदजींस पुढें करून शास्त्री लोकांचीं तोंडें बंद करून टाकतां आलीं, व वेदवचनत्वाचें मूर्तत्व आपल्या ठायीं स्थापून घेऊन त्या बिचाऱ्या लोकांचा भरसभेंत आपणास यथेच्छ उपमर्द करतां आला, येवढ्यानेंच कृतार्थता मानून आपला दिग्विजय झाला असें मानूं नये. 'आर्यसमाजा' चे प्रतिपक्षी केवळ वरील लोकच आहेत असें नाहीं. श्रीमत्परमहंसांच्या उद्दामपणानें, पांरकट कोट्यांनीं, असंबद्ध प्रलापांनीं, व दोन महिने पीशक्करच्या जोरावर यथेच्छ केलेल्या चारगटपणानें, तसेंच त्यांच्या पुरस्कर्त्यांच्या कौटिल्यानें, ज्यांचीं मनें पुरतेपणीं विटून जाऊन संतप्त होऊन गेलीं आहेत असे लोक थोडे आहेत असें नाहीं. त्यांस सभेंत उभें राहून अद्वातद्वा चर्पटपंजरी करण्याचें जरी सामर्थ्य नसलें, व अनेक कारणांस्तव त्यांचा राग त्यांस आंतल्या आंतच जरी गिळावा लागला, तरी तसें ते नेहमी व सर्वच करतील असें नाहीं. एकंदरींत ज्ञानाचें निधान काय तें आम्ही, व युक्तीचा वास काय तो आमच्याच पाशीं, अशा भ्रमांत गढून जाऊन 'निर्वीरमुर्वीतलम्' असा आव वरील लोक जितका थोडा घालतील तितका बरा!

'हितेच्छू' च्या आह्मांवर तिसरा दोषारोप हा आहे कीं, सभांचा व व्यक्तींचा व्यर्थ उपहास करण्यांत आह्मांस कांहीं विलक्षण भूषण वाटतें. हा आरोप वरील दुसऱ्या आरोपावरच सर्वथा अवलंबून राहणारा आहे. वरील सभांस वगैरे जे आह्मी दोष देतों ते अयथार्थ नव्हेत अशी ज्यांची खात्री असेल त्यांस तिसऱ्या दूषणाची विशेष मातब्बरी वाटणार नाहीं. कारण जें सर्वथा किंवा बहुतेक अंशीं एकाद्यास अप्रयोजक वाटतें, व ज्या गोष्टीविषयीं त्याची विशेष पूज्यबुद्धि नसून इतरांची तरी ती कां असावी हें त्यास कळत नाहीं, त्यावर नुसतीं कोरडीं दूषणें देण्यापेक्षां आपल्या श्रोत्यांस किंवा वाचकांस हसविण्याचीही जर त्यास संधी सांपडली, तर ती तो व्यर्थ घालवील असें नाहीं. हा प्रकार अगदीं प्राचीन काळापासून चालत आला आहे; व त्यांत आमच्या बुद्धीस कांहीं गैरही दिसत नाहीं. त्यांतून जी किंवा [illegible] दिसत आहे तो आह्मीं कां [illegible] [illegible] [illegible] विचाऱ्यांचीं [illegible]

न करतां आमच्या देशभर आपली चटोरपणाची व कडकपणाची लेख-णी जर खुशाल फिरविली आहे, व तिच्या शाईनें आपल्या कीर्तीच्या मुखास कालिमा लावून आमच्या हृदयांत चिरकाल भिनून राहीसें विष तिच्या मुखांतून जर ओकाविलें आहे; तेंच मत पुढें जगसारका-च्या प्रेषितांनीं व त्यांच्या भूलथापीस भुलून आकाशाच्या राज्याचा तुकडा ज्यांनीं आपापलासा करून घेतला अशा यांटे मंडळीनें ज आज तीस चाळीस वर्षें कायावाचामनेंकरून निर्बाध चालविलें आहे; फार तर काय, पण आमचे देशबंधु व आमच्या हिताची अतोनात क-ळकळ बाळगणारे असे जे महाविद्वान् व महावक्ते बाबू प्रतापचंद्र व साक्षात् जगद्गुरु दयानंदजी यांसही हास्यरस यथास्थित पिकविल्या खेरीज आपलें व्याख्यान रंगलेंसें वाटतच नाहीं, तर तेंच श्लाघ्य कर्म पुढें चालविण्यास आमच्या 'निबंधमाले' सच कां आडकाठी असावी? आमच्या जुन्या लोकांत व त्यांच्या आचारांत हास्यरसाला पुष्कळ विषय आहे हें जसें आमच्या नव्या मंडळीनें जगजाहीर करून टाकिलें आहे; त्याचप्रमाणें न्यायानें म्हटलें म्हणजे नव्या मंडळीचेंही गुणदोष जगापुढें विशेष उघडपणें आणले असतां त्यांत कोणास वाईट वाटूं नये. बालविधवांचा दुःखाक्रोश कानांनीं ऐकवत नाहीं म्हणून शास्त्रकर्त्यांच्या व भटांच्या नांवानें नेहमीं खडे फोडून ते दुष्ट, पक्षपाती, कोत्या सम-जुतीचे, व आपमतलबी म्हणून हाका मारायाच्या, व देशकार्यरूप नौ-केचें सुकाणूं आपण स्वतः हातीं धरायाचें; पण पुढें लवकरच आपला कपटकोप, लोककल्याणाविषयीं कळकळ, बालविधवांस दिलेलें आ-श्वासन, आपला, आपल्या मंडळीचा, व एकंदर देशाचा लौकिक, वगैरे चट सारें एका क्षणांत एकीकडे गुंडाळून ठेवून केवळ विषयलंपटतेस वश होऊन आपल्या एकट्याच्याच नियतकालिक सुखाकरतां सगळें जहाजचें जहाज समुद्राच्या तळीं नेऊन बसवितांना तिळमात्रही मनांत शंका आणायाची नाहीं! मूर्तिपूजा, जातिभेद, वगैरे आम्ही बिलकूल मानीत नाहीं म्हणून शेंकडों वेळां ईश्वरोपासनेच्या वेळीं मंदिरांत सांगून बाहेर आले कीं, पुन्हा लागले जगाच्या रूळाला! दुसऱ्यां-च्या पुनर्विवाहोत्सवाला वऱ्हाडी; पण घरचें कार्य निघालें कीं कपाळ कुटायाला लागून हवा पालटल्या खेरीज चालायाचेंच नाहीं! इंग्रेजी विद्येच्या अध्ययनानें जुन्या धर्माची लाज वाटायाला लागून मोठा समाज जमवून त्यांत मोठ्या समारंभानें ईश्वराविषयीं प्रेम, मनुष्यमा-त्राविषयीं बंधुप्रीति, वगैरे भाव पूर्ण भरवून [illegible], पण तेथून निघाले कीं लागलेच [illegible] ओढ टाक, [illegible]

ग कर, वगैरे अंगांत भिनलेलें दुष्टत्व व नीचत्व प्रगट झालेंच; सकाळीं संध्याकाळीं ईश्वराचे गुणानुवाद मोठ्या प्रेमानें गाऊन आत्म्यास अक्षय सुखांत ठेवण्याविषयीं त्याजपाशीं प्रार्थना करायाची; आणि रात्रीच्या समयीं ईश्वराच्या दृष्टीस न पडतां त्याचें जगद्व्यापकत्व गुंडाळून ठेवून शरीरसुखसाधनाच्या ठिकाणीं गुप्त प्रवेश करायाचा ! याप्रमाणें शेंकडों कुलंगड्या जीं आमच्या नव्या मंडळींत सर्वांस ढळढळीत दिसत आहेत तींच तेवढीं झांकून ठेवण्याचें कोणीही सत्यपक्षपाती व न्यायी मनुष्य पतकरावयाचा नाहीं. शिवाय वरील उपहासापासून कांहीं उपयोग नाहीं असें जें आमच्या पत्रकाराचें ह्मणणें आहे तेंही आह्मांस बरोबर वाटत नाहीं. त्याचा उपयोग उघडच आहे कीं, त्यामुळें जे लोक इतःपर देशहिताच्या उलाढालींत पुढारीपणा घेऊं पहातील ते पूर्वीप्रमाणें खुशाल मौजेखातर ते काम कधीं हातीं घेणार नाहींत. आपण या कामांत शिरणार तर अगोदर पूर्ण विचार करून शिरलें पाहिजे, व यांत आपण दक्षता दाखविली नाहीं किंवा लबाडी केली तर साऱ्या लोकांचा आपणावर गहजब होईल हेंही ते पक्केपणीं समजून राहतील.

असो; याप्रमाणें 'हितेच्छुं' च्या तीन दोषारोपांवर आह्मीं आपले विचार त्यांस व आमच्या एकंदर सर्व वाचकांस कळविले आहेत. ते निबंधारंभींच्या कविवचनास अनुसरून वरील पत्राच्या रीतीप्रमाणेंच केवळ उघडपणें आह्मीं प्रदर्शित केले आहेत. ते सर्वांस रुचतील असें अर्थातच होणार नाहीं; कारण कोणताही विषय घेतला तरी त्यावर लोकांचा परस्पर मतभेद नेहमीं असतोच; आणि शिवाय कितीही विद्वत्ता अंगीं असली किंवा लोकांत मान्यता असली, तरी अप्रिय जें सत्य तें साहणारे लोक फार थोडे. ह्मटलें आहे, "अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः" "जें भाषण पथ्य ह्मणजे हितकर आहे पण अप्रिय आहे असें बोलणाराही दुर्लभ व ऐकणाराही विरळा." तेव्हां वरील उत्तरांत आमच्या देशांतील आलीकडील लोकांविषयीं सामान्यतः विशेषतः जे इतके उल्लेख स्पष्टरीत्या केले आहेत ते पुष्कळांस न आवडून कांहीं बड्या मंडळीचा आम्हांवर अत्यंत रोष होईल हें आह्मीं समजून आहों. पण यापूर्वी आह्मीं अनेक वेळां आमच्या वाचकांस कळविलेंच आहे कीं, आमच्या बुद्धीनें आह्मांस जें खरें वाटेल तें जाहीर करण्यास आह्मी कोणाचेंही भय किंवा धाक तिळमात्रही मनांत बाळगणार नाहीं. ईश्वरकृपेनें सरकारचें मिंधें झाल्यावांचून व बड्या मंडळीची ओशाळगत बाळगिल्यावांचून आमचें पुस्तक आज दोन वर्षें झालीं सुरळीत चाललें आहे. महाराष्ट्र भाषेविषयीं कळकळ, स्वदेशाचा अभिमान, किंवा ज्ञानाविषयीं उत्कंठा, यांहीं प्रेरित होणाऱ्या शेंकडों लो-

कांचा आम्हांस बळकट आश्रय आहे, व तो दिवसेंदिवस वाढत आहे. आमच्या पुरस्कर्त्यांच्या मालिकेंत आमच्या देशाच्या गतवैभवाचें स्मारक व त्याचें अवशिष्टांशभूत असें जें जुनें राजमंडळ त्याचींही नांवें मधून मधून झळकतात. या शेवटल्या गोष्टीचा आम्हांस मोठा संतोष व मोठा अभिमान वाटतो; व तो प्रदर्शित करण्यांत आम्हांस कांहीं एक दोष दिसत नाहीं. असो, तर याप्रमाणें जर आमच्या पुस्तकाची स्थिति आहे तर त्यावर कोणाची इतराजी होईल या भयास्तव किंवा व्यर्थ मरवतीस्तव सत्याचें तेज मुळींच झांकणें किंवा मलीन करणें आम्हांस अगदीं उचित वाटत नाहीं !

हा मजकूर येथवर बराच लांब झाला आहे. तरी प्रस्तुत लेख आटपण्यापूर्वी गेल्या एकविसाव्या अंकांतील मजकुराच्या संबंधानें कांहीं लिहिणें अवश्य वाटतें. त्या अंकांत आलीकडे स्थापन झालेल्या बहुतेक सभांविषयीं वगैरे जो मजकूर लिहिला आहे तो वरील पत्र लिहिणारास जसा वृथा डोल मिरविण्याकरतां लिहिला आहेसा वाटला तसाच पुष्कळांस वाटण्यासारखा आहे. कारण त्यांविषयीं आजपर्यंत कोणीही विरुद्ध अभिप्राय विशेष उघड रीतीनें प्रसिद्ध केलेला नाहीं. तेव्हां त्यांवर एकदम गर्दी केलेली पाहिली असतां वरील कल्पना होणें कांहीं अंशीं साहजिकच आहे. तरी वरील अंक चांगला लक्षपूर्वक व शांत मनानें वाचला असतां कोणासही कळून येईल कीं, त्यांत जी टीका केली आहे ती वरील सभांवर म्हणजे त्यांच्या उद्देशांवर तादृश नसून, त्यांचें स्वरूप जें हल्लीं दृष्टीस पडत आहे त्यावर, त्यांपासून अपेक्षा केलेल्या कार्यावर, व त्यांतील सभासदांवरच मुख्यत्वेंकरून होय. मूळचा संकल्प कितीही चांगला असला तरी तो सिद्धीस नेण्याचा मार्ग जर कोणी भलताच धरला, व त्यांपासून विलक्षण कार्याची सिद्धि होईल असा भ्रम लोकांत माजविला, किंवा स्वार्थसाधनाच्या आशेनें तें कार्य हातीं घेतलें. तर या तिन्ही गोष्टींच्यामुळें त्यावर टीका करण्यास जागा होते हें उघडच आहे. तर वरील अंकांतील टीका पुष्कळ अंशीं अशाच प्रकारची आहे तिजवरून आलीकडे आमच्या लोकांचे व्यर्थ जे निरनिराळया प्रकारचे उद्योग सुरू झाले आहेत ते सर्व अगदीं व्यर्थ आहेत व त्यांचे पुरस्कर्ते सर्वच दांभिक, लब्धप्रतिष्ठ वगैरे आहेत असें म्हणण्याचा आमचा बिलकूल इरादा नाहीं. ज्या * व्यक्तींवर विशेषें करून वरील दोष येऊं पाहतो त्यांविषयीं व

* कित्येक व्यक्तींविषयीं आम्हीं केवळ 'अविचारानें' मजकूर लिहिला आहे असा दोष 'हितेच्छूं'नीं आम्हांस एके ठिकाणीं दिला आहे. "पेटला बस्थामाहे"

(पुढें चालू.)

वरील उद्योगांचा जेवढा भाग आमच्या मतें दूषणीय वाटतो तेवढ्या-विषयीं आमचीं मतें प्रगट झालींच आहेत. तेव्हां व्यक्तिविशेषाविषयीं व एकदेशाविषयीं जें म्हटलें तें एकंदर सर्वांस व साऱ्या उद्योगांस लागू पडतें असें समजूं नये.

निबंधमाला,-वर्ष २ रें.

या अंकाच्या अखेरीस आमच्या पुस्तकाच्या दुसऱ्या वर्षाचा क्रम संपला. यास्तव सालगुदस्तप्रमाणें एकंदर वर्षाच्या संबंधानें कांहीं थोडा मजकूर येथें लिहितों.

पहिल्यानें सर्वधर्मसंमत जो सुज्ञसंप्रदाय त्यास अनुसरून जगन्नियंत्यास येथें सद्भावपूर्वक प्रणाम करतों. अवघ्या जीवसृष्टीची कृति केवळ त्याच्याच सत्तेनें चालली असल्यामुळें ज्ञानवान् प्राणी जो मनुष्य त्यानें आपल्या महाधिकाराप्रमाणें आपल्या वक्तृत्वाचें मूळ ओळखून त्याशीं अनन्यभावें करून नम्र असावें, हें त्यास उचित होय. यास्तव प्रस्तुत देशकार्याचें दुसरें वर्ष ज्याच्या कृपेनें निर्विघ्नपणें तडीस लागलें त्याचें कृतज्ञताबुद्धीनें व आनंदभरानें येथें उपकार आठवतों.

गेलेलें वर्ष एकंदरींत पुष्कळ गोष्टींनीं दीर्घकाळ ध्यानांत राहण्यासारखें झालें. युरोपांत तर रूमशामच्या आज चारशें वर्षें चाललेल्या राज्यावर एकदम मोठाच प्रसंग गुदरला असून त्यामुळें सगळ्या खंडाच्या खंडास मोठी धास्ती येऊन पडली आहे. आमच्या देशांत दोन मोठे भयंकर प्रलय होऊन एक मोठीच राज्यक्रांति झाली, व दुसरी होण्याचेंही चिन्ह थोडेंसें भासूं लागलें होतें. जिकडे तिकडे रडारडी व पळापळी सुरू होऊन मनुष्यमात्राचा मोठाच संहार झाला. ल-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

व्यांचे कोणत्या त्यां आम्हांस बरोबर म.हात नाहींत पण निदान एका व्यक्तीचा तरी विचार आमच्या 'हितेच्छु' म्हणविणारांनीं घ्यावयाचा नव्हता. ज्या अधमाधमानें या दोनशें रुपयांच्या लालचास भुलून दगेखोरपणाचें काम पतकरलें, व आपल्या 'आर्यजननी'स अक्षय काळोख लावून 'देशबांधवां'स गळफांस लावण्याचा प्रयत्न केला, त्याची लीला ज्यांस लडिवाळपणाचीच वाटते त्यांची धन्य म्हणायाची; दुसरें काय! आम्ही तर आमचा कृतसंकल्प येथें स्पष्ट लिहून कळवितों कीं, आमच्या महाराष्ट्र भाषेंत जेवढे म्हणून कठोर शब्द आहेत ते तिच्या [illegible] जेवढें म्हणून आहे तितक्या सर्वांचा असल्या महापातकी मनुष्यावर [illegible] आम्ही कधीं राहणार नाहीं!

क्षावधि लोकांस इष्टजनवियोगाच्या दुःसह वेदनांचा अनुभव होऊन दुःखसागरांत बुडून रहावें लागलें. आमच्या बडोदे सरकारचा आमच्या राज्यकर्त्यांशीं आज इतकें वर्षें अखंड चाललेला स्नेह एकाएकीं भंग पावून दोघांमध्यें जें वितुष्ट पडलें त्याचा डंका साऱ्या जगभर वाजून त्यापासून अनेक अनर्थ झाले. हैदराबादच्या दिवाणाची व वडे साहेबांची बोलाचाली होऊन पुढें काय होतें कोण जाणे असें सर्वांस वाटूं लागलें. असो ; एकंदरींत या वर्षी आमच्या देशांत अनेक मोठमोठे उत्पातच झाले असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. शेवटीं मात्र एक मोठा उत्सव चोहोंकडे गाजला ; तो अर्थात्च युवराजांनिमित्त जिकडे तिकडे चालू झालेला समारंभ होय. हा अद्याप चालू आहेच.

वर जे उत्पात झाले म्हणून सांगितले त्यांचीच एक लहर आमच्या शहरावरही येऊन आदळली कीं काय कोण जाणे ! येथेंही गेल्या सालीं दोन अपूर्व प्रसंग घडले. एक मे महिन्यांत वक्तृत्वोत्तेजक सभेंत झालेला दंगा. यांविषयीं गेल्या एकविसाव्या अंकांत थोडासा उल्लेख केलाच आहे. त्याहून अधिक येथें इतकेंच सांगायाचें कीं, तो सगळा प्रकार पुनः मनांत आणला असतां मोठा चमत्कार वाटतो ! वरील समारंभ अगोदर चार वर्षें चांगला चालला असतां पाहिल्यानें यः-कश्चित् कारण तें काय झालें, पुढें जातां जातां गोष्ट गेली कोणत्या थरावर, सभेंत चोहोंकडे एकदम बजबजपुरी माजून तीस कोणी धनी ना गोसावी अशी एकदम तिची तारंबळ काय झाली, कोणास काय पाहिजे तें तो बोलायास लागून बड्या बड्या मंडळीचा बोजवार तो काय झाला, हें सर्व मनांत आलें ह्मणजे बुद्धि अगदीं गुंग होऊन जाते ! येवढा कहर एकदम कशानें उसळला असेल याची कांहीं कल्पनाच करवत नाहीं. असो ; परमेश्वराच्या दयेनें तशी वेळ पुनः न येवो ह्मणजे झालें ! दुसरा प्रसंग दयानंद सरस्वतींचा. यांच्या समारंभाचा वृत्तांत गेल्या अंकांत बराच दिला आहे. त्यावरून बाहेरील लोकांस स्वामींच्या निमित्त येथें जो महोत्सव झाला त्याची बहुधा बरीच कल्पना करतां येईल. येथील लोकांस तर निदान दहा वीस वर्षें तरी परमहंसांची वरात व वे० रा० रा० श्रीगर्दभाचार्य यांचा उमेदवार यांचा विसर पडणार नाहीं. ज्या कोणा भाग्यवान् पुरुषांच्या वांट्यास कुजका हात, दगडाची सोंच, किंवा चाबकाचे वळ वगैरे महाप्रसाद आला असेल ते तर जन्मपर्यंत स्वामींचा गुणानुवाद गात बसतील. असो ; पण अशांस स्वामींच्या तर्फे आम्ही असें आश्वासन देतों कीं, त्यांच्या नीतीचा त्यांनीं व्यर्थ विषाद करूं नये. तुमच्या वर लागलेला शेरून

नीस परमहंसांनीं आपल्या शिष्यांकरवीं तत्त्वमसीचा बोध करून ताय इतोच लोकांतरास रवाना केलें आहे. तेथें त्यांनीं आपल्या कर्णदेद्यांचा संन्यास करून सुंदर परिव्रज्या धारण केली आहे, व महामीमांसक य- नून व्याख्यानांचा भारी सपाटा चालवला आहे. आर्यसमाजाची स्था पना होऊन स्वामीमहाराजांस त्या लोकाचें आधिपत्य घेण्याविषयीं लव करच सूचना येईल असा रंग दिसतो. मग वरील लोकीं वरील लोकांची त्यांस मिळालेल्या प्रसादाच्या मानानें अवश्य संभावना केली जाईल! असो; एकंदरींत आह्मांस येवढा मोठा संतोष वाटतो, व साऱ्या पुणेंकरांस ही तो तसाच वाटेल, कीं येथील जुनें वैभव गेल्यापासून आज॰ सुमारें साठ वर्षे हत्तीची मोठ्या थाटाची स्वारी जी कोणाच्या कधीं दृष्टीस पडली नव्हती, व पुढेंही कधीं पडण्याचा योग नव्हता, ती सत्यशोधकांच्या व आ- र्यसमाजवाल्यांच्या हौसेमुळें सर्वांस अनायासें पहावयास सांपडली.

असो; याप्रमाणें गेल्या सालची एरवींची हकीकत झाली. आतां आम- च्या पुस्तकाच्याच संबंधाची जर पाहिली तर ती फारशी विशेष नाहीं. या सालांत आमच्या आश्रयदात्यांची संख्या सुमारें दुप्पट झाली. याबद्दल आमच्या देशबंधूंचे आह्मी भारी आभारी आहों हें उघडच आहे; व या संबंधानें यापूर्वी अंमल वर लिहिण्यांत अलेंच आहे. गेल्या वर्षांत आम- च्याकडे पत्रेंही पुष्कळ आलीं. हीही गोष्ट आमच्या हितचिंतकांस अभि- नंदनीयच वाटेल या पत्रांपैकीं कांहींस आह्मांकडून उत्तरें मिळून कांहीं नुसतींच छापलीं गेलीं असें करण्याचें कारण कांहींस उत्तर नकोच होतें, आणि कांहींस विशेष देण्यासारखें नव्हतें हें होय. गेल्या वर्षभर आ- मच्या पुस्तकावर मागील वर्षाप्रमाणें कोठें टीकाही केलेली आमच्या पा- हण्यांत किंवा ऐकण्यांत आली नाहीं.* आमचे मुख्य प्रतिपक्षी व परंपरा- गत चालत आलेले वैरी जे ख्रिस्तोपासक त्यांनींही यंदां बिलकूल कांहीं खटपट किंवा गडबड केलेली कोठें ऐकण्यांत नाहीं. त्यांच्या पवित्र शास्त्रा- वर व पवित्र लोकांवर सत्याच्या पक्षास अनुसरून गेल्या बारा अंकांत

* वर मुळींच टीका झाली नाहीं असें म्हटलें यांत अंमल चुकी झाला. येथील 'शिवाजी' पत्रांत कांहीं महिन्यापूर्वी आमच्या पुस्तकाच्या सातव्या अंकांतील कांहीं वाक्यांवर कोणी एकानें कांहीं वेडावांकडा मजकूर लिहिला होता. पण ही टीका सातवा अंक निघून एक वर्ष होई पर्यंत आमच्या प्रतिपक्ष्यास प्रसिद्ध कर- ण्याचें धैर्य झालें नाहीं किंवा मनांत आलें नाहीं, आणि इतक्यास 'शिवाजी'- हून अधिक योग्यतेच्या ठिकाणीं जागा मिळाली नाहीं, तिचें आम्हांस विस्मरण झालें व तिजकडे आम्ही सर्वथा दुर्लक्ष केलें याचें कोणाही समंजस मनुष्यास मोठेंसें आश्चर्य वाटणार नाहीं!

नेहमींप्रमाणें बरीच चर्चा झाली असतां, ती सर्व त्यांनीं पूर्वीं शिकवि-
लेल्या क्षमेस व शांतीस अनुसरून सर्व निमुटपणीं ऐकून घेतलीसें वाटतें.
अशी साधूत्वाची वृत्ति भांडणानंतर पतकरण्यापेक्षां त्याच्या अगोदरच ते
पतकरीत जातील, तर त्यांत त्यांचा व त्यांच्या शुभवर्तमानाचा
बराच आब राहत जाईल. असो; या वर्षी आमच्या एका मित्रानें दिलेला
मोरोपंताचा 'मुक्तामाला' ग्रंथ सुमारें अर्धा टीकेसहित छापला गेला हेंही
येथें लिहिलें पाहिजे. अशी मेहेरबानी आमच्या महाराष्ट्रकवींचे कोणी
भक्त करीत जातील तर आह्मांवर व एकंदर लोकांवर मोठेच उपकार
होतील हें उघड आहे.

ग्रंथांवर टीका.

नीरक्षीरविवेके हंसाऽऽलस्यं त्वमेव तनुषे चेत् ।
विश्वस्मिन्नधुनाऽन्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः ॥*

भामिनीविलास.

अंक १५.—(१) ग्रंथसमृद्धि. (२) ग्रंथकारांची स्थिति. (३) ती सुधारण्यास उपाय. (४) ग्रंथपरीक्षेचा हल्लींचा प्रकार. (५) त्याचे परिणाम. (६) प्रस्तुत विषयावर सामान्यतः विचार. (७) त्याची हकीकत. (८) टीका करणारास आवश्यक गुण—मूळग्रंथाचें ज्ञान. (९) सत्यप्रीति. (१०) शांत स्वभाव. (११) सहृदयता. (१२) टिकेचे सामान्य प्रकार. (१३) खरा टीकाकर्ता. (१४) प्रस्तुत विषयाविषयीं लोकांच्या गैरसमजुती (१५) चांगले टीकाकार निपजल्यापासून उपयोग.

१. गेल्या पांचपंचवीस वर्षांत आमच्या भाषेंत बरीच ग्रंथसमृद्धि होऊन दिवसेंदिवस ती बरीच वाढतही चालली आहे. निदान पांच पंचवीस तरी लहान मोठीं, वाईट चांगलीं अशी नवीं पुस्तकें निघाल्यावांचून वर्ष बहुधा सुनें जात नसेल. ही गोष्ट आह्मांस सर्व प्रकारें अभिनंदनीय वाटते. कारण या प्रतिवर्षी तयार होणाऱ्या पुस्तकांत जरी नांव घेण्यासारखीं सगळींच नसलीं, किंबहुना मुळींच नसलीं, तरी निदान पक्षीं इतक्या ग्रंथकारांनीं आपल्या श्रमाचा व काळाचा केवळ अपव्यय केला नाहीं, व इतक्या छापखान्यांस काम मिळालें, येवढें तरी निदान म्हणतां येईल! पण ही कल्पना म्हणजे अगदीं कडेलोटची इतक्या थरास ग्रंथ पोंचणें हें बहुधा मुळींच संभवत नाहीं. कारण एक तर ग्रंथ छापणें हें कोणी उगीच मौजेखातर करीत नाहीं, तो घेणारे कोणी तरी सांपडतील अशा समजुतीवरच कोणी.

---

* हे हंसा, पाणी आणि दूध हें वेगळें वेगळें करण्याचा जर तें ही आळस करशील, तर या जगीं हें तुझें कुलव्रत दुसरा कोण चालवील?

ग्रंथकार आपलें पुस्तक छापतो; आणि दुसरें असें कीं, जो आपला ग्रंथ छापण्यास निघाला तो बहुधा त्यांत छापण्यासारखें कांहीं तरी असल्या-शिवाय तसें करण्यास सहसा प्रवृत्त होणार नाहीं; फजितीचें भय ज्याला त्याला आहेच.

२. पण ही ग्रंथांची संख्या जशी दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे, त्या मानानें त्यांस अत्यंत हितावह अशी गुणदोषविवेचकांची संख्याही वाढत जावी हें अत्यंत इष्ट होय. पण हें मात्र बहुधा मुळींच आढळत नाहीं. सध्यांची स्थिति पाहिली तर अशी आहे; ग्रंथ छापखान्यांतून बाहेर पडतात, आणि पुढें त्यांची कांहीं तरी यदृच्छेनें व्यवस्था होते. कांहींस लोकांचा आश्रय मिळतो; कांहीं शिफारशींनीं, वशिल्यांनीं वगैरे खपतात; आणि पुष्कळ तर ग्रंथकाराच्याच अंगावर पडून 'मला ही कोठून बुद्धि सुचली' असें त्यास करून टाकतात! याप्रमाणें लोकांचा आश्रय हा केवळ अनिश्चित असल्या-मुळें कोणीही ग्रंथ छापण्यास सहसा धजावत नाहीं. आमच्या देशांत इंग्लंडांत वगैरे जसे बडेलोकही ग्रंथकारांच्या पंक्तींत सांपडतात तसें अजून मुळींच झालें नाहीं, व केव्हां होईल याचा सुमारही करवत नाहीं; तसेंच जे ग्रंथकार झाले असतां सारे लोक त्यांस अवश्य आश्रय देतील, किंबहुना त्यांपासून अपेक्षित जी ज्ञानवृष्टि तिची सर्व चातकवत् प्रतीक्षा करीत आहेत, अशा आमच्या नवीन विद्वानांच्याही कधीं स्वप्नीं सुद्धां तो विचार येत नाहीं. तेव्हां ग्रंथरचना करणार ह्मटले म्हणजे अर्थातच वरील दोन्हीं प्रकारचे ज्यांच्या पदरीं बहुधा अठरा विश्वे दारिद्र्य तेच कायते. अशांनीं भीत भीत एकादा ग्रंथ लोकांपुढें आणला आणि त्यास कोणींच विचारलें नाहीं, म्हणजे आटपलें! आधींच तुटपुंजीचा व्यापार; त्यांतून एकदां जबर ठोकर लागून चांगले डोळे उघडले, म्हणजे मग तो कशाला पुनः या भानगडींत पडतो आहे! याप्रमाणें त्याची स्वतःची हिंमत पार खचून जाऊन दुसऱ्यांचे ही त्याची ती दशा पाहून हात पाय मोडतात. असो; तर याप्रमाणें ग्रंथकारांची सध्यां स्थिति आहे. पुस्तक छापून त्याची छापणावळ सरासरी बाहेर पडली म्हणजे अगोदर निमे मिळविली. मग पुढला विचार पुढें. त्यांतूनही यथाकथंचित् सगळ्या प्रती खपून जाऊन सगळ्या कृत्यांत एकंदरीत नफा झालाच, तरी दुसऱ्या आवृत्तीची गोष्टही नको! आजपर्यंत जे शेंकडों ग्रंथ आमच्या भाषेंत होऊन गेले, त्यांत सरकारी पुस्तकांखेरीज दुसरी आवृत्ति पाहिलेले फारच थोडे निघतील. पराकाष्ठा चार पांचावर निघणार नाहींत असें आम्हांस खास वाटतें. तर ही केवढी विलक्षण स्थिति! ज्या आमच्या देशांत विद्याभिरुचि चोहोंकडे येवढी फैलावली आहे; ज्यांत प्रतिवर्षी ठायींठायीं छापखाने, पत्रें, पुस्तकें, पुस्तकालयें, सभा वगैरे नवे नवे

प्रकार होत चालले आहेत; ज्यांत देशाभिमान, विद्वत्व, कवित्व, वक्तृत्व वगैरेंची चोहोंकडे येवढी गर्दी दृष्टीस पडते; ज्यांत नवा धर्म स्थापणें, देशाचें गेलेलें कलाकौशल्य पुनः माघारीं आणणें, कवितेच्या नव्या शाळा स्थापणें, नवीं यंत्रें तयार करून विलायतेशीं व्यापारांत टक्कर मारणें, फार तर काय, पण ज्या गोष्टी येथें व साऱ्या एशिया खंडांत कधीं कोणीं कानीं ऐकल्याही नाहींत अशा — म्हणजे प्रति डिमॉस्थेनीस्, प्रति सिसरो, व प्रति पार्लमेंट येथें बनवणें, — इत्यादि अचाट कामें हातीं घेण्यासही लोक मागेंपुढें पहात नाहींत; — त्यांतच इंग्लंडांतील केवळ सामान्य प्रतीच्या ग्रंथकारांच्या योग्यतेचेही ग्रंथकार सांपडूं नयेत, व शेंपांचशांच्या पहिल्या आवृत्तीनंतर मोठ्या नामांकित ग्रंथकर्त्यासही दुसरी काढण्याची छाती होऊंच नये, हा केवढा चमत्कार आहे! आमच्या सार्वजनिक सभांतून गेलेले हिंदुस्थान तर्फेचे मुखत्यार हौस आफ कामन्समध्यें तेथील सभासदांशीं जेव्हां खुर्चीशीं खुर्ची लावून बसतील, तेव्हां इकडील विद्येची वरील स्थिति ऐकून तेथील सभासदांस केवढें आश्चर्य वाटेल! त्यांची समजूत जी कीं, देशास थोरपणा येण्यास तेथील भाषा चांगल्या ऊर्जित दशेस आली पाहिजे, तींत सर्व प्रकारच्या विषयांवर मोठे मोठे ग्रंथ असले पाहिजेत, लोकांच्या अंगांत विलक्षण हिंमत असून जेथें त्यांनीं एकदां पुढें पाऊल ठेवलें तेथें ते मागें सरतच नाहींत असा त्यांचा लौकिक व्हावयास हवा, हा नियम जो सर्व मोठ्या राष्ट्रांस लागतो त्यास आमचाच देश मात्र अपवादक पाहून त्यांस मोठा अचंबा होईल! आणि खरोखरीच, जे लोक आपल्या देशभाषेची योग्यता केवळ हलकट, अविद्वान् अशा लोकांस मात्र ती उपयोगी इतकीच समजतात, तीस व्याकरण किंवा कोश तयार करण्याचें ज्यांच्या कधीं फारसें मनांतही आलें नाहीं, ती जगो का मरो याविषयीं जे सोळा आणे बेफिकीर आहेत, ज्यांच्यांत पांच पंचवीस वर्षे तरी वाचावी इतक्या प्रतीचीही कविता निपजत नाहीं, ज्यांच्यांतील मोठ्या प्रसिद्ध वक्त्याचें भाषण एकदां ऐकतांनाही कंटाळा येतो, ज्यांच्या भाषेनें सामान्य प्रतीच्या लोकांस ज्ञानप्राप्ति होण्याचा बिलकूल संभव नाहीं, ज्यांचे इतिहास, पदार्थविज्ञान, वैद्यक वगैरे विषयांवरील ग्रंथ म्हटले म्हणजे पोरींच्या भातुकलींतील पदार्थांसारखे होत, ज्यांच्यांतील व्यापाराच्या मंडळ्या, कौशल्यशिक्षक गृहें, भजनसमाज, पुस्तकालयें वगैरेंचा थाट पाहिला तर युरोपांतून आलेल्या एकाद्या गृहस्थास पोट भरून हसूं मात्र येईल, — त्याच लोकांचा पार्लमेंटांत जागा मिळवण्याचा उद्योग चाललेला पाहून कोण तोंडांत बोट घालून राहणार नाहीं! असो; एकंदरींत आमच्या भाषांची विद्यमान स्थिति व ग्रंथकारांचा लोकांकडून आदर या दोन्ही गोष्टी एकंदर देशाच्या स्थितीविषयीं उत्कृष्ट सूचक

आहेत असें आह्मांस वाटतें; आणि हीं चिन्हें अशींच जोंपर्यंत दृष्टीस पडतील तोंपर्यंत देशाच्या मोठेपणाविषयीं लोक कितीही बकले तरी तें सर्व व्यर्थ होय. यांत अगदीं संशय नाहीं.

३. देशभाषेची सुधारणा व तींत उत्कृष्ट ग्रंथांची समृद्धि होणें याचा देशाच्या हितार्शी केवढा निकट संबंध असतो याविषयीं जे निःसंशय असतील त्यांस वरचें लिहिणें केवळ यथार्थ वाटेल अशी आमची खात्री आहे. आतां वरील दोन्ही गोष्टी घडण्यास काय झालें पाहिजे याचा विचार करूं. प्रस्तुत मालेच्या पहिल्या दोन अंकांत आह्मीं वाचकांस कळविलें आहेच कीं, ग्रंथाचे यथार्थ परीक्षक असणें हें फार अवश्य आहे; व असे असले म्हणजे भाषेस अनेक प्रकारांनीं उपयोग होतो. हे प्रकार या निबंधांत पुढें सांगण्यांत येतील. आतां हें ग्रंथांचें गुणदोषविवेचन सध्यां कितपत होतें तें पाहूं.

४. हा प्रकार बहुधा सर्वांच्या लक्षांत असेलच आमच्या मराठी वर्तमानपत्रांतील कित्येकांच्या अग्रभागीं इंग्रेजी पत्रांवरून उचललेली एक लांबलचक प्रतिज्ञा असते कीं, अमुक अमुक विषय आमच्या पत्रांत येत जातील. आतां या विषयांत पहिल्यानें कोणता मांडलेला असतो ह्मणाल, तर Literature ह्म० भाषेतील ग्रंथ! आणि पत्र जर उलटून सारें वाचून पाहिलें, तर वरील सदर केवळ नामधारी होय असें तेव्हांच लक्षांत येतें. हा प्रकार केवळ एकाच अंकांत नव्हे, तर महिन्यांचे महिने, किंबहुना वर्षाचीं वर्षे चाललेला दृष्टीस पडेल. आतां वरील सदराचा अर्थ पत्राच्या दोहों बाजूंस नवीन पुस्तकांच्या ज्या जाहिराती दिल्या असतात त्या, किंवा 'तुला--होतें काय! रक्त शुद्ध कर' अशा प्रकारचे जे मजेदार चुटके दिले असतात ते असल्यास नकळे! एरवीं त्यांपासून त्यांच्या वाचकांस भाषेची किंवा तींतील ग्रंथांची माहिती किती होत असेल ती त्या पत्रकर्त्यास किंवा त्यांच्या वाचकांसच माहीत. बरें हें एक असो; वर्तमानपत्रांचा तो मुख्यतः विषय नसल्यामुळें, व दुसरेपेस वरील सदराचा मजकूर लिहिण्यास सांपडणें अशक्य ह्मणून तो वरचेवर येत नाहीं असें ह्मटलें, पण महिन्या दोन महिन्यांनीं कोणी नवीन ग्रंथकार आपलें पुस्तक त्यांच्या परीक्षेकरितां जेव्हां त्यांजकडे नजर करतो तेव्हां तर वरील सदर जागवण्यास चांगली संधि ना! पण अशा प्रसंगीं आमचे वर्तमानपत्रकर्ते कशी हिकमत लढवितात ती पुष्कळांस माहीत असेलच. कोणी 'पोंच' या सदराखालीं त्या ग्रंथकाराच्या नांवाचा यथास्थित निर्देश करून पुस्तक पाठविल्याबद्दल त्यांचे फार फार आभार मानतात. एवढीच त्याच्या ग्रंथावर टीका! दुसरे कित्येक वरील छापील आभार प्रदर्शित करून नंतर ग्रंथाची छापणी फार सुरेख

आहे, बांधणी मोठी मनोवेधक आहे, कागद तर काहीं पुसूच नये, अशा प्रकारच्या गोड गोड शिफारशी करतात. येथें नामी गुणदोषविवेचन करण्यास त्या विद्वान् पत्रकर्त्यास केवढे श्रम पडले असतील बरें! व बिचाऱ्या ग्रंथकर्त्यास आपली शिफारस सगळी कागदांच्या कारखानदाराकडे, छापणाराकडे व बुक बांधणाराकडेच खपली जाऊन स्वतःच्या वाट्याला एक शब्दही उरला नाहींसें पाहून केवढा संताप वाटत असेल! असो; तर अशा दोन तऱ्हांनीं प्रायः नवीन पुस्तकावर मत प्रदर्शित केलें जातें. पण याहूनही खुबीची एक तिसरी तऱ्हा सांगायाची राहिली आहे. ती हीः— 'अमुक अमुक बुक आह्मांस पावलें; आह्मी ग्रंथकर्त्याचे याबद्दल फार आभारी आहों. आमचे मत पुढील खेपेस देण्यात येईल.' किंवा इतकेंही आपणांस वाचन करावयाचें मनांत नसल्यास मत सवडीप्रमाणें प्रकट करूं.' असें लिहिणें म्हणजे आट[illegible]पुढील खेप किंवा सवड यायला नको, आणि मत यायला नको. ही पुढील खेप येणें म्हणजे नारदमुनींची उलट फेरीच ह्मणायाची! त्या भोळ्या स्वारानें सह्याद्रीकडून दंडवत घालवून त्यास जशी थाप दिली, कीं बारे! असाच अंमळ राहा, मी आतां रामेश्वराहून परत आलों पहा! आणि मग परत कसचें आणि काय कसचें—— याप्रमाणेंच वरील पत्रकारांचा वेळ मारून नेण्याचाच केवळ मनलब असतो! असो; तर नवीन ग्रंथ करून तो अभिप्रायाकरितां जो कोणी वर्तमानपत्रांकडे वगैरे पाठवतो, त्याची वासलात वरील तिन्ही प्रकारांनूनच बहुधा एकानें होते.

वरील विचित्र स्थिति पाहून काय बरें मनांत येतें? अर्थात् हेंच कीं, असें होण्याचें कारण ग्रंथ वाचण्याचा एक आळस तरी असेल; किंवा गुणदोषपरीक्षेचें काम लोकांस अंमळ जडच जातें. कांहींही असो; निदान येथवर खरें कीं, ग्रंथकारांची अशी हेळसांड होणें हें आमच्या विद्वत्तेस व देशाभिमानास मोठें लांछन असून त्यापासून भाषेची व तद्द्वारा एकंदर लोकांची मोठीच हानि होते. ग्रंथाची शिफारस करते समयीं बहुतेक शिफारस पुस्तकाच्या पुठ्ठयावरून व छापणीवरूनच करणें हें किती अप्रयोजक आहे! कसाई लोक जशी गुरांचीपरीक्षा त्यांच्या अंगाच्या चांचपणीवरून करतात, तशीच गोष्ट ग्रंथांची असते काय? 'साधारण प्रार्थने'सारखें धर्मपुस्तक किंवा 'मंजुघोषे' सारखी कादंबरी मोठ्या शानदार पुठ्यांनीं बांधवून त्यावर मोठें नामी असें भिन्याचें किंबहुना जडावाचें काम केलें ह्मणजे तीं पुस्तकें खरोखरी वाचनीय झालीं काय? आणि 'बाळमित्र' किंवा 'पद्यरत्नावली' हीं अगदीं भिकार कागदावर भिकार टशांनीं छापून अगदीं भिकार रीतीनें बांधलीं ह्मणजे त्यांची योग्यता कमी झाली काय? रद्दी घेणाऱ्या वाण्यानें किंवा

अतान्यानें पुस्तकांची त्यांच्या बाह्य स्वरूपावरून जर पारख केली तर ती त्यास शोभणार आहे; पण स्वतः अर्थज्ञ व अत्यंत मार्मिक ह्मणून जे लोकांस एखाद्या ग्रंथाची शिफारस करणार त्यांनीं ग्रंथांची पारख वाण्यासारखी किंवा अत्तरवाल्यासारखी करावी हें किती हास्यास्पद होय! अशी शिफारस झटली ह्मणजे ग्रंथकारास आपली केवळ मानहानि केलीशीच वाटावी, व ती करणारासही त्याबद्दल मोठा संकोचच वाटावा. पण ही वृत्ति उभयपक्षींही बहुधा दिसत नाहीं; दोघांसही बाह्यरूपाची प्रशंसाच पुरेशी होते. असो; एकंदरींत वरील प्रकारच्या ग्रंथपरीक्षेनें भाषेचें फार अहित होतें. कारण खरा परीक्षक कोणीच नसल्यामुळें कसाही ग्रंथ असला तरी 'टक्का शेर भाजी टक्का शेर खाज्या' या न्यायानेंच त्याची प्रायः योग्यता ठरते. ह्मणजे 'मुक्तमाला' सुरस आणि 'मंजुघोषा' ही सुरस; 'अथेल्लो' उत्कृष्ट भाषांतर, तसेंच वर्षादोन व[illegible]गें तयार होऊन लोकांत पडलेलें 'ज्युलियस सीजर'चें एक भिकार भाषांतरही उत्कृष्टच; 'पुण्याच्या वर्णना' सारखा ग्रंथ पुस्तकालयीं संग्रहास असण्यास जितक्या योग्यतेचा, तितकाच 'राणीच्या पुस्तका' सारखा केवळ राजमान्य ग्रंथही योग्यच! सगळे ग्रंथ अर्थातच सारख्या योग्यतेचे कधींही असणार नाहींत; पण अवसेच्या दाट काळोखांत जसे सगळे पदार्थ सारख्याच आकारमानाचे, सारख्याच रंगाचे, आणि सारखेच सुरेख; त्याप्रमाणेच सत्परीक्षकांच्या अभावीं सगळे ग्रंथ येथून तेथून सारखेच. हा ब्रह्मघोटाळा होण्याचीं कारणें प्रस्तुत मालेच्या पहिल्या अंकांत कांहीं सांगण्यांत आलीं आहेतच. ह्या सर्वांत आमच्या नवीन विद्वानांची स्वभाषेविषयींची उपेक्षाबुद्धि हीच मुख्य ह्मटली असतां चालेल. कारण ग्रंथपरीक्षा करण्याचें सामर्थ्य ह्यांच्या अंगीं येण्याचा जितका संभव आहे तितका अर्थातच इतरांच्या नाहीं. याचें तरी कारण मुख्यतः हेंच आहे कीं, इंग्रेजी भाषेंत जॉनसन्, मेकॉले वगैरे नामांकित ग्रंथकारांचे ग्रंथ प्रस्तुत विषयावर मोठे उत्कृष्ट असून त्यांचा परिचय कालेजांतील विद्यार्थ्यांस हरहमेश घडतो. शिवाय इतरही पुष्कळ माहिती त्यांस झाली असते. यामुळें एकाद्या ग्रंथावर ते जसा मार्मिक अभिप्राय देतील तसा केवळ मराठींतच हुशार असा मनुष्य किंवा मोठा व्युत्पन्न शास्त्री याच्या हातूनही देणें होणार नाहीं. असो; पण ही केवळ शक्यत्वाची उक्ति झाली: ह्मणजे इतकें करण्याचें त्यांच्या अंगीं सामर्थ्य आहे, किंवा निदान योग्यता तरी आहे, इतकेंच. हें सर्व ते करतातच असा अर्थ नाहीं. शेक्सपीयर साहेबांची नायिका ह्मणते: —

If to do were as easy as to know what were good to

do, chapels had been churches and poor men's cottages princes' palaces!

हाच न्याय प्रस्तुत प्रसंगीं किंचित् फिरवून लावता येईल. असो; पण या हयगयीमुळें देशाचा तोटा किती होतो हें उघडच आहे. ग्रंथांचा खरा चाहता कोणी नसल्यामुळें चांगल्या ग्रंथकारांस वाइटांतच सामील होऊन बसावें हें तरी एक त्यांच्या कपाळीं येतें, किंवा आपली योग्यता जर प्रगट करणें असली तर आत्मश्लाघेचें अश्लाघ्य कृत्य करण्याखेरीज त्यास दुसरा मार्ग राहत नाहीं. पण हा मार्ग आचरणें हें नेहमींच फलद्रूपक होतें असें नाहीं. पुष्कळदां त्याचे योगानें लोकांच्या मनावर वाईट ग्रह मात्र होऊन जातो. असो; तर याप्रमाणें निर्व्हाईतपणें निष्पक्षपातपणानें ग्रंथांची योग्य प्रशंसा करणारे असले, ह्मणजे चांगल्या ग्रंथकारांस उमेद येते, व लोकांपासून त्यांस आश्रय मिळाल्याच्या योगानें भाषेंत चांगल्या ग्रंथांची संख्या उत्तरोत्तर वाढते. आणि त्याप्रमाणेंच वाईट तेवढें निवडलें जाऊन त्यांचा क्रमाक्रमानें ऱ्हास होतो. पण असें जेव्हां असत नाहीं तेव्हां अर्थातूच हल्लींप्रमाणें चांगलें काय आणि वाईट काय दोन्ही एकच होऊन जाऊन भाषेची मोठीच हानि होते; आणि लोकांचे हातीं चांगलेच ग्रंथ पडून त्यांच्या मानसिक शक्ति वृद्धिंगत होत जाव्या असें जें व्हावें तें मुळींच न होऊन त्यांस उलटा अपाय मात्र घडतो.

६. येथवर आमच्या भाषेंतील ग्रंथकारांच्या सांप्रतच्या स्थितीविषयीं विशेषतः निरूपण झालें. आतां प्रस्तुत विषयावर सामान्यतः विचार करूं. म्हणजे ग्रंथांवर टीका करण्याचें काम जो हातीं घेतो त्याच्या अंगीं कोणते गुण असले पाहिजेत, त्यास साधनें कोणतीं हवींत, हा टीका करण्याचा प्रकार केव्हां उद्भवला, त्यापासून हिताहित कोणते वगैरे.

७. पहिल्यानें या प्रकाराची हकीकत. हा प्रकार आपल्या देशांत प्राचीन काळीं ह्मणण्या सारखा नव्हता, व अर्वाचीन काळीं तर अगदींच बुडून आलीकडे दहा पंधरा वर्षांतच इंग्रजी ग्रंथकारांच्या परिचयानें नुकता कोठें सुरू होत चालला आहे. या विषयाच्या संबंधानें प्रस्तुत मालेच्या तिसऱ्या व चवथ्या अंकांत आह्मीं कांहीं विचार प्रदर्शित केले आहेत, त्यावरून या काळाच्या पूर्वीची स्थिति कांहीं लक्षांत येईलच; यास्तव निजविषयीं आणखी येथें लिहिणें जरूर नाहीं. प्रस्तुत स्थळीं आलीकडच्या

---

* "अमुक अमुक करणें चांगलें हें समजणें जसें सोपें आहे त्याप्रमाणेंच तें करणेंही जर सोपें असतें, तर लहान देवळें हीं मोठीं देवालयें बनलीं असतीं आणि गरीबगरीबांच्या झोपड्यांचे टोलेजंग राजवाडे झाले असते!"

स्थितीस उद्देशून मात्र लिहिती. तुकतें वर लिहिण्यांत आलेंच आहे कीं-इंग्रजी विद्येचा इकडे फैलाव होऊं लागल्यापासून ग्रंथांच्या गुणदोषांचें विवेचन करण्याची इकडे प्रघात पडला. प्रतिवर्षी नवीं जीं पुस्तकें निघतात त्यावर वर्तमानपत्रांतून थोडाबहुत चर्चा होऊं लागली व त्याच उद्देशानें मासिक पुस्तकेंही सुरू झालीं. या पुस्तकांचा विषय भाषा व विद्या हींच केवळ होत, वर्तमानपत्रांप्रमाणें आणखी दुसरीं व्यवधानें त्यांस बिलकूल नाहींत, यास्तव वरील गुणदोषविवेचनाचें काम वस्तुतः पाहतां त्यांचेंच विशेषकरून होय. देशांत चालणाऱ्या राज्यकारभाराविषयीं, व्यापाराविषयीं व इतर अनेक लौकिक गोष्टींविषयीं लोकांची मनें जागी करणें हें जसें वर्तमानपत्रांचें काम, तसेंच मासिक पुस्तकांचें विद्येच्या संबंधानें होय. ह्मणजे नानाविध विषयांविषयीं थोडक्यांत चांगल्या रीतीनें वाचकांस माहिती जेणेंकरून होईल तें करणें हेंच त्यांचें मुख्य काम होय; व या बरोबर विद्यावृद्धीसाठीं सरकारचे किंवा लोकांचे जे प्रयत्न चालले असतील त्यांची चर्चा करणें हेंही त्यांजकडेच येतें. यास्तवच नवीं पुस्तकें जेवढीं होतील त्यांपैकीं खरोखरी उपयोगाची कोणती व नादान किंवा अपायकारक कोणती तीं हीं लोकांस कळविणें त्यांचेंच कर्तव्य होय. हा प्रकार विलायतेतील मासिक व त्रैमासिक पुस्तकें जीं आमच्या दृष्टीस पडतात त्या सर्वांत आढळतो. कोणत्याही विषयावर नवें बुक झालें न झालें कीं लागलीच चोहोंकडे मासिक पुस्तकांतून त्याची वाटाघाट सुरू होते. हें तर काय, पण पुस्तकालयांतून, वादविवादाच्या सभांतून, चहा वुंद वगैरे पिण्याच्या ठिकाणीं, किंबहुना मेजवान्यांच्या प्रसंगीं सुद्धां वरील चर्चा जिकडे तिकडे चालू असते. असो; तर नवीन पुस्तकांविषयीं मतें प्रदर्शित करून त्यांपैकीं लोकांच्या अभ्यासास पात्र कोणतीं व नाहींत कोणतीं हें ठरविणें हा अधिकार मुख्यतः मासिक पुस्तकांचा होय. पण आमच्या भाषेत जीं आहेत व पूर्वीं होतीं त्यांपैकीं वरील काम बरेंच बजाविलेलें व बजावणार आह्मांस एक मात्र दिसतें तें 'विविधज्ञानविस्तार' होय हें सर्वांच्या सहज ध्यानांत येईलच. असो; तर याप्रमाणें ग्रंथांवर टीका करण्याचा प्रकार आमच्या भाषेत अगदीं नवा सुरू झाला आहे. व अद्याप त्याचा प्रचारही फारच थोडा आहे. तो वाढणें हें भाषेच्या अभिवृद्धीस व लोकांच्या हितास फार आवश्यक आहे.

८. वर प्रस्तुत प्रकाराचा काहीं इतिहास झाला. आतां ग्रंथावर टीका करणाराचे अंगीं अवश्य गुण कोणकोणते हावेत तें सांगतों. प्रथमतः अशीलच मूळ ग्रंथाचें ज्ञान. हें असल्याशिवाय टीकाकार ऐरवीं केवढाही विद्वान् असला तरी तें व्यर्थ होय; हें उघड आहे. ही गोष्ट वास्तविक

पाहतां अगदीं स्पष्ट होय; कारण ज्या मनुष्यास एकाद्या वस्तूचें पूर्ण ज्ञान नाहीं, किंबहुना मुळींच नाहीं, त्यानें त्याविषयीं आपलें मत सांगणें हें मुळींच शोभत नाहीं हें अगदीं उघड आहे. पण मनुष्यांच्या मनाचा असा कांहीं चमत्कार आहे कीं, स्वतःच्या अज्ञानाची केवळ कल्पनाही त्यास सहन होत नसते. आपणास अमुक अमुक विषय अगदीं कळत नाहीं व यास्तव त्यावर मत देण्यास आपण सर्वथा अयोग्य, अशी मनाची पक्की खात्री फारच थोड्या सुज्ञ लोकांची झाली असते बाकी कोणास कोणत्याही विषयाविषयीं पुसा; बहुत करून उत्तर नाहीं असें व्हावयाचेंच नाहीं. ज्या त्यास बहुधा असें वाटत असतें कीं, मला जितकें ज्ञान आहे त्यापेक्षां अधिक दुसऱ्यास काय असावयाचें आहे! व माझीं जीं मतें आहेत त्यांत चुकीचा संभव असेल तरी कसा? तर असा मूर्खपणाचा दुरभिमान बहुतेक लोकांच्या मनास जडला असल्यामुळें हव्या त्या गोष्टीवर हवें तसें मत ठोकून न देणारे फार थोडे. फार तर काय, पण जो विषय त्यांस अगोदर अमलाच तर फारच थोडा अवगत असण्याचा संभव, त्यावरही बरें वाईट म्हणण्यास मागें पुढें बिलकूल न पाहणारे शेंकडों गृहस्थ सांपडतात. बेकननें कोठेंसें एक मोठें मार्मिक वचन लिहिलें आहे कीं, असे कित्येकजण आढळतात कीं ज्यांस आपणास माहीत काय नाहीं तेंच माहीत नसतें! असो; तर ग्रंथांवर टीका करण्यास निघालेले गृहस्थ अशा प्रतीचे कामाचे नाहींत. आपण ज्याचे गुणदोष लोकांस दाखविणार तो ग्रंथ खरोखर आपणास पुरतेपणीं समजला आहे असा निश्चय झाल्यावरच टीका करणारानें त्या कामास हात घालावा. नाहीं तर तो अर्धामुर्धा समजून तितक्यावरूनच जर गुणदोषविवेचनास आरंभ केला तर तें त्या कर्त्याच्या उपहासास मात्र कारण होईल, व लोकांत सत्याचा प्रसार होणें एकीकडेच राहून मूर्खपणाचीं मतें मात्र चोहोंकडे माजतील.

९. दुसरा गुण सत्यप्रीति. हाही गुण वरच्यासारखाच टीकाकर्त्याच्या अंगीं अवश्य असला पाहिजे. याची योग्यता तर वरच्याहूनही अधिक आहे; पण त्याच मानानें तो जगांत फारच विरळा आढळतो. दुसऱ्याच्या ग्रंथावर जी टीका करावयाची ती केवळ सत्यास अनुसरूनच करावयाची, व ती करण्यांत सत्याचा उदय व असत्याचा ऱ्हास करणें येवढाच काय तो हेतु, हा प्रकार फारच थोडा सांपडेल. एरवीं टीका करणारांचे सामान्यतः उद्देश पाहिले तर द्वेषबुद्धीनें, मत्सरानें किंवा उगीच गमतीखातर दुसऱ्याची निंदा करावी, त्याची फजिती उडवावी, त्याची कीर्ति दूषित करावी, इतकाच असतो. किंवा इतकेंही नसलें तरी निदान आपलें नांव

लोकांपुढें यावी, आपली विद्वत्ता प्रदर्शित व्हावी, इतका तरी असतो. आतां हें खरें कीं, वरील दुष्ट मनोवृत्तींच्या प्रेरणेनेंच कोणी एकाद्या ग्रंथावर चर्चा केली असूनही जर तींत असत्याचा लेशही नसला, तर ती केवळ दोषास पात्र होत नाहीं; तरी वरील वृत्तींचें अवलंबन सर्वथा अश्लाघ्यच होय. सुविचाराचे योगानें ज्यांचें मन थोर झालें असतें ते त्यांस आपल्या निर्मळ अंतःकरणांत कधीं थारा देत नसतात. असो; तर जो कोणी एकाद्या ग्रंथकाराचे गुणदोष जगास प्रगट करण्याकरितां हातीं लेखणी धरील त्यानें अगोदर सत्यास स्मरावें आणि त्यास धरूनच मी पुढील सगळा मजकूर लिहीन असा अगोदर निश्चय करावा. असें करणें केवळ परमार्थबुद्धीस्तवच त्यास योग्य आहे असें नव्हे, तर त्यानें निवळ स्वार्थ पाहिला तरी सुद्धां वरीलच मार्ग श्रेयस्कर होय हें त्याच्या लक्षांत येईल; कारण जरी त्यानें आपल्या विद्वत्तेच्या व कीर्तीच्या भरावर चढून जाऊन खोटींच मतें लोकांच्या मनांत भरवून देऊन त्यांस कांहीं वेळ फसविलें व त्याबद्दल तात्कालिक कृतार्थता मानली; तरी कधीं ना कधीं तरी त्याची लबाडी बाहेर पडेलच पडेल हें त्यानें खूप समजून ठेवावें. याविषयीं ह्यूम, जॉन्सन्, मेकाले हीं सर्व प्रसिद्ध उदाहरणें आहेत. पहिल्यानें आपल्या इंग्लंडचे इतिहासांत पुष्कळच खोटा मजकूर लिहिला असल्यामुळें त्याची पत आतां बहुतेक अगदीं बुडाल्यासारखीच आहे; व दुसरे दोघेही आपल्या हेकटपणाच्या लहरींत अनेक प्रसंगीं पुष्कळच भरकटले असल्यामुळें त्यांचीं मतें ग्रहण करणें तीं लोक फार जपून करतात! असो; तर सत्यरूप दैवत असें कडक व जाज्वल आहे, त्याच्या क्षोभापुढें मोठमोठ्या प्रचंड ग्रंथकारांचाही चुराडा होऊन जातो! मग छोटेखानी लुटपुट्या ग्रंथकारांचा खुर्दा तर कोणीकडच्या कोणीकडे उसळून जात असेल कोण जाणे! असो; तर याप्रमाणें वर जी सत्यानुसरणाविषयीं आह्मीं सूचना केली ती केवळ स्वार्थदृष्ट्याही यथार्थ होय. ग्रंथांविषयीं जो यथार्थ विवरण करील, ह्मणजे गुण असतील तेवढे गुण व दोष असतील तेवढे दोष जो यथास्थित दाखवून देईल, त्याचीच टीका चिरकाळ जगास मान्य होऊन राहील.

१०. तिसरा गुण शांत स्वभाव. हाही टीका करणारांच्या अंगीं अवश्य पाहिजे असून वरच्यासारखाच क्वचित् आढळतो. याचें कारण वरील कलमांतच आलें आहे. तें अर्थातूच हें कीं, टीकाकर्त्यांची प्रवृत्ति मुळींच वर सांगितलेल्या द्वेषमत्सरादिकांनींच प्रायः होत असल्यामुळें वरील गुणास जागाच राहत नाहीं. क्रोधास वश होऊन जेथें चित्ताचा क्षोभ झाला तेथें शांतता कशी राहावी? असो; पण या क्षोभाचाही उद्गार बाहेर पडण्याच

मनास कांहींशी तरी शांति असावी लागते. तो मुळींच नसून चित्तास अतिशयित क्षोभच जर केवळ झाला असला, तर मनाचे व्यापारही नीट चालण्यास कठीण पडेल. ह्मणजे जसा मनुष्य अतिशयच रागावला असला तर त्याचा कंठ दाटून येऊन शब्दही पुरता तोंडावाटे निघेनासा होतो, त्याप्रमाणेच मनुष्य रागानें अगदीं देहभान विसरून गेला ह्मणजे त्याची बुद्धिही गोंधळून जाते. काय बोलायाचें किंवा लिहायाचें तें त्यास एरवीं जेवढें सुचेल तेवढेंही त्या हातघाईच्या वेळीं न सुचून तो अगदीं बेकाम होऊन जातो, व वेड्यासारखें भलभलतेंच बरळूंसुद्धां लागतो. असें कीं, तोच मनुष्य पुढें कांहीं दिवसांनीं आपला वेडपणा पाहून विस्मय पावेल. असो; तर मनाच्या शांततेची इतकी आवश्यकता आहे, कीं रागाचें बोलणें किंवा लिहिणें संगनवार होण्यास सुद्धां तीवांचून चालत नाहीं मग हजारों वाचकांस मान्य होईशी ग्रंथरचना करायाची असल्यास तर तिचें अगत्य केवढें आहे हें काय सांगावें? कां कीं, ग्रंथ रचायाचा म्हणजे सगळा विषय अगोदर सायंत मनांत आणून त्याची यथास्थित मांडणी करायाची असते; व वाक्यरचना वगैरे जितकी उत्कृष्ट होईल तितकी साधावी लागते. तेव्हां हें सर्व क्षोभ पावलेल्या मनुष्यापेक्षां शांत स्थिर मनाच्या मनुष्यास जास्त साधेल हें उघड आहे. हें एक झालें. दुसरें असें कीं, एकाद्या ग्रंथावर वगैरे जो अभिप्राय देणें तो शांत, गंभीर व सभ्य अशा रीतानें दिला असतां त्याचें कांहीं निराळेंच वजन पडतें, आणि त्यानें जें काम होतें तें रागाच्या सपाट्यांत उगीच पुष्कळ गोंगाट केलीं, वेड्या वांकड्या शिव्या आंसडल्या, अशानें अगदींच होत नाहीं. या दुसऱ्या प्रकारानें टीका करणारावरून मात्र लोकांचें मन उडतें, व त्याचा हलकटपणा व पोरकटपणा जगांत प्रगट होतो. शिवाय वरील शिव्यांनीं त्याच्या पक्षास बळकटी यायची ती तर एकीकडेच राहून त्याची दुर्बलता मात्र लोकांस भासूं लागते. कारण लोक पक्कं समजतात कीं, ज्या अर्थी यानें शिव्यांचा एवढा भडिमार केला आहे त्याअर्थी याजपाशीं प्रमाणें तितपतच असतील. खेरीज ग्रंथकाराच्या थोरपणाला म्हटलें ह्मणजे शिमग्याचा झगडा जागविणें हें अगदींच अप्रशस्त. रस्त्यांतील भांडणारांत तोंडाच्या जोरावर जसा कज्जाचा निकाल होतो, ह्मणजे जो मोठ्यानें ओरडत असेल त्याचाच पक्ष खरा असें भोंवतालच्या तमासगिरांस वाटतें, तसा प्रकार ग्रंथांत करूं पाहणें यासारखें निंद्य व हास्यास्पद कांहीं नाहीं. असें जो करतो त्यास आपला बोज कळत नाहीं हें एक दिसतें, आणि शिवाय हातीं घेतलेलें टीका करण्याचें कामही त्यास बिलकूल कळत नाहीं हें दुसरें स्पष्ट होतें. कारण ज्याअर्थी सबळ प्रमाणें

आहेत तो शब्दपांडित्याच्या किंवा शिव्यांचा भडिमार करण्याच्या भरीस कधीं पडणार नाहीं. जीं ठीक प्रमाणें त्यांस माहीत असतील तीं दाखवून तो खुशाल बिनधोक बसेल. आपल्या प्रतिपक्ष्यांच्या शिव्यांचीही तो कांहीं इतकीही परवा करणार नाहीं, कारण त्यांचा पोकळपणा त्यास धडधडीत दिसून येईल, व जे सुज्ञ आहेत ते यानें कधीं फसले जाणार नाहींत हेंही तो पक्कें समजेल. असो; तर याप्रमाणें मनाची शांतता ही टीकाकर्त्यास अत्यंत आवश्यक असून तिच्या योगानें त्याच्या लेखास कांहीं विलक्षण थोरवी व भव्यपणा हीं येतात, कीं ज्याप्रमाणें दोहीं पक्षांच्या वकिलांच्या कोट्या व एकतर्फी उत्तरें प्रत्युत्तरें सगळीं ऐकून घेतल्यावर न्यायाधीश आपल्या उंच आसनावरून निःपक्षपातपणाचा चोख निवाडा अगदीं स्वस्थ अंतःकरणानें बोलून जातो त्याप्रमाणें. सारांश, टीकाकर्त्याचा अभिप्राय वकिलाप्रमाणें एकूतर्फी कधीं नसावा, तर न्यायाधीशाच्या निर्णयाप्रमाणें केवळ सत्याच्या तर्फेचाच असावा.

११. चवथा गुण सहृदयता. सहृदयता म्हणजे ज्यावर टीका करावयाची त्यांत हृदयाचा पूर्ण अभिनिवेश होण्याची योग्यता. ही योग्यता अर्थातच सर्व मनुष्यांच्या ठायीं असत नाहीं, अथवा असली तरी सारख्या प्रमाणानें असत नाहीं जगांत जें येवढें मतवैचित्र्य दृष्टीस पडतें यास मुख्य कारण वरील होय. प्रत्येक मनुष्याची जन्मसिद्ध प्रकृतीच निराळी पडल्यामुळें व पुढें ज्या ज्या अवस्था त्यास प्राप्त होतात त्याही सर्वांच्या सारख्या नसल्यामुळें, मनुष्या मनुष्यामध्यें रुचिभिन्नत्व उत्पन्न होतें हें साहजिकच आहे. पण त्यांतूनही कित्येक मनुष्यांच्या ठायीं वरील सहृदयतागुण इतरांच्याहून ज्यास्त आढळतो. ह्मणजे दुसऱ्याच्या मनोवृत्तीशीं आपली मनोवृत्ति मिळविणें हें त्यास सहज करतां येतें. हा गुण असणें हें मनाच्या किंवा हृदयाच्या विशालत्वाचें चिन्ह होय, आणि त्याचा अभाव हा अर्थातच त्याच्या उलट गुणाचें ह्मणजे वरील दोहोंच्या संकुचितत्वाचें दर्शक होय. तर जो एकाद्या ग्रंथावर टीका करण्याचें मनांत आणील त्यानें अगोदर आपल्याशीं हें पाहावें कीं, याशीं सहृदयत्व पावण्याची माझी योग्यता आहे, कीं नाहीं. नाहीं तर काय प्रकार होईल तो उघडच आहे. समजा कीं, जयदेवाच्या ' गीतगोविंद ' काव्यावर किंवा मराठीशाहींत रामजोशासारखे सुरस लावण्या करणारे जे कित्येक कवि झाले त्यांच्या कवनांवर टीका करण्यास शुकाचार्यांसारख्या परमहंसांनीं हातांत लेखणी घेतली, किंवा वृद्धत्वानें अगर सृष्टीच्या चुकीनें मदनव्यापारशून्य

असणाऱ्या मनुष्यानें तें काम पत्करलें, तर टीका किती उत्तम तऱ्हेची होईल याचें अनुमान सहज करतां येईल! तसेंच धर्मप्रतिपादक किंवा वेदांतविषयक ग्रंथावर एखादा रंगेल विनोदी मनुष्यानें जर टीका करण्यास आरंभिलें तर तें त्यास कितीं साधेल? बिशप् बटलर नांवाच्या एका धर्माध्यक्षानें इंग्रेजी भाषेंत एक मोठा विख्यात ग्रंथ वरील विषयावर रचलेला आहे, त्याविषयीं कित्येकांनीं असें मत प्रदर्शित केलें आहे कीं, तो ग्रंथ पाहिल्याबरोबर आमचें डोकें दुखूं लागे. याप्रमाणेंच मिल्ल साहेबांचें शेक्सपीयरविषयीं मत, आमच्या कालिदासाविषयीं मत, जॉनसनचें कित्येक इंग्रेजी कवींविषयीं व इतिहासाविषयीं; मेकालेचें हिंदूंच्या विद्यादिकांविषयीं; या सर्वांची योग्यता किती धरायाची हें आमच्या वाचकांस तेव्हांच कळेल. एलिझाबेथ् राणीचे खजीनदार लॉर्ड बर्ले म्हणून कोणी होते, त्यांस, स्पेन्सरच्या सर्वप्रसिद्ध काव्याबद्दल राणीनें त्यास कांहीं इनाम करून दिलें या गोष्टीचें मोठें आश्चर्य वाटलें; त्या प्रसंगीं त्यांचा असा उद्गार निघाला, ' अहो, हें काय वेड आहे, नुसतें एक यःकश्चित् गाणें केल्याबद्दल येवढें इनाम ? ' दुसऱ्या एका प्रसंगीं असें झालें कीं, कोणा काव्याची कोणी फार फार प्रशंसा केली असतां एका तत्वज्ञाचा उद्गार निघाला, ' अं—यांत काय आहे? या काव्याच्या योगानें बाजारांत दाणे स्वस्त झाले कीं काय हें मला सांगा! ' असो; तर याप्रमाणें ज्यांत आपणाला गम्य नाहीं त्यांत वेडेपणानें शिरलें म्हणजे अशीं विचित्र मतें उत्पन्न होतात. वास्तव एकाद्या ग्रंथावर लेखणी उचलण्या पूर्वी टीकाकारानें याचा अगोदर नीट सुमार पहावा कीं, मी हें काम हातीं घेणार खरें, पण याशीं सहृदयता पावण्याची माझी योग्यता आहे काय? नसली तर अंधळ्यानें जवाहिरीची परीक्षा करूं गेल्यासारखें त्याचें मत वेडगळ ठरेल. या ठिकाणीं कोणास असा भ्रम उत्पन्न होईल कीं, मनुष्याची विद्वत्ता मोठी असल्यावर त्यास हवें त्यावर मत देण्यास काय हरकत आहे? पण या भ्रमाचें वरील जॉनसन्, मिल्ल वगैरेंच्या उदाहरणांवरूनच पूर्ण निरसन होतें; आणि त्याविषयीं अधिक उपपादन केलेलें पाहणें असल्यास प्रस्तुत मालेचा तिसरा व चवथा अंक पहावा. असो; तर एकंदरींत या सहृदयतागुणाची नुसत्या विद्वत्तेहून फारच अधिक योग्यता आहे, व ह्मणूनच एकाद्या ग्रंथावरील अभिप्राय जरी मोठी विद्वत्ता खर्चून लिहिला असला तरी वरील गुणाच्या अभावीं वरील मत केवळ कवडीचा माल होय.

१२. याप्रमाणें उत्तम प्रकारची टीका करतां येण्यास ती करूं जाणाराच्या अंगीं जे गुण लागतात ते वर सांगितले. यांत बाकीच्यांचा समा-

वेश होईल असें आम्हांस वाटतें. आतां जगांत सामान्यतः जी ग्रंथादिकांवर लोकांची टीका चालते ती कितपत योग्यतेची असते व कोणकोणत्या प्रकारची दृष्टीस पडते, याविषयीं थोडेंसें निरूपण करणें अवश्य आहे प्रथमतः लोकव्यवहारांत हा प्रकार सर्वांच्या सहज ध्यानांत येणारा आहे कीं, एकंदर लोकांची स्तुतीपेक्षां निंदेकडे फारच विशेष प्रवृत्ति असते. कोणीं अंमळ वर डोकें काढलें न काढलें, कोणाची अंमळ कोठें प्रशंसा झाली न झाली, कीं लोकांस तें सहेनासें होऊन लागलींच चोहोंकडे त्याचे निंदक उभे राहतात. म्हणूनच पुष्कळ मोठमोठ्या ग्रंथकारांनीं व विशेषतः बहुतेक सर्व कवींनीं आपआपल्या ग्रंथांच्या प्रस्तावनांतून खलांचें माहात्म्य वर्णिलेलें आढळतें. असो; तर यावरून स्पष्टच आहे कीं, टीकेचें सामान्य स्वरूप ह्मटलें ह्मणजे मूळग्रंथाचें दूषण किंवा खंडण हेंच होय. दुसऱ्याची स्तुति करण्याकरितां कोणी एकाद्या ग्रंथावर विवेचन केलें आहे असें बहुधा कांहीं आंत मतलब असल्याविना झालेलें सांपडणार नाहीं. आतां एकंदर सगळ्या लोकांचा दुसऱ्यास नांवें ठेवण्याकडेच येवढा रोख कां दिसून येतो याविषयीं जर अंमळ विचार केला तर त्याचें कारण स्वाभिमान होय हें तेव्हांच लक्षांत येईल. ज्याच्या त्याच्या मतें शहाणा काय तो मी, माझेंच सर्वांनीं गुणवर्णन करावें, असेंच बहुधा असतें; वास्तव दुसऱ्याची जेवढी प्रशंसा झाली तेवढी आपल्यांतून वजाच झाली असें मनाच्या कोतेपणामुळें त्यास वाटतें यामुळें दुसऱ्याच्या निंदेस जो तो बहुधा सतत जपलेला असतो. कित्येक जे खरोखरच बुद्धिमान् व शहाणे म्हणून निवडले असतात त्यांची अशी समजूत असते कीं, दुसऱ्याच्या करण्यास आपण सर्वथैव चांगलें ह्मणून त्यांत कांहींच दोष काढला नाहीं, तर आपला थोरपणा तो काय राहिला? वास्तव आलीकडील नव्या सुरू झालेल्या युनिव्हर्सिटीच्या वगैरे परीक्षांतून परीक्षकांचा जसा प्रकार आढळतो; कीं, त्यांच्या हातून भरपूर गुण म्हणून पडायाचेच नाहींत,—दहा पांच तरी स्वतःच्या गौरवास्तव त्यांतले एकीकडे शाबूत काढून ठेवायाचेच—तसेच हे टीकाकार करतात. स्वतः सुद्धां जी ग्रंथरचना हातून घडायाची नाहीं तिची परीक्षा करतांनाही कांहीं गुणांचा उल्लेख करून शेवटीं कांहींना कांहीं तरी खरीं किंवा खोटीं कुलंगडीं काढून स्तुति आणि निंदा शेवटीं सरासरी समानच करून टाकतात! हा प्रकार वरच्याहून पुष्कळ बरा, पण टीकाकाराच्या सत्यनिष्ठेस याचे योगानें कलंक लागतो हें उघड आहे. दुसरे कोणी असे असतात कीं त्यांस गुण व दोष दोन्ही दाखवावे लागतातच; पण दोषांवर पांडित्य करणें त्यांस जितकें आवडतें तितकें गुणावर विवरण करणें अगदीं आवडत नाहीं. वास्तव गुणांचा उल्लेख सरासरी कांहीं थोडासा करून मग

दोषांवर ते यथास्थित घसरतात. हा प्रकार अर्थातच द्वेषबुद्धीशिवाय किंवा मत्सरी स्वभावाशिवाय घडत नाहीं. पण कसाही असला तरी सरळ स्वभावाच्या मनुष्यास तो खचीत पसंत पडणार नाहीं. कोणाच्या स्वभावांत पक्षपातीपणाचें इतकें प्राबल्य असतें, व प्रकृति इतकी हेकेटपणाची असते कीं, त्यांस एक गुण तर गुणच नाहीं तर दोष तर दोषच याखेरीज कांहीं बिल्कूल दिसत नसतें. त्यांच्या आवडीचे किंवा त्यांच्या मतासारखे जे ग्रंथ असतील त्यांत त्यांस सर्वच गुणमय दिसून दोषाचा लवलेशही सांपडावयाचा नाहीं; आणि बरच्या उलट ठिकाणीं सर्वच दोषरूप भासून गुणाचा लेशही सहन व्हावयाचा नाहीं. अशा टीकाकारांच्या ठायीं अर्थातच दुराग्रह म्हणजे अगदीं जागरूक असतो; कारण कोणतीही वस्तु केवळ गुणमय किंवा केवळ दोषमय असावी हें सृष्टिनियमासच मुळीं विरुद्ध होय. तेव्हां अशा टीकाकर्त्यास सहजच सत्याचा उपमर्द करून गुणांस दोषांचें व दोषांस गुणांचें रूप देण्याची खटपट करावी लागते. असो; तर याप्रमाणें बहुधा ग्रंथांवरील टीकांचे प्रकार अनेक दृष्टीस पडतात.

१३. वर जे प्रकार सांगितले ते अहंकारादि दुष्ट मनोवृत्तींचीं फलें असल्यामुळें अर्थातच थोडे बहुत सर्व दूषणार्हच होत. आतां खऱ्या टीकाकर्त्याचें स्वरूप येथें थोडक्यांत सांगतों. ज्या ग्रंथावर टीका करावयाची त्याचें पूर्णज्ञान व त्याशीं सहृदयता हे गुण त्याच्या अंगीं अगोदर हावेत हें वर सांगण्यांत आलेंच आहे. पण यांहून दुसरे जे गुण सांगितले ते तर टीकाकर्त्यास अधिकच अवश्य होत. त्याच्या योगानें टीकेस खरी शोभा व खरी योग्यता येते; व ती सर्वांस मान्य होते. फार तर काय, पण ग्रंथकर्ता जर समंजस असला तर तोही तीस मान डोलवल्यावांचून राहणार नाहीं. ही टीका म्हणजे अशी कीं, ती केवळ निर्व्याईतपणें व निःपक्षपातपणानें केली असून केवळ सत्यनिरूपणाखेरीज तींत टीकाकाराचा दुसरा बिलकूल कांहींएक उद्देश नाहीं असें स्पष्ट दिसलें पाहिजे. टीकाकाराचें काम गुण व दोष दोन्हीही दाखविण्याचें आहे; यास्तव ते दोन्ही प्रगट करून त्यांचा उल्लेख कशाचीही लेशमात्रही अयुक्ति न करतां त्यानें केवळ प्रांजलपणें केलेला असावा. दोष दाखवितांना मूळ ग्रंथकर्त्यावर शखी मिरवण्याची आपली हौस आहे असें टीकाकर्त्याकडून जितकें न दाखवेल तितकें बरें; तसेंच गुण दाखवितांना तो त्याचा मित्र असल्यास त्याची फाजील प्रशंसा करणें हेंही अगदीं बाजवी नाहीं. तर जे दोष असतील ते उघड निर्भीडपणानें स्पष्ट बोलून जाऊन जे गुण असतील त्यांबद्दल ग्रंथकर्त्याची त्यानें वाजवी रीतीची तारीफ करावी. असो; एकंदरींत ज्याप्रमाणें खरा न्यायाधीश शत्रुमित्रभाव अगदीं विसरून जाऊन

केवळ उदासीनपणा कर्दाचा इनसाफ करतो; किंवा खरा व्यापारी सर्व्या वजनांनीं गिऱ्हाइकांच्या पदरांत चोख माप घालतो; किंवा खरा उत्कृष्ट चितारी जसा मुळचा चेहरा असेल तसाच हुबेहुब तसबिरींत उतरून देतो; त्याप्रमाणेंच ग्रंथांवर टीका करणारा असावा!

१४. येथवर प्रस्तुत विषयाचें बहुतेक विवेचन झालें. आतां या ठिकाणीं हल्लीं एकंदर लोकांत प्रकृत विषयाच्या संबंधें ज्या कित्येक विलक्षण समजुती नजरेस येतात त्यांविषयीं थोडेंसें लिहिणें इष्ट वाटतें. हें लिहिणें कांहीं अंशीं याच पुस्तकाच्या संबंधानें येईल यास्तव या गोष्टीबद्दल आमच्या सनजस वाचकांची अगोदर क्षमा मागणें अवश्य आहे या समजुतींपैकीं पहिली ही मोठी समजूत दृष्टीस पडते कीं, जो दुसऱ्याचे दोष काढतो तो तसें अहंपणानें फुगून जाऊन किंवा द्वेषबुद्धीनेंच केवळ करतो; यास्तव तो मोठा गर्विष्ठ व दुष्ट मनुष्य असावा. ही समजूत होण्यास कारणें कोणतीं झालीं आहेत हें मागील लेखावरून आमच्या वाचकांच्या ध्यानांत आलें असेलच. पण ही समजूत नेहमीं खरी असायचीच असा कांहीं नियम नाहीं. अगदीं निकट संबंधाच्या व सारख्या स्वभावाच्या लोकांतही मतभेद हरहमेश दृष्टीस पडतांच, व तो पडला असतां कांहीं विलक्षण आश्चर्याची गोष्ट झाली असें होत नाहीं, याविषयीं गेल्या सालच्या शेवटच्या अंकाच्या शेवटीं कांहीं विवेचन केलें आहे, त्यावरून आमच्या वाचकांची या संबंधें खात्री झाली असेलच. यास्तव त्यावर येथें आणखी विस्तार करण्याची गरज नाहीं. इतकेंच सांगतों कीं, वरील दोषविवेचन हें वरील दोन हेतूंवरून होण्याचा जसा संभव आहे तसेंच पण तें केवळ सत्यनिष्ठे-पासूनही संभवतें. यास्तव तसा लेख लिहिणारावर वरील दोन मनोवृत्तींचा आरोप निखालसपणें करणें ही कांहींशी दांडगाईच होय. हें एक झालें; दुसरें असें कीं, ज्यानें गर्वानें किंवा दुष्टबुद्धीनें दुसऱ्याची विनाकारण निंदा केली, त्यावर तोच कडाका उडविण्यास त्या निंदिलेल्या मनुष्यास किंवा त्याच्या कैवाऱ्यास कोणीं मनाई केली आहे? त्याच्या निंदेस आपण पात्र नाहीं असें ज्यास वाटत असेल त्यानें तो दोषारोप आपणावरून न उडवितां कां स्वस्थ बसावें? तसें न केलें तर आपण त्या सर्व दूषणांस कबूल आहों असें लोक समजतील हें त्यास कळत नाहीं काय? तर याप्रमाणें द्वेषमूलक निंदेपासूनही यत्किंचित् सुद्धां अनर्थ होण्याचा बिलकूल संभव नाहीं हें उघड आहे. असो; दुसरी समजूत अशी कीं, आपणाहून जे थोर आहेत त्यांचे दोष काढण्यास आपणास अधिकार नाहीं; ही समजूत आमच्या जुन्या भोळ्या भाविक लोकांची जर असती तर तिचा आम्हांस मोठासा चमत्कार वाटला नसता. कारण बाडवडिलांविषयीं वगैरे आमच्या

लोकांची पूज्यबुद्धि किती दृष्टीस पडते हें सर्वांस विदित आहेच. पण जुन्या वेड्या कल्पनांच्या दास्यांतून नवीन विद्वत्तेनें आपणास मुक्त केलें ह्मणून जे आपणांस परम धन्य मानतात, आजपर्यंत हिंदुस्थानांत इतके राज्यकर्ते होऊन गेले पण सांप्रतच्या दयाळू सरकाराप्रमाणें मनाचें स्वातंत्र्य कोणींही प्रजेस दिलें नाहीं ह्मणून जे त्याचे पोवाडे गातात, आपल्या थोर पूर्वजांची चाहाटपणानें हवी तशी निंदा करण्यास ज्यांनीं कधींच मागें पुढें पाहिलें नाहीं, आमच्या प्रभूचा धर्म शांतीचा सागर असून तो जबरदस्तीनें नव्हे तर लोकांची मनें वळवूनच वाढविण्याची आह्मांस आज्ञा आहे ह्मणून जे चोहोंकडे डांगोरा पिटीत आहेत, त्यांनींच मेकाले, मिल्ल सारख्या ग्रंथकारांची निंदा वाचतांच अंगावर शाहारा आणून कानांत बोटें घालावीं, डाक्टर विलसन् सारख्यांस कोणत्याही संबंधानें नांव ठेवणें हें केवळ सहावें महापातकच मानावें, आपल्या महाराणी साहेबांचे पायीं तिच्या सर्व प्रजेनें आपली धर्मनिष्ठा, सत्यप्रीति, व ईश्वरदत्त सदसद्विवेचनशक्ति वगैरे सर्व वाहून टाकावें असा प्रसिद्धपणें उपदेश करावा हो केवढी आश्चर्याची गोष्ट आहे! पण वरील अधिकार मनुष्यमात्रास आहे कीं नाहीं याचा निर्णय जो क्षणभर विचार करील त्यासही सहज समजण्यासारखा आहे. केवळ पोरबुद्धि टाकून मनुष्यांच्या गुणागुणांविषयीं यत्किंचितही विचार करण्याचें ज्याच्या बुद्धीस सामर्थ्य आलें त्यास जगाचें अवलोकन उगीच थोडेंसें केल्यावरही लक्षांत येणारें आहे कीं, सर्व गुणांनीं संपन्न असा मनुष्य एकही सांपडणार नाहीं; तसेंच ज्यांत लेशमात्रही दोष आढळणार नाहीं असाही सांपडणें केवळ अशक्य होय. दोषांचा सर्वथा अभाव हा एक परमेश्वराचे ठायीं मात्र संभवतो त्याची मनुष्यानें स्पृहा करणें, किंवा त्याचें वास्तव्य आपले अंगीं मानणें, यासारखें भयंकर मूर्खत्व कोणतें नाहीं! मग असें जर स्पष्ट आहे तर कोणी केवढाही थोर असला तरी त्याचे ठायीं कांहीं ना कांहीं तरी दोष दिसल्यास व ते कोणी काढल्यास नवल कसचें? पण कोणी कदाचित् ह्मणेल कीं, मोठ्यांच्या अंगीं जरी दोष असले तरी ते लहानानें काढू नयेत. हें ह्मणणें म्हणजे चंद्रास कलंकी म्हणूं नये, सूर्याच्या बिंबावरचे काळे डाग पाहूं नयेत, असें म्हणण्यासारखेंच असमंजस झालें. वरील दोन ज्योतीचा प्रकाश त्यांच्या डागांनीं कमी होतो काय? किंवा त्या डागांचा नकाशा जे ज्योतिषी काढतात ते तसें करण्यानें त्यांच्या तेजाची निंदा करूं पाहतात काय? कांहीं नाहीं. त्यांचा उद्देश त्यांचें यथावत् स्वरूप प्रगट करावें इतकाच काय तो असतो. पण इतकेंच नव्हे हें महद्दोषविवरण वर सांगितल्याप्रमाणें केवळ निर्दोष तर आहेच; पण शिवाय तें अत्यंत उपयोगाचेंही होय. एक उपयोग तर सत्याचा लाभ हा उघड आहेच. दुसरा असा कीं, त्याच्या यो-

गानें मनुष्याच्या वृथागर्वाचें उत्कृष्ट खंडन होऊन परमेश्वराच्या पूर्णत्वाकडे चांगलें लक्ष लागतें. तें असें कीं, आपण ज्यांस फार फार थोर म्हणतों त्यांच्या ठिकाणींही जेव्हां अपूर्णत्व दृष्टीस पडतें, तेव्हां बाकीच्या यत्किंचित् क्षुद्र मनुष्यांस आपला वेडेपणाचा गर्व सहजच समूळ टाकून द्यावा लागतो, आणि सर्व गुण व ऐश्वर्य हीं सृष्टिकर्त्या देवाच्या ठिकाणीं मात्र आहेत अशी मनाची खात्री होऊन जाते. आणखी तिसरा उपयोग असा आहे कीं, थोरांच्या दोषांपासून जो एक मोठा अनर्थ होतो तो बंद होतो. कोणी चतुर इंग्रज ग्रंथकारानें म्हटलें आहे कीं, 'मोठ्यांच्या ठायीं असणाऱ्या दोषांसारखें भयंकर कांहीं नाहीं.' उघडच आहे कीं, मनुष्याचा स्वभाव, दुसऱ्याचें अनुकरण करण्याचा असल्यामुळें मोठ्यांच्या दुर्गुणांचा कित्ता घेणारे हजारों निघतात, आणि त्या दुर्गुणांतही कांहीं विलक्षण प्रतिष्ठा आहे असें पुष्कळांस वाटूं लागतें. तेव्हां त्या दुर्गुणांचेंच एकदां यथास्थित खंडन झालें असलें म्हणजे तें पुढें लोकांस तादृश बाधक होत नाहींत. असो; तर याप्रमाणें कोणी केवढाही मोठा असला तरी त्याचे दोष काढण्यांत कांहीं गैर नसून तसें करणें अत्यंत उपयोगाचें आहे असेंही पण आम्हीं वर दाखविलें. तिसरी समजूत अशी कीं, वरील दोषाविष्करणानें त्यांचा उपमर्द होतो. हीही समजूत अगदीं खोटी आहे. वर जें सांगितलें आहे कीं मनुष्यानें आपण सर्व गुणसंपन्न आहों असा अभिमान बाळगणें हें अत्यंत मूर्खत्व होय, हें जर खरें आहे, तर आपल्या दोषांचें वर्णन सहन न होणें हा तरी वरचाच प्रकार झाला. जो मनुष्य आपल्या गुणांची लोकांनीं प्रशंसा करावी असें इच्छितो, त्यानेंच आपल्या दोषांची निंदा ऐकण्यासही कां सिद्ध नसावें ! आपले गुण तेवढे काढून दोष तेवढे लोकांनीं झांकून ठेवावे असें त्यास वाटतें काय ! व जनाची प्रवृत्ति ज्यानें यत्किंचित्ही अवलोकन केली असेल तो अशी वेडी आशा तरी बाळगील काय ! शिवाय आपण जसे दुसऱ्याचे दोष काढण्यास कांहीं इतका ही अनमान करीत नाहीं, तसेंच दुसऱ्यांनींही आपणाविषयीं कां करूं नये ! सर्वांस सर्वांच्या गुणदोषांची चर्चा करण्यास अर्थात् पूर्ण अधिकार आहे; इतकेंच मात्र कीं, कांहीं गोष्टी उघडपणें बोलून दाखविल्या असतां चालतात. आणि कांहीं चालत नाहींत. बरें; पण ही बऱ्यावाइटाची निवडानिवड तरी खरोखरी पाहतां जगाच्या सद्वर्तनास अत्यंत इष्टच नव्हे काय ! अर्थात् इष्टच आहे; आणि तिच्या हितावहत्वाविषयीं एक स्वतंत्र निबंध लिहितां येईल. यास्तवच या जनचर्चेचा ज्ञाते पुरुष कधीं त्रास मानीत नाहींत; आणि नसत्या गुणांबद्दल आपली उगीच प्रशंसा झाल्यापेक्षां नसत्या दोषांबद्दल झालेली निंदा ही त्यांस एकवार पतकरेल, इतका त्यांस वाजवी स्तुतीचा कंटाळा असतो.

मग स्वतःच्या यथार्थ दूषणाबद्दल त्यांस राग तर कोठचा? असो; तर वरील कारणांवरून सहज ध्यानांत येईल कीं, खरोखर जे आपल्या ठायीं दोष आहेत ते दाखविण्याचा सुज्ञ मनुष्यास कधीं राग येणार नाहीं; आणि ते दाखविले असतां कोणाचा उपमर्द होतो हीही अगदीं खोटी समजूत आहे.

पण ग्रंथकर्त्यास तर वरील गोष्ट विशेषच लागू पडते. एरवीं व्यवहारांत नातीं, स्नेहसंबंध, भीडमुरवत वगैरे प्रकारांमुळें आपणांस कोणाविषयीं जें वाटेल तें अगदीं यथार्थ असतांही स्पष्ट बोलून दाखवितां येत नाहीं. तसाच सरकारी नात्यानेंही मनुष्य बांधला जातो. कोणाचें कोणाविषयीं मत कितीही वाईट असलें; रागानें, मत्सरानें, तिरस्कारानें वगैरे मनुष्य कितीही आंतल्या आंत जळफळत असला, तरी सरकारी संबंधास्तव वरकरणी तरी उभयपक्षीं गोडीगुलाबी ठेवावी लागते. तसेंच कायद्याचेंही बंधन. प्रत्यक्ष हाडवैरी जरी असले, एकीकडे गांठ पडली असतां एकमेकांच्या उरावर बसण्यासही जरी चुकले नाहींत, तरी त्याच मनुष्यांस चारचौघांत आपआपलीं मतें स्पष्टपणें बोलून दाखवितां येणार नाहींत. कां तर, लायबेलच्या फिर्यादीचा धाक! पण कोणी मनुष्य ग्रंथकाराच्या नात्यानें जगापुढें आला कीं वरील मान सर्व अगदीं फिरून जातें. तेथें लपण्यास मग कांहीं सांपडत नाहीं. तो घरचा मोठा संपन्न असो; मोठा हुद्देदार असो; मोठा विद्वान् असो; मोठ्या अब्रूचा मनुष्य असो; जो त्यावर हत्यार उचलील, त्यास त्याच्या कशाचेंही तिळमात्र सुद्धां भय बाळगण्याची गरज नाहीं. त्याचे दोष जे त्याच्या बुद्धीनें वाटतील ते खुशाल निर्भीडपणें सर्वांस जाहीर करून त्याची हवी तशी फजिती उडविण्यास त्यास पूर्ण अखत्यार असतो. आतां हें खरें कीं असें आहे म्हणून एकाद्याचा विनाकारण बभ्रा करणें, व भलभलतीं बळेंच दूषणें लावून त्याची योग्यता लोकांत कमी होईलसें करूं पाहणें हें केवळ नीचपणाचें व अत्यंत अश्लाघ्य असें कृत्य होय. हें करण्यास प्रवृत्त होणारे लोक पुष्कळ आढळतात खरे; पण यावरून वरील अधिकार सर्वांस असणें हें वाईट आहे असें कदापि सिद्ध व्हावयाचें नाहीं. सर्व गोष्टींचा चांगलेवाईटपणा ज्याच्या त्याच्या बऱ्यावाईट कृतीवर असतो; त्याचप्रमाणें वरील अधिकाराचीही गोष्ट होय. सत्यप्रिय व समंजस जे असतील त्यांच्या हातून त्याचा चांगला उपयोग होईल; आणि हेकटखोर अथवा दुष्ट असतील त्यांच्या हातून वाईट होईल. असो; आतां हा अधिकार सर्वांस कशावरून आला असें जर कोणी पुसेल, तर त्याचें उत्तर थोडें आहे. तें इतकेंच कीं, बाजारांतील जिन्नस चांगला वाईट ठरवणें हा हक्क जसा हवा त्यास आहे, तसाच ग्रंथाचें गुणदोषविवेचन करण्याचाही साऱ्या वाचकांस आहे. वरील साम्य आमच्या कित्येक वाचकांस

कदाचित् उपहासास्पद वाटेल; पण वस्तुतः पाहतां ग्रंथकाराची आणि दुकानदाराची गोष्ट अगदीं सारखी आहे. आलीकडे तर छापखाने निघाल्यापासून वरील सादृश्य अधिकच दृढ झालें आहे; पण पूर्वीपासून जरी पाहिलें तरी सगळी दुनिया हाच कोणी बाजार यांत आपला ग्रंथरूप माल घेऊन कीर्तिरूप द्रव्याच्या आशेनेंच सर्व ग्रंथकार येतात असें ह्मटल्यास कांहीं हरकत नाहीं. मग असें जर आहे तर बाजारांत दुकानदारांची जी दशा होते तीच ग्रंथकारांच्या कपाळीं आल्यास त्यांनीं कां खेद मानावा? म्हणजे हजारों गिऱ्हाईक आणि त्यांची हजारों बोलणीं, तीं सर्व वरील दुकानवाल्यास निमूटपणें सोसणें जसें भाग पडतें, त्याप्रमाणेंच लोकांचे आपल्या ग्रंथांवर नानाप्रकारचे अभिप्राय ग्रंथकारानें निमूटपणें ऐकून कां घेऊं नये? अथवा दुसरा दृष्टांत. रंगभूमीवर नाटकपात्र आलें असतां त्याच्या अभिनयाची, किंवा एकाद्या सभेंत कोणी वक्ते उठून त्यांनीं भाषणास आरंभ केला असतां त्यांच्या वक्तृत्वाची, परीक्षा करण्याचा अधिकार सर्व श्रोत्यांस नाहीं काय? आणि समजा कीं, वरील दोघेजण आपआपल्या कलेंत अत्यंत निपुण असतांही सगळ्यांनीं टाळ्या पिटल्या व हुर्रेवडी करून दिली, तरी त्याबद्दल आपली मानहानि झालीशी वाटून त्या दोघांनीं सर्व लोकांवर बेअब्रू केल्याची जर फिर्याद केली, तर ते त्यांस किती शोभेल, व कोर्ट तरी त्यांस काय जबाब देईल? तर या वरील तीन दृष्टांतांवरून आमच्या वाचकांच्या तेव्हांच लक्षांत येईल कीं, कोणाच्याही ग्रंथावर कोणास हवे त्यास हवा तसा अभिप्राय प्रगट करण्याची पूर्ण मोकळीक आहे.

वरील गोष्ट इतकी स्पष्ट असतांही पुष्कळ लोकांस व त्यांतून विद्वान् व ज्ञाते म्हणविणाऱ्यांपैकींही कित्येकांस, चांगलीशी कळत नाहींशी दिसते. कांहीं वर्षांपूर्वीं 'विविधज्ञानविस्तारा'च्या एका अंकांत मोरोपंताविषयीं कांहीं मजकूर लिहिला होता. त्यांत लिहिणारानें त्या कवीवर कांहीं खरीं व कांहीं केवळ शुष्क अशीं दूषणें दिलीं होतीं. तीं त्या कवीच्या भजकांस न आवडून त्यांपैकीं एकानें एके पत्रांत असा मजकूर प्रसिद्ध केला होता कीं, पंतांचे कोणी पुरस्कर्ते जर या वेळेस असते तर त्यांनीं वरील लिहिणारावर बेअब्रूबद्दल फिर्याद ठोकली असती, पण तसें नसल्यामुळें हवे त्यानें त्यांवर हवे तसे दोषारोप करावे अशी स्थिति झाली आहे. ही वेडी समजूत त्या लिहिणारास वरील गुन्ह्याचें स्वरूप पुरतें माहीत नसल्याच्या योगानें जडली हें उघड आहे. असो; वरच्याप्रमाणेंच आमच्या पुस्तकाच्या दहाव्या अंकांत ज्या कांहीं मराठी कवींस आम्ही दूषणें दिलीं आहेत तीं पाहूनही कित्येक नाखुष झाले असें आमच्या कानीं आलें आहे. पण गुणदोषविवेचनाच्या अधिकाराविषयीं वर जो मजकूर वर लिहिला तो सगळा लक्षांत आणला

असतां आम्हीं केलें तें गैर केलें अशी समजूत आडियांची होईल, असा आह्मांस भरंवसा आहे. पण वरील अज्ञान आमच्या आठव्या अंकाच्या वेपिस तर आमच्या नजरेस पुष्कळच आलें. कित्येकांनीं मोठ्या गंभीर मुद्रेनें आम्हांस लायबेलचा आक्ट वाचण्यास सांगितलें; कित्येकांनीं असा धाक घातला कीं, हें जर सरकारच्या कानीं गेलें तर मोठें कठीण जाईल; कित्येकांस असें भय पडलें कीं, त्यांतील मजकूर लिहिण्यास आम्हांस कोठून बुद्धि सुचली कोण जाणे; कित्यकांनीं पुस्तक बंद केलें जाईल असाही भविष्यवाद केला! आमच्या दयाळ व सत्याभिमानी ख्रिस्ती बंधूनीं तर आम्हांवर जी तरवार उपसली ती तर अतीच भयंकर! एकाद्या लुच्याची ठकविद्या जाणून त्याची पुंगी कोणी बंद केली असतां त्याचा जसा माथा फिरून जावा त्याचप्रमाणें लोकांत ज्ञानाचा उदय करणारे व सत्याचा दीप पाजळणारे आमचे बंधु अगदीं खवळून गेले; आणि त्यांच्या शुभवर्तमानावर जे आम्हीं कांहीं आक्षेप काढले ते नाहींसे करून ख्रिस्ती धर्माचें सत्यत्व प्रतिपादन करण्यास जो त्यांनीं खटाटोप केला त्यास भगीरथप्रयत्न ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाहीं:-इतकेंच मात्र कीं, वरील शब्दांत कार्यांच्या सिद्धीचा जो अर्थ गर्भित होतो तो बरीक वरील ठिकाणीं लागू पडत नाहीं! असो; एकंदरीत वरील प्रसंगावरून आमचे लोकांस आपले हक्क कितपत समजतात, व एकदां कायम होऊन बसलेलीं जीं मतें तीं सोडण्यास केवढा आयास पडतो, हें स्पष्ट कळून येतें.

आम्हीं अद्याप लायबेलचा आक्ट वाचला नाहीं, व पुढेंही वाचूं कीं नाहीं याचा संशयच आहे पण आम्हांस येवढें स्पष्ट कळतें आहे कीं, जर मेकॉले, जॉनसन् वगैरे हजारों मोठ्या थोर मानलेल्या ग्रंथकारांनीं आपआपल्या ग्रंथांतून मोठमोठे कवि, इतिहासकार, तत्त्वज्ञ इत्यादिकांविषयीं हवा तेवढा कडक मजकूर लिहिला आहे व तो सर्वांस मान्य आहे; जर पोप कवीनें खुद्द बेकनल्का उद्देशून,

"The greatest, brightest, meanest of mankind."

"सर्व मनुष्यांहून अति बुद्धिमान्, अति चतुर, आणि अति नीच!" असें ह्मटलें असतांही जर पोपवर बेअब्रू केल्याचा गुन्हा येत नाहीं, व त्या जगद्विख्यात अद्वितीय पंडिताची विद्वान् लोकांतील कीर्तिही लवमात्र सुद्धां कमी होत नाहीं; तर मेकॉले, मिल्ल यांसारखे ग्रंथकार केवढेही मोठे असले, व त्यांस आम्ही कितीही शिव्या दिल्या असल्या, तरी ही पण वरच्याप्रमाणेंच कोणतीही गोष्ट ठरत नाहीं. तसेंच पाद्री लोकांनीं आज पांचपन्नास वर्षें हिंदु व इतर धर्मांविरुद्ध सहस्रावधि अमर्यादक ग्रंथ जर आजपर्यंत प्रसिद्ध केले आहेत, व अजूनही 'ज्ञानोदया'

सारख्या कपीची बडबड सतत सुरूच आहे, तर आमच्याच लोकांची लेखणी कोणी धरीलसें वाटत नाहीं. पण हेंचसें काय? आमच्या ' सन्मान्य ' पाद्री बंधूंस खुद्द इंग्लंडांतच खिस्ती धर्मावर लोकांचा केवढा विश्वास आहे हें माहीत नाहीं काय? टॉमस् पेन्, हासल्म् वगैरे ग्रंथकारांनीं ' पवित्रशास्त्रा'ची केवढी धूळधाण करून दिली आहे हेंही त्यांस ठाऊक नसेल काय? ह्यूम्, गिबन्, दोघे मिल्ल हे विलायती धर्माचे केवढे शत्रु होते हें कोणास माहीत नाहीं? नुकतें कांहीं महिन्यापूर्वीच माजी जॉन् स्टुअर्ट मिल्ल यांचे ' धर्मावर तीन निबंध ' छापून ते लक्षावधि लोकांच्या पुस्तकालयांत जाऊन पडले हें कोण जाणत नाहीं? आमच्या ' ज्ञानोदय ' महाराजांनीं मेकॉले व मिल्ल या दोघांस हात देऊन सांवरलें, पण दोघांचेही ग्रंथ जर त्यांनीं उगीच वरवर तरी वाचले असते, तर त्यांस कळून आलें असतें कीं, यांची जगाच्या तारणाऱ्या प्रभूवर मोठीशी भक्ति होती असें नाहीं. असो, तिसरा मोठा आरोप बंडवाल्यांच्या नांवांचा उल्लेख. गेल्या वर्षाच्या बाराव्या अंकांत एका इंग्लिश इतिहासकाराचा तात्या टोप्याविषयीं जो उतारा दिला आहे, व त्या शूर पुरुषाची खुद्द रसेल साहेबांनीं* केलेली मोठी तारीफ त्यांत जी मोठ्या अक्षरांनीं लिहिली आहे, ती वाचून आमच्या पाद्री बंधूंशिवाय चार्का सर्वांची खात्री होईल कीं, ' महादुष्ट बंडवाल्यां'च्या ही योग्य स्तुतीनें इंग्रेजांची लेखणी ही केवळ विटाळतेच असें नाहीं; मग एतद्देशीय लिहिणाराची तर नाहींच नाहीं! असो; तेव्हां एकंदरींत सारांश हाच कीं, कोणी केवढयाही योग्यतेचा ग्रंथकार असला तरी त्यावर हवी तशी चर्चा करण्यास हवा त्यास अधिकार आहे; आणि जोंपर्यंत आपण कोणाच्या घरगुती वगैरे गोष्टी न काढतां केवळ लौकिक संबंधानें कोणाविषयीं बोलत आहों, तोंवर त्याची हवी तशी शोभा केल्यास कांहीं गुन्हा होत नाहीं. इतकें मात्र खरें कीं, येवढें जो धाडस करील त्यानें त्याविषयीं अगोदर आपणापाशीं तशीच कडेकोट तयारी

---

* हा नामांकित ग्रंथकार जगद्विख्यात ' लंडन टैम्स् ' पत्राचा बातमीदार होता. आदल्या वर्षी क्रिमियाच्या लढाईचा वृत्तांत त्या पत्रास पोंचवून बंडाच्या सालीं हा हिंदुस्थानांत आला होता. येथील वृत्तांतही या साहेबानें अगदीं चोख रीतीनें आपल्या देशीं कळविला. असो; एकंदरींत आमच्यावर राज्य करणाऱ्या लोकांच्या अनेक सद्गुणांपैकीं प्रत्यक्ष शत्रूचीही वाहवा करण्याची जी औदार्यान्वित सत्यप्रीति त्यांच्यांत दिसून येते ती परम आश्चर्यकारक खरी! आणि आमच्या मेकॉले साहेबांसमान किंवा पाद्री बंधूंप्रमाणें सगळेच सत्यनिष्ठ नाहींत हीही मोठ्या भाग्याची गोष्ट होय!

करून ठेविली पाहिजे, आणि लोकांचा द्वेष जो त्याजवर येईल त्यानें ही आपण कचरणार नाहीं असा मनाचा पक्का धडा करून ठेवला पाहिजे.

१५. असो; आतां सरते शेवटीं वर सांगितलेल्या गुणांनीं विशिष्ट असे टीकाकार निपजले असतां भाषेचें व तद्वारा लोकांचें हित कोणतें होतें तें सांगतों. चांगलें वाईट अशी कांहींच निवडानिवड न करतां हवें तें अन्न खाल्लें असतां जसें शरीराचें पोषण होणें एकीकडेच राहून उलट्या त्यास व्याधि मात्र जडतात त्याचप्रमाणें ग्रंथवाचनाचीही गोष्ट होय. जे ग्रंथ खरोखर वाचण्यालायक असतील,--ह्मणजे ज्यांची भाषासरणी उत्तम, विषयप्रतिपादन प्रौढ व सरस, ज्यांपासून मनोरंजन किंवा उपदेश अथवा दोन्हीही एकदम प्राप्त होतात; असेच वाचणारांनीं वाचावे. पण हें होण्यास वरच्यासारखे ग्रंथ कोणते हें अगोदर अवश्य समजलें पाहिजे. हें ज्ञान वाचणारास प्रथमत: मुळींच नसतें : तें अनेक ग्रंथांचें बहुत काळ जेव्हां सतत परिशीलन करावें तेव्हांच प्राप्त व्हावयाचें. तेव्हां अमुक ग्रंथ वाचण्यासारखा आहे आणि अमुक नाहीं हें ज्ञान वाचकांस करून देण्यास अर्थातच निराळेच लोक पाहिजेत. हे लोक टीकाकार होत. मागील काळच्या श्रीमंतांच्या घरीं जसे चाखे बाळगलेले असत, कीं त्यांनीं पदार्थ वाढायाला आला असतां अगोदर आपण चाखून तो नीट उतरला असला तरच आपल्या यजमानांकडे जाऊं द्यावा. त्यांच्या सारखेंच कांहीं अंशीं टीकाकर्त्यांचें काम होय. ग्रंथकार हे मुदपाकांतील पाकाध्यक्षांसारखे होत, आपली सर्व करामत खर्च करून पदार्थ तयार करण्याचें त्यांचें काम; एकंदर वाचणारे लोक हे पाटावर बसलेल्या यजमानासारखे, त्यांस जातीनें पदार्थांचा बरेवाईटपणा फार करून कळायाचा नाहींच; आणि ग्रंथांचे गुणदोषपरीक्षक हे अर्थातच वर सांगितलेल्या चाखेमंडळीसारखे; यांच्या सर्वानुमतें किंवा बहुमतें जो पदार्थ पसार होईल तो मग पुढें खाशांकडे जायचा. असो; तर याप्रमाणें चांगले गुणदोषविवेचक असले म्हणजे एकंदर लोकांचें त्यापासून येवढें हित होतें. हें एक झालें ह्मणजे याच्या पोटीं दुसऱ्याही अनेक गोष्टी आल्या. चांगले ग्रंथकार निवडले गेले ह्मणजे तशांसच उत्तेजन मिळून त्यांच्या हातून उत्तरोत्तर भाषेची सुधारणा होत जाते. ते तिचें व्याकरण नीट बसवून तिजमधील अव्यवस्था मोडून टाकतात, आणि शेंकडो नवे शब्द व नवे प्रयोग वगैरे प्रचारांत आणून तिची अभिवृद्धि करतात. याप्रमाणें तिच्या उर्जितदशेस एकदां आरंभ झाला ह्मणजे कविजनपरंपरेच्या प्रसादानें

तिजवर अधिकाधिक कळा येऊं लागून कांहीं काळानें अभियुक्त भाषांच्या वर्गांत मोडूं लागण्याची तिचे ठायीं योग्यता येते. ही योग्यता आली असतां ती भाषा लोकांत ज्ञानाचा प्रसार होण्यास केवढी साधनीभूत होते, व हा प्रसार देशाच्या वैभवाचें केवढें कारण आहे वगैरे गोष्टी सर्व विचारी मनुष्यांस पूर्णपणें माहीत आहेतच. असो; तरते शेवटीं हाही एक मोठा नफा सांगितला पाहिजे कीं, निःपक्षपात व सहृदय असे ग्रंथांचे परीक्षक असले म्हणजे बुद्धिमान् मनुष्यांस एरवींच्या साधारण लोकांप्रमाणें मूर्ख व दुष्ट अशा धनिकांचें आर्जव करण्याची किंवा वरिष्ट अधिकाऱ्यांच्या पुढें पुढें करून पदरीं लघुत्व घेण्याची बिलकूल गरज राहत नाहीं. तर त्यांच्या बुद्धिमत्त्वास अत्यंत अनुकूल, उचित आणि शोभादायक जी निःस्पृहता व स्वतंत्रता ती खुशाल मिरवायास सांपडते.*

'टॅंपेस्ट' नाटक.

करबदरसदृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कवयः ।
पश्यंति सूक्ष्ममतयः सा जयति सरस्वती देवी ॥ †

वासवदत्ता.

अंक २२-'टॅंपेस्ट' नाटकावर अभिप्राय.

हें पुस्तक रा० रा० नीळकंठ जनार्दन कीर्तनें यांनीं नुकतेंच छापवून कांहीं दिवसांपूर्वीं आमच्याकडे त्याची एक प्रत मेहेरबानीनें पाठवून

---

* ही उत्कृष्ट सोय छापखाने निघाल्यापासून ग्रंथकारांस अनुकूल झाली आहे. इंग्लंडांत हिच्या योगानें संपत्तिमान् होऊन पुनः स्वतंत्र राहिलेला पहिला कवि पोप होय. यास होमरच्या महाकाव्याच्या भाषांतरानें पन्नास हजारांवर रुपये मिळून वतनवाडी बागबगीचा अशा थाटांत राहतां आलें. त्यानें म्हटलें आहे:—

And thanks to Homer, since I live and thrive.
Indebted to no prince or peer alive !

याप्रमाणेंच सर् वॉल्टर स्कॉट यास पंधरा लाख रुपयांची व्यापारांत टोकर लागली असतां आपल्या कादंबऱ्यांनीं वगैरे ती त्यानें पैसानपैसा फेडून टाकला ही गोष्ट सर्वप्रसिद्ध आहेच. आपल्या महाराणीजवळचे राजकवि टेनिसन् यांचीही प्राप्ति अशीच आहे. वर्षा दोन वर्षांनीं एकादें काव्य रचावें, कीं तीन चार लाखांची बेगमी !

† "जिच्या प्रसादें करून सूक्ष्ममति होत्साते कवि अवघ्या भुवनतलास हातावरी बोराप्रमाणें पहातात ती सरस्वती देवी सर्वांस वंद्य होय !"

ाह्ली. तिचा आभारपूर्वक स्वीकार करून सदरहू ग्रंथाबद्दल चार शब्द लिहिण्यासारखे आहेत ते येथें लिहितों.

प्रस्तुत नाटकाचे कर्ते आमच्या वाचकांच्या माहितींतले नाहींतसें नाहीं. आमच्या मालेच्या आठव्या अंकांत हिंदुस्थानाच्या व विशेषतः महाराष्ट्रदेशाच्या, इतिहासाविषयीं लिहितांना वरील ग्रंथकाराच्या एक दोन लेखांचा निर्देश करून त्यांतील एकाचा तर त्यांत पुष्कळच उपयोग झाला आहे. तसेंच वरील निबंधांतील एके टिपेंत रा० कीर्तने यांच्या मराठी लिहिण्याची तारीफ केली आहे तीही आमच्या वाचकांच्या ध्यानांत असेलच. असो; आतां प्रस्तुतच्या प्रसंगीं वरील प्रशंसेचें यथार्थत्व विशेष पूर्णपणें आमच्या वाचकांच्या लक्षांत आणून देण्याचा योग फार चांगला आहे हें पाहून आम्हांस मोठा संतोष वाटतो.

' टेंपेस्ट ' ह्मणजे ' वादळ ' हें नाटक शेक्सपीयर कवीच्या नाटकांत उत्तम ह्मणून जीं निवडलीं आहेत त्यांपैकीं एक होय. याचा शेवट ' आथेल्लो ' वगैरे नाटकांसारखा दुःखाचा न होतां संस्कृत नाटकांप्रमाणें गोड झालेला आहे. यांतील मुख्य पात्र प्रॉस्पेरो, हा मांत्रिक आहे; आणि याच्या आज्ञेंत वागणारीं भुतें व पिशाचें यांच्या खेळांनीं हें भरलें आहे. यांतील स्थळ एक निर्जन बेट असून वरच्या भूतपिशाचादिकांखेरीज यांतील दुसरीं पात्रें ह्मटलीं ह्मणजे पूर्वोक्त मांत्रिक आणि त्याची एकुलती एक आवडती कन्या, मिरांदा, हीं होत यावरून वाचकांच्या लक्षांत येईल कीं, प्रस्तुत नाटकांतील विषय सामान्य नाटकांप्रमाणें लौकिकवृत्तांचा नाहीं. तो याच कवीच्या ' मिड्समर नैट्स् ड्रीम् ' (' ऐन उन्हाळ्याच्या रात्रीं पडलेलें स्वप्न ') या नांवाच्या नाटकाप्रमाणें, किंवा आमच्या कालिदासाच्या ' शाकुंतल ' व ' विक्रमोर्वशी ' या जगत्प्रसिद्ध नाटकांसारखा केवळ कल्पनामय आहे. असो; शिवाय या नाटकांत मिल्टन् कवीच्या ' प्याराडैज् लॉस्ट् ' नामक महाकाव्याप्रमाणें, व वरील ' शाकुंतल ' नाटकाप्रमाणें, शृंगाराचा एक मोठा मौजेचा प्रकार आहे. तो असा कीं, ' प्याराडैज् लॉस्ट ' यांत पृथ्वीवर प्रथम निर्माण केलेल्या जोडप्याचें परस्परविषयक अकृत्रिम प्रेम जसें वर्णिलें आहे, व विशेषतः आडम् यास ईवूच्या प्रथम दर्शनानें झालेल्या हृदयविकारांचें जसें वर्णन केलें आहे; तसेंच ' शाकुंतला 'त वनांतील लतेप्रमाणें कण्वाच्या आश्रमांत वाढलेली जी नायिका तिची दुष्यंत राजाशीं अकस्मात् गांठ पडली असतां पूर्वी कधींही न अनुभविलेल्या अशा चमत्कारिक वृत्तीचा जो तिचे ठायीं एकदम उद्भव झाला

त्याची जशी काय हुबेहुब तजवीर उठवून देऊन कालिदासानें मनुष्य-स्वभावाची पुरी माहीतगारी व अप्रतिम कवित्वशक्ति जशी प्रकट केली आहे; तसाच प्रकार प्रकृत नाटकांत आहे. यांतील नायिका मिरांदा ही शकुंतलेप्रमाणेंच अगदीं लहानपणापासून वरील बेटांत वाढली असून तिच्याशीं पुढें लग्न झालेला जो राजपुत्र फर्दिनांद त्याच्या पूर्वी आपल्या बापाखेरीज तिनें कोणीही पुरुष पाहिला नव्हता. यास्तव आपल्याशीं समवयस्क व सुस्वरूप अशा वरील राजपुत्रास पाहतांच आश्चर्य, प्रेमभाव, व त्याहून विशेष खोल अशी दुसरीच एक अननुभूत-पूर्व अशी नाजूक मनोवृत्ति, या सर्वांचा एकसमयावच्छेदेंकरून तिच्या हृदयांत प्रादुर्भाव झाला. असो; तर 'टेंपेस्ट' नाटकांतील मुख्य बहार ही आहे. याशिवाय राजेरजवाडे, राजदरबारी लोक, नाविक, भुतेंखेतें, या साऱ्या भिन्न भिन्न पात्रांची ज्यास त्यास शोभतशीं जीं भाषणें घातलीं आहेत त्यांवरूनही प्रस्तुत कवीची अपूर्व बुद्धि लक्षांत येते.

येथवर खुद्द मूळ नाटकाविषयींच झालें. आतां सदहू ग्रंथाचें सौरस्य आपल्या महाराष्ट्र भाषेनें एतद्देशीय वाचकांस सुलभ करून देण्याचा जो रा० कीर्तने ह्यांनीं प्रयत्न केला आहे त्यांत त्यांस कितपत यश आलें आहे याविषयीं विचार करूं.

प्रस्तुत नाटक मूळ इंग्रजींतून आह्मीं अद्याप समग्र वाचलें नाहीं. आलीकडील प्रसिद्ध ग्रंथकार चार्लस लांब यानें शेक्सपियरच्या ऐतिहासिक खेरीज करून बाकीच्या बहुतेक नाटकांचीं संविधानकें कथारूपानें जीं रचिलीं आहेत त्यांवरून वरील नाटकांतील कथासूत्र मात्र आह्मांस माहीत होतें. तेव्हां टीकाविषयक ग्रंथ आह्मीं प्रथमतः जो वाचला तो केवळ वरील कथासूत्राच्या अनुसंधानानें. पण असें असतांही प्रकृत भाषांतर आह्मांस मुळींच दुर्बोध वाटलें नाहीं इतकेंच नव्हे; तर बहुतेक भागीं अत्यंत रमणीयही वाटलें. यावरून प्रस्तुत भाषांतर कसें उतरलें आहे याविषयीं निराळी तारीफ करणें नको. इंग्रेजी व मराठी या भाषा परस्परांहून इतक्या भिन्न असतां, व त्यांतून पाश्चात्य कवींच्या कल्पना, विचार वगैरे तर इकडच्याहून फारच निराळे असतां, दुर्बोध व नीरस न होतां सरासरी बरेंच चित्तरंजन होई इतपत जरी कोणत्याही भाषेंत कोणत्याही ग्रंथाचें, व विशेषतः काव्यनाटकादिकांचें, भाषांतर उतरलें, तरी त्याच्या कर्त्याचें कौशल्य थोडें ह्मणतां येत नाहीं. हा प्रकार प्रस्तुत नाटकांत पुष्कळ दृष्टीस पडतो. युरोपांतील रीतभात, भाषा, मनोव्यापार, हीं येथल्यापेक्षां फारच निराळीं पडलीं; तेव्हां तिकडील काव्यनाटकादिकांचें यथास्थित रूपांतर इकडच्या भाषांतून

होणें हें वस्तुगत्याच अशक्य होय; तें पुरतेपणीं तर साधायाचेंच नाहीं. पण जेथपर्यंत वरील प्रकार शक्य होय. तेथपर्यंत मूळच्यांतील रस मराठींत उतरतांना भाषांतरकर्त्यानें यत्किञ्चितही कसर केली नाहीं असें आम्हांस वाटतें. प्रोस्पेरोच्या प्रौढ व रसाळ भाषणापासून व मिरांदेच्या लडिवाळपणाच्या आणि कोमलतेच्या बोलण्यापासून तों क्यालिबनूचें अभद्र व कुत्सित भाषण आणि जहाजावरील मोकद्दमाचें आडदांड व उद्धटपणाचें बोलणें, यांपर्यंत सर्व अगदीं यथास्थित साधलें आहे. तसेंच त्या त्या मनोवृत्तीचा व्यंजक जो जो भाषणप्रकार तोही भाषांतरकर्त्यानें यथापात्र शुद्ध मराठी रीतीचा योजला आहे. सारांश, शेक्सपीयरच्या मूळ नाटकाची प्रस्तुत भाषांतरावरून रसिक व अभिज्ञ अशा मराठी वाचकांस सुद्धां बरीच कल्पना होईल असें आह्मांस वाटतें.

पण वरील वाचकांपेक्षां इंग्रेजी कवितेचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस व शुद्ध आणि सरस भाषांतर करण्याची कला शिकणारास तर सांप्रत पुस्तक फारच उपयोगाचें आहे. आमच्या मराठींत भाषेच्या सरणीस अगदीं यथास्थित उतरलेलीं भाषांतरें अगोदर थोडीं; त्यांतून कॉलेजाचें वारें लागून गर्वानें ताठलेल्या व इंग्रेजीचा तोरा मिरविणाऱ्या आमच्या नव्या मंडळींत तर वरील उदाहरण शपथेसही सांपडायाचें नाहीं. मराठी पुस्तकाचें अवलोकन ज्यांस उभ्या वर्षांतही घडत नसेल, तसेंच सगळ्या अहोरात्रांत साधारण व्यवहाराखेरीज मराठी बोलण्याचाही ज्यांस थोडाच प्रसंग, पत्रव्यवहार, सभेंत बोलणें वगैरेही सर्व ज्यांचें हरहमेश इंग्रेजींतच चालायाचें, अशा आमच्या नवीन विद्वानांस चार शब्दही बोलणें किंवा लिहिणें झाल्यास गेल्या फेब्रुवारीच्या अंकांतील मरे आणि लानमन यांच्या 'साखरावगुंठित गोळी' सारखा प्रकार होत असेल यांत नवल कसचें ! असो; पण लिहिण्यास आनंद वाटतो कीं आमचे मित्र प्रस्तुत भाषांतरकर्ते हे इंग्रेजींत पुरे वाकबगार असतां यांच्या लेखांत वरील लज्जास्पद दूषणाचा प्रकार आढळलाच तर फार क्वचित् आढळेल. यांची लिहिण्याची एकंदर पद्धति अत्यंत शुद्ध व मराठी चालीची असून शिवाय मार्मिक व चित्तवेधकही असते. प्रस्तुत भाषांतरांतच पहा यरें, प्रत्येक पात्राचें ज्याचें त्यास शोभेसें भाषण कसें सुबानें उतरून दिलें आहे तें ! पहिले दोन प्रवेशच घ्या. पहिल्यांत जहाजावर झालेली तारंबळ व आकांत, आणि नावाड्यांची आणि मोकद्दमाची एकच होऊन राहिलेली गर्दी, हीं किती हुबेहुब मराठींत साधलीं आहेत ! वरील प्रवेश वाचणाऱ्या वाचकांस भूमध्यसमुद्राची व युरोपियन खलाशांची बिलकुल आठवण न होतां वरील प्रसंग एतद्देशीय लोकांवरच

कोठें तरी गुदरेला आहे असें वाटेल. तसेंच पुढलि प्रवेशांत बापाचें व लेकीचें जें संभाषण दाखल केलें आहे तें तरी इकडच्या सारखेंच दिसण्यासारखें किती उत्तम साधलें आहे! 'बाळमित्रां'तील मेनेची धनीण मनी हिचा मूळचा इंग्रेजी झगा काढून त्या चतुर भाषांतरकर्त्यानें तीस इकडचा वेष जसा अगदीं पूर्णपणें देऊन तिची मुळची ओळख ही वाचकांस पटूं नये असें केलें आहे, त्याच प्रमाणें सांप्रत रसिक भाषांतरकारानें मिरांदेस अगदीं नवी करून टाकली आहे. आम्हांस खास वाटतें कीं, प्रवेशारंभींचें वादळाचें थोडेसें वर्णन व पुढें आपल्या आजीबाईविषयीं मिरांदेनें झोकून दिलेला उद्गार, * या दोहोंखेरीज करून बाकीचें तिचें सर्व बोलणें येथील एकाद्या कुलीन सरदाराच्या मुलीस पुरतेपणीं शोभण्यासारखें आहे! असो; तेव्हां एकंदरींत इंग्रेजीचें मराठींत रूपांतर कसें करावें हें ज्यास शिकणें असेल त्यास सांप्रत 'टेंपेस्ट' नाटक चांगला नमुना होय.

असो; याप्रमाणें प्रस्तुत ग्रंथाचें सामान्यतः निरूपण केलें, व यापासून वाचकांस काय उपयोग होईल तोही सांगितला. आतां सरते शेवटीं एका गोष्टीविषयीं मात्र थोडेंसें लिहिणें अवश्य वाटतें. ती ही कीं, वर जी आह्मीं या नाटकाची तारीफ केली आहे, तीवरून हें मराठींतील एकाद्या नाटकाप्रमाणें किंवा कादंबरीसारखें सर्वांस सारखेंच मनोरंजक होईल असें कोणी समजूं नये. आमच्या मराठी वाचकांस अद्याप म्हणण्यासारखी काव्यरसिकता आलेली नाहीं, †

---

* पृष्ठ १४. असलीं चावटीगराचीं बोलणीं शेक्सपीयरच्या नाटकांत व काव्यांत भरपूर आहेत. प्रस्तुत नाटकांतच तीं फार थोडीं आहेत असें म्हटलें पाहिजे. वरच्या सारखें दुसरें उदाहरण चवथ्या अंकाच्या पहिल्या प्रवेशांत मात्र आहे. 'आथेलो' नाटकांत तर कांहीं विचारूंच नको. असो; मिरांदेचें वरील बोलणें नायिकेच्या शालीनतेस अत्यंत विघातक असून शिवाय स्वभाववर्णनासही अगदीं विरुद्ध होय. कां कीं, जी केवळ निर्जन बेटांत जन्मली असून नायकाचें प्रथम दर्शन होतां त्यास सुंदर पिशाच समजली, तिला स्त्रीपुरुषसमागमाची, आणि त्यांतून व्यभिचाराची, कल्पना व्हावी हें अगदींच संभवत नाहीं! तशांत असली अप्रयोजक कल्पना आपल्या आजीच्या संबंधानें करून ती खुशाल मौजेनें ओकून टाकावी हें इंग्लिश लोकांच्या आचारास व सभ्यतेस मात्र शोभेसें आहे!!

† वरील स्पष्टपणाची उक्ति प्रस्तुत पुस्तकांत कदाचित् कृतघ्नत्व दोषास पात्र होईल. पण वास्तविक जी स्थिति दृष्टीस पडत आहे ती सांगितल्यांवांचून राहवत नाहीं. नवव्या अंकांत वगैरे कोठें कोठें प्रस्तुत विषयावर कांहीं लेख

(पुढें चालू.)

तेव्हां एकाद्या ग्रंथाच्या बरेवाईटपणाबद्दल सहसा अभिप्राय देण्याचें किंवा तो आपल्या मनाशीं ठरवून ठेवण्याचें त्यांनीं करूं नये. शिवाय प्रस्तुत नाटक परभाषेंतलें व परराष्ट्राचें असल्यामुळें त्याचें यथास्थित भाषांतर आपल्या भाषेंत होणें फार कठीण असून मूळच्यांतला रस सर्वथैव उतरणें तर केवळ अशक्यच होय, हेंही त्यांनीं लक्षांत ठेवावें. मागें बाराव्या अंकांत याविषयीं बरेंच विवरण केलें असून ‘ आथेल्लो ’ नाटकांतील जे दोन तीन प्रसिद्ध उतारे तेथें घेतले आहेत त्यांवरून प्रकृत सिद्धांताचा वाचकांस प्रत्यय येऊन चुकला असेलच. तर तोच दुर्बोधत्वाचा व रसापकर्षकाचा प्रकार प्रस्तुत नाटकांतही कोठें कोठें सांपडेल. पण त्याबद्दल अभिज्ञ वाचक भाषांतर करणारावर टपका ठेवणार नाहींत. मूळांतील रस भाषांतरांत न उतरल्याबद्दल दोष न देतां जितका उतरला आहे तितक्याबद्दलच भाषांतरकर्त्याची तारीफ करणें अशा प्रसंगीं उचित होय; कां कीं, जी निरुपायाची गोष्ट ती न करतां आल्याबद्दल कोणी दोषास पात्र होत नाहीं. दुसरें असें कीं, अशा भाषांतराचा प्रकार आपल्या भाषेंत अगदीं नवाच झालेला आहे. दहा वर्षांमागें ‘ आथेल्लो ’चें भाषांतर झालें; त्यावर दुसरें म्हटलें म्हणजे हेंच. तेव्हां हा मार्ग आपल्या ग्रंथकारांस अद्याप अगदीं अपरिचितच असल्यामुळें प्रस्तुतसारख्या ग्रंथांकडे विशेष करडी नजर करणें बरोबर नाहीं. हा प्रघात असाच पुढें चालला असतां असले ग्रंथ पुढें किती चांगले होतील, किंवा प्रस्तुत भाषांतरकारासारख्यांसच या कामांत आणखी घटाव्ल्यानें कितपत ज्यास्त यश येईल, याची आज कांहीं कल्पना करितां येत नाहीं. यास्तव प्रस्तुत ग्रंथाची कल्पना जी करायाची ती त्याची त्याजवरूनच केली पाहिजे. ती तशी केली असतां आमच्या वरील अभिप्रायाप्रमाणेंच बहुधा सर्वांचा पडेल असें आह्मांस वाटतें. असो; शिवाय प्रकृत नाटकाच्या संबंधानें तिसरी हीही गोष्ट लक्षांत आणायास पाहिजे, कीं हें भाषांतर मुख्यतः विद्यार्थ्यांकरितां तयार केलेलें आहे. एरवींच्या वाचकांच्या मनोरंजनार्थ जर पुस्तककर्त्यांचा हा प्रयत्न असता, तर सध्यांपेक्षां ज्यास्त खबरदारी घेणें त्यास कदाचित् जरूर वाटलें असतें.

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

आहेतच; पण येथें आणखी एक ध्यानांत ठेवण्यासारखें उदाहरण सांगण्याजोगें आहे. ‘ माधवराव ’, ‘ जयपाल ’, ‘ पद्यरत्नावलि ’ इत्यादि ग्रंथांची म्हण ण्यासारखी कांहींच वहा नसून ‘ मंजुघोषे ’च्या तीन तीन चार चार आवृत्ति निघून मोठ्या झपाट्यानें त्यांचा खप चालू आहे.

आतां वरील ग्रंथांत जे कित्येक दोष किंवा न्यूनता आहेत त्या सांगून हा लेख आटोपतों. इंग्रेजी तऱ्हेचें लिहिणें न येण्याबद्दल जरी ग्रंथकर्त्यानें आपणाकडून पुष्कळ खबरदारी ठेविली आहे, तरी कित्येक ठिकाणीं तसा प्रकार अद्याप राहिला आहे. याचीं उदाहरणें येथें देण्याची गरज नाहीं. मार्मिक वाचणाराच्या तीं स्थलें सहज लक्षांत येणारीं आहेत. आतां त्यांपैकीं कांहीं निरुपायास्तव राहून कोणाच्यानेंही तीं न निघण्यासारखीं कदाचित् असतील व त्यांबद्दल भाषांतर करणाराच्या भाषाशुद्धतेवरही विशेष टपका ठेववणार नाहीं हें खरें. कारण भाषांतर करतांना एरवींप्रमाणें ग्रंथकारास स्वातंत्र्य नसतें. असो, दुसरा दोष असा कीं, कांहीं ठिकाणीं वाक्यें लांब, लांब होऊन त्यांची गुंतागुंत झाली असल्यामुळें प्रथमतः सर्वांस, व विशेषतः इंग्रेजी न समजणारांस, तर तीं विशेषच दुर्बोध होतील. हा दोष विद्यार्थ्यांकरितां प्रस्तुत पुस्तक रचण्याचा जो हेतु ग्रंथकर्त्यानें मनांत धारण केला त्यामुळें बराच उत्पन्न झाला असावा असें वाटतें. तसेंच कांहीं ठिकाणीं टिपांची जरूर असून त्या नसल्यामुळें, व इकडील लोकांस अत्यंत अपरिचित अशा गोष्टींच्या व कल्पनांच्या संबंधानेंही प्रस्तुत दोष कांहींसा आला आहे. शिवाय संस्कृताच्या अपरिचयास्तव भाषांतरकर्त्याच्या हातून कोठें कोठें अशुद्ध प्रयोगही पडले आहेत ते मराठी वाचकांच्या लक्षांत येण्यासारखे जरी नाहींत, तरी ग्रंथास दूषणरूप होत.

असो; याप्रमाणें प्रस्तुत नाटकाचें गुणदोषविवेचन झालें. एकंदरींत हा ग्रंथ महाराष्ट्रभाषेंत आजपर्यंत झालेल्या उत्कृष्ट ग्रंथांत गणण्यासारखा होय. भाषांतरकर्त्यानें सदरील पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत जरी आपली संशयवृत्ति प्रकट केली आहे, तरी यापूर्वीं झालेल्या ' आथेलो ' नाटकाच्या जोडीला यास बसविण्यास आम्हांस कांहीं हरकत दिसत नाहीं. दोहोंचीही योग्यता भाषांतर व एरवीं वाचण्याचा ग्रंथ या दोन्ही संबंधानें मोठी आहे. अशा ग्रंथांचा देशास अनेक प्रकारांनीं मोठा उपयोग होणारा आहे. एक तर इंग्रेजींतील अतिविख्यात ग्रंथकारांच्या गुणांचें साधारण लोकांस येणेंकरून ज्ञान होईल; आणि दुसरें असें कीं, इंग्रेजी व मराठी या अत्यंत विप्रकृष्ट भाषांमधील मार्ग प्रस्तुत सारख्या भाषांतरांनीं उत्तरोत्तर अधिकाधिक सुगम होत गेला असतां आपल्या भाषेच्या अभिवृद्धीची मोठी सोय होणार आहे. इंग्लिश वगैरे उत्तम अवस्थेस पोंचलेल्या भाषांतल्याप्रमाणें आमच्या मराठींत मूळचे स्वतंत्र ग्रंथ होण्यापेक्षां वरील भाषांत असणाऱ्या ग्रंथांचें आमच्या भाषेंत रूपांतर होण्याची शक्यता अधिक आहे. तेव्हां एतद्देशीय भाषांमून ग्रंथसमृद्धि करतां येण्याचा हा जो दुसरा

सुगमतर मार्ग तो जितका सोपा होईल तितकें देशभाषेचें व तद्द्वारा लोकांचें अधिक हित आहे.

सरते शेवटीं सांप्रत ग्रंथाच्या बाह्यस्वरूपाविषयींही थोडेंसें लिहिणें इष्ट वाटतें. 'छापणी सुरेख', 'बांधणी मनोवेधक', 'कागद जाड' हीं स्वतः जरी केवळ क्षुल्लक होत; व प्रिंटर साहेबांची, बैंडर बुवांची तारीफ करणें हा ग्रंथावरील टीकेचा अवश्य भाग होय असें जरी आह्मी बिलकूल समजत नाहीं; तरी जेथें अंतर्बाह्य अशा दोहों प्रकारच्या रमणीयत्वाचा संयोग होतो तेथें दुसऱ्यासही योग्यता येऊन त्याविषयीं केवळ उदासीन असणें हें संभवत नाहीं. उघडच आहे कीं नुसत्या पात्रास जरी स्वतःसिद्ध फारशी योग्यता नाहीं, तरी उत्तम अन्नाचा व उत्तम पात्राचा योग झाला असतां तो परस्परांस शोभावह होतो! तर याच न्यायानें सदरील पुस्तकाच्या सुरेख व स्वच्छ छापणीची आणि लहान टुमदार अशा बांधणीचीही येथें तारीफ केल्यावांचून राहवत नाहीं.

वेदार्थयत्न.

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरम्* ॥

अंक ३१ —(१) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (२) प्राचीन विद्येचें उज्जीवन. (३) वेद ग्रंथांच्या अभ्यासाचें महत्त्व व उपयोग. (४) अन्यदेशीय लोकांच्या संबंधानें (५) आपल्या संबंधानें. (६) वेदांतील विषय. (७) वेदांचा काल. (८) प्रस्तुत भाषांतर. (९) त्यांतील विषयसंग्रह. (१०) न्यूनता व दोष. (११) भाषेच्या संबंधाचे (१२) अर्थाच्या संबंधाचे. (१३) उपसंहार.

१. सदरील पुस्तकाचा तिसरा अंक त्याच्या प्रकाशकांनीं आमच्याकडे पाठविल्यास आज बरेच दिवस झाले. या खेपेस चालीप्रमाणें वरील अंकाचा आभारपूर्वक स्वीकार करून एकंदर पुस्तकाविषयीं आमचा अभिप्राय प्रगट करतों.

२. आलीकडे या भरतखंडांतील प्राचीन विद्यांचें पुनरुज्जीवन करण्याविषयीं लोकांचा उद्योग दिवसेंदिवस वाढत चालला आहे ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट होय. युनिवर्सिटी स्थापन होऊन तिनें संस्कृताच्या अभ्यासा-

---

* "सकल विद्यांचें आदिस्थानभूत जो परमेश्वर, कीं ज्याच्या निश्वसितांकरून वेद निर्माण झाले, आणि ज्यानें वेदांपासून सर्व जग उत्पन्न केलें, त्यास मी नमन करतों."

स उत्तेजन दिल्यापासून आज दहा पंधरा वर्षें त्या भाषेचें ज्ञान आपल्या लोकांत बरेंच प्रसार पावत चाललें आहे, व त्याच्या योगानें देशभाषेचीही बरीच सुधारणा होऊं लागली आहे. या सालींच पाहिलें तर वरील उद्योग तीन चार भिन्न भिन्न रूपांनीं प्रगट झाला हें आमच्या वाचकांस बहुधा माहीत असेलच. एक तर प्रस्तुत 'वेदार्थयत्न'; दुसरा उद्योग इंग्रजी पद्धतीप्रमाणें प्राचीन संस्कृत कवींचा वृत्तांत व त्यांच्या कवित्वाचें विवरण या रूपानें त्यांविषयीं केलेलें विवेचन होय. हे दोन्ही उद्योग सध्यां चालू असून त्यांचें फळही लोकांस दृष्टीस पडूं लागलें आहे. दुसऱ्या दोहोंची अद्याप तशी स्थिति न आल्यामुळें ते सुरू आहेत किंवा नाहीं याविषयीं संशय वाटतो. हे उद्योग एक आपल्या पुरातन वैद्यकाच्या संबंधानें व दुसरा जुन्या शास्त्रविद्येच्या संबंधानें असे होत. पहिला मुंबईच्या कांहीं प्रसिद्ध नेटिव डाक्टरांनीं हातीं घेतलेला आहे; व दुसऱ्याच्या प्रीत्यर्थ येथील कांहीं बड्या व कांहीं किरकोळ विद्वानांनीं कंबर बांधली आहे. असो; हे शेवटले उद्योग पहिल्या दोहोंसारखे यशालाभास येऊन वर जो त्यांविषयीं वर्तमानकालानें उल्लेख केला आहे तो भूतकालीं करण्याची पाळी न येवो म्हणजे झालें.

३. आतां प्रस्तुत पुस्तकाविषयीं साक्षात् विवेचन करण्यापूर्वी त्यांतील विषयावर कित्येक विचार सामान्यतः सुचण्यासारखे आहेत ते येथें दाखल करतों. ते येणेप्रमाणें. पहिल्यानें प्रस्तुत विषयाचें महत्त्व व उपयोग हीं दोन प्रकारचीं आहेत; एक साऱ्या पृथ्वीच्या संबंधानें व दुसरें आपल्या एकट्या देशाच्याच संबंधानें. आतां दोहोंविषयीं अनुक्रमेंकरून लिहूं.

४. वेदग्रंथांचें साऱ्या जगास कोणतें महत्त्व आहे व त्यांच्या अध्ययनापासून कोणता उपयोग आहे हें अलीकडे सर्वांस माहीत होत चाललें आहे. याचें प्रमाण प्रत्येक सुधारलेल्या देशांत संस्कृतास व त्यांतून वरील ग्रंथांस जो आदरपूर्वक मान प्राप्त झाला आहे तो होय. सर्व देशांतील संस्कृतज्ञांची दिवसेंदिवस खात्री होत चालली आहे कीं, वेदांच्या बरोबरीचा जुना लेख पृथ्वीवर कोठेंही नाहीं. युरोपांत अत्यंत प्राचीन मानलेलीं जीं ग्रीक व रोमन हीं राष्ट्रें त्यांहून, किंबहुना त्यांसही पूज्य होऊन गेलेलें असें मिसर देशचें जुनें राष्ट्र, त्याहूनही येथील लोक पुरातन होत.* तेव्हां इतक्या प्राचीन राष्ट्राचा जो

* "Ere yet the Pyramids looked down upon the valley of the Nile—when Greece and Italy, those cradles of modern civilization, housed only the tenants of the wilderness, India was the seat of wealth and grandeur. A busy population had covered the land with marks of its industry ; rich crops of the most coveted

(पुढें चालू.)

अत्यंत प्राचीन ग्रंथ, कीं ज्यास ते ' अनादि ' ही संज्ञा देतात, तो प्रत्येक जिज्ञासु मनुष्याच्या अत्यंत आदरास पात्र होईल यांत नवल कसचें! उगाच शंभर दोनशें वर्षांची जुनी एखादी अपूर्व वस्तु पाहिली असतां केवढी मौज वाटते व जिज्ञासा जागृत होऊन तिच्या तृप्तीविषयीं केवढी प्रबळ इच्छा उत्पन्न होते! मग मानवी जातीच्या आद्य स्थितीचें स्वरूप ज्यांत दृष्टीस पडतें, ज्यांत चार हजार वर्षांपूर्वीचीं मनुष्यें कशा बोलत होतीं, कशीं चालत होतीं, त्यांचे मनोव्यापार कसे होते, निरनिराळ्या विषयांवर मतें कशीं होतीं, वगैरे गोष्टींची माहिती ज्यावरून व्हावी असा अत्यंत विश्वसनीय लेख जर सांपडला, तर शोधक व जिज्ञासु जनांस केवढा मनोवेधक विषय होईल! इतिहास खरा म्हटला म्हणजे मनुष्यजातीच्या मनोव्यापारांचें शाश्वत स्वरूप कोणतें व प्रसंगानुरोधानें त्यावर कसकशीं कार्यें घडतात याचें ज्यांत उद्घाटन केलें आहे असा लेख होय. मग वरील ज्ञान होण्यास वेदासारखा ग्रंथ तर किती साधनीभूत होय! कां कीं तो अत्यंत प्राचीन असल्यामुळें मनुष्यस्वभावाचें अगदीं साधें व मूळचें रूप त्यांत जसें सांपडेल तसें पुढील काळच्या ग्रंथांत सांपडणार नाहीं. असो; तर एतद्देशीयांखेरीज बाकीच्या सर्व लोकांस वेदग्रंथांच्या ज्ञानापासून

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

productions of Nature annually rewarded the toil of the husbandman; skilful artizans converted the rude produce of the soil into fabrics of unrivalled delicacy and beauty, and architects and sculptors joined in contributing works, the solidity of which has not in some instances been overcome by the revolution of thousands of years. The princes and nobles of India, unlike the wandering chieftains of the neighbouring countries, already dwelt in splendid palaces, and clothed in the gorgeous products of its looms, and glittering with gold and gems, indulged a corresponding luxury in every act and habit of their lives. Poets were not wanting to celebrate the exploits of their ancestors, nor philosophers to tread the mazes of metaphysical inquiry, and weave the net of ingenious speculation, with as much subtlety, and perhaps with not less success than has attended the researches of subsequent inquirers."

Thornton's History of India.

वरील एक मोठा उपयोग आहे. तसाच दुसरा उपयोग भाषाज्ञानाच्या संबंधानें आहे हेंही सर्वत्र प्रसिद्ध आहे.*

५. आतां आपणास स्वतः वरील ग्रंथाच्या अध्ययनापासून कोणकोणते लाभ आहेत हें पाहिलें तर ते वरच्याहूनही अधिक आहेत हें सहज लक्षांत येईल. याविषयीं प्रस्तुत भाषांतरकारांनीं प्रस्तावनेंत उगीच थोडा निर्देश प्रथमारंभीं केला आहे. वास्तविक ह्मटलें असतां एवढया थोरल्या व महत्त्वाच्या ग्रंथास त्याच्या योग्यतेप्रमाणें चांगली एक मोठी प्रस्तावना हावी होती. 'वेदां' चें भाषांतर म्हणजे 'पंचोपाख्यानाचें' किंवा एकाद्या गणित ग्रंथाचें भाषांतर नव्हे. जो ग्रंथ आज शेंकडों पिढ्या पितृपुत्रपरंपरेनें पठण करून येथील लोकांनीं जिवापलीकडे रक्षण करून ठेविला, ज्यास साक्षात् ईश्वरप्रणीत मानून मुक्तीचें द्वार म्हणून लोक समजतात, ज्याचा अर्थ मोठमोठ्या पंडितांसही दुर्गम ह्मणून प्रसिद्धि आहे, ज्यांत एतद्देशीय लोकांच्या सर्व विद्येचें व सर्व आचाराचें मूळ आहे, आणि सामान्यजनांच्या मतें तर ज्यांत हरएक प्रकारचें ज्ञान भरलेलें आहे, अशा ग्रंथाचा अर्थ लोकभाषेंत उतरतांना असल्या अपूर्व उद्योगाच्या संबंधानें वाचकांस पुष्कळ गोष्टी अगोदर कळविणें अवश्य होतें. पण तशाविषयीं 'वेदार्थयत्न' कारांनीं विशेष खटपट मुळींच केली नाहीं. सरासरी विषयाचें स्वरूप व भाषांतराच्या अडचणी वगैरे याविषयीं कांहीं लिहून पांच सात पानांत

---

* 'शाकुंतल' नाटकाचें भाषांतर युरोपांत प्रसिद्ध होतांच तिकडील पंडितांस संस्कृत भाषेच्या अध्ययनापासून होणारे कोणकोणते लाभ ते तेव्हांच लक्षांत आले हें पुढील उताऱ्यावरून लक्षांत येईल:—

——"At the same time the attention of the historian, the philologist, and the philosopher was roused to the fact that a complete literature had been preserved in India, which promised to open a new leaf in the ancient history of mankind, and deserved to become the object of serious study".

"No one who wishes to acquire a thorough knowledge of these or any other of the Indo-European languages, no one who desires to study the history of that branch of mankind to which we ourselves belong, and to discover in it the first germs of the language and mythology of our forefathers,—can for the future dispense with some knowledge of the language and ancient literature of India".

Muller's Sanscrit Literature.

सगळी प्रस्तावना आटपली आहे; व तीही विशेष काळजीनें लिहिली आहेशी दिसत नाहीं. असो, आतां वरील लाभ सांगतों. एक तर लाभ स्पष्टच आहे कीं, सर्व आर्यजनांच्या पूज्यताबुद्धीस व प्रीतीस पात्र झालेला जो प्रस्तुत ग्रंथ त्याचा अर्थ समजल्यानें त्यांत आहे काय याची अगोदर फोड होईल. दुसरा असा कीं, आपले अत्यंत प्राचीन पूर्वज, ज्यांचा अभिमान आम्हांस वाटतो हें तर सहजच आहे, पण ज्यांचें अपूर्व बुद्धिवैभव पाहून युरोपांतील पुरातन राष्ट्रें जशीं विस्मित होत होतीं तसेच त्यांचे आधुनिक वंशजही होतात,—त्यांची त्या वेळची स्थितिरीति आह्मांस कळेल. ही कळल्यापासून त्यांचे कोणी नव्हेत अशा दूरच्या युरोपियन लोकांसही जर कौतुक वाटतें तर आह्मांस तर तें किती वाटेल! याचें विशेष कारण असें कीं, ती स्थितिरीति आमच्या पाश्चात्य बंधूंहून आह्मास निकट संबंधास्तव विशेष चांगल्या रीतीनें कळेल. या ज्ञानापासून दुसऱ्याही पुष्कळ गोष्टी समजून येतील. त्या अशा कीं, आमच्याच राष्ट्राची अगदीं पूर्वी स्थिति कशी होती, ती आज हजारो वर्षांच्या कालांतरानें कशी बदलली आहे, ती बदलण्याचीं कारणें काय काय झालीं; धर्म, नीति, आचार, विद्याभ्यास वगैरेंचा प्रकार पूर्वी कसा होता व सध्यां कसा आहे, अशा अनेक गोष्टी आपल्या लक्षांत येतील. याशिवाय भाषेच्या संबंधानें प्रस्तुत ग्रंथांवरून पुष्कळ ज्ञान होईल हें उघडच आहे.

६. येथवर प्रस्तुत विषयाच्या महत्त्वाविषयीं व उपयोगाविषयीं लिहिलें. आतां त्याच्या स्वरूपाचें थोडेंसें विवरण करून मुख्य विषयास लागूं. वेद चार आहेत. हे येथें कोणास सांगावयास नकोच. ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, व अथर्ववेद, या चोहोंत मुख्य ह्मटला म्हणजे पहिलाच होय, याच्याच ऋचा प्रायः बाकीच्या तिघांत आहेत. चवथा तर तिहींहून अर्वाचीन आहे, हें सर्वत्र प्रसिद्धच आहे.* चारी वेदांस समुदायरूपानें ‘ श्रुति ’ असें ह्मणतात. या शब्दाचा अर्थ ‘ जें ऐकलें तें असा होतो. यावरून वेद ज्या वेळेस उत्पन्न झाले किंवा मंत्रद्रष्ट्या ऋषींनीं पाहिले त्या वेळेस लेखनकला चालू नव्हती असें अनुमान करण्यास जागा आहे. श्रुतीमध्यें तीन भाग आहेत. संहिता, ब्राह्मण, आणि आरण्यक. संहिता, ह्मणजे मूळ वेदमंत्र; ब्राह्मण म्हणजे त्यांवर टीकारूप व्याख्यान; आणि आरण्यक म्हणजे उपनिषदादि भाग.

* वेदांत ‘ त्रयी ’ अशी संज्ञा प्रसिद्धच आहे. शिवाय पाणिनीच्या अष्टाध्यायीवरून पाहतां त्यास अथर्ववेद माहीत नव्हता हें स्पष्ट दिसतें. वरील मुनीच्या व्याकरणांत तसाच ब्राह्मणांविषयीं व अरण्यकांविषयींही उल्लेख सांपडत नाहीं.

प्रत्येक वेदाची संहिता निरनिराळी आहे, व तिचे पुनः पदें, क्रम इत्यादि आणखी भेद आहेत.* ब्राम्हणें (हा शब्द नपुंसकलिंगी आहे) हीं प्रत्येक वेदाचीं निरनिराळीं आहेत. जसें ऋग्वेदावर ऐतरेय व कौशीतकी ब्राह्मणें; यजुर्वेदाच्या दोन शाखा कृष्णयजुर्वेद व शुक्लयजुर्वेद; त्यांवर अनुक्रमेंकरून तैत्तिरीय व शतपथ ब्राह्मण; सामवेदावर प्रौढ व अद्भुत ब्राह्मण; आणि अथर्वावर गोपथ ब्राह्मण. आरण्यकें हीं ब्राह्मणांच्या परिशिष्टा सारखीं होत. यांत सारीं उपनिषदें अंतर्भूत होतात. यांचें पठण अरण्यांत करावें लागतें ह्मणून वरील संज्ञा त्यांस प्राप्त झाली आहे. वेद प्रायः सर्व छंदोबद्ध आहे. यजुर्वेदाचा कांहीं भाग मात्र गद्यरूप आहे. ऋग्वेदसंहितेचे दहा भाग केले आहेत; त्या प्रत्येकास मंडल ह्मणतात. मंडलाचे पुनः आणखी उपभाग आहेत त्यांस सूक्तें ह्मणतात. हीं सूक्तें वरील संहितेंत हजारांवर आहेत. प्रत्येक सूक्तांत सुमारें दहा ऋचा येतात. या मानानें पाहतां नुसता ऋग्वेदच सुमारें दहा हजार ग्रंथ आहे. आतां या निरनिराळ्या संहितांत व ब्राह्मणादि ग्रंथांत काय काय विषय आहे हें पाहिलें तर ऋग्वेदांत इंद्रादि देवतांची स्तुति आहे, यजुर्वेदांत यज्ञप्रकरण आहे; सामांत ऋग्वेदांतीलच ऋचा, पण त्या गायनाच्या रीतीनें ह्मणायाच्या; आणि चवथ्या आथर्वणांत जारणमारणादि क्रियांचे मंत्र आहेत. वर सांगितलेल्या निरनिराळ्या ब्राह्मणांत प्रायः यज्ञक्रियेविषयीं मजकूर आहे. आरण्यकांत व उपनिषदांत अध्यात्म ज्ञान आहे.

७. वेदांच्या संबंधानें एका मोठ्या गोष्टीविषयींची माहिती देणें अवश्य आहे. ही गोष्ट वेदग्रंथांचा काळ होय. या काळाचा निर्णय अगदीं बरोबर होणें तर बहुधा अशक्यच दिसतें; तरी त्याविषयींची कांहीं अटकळ करण्याची युक्ति पाश्चात्य पंडितांनीं एक चांगली योजली आहे. ती संपातबिंदूचें चलन होय. ज्योतिष ह्मणून एक वेदांग आहे, त्यांत आपल्या ऋषींच्या वेळीं सूर्य कोणत्या अयनांशावर होता हें सांपडतें. त्यावरून गणित करतां असें निघतें कीं, तो ग्रंथ ज्या वेळेस रचला तो काळ इ. स. पूर्वीचें ११८१ वें वर्ष होय.† यावरून स्पष्ट कळतें कीं, वरील

---

* 'संहिता' म्हणजे मूळ संहित स्थितींत असलेला वेदमंत्र; पदें म्हणजे त्याचा पदविभाग; आणि क्रम म्हणजे ऋचांचा अनुक्रम. हा क्रम प्रत्येक संहितेचा निरनिराळा आहे. याशिवाय जटा, घन, रेखा, शिखा वगैरे आणखी प्रकार पुढें सुरू झालेले सर्वप्रसिद्ध आहेतच.

† वरील ग्रंथ लगध नांवाच्या ऋषीनें केलेला आहे. यांत त्यानें आपल्या वेळचीं अयनवृत्ताचीं संपातस्थळें सांगितलीं आहेत त्यांवरून कळतें कीं, त्या वेळच्या सं-

(पुढें चालू.)

वेदांगाचा जर इतका काळ तर मूळ वेदाचा याच्याही मागला असला पाहिजे. तो एका विख्यात संस्कृतज्ञाच्या मतें इ. स. पूर्वी २००० वर्षे होय. † हें सुद्ध वेदाविषयीं ह्मणजे संहितेविषयीं झालें, ब्राह्मणें व आरण्यकें हीं पुढें झालेलीं आहेत याविषयीं मागें सांगितलेंच आहे.

८. येथवर प्रस्तुत पुस्तक ज्याचें भाषांतर होय असा मूळ ग्रंथ जो सर्वमान्य वेद त्याविषयीं उपोद्घातरूपानें आमच्या वाचकांस कांहीं थोडीशी माहिती दिली. आतां सदरील पुस्तकाविषयीं लिहितों.

९. या पुस्तकांत एकंदर सहा भाग आहेत. ते असेः–संहिता, पदें, मराठी भाषांतर, इंग्रेजी भाषांतर, अन्वय, आणि टिपा. यांपैकीं पहिलीं दोन एका पृष्ठावर व त्याच्या समोरील पृष्ठावर दुसरीं दोन दिलीं असून खालीं एका बाजूस अन्वय व दुसरीस टिपा घातल्या आहेत. येणेंकरून कोणतीही ऋचा काढली तरी लागलीच पुढें तिचे दोन तऱ्हेचे अर्थ पाहण्यास सांपडून अन्वय व टीप हीं खालीं लगेच वाचतां येते. याप्रमाणें हें पुस्तक शिकणारास चांगलें उपयोगीं पडण्यासारखें असून समयानुसार चाळणारासही सोईवार आहे. आतां वरील साहा भागांचा विचार केला असतां, संहिता व पदें याविषयीं तर कांहीं बोलावयासच नको. तीं जशीं आज पिढ्यानपिढ्या वैदिकांच्या जिव्हाग्रावर आरूढ होऊन आलीं आहेत त्याप्रमाणें किंवा श्वेतद्वीपीय महावैदिकाच्या नुकत्या संपूर्ण झालेल्या ग्रंथावरून उतरलीं असतील.‡ यास्तव त्याविषयीं कांहीं विशेष लिहिणें नकोच. मराठी भाषां-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

पातबिंदूंत आणि सांप्रतच्यांत २३ अंशांचें अंतर पडलें आहे. संपातबिंदू म्हणजे विषुववृत्त व क्रांतिवृत्त यांचा ज्यांत परस्पर छेद होतो ते दोन बिंदू होत. हे दर वर्षास मागें सरताहेत. यांस ३० अंश क्रमण्यास सुमारें दोन हजार वर्षें लागतात.

† वरील विख्यात पंडित नुकते निवर्तलेले मार्टिन हौ साहेब होत. हे येथील विद्यालयांत संस्कृताचे गुरु होते, व ऐतरेय ब्राह्मणावर त्यांचा जो एक प्रसिद्ध ग्रंथ आहे तो लिहिण्यापूर्वी त्यांनीं आपल्या बंगल्यांत एक यज्ञ करविला होता हेंही येथें तरी सर्वांस माहीत असेलच. वरील साहेबास पंधरा वीस भाषा येत असून इतिहासाचें ज्ञान उत्तम होतें; व तो विद्याभ्यासांत इतका गढून गेलेला असे कीं, त्याचें बोलणें, चालणें वेड्या खुळ्या मनुष्यासारखें असे. यानें येथील माजी 'यंग मेन्स असोसियेशन' पुढें १८६३ सालीं वेदांवर कांहीं व्याख्यानें दिलीं, त्यांतील प्रमाण वर दाखल केलें आहे. या व्याख्यानांचें मराठी भाषांतर इंदुप्रकाशांत छापलेलें आहे.

‡ वरील अपूर्व संज्ञा आम्हीं कोणास उद्देशून केली आहे हें आमच्या संस्कृतज्ञ वाचकांस तरी माहीत असेलच. डा० माक्स् म्यूलर यानें आज तीस वर्षें सतत

(पुढें चालू.)

तर, इंग्रेजी भाषांतर, व 'भाषायाम्' या सदराखालीं दिलेला अन्वय, हीं ही प्रसिद्ध वेदभाष्यकर्ता सायणाचार्य याचा मुख्य आधार घेऊन व कोठें कोठें यूरोपीय पंडितांच्या नव्या अर्थास अनुसरून रचिलीं आहेत. अन्वयांत दुर्बोध व अपरिचित अशा वैदिक शब्दांस अर्वाचीन संस्कृत भाषेंतले प्रतिशब्द कौंसांत दिले आहेत, व प्रसंगविशेषीं शेषपूरणही केलें आहे. हा दुसरा प्रकार मराठी व इंग्रेजी भाषांतरांतही बराच करावा लागला आहे. हीं भाषांतरें मुख्यतः शब्दास शब्द धरूनच केलीं आहेत. आतां हीं मूळांतील अर्थास अगदीं बरोबर उतरलीं आहेत कीं नाहीं हें सांगण्याचा पतकर आह्मी आपणांवर घेत नाहीं; कां कीं, या विषयाचें विशेष अध्ययन आमचें अद्याप झालेलें नाहीं. तरी आमच्या वाचकांस येवढें आह्मांस खात्रीनें सांगतां येईल कीं, ज्या मंडळीनें हें काम हातांत घेतलें आहे त्यां पैकीं एकाशिवाय बाकी सर्वांस प्रस्तुत विषय चांगला अवगत असून त्यांचा त्यावर बहुत परिश्रमही झालेला आहे. यास्तव सदरील भाषांतरें त्यांनीं आपणांकडून तरी अगदीं बरोबर उतरलीं असतील याविषयीं आ- म्हांस बिलकूल संशय नाहीं. एकंदरींत ज्या कोणास वेदांत काय आहे हें समजण्याची इच्छा असेल त्यास या भाषांतरावरून त्याची बहुतकरून बरोबर कल्पना करतां येईल असें आह्मांस वाटतें.

आतां शेवटल्या टिपांविषयीं मात्र बोलणें राहिलें. हा सदरील पुस्तका- च्या सर्व भागांत विशेष महत्वाचा भाग आहे; व याच्या वाचकांपैकीं बहु- तेकांस हा व वरील मराठी भाषांतर हींच काय तीं उपयोगीं पडणारीं आहेत. कां कीं, इंग्रेजी भाषांतर सर्वांस समजेल असें नाहीं; व संस्कृताचा मुख्य

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

खपून संपूर्ण ऋग्वेदाचें भाष्यासहित प्रकाशन केलें. या ग्रंथाचे एकंदर साहा भाग होऊन शेवटला नुकताच प्रसिद्ध झाला. या उद्योगामुळें आमच्या अत्यंत पुरातन ग्रंथाचा साऱ्या पृथ्वीभर प्रसार होऊन त्यावरील टीकाग्रंथाचें कांहीं अंशीं पुनरुज्जीवन झाल्यासारखेंच झालें. या आवृत्तींतील अत्यंत उपयुक्त भाग म्हटला म्हणजे तिच्या शेवटीं जें मोठें सूचीपत्र दिलें आहे तें होय. यांत ऋग्वेदांतील सर्व शब्दांचें वर्णानुक्रमानें परिगणन केलें असल्यामुळें अमुक अमुक शब्द वरील ग्रंथांत अमुक अमुक ठिकाणीं आला आहे असें तत्क्षणींच काढतां येतें. याचे योगानें शब्दविशेषांचा अर्थनिश्चय करण्यास साधन झालें आहे. प्रस्तुत पुस्तकाच्या अवलोकनानें शोधक मनुष्यास याही गोष्टीचा चमत्कार वाटल्यावांचून राहणार नाहीं, कीं शंपन्नास वर्षांमागला एकादा ग्रंथ काढला तर त्यांत पाठभेद आढ- ळतात; पण साऱ्या पृथ्वींतला अगदीं जुना जो हा ग्रंथ यांत पाठांतराची वार्ताही नाहीं. येथून तेथून एक पाठ !!

भाग मर फारच थोडयांस कळेल. वास्तव एकंदर मराठी वाचकांस वेदांचें स्वरूप ध्यानांत जें येणार तें वरील टिपांवरून. हें जाणून प्रस्तुत भाषांतरकर्त्यांनीं या भागावरच विशेष परिश्रम केला आहेसें दिसतें. या टिपांत मूळ अर्थाच्या संबंधानें जें जें विशेष लिहिण्यासारखें वाटलें तें तें लिहिलें आहे. तें असें कीं कोठें देवताविषयींची माहिती, कोठें शब्दविशेषाचें विशेष स्पष्टीकरण, कोठें प्राचीन काळच्या संबंधानें माहिती, कोठें अर्वाचीन काळांत झालेल्या अनेक फेरफारांच्या संबंधाचा उल्लेख, इत्यादि. या टिपा समयविशेषीं पुष्कळ विस्तारानें लिहिल्या आहेत; व त्या पुष्कळ उपयोगाच्या व माहितीच्याही आहेत * तसेंच प्रसंगानुरोधानें मूळ ग्रंथांतील भाषासौंदर्य व अर्थसौष्ठव यांचाही त्यांत निर्देश केला आहे.

१०. आतां सदरील पुस्तकांत ज्या कित्येक न्यूनता व दोष आहेत त्यांविषयींही येथें उल्लेख करणें अवश्य होय. प्रस्तुत 'यत्न' म्हटला ह्मणजे ल्हानसान उद्योगाच्या संबंधानें केलेला नव्हे; तर या देशाच्या संबंधानें पाहतां ज्यासारखें महत्व दुसऱ्या कशासही नाहीं अशा तऱ्हेचा तो आहे. यास्तव अशांत कोणत्याही संबंधानें उणेपणा जितका थोडा असेल व नांव ठेवण्यास जितकी थोडी जागा राहील तितका प्रयत्न करणें अवश्य होय. असें असतां व हे 'यत्न' कार इकडील विद्वन्मंडळांत प्रमुखत्वानें मोडणारे असतां त्यांनीं आपलें कर्तव्य बजावण्यांत पुष्कळच कसर केली आहे हें वाचकांस कळविण्यास आह्मांस अत्यंत खेद वाटतो. तसेंच आश्चर्यही वाटतें कीं, येवढाले ढोबळ दिसणारे दोष इतक्यांच्या नजरेखालून खुशाल गेले कसे! असो; आतां त्यांचें क्रमवार निरूपण करितों.

११. वरील दोष दोन प्रकारचे आहेत. एक भाषेच्या संबंधाचे व दुसरे आंतील विषयाच्या संबंधाचे. भाषेच्या संबंधाचे दोष तर असे आहेत कीं, ते हवें त्यास पुस्तक सहज चाळलें असतां जिकडे तिकडे दृष्टीस पडणारे आहेत. आजपर्यंत या पुस्तकांत आम्हीं अनेक वेळां आमच्या देशांतील नव्या विद्वानांची स्वभाषेविषयीं जी अत्यंत उपेक्षा व तिरस्कारबुद्धि आढळते तिच्या संबंधानें आरोळ्या मारल्या आहेत; व कित्येक असमंजस लोकांस त्या निरर्थकशाही वाटल्या आहेत. पण सदरहू पुस्तकाच्या आजपर्यंत झालेल्या पांच अंकांपैकीं एकाद्याचें ही उगीच वरवर अवलोकन केलें असतां कोणासही आमच्या दूषणांचा प्रत्यय चांगला आल्याविना राहणार

* उदाहरणार्थ अंक ४ पृष्ठ २०४ यांतील 'शुनःशेपा' वरची पांच साहा पानांची टीप पहा. तसेंच त्या अंकांतील 'ऋक्ष' व 'अधिक मास' या शब्दांवरील व्याख्याही पाहाव्या. शिवाय 'ऋतु,' 'बृहस्पति,' 'असुर' वगैरे अनेक शब्दांच्या संबंधानें ठिकठिकाणीं पुष्कळ चमत्कारिक माहिती दिलेली आहे.

नाहीं. महाराष्ट्र भाषेंत सुरस ग्रंथरचना करणें हें तर काय, पण नुसतें शुद्ध लिहितां येणें हेंही कांहीं सामान्य नव्हे, तर तें साधण्यास इतर भाषांप्रमाणें-च मराठीचाही चांगला अभ्यासच करणें जरूर आहे; व तसें न करतां केवळ परभाषेच्चें उठतां बसतां नेहमीं हौसानें सेवन केलें असतां जन्मभाषेंची किती मातेरें होऊन जातें, व शुभवर्तमानांच्या जवळ जवळ तिची झाकडि कसे जाऊं लागतात, हें ज्यास पाहणें असेल त्यास तें प्रस्तुत 'यत्ना' वरून चांगलें नजरेस येईल. भाषेच्या संबंधानें पाहतां निर्दोष असा यांतील भाग म्हटला म्हणजे इंग्रेजी भाषांतर मात्र होय. तें वाचण्यास जसें गोड लागतें व मूळ ऋचेचें स्वरूप त्यावरून जसें लक्षांत येतें तसें मराठी भाषांतरावरून फारसें येत नाहीं. उलटें त्यांत मूळचें स्वारस्य नष्ट होऊन वाचकांस त्रास मात्र येतो. नुसतें मराठीच ज्यांस येतें त्यांस तर हें हिंदुशास्त्र पवित्र ख्रिस्ती शास्त्रासारखेंच बहुधा मधुर लागत असेल असो; हाच प्रकार दर एक पानाखालीं ज्या भरपूर टिपा दिल्या आहेत, त्यांतला व आरंभींच्या प्रस्तावनेंतलाही होय. फार तर काय, पण प्रस्तुत ग्रंथाचें नांव हेंही इंग्रेजी धर्तीचें असून अंमळ विलक्षणच आहे. टीकाग्रंथांचीं नांवें संस्कृतांत अशा तऱ्हेचीं कधींही नसतात; तीं 'प्रकाश,' 'दीप,' 'बोध' अशा प्रकारच्या उपपदांशीं प्रायः समस्त केलेलीं असतात. शिवाय प्रस्तुत शब्दापासून बोध झाला म्हणजे 'वेदांकरतां यत्न' असा होतो: अभिप्रेत अर्थ व्यक्त करणें असल्यास 'वेदार्थ-विवरण-यत्न' असें कांहीं लांबलचक नांव हावें होतें.

वर जें प्रकृत पुस्तकाच्या भाषापद्धतीवर पहिलें मोठें दूषण दिलें आहे तें कोणत्या आधारावर हें आतां वाचकांस दाखवितों. तेणेंकरून आह्मांवर वृथा आरोप किंवा अत्युक्ति केल्याचा दोष कोणी समंजस व निःपक्षपात मनुष्य तरी निदान ठेवणार नाहीं:—

"वेदाचा मूळ अर्थ हजारों वर्षांपासून आजपर्यंत करणाऱ्यांनीं जे श्रम ज्या उद्देशानें केले आहेत त्याच ज्ञानेच्छेच्या उद्देशानें त्याप्रमाणें थोडा श्रम केला पाहिजे तरच भाषांतर समजेल असें कितीएक सूक्तांविषयीं कबूल करणें अवश्य आहे. आणि तसें झाल्यावरही जर दुर्दैवेंकरून वाचकांची निराशा होईल तर त्याचा दोष वाचक कृपा करून भाषांतरकर्त्यालाच सगळा न लावितील अशी आशा आमच्यानें केल्याविना राहवत नाहीं. कारण कीं, आह्मी केवळ अर्थवाहक आहों, अर्थकारक नाहीं. भांडारांत जें असेल तें आणून आह्मी आमच्या प्रिय वाचकांपुढें ठेवूं. बाहेरचें आणून भांडारांतील हें आहे अशी अथवा भांडारांत अर्थ असून तो नाहीं अशी प्रतारणा करणार नाहीं. आणि या आमच्या कारभारांत आम्हांस देवाचें व्यारे सकल

आर्यजन आपल्या " मित्रतेचा, अर्थीचा, आणि सकुळात्ररूपी संततींत जें बळ नित्य असतें त्याचा अनुग्रह करून साहाय्य करितील' ह्यांत संशय नाहीं.

(सूचना-पृष्ठ ७.)

कोण विलक्षण मराठी भाषा ही! प्रस्तुत पुस्तकास आश्रय देणाऱ्या मंडळींत कित्येक रेव्हरेंड, कित्येक शेट, कित्येक मिस्तर, वगैरे मंडळी आहे. त्यांस अशा भेसळीची नेहमीं सवय असल्यामुळें त्यांस वरील वाक्यांपासून कांहीं बोध झाला असल्यास नकळे यांपैकीं कित्येकांनीं तर शेवटल्या वाक्याच्या शेवटीं पवित्र शास्त्रांतील ओंवीचा भ्रम होऊन बहुधा 'आमेन्' या पवित्र पदाचा उच्चारही केला असेल! असो; ह्याच आरंभींचा प्रकार पुढें चोहोंकडे आढळतो. त्याचीं कांहीं उदाहरणें देतों म्हणजे बस आहे ;–

'इंद्र चपल घोड्यावरून जातो,' 'शब्द वापरणें,' 'नवऱ्याचें काम बजाविण्याच्या स्थितींत असणें,' 'भरभराटीची देवता,' 'ही समजूत जिकडे तिकडे वेदमंत्रांत व्यापून आहे,' 'सायणाचार्य जो याचा अर्थ करतात त्यावरून तरी विशेष तृप्ति होते असें नाहीं.'–'अन्नवंताच्या मैत्रींत राहणाऱ्यापेक्षां शक्तिमंताच्या मैत्रींत राहणारा विशेष निर्भय राहील हें सांगावयास नको.'–'वैदिक युगांत रथ होते व त्यांत कौशल्य सचून सुख होई अशी युक्ति करीत असत. म्हणजे कित्येक सुखकारक व कित्येक हालण्यानें क्लेशकारक होते असें दिसून येतें.'

हा इंग्रेजी धर्तीवर मराठी भाषा गेल्याचा एक प्रकार झाला. या शिवाय प्रस्तुत भाषांतरावर दुसरीं हीं दोन मोठालीं दूषणें देणें अवश्य आहे. तीं यवनी शब्दाचा प्रचार व अश्लील पदांचा प्रयोग हें होत. ज्या आमच्या देशबंधूंस एकीकडे यहुदी तर दुसरीकडे मुसलमान अशा मुमुक्षूंबरोबर डोळे मिटून ईश्वरास एकाद्या नादलुब्ध हरिणाप्रमाणें आळविण्याची संवय होऊन गेली असेल, व ज्या कित्येक भाग्यवंतांनीं आपल्या गौरकाय आर्यबंधूंबरोबर व आर्यभगिनींसहवर्तमान एका ताटांत किंवा निदान एका मेजावर क्षुधाशमन केलें असेल, त्यांच्या मनाची कल काय असेल तो असो; पण आमच्या साध्या व अल्प समजुतीस असें वाटतें कीं, ज्याप्रमाणें वषट्काराचा घोष चालून इंद्रादि देवता सोमपानाविषयीं तरंगल्या असतां तेथें एका मेजावर मुसलमान बसून अग्नींत आहुती टाकतो आहे, दुसरीकडे कोणी खिस्ती भट खुर्ची पुढें सरसावून उद्गातेपणाचें काम बजावीत आहे, असा प्रकार पाहिला असतां तो आह्मांस जसा मोठासा गोड वाटणार नाहीं; त्याप्रमाणेंच आमच्या प्राचीन ऋषींकडून 'हे अग्ने, तूं आह्मांस बोलत दे', 'हे इंद्रा, तूं आह्मांस मदत कर', 'हे अमक्या, तूं पिवळ्या घोड्यांची जोडी वापरतोस,' असले प्रयोग वदवलेलेही आम्हांस 'एकाद्या कुंवरीप्रमाणें मधुर'

मुळींच लागत नाहींत, हें आह्मी प्रांजलपणानें कबूल करतों! तसेंच इंद्रास 'जवान पोळ' ह्मटल्यानें, दुसऱ्या एका देवतागणास 'जासूद' ही संज्ञा दिल्यानें, मरुतांस तर बिचाऱ्यां एके ठिकाणीं श्वापदांप्रमाणें 'कळप' हा शब्द लावल्यानें, तसेंच 'हे गड्यांनो, हा सूर्य———','इंद्रालाच फडानें गाणारे लोक स्तवीत असतात', 'वरुणाचे कपडे असे असतात,' अशा वाक्यांनीं मूळ वेदवाणीचें महाराष्ट्र भाषेंत मोठें गौरव होतें असेंही, पण आह्मांस वाटत नाहीं.

१२. येथवर भाषासंबंधीं दूषणांचें एक सदर झालें. आतां आंतील विषयाच्या संबंधानें आमच्या बुद्धीस यांत जे कित्येक दूषणीय प्रकार वाटतात ते सांगतों. एक तर विचित्र तर्क. हे तर्क दोन प्रकारचे असतात; एक शब्दांच्या संबंधाचे व दुसरे या देशाच्या नाना प्रकारच्या गोष्टींच्या संबंधाचे. या दोहीं ठिकाणीं आपली कल्पनाशक्ति खर्च करून कांहींना कांहीं तरी अजब चीज वर्षा सहा महिन्यानें काढल्याखेरीज आमच्या पाश्चात्य बंधूंस बहुत करून चेन पडत नसतें. त्यांचें इकडील भाषांचें व देशांचें ज्ञान अगोदर मासलेवाईकच असतें; त्यांतून वरील अक्कल लढवण्याचा प्रकार जेव्हां ते दाखवूं लागतात, तेव्हां तर कांहीं विलक्षण तारे तुटूं लागतात. एक ह्मणतो, 'अहो! पूर्वी सर्व भाषा एकच होत्या. याचें प्रमाण पाहण्यास फार लांब जायला नको; पहा, बैबलांतला पहिला उत्पन्न झालेला पुरुष 'आदम' आणि संस्कृत शब्द 'आदिमः'!–दुसरी मौज पहा! 'यशोदेचा कृष्ण' आणि 'येशू ख्रिस्त;' किती अवळ मेळ आहे तो!–तिसऱ्या एका विद्वान् पंडितानें 'रामायणा' विषयीं व 'भगवद्गीते' विषयीं काय नव्या कोट्या काढल्या आहेत त्याही सर्वांस माहीत आहेतच. याप्रमाणेंच आपल्या शिपायाच्या तोंडून 'जी साब्' हे शब्द वरचेवर ऐकले असतां येथील एका शामर्ण्य संस्कृतज्ञाचा तर्क धांवला कीं, हा बेटा 'जीव' असा आपणांस मूळ संस्कृत भाषेंतला आशीर्वाद करतो आहे, ही मजा आमच्या वाचकांपैकीं कित्येकांस माहीत असेलच. फार तर काय, पण आमच्या सत्यशोधक पंडितांनींही आज कित्येक वर्षें एक कोटी जगास जाहीर केली आहे; ती ही कीं 'महाराष्ट्र' म्हणजे 'मोठें राष्ट्र' नव्हे तर 'महार राष्ट्र'! आणि यास प्रमाण काय तर मराठींतली म्हण 'जेथें गांव आहे तेथें महारवडा आहेच.' या शूद्रश्रुतीवरून निर्णय स्पष्ट होतो कीं, या प्रांतांतील रहाणारे मूळचे ब्राह्मणादि महादुष्ट व महामूर्ख लोक नव्हेत, तर त्यांचे 'महा–अरि' म्हणजे 'महार' हे होत. * असो; आतां सदरील पुस्तकांत वरच्यासारख्या

* वरील सर्व कोट्या इतक्या पोरकट आहेत कीं, त्या वर दाखल केल्या या-

(पुढें चालू.)

अप्रयोजक कोट्या मुळींच नाहींत हें खरें; तरी यांव यूरोपीय पंडितांनीं केलेले अर्थ जेथें तेथें अगदीं पूर्ण भक्तीनें ग्रहण केलेले जे दिसत आहेत त्यांच्या संबंधानें प्रस्तुत पुस्तकाच्या कर्त्यांस व त्याच्या वाचकांस पुढील सूचना केल्याखेरीज आमच्यानें राहवत नाहीं. ती इतकीच कीं, वरील द्वीपांतरस्थ पंडितांची शोधकबुद्धि जरी प्रशस्त होय, व त्यांनीं पुष्कळ चमत्कारिक शोध जरी केले आहेत, तरी त्यांच्या अपुऱ्या ज्ञानामुळें इकडील गोष्टींविषयींचे त्यांचे पुष्कळ तर्क अगदीं भरकटलेले असतात, यास्तव एतद्देशीयांनीं त्यांचा स्वीकार करण्यापूर्वी त्यांचा अगोदर यथास्थित विचार करावा, आणि त्यानंतर युक्तायुक्ततेच्या मानानें त्यांचें ग्रहण किंवा त्याग करावा.

आतां 'वेदार्थयत्नां' त वरील कर्त्यांचा दुसरा प्रकार जो नजरेस येतो त्याचीं कांहीं उदाहरणें सांगतों. या पुस्तकांतील टिपा साऱ्या जर वाचल्या तर त्यांपासून वाचकांच्या मनावर हा ग्रह दृढतर होणार आहे,—व तसा व्हावा याविषयीं 'यत्न' कारांचीही पूर्ण मनीषा दिसते—कीं, ज्यांस आज हजारों वर्षें आम्ही परम पूज्य मानीत आलों आहों, व ज्यांच्या ठिकाणीं सकल ज्ञानाचें अधिष्ठान कल्पून त्यांस आम्ही सरासरी देवांसारखे आजपर्यंत मानीत होतों, त्या लोकांची स्थिति सध्यांच्या एकाद्या रानटी राष्ट्राहून फारशी वरचढ होती असें नाहीं. त्यांची संपत्ति काय ती गुरें ढोरें, खाण्याचा मोठा मेवा म्हणजे तूपलाह्या, प्यायचें उत्तम मद्य म्हणजे सोमवल्लीचा पिळून काढलेला रस, बसायाचे मोठ उत्तम गालिचे म्हणजे दर्भाचीं विणलेलीं आसनें. ही ऐहिक स्थिति झाली. आतां पारमार्थिक स्थितीचा जर विचार केला, तर तीही भिल्ल, गोंड लोकांपेक्षां किंवा येथील वेदूंपेक्षां विशेष भिन्न दिसत नाहीं. पहा इंद्रासारख्या देवाला, वरुणासारख्या महाराजाला, अग्नीची मध्यस्थी घालून बोलावून आणायाचें, आणि मागायाचें काय ! तर कोठें गाई दे, कोठें घोडे दे, कोठें शूर संतति दे; कोठें युद्धांत आमचें रक्षण कर,

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

बद्दलही कित्येक वाचक आम्हांस कदाचित् नांव ठेवतील. पण त्या मोठमोठ्या विद्वान् म्हणविणारांनीं काढल्या असून तशाच प्रतीच्या लोकांच्या मनांत अद्याप वागत आहेत हें पुष्कळांस माहीत असेलच. पहिली कोटी आम्ही दयानंदस्वामीच्या व्याख्यानांत ऐकिली; दुसऱ्याविषयीं प्रख्यात जर्मन प्रोफेसर वेबर साहेब यांचा वाद चालूच आहे; तिसरी 'जॉ' ची कोटी येथील एका प्रोफेसराची असून तिचें खंडन 'विविधज्ञानविस्तारानें' केलेलें पुष्कळांस आठवत असेलच; आणि चवथी कोटी माजी डाक्टर विलसन यांनीं मराठी कोशाच्या प्रस्तावनेंत दाखल केली आहे. तेव्हां या सर्वांचें खंडन करणें अवश्य होय हें वाचकांच्या लक्षांत येईलच.

इतकेंच ! आमच्या एखाद्या आधुनिक ब्रम्हांच्या पुढें जर देव येऊन उभा राहिला, तर तो कशा सुधारलेल्या जिनसा मागेल ! कोठें म्हणेल माझ्या हातून लोककल्याण करीव, मला एकदम वेदमूर्तित्व दे, मोठ मोठे शोध करण्याचें बुद्धिसामर्थ्य दे, मुक्ति दे; खाण्या पिण्याच्या का जिनसा पोरासारख्या मागत बसेल ! शरीर म्हणजे कार्य पदार्थ; त्याच्या पोषणाबद्दल, रक्षणाबद्दल, वगैरे देवाला विनवणी करावी हें काय ? असो; आतां वरील मजकुराच्या संबंधानें आम्हांस येवढेंच कळविणें आहे कीं, आमच्या प्राचीन पूर्वजांच्या ऐहिक व पारमार्थिक स्थिती-विषयीं जरी आम्हांस अद्याप पूर्ण माहिती नाहीं, तरी वरील तर्क स-र्वथा युक्त आहेत असें नाहीं येवढें आम्हांस समजतें. पहा बरें, ज्या आमच्या ऋषिस सोनें माहीत होतें, जहाजें माहीत होतीं, ज्योतिःशा-स्त्रांतही ज्यांचा पुष्कळ प्रवेश झाला होता, ते केवळ रानटी व अज्ञानी कसे असतील ! 'यत्न' कर्ते 'दर्भ' शब्दावर व्याख्या करतांना म्ह-णतात, "दर्भाचें आसन घालणें यांत फार आश्चर्य नाहीं. कारण अ-जून तरी गालिचा आंथरणारे लोक थोडेच. पण लवाळ्याची अथवा शेंदीच्या पातीची हातरी बसायास घालणार पुष्कळ." हा तर्क किती समंजस आहे बरें ! दर्भाची आसनें घातल्यावरून प्राचीन आ-र्यांच्या दारिद्र्याची जर कल्पना करावयाची, तर आमच्या देशांतले मोठमोठे श्रीमंतही केळीच्या पानावर जेवतात व कढीला द्रोण घेतात यावरून त्यांस कंगाल कां म्हणूं नये ? किंवा महादजी शिंद्याच्या हातीं तुळशीच्या मण्यांची स्मरणी असे, यावरून त्यास सोनें किंवा रत्नें मि-ळत नव्हतीं असें म्हटल्यास काय चिंता आहे ? दर्भ, लाह्या, सोमवल्ली यांस यज्ञीय द्रव्यें मानलीं असल्यामुळें त्यांचा विनियोग यज्ञांत करीत हें 'वेदार्थयत्न' कारांस आम्हीं सांगितलें पाहिजे काय ?

तसेंच दोन तीन ठिकाणीं हे भाषांतरकार वाचकांस कळवितात कीं, आमच्या प्राचीन ऋषींची चाल संध्यांच्या ख्रिस्ती लोकांप्रमाणें पुरुष, बायका व मुलें अशा सर्वांनीं मिळून प्रार्थनेस बसावें अशी होती. पण यास आधारभूत म्हणून जीं स्थलें दाखविलीं आहेत त्यांवरून वरील तर्क चांगलासा निघतो असें आम्हांस वाटत नाहीं.* तसेंच चवथ्या सू-

* अंक २ पृष्ठ १००, व अंक ३ पृष्ठ १३०. पहिल्या ठिकाणीं येवढेंच वाक्य आहे कीं, 'हे अग्नी, कण्वांनीं तुला हाक मारली आहे'; व दुसऱ्या ठिकाणीं असें आहे कीं, 'हे मित्रांनो, या बसा, आतां आम्हांस (आपणांस ?) सवित्याची स्तुति गावयाची आहे.' आतां वरील दोन संबोधनांवरून कुटुंबप्रार्थनेचा तर्क कितपत-सा बसतो याचा वाचकांनींच स्वतंत्रपणें विचार करावा. हा विचार करतांना नुकतीं वर येऊन गेलेलीं दोन स्थलें,—'हे गड्यांनो', व 'फडांत गाणारे लोक' यां-कडेही वाचकांनीं लक्ष पुरवावें.

काच्या आरंभीं ' सोम ' शब्दाचा अर्थ . ' पिळून काढलेला रस ह्मणजे मद्य' असा केला आहे हेंही अंमळ चमत्कारिकच आहे. आतां वरील व्याख्येंत ' मद्य ' ह्मणजे ' दारू ' असाच अर्थ स्पष्ट न लिहितां ' मादक' रस अशा संदिग्ध अर्थी त्या शब्दाची योजना केलेली जरी दिसते, तरी दुसऱ्या अनेक स्थलांवरून पाहतां वरील निंद्य अर्थच त्यांस इष्ट आहेसा दिसतो. एके ठिकाणीं मूळ ऋचेंत देवांस अर्पण करायाच्या सोमाचें वर्णन असतां खालीं टिपेंत ' यत्न ' कर्ते लिहितात, " आधुनिक मद्यपी आधुनिक मद्याची प्रशंसा यापेक्षां चांगली करूं शकेल?" यावरून वरील ऋचेंत मंत्रवक्त्या ऋषीनें प्राचीन ग्रीक किंवा अर्वाचीन फारसी भाषेंतील एकाद्या रंगेल कवीप्रमाणें बाटला बाईचें मनोहर चरित्र गाइलें असा या आधुनिक भाष्यकारांचा अभिप्राय दिसतो. कसेंही असलें तरी यज्ञशालेस भाटकाचें दुकान ह्मणणें जसें शोभणार नाहीं, त्याप्रमाणेंच सोम केवढाही ' मधुर, स्वादिष्ट, तुरट, रसवान् आणि मादकारक ' असला तरी त्यास ' मद्य ' म्हटल्यानें कोणत्याही रसिक वाचकांच्या मनास उद्वेग झाल्यावांचून राहणार नाहीं. आतां येवढें खरें कीं, प्रस्तुत ' यत्ना ' स साह्य करणाऱ्या मंडळींत वर एके ठिकाणीं सांगितलेली रेवरंड आदिकरून मोठी रसिक मंडळी आहे, व एतद्देशीय वाचकांपैकींही कित्येकांनीं आधुनिक सोमाचें आधुनिक रीतीनें पान केलेलें असेल; तरी असल्या वाचकांस रिझविण्याकरितां मूळ वेदवाणीस भ्रष्ट करणें आह्मांस अगदीं प्रशस्त वाटत नाहीं.

या प्रमाणेंच ' चांगला गाडी हाकणारा ' (हे शब्द वेदाच्या भाषांतरांत मोठेसे शोभतात असें नाहीं !) येवढ्या शब्दांवरून आमच्या प्राचीन आर्यांच्या वेळीं भरतखंडांत सध्यांप्रमाणें चांगले रस्ते नव्हते असा तर्क करणें, तसेंच ' शूर संतति दे ' येवढ्या शब्दांवरून आमच्या पूर्वजांच्या व येथील भिल्लप्रभृति लोकांच्या नेहमीं लढाया चालत असत ही कल्पना बसविणें, हेंही सर्वांस किती मान्य होईल हें सांगवत नाहीं.

असो, येथवर वर सांगितलेल्या दूषणीय प्रकारांतला एक झाला. आतां दुसऱ्याचें निरूपण करतों. हा दोष तर प्रस्तुत सारख्या पुस्तकाच्या योग्यतेस फारच अपायकारक होय असें आह्मांस वाटतें. हल्लींच्या काळीं जिकडे तिकडे लोकांची धर्मावरील श्रद्धा उडून तसल्या विषयांवरही चावटपणा करण्याचा जो प्रकार चोहोंकडे सुरू झाला आहे, तो बंद होण्याचें एकादें ठिकाण जर असेल, तर ते प्रस्तुत सारखीं अत्यंत पूज्य मानलेलीं जीं कांहीं धर्मपुस्तकें पृथ्वीच्या पाठीवर आहेत

तीं होत यांत संशय नाहीं. वास्तव अशांतील प्रमय जो लोकांस समजून देण्याचा ' यत्न ' करील त्यानें अतिशयित गंभीर वृत्ति धारण केली पाहिजे. त्यानें आपल्या वाचकांस किंवा श्रोत्यांस हसविण्या करतां विदूषकांच्या वृत्तीचें अवलंबन करणें हें अत्यंत अश्लाघ्य होय. तसें केल्यानें तो आपल्या स्थानाची प्रतिष्ठा घालवितो, व त्यामुळें अत्यंत दोषास पात्र होतो. आतां प्रस्तुत ग्रंथ जर एकाद्या मिशनरी साहेबांनीं हातीं घेतला असता तर त्यावर हवा तितका हास्यरस पिकविण्यास ते मुकत्यार होते. किंवा जर्मन पंडितांनीं त्याचें भाषांतर चालविलें आहे त्यांत त्यांनीं इंद्रादि देवतांशीं हवा तसा विनोद केला तर तेंही सर्वथा दूषणीय होणार नाहीं. पण ' अनादि काळापासून ज्यांत सर्व गोष्टींचें प्रमाण आणि पूज्यता व पवित्रता हीं राहिलीं आहेत, आणि ज्याच्या ज्ञानांत मोक्षप्राप्ति निःसंशय राहिलेली आहे ' असें ज्यांनीं आरंभीं ह्मणावें व ज्याचा मोठा बाऊ करून वेदवाणीचा अर्थ मोठा दुर्गम वास्तव त्याविषयीं आह्मी हा नुसता ' यत्न ' करीत आहों अशी इंग्रजी नमुन्याची संकोचवृत्ति ज्यांनीं प्रगट करावी, त्यांनींच आदीं पहिल्या पानापासून त्याच वेदवाणीशीं हास्यविनोदादि प्रकार आरंभावे हें आम्हांस अत्यंत अनुचित दिसतें. युरोपांतील देशभाषेंतून बायबलाचें जेव्हां पहिल्यानें भाषांतर आरंभलें, तेव्हां पुढील काळीं व्हालटेर, गिबन, पेन यांनीं जी खिस्ती शास्त्राची विटंबना केली, ती त्या भाषांतरांत टिपांच्या रूपानें जर सामील केली असती, तर त्या भाषांतरकारांची लोकांनीं काय अवस्था करून टाकली असती? फार कशाला, अजूनही जर तसा प्रकार करून कोणी बायबलाची नवीन आवृत्ति काढली, तर त्यास विलायत सरकारांतून व विशेषतः हिंदुस्थान सरकारांतून केवढें बक्षीस मिळेल बरें? हेंही असो; पण ज्या लक्षावधि लोकांस बायबल हें केवळ गावाळ ग्रंथ वाटतें त्यांच्या तरी वरील आवृत्ति आदरास पात्र होईल काय? उघडच आहे; कधींही होणार नाहीं. कारण मनुष्यास किंवा ग्रंथास प्रमाणभूत न मानणें ही एक निराळी गोष्ट; व दुष्टपणानें त्याची विटंबना करण्यांत हर्ष मानणें हें एक निराळें.

आतां हेंच दूषण ' वेदार्थयत्न ' कर्त्या मंडळीवर बऱ्याच अंशीं कसें येतें तें पहा. या मंडळीचीं धर्मसंबंधीं मतें प्रस्तुत पुस्तकाच्या वाचकांस बहुधा माहीत असतीलच, कीं ते प्रार्थनासमाज पंथाचे आहेत, किंवा निदान त्यांचीं मतें तरी त्यासारखीं आहेत. तेव्हां अर्थातच देशांत सध्यां चालू असणारा धर्ममार्ग पापपरिणामी असून तो देशास बुडवणूक आणणारा आहे असें यांचें कायमचें मत असून ज्या ग्रंथाचें ज्ञान आप-

त्या देश्यांधवास करून देण्याचा यांचा 'यत्न' सुरू आहे तोही त्यांस विशेषतः मान्य आहे असें नाहीं. कां कीं, ईश्वरप्रणीत ग्रंथ मनुष्यास कोणताही मिळालेला नाहीं हें त्यांच्या पंथाचें एक मुख्य तत्त्व आहे. आतां खरोखरी पाहिलें असतां वरच्यासारखीं, प्रस्तुत भाषांतरकर्त्यांचीं कांहींही मतें असलीं, तरी तीं प्रकृत पुस्तकांत प्रगट करण्याचें कांहीं विशेष प्रयोजन नव्हतें; कां कीं, त्यांचें काम ह्मटलें ह्मणजे फक्त अर्थ समजून देण्याचें. त्यांनींच प्रस्तावनेंत ह्मटलें आहे कीं, "आमचा हेतु इतकाच कीं, परम पुरातन, परम पूज्य आणि परम प्रमाणभूत जो वेद त्याचा अभ्यास लोकांनीं करावा, आणि अर्थ सकल आर्यजनांनीं जाणून घ्यावा." मग ही स्वकृत मर्यादा उल्लंघून पुढील मताभिमान प्रगट करण्यांत प्रस्तुत 'यत्न' कारांचा काय हेतु असावा बरें?—

"या मंत्रांत इंद्राजवळ ऋषि काय मागतो याचा विचार आपण केला ह्मणजे ऋषिजन देवांपेक्षांही मोठे आणि ते विष्णूच्या वक्षःस्थळीं लाथ मारतील तर त्यापासून देवांचा देव विष्णु भूषण मानून घेईल ह्या पौराणिक कथेची योग्यता समजून येईल. वेदांत ब्राह्मणांनीं देवावर वर्चस्व बजाविलेलें दृष्टीस पडत नाहीं. ऋषि हे देवांचे भापण उपासक आणि देव करितील तर आपलें कल्याण होईल अशीच सुबुद्धि बाळगीत होते."

(अंक १, पृष्ठ ३४-५.)

तसेंच,

"या ऋचेंतील प्रार्थना किती नम्र आणि किती भाविक आहे पहा. रक्षण करणारे देव 'महाराज' होत, ह्मणजे मोठ्या शक्तीचे व अधिकाराचे राजे होत; आणि ज्याचें रक्षण करावयाचें तो दीन दास, दीनवाण्या स्थितींत आहे असें उपासक मंत्रवक्ता ह्मणतो. हा जो देवभजकभाव त्याला, आणि देवाधिदेव विष्णूच्या छातीवर ब्राह्मणानें लाथ मारली आणि तेणेंकरून जें क्षत पडलें तो एक अलंकारच आहे असें समजून विष्णूनें तें क्षत चिरुद करून बाळगिलें आणि तो आपल्यावर ब्राह्मणाचा प्रसाद झाला असें मानिलें या अघोर पातकरूपी कथेला किती अंतर आहे पहा!"

(अंक ३, पृष्ठ १२९.)

आणखी पुनः,

"ऋग्वेदांत विष्णूविषयीं जें सांगितलें आहे त्यास आणि पुराणांत वगैरे त्याविषयीं सांगितलेल्या कथांस पुष्कळ अंतर आहे. विष्णूस अजून बायकोची व मुलांची आणि संसार करण्याची जरूर लागली न-

व्हती; तो ब्राम्हणाकडून ळाथा मारून घेऊन त्यातच आपला मान आहे असें मानून घेण्यास शिकला नव्हता. "

(किता--पृष्ठ १८०.)

ब्राह्मणांवर कडाका-

" हा मंत्र फार सुंदर आहे. यांत वरुणाचा मोठेपणा किती नम्रभावानें मंत्रवक्ता वर्णित आहे तें ध्यानांत ठेवावें.ज्या वरुणाच्या प्रसादाची इच्छा मंत्रवक्ता करितो तो साधारण एकाद्या जेजुरी सारख्या लहानशा गांवांतील देव आहे असें नाहीं, तर तो सकल भूलोकांचा आणि सकल पृथ्वीचा राजा आणि सकल भुवनांचा राजा होय. आणि उपासक उद्धट आणि गर्विष्ठ कर्मठ ब्राह्मण नाहीं, तर लीन आणि अनन्यभावें आपल्या देवाला शरण जाऊन आपली हाक ऐक अशी नम्रतापूर्ण साधी प्रार्थना करणारा एक सेवक होय. ब्राह्मणाचा शब्द असला तर पुरे. देवांचे दगड होतील आणि दगडांचे देव होतील अशी शक्ति भूदेवांस वैदिक युगांत आली नव्हती त्या वेळचे उपासक बिचारे आह्मांसारखेच गरीब आणि निर्बळ मानव, पण अधिक प्रामाणिक आणि अधिक भजनोत्सुक होते. "

(अंक ४, पृष्ठ २४६-७.)

वरील वचनें 'ज्ञानोदया'दि कर्पीचें पांडित्य आज सुमारें चाळीस वर्षें ऐकून स्वभाषेचें व स्वधर्माचें जे मातेरें करून बसले असतील, अथवा माजी आर्यसमाजाचे स्थापक जे यशःशुभ्र परमहंस त्यांनीं सगळ्या आर्यभूमीवर उड्डाण करून जें मधुर कूजित केलें तें ज्यांनीं ऐकून माना डोलविल्या असतील, अशा सर्व तत्त्वज्ञ वाचकांस भारी पसंत होतील यांत बिलकूल संशय नाहीं. पण ज्या अर्थीं प्रस्तुत 'यत्न' वरील लोकांकरितांच केलेला नाहीं; व वेदाचा अर्थ समजून घेण्याविषयीं जे सर्वांत अत्यंत उत्सुक असणारे त्यांस वरील वाक्यें विशेष गोड लागतील असाही संभव कमीच, त्या अर्थीं प्रस्तुत 'यत्न' कार 'सु-

* वरील उताऱ्यांत ब्राह्मणांविषयीं जो भाव दृष्टीस पडतो तो आपल्या प्रिय वाचकांच्या अंतःकरणावर पक्केपणीं ठसविण्याविषयीं 'वेदार्थयत्न' कारांनीं जेथें तेथें मोठा आस्थापूर्वक 'यत्न' केला आहे. नुकत्या आलेल्या पांचव्या अंकाच्या शेवटीं शेवटीं तर 'ब्रह्मभतापा' वर सारखा भडिमार केलेला आढळतो (पृष्ठ २८२-८८-९८-३०२). प्रस्तुतसारख्या विद्वन्मान्य पुस्तकानें 'ज्ञानोदया' शीं किंबहुना 'ब्राह्मणांची गुलामगिरी' सारख्या अप्रयोजक व हलकट ग्रंथाशीं समत्व पावण्याची वेडी हौस बाळगावी; व कांहीं प्रयोजन नसतां आपल्या आश्रयदात्यांपैकीं पुष्कळांचीं मर्में दुखवावीं; हें आमच्या मतें अत्यंत शोचनीय होय.

बुद्धी ' च्या व सद्धर्मनिष्ठेच्या योगानें वरच्याप्रमाणें. अनेक ठिकाणीं जे वाहवले आहेत ते मोठा विचार करून वाहवले आहेत असें आभास वाटत नाहीं. वेदांतील मंत्रांचा अर्थ करतांना विष्णु, विठोबा, खंडोबा, वागजाई, यांच्याकडे व ' उद्धट आणि गर्विष्ट ' ब्राह्मणांकडे नजर वरचेवर गेल्याखेरीज जर रहातच नाहीं ; तर ख्रिस्तमहाराजांकडे, त्यांच्या रोमनगरस्थ प्रतिनिधींकडे; बैबलांतील सुंदर कथांकडे, वगैरे तिचा लेशही पोंचत नाहीं हें नवल नव्हे काय ! प्रस्तुत पुस्तकाला हिंदु लोकांचा जसा आश्रय आहे तसाच ख्रिस्ती जनांचाही आहे ; तेव्हां त्यांच्या वर्गणीच्या मोबदला त्यांसही उपहासाचा वांटा थोडा तरी मिळणें रास्त होतें हें कोण कबूल करणार नाहीं ?

पण हेंही सध्यां एकीकडे ठेवूं. पुराणें तितकीं येथून तेथून अप्रयोजक व दुष्ट असून त्यांनींच मुळचा हिंदुधर्म जो कांहीं बरासा होता तो अगदीं भ्रष्ट करून टाकला, व हिंदुस्थानाची सांप्रतची अवस्था त्यास प्राप्त होण्यास ब्राह्मण व त्यांतून भट हे कारण झाले, हे आधुनिक विद्वानांचे दोन जबरदस्त सिद्धांत आहेत; तेव्हां त्यांस अनुसरून ' वेदार्थयत्नां ' त वरील टीपा आल्या आहेत असें कदाचित् एके रीतीनें ह्मणतां येईल. पण पौराणिक ' देवांचा देव ' विष्णु यावर व त्याच्या छातीवर लाथ मारणाऱ्या ' उद्धट ' ब्राह्मणांवर प्रस्तुत भाषांतरकार मंडळीची लेखणी जशी सफाईनें वाहिली, तशीच ती वैदिक ' देवांच्या देवा ' वर व त्याच्या 'प्रामाणिक' उपासकांवर तरी निदान वाहावयाची नव्हती ! आमच्या जुन्या यमाची व त्याच्या ' चित्रगुप्तादि दिवाणां 'ची प्रार्थनासमाजाच्या सभासदांस भीति बाळगण्याचें बिलकूल कारण नसून त्यांची त्यांनीं खुशाल थट्टा केली यांत फारसें आश्चर्य नाहीं ; पण ऋग्वेदांत ज्याच्या पराक्रमांचें वर्णन केलें आहे असा जो देवाधिदेव ' वज्रबाहु ' इंद्र त्याशींही ' यत्न 'कार इतकी सलगी करतील हें कोणासही वाटलें नव्हतें; पहा—

" या मंत्राच्या कर्त्याच्या समजुतीप्रमाणें इंद्र जन्मला, त्याचें सार्थक्य इतकेंच कीं, त्यानें देवांचें आधिपत्य करून सर्वांच्या वांट्यापेक्षां मोठा सोमाचा वांटा घ्यावा. "

त्याच्या उपासकांची आणखी फजिती :—

" वरील सूक्तांत येवढ्या मोठ्या देवाजवळ जितकें मागावयाचें तितकें मागितलें नाहीं असें ह्मटलें पाहिजे. आलीकडचे खंडोबा आणि ह्मसोबा यांचे भगत सुद्धां त्या आपल्या देवांकडेस मोक्षादि मोठमोठे

वर मागतात. असो. आमचे आर्य पूर्वज वरुणाच्या सार्वभौमत्वाच्या वेळीं कोणत्या स्थितींत होते तें लक्षांत ठेविलें पाहिजे."

असो; याप्रमाणें प्रस्तुत भाषांतरांत भाषेच्या व विषयाच्या संबंधाचे जे अनेक दोष आहेत त्यांचें निरूपण केलें. याशिवाय आमच्या एका बंधूनें जे दाखविले आहेत तेही येथें दाखल करणें अवश्य होतें; पण अगोदरच येवढा मोठा विस्तार झाला आहे, यास्तव त्यांचा निर्देश मात्र येथें करतों. एक 'भाषायाम्' या सदराखालीं दिलेली वृत्ति. ही पहिल्या एक दोन अंकांत तर फारच थोडी दिलेली आहे; एकादा दुसरा शब्द क्वचित् बदलून नुसता वाक्यान्वय मात्र दिलेला आढळतो. तर ती पूर्ण असावी; ह्मणजे तेणेंकरून मूळ ग्रंथाचें अध्ययन करणारास फार उपयोग होईल. दुसरी गोष्ट सुसंगतता. हिच्या संबंधानें पुढील अंकांत आह्मास नांव ठेवण्यासारखें कांहीं दिसलें नाहीं; तरी पहिल्या अंकांत 'दंभहारका'नें * 'सरस्वती' व 'ब्राह्मण' या शब्दांवरील निरनिराळ्या टिपांचा जो विरोध दाखविला आहे तो आह्मांस बरोबर वाटतो, व तो प्रस्तुत ग्रंथाच्या पहिल्याच अंकांत इतक्या थोड्या पृष्ठांत कसा घडला याचेंही आश्चर्य वाटतें. तसेंच या 'यत्ना'स पूर्वीचे अनेक ग्रंथ साहाय्यभूत असतां व त्यांचा यांत पुष्कळ उपयोगही केला असतां, त्याबद्दल म्हणण्यासारखें अवाक्षर ही 'यत्न'कारांनीं काढलें नाहीं, याचाही आम्हांस चमत्कार वाटतो. यास्कपाणिन्यादि पुरातन ग्रंथकार तर राहोतच; पण चार पांचशें वर्षांमागें झालेला प्रसिद्ध वेदभाष्यकर्ता सायणाचार्य, व नुकता गेल्या वर्षी

* वरील पुस्तकाचा कांहीं महिने अस्त होऊन पुनः उदय झाला आहे हें सर्वांस बहुधा माहीत असेलच. आमच्या देशांत लोकांच्या उपेक्षेमुळें चांगल्या कृत्यासही यश येणें मोठें दुरापास्त होतें ही मोठ्या दिलगिरीची गोष्ट आहे. सदरहू मासिक पुस्तकानें 'राम म्हटला' ही संतोषदायक बातमी 'ज्ञानोदय' कर्त्यांस शेवटीं अंतीं जेव्हां पक्की समजली, तेव्हां त्यानें आपल्या पत्रीं मोठा नाटकी कळवळा दाखवून आपल्या 'पुणेंकर बंधू'स त्याच्या भावी पुनरुत्थानाचें शुभवर्तमान कळविलें होतें. ही आमच्या ख्रिस्ती बंधूची भविष्योक्ति लवकरच सफल झाली, व धर्मविचारांवर चर्चा करण्यास व त्याची वादश्रद्धा पुरविण्यास एकाच्या जागीं पुनः दोन प्रतिपक्षी तयार झाले याचा आम्हांस अत्यंत संतोष वाटतो. असो; 'दंभहारका'च्या या नव्या अंकांत 'वेदार्थयत्ना'वर टीका असून तींत वर सांगितलेला दोषनिर्देश केला आहे. एकंदरींत वरील पुस्तकाच्या संबंधानें वरील अंकहीं वाचण्याविषयीं आमच्या जिज्ञासु व अभिज्ञ वाचकांस सूचना केल्यावांचून आह्यानें राहवत नाहीं.

संपलेली प्रसिद्ध मोक्ष मुल्लर साहेबांची ऋग्वेदाची आवृत्ति यांचा तरी प्रस्तुत मंडळीनें यत्किंचित् तरी उल्लेख करावयाचा होता. ज्याला वेदांचा अर्थ समजून घेण्याविषयीं उत्कंठा होईल त्यास सायणाचार्यांसारख्या महापंडिताची व वर्तमानकाळीं 'उक्षतरण' नगरीं वास करणाऱ्या महावैदिकाची माहिती आपणांस कांहीं तरी असावी हें बिलकूल वाटणारच नाहीं काय ? जेथें जेथें वेदभाष्याचा व आपला विरोध झाला आहे तेथें तेथें मात्र सायणाचार्यांच्या नांवाचा उल्लेख करून त्यांची चूक त्यांच्या पदरीं घालण्याचा 'यत्न' केला आहे, व त्या संबंधानें आरंभीं प्रस्तावनेंत वाचकांस सूचना देऊन ठेविली आहे. पण एकंदरीनें वरील भाष्यकाराविषयीं मजकूर,–कीं, तो कोठें होता, कोण होता, त्याची आमचे पाश्चात्य महापंडित जी निर्भर्त्सना करतात ती कितपत खरी आहे, वगैरेविषयीं कांहीं एक चकार शब्द सुद्धां काढलेला नाहीं. * तसेंच पुनः त्याच्या

* सायणाचार्यांविषयीं अद्याप विशेष कांहीं माहिती मिळालेली नाहीं. इतकें मात्र ह्मणतात कीं तो सुमारें ४७५ वर्षांपूर्वीं होऊन गेला. व बुक्कनामक कोणा राजाच्या पदरीं होता. वेदांचें अध्ययन या देशांत इतक्या प्राचीन कालापासून सर्वतोमुख चालत असतां त्यांवर पांचशें वर्षांपूर्वीं मुळींच भाष्य नसावें ही मोठ्या चमत्काराची गोष्ट आहे ; व इतकें अलीकडे तें झालें असतां प्रमाणग्रंथत्वेंकरून चोहोंकडे मान्य होऊन जावें हाही दुसरा चमत्कारच होय. असो ; या भाष्यकाराविषयीं यूरोपीय विद्वानांमध्यें मोठा वाद आहे. अध्यां हळकुंडानें पिवळे होणारे, व मूर्खपणाचा कां असना पण नवा करकरीत शोध कांहीं तरी काढून जगभर टिमकी वाजविण्याची भारी हौस बाळगणारे, जे कित्येक महापंडित यूरोपांत आहेत त्यांच्या मतें 'सायन' हा केवळ मूर्ख व अप्रयोजक टीकाकार आहे ; त्याच्या भाष्यावरून मूळचा अर्थ कळेनासा मात्र होतो. पण ज्यांचा वरील टीकाकाराशीं खरोखर चांगला परिचय झाला आहे त्यांचें मत वेगळें दृष्टीस पडतें. भट्ट मोक्षमूलर लिहितो:—

"I do not wonder that others who have more recently entered on the study of the Vedas are inclined to speak disparagingly of the scholastic interpretations of Sáyana. They hardly know how much we all owe to his guidance in effecting our first entrance into this fortress of Vedic language and Vedic religion, and how much even they, without being aware of it, are indebted to that Indian Eustathius............. If we can now walk without Sáyana, we ought to bear in mind that five and twenty years ago we could not have made even our first steps, we could never, at least, have gained a firm footing, without his leading strings. If therefore we can now see further than he could, let us not forget that we are standing on his shoulders."

Rig-Veda–Sanhita Vol I.

चुका ज्या काढल्या आहेत त्या ' यत्न ' कारांनीं आपल्या बुद्धीनें काढिलेल्या आहेत किंवा त्या युरोपीय पंडितांच्या कोट्या आहेत हेंही समजूं देण्याचा बिलकूल मार्ग ठेवला नाहीं. एकंदरींत वरील कृतीवरून मनुष्याच्या मनाची स्थिति ' वरुणाच्या सार्वभौमत्वाच्या वेळीं ' बरी होती, कीं विष्णूच्या हातीं सत्ता असतांना होती, कीं आतां एकेश्वराच्या अमलांत बरी आहे, याची आमच्या सर्व वाचकांस बरीच कल्पना झाल्यावांचून राहणार नाहीं !

१३ असो; येथवर आरंभीं प्रस्ताव केल्याप्रमाणें प्रस्तुत विषयाच्या संबंधानें पहिल्यानें एकंदर कांहीं माहिती, पुढें प्रकृत पुस्तकाचें स्वरूपकथन, आणि शेवटीं त्याचें गुणदोषविवेचन, याप्रमाणें सारे भाग आटपले. आतां सरतेशेवटीं कांहीं गोष्टींविषयीं अवश्य लिहिलें पाहिजे तेवढें लिहून हा लेख आटपतों. वरील सर्व मजकूर जे जे वाचतील त्या सर्वांस तो सारखाच पसंत पडेल असें फार करून होणार नाहीं. स्थलविशेषीं तो उगाच ज्यास्त कडक रीतीनें लिहिला असून टीका करणारांची सामान्यतः जी वृत्ति दृष्टीस पडते कीं, त्यांच्या मनास ह्मणून फारसें कांहीं यावयाचें नाहीं तीच आह्मीं प्रगट केली आहे असेंही कित्येकांस कदाचित् वाटेल. पण असे जर कोणी आक्षेप काढतील तर त्यांनीं असा विचार करावा कीं, आह्मीं वरील ग्रंथावर जीं दूषणें दिलीं आहेत तीं उगीच मनःकल्पित दिलेलीं नाहींत; तर प्रत्येकाचे आधार जेथल्या तेथें दाखल केलेले आहेत. ते नीट लक्षांत आणले असतां व मूळ ग्रंथांत त्यांचें प्रत्यंतर पाहिलें असतां अत्युक्ति केल्याचा किंवा अन्यथा निरूपण केल्याचा दोष कोणाच्यानेंही सहसा आह्मांवर ठेववणार नाहीं अशी आह्मांस खात्री वाटते. आतां कोणी असें जर म्हणतील, कीं हें लोकोपयोगाचें काम आहे; तेव्हां अशावर टीका करून त्याचें खंडन करूं पाहणें हें दुष्टपणाचें कृत्य आहे, तर याचेंही उत्तर सोपें आहे. एक तर हें कीं, जी लोककल्याणाची इमारत इतकी लुटपुटीत कीं चार शब्द विरुद्ध बोलले कीं लागलीच ती खचून जाते, असली उभारली काय आणि न उभारली काय सारखीच ! ' वेदार्थयत्ना 'ची अशी गोष्ट नाहीं याबद्दल सर्वांची खात्री असेलच. पण दुसरी मोठी गोष्ट अशी कीं, ज्यापासून सर्व लोकांस मोठा उपयोग घडायाचा, त्यांत कोणास कांहीं न्यूनता किंवा दोष दृष्टीस पडले तर ते त्यानें जाहीर करावे कीं दडवून ठेवावे ? या दडवण्यास जर सज्जनपणा हें नांव असेल, तर येवढी शाबासकी कोणताही सुज्ञ मनुष्य खास पतकरणार नाहीं. वरील भाषांतर ह्मणजे एखादा यःकश्चित् निबंध किंवा कादंबरी नव्हे; तर तें मोठें महत्त्वाचें कार्य असून देशभाषेचें चिरकालिक भूषण होणार, व एकंदर देशावर

'अनेक रीतींनीं त्यापासून कार्यें घडणार. यास्तव अशा लेख ज्यांस आवडणार नाहींत त्यांनीं असें समजावें कीं, वरं जे प्रतिकूळ* अभिप्राय *आले आहेत ते प्रस्तुत भाषांतर करणाऱ्या विद्वान् मंडळीविषयीं आमच्या मनांत सन्मानबुद्धि कमी वागत असल्यामुळें आले आहेत असें नव्हे; तर प्रस्तुत विषयावर जी सर्व खऱ्या आर्यजनांप्रमाणें आमची अतिशयित भक्ति व पूज्यत्वबुद्धि आहे तिजमुळें प्रादुर्भूत झालेले होत. सारांश, ज्या प्रांजल बुद्धीनें प्रस्तुत पुस्तक भाषांतरकर्त्या मंडळीनें आह्मांकडे पाठविलें व त्यावर अभिप्राय मागितला, तोच भाव मनांत धरून आह्मीं आपले विचार 'लोकांस आवडणार नाहींत किंवा त्यांच्या प्रचारांस व समजुतींस विरुद्ध आहेत' म्हणून बिलकूल भय न बाळगतां ते स्पष्टपणें बोलून दाखविले आहेत. तर याप्रमाणें आम्हांवर सोपवलेलें कार्य उरकलें असतां आतां लेखणी खालीं ठेवतों.

रसायनशास्त्र.

अनंतपारं किल शब्दशास्त्रं स्वल्पं तथायुर्बहवश्च विघ्नाः ।
सारं ततो ग्राह्यमपास्य फल्गु हंसो यथा क्षीरमिवांबुमध्यात् ॥

अंक ३८—(१) रसायनशास्त्र. (२) प्रस्तुत विषयाचा विस्तार. (३) पूर्वींचे ग्रंथ. (४) प्रस्तुत ग्रंथाचें साहित्य. (५) मुख्य विषय. (६) भाषापद्धति. (७) स्वतंत्र रचना. (८) प्रयोग व प्रयोगांचें साहित्य. (९) व्यावहारिक उदाहरणें व शिल्पक्रियांची माहिती. (१०) स्थलनिर्देश (११) उपसंहार

१. वरील ग्रंथाची जाहिरात आमच्या पुस्तकांत गेल्या वर्षी दिली असून तें कांहीं महिन्यांपूर्वीं छापून प्रसिद्ध झालें हें आमच्या वाचकांस विदित असेलच. त्याबद्दलची पोंचूही नुकती आह्मीं प्रसिद्ध केलीच आहे. या खेपेस सदरहू ग्रंथावर आह्मी आपला अभिप्राय प्रगट करतों.

२. आतां सदरील ग्रंथाविषयींच शुद्ध विचार करण्यापूर्वीं असल्या पुस्तकाच्या संबंधानें सामान्यतः पुष्कळ गोष्टी लिहिण्यासारख्या आहेत. त्या ह्या कीं, यूरोपांत अर्वाचीन काळीं सृष्टिविषयक अनेक शास्त्रांचा अपूर्व प्रादुर्भाव होऊन तीं प्रगल्भ दशेस जीं येऊन पोंचलीं

---

* "शास्त्रविस्तार हा फार अथांग आहे, आणि आयुष्य तर अल्पमात्र असून पुनः विघ्नें शेंकडों आहेत. यास्तव सारी विद्या संपादन करण्याच्या भरीस न पडतां सारभूत जेवढा अंश दिसेल तेवढा ग्रहण करून बाकीचें टाकून दे; कीं ज्याप्रमाणें हंस हा क्षीरनीर विभाग करून दुधाचा तेवढा अंश काढून घेतो."

आहेत तीं कशामुळें, त्यांपासून पाश्चात्य राष्ट्रांच्या आधुनिक उत्कर्षास कसें साधन झालें, इकडील राष्ट्रांनीं पदार्थविज्ञानसंबंधीं आजपर्यंत किती शोध केले, किंवा ते त्यांच्या हातून मुळींच झाले नाहींत, आमच्या देशाच्या प्रस्तुत स्थितीवर वरील शास्त्रांच्या ज्ञानानें कोणकोणतीं कार्यें होण्याचा संभव आहे, इत्यादि. टीकाविषयक ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत वरील संबंधाचे कांहीं विचार प्रदर्शित केलेले आहेत. त्यांवर विशेष विस्तार करण्यास व त्यांच्या यथार्थत्वाचें परीक्षण करून इतर संबंधानेंही विवरण करण्यास पुष्कळ जागा आहे. पण विस्तारभयास्तव व विषयांतराच्या दोषास्तव तसें प्रस्तुत अंकांत करीत नाहीं. यापुढें प्रसंगानुसार त्याविषयींचे आमचे विचार वाचकांस सादर करण्याचा आमचा संकल्प आहे. यास्तव या ठिकाणीं फक्त सदरील ग्रंथाच्या संबंधानेंच जें लिहावयाचें तें लिहितों.

३. महाराष्ट्र भाषेंत पदार्थविज्ञानाच्या निरनिराळया शास्त्रांवर अद्याप चांगलेसे ग्रंथ झाले नाहींत हें सर्वांस माहीत असेलच. वरील विषयांवर ज्ञान होण्यास आमच्या लोकांस इंग्रेजी पुस्तकांखेरीज इतर साधनें म्हटलीं म्हणजे ज्योतिषादि कांहीं शास्त्रांवर झालेले ग्रंथ, मासिक पुस्तकांतील प्रसंगोपात्त लेख, व सामान्यतः व्याख्यानें वगैरे क्वचित् होणारे प्रसंग, इतकींच कायतीं होत. या सर्वांच्या योगानें पदार्थविज्ञानाचें सामान्य स्वरूप एतद्देशीय लोकांत जे कोणी विशेष बहुश्रुत आहेत त्यांस झालें आहे इतकेंच कायतें म्हणतां येईल. प्रस्तुत रसायनशास्त्राविषयीं जर पाहिलें, तर आजपर्यंत त्यावर प्रसिद्ध ग्रंथ झटले झणजे कायते दोनच होते. एक इकडील प्रसिद्ध गणिती व आलीकडील नव्या मंडळींपैकीं बहुतेकांस गुरुस्थानीं असलेले रा० रा० केरो लक्ष्मण छत्रे यांचें 'पदार्थविज्ञान;' व दुसरें कैलासवासी डा० नारायण दाजी यांचें 'रसायनशास्त्र'. पहिल्या ग्रंथांत प्रस्तुत विषय केवळ अंशतः आला असल्यामुळें त्याचें विवेचन संक्षेपानेंच केलेलें आहे हें उघड आहे. दुसऱ्याचा कोठें विशेष प्रचार आढळत नाहीं. मुंबईच्या मेडिकल कॉलेजांत मात्र मराठी विद्यार्थी त्यावरून रसायनशास्त्राची माहिती करून घेतात असें आह्मांस समजलें, आहे. याखेरीज इतर वाचकांच्या हातीं तें पुस्तक जात असेलसें वाटत नाहीं.

४. तेव्हां असल्या विषयावर आमचे मित्र रा० बाळाजी प्रभाकर मोडक यांनीं ग्रंथरचना करून आपल्या देशबंधूंस पाश्चात्य शास्त्रविद्येंत प्रविष्ट करून देण्याचा जो हा यत्न त्यांनीं केला आहे तो परम स्तुत्य होय हें सांगावयास नकोच. प्रस्तुत ग्रंथकारानें सदरील विषयाचा गेली

चार पांच वर्षे सतत अभ्यास केला आहे. अनेक ग्रंथांचें साग्र अध्ययन करून, ज्यांस हें पुस्तक नजर केलें आहे अशा विद्वान् युरोपियनांकडून त्यांस सप्रयोग शिक्षणही मिळालेलें आहे. शिवाय ते ज्या कामावर आहेत त्यामुळें तर सदरील विषयाचें निरंतर घाटन करण्याचा त्यांस प्रसंग पडतो. या कारणास्तव नवीन शिकणारांस हा विषय कसा सुबोध करून द्यावा, त्यांस त्यांतील कोणते भाग विशेष मनोरम वाटतील, व व्यवहारदृष्ट्या कोणते विशेष उपयुक्त आहेत, हें सर्व त्यांस अनुभवसिद्ध करून प्रस्तुत ग्रंथ रचतांना हा अनुभव त्यांस पुष्कळ उपयोगी पडला असेल यांत संशय नाहीं. याखेरीज हेंही वाचकांस कळविण्यास कांहीं हरकत दिसत नाहीं कीं, रा० मोडक यांचा पदार्थविज्ञान हा अत्यंत प्रिय विषय असून त्यांनीं त्यावर कोल्हापुरास सार्वजनिक व्याख्यानें दिलीं आहेत. अशा प्रसंगीं पुष्कळ प्रयोग त्यांनीं स्वतः करून साऱ्या लोकांस पाश्चात्य राष्ट्रांच्या विद्याप्रभावाविषयीं विस्मित करून टाकलें. सारांश, प्रस्तुत ग्रंथकारानें प्रकृत विषय आपल्या देशबंधूंस शिकविण्याचा पतकर जो आपणावर घेतला आहे तो केवळ अल्पस्वल्प ज्ञानाच्या जोरावर नसून तो घेण्याची योग्यता त्यांनीं आपले ठायीं चांगली आणली आहे हें वरील माहितीवरून आमच्या वाचकांच्या ध्यानांत चांगलें येईल.

५. आतां खुद्द ग्रंथाच्या गुणदोषांविषयीं विचार करावयाचा. प्रथमतः विषयाच्या संबंधानें. या सदरावर प्रस्तुत सारख्या पुस्तकांत फारसें विवेचन करण्यास जागा नसते हें थोडा विचार केला असतां वाचकांस तेव्हांच कळून येणार आहे प्रत्यक्ष अनुभवावरून सिद्ध केलेल्या प्रमेयांचें जें शास्त्र झालेलें असतें त्याची विवरणरीति प्रायः एकच असते. तींत वादास मुळींच स्थळ न राहून रसाचा प्रादुर्भाव होण्यासही बिलकूल अवकाश नसतो. गणिताच्या कोणत्याही शाखेवर रचलेल्या ग्रंथांत जसे कांहीं नियमित सिद्धांत असावाचे, कीं ज्यांवर शंका घेण्यास अवकाशच राहत नसतो, व जे केवळ बुद्धीनें आकलन करायाचे असतात; त्याप्रमाणेंच रसायनादि सृष्टिविषयक शास्त्रांतील सिद्धांतही अगदीं ठरलेल्या असून त्यांचें विवरण करण्याचा प्रकार एकच असतो. कविता, कादंबरी, इतिहास वगैरे विषयांवरील ग्रंथांवर रसदृष्ट्या, युक्तिदृष्ट्या वगैरे जसें विवेचन करण्यास जागा असते, तशी भूमितीच्या किंवा भूगोलाच्या पुस्तकावर असत नाहीं हें उघड आहे. तर या कारणास्तव गुणदोषविवेचनाचें मुख्य स्थान जें ग्रंथविषय तें सोडून देऊन इतर संबंधांनीं सदरील पुस्तकाविषयीं विचार करूं.

६. या बाह्य विचारांपैकीं पहिला अगोदर भाषापद्धतीचा. या संबंधानें सांप्रत पुस्तकास नांव ठेवण्यास बिलकूल जागा नाहीं असें आम्हांस वाटतें.

याची भाषासरणी अगदीं सुबोध आहे. विषय जरी इंग्रेजी आहे, व तो प्रौढ असल्यामुळें "मोठमोठे संस्कृत शब्द घातले असतां जरी शोभणारें आहे, तरी धेडगुजरीचा किंवा आढ्यतेचा प्रकार यांत बिलकूल आणला नाहीं. कोणाही सामान्य वाचकांस सहज अर्थग्रहण व्हावें अशा तऱ्हेची त्याची रचना केली आहे. आतां एक मात्र आहे कीं, मराठींत प्रस्तुत शास्त्रांतील नांवें अद्याप कोणीही ठरविलीं नसल्यामुळें, साऱ्या पुस्तकभर इंग्रेजी शब्दांची गर्दी दृष्टीस पडते. केवळ मराठी भाषाच समजणारांस वरील परकी शब्द तर अत्यंत दुःश्राव्य होऊन ते त्यांच्या तोंडीं बसण्यासही पुष्कळ श्रम पडतील. त्याप्रमाणेंच 'गुरु कार्ब्यूरेटेड हैड्रोजन,' "निर्जल नैत्रिक आसिड' वगैरे व्यभिचारी प्रयोग पाहून वाचकांस हसूं आल्यावांचूनही राहणार नाहीं. पण समंजस वाचक याबद्दलचा दोष ग्रंथकारावर ठेवणार नाहींत हें उघडच आहे. नव्याच विद्याप्रदेशांत प्रथमतः जो वाट काढील त्यास ती सुगम व सुखावह करतां न आली म्हणून दूषण देणें बरोबर नाहीं. जो रस्ता सध्यां बिकट व अडचणीचा वाटतो तोच पुढें पायमळणीनें बराच सुधरेल; किंवा तिकडे रहदारी विशेष वाढली असतां तोच दुरुस्त केला जाऊन तेथें कदाचित् चांगली सडकही होईल.

७. दुसरा विचार प्रकृत ग्रंथाच्या स्वतंत्र रचनेचा. वर लिहिण्यांत आलेंच आहे कीं रा० मोडक यांनीं या विषयावरील अनेक ग्रंथांचें सतत पर्यालोचन करून सदरील पुस्तक तयार केलें आहे. यापूर्वी शास्त्रीय विषयांवर जे जे ग्रंथ झाले आहेत ते प्रायः भाषांतररूप असत. ही भाषांतराची पद्धत आलीकडे कांहीं कांहीं मोडत चालली आहे; ती अगदीं मोडून स्वातंत्र्यानें ग्रंथरचना करण्याचा प्रचार जेव्हां चोहोंकडे सुरू होईल तेव्हां एतद्देशीय भाषांस जोर येऊन खरी ज्ञानवृद्धि लोकांत होऊं लागेल. नेहमीं आईच्या कडेवर वागणारें पोर जसें किचकट व किरकिरें होत जातें, पण तेंच जर आपल्या पायांनीं चालूं लागेल तर त्याची त्यासच हुशारी वाटायाला लागून तें बळकट होत जाईल; तशीच गोष्ट भाषेची व लोकस्थितीची आहे. तेव्हां प्रस्तुत सारख्या गहन शास्त्रीय विषयावर सदरील ग्रंथकारानें अगदीं स्वतंत्र रचना केली ही गोष्ट अत्यंत अभिनंदनीय होय. पण हा स्वतंत्रतेचा प्रकार केवळ ग्रंथकर्त्यास भूषणरूप व भाषाभिवृद्धीस अनुकूल म्हणूनच चांगला म्हणावयाचा असा अर्थ नाहीं; तर विषयरचनेच्या संबंधानें पाहतांही त्याचें महत्त्व फार आहे. तें असें कीं, स्वतंत्र ग्रंथ करावाचा ह्मटलें ह्मणजे विवक्षित विषय ग्रंथकारास पक्केपणीं समजावाच लागतो; तो न समजेल तर त्याची लेखणीच म्हणावयाची नाहीं. पण तेंच भाषांतर असलें म्हणजे गोष्ट भि-

राळी पडते. ग्रंथकर्त्यांची जबाबदारी मजकुरावरची तेव्हांच उडून फक्त भाषेच्या संबंधानेंच काय ती त्याची मालकी राहते. शिवाय देशभाषेंत एकाद्या विषयावर नवाच ग्रंथ करावयाचा असला म्हणजे तो लोकस्थितीच्या अनुरोधानें लिहावा लागतो, म्हणजे वाचकांचा त्यांत कोणत्या रीतीनें अत्यंत सुलभ प्रवेश होईल, व कोणत्या प्रकारांनीं त्यांच्या मनावर तो उत्तम ठसेल, हें पाहावें लागतें. अशा दृष्टीनें भाषांतररूप ग्रंथ तर फारच थोड्या योग्यतेचा ठरेल.

८. सदरील पुस्तकांत दोनशांवर प्रयोग दिलेले आहेत, व त्यांची कृति नीट लक्षांत येण्याकरितां सुमारें शंभर सवाशें आकृति ग्रंथाच्या शेवटीं जोडल्या आहेत. या प्रयोगांस कोणकोणतें सामान लागेल त्याची ही याद किंमतीसकट सरते शेवटीं दाखल केली आहे. ग्रंथकाराचे हातून वरील सार्‍या प्रयोगांच्या कृति अनेक वेळां साक्षात् होऊन गेलेल्या आहेत, यास्तव वरील सर्व सोई त्यास अनायासानें करून ठेवतां आल्या. असें करण्यांत दोन तीन हेतु आहेत. एक तर प्रस्तावनेंत सांगितलाच आहे कीं, एतद्देशीय शाळांतून प्रस्तुत विषय जसा चालावा तसा चालत नाहीं, यास्तव प्रस्तुत पुस्तकाच्या साहाय्यानें तो चांगल्या तर्‍हेनें शिकवितां यावा. दुसरा असा आहे कीं, कोणा होसदार विद्यार्थ्यास या शास्त्राची चट लागून स्वतः प्रयोग करण्याची जर इच्छा झाली, तर तीही शंभर सवाशें रुपयांत त्यास पुरवतां येऊन मौजेची मौज व माहितीची माहिती अशी दोन्ही त्यास करून घेतां येतील. तिसरा उपयोगही लौकिक संबंधाचा एक फार मोठा करून घेतां येणार आहे. तो असा कीं, मोठमोठ्या शहरांतून वरील सामग्री जर आणून ठेवली, व पदार्थसंग्रहालयांतून पंचवीस प्रकारच्या शिंपा व पन्नास प्रकारचे शंख वगैरे जें सामान ठेवलें असतें त्याच्या जागीं वरील प्रयोगाची सिद्धता करून ठेवलेली जर असली तर लोकशिक्षणाचा एक उत्तम मार्ग स्थापित केलासा होईल. असल्या कृत्यास जो खर्च लागेल तो वसूल होण्याची पंचाईत पडेल असेंही वाटत नाहीं. लोकांस अद्भुत चमत्कार पाहण्याची जात्या हौस असतेच, यास्तव ती पुरविण्यास सहज लोकाश्रय मिळण्याचा संभव आहे.

९. आतां प्रस्तुत ग्रंथाच्या एका गुणाविषयीं मात्र उल्लेख करावयाचा राहिला आहे. तो हा कीं, त्यांस जेथें जेथें अवकाश सांपडला तेथें तेथें व्यावहारिक उदाहरणें देऊन पुष्कळ यांत्रिक व्यापारांची माहितीही प्रसंगवशात् दिलेली आहे. असें केल्याच्या योगानें दोन गोष्टी झाल्या आहेत. एक तर प्रकृत विषय वाचकांस सामान्यतः अपरिचित वाटण्यासारखा

असल्यामुळें, व तो स्वरूपतःच कांहीं अंशीं रुक्ष असल्यामुळें, व्यावहारिक 'गोष्टींचा संबंध मधें मधें आल्यानें त्यास सुबोधता येऊन तो विशेष चित्तवेधकही झाला आहे. वस्तुतः पाहतां असला विषय साक्षात् प्रयोगदर्शनानेंच विद्यार्थ्यांच्या मनावर ठसावयाचा व त्यांस गोड लागावयाचा; पण तशी अनुकूलता किती थोड्यांस असणार ? सामान्य वाचक जे असला ग्रंथ वाचणार ते अर्थातच इतर पुस्तकांप्रमाणें केवळ मौजेखातर व विषयाची साधारण माहिती होण्याकरितां वाचणार. त्यांजपाशीं रसायन सामग्री कोठली ? व आहे असें जरी कल्पिलें तरी येवढी खटपट कोण करीत बसतो ? यास्तव मुख्य विषयाच्या अनुरोधानें व्यावहारिक गोष्टींचा संबंध सदरील पुस्तकांत वरचेवर आणला आहे ही चांगली योजना होय. दुसरें असें कीं, आलीकडे आमच्या लोकांचें देशी माल उत्पन्न करण्याकडे बरेंच लक्ष लागत चाललें आहे. आजपर्यंत ज्या त्या गोष्टींत सरकारावर टेंकण्याची जी त्यांस संवय लागली होती ती सोडून देण्याचें त्यांस भाग पडत चाललें आहे. व उत्तरोत्तर तर 'आपल्या बळें बांधावी कास,आणि कोणाची करूं नये आस' या ह्मणीसच सर्वथा धरून चालण्याचें त्यांस अगत्य पडणार असा सुमार दिसतो. तर अशा स्थितींत प्रस्तुतसारख्या पुस्तकांत नुसतें शास्त्रीय विवेचन नसून व्यवहारोपयोगी अशा भिन्न भिन्न कलांच्या कृति व त्यांचे व्यापार यांविषयीं सविस्तर माहिती दिलेली आहे हें वाचकांस पसंत होईल यांत संशय नाहीं.

१०. आतां वरील उल्लेखाच्या उदाहरणार्थ सदरहू ग्रंथांतील कित्येक स्थलें दाखवितों. हीं अवतरण रूपानें संपूर्ण दिलीं असतां अतिशयितच विस्तार होईल, यास्तव त्यांचा निर्देश मात्र येथें करतों, त्यांवरून सदरील पुस्तकाच्या रचनेविषयीं वाचकांस बरीच कल्पना झाल्याशिवाय राहणार नाहीं.

रसायनाचा सृष्टिविषयक बहुतेक शास्त्रांशीं थोडा बहुत संबंध आहेच आहे. यास्तव प्रसंगवशात् त्यांविषयीं प्रस्तुत ग्रंथांत बरेच लेख आढळतात. उदाहरणार्थ—

पृष्ठ १२३, यांत बाष्पोद्भवनादि व्यापारांचें निरूपण केलें आहे. नंतर 'पाणी' या सदराखालीं 'पर्जन्योदक,' 'झऱ्याचें उदक,' 'पाण्यांतील क्षारांचें प्रमाण काढण्याची रीति,' 'नदीचें उदक,' 'खनिजोदक,' 'समुद्राचें पाणी,' अशा निरनिराळ्या विभागांचें विवरण केलें आहे.

पृष्ठ १२९, यांत हिऱ्याचें स्वरूप व धर्म हे सांगून त्यापुढें पृथ्वींतील

अत्यंत नामांकित जे 'कोहिनूर' वगैरे हिरे त्यांविषयीं माहिती दिली आहे. नंतर लकडी पेनसिलीचा दगड, व दगडी, टांकडी, लोखंडी वगैरे कोळ्शांच्या जाती, यांविषयीं पुष्कळ तऱ्हेची सविस्तर माहिती दाखल केली आहे.

पृष्ठ १४९. यांत कार्बानिक आसिड वायुविषयीं विवेचन चाललें असतां वारा मोकळा खेळेल अशा तजविजीनें घरें बांधणें हें आरोग्यास किती अनुकूल होय, वनस्पति व प्राणी यांचें श्वासोच्छ्वसन परस्परांस कसें हितावह आहे, तुळशीच्या झाडांत कोणता अपूर्व गुण असतो वगैरे आगंतुक विषयांवर पुष्कळ विवरण केलें आहे, व कित्येक अत्यंत महत्त्वाच्या सूचना करून ठेवल्या आहेत.

पृष्ट १६५-१७०. यांत वातावरणाचा विषय असून हवेचे घटक जे निरनिराळे वायु त्यांच्या संबंधानें पुष्कळ अवांतर माहिती दिलेली आहे.

आतां व्यवहारोपयोगी ज्ञान या पुस्तकापासून जें होणारें आहे त्याचे मासले दाखवितों:--

प्रयोग ५३, ५४. यांत गुळाची पांढरी साखर करण्याच्या दोन तीन रीति सांगितल्या आहेत.

पृष्ट १३८. यांत फिल्टर ह्मणजे पाणी स्वच्छ व शुद्ध करण्याचें यंत्र कसें तयार करावें तें सांगितलें आहे.

पृष्ट २११-२१४. यांत कापड पांढरें शुभ्र कसें करावें, व निरनिराळ्या रंगांचें चुट्टीदार कापड विलायतेंत जें तयार करतात तें कसें करतात हें सर्व सांगितलें आहे.

प्रयोग १३३, १३४. यांत कांचेवर नक्षीचें काम करण्याचा प्रकार दिलेला आहे.

पृष्ट १३९. यांत रेशमी, लोंकरी, वगैरे वस्त्रांस रंगहीन ह्मणजे शुभ्र करण्याची रीत सांगितली आहे.

पृष्ट २४९-५० टीप. होंत फोटोग्राफीविषयीं माहिती आहे; ह्मणजे सूर्यकिरणाच्या योगानें हुबेहुब तसबीर कशी उठते तो प्रकार समजून सांगितला आहे.

प्रयोग १६३, १६४. यांत आगकाड्या करण्याची कृति सांगितली आहे. पहिल्या प्रयोगानें आवाज न होणाऱ्या काड्या तयार होतात, दुसऱ्यानें आवाज होऊन पेटणाऱ्या तयार करतां येतात.

पृष्ट २७०-२७४. यांत कांचेविषयीं निरूपण केलें आहे. प्रथम सामान्यतः तिचें वर्णन असून नंतर 'खिडक्यांची कांच', 'शिशांची कांच', 'बोहिमियन ग्लास', 'गारेची कांच', व 'रंगित कांच' इतक्या तऱ्हांविषयीं मजकूर आहे.

आतां प्रस्तुत पुस्तकांतले कांहीं चमत्कारिक प्रयोग दाखवितों. त्यांचें वर्णन वाचतांनाही वाचकांस चमत्कार वाटल्यावांचून राहणार नाहीं; मग ते प्रत्यक्ष पाहिले असतां किती मौज वाटेल याची कल्पना वाचकांनींच करावी!—

पाण्यावर जाळ —— ——प्रयोग——८
पाण्यांत जाळ ————प्रयोग—— १९
लोखंडावर तांबें चढविणें———प्रयोग——२५
लोखंड जाळणें ———प्रयोग——३१
साबणाचे बुडबुडे——प्रयोग ——३७
विमान ————प्रयोग——३८
दारू वत्तीशिवाय बंदुकीसारखी बार———प्रयोग——४०
रसायन संगीत———प्रयोग——४३
पाण्याचें विद्युत्प्रवाहाच्या योगानें पृथक्करण——प्रयोग——११४
वायुसंयोगजन्य पाणी——प्रयोग—११२
पाण्याच्या गोठण्यानें लोखंडाचें भांडें फुटणें——प्रयोग—५०
उत्कृष्ट कारंजें ——प्रयोग ——९९
आग्या वेताळ ————प्रयोग——१५९
पाण्यावर आगीच्या लाटा————प्रयोग——१६०

११. इतका निर्देश पुरे आहे. येवढ्यावरून टीकाविषयक पुस्तक कोणत्या तऱ्हेचें रचलें आहे याचा कोणासही बराच अजमास करतां येईल. तसेंच वर त्याची जी तारीफ केली आहे ती केवळ 'मित्रनिष्ठे' च्या भरांत केली नाहीं याविषयींही बहुधा खात्री होईल आमच्या देशांत विद्या वाढण्यास व एतद्देशीय भाषांचा उत्कर्ष होण्यास काय झालें पाहिजे याविषयीं सदरील पुस्तकावरून आह्मांस एक कल्पना सुचते, तीही येथें प्रसंगवशात् लिहिल्यावांचून राहवत नाहीं. ती ही कीं, सध्यांच्या शिक्षणपद्धतीनें 'वेश्यानामिव विद्यानां मुखं कैःकैर्न चुंबितम्' हा प्रकार होऊन विद्याभ्यास ह्मणजे नेमक्या टप्प्यावर ओझें नेऊन पोंचविणाऱ्या हमालाचें काम अशी जी स्थिति झालेली आहे, त्यापेक्षां ज्यास ज्या विद्येची हौस वाटेल व जिकडे त्याचा जात्याच कल असेल तिकडे व्यासंग करायास जर प्रत्येक जण मोकळा होईल तर आमच्या सरकारचा एतद्देशीयांस विद्यादान करण्यांत जो वास्तविक हेतु आहे तो विशेष सफल होणार आहे. असो; पण हा सरकारचा विचार आहे, व त्याविषयीं विवेचन करण्याची ही जागाही नव्हे. यास्तव सरते शेवटीं आमच्या नव्या मंडळींत येवढीच सूचना करून आटपितों कीं, रा० गोखले

यांचा या कामीं किता उचलून एकेकजण आपापल्या काळ एकेका विषयाकडे किंवा कांहीं विवक्षित विषयांकडेच घालविण्याचा जर संकल्प करील व आपापल्या व्यासंगाचें फळ कालांतरानें आपल्या देशबंधूंस सादर करण्याचें जर मनांत आणील, तर आजपर्यंतच्या अभिशापापासून ते मुक्त होतील, व देशभार्यांचें कल्याण होऊन आजपर्यंत पाश्चात्य विद्या केवळ पांडित्य करण्यांतच जी प्रगट होत होती ती क्रियाद्वारा फलद्रूप होत्साती साऱ्या देशभर प्रगट होईल ! *

संस्कृत ग्रंथ.

येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः
तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥ †

अंक ४२ (१) कौमुदीमहोत्साह. (२) गद्यपद्यावलि. (३) भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कोश.

१. 'कौमुदीमहोत्साह,' 'गद्यपद्यावली' व 'भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कोश' हे तीन ग्रंथ त्यांच्या कर्त्यांनीं आमच्याकडे पाठविल्यास आज बरेच दिवस झाले. सदरील अंकांत त्यांवर यथानुक्रम आह्मी आपला अभिप्राय वाचकांस सादर करतों.

कौमुदीमहोत्साह—हें त्रैमासिक पुस्तक मुंबई येथें रा० रामचंद्र भिकाजी गुंजीकर व रा० काशिनाथ पांडुरंग परब यांनीं प्रसिद्ध करण्यास आरंभ केला आहे. सदरील अंक हा त्याचा पहिला खंड होय. असे पंधरा सोळा खंड होऊन हें पुस्तक समाप्त व्हावें असा त्याच्या प्रकाशकांचा अजमास आहे. प्रत्येक अंकाचीं पृष्ठें शंभर व्हावयाचीं असून किंमत एक रुपया ठेवलेली आहे. या मानानें पाहतां चार वर्षांच्या शेवटीं 'महोत्साहा'ची समाप्ति होऊन १६ रुपयांस १६० पृष्ठांचा ग्रंथ वाचकांच्या हातीं येईल.

आतां प्रस्तुत पुस्तकाविषयीं विशेषतः निरूपण करण्यापूर्वी त्याविषयीं

---

* प्रस्तुत ग्रंथकाराचा पदार्थविज्ञानावरही एक ग्रंथ तयार झालेला आहे. तो लवकरच छापून प्रसिद्ध करण्याची त्यांची उमेद आहे. याशिवाय दक्षिणेंतील प्रांतांच्या प्राचीन इतिहासासंबंधीं माहिती पुष्कळ जमा करून महाराष्ट्र देशाचा प्राचीन इतिहास त्यांनीं अलीकडे लिहावयास घेतला आहे. हाही कांहीं दिवसांनीं कदाचित् प्रसिद्ध होईल.

† "ज्यानें निर्मल शब्दजलांनीं मनुष्यांची वाणी धुवून शुद्ध केली, व अज्ञानजन्य मतिभ्रमाचें निरसन केलें, त्या पाणिनीस नमस्कार असो !"

सामान्यतः कांहीं लिहिणें अवश्य होय. या ग्रंथाचा विषय कोणता आहे हें बहुधा कोणासही सांगावयाला लागेल असें वाटत नाहीं. पाणिनिमुनींच्या सर्वप्रसिद्ध 'अष्टाध्यायी' नामक सूत्रात्मक ग्रंथावर अर्वाचीन प्रख्यात पंडित भट्टोजी दीक्षित*यांची 'कौमुदी' या नांवाची सर्वमान्य वृत्ति आहे हें संस्कृतज्ञांस माहीत आहेच. ही वृत्ति सुमारें दोन अडीचशें वर्षांतली आहे. तरी इतकी अर्वाचीन असतां हिचें प्रामाण्य येवढें आहे कीं, सायणाचार्यांच्या वेदभाष्याप्रमाणें व मल्लिनाथी टीकेप्रमाणें तिची पंडितमान्यता तेव्हांच स्थापित होऊन तिच्यामुळें पूर्वीचे सर्व ग्रंथ लुप्त व्हावयाला लागून आजला तर बहुतेक बुडालेच आहेत. पूर्वीच्या 'काशिका' दि ज्या वृत्ति होत्या त्यांत मूळ 'अष्टाध्यायी' चाच क्रम धरून प्रतिसूत्रावर विवरण केलेलें असे. या विवरणाच्या पलीकडे कोणत्याही प्राचीन पंडिताची मजल गेली नाहीं. पण भट्टोजींनीं आपल्या पूर्वीच्या सर्व वैयाकरणांवर ताण करून मूळ पाणिनीयावर नवीच रचना केली. गीर्वाण भाषेचें तीन मुनींनीं ज्या सूत्रजालानें निबंधन करून तीस सर्वथा नियंत्रित करून टाकली होती, त्याचें उद्घाटन करून वरील अर्वाचीन पंडितानें त्याचा मनोरम पट विणला, आणि सकल भुवनास वंद्य व समग्र भाषांस शिरोभाग व मूलभूत असणारी जी या देशाची पुरातन आर्यभाषा तीस त्याचें पवित्र प्रावरण घातलें. हा प्रकार या पंडितानें असा केला कीं, मूळ पाणिनीयावर प्राचीन दोन मुनींचे व पुढील अनेक पंडितांचे † जे अभिप्राय होते ते सर्व एकत्र करून ते आपल्या वृत्तीशीं ऊहापोहपूर्वक सामील केले, व विषयक्रमास अनुसरून सूत्रव्यवस्था केली. तेणेंकरून काय झालें कीं, पाणिनीचा मूळ ग्रंथ जो अत्यंत दुर्बोध व विषयाच्या संबंधानें सं-

---

* दीक्षितांचें राहणें काशीस होतें. त्यांचे वंशीय जे कोणी तेथें आहेत त्यांस अग्रपूजेचा मान अद्याप चालत आहे. शिवाय असाही लोकप्रवाद ऐकण्यांत आहे कीं, त्यांचा संचार त्यांच्या खासगी वाड्यांत अद्याप असून पाणिनीयावरील शंकांचें समाधान त्यांजकडून अजूनही विद्यार्थ्यांस होत असतें !

† पाणिनीच्या पुढील दोन मोठे वैयाकरणी म्हटले म्हणजे कात्यायन व पतंजलि हे होत. पहिल्या मुनींनें 'अष्टाध्यायी'स परिशिष्टादाखल अनेक 'वार्तिकें' रचिलीं; व दुसऱ्यांनें सूत्रें व वार्तिकें यांची नीट व्यवस्था लावून 'महाभाष्य' नामेंकरून एक विस्तीर्ण ग्रंथ रचिला. या तिघा वैयाकरणांच्या प्रमाणत्वाविषयीं 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' असें पंडितप्रसिद्ध वचन आहे. 'हरदत्त', 'चंद्र', 'भीमसेन' इत्यादि आणखीही कित्येक वैयाकरणांचीं नांवें 'कौमुदी' त मधून मधून आढळतात.

कीर्ण होता, तो या वृत्तीच्या योगानें सुगम होऊन विद्यार्थ्यांस व्यवस्थेवार शिकण्यास सुलभ झाला आहे.

वर 'सिद्धांतकौमुदी' हा सुगम व सुलभ म्हटलें आहे यावरून कित्येक वाचकांस असें वाटण्याचा संभव आहे कीं, 'कौमुदी' हातीं धरली म्हणजे मूळ 'अष्टाध्यायी' अत्यंत व्यक्त होणार आहे. पण असें केवळ म्हणतां येत नाहीं. संस्कृतांतील शास्त्रग्रंथांची सामान्यतः अशीच पद्धति आहे कीं, गुरुमुखावांचून त्यांत प्रायः प्रवेश होऊंच नये. व्याकरणास तर ही गोष्ट विशेषतः लागू पडणारी आहे. कां कीं, संस्कृतासारखी विस्तीर्ण व परिपक्व भाषा,—जींतील शब्दसंग्रह अपार व रूपांची साधनिकाही तशीच विचित्र—तींतील साऱ्या नियमांचा संग्रह ज्या ३९८३ सूत्रांत केलेला आहे, व ज्यांतही पुनः लाघवाविषयीं म्हणजे जितक्या थोड्या अक्षरांत नियम सांगतां येईल तितक्यांत तो आणण्याविषयीं अतिशयित यत्न केला आहे,* त्यांचे ठिकाणीं दुर्बोधता किती आली असेल, याची सहज कल्पना होईल! 'अष्टाध्यायी'ची रचना किती विकट आहे व तींत लाघवावर केवढा कटाक्ष ठेवलेला आहे, याविषयींचा प्रत्यय आरंभींच्या चौदा सूत्रांवरून तेव्हांच येण्यासारखा आहे. या सूत्रांस 'माहेश्वर सूत्रें' अशी संज्ञा प्रसिद्ध आहे. याशिवाय एकाद्या वैयाकरणास एकादें अवघडसें सुबंतांतलें किंवा तिङंतांतलें रूप विचारलें असतां तें सिद्ध करण्यास केवढी खटपट करावी लागते,— किती सूत्रांची अनुवृत्ति करावी लागते, कितींची निवृत्ति करावी लागते, विभाषादिकांवर किती लक्ष्य ठेवावें लागतें—हें सर्व ज्याच्या ध्यानांत असेल त्यास ही 'अष्टाध्यायी' रूप सूत्रजालाची रचना कशी असेल हें सहज समजेल. असो; तर असल्या सूत्रव्यूहाचा भेद करणें हें नुसत्या 'कौमुदी' वरूनही साध्य होणारें नव्हे. हें जाणून दीक्षितांनीं वरील ग्रंथावर 'मनोरमा' म्हणून एक निराळीच टीका लिहिलेली आहे.

वर जें सांगितलें त्यावरून वाचकांच्या ध्यानांत येईलच कीं 'कौमुदी'वर प्रस्तुत पुस्तकांत जी मराठी टीका दिली आहे तिची सांप्रत काळांत अत्यंत अवश्यकता आहे. हें भाषांतर या वेळेस जर न होईल तर 'अष्टाध्यायी,' व 'सिद्धांत कौमुदी' हे दोन्ही ग्रंथ कापडांत गुंडाळून पुस्तकालयशोभनार्थ 'जेंदावेस्ता'दि प्राचीन ग्रंथांच्या सोबतीला ठेवून द्यावे लागतील. प्रस्तुतचा काळ असा कांहीं चमत्कारिक तऱ्हेचा आहे कीं, एकादा मनुष्य कडेपठारावरून चालत असतां तो कड्याच्या कांठावर जसा येऊन ठेपावा, तशी

* 'अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यंते वैयाकरणाः' ('सूत्ररचनेंत कोठें अर्धमात्रा जर कमी करतां आली तर वैयाकरणांस पुत्रलाभापासून व्हावा तसा आनंद होतो') अशी एक वैयाकरणांची परिभाषा आहे.

आमच्या देशाची हरएक गोष्टीच्या संबंधानें आजं स्थिति आहे. आमच्या विद्या आमच्या कला, आमचे आचार वगैरे सर्व परराज्याच्या अमलाखालीं मलिन व्हावयाला लागून उवकरच त्यांचा समूळ नाश होईलसा दिसत आहे. हरएक विद्यंत निपुण असणारे विद्वान्, हरएक कलेंत वाकबगार असणारे कारागीर, यांस सांप्रत काळांत सरकारांतून तर नाहींच, पण लोकसमुदायाकडूनही आश्रय न मिळाल्यामुळें 'विनाश्रयं न शोभंते पंडिता वनिता लताः' या वचनाप्रमाणें त्यांचें दिवसेंदिवस मातेरें होत चाललें आहे. त्या त्या विद्येंत व कलेंत पूर्वींच्या सारखे नवे कोणी होत नाहींत हें तर काय, पण कोणी मुळीं होतच नाहींत. त्यामुळें सध्यां जे जे तसे मनुष्य आहेत ते एकदां खपून गेले ह्मणजे 'नवी विटी नवें राज्य' या ह्मणीप्रमाणें कांहीं वर्षांनीं सगळा हिंदुस्थान लखलखीत होऊन पूर्ण सुधारणा त्यांत प्रतिबिंबित होऊं लागेल! उदाहरणार्थ प्रकृत शास्त्रच घ्या. पांचपंचवीस वर्षांत या शास्त्राच्या संबंधानें केवढें स्थित्यंतर झालें असेल! 'भाष्यां'त अध्ययन केलेले, 'कौमुदी' मुखोद्गत असणारे किती पंडित इतक्या काळांत लयास गेले असतील! व्याकरणाच्या किती पोथ्या वाण्यांच्या घरीं जाऊन हिंगजिऱ्याच्या कामीं लागल्या असतील! आतां यापुढें तर 'कौमुदी', 'शेखर' ही नांवें सुद्धां ऐकूं येण्याचा संभव दिसत नाहीं. सध्यांच पाहिलें तर रस्तोरस्तीं भट्टोजी दीक्षित, नागोजी भट्ट या नांवांच्या जागीं भट्ट मोक्षमुलर, बोधलिंगाचार्य या शार्मण्य नामांचा आदेश कर्णप्रदेशावर आदळूं लागला आहे.*

येथवर सांप्रत पुस्तकाच्या स्वरूपाविषयीं व उपयुक्ततेविषयीं वाचकांस कळविलें. आतां यांत विषयसंग्रह कोणता आहे याविषयीं लिहितों. प्रथमतः 'कौमुदी'च्या क्रमाप्रमाणें 'अष्टाध्यायी'तलीं सूत्रें लिहिलीं आहेत; त्या खालीं भट्टोजींची संस्कृत व्याख्या दिली आहे; तिच्या खालीं सदरील व्याख्येचा मराठी अर्थ केला आहे; आणि सरते शेवटीं वरील अर्थ विशेष परिस्फुट करण्याकरितां टिपा दिल्या आहेत. कात्यायनाचीं 'वार्तिकें' जीं मधें मधें आलीं आहेत त्यांचा निर्देश दोन फुल्यांनीं

---

* व्याकरणाचीच काय पण एकंदर शास्त्रविद्येची स्थिति पाहिली असतां दिवसेंदिवस 'विश्वगुणादर्शा'त कृशानूनें महाराष्ट्राविषयीं जें म्हटलें आहे तेंच पूर्ण प्रत्ययास येत चाललें आहे;——

वेदव्यासः स नवदश यो वेद वेदाक्षराणि ।
श्लोकं त्वेकं पठति यः स स्वयं भाव एव ।
आपस्तम्बः सइह कलयेत्सम्यगापासनं सः
कष्टं शिष्टक्षतिकृति कलौ कार्यमृच्छंति विप्राः ॥

करून व्याख्यानाची व्यवस्था मूळ सूत्रांप्रमाणेंच केलेली आहे. वरील चार सदरें स्पष्ट उमगण्याकरितां लहान मोठ्या ठशांची योजना केली आहे;--ह्मणजे मूळ सूत्र.फार मोठ्या अक्षरानें, संस्कृत वृत्ति त्याहून लहान, मराठी भाषांतर तिजहूनही बारीक, व टिपा सर्वाहूनं बारीक. इतर सूत्रांचा संबंध जेथें जेथें प्रसंगवशात् आलेला आहे त्याचाही निर्देश सांकेतिक अंकांनीं केला आहे. हें इतकें मुख्य ग्रंथाविषयीं झालें. याखेरीज कित्येक उपग्रंथ परिशिष्टरूपानें जे जोडले आहेत ते येणें-प्रमाणें:--

पाणिनीकृत——सूत्रपाठ, गणपाठ, धातुपाठ, लिंगानुशासन.
(किंवा)——शिक्षा.
शाकटायनकृत——उणादिसूत्रें.
शांतनवाचार्यकृत——फिट्सूत्रें.
कात्यायनकृत——वार्तिकपाठ.

या सर्व जुन्या ग्रंथांचा प्रस्तुत पुस्तकांत संग्रह करून शिवाय 'महोत्साह'-कर्त्यांनीं 'अनुवृत्तिदर्पण', व 'सूत्रसूच्या' दि वर्णानुक्रमपर परिशिष्टेंही जोडण्याचा विचार केला आहे. या उपग्रंथांपैकीं पहिला व दुसरा खंड * मिळून संपूर्ण 'सूत्रपाठ' व 'गणपाठ' आणि 'अनुवृत्तिदर्पण' यांचे कांहीं भाग इतका विषय आज छापून निघाला आहे. या तिन्ही परिशिष्टांत विद्यार्थ्यांच्या सोयीकरतां विशेष सौलभ्य आणण्या कांहीं करून ठेवलेलें आहे तें त्यांचें पर्यालोचन केलें असतां ध्यानांत येणारें आहे. खेरीज पहिल्या खंडांत दोन कोष्टकें घातलीं आहेत; एक प्रत्याहारांचें व एक स्थान-प्रयत्नांचें. हींहीं अध्ययन करणारांस पुष्कळ उपयोगीं पडणारीं आहेत.

प्रस्तुत पुस्तकाच्या विषयव्यवस्थेचें वर जें निरूपण केलें आहे त्यावरून वाचकांच्या ध्यानांत येईलच कीं, संस्कृत व्याकरणाचें अध्ययन करणारास तें अतिशयित उपयोगी आहे. जुन्या पद्धतीप्रमाणें या शास्त्राचें साग्र परि-ज्ञान करून घेण्याची सोय दिवसेंदिवस नाहींशी होत चालली आहे, यास्तव सदरील पुस्तकावरून तें यथावकाश सहज रीतीनें प्राप्त करून घेण्यास मार्ग झाला आहे. शिवाय या एका पुस्तकाचा संग्रह केल्यानें विद्यार्थ्यांपाशीं पाणिनीची 'अष्टाध्यायी', भट्टोजींची 'कौमुदी', कात्यायनाचा 'वार्तिकपाठ', व याखेरीज वर सांगितलेले 'गणपाठा' दि ग्रंथही संगृहीत होणार आहेत. तसेंच प्रसंगानुसार व्याकरणनियम पाहूं जाणारास सूत्रादिकांचें सूचीपत्र जें येणार आहे तेंही फार उपयोगीं पडेल. हा केवळ विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीनें उपयोग झाला. याखेरीज नुसता जो

* 'कौमुदीमहोत्साहा'चा दुसरा अंक नुकताच प्रसिद्ध झाला आहे.

बहुश्रुत वाचक आहे. त्यास प्रस्तुत विषयांत खुद्द जरी प्रवेश होणार नाहीं, तरी सदरहू पुस्तकांत टिपांच्या रूपानें जी अवांतर माहिती मधें मधें दिलेली आहे तिजपासून बरेंच ज्ञान होण्यासारखें आहे. संस्कृत भाषेच्या रचनेची त्यास थोडी बहुत कल्पना होऊन प्राचीन वैय्याकरणांच्या बुद्धिवैभवाची कीर्ति जी द्वीपांतरांही ऐकूं येते तिचें यथार्थत्व त्यास भासल्यावांचून राहणार नाहीं.

आतां सांप्रत त्रैमासिक पुस्तकाच्या प्रकाशकांनीं आपलें काम कोणत्या रीतीनें बजावलें आहे, त्यांच्या प्राकृत विवरणांत वगैरे न्यूनाधिक्य कांहीं आहे कीं नाहीं, याविषयीं येथें कांहीं निर्देश करणें अवश्य होतें. पण तें येथें होण्यास सवड नाहीं. कां कीं, मूळ 'कौमुदी' चा ज्यानें उत्कृष्ट अभ्यास केला असेल त्यासच वरील तारतम्य कळणार आहे. तितकी परिपक्वता प्रस्तुत पुस्तककारास अद्याप अनुकूल नसल्यामुळें वरील विवेचन करवत नाहीं. तरी इतकें कळविण्यास संतोष वाटतो कीं पूर्वोक्त द्वितीय खंडाच्या शेवटीं कित्येक तद्भिज्ञ पंडितांचे अभिप्राय जे लोकांस जाहीर केले आहेत त्यांवरून पाहतां हें काम उत्तम तऱ्हेनें चाललें आहे असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. शिवाय ज्या वैयाकरणाच्या साह्यावर हा उद्योग उपस्थित केला आहे त्यासही कोठून विद्याप्राप्ति झाली आहे हें लक्षांत आणलें असतां प्रकृत विवरण कसें उतरलें असेल याचा कोणासही सहज अजमास करतां येईल. यास्तव या संबंधानें येथें आणखी कांहीं लिहिण्याची गरज नाहीं. भाषापद्धतीच्या संबंधानें पाहिलें असतांही प्रस्तुत पुस्तकाची प्रशंसाच केली पाहिजे. विषयानुरूप भाषा प्रौढ योजली असून ती अनभिज्ञ वाचकांस जरी प्रथमतः कांहींशी दुर्बोध वाटेल तरी परिचयाच्या योगानें ती सुगम वाटाक्यास लागेल, व तिची मार्मिकता व अर्थव्यंजकता त्यांच्या मनांत क्रमेंकरून भरेल यांत संशय नाहीं.

आतां सरते शेवटीं 'प्राचीन वैयाकरणांशीं आपल्या देशबांधवांचा स्नेह करून देऊं इच्छिणाऱ्या' आमच्या मुंबईकर दोघां बंधूंच्या स्तुत्य परिश्रमाबद्दल त्यांची तारीफ करून व त्यांचा सदुद्योग निर्विघ्नपणें शेवटास जावा याविषयीं आशा प्रदर्शित करून हा लेख आटपतों. हा आटपतांना देशस्थितीच्या संबंधानें एक 'उत्साह' दायक विचार मनांत उद्भवतो तो येथें प्रगट केल्यावांचून राहवत नाहीं. तो हाच कीं, महाराष्ट्र भाषेकडे आमच्या देशांतील विद्वानांचें आलीकडे बरेंच लक्ष लागून आमच्या जुन्या विद्येचें पुनरुज्जीवन होण्याचाही सुमार दिसूं लागला आहे. वेदशास्त्रांकडेही लोकांच्या मनाची प्रवृत्ति व्हावयाला

लागून शोधक बुद्धीनें सर्व विषयांचा विचार करण्याची संवय त्यांस लागत चालली आहे. असाच क्रम दिवसेंदिवस चालू झाला असतां कालेंकरून लोकस्थितींत पुष्कळ फेर पडत जाईल यांत संशय नाहीं. आजपर्यंत केवळ पाश्चात्य विद्येचेंच सेवन केल्यामुळें,—व तेंही पुनः अल्पमात्र—जे विलक्षण ग्रह लोकांच्या मनांस जडून जात, व उत्तरोत्तर स्वाभिमानामुळें बळावत जात, ते आतां हळू हळू झडत जाण्याचा समय येऊं लागला आहे. ही स्थिति एका तऱ्हेच्या लोकांस विशेष इष्ट वाटणार नाहीं खरी, व लोकशिक्षणाचा मूळचा जो उद्देश होता तो एकीकडेच राहून हें काय विलक्षण होत चाललें आहे म्हणून ते हाकाटी करतील. व करूं हीं लागले आहेत हें खरें; पण या देशाचें खरें कल्याण झालेलें पाहण्यांत ज्यांस संतोष वाटत असेल त्यांस वरील स्थित्यंतर अत्यंत अभिनंदनीय वाटल्याविना राहणार नाहीं. एकाच पारड्यांत सगळें वजन पडलें असतां तराजूची दांडी जशी तिरपी होऊन कल खातें त्याप्रमाणें आजपर्यंत एतद्देशीय विद्वज्जनांची, व तद्द्वारा सामान्यतः पुष्कळ लोकांच्या मनाची स्थिति असे. पण अलीकडे दुसऱ्या पारड्यांत जसजशी भर पडूं लागली आहे तसतशी वरील दांडी खालीं यावयाला लागून तिची वास्तविक अवस्था जी समांतरता ती स्थापित होण्याचा संभव उत्तरोत्तर दिसत आहे. तर या भारतवर्षाच्या साऱ्या हितचिंतकांनीं ही समतेची अवस्था जेणेंकरून दृढतर स्थापिली जाईल तें करण्याविषयीं अवश्य झटलें पाहिजे. जुन्या विद्येंतून जे जे पारंगत होतील त्यांनीं ती किंवा निदान तिचें मर्म देशभाषांतून प्रसिद्ध करण्याचा उद्योग करावा, व एकंदर लोकांनीं त्यांस यथाशक्ति आश्रय देण्याचें मनावर घ्यावें. असें झालें असतां एकसमयावच्छेदेंकरून किती कार्यें उठणारीं आहेत पहा !—एक तर देशभाषांची उत्कृष्ट सुधारणा होईल, दुसरें, लोकांस विद्येचे नवे मार्ग खुले करून दिलेसे होतील; तिसरें लोकांच्या मनावर जे विजातीय ग्रह चिरकाल स्थिर होऊन राहिलेले आहेत ते अनायासानें दूर होतील, —कां तर दिवा लावला असतां अंधारास घालविण्याची निराळी खटपट करावयास नको, व दुसऱ्या बाजूस वजन घातल्यावर दांडीला खालीं ओढण्याची गरज नाहीं; आणि चवथें असें कीं, आमच्या जगद्वंदनीय पूर्वजांनीं आपल्या बुद्धीचे अपार विलास जे नाना तऱ्हांनीं प्रगट केले आहेत,—कीं, जे आह्मी परम भाग्यवान् ह्मणून आजपर्यंत अभंग राहिले व आह्मी दैवाचे लाडके ह्मणून ते पाहण्यास अद्याप जिवंत राहिलों आहों, नाहीं तर मिसरी, पारसीक, ग्रीक, रोमन, वगैरे लोकांप्रमाणें आमचें पर्यवसान केव्हांच

होऊन जावयाचें,—त्यांचेंही लोकप्रसिद्धीनें चीज होणार आहे, व आपल्या कुलपरंपरेस आपण कालिमा लावलासा न होऊन प्राचीन ऋषिगणांच्या ऋणांतून त्रिरकाल मुक्त झालेसे होऊं! *

गद्यपद्यावली—या पुस्तकाचा सध्यां प्रसिद्ध झालेला पहिला भाग आमचे स्नेही रा० सखाराम रामचंद्र किर्लोसकर यांनीं रचिला आहे. दुसरा जो तयार होणें आहे त्यांत वेदांतील म्हणजे उपनिषदांतील, ब्राम्हणांतील वगैरे कांहीं उतारे यावयाचे आहेत, व एकंदर दोहीं भागांवर टिपा यावयाच्या आहेत. हा दुसरा भाग आजला प्रसिद्ध झाला असता, तर पहिल्याची पूर्णता होऊन एकंदर ग्रंथाच्या संबंधानें विवेचन करतां आलें असतें. पण तसा तूर्त योग दिसत नाहीं, यास्तव पहिल्या भागाविषयींच लिहिणें जरूर आहे.

या पुस्तकाविषयीं दोन दृष्टींनीं विचार करण्यासारखा आहे. एक शाळांतून अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या संबंधानें; व दुसरा सामान्य वाचकाच्या संबंधानें. पहिला विचार असा कीं, ग्रंथकर्त्यांनें ज्यांच्या उपयोगीं पडण्याकरितां तो केला आहे त्यांस तो किती उपयुक्त होण्यासारखा आहे; व त्याप्रमाणेंच संस्कृताचें ज्याचें थोडें बहुत अध्ययन झालें आहे अशा वाचकानें तो स्वतः हातीं घेतला असतां त्यास किती पसंत पडण्यासारखा आहे.

आतां प्रथमतः शाळांतून शिकविण्याविषयीं प्रस्तुत ग्रंथाची योग्यता या संबंधानें येथें जरी बरेंच लिहितां येणार आहे, तरी तसें करणें इष्ट दिसत नाहीं. कां कीं, एक तर तें आमच्या वाचकांस सामान्यतः कंटाळवाणें वाटणार आहे; व दुसरें असें कीं, सरकारी शाळासंबंधी चर्चा करण्याचें हें पुस्तक नव्हे. यांत फक्त सामान्यतः लोकांच्या संबंधाचे जे तेवढ्याविषयींच उल्लेख आजपर्यंत करण्यांत आले आहेत, व असलेच उल्लेख एकंदर लोकांस ही समजण्यासारखे होत. सरकारी शाळांची

---

* वरील ऋणाचा उल्लेख केवळ अलंकारार्थ केला आहे असें नाहीं. प्रत्येक भारतवर्षीयावर तीन ऋणांचें ओझें आहे अशी पूर्वीपासूनच समजूत आहे. हीं ऋणें प्राचीन ऋषि, देवगण, व पितृवर्ग अशा तिघांचीं होत. पहिल्यापासून मुक्त होण्याचा मार्ग ऋषिप्रणीत शास्त्रांचें अध्ययन, दुसऱ्याचा मार्ग यजन, व तिसऱ्याचा संतान हे यथानुक्रम होत. कालिदासानें अजराजाविषयीं म्हटलें आहे:—

ऋषिदेवगणस्वधाभुजां श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।
अनृणत्वमुपेयिवान् बभौ परिधेर्मुक्त इवोष्णदीधितिः ॥

रघुवंश.

कशी काय व्यवस्था असते व तेथील विद्याभ्यासाच्या मानानें कोणत्या तऱ्हेचीं पुस्तकें तेथें चालणें जरूर आहे याविषयीं या पुस्तकांत उठाठेव करणें म्हणजे एक तर ' अव्यापारेषु व्यापार ' होणार ; व शिवाय ज्याच्या उपयोगार्थ हें पुस्तक चाललें आहे त्यांचा ही वरच्यासारखाच टपका पुस्तककर्त्यावर येणार. यास्तव या सदराच्या संबंधानें येथें इतकेंच लिहिणें बस आहे कीं, संस्कृत पहिल्या व दुसऱ्या बुकाच्या पुढें काठिन्याच्या मानानें व मजकुराच्या योग्यतेच्या मानानें पाहतां अशा सारख्याच पुस्तकाची योजना ठीक होणारी आहे. जो पहिल्या व दुसऱ्या पुस्तकांतून पारंगत झाला आहे त्याच्या अंगीं हें वाचण्याची योग्यता क्रमानेंच येणार आहे. यांतील पाठ अनुक्रमानें एकाहून एक अवघड असे घातले आहेत. हे सकृद्दर्शनीं जरी वाचकांस कदाचित् बरेच कठीण लागतील, तरी प्रत्येक पाठाचा संदर्भ समजला असतां, व दुर्बोध शब्दांवर व अपरिचित व्याकरणरूपांवर भरपूर टिपा असतां ते बरेच सुबोध होतील असें आम्हांस वाटतें. यास्तव ग्रंथकारांस आमची अशी सूचना आहे कीं, प्रस्तावनेंत सुचविल्याप्रमाणें दुसरा भाग तयार करण्यास त्यांनीं अनमान करूं नये. तो प्रसिद्ध न झाल्यास मात्र सध्यांच्या भागाचा अर्धा अधिक उपयोग नाहींसा होणार आहे.

दुसरा विचार केवळ सामान्य वाचकांच्या संबंधानें. असले लोक अद्याप आमच्या देशांत फार थोडे आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. जुन्या पद्धतीनें शिकलेले जे शास्त्री लोक ते तर आलीकडे सर्वथा मागेंच पडत चालल्यामुळें, व असल्या पुस्तकांविषयीं त्यांस अभिरुचिही विशेष नसल्यामुळें, त्यांच्यांत संस्कृत ग्रंथ वाचीत बसण्याचा नाद कितपत आढळण्याचा संभव आहे हें उघडच आहे. नव्या पद्धतीनें म्हणजे आलीकडे शाळांतून व विद्यालयांतून तयार होणारी जी नवीन उमेदवार मंडळी त्यांच्यांत पाहिलें तरी वरीलच अभाव निराळ्या तऱ्हेनें दृष्टीस पडतो. तो असा कीं, त्यांच्या अंगीं नूतन शिक्षणपद्धतीच्या योगानें रसिकता विशेष येण्याचा जरी संभव असतो, तरी विद्यालयांतून सुटल्यावर आलस्यदेवतेची सामान्यतः त्यांच्यावर अशी भरपूर कृपा होते कीं, विद्यापर्वतावरील नऊ देवतांपैकीं कोणतीच त्यांच्या मर्जीस उतरत नाहीं; नाहीं म्हणण्यास वेकस् व व्हीनस् यांजवर मात्र त्यांची भक्ति जडते. *

---

* ' पार्नेसस ' म्हणून एक ग्रीस देशांत पर्वत आहे. त्यावर नऊ विद्यादेवतांचा

(पुढें चालू.)

असो; पण हीही स्थिति पालटण्याचा आलीकडे रंग दिसूं लागला आहे ही संतोषाची गोष्ट होय; पण ती जसजशी पालटत जाईल तसतशी प्रस्तुतसारख्या ग्रंथांचीही चहा विशेष होणार आहे हें उघड आहे. असल्या वाचकांस सदरील ग्रंथ हा मराठी 'नवनीता'प्रमाणें उपयोगी पडेल. त्यांत जसे पहिल्यापासून शेवटपर्यंत साऱ्या महाराष्ट्र कवींच्या ग्रंथांतील वेंचे दिलेले आहेत व ते वाचल्यानें साऱ्या कवींच्या वाणीचा अनुभव घडून एकंदर कवितेविषयीं कल्पना करतां येते; त्याप्रमाणेंच प्रस्तुत पुस्तकावरूनही संस्कृतांतील निरनिराळ्या कवींच्या गुणांचें ज्ञान होऊन एकंदर कवितेचें स्वरूपही समजून येणारें आहे. अगदीं आदिकवीपासून किंबहुना त्याच्याहूनही प्राचीन जे वैदिक कवि त्यांच्यापासून, तों थेट **जगन्नाथरायापर्यंत** बहुतेक मोठमोठ्या कवींच्या ग्रंथांतले उतारे 'गद्यपद्यावली'त आले आहेत. 'रघुकिराता'दि मोठालीं सर्व मान्य काव्यें, 'शाकुंतल' 'उत्तररामचरित' इत्यादि रसिकप्रिय नाटकें, 'कादंबरी' 'दशकुमारचरित' वगैरे गद्यप्रबंध; 'सर्वदर्शनसंग्रह', 'ब्रम्हसूत्रभाष्य' यांसारखे वेदांतविषयक ग्रंथ, अशा मोठमोठ्या प्रकरणांपासून तों 'हितोपदेश', 'पंचतंत्र' 'चाणक्यशतक', अशा अत्यंत सुबोध ग्रंथांपर्यंत सर्वांचें पर्यालोचन करून, त्यांतील यांत वेंचे काढलेले आहेत. शिवाय 'घटकर्परां'तले यमकबद्ध श्लोक, ''भट्टिकाव्यां'तलीं व्याकरणोदाहरक पद्यें, 'गीतगोविंदां'तलीं तालसुरांवर म्हणायाचीं गीतें, अन्योक्त्यादि सुभाषितें, जुन्या संस्कृत चालींचीं पत्रें, हे प्रकार सुद्धां त्यांत आणले आहेत. सारांश, प्रस्तुत ग्रंथाचें समग्र अध्ययन झालें असतां अपरिचित असा संस्कृत कवितेचा भाग फार करून थोडाच राहील!

असो; तेव्हां एकंदरींत रा० किर्लोसकर यांनीं संस्कृत विद्यार्थ्यांची एक मोठी उणीव दूर केली, व गीर्वाणकवितारूप महोद्यानाची रम्य शोभा संपूर्ण दृष्टिगोचर होई अशा प्रकारची नवी वीथिका त्यांत निर्माण केली, याबद्दल वरील भार्षेच्या पुरस्कर्त्यांनीं व सकल विद्यावृद्धीच्छु जनांनीं त्यांचें अभिनंदन केलें पाहिजे. वरील वीथिकेस सर्वगम्य करण्याकरितां काय केलें पाहिजे हें वर सुचविलेंच आहे. आतां सरते शेवटीं येवढेंच कळवितों कीं, प्रो० भांडारकर यांच्या पहिल्या

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

खास ग्रीक लोक कल्पीत. या देवता कविता, इतिहास, हास्यप्रधान नाटक, शोकप्रधान नाटक, चित्रविद्या, संगीत, व इतर शिल्पकला यांवर अधिकृत असत. वर सांगितलेल्या शेवटल्या दोन देवतांचा अधिकार मद्य व शृंगार यांवर असे.

व दुसऱ्या पुस्तकांच्या प्राय अध्ययनानें संस्कृत भाषेची व्युत्पत्ति प्राप्त होते असें म्हणण्यास जशी हरकत नाहीं, त्याप्रमाणेंच प्रस्तुत गद्यपद्यात्मक ग्रंथाचें पारायण केलें असतां त्या भाषेंतील काव्यग्रंथाचीही विद्यार्थ्यास चांगली माहिती होईल असें म्हणण्यास फारसा बाध दिसत नाहीं.

भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कोश—हा ग्रंथ रा० रघुनाथ भास्कर गोडबोले, 'मराठी भाषेचा नवीन कोश' व 'हंसकोश' यांचे कर्ते, यांनीं रचिला आहे. वरील दोन्ही कोश हल्लीं प्रसिद्ध नाहींत. पहिला तर डिपोंतल्या डिपोंतच आहे; व दुसरा दहा बारा वर्षांपूर्वी कांहीं प्रसिद्ध होता, तो आतां नाहींसा झाल्यासारखाच आहे. पहिला कोश अव्वल इंग्रेजींत कांहीं शास्त्री मंडळीनें जो एक मोठा मराठी कोश तयार केला होता त्याचा संक्षेप होय; व दुसऱ्यांत 'ज्ञानेश्वरी' वगैरे जुन्या ग्रंथांतून आढळणाऱ्या शब्दांचा मुख्यतः संग्रह आहे.

प्रस्तुत ग्रंथ हा ज्यास इंग्रेजींत 'क्लासिकल् डिक्शनरी' म्हणतात अशा तऱ्हेचा होय. असे कोश इंग्रेजी भाषेत ग्रीक व ल्याटिन भाषांच्या संबंधाचे अनेक आहेत, म्हणजे प्राचीन ग्रीक व रोमन ग्रंथांतून अनेक देवताविषयीं, उपदेवताविषयीं, ऐतिहासिक पुरुषांविषयीं वगैरे जे जागोजाग उल्लेख आढळतात ते व्यक्त होण्याकरतां वरील भाषांच्या अभिज्ञांनीं वर सांगितलेले कोश रचले आहेत. त्याप्रमाणेंच आलीकडे इंग्रेजी भाषेंतील ग्रंथांची परिस्फुटता होण्याकरितां इंग्रेजी काव्यांतील व कादंबऱ्यांतील वगैरे नांवांचा निर्देश केलेले कोशही तयार झालेले आहेत.* हें तर काय, पण 'पवित्र शास्त्र' प्रत्यहीं किंवा निदान शाबाथाच्या दिवशीं तरी वाचण्याचा जरी ख्रिस्ती लोकांचा संप्रदाय आहे तरी त्याचें अनुसरण वस्तुतः कितपत होत असेल याचें प्रमाण 'डिक्शनरी ऑफ् बायबल् नॉलेज' ('पवित्र शास्त्र संबंधी माहितीचा कोश') अशासारख्या ग्रंथांवरून बरेंच धरतां येणार आहे. असो; रा० गोडबोले यांनीं गेलीं सात वर्षे परिश्रम करून प्रस्तुत कोशरचनेचा जो उद्योग केला आहे तो अशाच तऱ्हेचा होय. 'रामायण', 'महाभारत', 'भागवत' व 'मत्स्य ब्रम्हांडादि' पुराणें यांत जे जे वृत्तांत आहेत ते वाचकांस सदरील ग्रंथावरून उपलब्ध होणार आहेत.

---

* वेबस्टरच्या इंग्रजी कोशास जोडलेल्या ज्या अनेक पुरवण्या आहेत त्यांपैकीं एक पुरवणी आहे:—Vocabulary of Noted Names of Fiction &c. : त्याप्रमाणेंच आलीकडे Dictionary of Phrase and fable म्हणून एक कोश प्रसिद्ध झालेला आहे हें पुष्कळांस माहीत असेलच.

अशा तऱ्हेचा कोश अद्याप कोठेंही झालेला नाहीं; * आणि त्यांतून मराठीस तर तो केवळ अपरूपच आहे. शिवाय हीही गोष्ट सामान्य आहे असें नाहीं, कीं जी लोकसेवा खरोखरी पाहतां कोणी नव्या उमेदवार विद्वानांच्या हातून व्हावयाची, ती प्रस्तुत ग्रंथकारांसारख्या जुन्या चालीच्या एकट्या विद्वानानें मनांत आणून उतारवयांत वर्षानुवर्ष खपून लोकाश्रयाची किंवा राजाश्रयाची चिंता बिलकूल न करितां मुकाट्यानें तडीस नेऊन पोंचवावी! या गोष्टीवरून केवळ उदासीनपणें सतत पडून राहणाऱ्या आमच्या जुन्या पंडितांनीं कांहीं उपदेश घेण्यासारखा आहेच; पण विशेषेकरून आमच्या तरुण विद्वानांस--कीं, ज्यांच्या देशहितविषयक प्रलापांत शरन्मेघांच्या गर्जनेप्रमाणें गांभीर्य मात्र असून त्यांच्या विद्वत्तेचें चीज काय तें एकाद्या सभेची चिटणिशी किंवा पानतिशी पतकरण्यांतच बहुधा झालेलें दृष्टीस पडतें,--त्यांस तर वरील गोष्टीचा चटकाच लागून जावा!

आतां प्रथमतः प्रकृत कोशाची रचना कशी केली आहे ती सांगून नंतर त्यांतील गुणदोषांविषयीं विवेचन करूं. यांतील सारीं नांवें विल्हेवारीनें ह्मणजे अकारापासून ज्ञकारापर्यंत वर्णानुक्रमानें दिलीं आहेत, हें 'कोश' या नांवावरून तर सिद्धच आहे. यास्तव जो शब्द पाहावयाचा असेल तो वरील क्रमानें सांपडेल. कधीं कधीं एकच नांव अनेकांचें वाचक असल्यामुळें एकाच शब्दाखालीं त्याचे अनेकार्थ दिले आहेत. या अर्थांत जेथें जेथें विशेष कारण दिसलें तेथें तेथें त्या त्या ग्रंथाचा, पर्व, कांड, अध्याय इत्यादिपूर्वक निर्देश केला आहे. कोठें कोठें तर कार्यपरत्वें कांहीं कांहीं श्लोकांचे उतारेही घेतले आहेत. या ग्रंथाचें संज्ञापत्र पाहिलें असतां सहज कळून येईल कीं, यांत मुख्यतः तीन ग्रंथांतील नांवें भरपूर आलीं आहेत:—एक रामायण, दुसरें भारत, व तिसरें भागवत. त्यांतून भारतावर तर कोशकाराचा विशेषच कटाक्ष आढळतो. त्यांत असणाऱ्या साऱ्या कथांचा त्या त्या नांवापुढें सविस्तर उल्लेख करून, देशमर्यादा, नदीपर्वतादिकांचीं स्थानें हीं वरील ग्रंथांचाच मुख्यतः आधार धरून त्यानें निश्चित केलीं आहेत. पुराणांपैकींही मत्स्य, लिंग, ब्रह्मांड, व स्कंद यांतून, व जैमिनी अश्वमेध, ब्रह्मोत्तरखंड इत्यादि कांहीं इतर ग्रंथांतूनही सदरील कोशास मजकूर घेतला आहे. यांच्या खेरीज आणखी दुसरीं जीं पुष्कळ पुराणें आहेत त्यांतूनही

* अलीकडे मद्रासेस प्रसिद्ध झालेला एक इंग्रेजी कोश मात्र अशा तऱ्हेचा आहे. त्याचें नांव 'Garrett's Classical Dictionary of India' असें आहे. याची रचना [illegible] आहे.

सदरील कोशास आणखी भर पडली पाहिजे होती; पण एक तर हीं सर्व हल्लीं दुर्लभ झालीं आहेत; दुसरें तीं सर्व वाचून कोशरचनेचा श्रम करणेंही कांहीं सामान्य दगदग नव्हे, व तिसरें असें कीं, तीहीं कोणीं केली तरी तिजपासून तादृश्य उपयोगही नाहीं; यास्तव वरील न्यूनता कोणास विशेष भासणार नाहीं. असले कोश ज्या हेतूस्तव रचले असतात तो सदरील ग्रंथ हल्लीं जेवढा आहे तेवढ्यावरूनही पूर्णपणें सिद्ध होणार आहे.

वरील स्वरूपवर्णनावरून प्रस्तुत कोशाचा उपयोग काय काय होणार आहे तें सहज लक्षांत येईलच. एक मोठा उपयोग तर हा उघडच आहे कीं, जुने संस्कृत किंवा मराठी ग्रंथ वाचतांना पौराणिक कथांच्या संबंधानें जेथें वाचकांस अडचण पडेल तेथें या ग्रंथापासून उत्कृष्ट साहाय्य होईल. अमुक अमुक पुरुष कोण होता, अमुक देश, पर्वत किंवा नदी ही कोठेंशी होती किंवा अद्याप आहे, वगैरे प्रकारची माहिती हें पुस्तक चाळलें असतां अल्पायासानें थोडक्यांत मिळणार आहे. तीच माहिती पुरतेपणीं पाहिजे असल्यास तीही सोय आहे; कारण वर सांगितल्याप्रमाणें बहुतेक शब्दांच्या व्याख्यानाच्या शेवटीं मूळ ग्रंथ अध्यायादिकांच्या सकट संक्षिप्त रीतीनें सांगितलेला असतोच. यास्तव तो पाहिला असतां सर्व वृत्तांत सविस्तर सांपडणार आहे. हें एक झालें. दुसरें असें कीं, कोणा बहुश्रुत वाचकास आपल्या 'रामायणा' दि प्राचीन ग्रंथांत काय काय मजकूर आहे हें पाहावेंसें वाटल्यास तीही मनीषा प्रस्तुत कोशावरून पूर्ण होणार आहे. उदाहरणार्थ 'राम' शब्द पहा. या शब्दाखालीं रामायणांतील सर्व इतिहास बालकांडापासून तों उत्तरकांडापर्यंत सगळा क्रमानें इत्थंभूत दिला आहे. याला या ग्रंथाचीं १७।१८ पानें लागलीं आहेत. याप्रमाणेंच 'रावण', 'दुर्योधन' 'कर्ण', 'भीष्म', 'धृतराष्ट्र' इत्यादि शब्द पाहिले असतांही 'रामायण' व 'भारत' यांतील बहुतेक भाग वाचल्याप्रमाणें होणार आहे. तर रामायण भारतादि जे प्रचंड ग्रंथ,–कीं जे वाचणें हेंच अगोदर आयासाचें व पुष्कळ वेळाचें काम, आणि त्यांतून ज्याला संस्कृत येत असेल त्यासच साध्य––तें सांप्रत पुस्तकावरून कोणाही ट फ करणारास सहज वाचल्याचें श्रेय येणार आहे. तिसरा उपयोग भाविक वाचकांस. यांनीं 'रामकथामहोदया' सारखीं लांबच लांब पुस्तकें वर्षानवर्ष जें वाचीत बसावें त्यापेक्षां सदरील ग्रंथांत सर्वावधि पुण्यपुरुषांचीं चरित्रें थोडक्यांत त्यांस वाचावयास सांपडतील; व शिवाय विषयवैचित्र्यामुळें यांत मनोरंजन अधिक होऊन बहुश्रुतपणाही प्राप्त होईल. चवथा उपयोग आमच्या नवीन विद्वन्मंडळासही अस-

ल्या प्रकारच्या ग्रंथापासून एक मोठा होण्यासारखा असतो. तो स्वभाषेच्या संबंधानें होय. निरंतर इंग्रेजीत पडल्यानें त्यांच्या देशभाषेवर जें पाणी पडत जात असतें व घेडगुजरीची तऱ्हा त्यांस चिकटूं लागते, तिजवर प्रकृत कोशासारखे ग्रंथ मारक होत. याचें कारण उघडच आहे कीं, ज्यांस म्लेंच्छ भाषांचा कधींच संस्कार न घडून जे भाषादूषणाच्या संबंधानें जसे काय अगदीं सोंवळे राहिले त्यांच्या लेखांत 'बबलू' च्या युगुजावरील भाषा शिरण्याचा बिलकूल संभव नाहीं !

या 'ऐतिहासिक कोशा' पासून बहुश्रुत व शोधक वाचकास निरनिराळ्या तऱ्हेची माहिती बरीच मिळण्यासारखी आहे. हिचे कांहीं मासले दाखवितों. 'राधा' शब्द उलटून पाहिला असतां पुढील चमत्कारिक मजकूर सांपडतो:—

"गोकुळांत कृष्णसखी राधा असल्याचें हरिदास इत्यादि वर्णितात ; परंतु सगळ्या भागवतांत तिचें नांव कोठेंही नाहीं."

तसेंच कुचेलाविषयीं :—

"यास सुदामा अथवा श्रीदामा असें पुराणिक इत्यादि ह्मणतात ; परंतु हें नांव भागवतांत नाहीं."

'नोबंधन'—या शब्दाखालीं जो वृत्तांत सांगितला आहे तो वाचला असतां 'पवित्रशास्त्रां' तील एका गोष्टीची आठवण होते.

हा एक प्रकार झाला. दुसरा प्रकार संज्ञाशब्दांचा. यांची व्युत्पत्ति या ग्रंथांत कित्येक ठिकाणीं प्रमाणपूर्वक दिलेली आढळते. उदाहरणार्थ पुढील शब्द पहा:—

'उमा', 'करंधम', 'कान्यकुब्ज', 'चर्मण्वती', 'दंडकारण्य', 'नक्षत्र', 'पांचजन्य', 'मांधाता', 'यक्ष', 'लोमहर्षण', 'वाराणसी', 'विपाशा', 'शतद्रु', 'सुपर्ण'.

तिसरा प्रकार प्राचीन काळची माहिती. ही सदरील पुस्तकावरून आपल्या भारतवर्षीय बंधुजनांस व्हावी हा ग्रंथकर्त्याचा एक मुख्य हेतु असल्यामुळें ती त्यानें जागोजाग अगत्यपूर्वक दिलेली आहे. प्रत्येक देशाच्या, नगराच्या वगैरे नांवापुढें तें कोठें होतें याविषयीं 'भारता'दि ग्रंथांत जें त्यास आढळलें तें त्यानें तेथल्या तेथें दाखल करून ठेवलें आहे, यामुळें पूर्वीच्या स्थितीची कांहीं कांहीं बरीच माहिती मिळते. उदाहरणार्थ, 'मद्रदेश' व 'मत्स्यपुर' हे शब्द पाहिले असतां तेव्हांच कळून येतें कीं, पहिला देश ह्मणजे आलीकडील 'मद्रास' व विराट राजाचें नगर ह्मणजे हल्लींची 'वाई' या दोन्ही कल्पना केवळ अन्यथा होत. वरील दोन्ही ठिकाणें उत्तरेकडीलच असल्यामुळें वरील लो-

किक कल्पना केवळ भ्रममय होत हें तेव्हांच लक्षांत येतें. चंद्रगुप्त राजाची राजधानी 'पाटलिपुत्र' विक्रमार्काचें नगर 'उज्जयिनी,' व पुढील काळीं अनेक संस्कृत ग्रंथांतून ज्यांचा उल्लेख आढळतो असे 'पारसीक' लोक, यांचा सदरील ग्रंथांत कांहीं वृत्तांत सांपडत नाहीं; यावरून भारती युद्धाच्या वेळीं वरील दोन्ही नगरें व वरील राष्ट्र हीं नव्हतीं असें सहज अनुमान होतें. 'महाराष्ट्र' व 'कोंकण' या शब्दांविषयींही असेंच. पहिला देश 'दंडका' या नांवाखालींच त्या वेळेस बहुधा मोडत असावा, व दुसऱ्यास 'शूर्पारक' असें दुसरेंच नांव त्या वेळेस असावेंसें दिसतें. आतां दुसऱ्या पक्षीं पहा. 'गांधार' म्हणून जो प्राचीन देश होता (तेथील राजाची कन्या गांधारी) तोच बहुधा सांप्रतचा कंदाहार असावा; कारण त्याची पुरातन राजधानी जी तक्षशिला ती ग्रीक लोकांच्या ग्रंथांतून Taxila (तक्षिला) या नांवानें प्रसिद्ध आहे, व * टॉलेमीच्या भूगोल वर्णनावरून पाहतां वरील दोन्ही स्थलें परस्पर मिळतात. 'चीन' शब्द काढून पाहतां तो 'भीष्मपर्वा'त आहे असें आढळतें; व ही गोष्ट त्या देशाची सुप्रसिद्ध जी प्राचीनता तिशीं चांगली जुळते. याप्रमाणेंच 'कर्नाटक' हें नांव 'भारता'त सांपडत असल्यामुळें आजवर चालत आलेली त्या देशाची संज्ञा किती प्राचीन होय याचा निश्चय होतो.

असो; तर प्रकृत कोश लक्षपूर्वक वाचला असतां वरच्यासारख्या चमत्कारिक गोष्टी शोधक मनुष्यास अनेक कळण्यासारख्या आहेत. तसेंच लोकाचारांत वगैरे प्राचीन काळाहून आलीकडे काय काय फेरफार होत गेले आहेत हें समजण्यासही या ग्रंथांत पुष्कळ साधन आहे हें उघड आहे.

येथवर प्रस्तुत पुस्तकाचा एतद्देशीयांस काय काय उपयोग होण्यासारखा आहे या संबंधानें त्याचें गुणवर्णन झालें. आतां त्यांत जे कित्येक दोष आढळतात त्यांचाही निर्देश केला पाहिजे. हे दोष म्हणजे प्रकृत कोशास विशेष लागून आहेत व त्यांच्या योगानें त्याच्या उपयुक्ततेस बाध

* शिकंदर बादशहानें मिसर देश काबीज केल्यानंतर त्याच्या इतर मुलखांप्रमाणें हाही त्याच्या तेहेतीस सरदारांपैकीं एकानें बळकावला. या सरदारानें टॉलेमीचें घराणें स्थापलें. हे राजे सारे विद्येचे मोठे शोकी होते. आलेक्झांड्रिया येथील जगत्प्रसिद्ध पुस्तकालय यांनींच मोठ्या श्रमानें व खर्चानें जमविलें होतें. वर ज्याचा उल्लेख केला आहे तो मोठा नामांकित भूगोलवेत्ता व ज्योतिषी होता. कोपर्निकस्, ग्यालिलियो, यांचीं मतें प्रगट होत तों पर्यंत त्याचेंच मत मान्य युरोपभर चालू असे. संस्कृतांत 'यवनाचार्य'कृत म्हणून कांहीं ज्योतिषग्रंथ आहेत; हे आचार्य बहुधा वरीलच असावे असा पाश्चात्य संस्कृतज्ञांचा समज आहे!

येण्यासारखा आहे असें नाहीं. ते केवळ कोशकर्त्यांच्या धर्मविषयक समजुतीमुळें उत्पन्न झाले असून मुख्य ग्रंथापासून पृथग्भूत आहेत. तरी ते त्यांत अनेक ठिकाणीं प्रगट झालेले असल्यामुळें, व त्यांचा संसर्ग पुष्कळांच्या मनास जडण्यासारखा असल्यामुळें त्यांचें सविस्तर निरसन करणें अवश्य होय. शिवाय आपणास अपरिचित अशा विषयावर अभिप्राय प्रगट केले असतां ते किती असमंजस होतात याचेंही उदाहरण पुढील विवरणावरून वाचकांस पाहावयास सांपडेल.

'भारतवर्षीय कोश ' चे कर्ते जुन्या पद्धतीचे गृहस्थ असून वेदशास्त्रांवर त्यांचा पूर्ण भरंवसा आहे आलीकडे पाश्चात्य विद्येच्या संसर्गानें आमच्या देशांत जी चोहोंकडे बजबजपुरी माजली आहे, व वरील ग्रंथांस धाब्यावर ठेवून 'मन राजा मन प्रजा' या न्यायाप्रमाणें यथेच्छ वर्तण्याचा जो प्रघात सुरू झाला आहे, तो त्यांस अत्यंत अनन्वित वाटतो हें उघड आहे. प्रस्तुत कोशाचें काम सात वर्षेपर्यंत सतत परिश्रम करून जें त्यांनीं तडीस नेलें त्याचा तरी मुख्य हेतु त्यांनीं प्रस्तावनेंत दाखल केल्याप्रमाणें आपल्या भारतवर्षीय ग्रंथांस ताळ्यावर आणण्याचाच होय. आतां असल्या उद्देशानेंही त्यांच्या हातून स्वदेशाची ही सेवा घडली ही गोष्ट संतोष मानण्यासारखी होय यांत संशय नाहीं; व एकंदरींत पाहतां आलीकडील सुधारणेवर त्यांचा जो कटाक्ष आढळतो तोही फार चुकीचा आहे असें आम्हांस वाटत नाहीं. तरी स्वदेशप्रीति व पूर्वजांविषयीं पूज्यबुद्धि या दोन्ही वृत्ति प्रस्तुत ग्रंथांत ज्या प्रकारें प्रादुर्भूत झाल्या आहेत तो प्रकार समंजसतेस विशेष अनुसरून आहे असें ह्मणवत नाहीं. याविषयीं पुढील उदाहरणांवरून वाचकांनीं स्वतंत्रपणें निर्णय करावा.

कोशकर्त्यानें प्रस्तावनेंत आरंभींच आपला एक पूर्वसंकल्प येणेंप्रमाणें लिहून ठेवला आहे:—

"या ग्रंथांत श्रुतिस्मृतींस विरुद्ध किंवा पूर्वापर ग्रंथसंगतीस विरुद्ध अतएव कुतर्क अथवा हस्तदोषादिकांनीं अन्यथा लिहिला गेलेला तितका भाग सूक्ष्म दृष्टीनें गाळून टाकून, व त्याची जुळणी करतांना आरबी व फारशी भाषेचे शब्द त्यांत अगदीं न येऊं देऊन, लिहिण्याविषयीं अतिशय सावधपणा ठेवला आहे."

आतां प्रथमतः आरबी व फारशी शब्दांविषयीं कोशकारानें जबरी बंदोबस्ती जी करून ठेवली आहे तिजविषयीं विचार करूं. प्रस्तुत ग्रंथांतला विषय सगळा ऐतिहासिक व पौराणिक आहे वास्तव भारतवर्षीय प्राचीन पुरुषांच्या कथांतून यवनी शब्दांचा प्रयोग होणें हें मोठें विलक्षण दिसेल हें खरें आहे, व हें ज्याणुतम महाराष्ट्र कवींच्या

ग्रंथांतूनही वरील शब्दांचा पूर्ण अभाव आढळतो 'कृष्णानें पांडवांची वकिली पतकरली', 'रामसुग्रीवांनीं एकमेकांस मदत केली', हीं वाक्यें प्रस्तुत ग्रंथांत 'भीष्म हा कौरवांचा पहिला कमांडर इन् चीफ् झाला', 'दारुक हा कृष्णाचा कोचमिन् होता' यांसारखींच अप्रयोजक व हास्यास्पद दिसणार आहेत! तेव्हां मूळ ग्रंथांत वरील परकी शब्दांचा शिराव बिलकूल होऊं दिला नाहीं यांत काहीं गैर म्हणतां येत नाहीं. पण हाच निर्बंध ग्रंथबाह्य जी प्रस्तावना तीतही कां दृष्टीस पडावा हें कळत नाहीं. 'कोंकणी समुद्र', 'जलयान', 'पादत्राण', 'परिलेख' वगैरे अपरिचित शब्द प्रथमतः योजून मग ते कोणास समजतील न समजतील वास्तव त्यांचे प्रसिद्ध पर्याय 'आरबी समुद्र', 'जहाज', 'पायपोस', 'नकाशा', इत्यादि पुढें कंसांत वाढण्याचा द्राविडी प्राणायाम जो करावा, त्यापेक्षां तेच मुळीं घातले तर काय वाईट? स्वाहास्वधाकार चालला असतां तेथें यवनांचा, म्लेंछांचा वगैरे प्रवेश होऊं देणें बरोबर नाहीं, म्हणून एरवींच्या व्यवहारांतही तेथलें सोंवळें काय कामाचें! शिवाय जेथें ग्रंथाच्या परिस्फुटतेकरितां विलायती विरामचिन्हांची योजना खपली जाते, तेथें बिचाऱ्या 'जहाजा' वर व 'नकाशा' वरच येवढी कदर कां असावी?

दुसरी गोष्ट श्रुतिस्मृतिविरुद्ध लेख आणि कृतक किंवा लेखप्रमादजन्य अशीं पुराणांतील वचनें यांविषयीं. हें तिन्ही प्रकार प्रस्तुत ग्रंथकर्त्यास जेथें जेथें भासले तेथें तेथें त्यानें त्यांचें खंडन केलें आहे. पहिली प्रस्तावना पाहिली असतां या खंडनाचें स्वरूप वाचकास कांहीं कळेलच; शिवाय कोश चाळतां. चाळतांही कित्येक ठिकाणीं असलीं स्थळें सहज दृष्टीस पडतील. यांचा मासला ज्यांस पाहणें असेल त्यांनीं 'सूर्य', 'राहु', 'ग्रह', 'हिमालय', 'भरतखंड', 'खंड', 'सप्तद्वीपें', 'सप्तसमुद्र', 'रोहिणी', 'सहदेव', 'बृहस्पति', 'म्लेंछ', हे शब्द पाहावे.

आतां वरील शब्दांवर रा० गोडबोले यांनीं जे जे आपले अभिप्राय प्रगट केले आहेत त्यांपैकीं दोन जातींच्या अभिप्रायांविषयीं आह्मांस कांहीं विशेष लिहिणें नाहीं. एक कृतक ह्मणजे बौद्धादि द्वेष्ट्यांनीं जीं वचनें किंवा जे श्लोक बळेंच घुसडून दिले असावे असें त्यांस वाटतें तीं स्थलें; व दुसरीं लेखकांच्या प्रमादानें पडल्याविषयीं ज्यांच्या संबंधानें त्यांनीं स्वमत प्रगट केलें आहे तीं. अशांच्या संबंधानें आह्मांस येवढेंच कळवायाचें आहे कीं, जोंपर्यंत पुराणांच्या अतिप्राचीन प्रती सांपडत नाहींत व कोणीं कोठें कोणता फेरफार केला हें निश्चितपणें समजण्याचा मार्ग नाहीं, तोंपर्यंत अमुकच भाग कृतक

आहे हें म्हणणें सुद्धां साहसाचें होय ; व वस्तुतः पाहतां कोशकाराचें काम येवढेंच आहे कीं, त्यास जें आढळलें तें त्यानें वाचकांस सादर करावें. भाषेचा जो कोश करील त्यास, अमुक शब्द वाईट किंवा अमुक प्रयोग अशुद्ध ह्मणून ते गाळणें हें जसें बरोबर नाहीं ; त्याप्रमाणेंच प्रकृत ग्रंथासारखी जो रचना करील त्यानेंही अमुक अमुक वृत्तांत श्रुतिविरुद्ध होय किंवा बनावट आहे असें ठरवून तो गाळतां कामा नये. त्यानें आपलें मत अमुक अमुक ह्मणून पाहिजे तर प्रसिद्ध करावें, पण सर्वप्रसिद्ध ग्रंथांत आवड निवड करीत बसण्याचा त्यास अधिकार नाहीं. हीच गोष्ट लेखकप्रमादांसही लागू. कांहीं निश्चित आधार असल्याखेरीज अमुक गोष्ट लेखकाच्या मूर्खपणानें चुकून पडली आहे हें ह्मणणें केवढें विलक्षण होय ! लेखकमहाराजांस लिहितां लिहितां डुलकी आली, किंवा त्यांचें मन स्वभावसिद्ध चांचल्यास अनुसरून क्षणमात्र कोणीकडे विहार करण्यास गेलें तर पराकाष्ठा ' ट ' च्या ठिकाणीं ' प ' पडेल, किंवा त्यानें फारच दूर भरारी मारली तर कदाचित् पंक्तीची पंक्ति चुकेल, ह्मणून काय पूर्वसंगतीस अनुसरून असणारा अधिक वृत्तांत त्याच्या हातून कागदावर नकळत लिहिला जाईल ? बुद्ध्या स्वकपोलकल्पित मजकूर त्यांजकडून लिहिण्यांत येईल ह्मणावें, तर सरस्वती देवीची कृपा त्यांवर प्रायः कितपत असते हें सर्वप्रसिद्धच आहे. ' माशीला माशी ' ही ह्मण पुष्कळांस माहीत असेलच !

तर या दोन मुद्यांवर ज्यास्त लिहिण्याचें आह्मांस कारण नाहीं. याखेरीज तिसरा एक मोठा मुद्दा जो या ग्रंथांत आढळतो, व ज्याविषयीं प्रस्तावनेंत एक दोन जागीं स्पष्ट लिहिलें आहे, त्यावर मात्र अमळ विस्तारानें लिहिणें जरूर वाटतें. हा मुद्दा कोणता हें पुढील उताऱ्यांवरून वाचकांच्या लक्षांत येईलच:—

(प्रस्तावना)—" या ग्रंथांत व युरोपियन लोकांच्या ग्रंथांत इतकाच फेर आहे कीं, ते लोक अनुमानानें पृथ्वी लहान व सूर्याभोंवतीं फिरते असें मानतात; आणि आह्मी शास्त्राधारानें पृथ्वी अतिशय मोठी व स्थिर समजतों. "

(किता)—" मीं, या ग्रंथांत पृथ्वी लहान व गोलाकार नसून मोठी व सपाट आहे, तशीच सूर्याभोंवतीं फिरत नसून स्थिर आहे, असें प्राचीन इतिहासावरून लिहिलें आहे तें सत्य आहे. चंद्रग्रहणावरून पृथ्वी गोल व लहान आहे असें पाश्चिमात्य लोक जरी म्हणतात तरी तें बरोबर नाहीं, कारण चंद्रग्रहणास पृथ्वी मुळींच कारण नाहीं. (राहु शब्द पहा.) "

(सूर्य)—" सारांश, असा वैदिक सिद्धांत भारतांत वर्णन केला

आहे. ह्मणून पृथ्वी फिरणारी व सूर्य स्थिर असें कधींही ह्मणूं नये; कारण (अचिंत्याःखलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत्) असें (भार० भीष्म० अ० ५ श्लोक १२.) यांत आहे. म्हणून ऋषिव्यतिरिक्त इतरांस चिंतन करण्यास अशक्य ज्या गोष्टी त्या त्यांनीं तर्ककरून कधींही साधायास जाऊं नयेत. गेल्यास तसें करणें दोषयुक्त आहे. "

(हिमालय)—— " प्रस्तुतच्या भूगोलवेत्त्यांस अस्मदितिहासोक्त भूमीचा पूर्ण शोध लागला नाहीं; कारण ज्या प्रमाणांनीं येवढीच काय ती पृथ्वी असें त्यांनीं निश्चित केलें आहे, तीं प्रमाणें पंच दोषांनीं व्याप्त आहेत, त्यांचीं नांवें. मद्मोहादिक मानस दोष, पित्तकामलादिक शारीर दोष, काणत्वादिक नेत्रदोष, दूरत्वादिक अर्थदोष, आणि काचादिक यंत्रदोष. "

(ग्रह)—" आतां राहु आणि केतु हे जे दोन ग्रह म्हणजे तीं मंडलें, त्यांची व्यवस्था अशी आहे कीं, राहु मंडल चंद्र व सूर्य यांच्यामध्यें आहे व त्यामुळेंच तीं मंडलें अनुक्रमानें सूर्यचंद्रमंडलांच्या ग्रहणास कारण होत आहेत. (छादयत्यर्कमिंदुर्विधुं भूमिभा) ह्मणजे सूर्यग्रहण होण्यास कारण चंद्र आणि चंद्रग्रहणास कारण पृथ्वी, सूर्यसिद्धांतांतील वाक्य, काल्पनिक अतएव असत् होय. "

(भरतखंड)——" पृथ्वी अल्प परिमाणाची, गोलाकार व सूर्याभोंवतीं फिरते, इत्यादिक कल्पना आमच्या प्राचीन इतिहासकार ऋषींस संमत नसल्यामुळें, त्यांस अनुसरून लिहिणाऱ्या मला तर संमत नाहींतच; परंतु माझ्या वैदिकधर्मी सर्व बांधवांसही नसाव्यात; कारण, तिजभोंवतीं पूर्वपश्चिम प्रदक्षिणा करून आलेल्यांस अजून दक्षिणोत्तर प्रदक्षिणा झाली नाहीं व कल्पसमाप्तीपर्यंत किंवा पुढें होईल, असेंही कधीं होणार नाहीं. "

(सप्तमहासागर)——" आह्मी संपूर्ण पृथ्वीचा शोध लावून तिला प्रदक्षिणाही करून आलों असें जे म्हणतात, त्यांस अद्यापपर्यंत क्षारसमुद्राचें उल्लंघन झाल्याचें व अन्यद्वीपांत गेल्याचें त्यांच्या इतिहासांत कोठें आढळत नाहीं; तथापि आम्ही गेलों असेंच त्यांचें म्हणणें असेल, तर तशी प्रतीति कां होऊं नये? प्रतीति हीच कीं सुरासमुद्रांतून मद्य शिसे भरून सर्वत्र यावें, तें अजून येत नाहीं. त्याप्रमाणेंच दहीं दूध तूप उंसाचा रसही येत नाहीं. तेव्हां सर्व पृथ्वीचा शोध लागला हें म्हणणें संभवत नाहीं."

इतके उतारे पुरे आहेत. यांवरून प्रस्तुत कोशकारांचा अर्वाचीन पदार्थविज्ञानावर केवढा कटाक्ष आहे तो वाचकांस सहज कळून येईल. आतां वरील सातीं उताऱ्यांत पृथ्वीच्या आकाराविषयीं व विस्ताराविषयीं, चंद्र सूर्यांच्या ग्रहणांच्या वास्तविक उपपत्तीविषयीं, पृथ्वीच्या

दैनंदिन परिभ्रमणाविषयीं, साता समुद्रांविषयीं वगैरे जे अभिप्राय प्रगट झाले आहेत, त्यांविषयीं सविस्तर विवरण करायाचें म्हटलें ह्मणजे एक स्वतंत्र ग्रंथ होण्यासारखा आहे. स्वतंत्र ग्रंथ म्हटलें ही कोणास अतिशयोक्ति केल्यीशी वाटेल; पण वरील विवरणाच्या पोटीं किती अवांतर विषय येणार आहेत याचा विचार केला असतां वरील शब्दांची यथार्थता ध्यानांत आल्यावांचून राहणार नाहीं. भूगोल व खगोल या शास्त्रांविषयीं प्राचीन राष्ट्रांस कितपत माहिती होती; त्यांतून प्राचीन आर्यांचें एतद्विषयींचें ज्ञान कितपत स्थितीस येऊन पोंचलें होतें; वेदांत, पुराणांत व आर्यभट्ट, भास्कराचार्य, इत्यादि ज्योतिष्यांच्या ग्रंथांत परस्पर कितपत मेळ आढळतो; आलीकडे पृथ्वीचें गोलत्व, तिची दैनंदिन व वार्षिक प्रदक्षिणा, तिच्या अंगीं असणारी आकर्षणशक्ति, इत्यादि प्रमेयें इंग्रजी पुस्तकांतून जीं आढळतात तीं आमच्या कोशकारांच्या ह्मणण्याप्रमाणें केवळ अनुमानानें सिद्ध केलीं आहेत किंवा प्रत्यक्षादि इतर प्रमाणांनीही त्यांस निश्चितता आली आहे; 'अचिंत्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत्', हें भारतोक्त वचन प्रस्तुत स्थलीं कितपत लागू पडणारें आहे, व या 'अचिंत्य' गोष्टींविषयीं 'तर्क' करूं गेलें असतां त्यांस पातकसंग्रह होणार आहे कीं काय; 'सूर्यसिद्धांता'-च्या वचनास 'काल्पनिक अतएव असत्-' असा शेरा मारून वर जें वेळाशक झुगारून दिलें आहे तें बरोबर केलें किंवा कसें; 'मदमोहादिक मानसदोष' अर्वाचीन भूगोलज्ञांवर जे ठेवून दिले आहेत ते कितपत यथार्थ आहेत; पृथ्वीची अद्याप कोणीं दक्षिणोत्तर प्रदक्षिणा जी केली नाहीं तिचें बीज काय व ही प्रदक्षिणा न झाल्यानें तिचा सपाटपणा व विस्तीर्णपणा सिद्ध होतो किंवा कसें; तसेंच या एकंदर विषयाचा व धर्माचा परस्पर संबंध आहे किंवा नाहीं, —ह्मणजे पदार्थविज्ञानसंबंधीं माहिती बिनचूक असल्यानें किंवा नसल्यानें धर्मविषयक ग्रंथांची योग्यता कितपत कमजास्त होते,—या सर्व सदरांवर यथास्थित निरूपण करूं गेल्यास केवढा ग्रंथ माजेल! तर प्रस्तुत स्थलीं यांच्यापैकीं दोन तीन मुख्य गोष्टींविषयीं मात्र कांहीं उल्लेख करतों ह्मणजे बस आहे.

पहिली गोष्ट पृथ्वीचा गोलाकार. खगोलविद्येस मुख्य आधारभूत जें हें प्रमेय,—कीं ज्याचें आकलन होण्यास युरोपियन लोकांस कित्येक शतकें लागलीं,—तें आह्मांस तर केव्हांपासून माहीत झालेलें आहे कोण जाणे! 'पृथ्वी' व 'गोल' या दोन पदांचा निकटभाव आमच्या प्राचीन भाषेत इतका दृढपणें स्थापित होऊन गेलेला आहे कीं,

'भू' व 'भूगोल' या दोन शब्दांत अर्थाच्या संबंधानें न्यूनाधिकभाव सुद्धां विशेष भासत नाहीं. एक कल्पना आली की दुसरी जणों कीय तिला लगटून मनांत आलीच! अगदीं प्राचीन ग्रंथांपासून तों अर्वाचीनांपर्यंत 'भूगोल', 'क्षितिचक्र', 'कुवलय' इत्यादि शब्द जेथें तेथें प्रयुक्त केलेले आढळतात. त्याचप्रमाणें 'पृथ्वीप्रदक्षिणे' च्या कथा 'रामायणा' पासून प्रसिद्ध आहेत. सकलस्रष्टा व सकलव्यापी जो परमेश्वर त्याच्या पोटांत अनंत ब्रह्मांडें नांदताहेत हें त्याचें स्तवनही आमच्या देशांत आज अनादिसिद्ध चालत आलेलें आहे.पण या सर्वांहून केवळ दृग्गोचर प्रमाण कोणास पाहिजे असल्यास त्यानें आमच्या ज्योतिष्यांनीं आपल्या जुन्या मताप्रमाणें तयार केलेले पृथ्वीचे गोल पाहावे. ते पाहूनही कोणास संशय उरल्यास त्याची खात्री याच्या पलीकडे आमच्यानें करवणार नाहीं!

दुसरी गोष्ट पृथ्वीचें परिमाण. याविषयीं निरनिराळ्या पुराणांतून काय काय लिहिलें आहे तें आह्मांस माहीत नाहीं; पण एतद्देशीय ज्योतिष्यांस हें परिमाण सांपडलें आहे कीं नाहीं याविषयीं निश्चय होण्यास पुढीलच उतारा बस आहे;—

"भास्कराचार्यप्रभृति अर्वाचीन ब्राह्मण ज्योतिषी व न्यूटनप्रभृति युरोपियन ज्योतिषी यांस जी भूमि दृग्गोलावरून गणितानें गोचर झाली, तिचा व्यास त्यांनीं आठ सहस्र मैल व परिधि पंचवीस सहस्र मैल निश्चित करून ती गोलाकार आहे अशा कल्पनेनें तिचें पृष्ठफळ पंधरा कोटी मैल वर्तविलें आहे." *

(भरतखंड.)

तिसरी गोष्ट ग्रहणांची उपपत्ति. हिजविषयीं 'सूर्यसिद्धांता' चें वाक्य,—कीं 'चंद्र सूर्यास आच्छादन करतो, व चंद्रास भूमीची छाया आच्छादिते'—हें सदरील कोशकारानें दाखल केलेंच आहे,परंतु तें काल्पनिक अतएव असत् होय असें म्हटलें आहे वरील विशेषणांचा व्यत्यास करून हें वाक्य असत् अतएव काल्पनिक असें जर ग्रंथकारानें दाख-

---

* एतद्देशीय ज्योतिष्यांत अग्रगण्य जो वरील गणिती त्याच्या ग्रंथांतील गोष्टी अर्वाचीन युरोपियन पंडितांच्या शोधांशीं किती मिळतात याचें दिग्दर्शन गेल्या सालच्या नोवेंबरच्या अंकांतील एका रत्नागिरीच्या पत्रांत केलेलें आहे तें पुस्तकांस माहीत असेलच. वरील पत्र लिहिणारानेंच भास्कराचार्यांच्या ज्योतिषाविषयीं एक नवा ग्रंथ तयार केला आहे हेंही गेल्या अंकाच्या मलपृष्ठावरून सर्वांस जाहीर झालेंच आहे. या ग्रंथावरून आमच्या प्राचीन ज्योतिषाविषयींचें ज्ञान थोडेंसें होईलसा सुमार दिसतो.

विलें असतें तर बरें झालें असतें. पण तसें, कांहीं केलें नाहीं. तेव्हां वरील काल्पनिकर्ती केवळ प्राचीन इतिहासकारांस अनुसरण्याचा जो त्याचा संकल्प आहे त्यावरून त्यानें स्थापित केली आहे असें म्हटलें पाहिजे. आतां पुराणकर्त्यांचें तरी अनुसरण कोशकर्त्यानें कितपत केलें आहे हें पाहिलें असतां असें आढळेल कीं, जेथें तें त्यास सोयीवार पडलें तेथेंच केलें आहे. 'राहु' व 'रोहिणी' हे शब्द काढून पाहिले असतां वरील गोष्टीचा प्रत्यय येणार आहे. राहुकेतु चंद्रसूर्यांचा ग्रास कां करतात याविषयीं आदिपर्वांतील प्रसिद्ध जी समुद्रमंथनाची कथा तिचा उल्लेख वरील शब्दाच्या व्याख्येंत बिलकूल न करतां ज्योतिषांतील माहिती त्याच्यापुढें दाखल केली आहे. ती ही कीं, राहूचें तामस (अंधकाररूपी) मंडल फिरत फिरत चंद्रकक्षेच्या समीप जेव्हां येतें तेव्हां चंद्रग्रहण होतें. याप्रमाणेंच दक्षाच्या सत्तावीस कन्या या चंद्रास दिल्या असून तो त्यांतील एकीविषयींच (रोहिणीविषयीं) जेव्हां प्रेमविशेष दाखवूं लागला तेव्हां बाकीच्यांनीं पित्याकडे गाऱ्हाणें करून त्यास क्षयाचा शाप देवविला ही जनप्रसिद्ध कथा * सांगून शेवटीं कोशकार येणेंप्रमाणें लिहितातः--" ही क्षयकल्पना लोक सोममंडलावर कल्पितात, परंतु ही अगदीं चूक असून कलांच्या ऱ्हासवृद्धींनीं व्याप्त सोममंडल अनादिसिद्धच ईश्वरानें ब्रह्मदेवरूपेंकरून निर्मिलेलें आहे." एकून तात्पर्य असें कीं, पुराणांतील सोम व सृष्टींतील चंद्रमंडल यांचा कांहीं संबंध नाहीं. आकाशांत जो चंद्र दिसतो त्यास वृद्धिक्षया-

---

* ही कथा पुराणांतील अनेक कथांप्रमाणें अलंकारिक होय हें थोडासा विचार केला असतां सहज लक्षांत येईल. दक्षाच्या सत्तावीस कन्या ह्या आकाशांतील नक्षत्रें होत. यांतून चंद्राची मासिक प्रदक्षिणा नेहमीं होत असल्यामुळें, चंद्राच्या अश्विनी भरणी इत्यादि स्त्रिया होत व एकीकापाशीं त्याचा एक एक दिवस वास होतो, या कल्पना सहज होणाऱ्या आहेत. याप्रमाणेंच राहूनें चंद्रसूर्यांच्या मध्यें बसून सुधेचें प्राशन केलें, व हें तो करीत असतां त्याचा शिरच्छेद होऊन अद्याप शिरोरूपानेंच तो आकाशांत भ्रमण करीत आहे, हें सर्व चंद्रग्रहणसमयींची स्थिति लक्षांत आणली असतां वरच्याप्रमाणेंच अलंकारिक वर्णन म्हणून तेव्हांच लक्षांत येईल. राहूचें अंधकाररूप मंडल आहे असें जें वर सांगितलें आहे त्यावरून सहज कळणारें आहे कीं, पृथ्वीच्या मंडलाकृति भासणाऱ्या छायेसच 'राहु' ही संज्ञा आहे. या छायेचा एकंदर आकार शंकूसारखा आहे, तेव्हां सहजच शिराची कल्पना राहूवर बसली. चंद्राच्या प्रकाशास सुखकरत्वास्तव 'सुधा', 'अमृत' म्हणण्याचा परिपाठ सर्व प्रसिद्धच आहे, मग राहु हा चंद्रसूर्यांच्या मध्यें बसून मुहूर्तमात्र सुधा प्राशन करीत नाहीं काय ?

दि जे नियम ब्रह्मदेवानें लावून दिले आहेत ते अनादिसिद्ध आपोआप चाललेले आहेत. मग असें जर आहे, तर वरच्याच ब्रह्मदेवानें चंद्र सूर्यास जे नियम लावून दिले आहेत त्यांस अनुसरूनच ग्रहणकालीं स्पर्श व मोक्ष हे त्यांच्या बिंबांत घडतात असें तरी ह्मणण्यास अडचण कोणती? कलांच्या क्षयवृद्धींची उपपत्ति जर पुराणांप्रमाणें घ्यावयाची नाहीं, व ती तशी घेणें ही 'अगदीं चूक' आहे; तर भूछाया व चंद्रमंडल हीं अनुक्रमेंकरून चंद्राच्या व सूर्याच्या ग्रहणास कारण होत हें तरी 'काल्पनिक अतएव असत्' असें कां म्हणावें?*

आतां वरील सर्व उपपत्ति श्रुतीस विरुद्ध होत असें जर आमच्या प्रस्तुत कोशकाराचें मत असेल तर तेंही चुकलेलें आहे. वेदांतील एका ऋचेंत चंद्रग्रहणाच्या खऱ्या उपपत्तीविषयीं स्पष्ट उल्लेख आहे. त्यावरून वरील तिन्ही गोष्टी वेदविरुद्ध आहेत किंवा वेदसंमत आहेत याविषयीं कोणासही संदेह उरणार नाहीं. †

असो; आतां सरते शेवटीं एक निराळ्या तऱ्हेचा उतारा मात्र येथें देतों. त्याविषयीं वाचकांस कांहीं विशेष सांगावयाची जरूर दिसत नाहीं 'म्लेंछ' शब्दाखालीं या कोशांत पुढील मजकूर आढळतो:—

"कौरवपांडवांचें युद्ध झालें त्यांत हे लोक बरेच होते असें भारतावरून दिसतें, आणि त्यावरून कृष्णद्वैपायन व्यासास हे चांगल्या रीतीनें ऐकून जाणत होते इतकेंच नव्हे, तर ते, आमच्यांतील अज्ञाणी लोक द्वेषा-

---

* चंद्रग्रहणाविषयीं व सूर्यग्रहणाविषयीं आमच्या ज्योतिषग्रंथांतून यथार्थ उपपत्ति आहेत हें तीं प्रतिवर्षी वर्तविलीं जातात यावरून तर उघडच आहे; पण नुसत्या लोकभाषेवरूनही वरील यथार्थ ज्ञानाविषयीं प्रमाण मिळतें. 'अमरकोशां'त 'राहु' व 'अमावास्या' यांचे पर्याय येणेंप्रमाणें आहेत:—

तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुंतुदः ।
अमावास्या त्वमावास्या दर्शः सूर्येंदुसंगमः ।

यांपैकीं 'तमस' व 'सूर्येंदुसंगमः' या शब्दांकडे लक्ष पोंचविलें असतां निकाल होणार आहे. 'अमावास्या' शब्दाची व्युत्पत्तिही मागें एके प्रसंगीं सांगण्यांत आलीच आहे.

† वेदांत ग्रहणाविषयीं, पृथ्वीच्या आकर्षणाविषयीं वगैरे जे चमत्कारिक उल्लेख आहेत ते ज्यास पाहणें असतील त्यानें मुंबईचे कैलासवासी विष्णुबोवा ब्रह्मचारी यांच्या 'वेदोक्त धर्मप्रकाशां'तील 'वेदांतील सृष्टीचे नियम' हें प्रकरण पहावें. 'विविधज्ञानविस्तारा'चा सन १८७१चा जानेवारीचा अंकही प्रस्तुत विषयाच्या संबंधानें उपयोगी आहे.

यन हीं अक्षरें गाळून त्यास कृष्ण येवढ्याच शब्दांनील, व्याकरण हा शब्द ह्मणतांना जसें वियाकर्न ह्मणतात, त्याप्रमाणें व्यास यास्थळीं वियास ह्मणत आणि कृष्ण या स्थळीं कृष्ण बोलत; तो शब्द ऐकून ऐकून जीजास कृष्ण ह्मणतां ह्मणतां जीजस काइस्ट शब्दोच्चार करीत परस्परांत त्याच्या वार्ता नेहमीं बोलत ; आणि व्यासाची माता कुमारी, तसेच त्यास शिष्य चार, हेंही वृत्त त्यांस चांगल्या प्रकारानें ठाऊक होतें, मात्र त्यांचीं नावें तादृश्य त्यांच्या ध्यानांत राहिलीं नसावींत तरी जैमिनि हा शिष्य व्यासासही अंमळ भारी होता, त्यामुळें त्याच्या नांवाचा त्यांस विसर न पडल्यामुळें, त्याच्या गोष्टी वारंवार जॉन अशा नांवानें काढीत. आतां यावरून मला असें वाटतें कीं, पुढें त्यांच्यांत कोणी एकादा पुरुष उत्पन्न झाला असावा, आणि त्याच्यावर वर लिहिलेले व्यासाचे संबंध त्यांनीं बसविले असावेत. या माझ्या ह्मणण्याचा मार्मिक लोक विचार करांत.

याप्रमाणें 'भारतवर्षीय प्राचीन ऐतिहासिक कोश' या ग्रंथाचें गुणदोषनिरूपण झालें. यांत गुणांपेक्षां दोषांच्या विवरणास जरी जास्त जागा लागली आहे तरी आरंभीं आह्मी वाचकांस कळवून ठेविलेंच आहे कीं, या दोषांचा मुख्य ग्रंथाशीं तादृश संबंध नाहीं ज्या मतांवर आह्मी चर्चा केली आहे तीं केवळ परिशिष्टादाखल कांहीं कांहीं ठिकाणीं प्रगट झालीं आहेत ; व ग्रंथकाराची स्थिति मनांत आणली असतां त्यांबद्दल कोणास आश्चर्यही वाटणार नाहीं. ज्याला अर्वाचीन इतिहासाची, भूगोलाची वगैरे माहिती नाहीं, आणि त्यांतून स्वधर्माचा अभिमान ज्यास पूर्ण आहे, त्यास जॉन् कोणीकडे व जैमिनी कोणीकडे, ऋषिक देश कोठला व रशिया कोठला, पृथ्वीचें अंतराळीं अधांत्री राहणें व नित्य परिभ्रमण करीत असणें हें चंद्राविषयीं जें आपण नित्य आपल्या डोळ्यांनीं पाहतों त्याहून लवमात्रही जास्त आश्चर्य करण्यासारखें नाहीं; या गोष्टी लक्षांत येणें कठीण आहे यांत संशय नाहीं. यास्तव धर्मवेड्या मिशनरांच्या, दुराग्रही इंग्रेज ग्रंथकारांच्या, व अर्वाचीन पाश्चात्य पंडितांच्या ग्रंथांतून वेळेनुसार विलक्षण तर्कांचे तारे तुटलेले पाहिले असतां त्यांची एरवींची योग्यता कमी झालीशी जशी आपण मानीत नाहीं; त्याप्रमाणेंच इकडच्या पंडितांविषयीं वरच्यासारखे अभिमानमूलक विलक्षण लेख पाहून त्यांबद्दल त्यांजवर विशेष दूषण ठेवणें योग्य नाहीं. तरी ज्या० अर्थी कोणत्याही तऱ्हेचीं भ्रमात्मक मतें अज्ञानास व दुराग्रहास वर्धक होतात, त्या अर्थी त्यांचें खंडन करून सत्य प्रगट करणें हें सर्व देशहितेच्छूंचें कर्तव्य होय. हें जाणूनच प्रस्तुत कोशकारांच्या आग्रहमूलक अभिप्रायांचें वर

खंडन केलें आहे. त्यावरून आमच्या वाचकांनीं हा बोध घ्यावा कीं, ज्या गोष्टींची आपणास पक्की माहिती नाहीं किंवा मुळींच नाहीं त्यांविषयीं निश्चयात्मक मतें देणें हें अतिशय वेडेपणाचें काम होय. विद्या ही आकाशाप्रमाणें अनंतपार आहे, व मानवी बुद्धि ही पक्ष्यांच्या पंखांप्रमाणें थोड्या आटोक्याची आहे ; यास्तव तिच्या अवसानावर मनुष्यानें कितीही भरारी मारली, तरी विद्याप्रदेशाचें आक्रमण तें कितीसें होणार ! कोणी केवढाही विद्यासंपन्न असला, तरी हजारों विषय त्यास मुळींच अज्ञात राहतील, व जितके अवगत असतील तितकेही सर्व इत्थंभूत त्यास माहीत असतील असें नाहीं, हें उघडच आहे. तेव्हां यावरून हें सिद्धच आहे कीं, कोणास निखालस खात्रीचा जो अभिप्राय देणें असेल तो त्यानें आपल्या पूर्ण माहितीच्या विषयांतच द्यावा हें बरें ; आपली मर्यादा उल्लंघून दुसऱ्याच्या विषयावर धाड घालण्याचें साहस सहसा पतकरूं नये. तें आपल्या सामर्थ्याच्या वृथाभिमानामुळें केलें असतां शत्रूच्या मुलखांत चाल केली असतां जशी मोठमोठ्या सैन्यांचीही धूळधाण झाली आहे, किंवा गरुडपक्षी मोठा उंच उड्डाण करणारा म्हणून तो जर पाण्यांत पोहूं लागेल किंवा देवमासा शेपटाच्या तडाक्यासरसा होड्यांस उंच झुगारून देणारा म्हणून भुईवर येऊन श्वापदांशीं सामना करायाला जर जाईल, तर जशी त्यांची अवस्था होईल, त्याप्रमाणेंच वरील साहसाचा परिणाम होईल हें उघड आहे.* तर या

* वर जी गोष्ट उघड आहे म्हणून म्हटलें ती मोठमोठ्या अकटोविकट पंडितांसही अभिमानांधतेमुळें बिलकुल दिसत नाहीं हें कोणास सांगितलें तर खरें तरी वाटेल काय? पण मौज पहा !—माजी डॉक्टर विल्सन् मोठ्या नामांकित विद्वानांत मोडत होते; पण त्यांचा एकादा ग्रंथ पाहिला तर त्याच्या पाठीवर पुढील चमत्कार आढळेल. कोणता तर 'हिंदुधर्माचें खंडन', 'मुसलमानी धर्माचें खंडन', 'पारशी धर्माचें खंडन' 'चिनी धर्माचें खंडन'!!! असेंच सर्वसाक्षित्व जुन्या शास्त्रविद्येस ज्याच्या योगानें मिळत बसलें त्या 'मिनिटांत' मेकाले साहेबांनींही प्रगट केलें आहे. पुढील वाक्यरत्नें पहा:—

"I have never found one among the Orientalists themselves who could deny that a single shelf of a good European library was worth the whole native literature of India and Arabia!"

"I certainly never met with any Orientalist who ventured to maintain that the Arabic and Sanskrit Poetry could be compared to that of the great European nations!!"

"I doubt whether the Sanskrit literature be as valuable as that of our Saxon and Norman progenitors!!!"

हे आंग्लभौम पंडिताचे महासिद्धांत ऐकून कालिदास, पाणिनि, भास्कराचार्य, फर्दौशी, शेकसादी वगैरे मंडळीनें स्वर्गांत टाळ्यांचा गजर करून टाकला असेल नाहीं बरें !!!

सिद्धांताचें उदाहरण वरील विवरणांत वाचकांस सांपडेल. शिवाय विषयाच्या संबंधानें पाहतांही तें महत्वाचें होय हें वाचकांच्या लक्षांत येईलच.

असो; आतां सरतें शेवटीं एक दोन गोष्टींविषयीं कांहीं सूचना करून प्रस्तुत लेख आटपतों. एक गोष्ट ही कीं, प्रस्तुत कोशासारखा मोठा व उपयुक्त ग्रंथ ज्या 'गुर्जर जातीय श्रीमान् गृहस्थानें साह्य दिल्यामुळें' प्रसिद्ध होऊन ग्रंथकर्त्याच्या दीर्घकालिक श्रमाचें चीज झालें, व लोकांस लाभ झाला, त्याचें नुसतें 'नांवही या ग्रंथांत कोठें आढळत नाहीं हें बरोबर नाहीं. ज्या काळांत विदेशकडे पैशाचा विनियोग झालाच तर देशाच्या सुदैवानें क्वचित् कोठें होणारा, त्या काळांत असल्या औदार्या. चा विशेषतः उल्लेख होणें अत्यंत अवश्य होय. शिवाय दोन ग्रंथ नुसते पहायाला दिल्याबद्दल त्या देणारांचीं नांवें जर ठळठळीत दाखल झालीं, तर प्रस्तुत कोश वरील उदार साह्यकर्त्यास नजर तरी झाला पाहिजे होता. तर सदरील ग्रंथाची सुदैवें करून द्वितीय आवृत्ति छापण्याचा प्रसंग कधीं पुढें आल्यास वरील सूचनेकडे लक्ष दिलें जाईल अशी आह्मी आशा करितों. या दुसऱ्या आवृतीच्या वेळेस या ग्रंथास दुसरा भाग म्हणूनही एक जोडण्यासारखा आहे. तो हा. आलीकडील काळांत आमच्या देशांत चोहोंकडे बरेच नवे धर्मविषयक ग्रंथ झाले; ह्मणजे पूर्वीच्या पुराणांत जशा पुण्यशील राजांच्या वगैरे कथा लिहिल्या गेल्या. त्याप्रमाणेंच आलीकडे मोठमोठे नामांकित साधु चोहोंकडे प्रसिद्धीस येऊन त्यांच्या कथा लिहिल्या गेल्या. तर हे अर्वाचीन वृत्तांतही या 'भारतवर्षीय कोशा' स जोडायासारखे आहेत. हे जोडले असतां प्रस्तुत ग्रंथ अगदीं अर्वाचीन काळापर्यंत आणून पोंचविल्याप्रमाणें होईल. हें दुसरें कामही पहिल्याप्रमाणेंच रा० गोडबोले यांच्या हातून सहज रीतीनें चांगलें होण्यासारखें आहे हें उघडच आहे; कां कीं, ज्याचा ज्या विषयावर विशेष व्यासंग असतो व ज्याविषयीं त्यास आवड असते, तें त्याच्या हातून जसें उत्कृष्ट होईल तसें नवी तयारी जो पहिल्या पासून करूं जाणारा त्याच्या हातून होणार नाहीं. अशा प्रकारची लोक- सेवा करण्याची आपली मनीषाही कोशकारानें प्रस्तावनेंत प्रदर्शित केली आहे. तर आह्मी अशी उमेद बाळगतों कीं, सर्व विद्यावृद्धीच्छु व देशा- भिमानी लोक हे प्रस्तुत उपयुक्त कोशाचा उत्कंठापूर्वक आदर करून वर जो त्याचा परिशेष सांगितला तो रचून आपल्या देशबंधूंस सादर करण्याचाही कालेंकरून प्रसंग आणतील!

मराठी पुस्तकें.

ब्राम्हणांचें येथें नाहीं प्रयोजन
यावें हाकलून जोती म्हणे ॥

ब्राह्मणांचें कसब.

अंक ४४.—(१) सत्यशोधक समाजाचा रिपोर्ट. (२) विद्यार्थिबुद्धिवर्धिनी. (३) जमाखर्चाची पद्धती.

सदरील पुस्तकांतील पोंचीवरून वाचकांच्या लक्षांत असेलच कीं, 'सत्यशोधक समाजाचा रिपोर्ट' 'विद्यार्थिबुद्धिवर्धिनी' व जमाखर्चाची पद्धति' अशीं तीन पुस्तकें त्यांच्या कर्त्यांकडून आमच्याकडे पाठविण्यांत आलीं. त्यांवर या खेपेस आह्मी आपलें मत प्रगट करतों.

१. सत्यशोधक समाजाचा रिपोर्ट—या पुस्तकाविषयींच खुद्द लिहिण्यापूर्वी 'सत्यशोधक समाज' ह्मणजे काय प्रकरण आहे हें आमच्या वाचकांस कळविणें जरूर आहे. ही माहिती त्यांस अशा करतां दिली पाहिजे कीं, हल्लीं आमच्या देशांत जिकडे पाहावें तिकडे खेड्यापाड्यांतूनसुद्धां समाज व सभा स्थापन होत असल्याचें वरचेवर ऐकूं येतें; तेव्हां आमच्या देशांच्या दूर दूर ठिकाणीं येथील सत्यशोधक मंडळीचें बहुधा नांवही माहीत असण्याचा संभव नाहीं. पुण्यासारख्या शहरांत जोतिबा प्रभृति विद्वन्मणींनीं येवढ्या परम स्तुत्य उद्देशानें काढलेला व आज थोड थोडकीं नाहीं तर चार वर्षे सतत चाललेला वरील समाज कोणास माहीत नसून त्याच्या स्वरूपाचें प्रकाशन करण्याचें आमच्यासारख्या गरीब पुस्तककर्त्यांस अगत्य पडावें या गोष्टीचें आम्हांस अत्यंत सखेदाश्चर्य वाटतें! पण उपाय काय, पडलें तें केलें पाहिजे.

दोन वर्षांपूर्वी या शहरांत एका जद्गुरूंची स्वारी प्राप्त झाली होती; तिचा आरंभींच्या धूळभेटीपासून तों अखेरच्या चिखलवृष्टीपर्यंत एकंदर काय वृत्तांत झाला तो आम्हीं आपल्या वाचकांस बराच सविस्तर कळविला होता. त्यावेळीं स्वामींचें जिवलग अपत्य जो आर्यसमाज त्याविषयीं आह्मीं जें भाकीत केलें होतें तें लवकरच प्रत्ययास येऊन त्याच्या पुरस्कर्त्यांचे आशीर्वाद सर्व निष्फळ झाले. हीच गति कदाचित् प्रस्तुत सत्यशोधक समाजाचीही लवकरच होईल; व आर्यसमाजाचे जनक जसे आतां धर्मोन्नति करतां करतां थकून काशीवास पत्करून राहिले आहेत, त्याचप्रमाणें बहुधा आमचे जोतीरावही सत्य शोधतां शोधतां दमून शेवटीं कदाचित् जेरुशलेमास तीर्थयात्रा करून आका-

शांतील बापाच्या पुत्रांच्या ज्योतीस जाऊन मिळतील ! असें झाल्यास पुढील लोकांस सत्यसमाजाचे अधिपति येवढे कोण होते याविषयीं मोठा भ्रम पडेल व प्रबळ उत्कंठा प्राप्त होईल. हें मनांत आणून माजी आर्यसमाजीच्या अध्यक्षांप्रमाणें माजी होऊं पाहणाऱ्या सत्यशोधक समाजाच्या कुलगुरूंचाही महिमा लोकांस कळविणें जरूर वाटतें.

अजम जोतीराव गोविंदराव फुले हे वर सांगितलेल्या समाजाचे मुख्य पुरस्कर्ते व आधारस्तंभ होत. या गृहस्थांच्या अंगीं अनेक अलौकिक गुण वास करताहेत. ते कोणते ह्मणाल, तर हे कवि आहेत, इतिहासज्ञ आहेत, मोठे गहन भाषापंडित आहेत, वक्ते आहेत; आणि सर्वांत विशेषतः सांगण्यासारखें हें कीं, आमच्या देशांत आलीकडे लोककल्याणाला वाहिलेली जी मंडळी चोहोंकडे आढळते त्यांत तर यांच्यासारखे केवळ तद्रूप बनलेले थोडेच सांपडतील ! हें काम आज पुष्कळ वर्षांपासून ते करीत आहेत असें 'पुण्याच्या वर्णना' वरून व खुद्द त्यांच्याच 'गुलामगिरी' वरून समजतें. मुलींच्या शाळा स्थापण्याच्या कामीं यांनीं मदत केल्यावरून या 'तात्यासाहेबांस सरकारानें एक शालजोडी आनंदानें बक्षीस दिली.' पण मध्यंतरीं 'भटपांड्याचें बंड उपस्थित झाल्यामुळें सर्व युरोपियन कामगार यांस पाहिल्याबरोबर कपाळास आंट्या घालूं लागले.' ज्या कामगारांविषयीं आमच्या राजनिष्ट जोतीरावांची इतकी कृतज्ञता बुद्धि होती कीं, 'त्यांचे उपकार त्यांच्या जातभाईच्या आंगांत खिळून त्याजबद्दल त्यांनीं आपल्या शरीराचे चर्मी जोडे करून त्यांच्या पायांत घातले तथापि ते उतराई होणार नाहींत,' तेही जेव्हां त्यांचा तिटकारा करूं लागले व त्यांस हिडीस फिडीस करूं लागले, तेव्हां मग काय पुसावें ! तात्यासाहेबांस परम वैराग्य प्राप्त होऊन त्यांनीं लोककल्याणाची व आपली फारकत करून टाकली. हा जोतीबांचा पहिला अवतार समाप्त झाला ! पण दहा वीस वर्षांनीं त्यांस स्वस्थ बसण्याचा कंटाळा येऊन ते ग्रंथकर्ते या नात्यानें पुनः अवतीर्ण झाले. तारीख १ आगष्ट १८७२ रोजीं त्यांनीं त्यांचा कुलांतक जो विष्णूचा साहावा अवतार परशुराम त्यास एक नोटिस दिली. तींतील मतलब हा कीं, 'चिरंजीवा परशुरामा, तूं जर खरोखरच चिरंजीव असशील, तर सहा महिन्यांच्या आंत या नोटिशीदाखल तूं आह्मांपुढें येऊन हजर हो; तसें न करशील तर तुझ्या 'विविधज्ञानी' ह्मणविणाऱ्या ब्राह्मणबच्चांस ओढून आणून त्यांची फटफजिती करण्यास आह्मी कधीं कमी करणार नाहीं.' फुले महाराज वाट पाहतां पाहतां थकले. ७२ साल आटपत आलें,

तरी परशुराम कोठें हूं का चूं करीना. तेव्हां जोती साहेबांस 'निर्वीरमुर्वीतलम्' होऊन त्यांनीं ब्राह्मणबच्चांवर आपलें हत्यार काढलें. तारीख ५ डिसेंबर रोजीं 'शुद्रांनीं ब्रम्हराक्षसांच्या दास्यत्वापासून असें मुक्त व्हावें' या सदराचें एक पत्र त्यांनीं तयार केलें. नंतर आपल्या एका स्नेह्यास आज्ञा केली कीं, 'या पत्रांतील ऱ्हस्वदीर्घादि सर्व चुक्या नीट करून त्याची एक एक प्रत करून एकंदर सर्व भट व खिस्ती वर्तमानपत्रकर्त्यांच्या अभिप्रायाकरितां पाठव.' राजे साहेबांच्या हुकमाप्रमाणें प्रधानजीनीं वरील पत्राची व्यवस्था तर केलीच असेल; पण त्यास बहुधा कोठेंही थारा मिळाला नसावा. मार्जी 'लोककल्याणेच्छू' कडून फुले बोवांस जें उत्तर मिळालें,* त्यावरून इतर 'भट' पत्रकर्त्यांनीं त्यांचा कितपत आदर केला असावा याचें अनुमान होतें. पण 'भटां'नीं आपल्या पत्रास मान दिला नाहीं ह्मणून जोतीबा कशाला फिकीर करताहेत? काळ्या भटांनीं आपलें अजिक्यपत्र छापलें नाहीं तर त्यांचे गोरे भट तर कोठें गेले नाहींत ना? खिस्त माउलीच्या घरीं 'भटां' च्या धर्माप्रमाणें कांहीं भिन्नभाव आहे काय? छे छे! तिच्या येथें मि० जोती सारखा व मि० जोतीचा जोडा बांधणारा चांभारही सारखाच! त्यांतून ज्या अप्रयोजक व परम निंद्य पत्राचा जिकडे तिकडे अव्हेर झाला त्याचा 'शुभवर्तमान दर्शक व चर्चसंबंधीं नानाविध संग्रहा' नें जर अंगीकार करूं नये तर मग करावा तरी कोणीं! दुबळें, खुळें, बापडें, ज्यास साऱ्या दुनियेंत कोणी पतकरीना, त्याला प्रभु येशूच्या मेंढवाड्यांत जर आसरा मिळूं नये, तर मग त्याच्या दयाळुत्वाचा महिमा तो काय? असो; तर मि० जोती यांचें पत्र वरील करवीरस्थ वर्तमानपत्रांत सरतेशेवटीं छापलें जाऊन पत्रकर्त्यानें जोतींची पाठही बरीच थोपटली. † याही गोष्टीस कोहीं

* सदरील उत्तर असें होतें:—

"आमचे प्रसिद्ध महाज्ञानी, महाविचारी व महाशोधक तत्ववेत्ते अजम जोतीराव गोविंदराव फुले यांणीं एका मोठ्या गृहस्थाच्या शिफारशीनें एक अप्रयोजक अशा प्रकारचें आत्मश्लाघेचें व ब्राह्मणांच्या निंदेचें पत्र आम्हांकडे पाठविलें आहे, त्यास आमच्या पत्रांत जागा मिळण्याचा संभव नाहीं. याबद्दल सदहू अजम फुले आम्हांस माफी करोत."

† कांहीं वर्षांपूर्वी जे नुसते 'जोतीबा' होते ते पुढें आपणच होऊन 'जोतीराव' बनले असतां त्यांस अगदीं मूळपद जें 'जोती' त्यावर कोणी आणून ठेविलें हीं कोणास शंका प्राप्त होईल तर त्यानें पुढील 'शुभवर्तमान—संग्रह' या पत्रांतील उतारा पहावा:— (पुढें चालू.)

दिवस लोटून गेले. शेवटीं जोतीबांनीं विचार केला कीं, जीवित हें क्षणभंगुर आहे, आपली ज्ञानज्योत जर कदाचित् एकाएकीं मालवून गेली, तर "भटपांड्यां' ची धडपड पुनः सुरू होईल तर या 'ब्रह्मराक्षसां' नीं पुनः डोकेंच वर करूं नये अशी कांहीं तजवीज करून ठेविली पाहिजे. असें मनांत आणून त्यांनीं धोंडीबा या नांवाचा एक मानसपुत्र उत्पन्न केला; आणि कृष्णानें जशी अठरा अध्यायांत अर्जुनास गीता उपदेशिली, त्याप्रमाणें षोडशभागात्मक गाथेंत जोतीबांनीं या प्रतिजैमिनीस ब्राह्मणद्वेषाच्या तत्वांचें विवरण करून सांगितलें. जोतीबांसारखा महासमर्थ पुराणवक्ता व धोंडीबांसारखा महान् अधिकारी परम भाविक प्रष्टा व श्रोता, मग काय विचारावयाचें आहे! आमच्या ज्ञानोबा नांवाच्या एका साळ्या भोळ्या भ्रष्टकर्त्यानें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे कीं, चंद्राच्या चंद्रिकेशीं योग झाल्यावांचून चंद्रकांतास पाझर फुटत नाहींत. तर हाच न्याय प्रकृत स्थळीं लागू पडून जोतीबांच्या ज्ञानसागरास जें भरतें आलें आहे तें कांहीं अपरंपार! पवित्र शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें अहोदिवस अहोरात्र सहा महिने सारखी मुसळासारखी धार चालून सगळी पृथ्वी जशी जळबंब होऊन गेली, व पुरुष स्त्रिया, पशु, पक्षी, कृमि कीटक, वृक्ष, पर्वत, वगैरे चट साऱ्यांस सरसकट जळसमाधीचा योग घडून आकाशांतून मौज पाहणाऱ्या देवबापाचा क्रोध अंमळ शांत झाला, त्याप्रमाणें प्रस्तुत महापंडितानेंही आपल्या 'गुलामगिरी' नामक महाग्रंथांत स्वर्गपाताळ जणुं काय एकच करून टाकिलें आहे! जिकडे जिकडे दृष्टि द्यावी तिकडे तिकडे या महाज्योतीच्या प्रकाशानें डोळे अगदीं दिपूनच जातात. 'महा-अरि'-राष्ट्र भाषेकडे पहावें तों तिचा तर या गुरुशिष्यांच्या धांगडधिंग्याखालीं जो धुडगुस उडून गेला आहे तो पाहून बिचारीची दया येते. जोतीबांचे महान् पूर्वज जे शंखासुर, हिरण्याक्ष वगैरे त्यांच्या प्रचंड तांडवानें सगळी भूमि

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू)

"पुण्यांतील नेटिव वर्तमानपत्रकर्ते खालच्या मजकुरास आपल्या पत्रांत जागा देत नाहींत म्हणून हा आम्हांकडे पाठविला आहे. हा मजकूर चहूंकडे प्रसिद्ध करावा अशी मि० जोती गोविंदराव फुले यांची इच्छा असल्यामुळें आम्ही त्यास या अंकांत जागा देतों. जरी आमच्या हिंदु मित्रांस हा मजकूर कांहीं अंशीं निंदापर वाटेल तरी यामध्यें जो अभिप्राय दाखविला आहे तो स्तुत्य असें आम्हांस वाटतें. कारण वास्तविक पाहिल्यास ब्राह्मणांनीं मानिल्याप्रमाणें जातीभेद नाहीं असें मि० जोतीच्या लक्षांत पूर्ण आल्यावरून मी कोणा पाहिजे त्यांशीं अन्नव्यवहार करीन असें त्यांनें धैर्यानें दाखविलें. असे लोकांचे प्रयत्न या देशांत पुष्कळ लवकर होवोत."

जशी दुणाणून जात असेल, त्याप्रमाणेंच आमच्या देशभाषेचा टीकानू टीका या एका ग्रंथकाराच्या अकांडतांडवानें खिळखिळा होऊन गेला आहे! व्युत्पत्तिज्ञानाकडे पहावें तर असें ह्मणावें लागतें कीं, आजपर्यंत पाणिनि भट्टोजी वगैरे वैयाकरण आमच्या देशांत झाले, व युरोपांत मोक्षमुल्लरादिकांनींही आम्हांकरितां व्याकरणें रचून इकडे पाठवून दिलीं, पण त्या सर्वांनीं निवळ.शक मारली!! जोतीबांच्या 'गुलामगिरी'त 'द्विज', 'ब्राह्मण', 'विप्र', 'संस्कृत', 'मार्तंड', इत्यादि शब्दांची मूळपीठिका जी आढळते ती पाणिनीच्या प्रपितामहाच्याही स्वप्नीं कधीं आली नसेल.* पण हेंही एक वेळ असो. ज्या बहादरानें भटांच्या सर्व

---

* सत्यशोधक समाजाच्या भट्टाचार्यांनीं वर सांगितल्याप्रमाणें पाणिनि प्रभृति 'भट' मंडळी कशी चट सारी गुंडाळून टाकली आहे हें स्पष्ट करण्याकरितां पुढील उतारे वरील समाजाच्या शुभवर्तमानांतून घेतों:—

"धों०—बरें, ते कच्छानें क्षेत्रांतून पिटाळून लाविलेले क्षत्रिय कोणीकडेस गेले?

जो०—समुद्रावरून दुर्जा इराणी अथवा आर्य लोकांची टोळी आली असें ह्मणण्याबद्दल घाबरल्यामुळें द्विज आले द्विज आले, असा शब्द करीत करीत त्या पर्वताचे पलीकडेस जाऊन कश्यप या नांवाच्या क्षेत्रपताची पाठ निघाले यावरून कच्छ आपल्याबरोबर कांहीं फौज घेऊन त्या पर्वताचे पलीकडील बाजूनें खालीं उतरला."

गुलामगिरी—पृष्ठ १९

"नंतर वामनाचे मागून आर्य लोकांचा ब्रह्मा या नांवाचा मुख्य अधिकारी झाला. त्याचा स्वभाव फार हट्टी होता. त्यानें आपल्या कारकीर्दींत येथील आपल्या मूळ पूर्वजांस रणांगणीं जिंकून आपले दास केले; व त्यानें आपले लोक आणि दास या उभयतांमध्यें हमेशा भेद राहावा म्हणून अनेक तऱ्हेचे नेम बांधिले. या सर्व कृत्यांवरून ब्रह्मा मेल्या नंतर आर्य लोकांच्या मूळच्या नांवाचा आपोआप लोप होऊन त्यांचें नांव ब्राह्मण पडलें."

कित्ता—पृष्ठ ६

"इकडे नृसिंहानें प्रल्हादास फसवून असें अघोर कर्म केलेलें उघडकीस आल्यावरून क्षत्रियांनीं आर्य लोकांस मुळींच द्विज म्हणण्याचें सोडून त्यांस विप्रिय म्हणूं लागले. व पुढें त्या विप्रिय शब्दापासून त्यांचें नांव विप्र पडलें असावें. पुढें क्षत्रियांनीं नृसिंहास नारसिंह म्हणजे सिंहाची बायको असें निंद्य नांव दिलें."

कित्ता—पृष्ठ [illegible]

"जो०—ब्रह्मानें प्रथम ताडपत्रावर खिळ्यानें उकरून लिहिण्याची युक्ति काढून व त्यास जे कांहीं इराणी जादुमंत्र व ज्या कांहीं [illegible] पाठ दिला, त्यांपैकीं कित्येक गोष्टी त्यांत सामील करून त्या सर्वांचें त्यानें [illegible]

(पुढें चालू.)

जुन्या ग्रंथांस लाथ मारली व मनूसही सपाट्यासरसा झुगारून दिला, तो पाणिनीची मोही पर्वा करील असें नाहीं. पण ज्यांच्यापुढें कुलुंगी कुत्र्याप्रमाणें नेहमीं शेपूट हलवावयाची, व ज्यांच्या आड दडून साऱ्या जगावर भोंकावयाचें, त्यांच्यापर्यंत तरी जोतीरावांनीं आपलें तर्कट न्याव-याचें नव्हतें. पण तो तरी सुमार कोणाला राहावा! इंग्रजींतील Hurrah Hurrah (हुरा हुरा) या उद्गारवाचक अव्ययाची दुर्दशा वर सांगित-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

(ज्याचा अपभ्रंश संस्कृत) चालू भाषेंत. आतांच्या फारशी बयती सारखीं लहान लहान कवनें करून त्या सर्वांचा सार ताडपत्रांवर टिपून ठेविला."

किता—पृष्ठ ३६

" तो धर्मन्यायानें लढण्यामध्यें इतका अहंकार बाळगीत असे कीं, त्यानें कधीं आपल्यास पाठ दाखविलेल्या शत्रूवर वार केला नाहीं, म्हणून त्याचें नांव मारतोंड पडलें होतें. ज्याचा अपभ्रंश मार्तंड हा आहे." किता—पृष्ठ ३२

जोतिबांच्या अगाध ज्ञानसमुद्रांत वर ज्या बुचकळ्या मारल्या त्यांखालींच आमचे वाचक अगोदर अर्धमेले झाले असतील! पण आणखी हीं दोन तीन मारीं पर्यंत त्यांनीं आपलें अवसान जाऊं देऊं नये. अशी सत्यशोधनाची पर्वणी पुनः कधीं येणार आहे? तर हें जाणून आमच्या आग्रहास त्यांनीं मान द्यावा:—

" वामनानें बळीच्या शहरांतील एकंदर सर्व अंगणांचें सोनें लुटलें, त्याचा अपभ्रंश " शिलंगणाचें सोनें लुटलें " हा होय."

किता—पृष्ठ २८

" बळी अतिशय बळवान होता म्हणून त्याविषयीं एक जुनाट म्हण सुद्धां सांपडते. ती अशी कीं, " बळी तो कान पिळी!"

किता—पृष्ठ २४

" सारांश ब्रम्हानें येथील मुळच्या क्षेत्रवासी लोकांस दास केल्यानंतर तो गर्वानें इतका फुगला होता कीं, महा अरींनीं त्याचें नांव थट्टेनें "प्रजापती" पाडिलें होतें असा तर्क निघतो."

किता—पृष्ठ ४१

मि० जोतीच्या अरण्यपांडित्याचा एकदेश वरील उताऱ्यांतच वाचकांस सांपडेल. असल्या महान् वैयाकरणास सत्यशोधकवाल्यांनीं मराठी शाळेंत पहिली यत्ता शिकण्यास पाठवायाचें सोडून उलटा त्यास आपल्या डोक्यावर बसवून ठेवला हें कसें झालें असेल तें असो! सत्याचा शोध लावण्यास निघालेल्या मंडळीस हें नाकासमोरचें महासत्य कसें दिसलें नाहीं कोण जाणे!!

लेल्या शब्दांप्रमाणेंच त्यांनीं केली आहे. तिसरी* अजब चीज प्रस्तुत ग्रंथांतील इतिहासज्ञान. हें तर जोतीमहाराजांनीं कोठून पैदा करून आणलें असेल तें असो. सारें त्रिभुवन धुंडलें तरी तें बहुधा कोठेंही सांपडेलसें दिसत नाहीं. आतां एक मात्र आह्मांला तर्क होतो, तो खरा असला तर कोणास मौहीत ! तो हा कीं, 'गुलामगिरी' च्या कर्त्याच्या कुलपतीतिला प्रथम जो शंखासुर त्याची कीर्ति आज हजारों वर्षें लबाड ब्राह्मण ग्रंथकारांनीं जी दडपून टाकिली होती ती आज एकोणिसाव्या शतकांतील बहादुरानें उदयास आणल्यावरून तो जर प्रसन्न झाला असेल, व मि० जोतीच्या मस्तकावर वरदहस्त ठेवून समुद्रांत आजपर्यंत गुप्त ठेवलेलें एकादें झाडाचें बाड जर त्यानें आपल्या कुलदीपकाच्या गुपचूप हातांत आणून दिलें असेल तर न जाणो ! असें असेल तर शंखासुर महाराजांनीं आपल्या कृपेच निधान करण्यास मोठें उत्कृष्ट पात्र पाहिलें यांत संशय नाहीं ; कारण सदरील पुस्तकांत ग्रंथकर्त्याच्या बुद्धिमत्तेचें व सौजन्याचें जें मान प्रगट झालें आहे त्यावरून पाहतां वरील योग अत्यंत अनुरूप होय असें कोणासही वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. कसेंही असो; पण आमच्या महान् इतिहासज्ञानें अगदीं पहिल्यापासून—ह्मणजे खुद्द ब्रह्मदेवापासून—तों मच्छ, कच्छ, वराह, नारसिंह, वामन, परशुराम हे सर्व अवतार घेऊन थेट इंग्रज बहादुरापर्यंत व म्युनिसिपालकमिटीपर्यंत एकंदर वृत्तांत जो आणून पोंचविला आहे तो वाचून मन अगदीं थक्क होऊन जातें ! आजपर्यंत कोणत्याही इतिहासकाराच्या लेखणीनें येवढा भ-

---

* "हरहर या शब्दाचा अपभ्रंश हुरा हुरा होय, असा तर्क निघतो. कारण इंग्लिश लोकांत एक अति जुनाट वहिवाट सांपडते; ती अशी कीं, ते हुरा हुरा म्हटल्याशिवाय आनंदाची टाळी पिटीतच नाहींत, व त्यांचे सेनापती आपल्या फौजेस हुरा हुरा म्हटल्याशिवाय शत्रूंवर तुटून पडण्याचा हुकूम देत नाहींत ; असें कोठें कोठें त्यांच्या इतिहासांत सांपडतें. उदाहरण.—" Hurrah Boys ! ose the Saddle or win the horse ? "

जोतीरावांनीं सत्यशोधक समाजाकरतां नवें शुभवर्तमान तयार करून देतांना ब्राम्हणांचा कृत्रिमरूपी कोट फोडणारे जे अमेरिकन व स्काच उपदेशक ' त्यांचा बिलकुल सल्ला घेतला नसेल काय ? किंवा निदान ' पुण्याच्या वर्णना 'ला बाप्तिस्मा देऊन त्यांचे जे पारलौकिक जामिन होऊन बसले त्यांच्या पवित्र अवलोकनाखालीं तरी आपलें नवीन अपत्य जोतीबांनीं कांहीं वेळ असूं दिलें नसेल काय? आम्हांस तर खास वाटतें कीं, वरील इंग्रेजी शब्दांची कुलकथा या जोती पुराणांत जी दाखल केली आहे ती एखाद्या ' महा—अरि ' बुदलेरास जर दाखविली असती, तर त्यानें सुद्धां सत्यशोधक मंडळीच्या अधिपतीचा कान धरला असता ! !

टारी मारली नसेल! ज्योतिबांची ' गुलामगिरी ' वाचीपर्यंत आह्मांस गिब-नच्या इतिहासाची चमत्कार वाटत असे. आह्मांस वाटे, कीं दीड हजार वर्षांची हकीकत हजारों पुस्तकांचे आधार घेऊन एकट्या मनुष्यानें वीस बावीस वर्षे सारखी लेखणी चालवून तयार करायाची ह्मणजे केवढें अचाट काम आहे! पण मि॰ फुले यांनीं आमचा वरील भ्रम पूर्णपणें दुवडला. पहा कीं, गिबननें वेड्यानें आपलें निम्में शिम्में आयुष्य घालवून चार शेरांच्या ओझ्याचा ग्रंथ जेव्हां रचला, तेव्हां कोठें दहा पंधरा शतकांचा वृत्तांत त्यास लिहितां आला. पण फुल्यांनीं तर अवघ्या शंभर पानांच्या चोपडींत प्रथमारंभीं मच्छ कच्छ वराह वगैरे ब्राह्मण मंडळी इराणांतून या देशांत जलमार्गें कशी येऊन दाखल झाली, शूद्रांचा मोठा बलाढ्य राजा जो बळी त्याच्या डोईवर त्या बट्या ब्राह्मनानें [वामनानें] कसा पाय दिला, वगैरे हजारों वर्षांचा वृत्तांत इत्थंभूत जगास प्रगट केला आहे, आणि हें सर्व करण्यास त्यांस यत्किंचितही श्रम न पडतां सहज शिष्याशीं संवाद करतांना त्यांची इतिहासवाणी प्रगट झाली आहे. त्यांतून आणखी असें पाहा कीं, गिबननें सहस्रावधि ग्रंथांचा आधार घेऊन आपलें भारूड रचलें; दुसऱ्यांचा उष्टा मजकूर घेऊन कोणी भारेचे भारे ग्रंथ नाहीं का तयार करायाचा! पण आमच्या शूद्र इतिहासकारानें पहा! असा मासलेवाईक इतिहास लिहून ठेवला आहे कीं, त्यास आधार ह्मणून कोठेंही सांपडायाचा नाहीं; मग तुह्मी ब्राह्मणांचा अधिपति जो ब्रह्मा त्याच्या लोकीं जा, किंवा शूद्रांचा सरनाईक जो बळी त्याच्या राज्यांत जा! स्वतःसिद्ध ऐतिहासिक स्फूर्ति असल्यावर व धोंडीयासारखा बिचारा परम भाविक श्रोता मोठ्या सुदैवानें* गवसल्या-

---

* 'कलिविडंबन' ग्रंथांत शिष्याचीं लक्षणें दिलीं आहेत:—

अगतित्वमतिश्रद्धा ज्ञानाभासेन तृप्तता।
त्रयः शिष्यगुणा ह्येते मूर्खाचार्यस्य भाग्यजाः।

"अध्ययनाच्या विषयाचें पूर्ण अज्ञान, जें कोणी सांगेल त्यावर पूर्ण विश्वास, व ज्ञानाचा भास झाल्यानें ही तृप्ति,—या तिन्हीं गुणांनीं युक्त असा शिष्य मूर्ख आचार्यास परम भाग्यानें प्राप्त होतो!"

वरील श्लोक प्रस्तुत गुरुशिष्यांवर कसा बरोबर लागू पडतो हें 'गुलामगिरी' चें पारायण केलें असतां तेव्हांच लक्षांत येईल. ज्योतिबांहि आपल्या कल्याण केल्यावर मर्जी किती सुप्रसन्न आहे हें पुढील पद्यावरून लक्षांत येईल:—

खरा विद्यार्थी ज्योतिबांचा धोंडीराम जिव्हाळा।
घालि मडांच्या गळ्यांत गुंफुनि सर्व वर्णांच्या माळा॥
(मल शहाकरील पद.)

वर मग कशाला पंचाईत करीत बसा! कवित्वाची स्फूर्ति होतांच धोंडीबास तुणतुणें आणायाला सांगून जोतीबांनीं 'ब्राह्मणाचें कसब' जसें केवळ लीलेनें गाइलें असेल, त्याप्रमाणेंच कविरायांचा इतिहासाचा सूर लागला असतां 'ब्राह्मणांची गुलामगिरी' ही तेव्हांच निर्माण झाली असेल, यांत संशय नाहीं. पण सदरील ग्रंथाचा सर्वांतला मोठा गुण अद्याप सांगायाचा राहिलाच आहे. तो कोणता ह्मणाल तर विषयवैचित्र्य हें वैचित्र्य पाहून तर जोतीचा केवळ ज्ञानमूर्ति आहेत असें म्हणावें लागतें. 'ब्राह्मणाच्या गुलामगिरी' त केवळ भगवद्गीतेंतलें विश्वरूप दृष्टीस पडल्यासारखें वाटतें! या गुलामगिरींत 'पद्मा डुकरीण' आहे, 'टामस पेन्स (!)' आहे, 'विश्वामित्र' आहे, 'वसिष्ठ' आहे, 'होमर' आहे, 'बदमास नाना' आहे, 'टर्किन् साहेब' आहे, 'मनू' आहे, 'भागवत' आहे, 'अमेरिकेंतील बळीचा मतानुयायी जार्ज वाशिंगटन' आहे, 'फ्रान्सांतील बळीचा अनुयायी लफेट्' आहे, 'बळीराजाचे मतानुयायी अमेरिकन व स्काच उपदेशक' आहेत, 'शिवाजीसारखा अज्ञानी धर्मभोळा शूद्रराजा' आहे, 'मुकुंदराज, ज्ञानेश्वर वगैरे रामदासासारखे अनेक पायलीचे पंधरा व आधोलीचे सोळा ब्राह्मण ग्रंथकार' आहेत, 'भट प्रोफेसर' आहे, 'भट सभासद' आहे, 'भट शिरोमणि' आहे, 'लंगोट्या बहादर' आहे, 'दिगंबर विद्याखातें' आहे, 'मनगटाचा प्र***' आहे,--सर्व कांहीं आहे!! गारुड्याच्या पोतडीचा जसा ठावठिकाण लागत नाहीं, त्याप्रमाणें सदरील 'गुलामगिरी' त काय काय चिजा आहेत हें प्रत्यक्ष पाहिल्यावांचून कोणालाही कळणार नाहीं!

ज्या महाग्रंथावरून जोतीराव फुले यांचें नांव या देशांत चिरकाल राहून त्यांच्या शूद्र बांधवांचें कोटकल्याण होणार व 'ब्रह्मराक्षसां' चें निर्दाळण होणार, जो येथील सत्यशोधक मंडळीचें जणों काय पवित्रशास्त्रच बनून राहिला आहे, जो लिहिण्यास जोतीबांच्या कित्येक विद्वान् मित्रांनीं त्यांस उत्तेजन दिलें, ज्याची अकटोविकट योग्यता वाटून जो ग्रंथकर्त्यानें 'युनैटेड स्टेट्स मधील सदाचारी लोकांस' अर्पण केला आहे, व ज्या शूद्र अर्भकाचा ख्रिस्ती पत्रकर्त्यांनीं आपआपल्या घरोघर महोत्साह करून त्याच्या जनकास परोपरींनें शाबासकी दिली, त्याच्या स्वरूपाचा कांहीं बोध वरील दिग्दर्शनावरून आमच्या वाचकांस होईल. मि० फुले यांजविषयीं केवळ लोकप्रवादावरून सामान्यतः आमची अशी कल्पना आजपर्यंत असे कीं, हे जात्या शूद्र असल्यामुळें इंग्रेजी ज्ञानाच्या योगानें त्यांच्या ठायीं ब्राह्मणांविषयीं स्पर्धा उत्पन्न झालेली असावी, व त्यांतून 'ज्ञानोदय' 'सत्यदीपिका' 'नानाविध चर्चसंग्रह' यांच्या

निरंतर पवित्र परिशीलनानें ब्राह्मणद्वेषाचें मोलवान तत्व त्यांनीं पटकाविलें असावें. पण वरील 'रिपोर्टा'विषयीं अभिप्राय देण्याचें मनांत आणून जोतीबांचें 'कसब' व 'गुलामगिरी' हे दोन ग्रंथ पैदा करून ते वाचण्यास जेव्हां आरंभ केला, तेव्हां आमची तत्क्षणीं खात्री होऊन चुकली कीं, राव जोतींचें माहात्म आह्मांस पूर्वी जें माहीत होतें तें कांहींच नव्हतें! ऐकण्यांत व पाहण्यांत किती अंतर आहे याविषयींचा आम्हांस 'गुलामगिरी' वरून जी प्रचीती आली ती आम्ही कधीं विसरणार नाहीं. केवढी प्रचंड विद्वत्ता! केवढी अतर्क्य तर्कशक्ति! सत्याविषयीं केवढा अभिमान व तें हुडकून काढण्याविषयीं केवढा हव्यास! इंग्रेज सरकाराविषयीं केवढी अपार राजभक्ति! वा! एकून येवढा पटाईत शिष्य ज्या गुरूनें तयार केला असेल त्यानें आमच्या देशास केवढी जोड करून दिली बरें! हा गुरु कोणी भट जातीचा असेलसें वाटत नाहीं; त्यांतूनही कोणी प्रथमतः असलाच तर त्याची दुष्ट विद्या जोतीबांनीं लवकरच ओकून टाकून कोणी महासमर्थ मिशनरींच्यापासून चांगला अनुग्रह घेतला असेल. या पूर्व संस्कारत्यागाच्या बरोबरच त्यांनीं ऱ्हस्वदीर्घांची ओळख टाकून दिली कीं काय कोण जाणे! एरवीं येवढ्या महापंडिताला ऱ्हस्व, दीर्घ, अनुस्वार यांविषयीं वानवा असून त्यांबद्दल दुसऱ्याच्या तोंडाकडे बघण्याची जरूर पडावी हें संभवत नाहीं! असो; एकंदरींत जोतीरावांचा ग्रंथ अत्यंत मोलवान आहे. याची किंमत आमच्या ज्ञातिबंधूंस जरी दुप्पट पडणार आहे,* तरी ती ही भरून तो संग्रहास बाळगण्याची आम्ही

---

* गुलामगिरी, च्या मुखपत्रावरच ग्रंथकर्त्यानें किंमतीचा तपशील लिहिला आहे कीं, शूद्र अतिशूद्रांस ६ आणे, व इतरांस १२ आणे. हा मूल्यभेद करण्याचा जोतीबांचा उद्देश उघडच आहे कीं, ज्यांचेकरतां त्यांनीं रात्रंदिवस परिश्रम चालले आहेत त्यांनीं त्यांच्या महाग्रंथाच्या द्वारें शहाणें व्हावें व ते स्वतः आधीं 'शूद्र' असतां पुढें ज्ञानबळानें 'ब्रम्हराक्षसांच्या दास्यत्वापासून जसे मुक्त' झाले त्याप्रमाणेंच त्यांनीं ही मुक्तस्थितीचें सुख अनुभवावें. पण इतकें करूनही रावजोतींच्या 'गुलामगिरी' — ला फारसें गिऱ्हाईक आलें असेलसें वाटत नाहीं. कारण आज चार वर्षे लोटून गेलीं असतांही वरील महाग्रंथाच्या पुष्कळ प्रती अद्याप शिल्लक आहेत असें 'रिपोर्टा' वरून कळतें. व शिवाय भलंदांच्या भटसंताच्या वारीला जाणारा कोणी शूद्र आपली पताका माघारा फिरवून सत्य शोधणाऱ्या मंडळीकडे वळला असेंही कोणाच्या सांगण्यांत नाहीं? असो. पण येवढ्यानें काय झालें आहे! 'गुलामगिरी' त भविष्यवाद केल्याप्रमाणें बळीचें राज्य जेव्हां या महा—अरि—राष्ट्रावर होईल, व त्याच सुमारास खिस्त महाराजही आपला प्रेषितपरिवार बरोबर घेऊन सहस्रवार्षिक राज्य करण्यास जेव्हां भूमंडळावर मात्रुव्यान अवतीर्ण होतील, तेव्हां तरी सत्यशोधकांच्या पवित्रशाखाची खूप चलती चालेल!

त्यांस शिफारसी करतों. निदान प्रत्येक पुस्तकालयांत व विशेषतः पदार्थसंग्रहालयांत तरी त्याची प्रत असणें जरूर आहे. पूर्वी एका अंकांत आर्यसमाजवाल्यांच्या जगद्गुरूच्या मतें 'उलपी राजकन्येच्या देशांत' व सत्यशोधकवाल्यांच्या जगद्गुरूच्या मतें 'बळी राजाचे अनुयायी जे अमेरिकन् त्यांच्या देशांत' छापलेलें एक मार्सेलेवाईक पुस्तक आम्हीं आपल्या वाचकांस प्रसिद्ध करून त्याची उपयुक्तता दाखविली होती ती केवळ विलक्षण भाषेच्या संबंधानेंच होती, पण सदरहू पुस्तकांत तर सर्व प्रकारची बहार सांपडणार आहे. बळी राजाचे अनुयायी मिशनरी त्यांचे अनुयायी जे आमचे जोतीबाबा त्यांनीं तर मिशनरींवर व बळीवरही ताण करून दिली आहे! आमच्या भवभूतीनें 'वाचमर्थोऽनुधावति, [अर्थ वाणीच्या मागून धांवतो] असें जे म्हटलें आहे त्याचा प्रत्यय ज्यास उत्कृष्ट घ्यावयाचा असेल, बलवत्तर स्फूर्तीच्या लोंढ्यासरशीं व्याकरणाची अर्थसंगतीची वगैरे काय त्रेधा उडून जाते हा चमत्कार ज्यास पाहावयाचा असेल, 'ज्ञानोदयां'तील ४० वर्षांच्या तत्वज्ञानाचा ज्यास अर्क काढून घ्यावयाचा असेल, श्रावणमासीं जोतीबांच्या भगिनींचा गालिप्रदानविधि जो मोठ्या थाटानें रस्तोरस्तीं चालतो त्याचा रस ज्यास चार घटका अनुभवायाचा असेल, त्यास 'गुलामगिरी' सारखें दुसरें साधन नाहीं!

सत्यशोधक मंडळीच्या अग्रेसरांविषयीं वर जो मजकूर लिहिला आहे त्यावरून सदरील समाजाविषयीं वाचकांस बरीच कल्पना करतां येईल. आतां या समाजाच्या वरील पुस्तकाविषयीं लिहूं. हा तीन वर्षांचा रिपोर्ट आहे; म्हणजे माहे सप्तंबर सन १८७३ पासून तों माहे मजकूर सन १८७६ पर्यंतची एकंदर झालेली हकीगत यांत सर्वांस जाहीर केली आहे. प्रथमतः समाज स्थापण्याचा उद्देश येणेंप्रमाणें प्रगट केला आहेः—

"ब्राम्हण, भट, जोशी, उपाध्ये इत्यादिक लोकांच्या दास्यत्वापासून शूद्र लोकांस मुक्त करण्याकरितां व आपल्या मतलबी ग्रंथांच्या आधारें आज हजारों वर्षे ते शूद्र लोकांस नीच मानून गफलतीनें लुटीत आले आहेत. यास्तव सदुपदेश व विद्याद्वारें त्यांस त्यांचे वास्तविक अधिकार समजून देण्याकरितां म्हणजे धर्म व व्यवहारसंबंधी ब्राम्हणांचे बनावट व कार्यसाधक ग्रंथांपासून त्यांस मुक्त करण्याकरितां कांहीं सुज्ञ शूद्र मंडळीनीं हा समाज ता० २४ माहे सप्तंबर सन १८७३ इसवी रोजीं स्थापन केला. या समाजांत राजकीय विषयांवर बोलणें अगदी वर्ज आहे."

आतां हा जो सामाजिकांनीं आपला कृतसंकल्प येथें प्रदर्शित केला

आहे त्यावर सुहृद्वर्गाकडूनही अनेक आक्षेप येणार आहेत. ते हे कीं, शूद्रांचा आणि भटांचा व जोशांचा जो संबंध आढळतो त्यास एका पक्षीं दास्य व दुसऱ्या पक्षीं जुलूम हे शब्द अंमळ दांडगाईनेंच लाविले पाहिजेत. शूद्र अतिशूद्र यांच्या घरीं यजमानकृत्य चालविण्यास कोणत्या तऱ्हेचे भट जात असतात व त्यांतून जे जातात त्यांच्या पैकीं आपल्या दासावर जुलूम करून कितीजण धनत्तर होऊन पडले आहेत याविषयीं विचार केला असतां, व त्यांतही वरील प्रकारचें 'दास्य' केवळ हिंदुस्थानांतच आहे किंवा सुधारणेच्या शिखरास पोहोंचलेल्या देशांतही त्याचें प्राबल्य आहे या विषयींही थोडा विचार केला असतां, ब्राह्मणाच्या जुलमाचा सत्यशोधकांनीं येवढा जो बाऊ करून ठेवला आहे तो बराच नाहींसा होईल. शिवाय दुसरी गोष्ट अशी कीं, ब्राह्मणांच्या बनावट व कार्यसाधक ग्रंथांपासून आपल्या देशबांधवांस मुक्त करण्यास जी 'सुज्ञ शूद्र मंडळी' पुढें सरसावली तिच्या पैकीं कितींकांच्या ठायीं बरें वरील पाश छेदण्याचें सामर्थ्य असेल? इकडे इंग्रजी झाल्यास जें सबंध संवत्सरचक्र आज उलटून गेलें आहे त्यांत इंग्रजी विद्येचा सर्वांस सारखा लाभ घडत असतां शूद्रवर्गापैकीं थोडेच विद्यासंपन्न झालेले आढळतील. त्यांतून ब्राह्मणांच्या बनावट व कार्यसाधक ग्रंथांचें ज्ञान ज्यास आहे असा धर्मशास्त्री शूद्र तर अद्याप कोणीही ऐकला नाहीं. मग ज्या 'बनावट' ग्रंथांचा शेंडा का बुडखा आपणास स्वतः माहीत नाहीं त्यांची अप्रमाणता समाजांतील पंडितजन जे तुकोबा, सदोबा, माणकोबा वगैरे त्यांस आमची 'सुज्ञ शूद्र मंडळी' कोणत्या तऱ्हेनें समजून देणार असेल ती असो! त्यांच्या बृहस्पतींनीं आपल्या बृहत्संहितेंत ब्रह्मदेवाविषयीं, भागवताविषयीं, मनुसंहितेविषयीं वगैरे जी बडबड केली आहे तसलेंच पांडित्य करण्याचें सामाजिकांनीं मनांत आणलें असल्यास कोण जाणे! *

---

* जो०—त्याप्रमाणें मनुसंहिताही भागवताचे मागून केली असावी म्हणून शाबीत करिता येतें.

धों०—काय? मनुसंहिता भागवताचे मागून केली असावी! असें कसें होईल?

जो०—कारण, भागवतांतील वसिष्ठानें मी खून केला नाहीं म्हणून सुदामन राजासमोर शपथ घेतल्याची उपमा मनूनें आपल्या ग्रंथाच्या ८ व्या अध्यायाच्या ११० श्लोकांत कशी घेतली? त्याप्रमाणें, विश्वामित्रानें विपत्तिकाळीं कुत्र्याचें फरें खाल्ल्याविषयीं त्याच ग्रंथाच्या १० व्या अध्यायामध्यें १०८ श्लोकांत कशी उपमा घेतली? याशिवाय त्याच पुस्तकांत अनेक विरुद्ध गोष्टी सांपडतात.

गुलामगिरी—पृष्ठ ५५.

वरील आक्षेपांप्रमाणेंच प्रस्तुत समाजाच्या संबंधानें आणखी अनेक प्रकारचे आक्षेप कोणाही विचारी मनुष्याच्या सहज लक्षांत येणारे आहेत त्यांवर सविस्तर निरूपण करूं गेल्यास आर्यलोक हे प्रथमतः कॉकेजस पर्वतापाशीं होते, पुढें त्यांनीं हिंदुस्थानांत येऊन मूळच्या भिल्ल गोंड वगैरे लोकांस जिंकून आपले दास केले, वगैरे जे पाश्चात्य पंडितांचें तर्क आहेत, ते कितपत सप्रमाण आहेत; अथवा तेही सप्रमाण धरलें तरी ईश्वरप्रणीत धर्माचे आपणास ह्मणविणारे व साऱ्या जगाचें बंधुत्व तोंडानें कबूल करणारे जे देवाचे लाडके लोक त्यांच्याकडून अमेरिकेंत व आफ्रिकेंत काय काय प्रकार घडण्यांत आले, व सध्यांही साऱ्या जगभर काय काय चालू आहेत; आलीकडील स्थिति पाहिली तर ब्राह्मणांचा व आवांतर जातींचा परस्पर जो संबंध आहे तो जोतीबा प्रभृति विद्वन्मणींस व त्यांस चिथावणारे जे शुभवर्तमानी त्यांचे बंधु त्यांस जसा वाटतो किंवा बळेंच आंगावर वेड घेऊन तो वाटल्यासारखें जसें ते दाखवतात तसाच आहे किंवा कसा आहे; शूद्रांतील अत्यंत नीच जातींत निर्माण झालेल्या साधुसंतांचाही महिमा ब्राह्मणांनीं निरंतर गाइलेला पाहून व त्याच जातींतल्यांस खुद्द ब्राह्मणांनींच केवळ गुणावर लक्ष देऊन महाप्रभुत्वाच्या पदास चढवून आपल्या बरोबरचे करून सोडलें हेंही क्षणभर मनांत आणलें असतां कोणाही मनुष्यास काय वाटणार आहे; हल्लींच्या काळीं आमच्या जोतिबासारख्या पठ्ठयांनीं निर्धास्तपणें ब्राह्मणांवर भोंकलें असतां त्यांत त्यांची कितपत बहादुरी आहे व वेळेनुसार तोंडावर तुकडा टाकणाऱ्या धन्यांच्या पुढें लाळ घोंटण्यांत कितपत राजनिष्ठा व सत्यनिष्ठा आहे; तसेंच हल्लींच्या देशस्थितींत एकमेकाला शिव्या देण्याकरितां समाज स्थापणें यांत कितीसें शहाणपण आहे,—इत्यादि सर्व गोष्टींविषयीं विचार करावा लागेल.* पण ज्या अर्थी जो-

* वरील विषयावर आमच्या ज्ञातींतील एका प्रमुख विद्वानानें गेल्या मे महिन्यांतील सप्ताहांत एक व्याख्यान दिलें तें येथील बहुश्रुत लोकांस तरी अजून आठवत असेलच हे गृहस्थ ब्राम्हणांचे पक्षपाती कितपत आहेत हें सर्वांस माहीत आहेच. असें असतांही त्यांनीं केवळ समान दृष्टीनें सदरील विषयावर जे विचार प्रगट केले ते विशेषतः 'सत्यशोधक' मंडळीनें ऐकण्यासारखे होते. तरी या मंडळीपैकीं त्या रात्रीं श्रोतेजन किती होते हें आम्हांस माहीत नाहीं. समाजाचे अध्यक्ष येथील लोकप्रिय डा० विश्राम रामजी घोले यांच्याखेरीज कोणी प्रमुख मंडळी त्यासमयीं बहुधा आली नसावी. "गुलामगिरी" चे विद्वान् कर्त्यांनीं जर त्या दिवशीं व्याख्यानाची जागा सुशोभित केली असती तर 'सत्यदीपिका' चि पर्वाच्या द्वारें त्यांच्या डोक्यांत साठवलेला गाढ अंधकार बराच दूर होऊन त्यांस खरें 'सत्य' कोठें

(पुढें चालू.)

तीबांचा समाज अद्याप बाल्यावस्थेंतच आहे, एकीकडे हडपसर व दुसरीकडे मांगुरडें याच त्याच्या प्रचंड सीमा होत, त्या अर्थी असल्या 'शुद्र' सभेवर हत्यार धरण्यास आम्ही उत्साह पावत नाहीं. स्वामींच्या आर्यसमाजाप्रमाणें त्याचा जेव्हां अवाढव्य विस्तार होईल, व सत्यसमाज मंदिराच्या अग्रभागीं जोतीरावांचा संगमरवरी पुतळा त्यांच्या शुभ्र यशाचा स्मारक म्हणून स्थापला जाईल, तेव्हां त्याच्या मताच्या यथार्थत्वाविषयीं विचार करतां येईल !

सदरील 'रिपोर्टांत' वरील उद्देश प्रथमतः प्रगट करून नंतर जागजागीं समाजाच्या शाखा कसकशा स्थापन होत गेल्या, त्याच्या हातून कोण कोणतीं कृत्यें घडण्यांत आलीं, हीं होत असतांना दुष्ट लोकांकडून त्यांच्या सत्कृत्यास कोणकोणते अडथळे आले, त्या अडथळ्यांचें कोणीं कसें निवारण केलें, आपल्या शूद्रबंधूस सुधारणेच्या मार्गास लावण्यासाठीं हरतालका, गणेशचतुर्थी, ऋषिपंचमी वगैरे धर्मभोळ्या चाली बंद करून त्यांच्या जागीं 'बळीराजानें पवित्र पाळिलेला' व आकाशांतील बापानें लावून दिलेला जो आदितवार तो छानछूक पोषाक करून देवाच्या नांवानें डोळे मिटण्यांत घालविण्याची सुधारलेली रीत समाजानें सुरू केली; ब्राह्मणांचें बंड मोडून टाकून त्यांच्या मदतीशिवाय कोणी लग्नें लावलीं, कोणीं वास्तुशांत केली, कोणीं पिंडप्रदान केलें, वगैरे प्रकार चालू झाले; त्याप्रमाणेंच समाजाचा उत्कर्ष चिंतून कोणी कोणीं काय काय मदत केली, म्हणजे कोणीं पैशाच्या रकमा दिल्या, कोणीं शूद्र विद्यार्थ्यांस स्कॉलरशिपा सुरू केल्या, कोणीं त्यांत उत्तेजन येण्याकरितां मेणकापडीं डगलीं वाटलीं, कोणीं मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेंत जो उतरेल त्यास देण्याकरितां सोन्याचें पदक देण्याचें कबूल केलें, कोणीं शेतकीवर जो चांगला निबंध लिहील त्यास बक्षीस देण्याचें कबूल केलें, कोणीं तर सत्याच्या प्रकाशाचा फैलावा व्हावा म्हणून १२०० रुपयांचा छापखाना समाजाच्या हवालीं केला;—इत्यादि गोष्टींची हकीक-

---

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

तरी समजायाला लागलें असतें ! पण हें व्हावें कोठून ? जेथें 'भट प्रोफेसरां'चीं, 'भट सभासदां'चीं ही डाळ शिजेना, तेथें भट प्रेसिपालाची तरी कोठून शिजावी? असो; पण वर सांगितलेल्या अध्यक्षांच्या मनावर मात्र त्या दिवशीं खऱ्या सत्याचा प्रकाश बराच पडला असावा असें दिसतें. कां कीं, त्यांनीं यंदाच्या सत्यशोधक वक्तृत्वसमारंभांत शेवटीं जें भाषण केलें (हें 'ज्ञानप्रकाशांतून आमच्या वाचकांपैकीं कित्येकांनीं वाचलेंच असेल) त्यांत जोतीबांची आगतीओग मालवल्यासारखीच दिसली ! !

त लिहिलेली आहे. आतां वरील सर्व गोष्टी आमच्या 'सुज्ञ शूद्र मंड-ळी' नें शहाणपणाच्या ह्मणन केल्या आहेत व आलीकडे इंग्रेजी विद्ये-च्या योगानें जी लोकस्थिति बदलली आहे तीसही त्या प्रायः अनुस-रूनच आहेत हें खरें; पण सदरील 'रिपोर्टा'तील वरील स्थळें वाचून कांहीं शंका मनांत सहजीं उद्भवतात त्या येथें यत्किंचित् प्रदर्शित के-ल्यावांचून राहवत नाहीं. एक ही कीं, आपल्या शूद्र बंधूंची व भगि-नींची पारलौकिक स्थिति सुधारण्यास ह्मणून जो सामाजिकांनीं वर सां-गितल्याप्रमाणें तजवीज केली आहे तिजपासून त्यांचें कितपत हित हो-ईल हें आमच्यानें सांगवत नाहीं. गौरीच्या मुखवट्यांची स्त्रियांनीं पूजा करणें हें जोतीबा प्रभृति तत्वज्ञान्यांस अतिशय वेडगळ वाटेल हें उघडच आहे; पण तें न करतां पुरुषमंडळींत परक्याच्या दंडाला दंड लावून ब-सल्यानें व डोळे मिटण्याचें आठा दिवसांनीं एकदां सोंग केल्यानें त्याच शूद्र स्त्रियांस ईश्वरज्ञान कितपत अधिक होईल किंवा त्यांची नीति कि-तपत सुधारेल याची आह्मांस कल्पना करवत नाहीं! 'भट शिरोमणीनें केलेलीं गीतें एकंदर मिळून नवीन समाजांत गाण्याचा' जो परिपाठ आढळतो त्यापासून पारमार्थिक कार्य कितपत होतें व कितपत झालें आहे हें सर्वप्रसिद्धच आहे; व शूद्रशिरोमणीच्या समाजांत तरी बळीरा-जाचा आदितवार पवित्र पाळल्यानें अंतःकरणाची शुद्धता कितपत हो-ण्याचा संभव आहे याची प्रचीति, आमच्या मतें, शूद्रशिरोमणीच्याच पवित्र 'गुलामगिरी' वरून भरपूर घेतां येणार आहे. मि० जोती वयानें चांगले पोक्त आहेत ह्मणून ऐकतों, व लोककल्याणाच्या कामांत तर त्यांची धडपड वीस पंचवीस वर्षें तरी आहे; मग आकाशांतील बापाची ओळख झाल्यास इतका काळ लोटला असतां, व इतकीं वर्षें त्यांनीं त्याचें दर आदितवारीं ध्यान केलें असतां, त्यांचा स्वभाव जर प्रसिद्ध शूद्रक-वीच्या अभंगांत सांगितल्याप्रमाणें जसाचा तसाच अद्याप राहिला आहे, तर त्यांच्या बंधूंवर व भगिनींवर तरी नेत्रमीलनविधीचें अधिक कार्य दृष्टीस पडेल हें कोणीं ह्मणावें! कोणत्याही धर्मसमाजाचा उद्देश अर्थात हा असतो कीं, त्याचें अनुसरण केलें असतां धार्मिकतेच्या वृत्ति, ह्मणजे शांति, निरहंकारता, समदृष्टि, सभ्यता इत्यादि हृदयांत उत्पन्न व्हाव्या, व मनास उन्नति व प्रसन्नता प्राप्त व्हावी; पण हीं सर्व लक्षणें सत्यशो-धकांच्या जगद्गुरूंच्या ठायीं कितपत आढळतील बरें! जो 'गुलामगिरी' चें एकादें पृष्ट वाचील त्याची सुद्धां बरच्या संबंधानें तेव्हांच खात्री होईल! हें एक झालें. दुसरी एक मोठी शंका वरील वास्तुशांतीवरून व पिंडप्रदानावरून अशी मनांत येते कीं, वरील विधि 'समाजाचे मता-

प्रमाणें ' केले म्हणजे, काय ! वास्तुशांतीचे व उत्तरकार्याचे मंत्र कोणी शूद्र आचार्यानें भले तर घनथले नसतीलना ! किंवा त्यांच्या जागीं शुभवर्तमान अध्याय अमुक ओंवी अमुक, किंवा ' ब्राह्मणांची गुलामगिरी ' भाग अमुक पृष्ठ अमुक अशी बदल करण्याविषयीं जोतीराव फुल्यानीं एकादें आज्ञापत्र काढलें आहे काय! किंवा जेथें भाताचे पिंड करावयाचे त्या जागीं यंत्रसिद्ध विलायती पिंडांची योजना करायाची! काय असेल तें असो, या बाबतींत एकादा जोतीबांचा चेला किंवा त्यांचे सहकारी जे ' चर्चसंग्रह 'वाले ते आमच्या अज्ञानांधकाराच्या निरसनार्थ एकादा ज्ञानकिरण पाठविण्याची मेहेरबानी करतील तर बरें होईल ! तिसरी गोष्ट सोन्याचें पदक व शेतकीचा निबंध. सोन्याच्या पदकाविषयीं सदहू रिपोर्टांतच असा मजकूर आढळतो कीं, तें देणाऱ्यानें 'दरसाल २५ रुपये देण्याचें कबूल करून एकसालचे रुपये भरले असतांही पदक अद्याप देण्यांत आलें नाहीं ! दुसऱ्या निबंधाची काय व्यवस्था झाली ' ती अद्याप समजण्यांत आली नाहीं. आतां या दोन्ही प्रकारांविषयीं आह्मांस लिहावयाचें ह्मणून इतकेंच आहे कीं, केवळ इच्छामात्रेंकरून कोणत्याही कार्याची सिद्धि होत असतें असें नाहीं. ज्या जमिनीची कधीं लागवड झाली नाहीं तिजवर उत्कृष्ट पीक यावें अशी जर कोणाची मनदेवता धांवली तर त्यानें नांगराची, बैलाची वगैरे तजवीज पाहावी, कां मोठें बक्षीस लावून क्षेत्रदेवतेस लालचावयास पाहावें ! जेथें बारा जन्मांत कधीं नांगर फिरला नाहीं तेथें मोठीं सोन्याचीं फुलें उधळलीं ह्मणून काय होणार ? तर या उघड न्यायाकडे लक्ष देऊन आमची शूद्रकल्याणेच्छु मंडळी सोन्याचें पदक व बक्षिसांच्या थैल्या यांस तूर्त मोहोरबंद करून ठेवून आपल्या बांधवांच्या शिक्षणाच्या तजविजीला जर अगोदर लागतील तर त्यांत त्यांचें शहाणपण दिसून येणार आहे, व ज्यांच्या हितार्थ ते झटताहेत त्यांचेंही त्यांत कल्याण होणार आहे !

असो; आतां सरते शेवटीं सदरील रिपोर्टांतल्या चार ठिकाणचा उतारा पुढे देऊन जोतीबांची व त्यांच्या सभासदांची रजा घेतों:--

" मुंबईकर सभासदांनीं रा० रा० जोतीराव फुले यांस गतवर्षी मुंबईस बोलावून नेलें आणि तेथें त्यांच्याकडून कांहीं व्याख्यानें सत्याविषयीं देवविलीं. "

" रा० रा० जोतीराव गोविंदराव फुले यांनीं केलेल्या गुलामगिरी आणि ब्राह्मणांचें कसब या पुस्तकांच्या प्रत्येक ५० पन्नास ५० प्रति समाजास बक्षीस दिल्या. हीं पुस्तकें आणि समाजाचे नियम हीं श्रीमंत आणि राजेलोक यांजकडे पाठवावीं असें ठरलें. "

"या समाजाचे खरे हेतु जाणून सत्यदीपिका म्हणजे केवळ सत्याचा दीपकच या पत्रानें समाज सुरू झाल्या दिवसापासून आजतागाईत जी जी मदत अवश्य आणि सत्यास अनुसरून करावयाची ती दिली, व ज्या ज्या सभासदांनीं सत्यास स्मरून जीं जीं स्तुत्य कृत्यें केलीं तीं छापून प्रसिद्ध केलीं याजकरितां समाज त्या पत्रकर्त्यांचे फारच आभार मानून सर्वशक्तीमान जगाचा उत्पन्नकर्ता यास अशी प्रार्थना करतो कीं, हें पत्र चिरकाल चालून असाच सत्याचा प्रकाश जगभर होवो!

"श्री० रा० रा० हरी गणेश पटवर्धन ऊर्फ अण्णासाहेब सांगलीकर हे सभ्य गृहस्थ ब्राह्मण लोकांपैकीं बडे लोक असून समाजाचे सभासद् नसतां, समाजाचे मुख्य सभानायकाकडून समाजाचा स्तुत्य हेतु त्यांस समजतांच त्यांनां शूद्र लोकांचा खरा कळवळा आल्यामुळें त्यांनीं चालू सालाकरितां पस्तीस रुपये वर्गणी दिली, यास्तव समाज त्यांचा फार आभारी आहे. याचेंच नांव सत्याभिमान आणि याचेंच नांव मनुष्यमात्राचा कळवळा!"

वरील चार कलमांवर निराळी टीका करणें नको. जोतीराव केवढे महाज्ञानी आहेत, त्यांचें सत्य ह्मणजे काय, व त्यांच्या दोन महाग्रंथांचें स्वरूप काय आहे, हें वर सविस्तर वाचकांस कळविलेंच आहे; तशीच 'सत्याची जी केवळ दीपिकाच' तिजविषयींही विशेषतः गेल्या ३६ व्या अंकावरून आमच्या वाचकांस माहिती झालेलीच आहे; तेव्हां मुंबईकरांनीं वरील सत्यमूर्तीस पाचारण केलें असतां त्यांच्या वक्तृत्वानें त्यांचे कान कितपत पावन होऊन गेले असतील, ''गुलामगिरी' व तिचें 'क्षुद्र' भावंड हीं पुस्तकें कोणत्या वसुलाचीं आहेत व राजाश्रयास तीं कितपत पात्र आहेत, तशीच 'सत्याच्या जोती' ची जी सत्यशोधकांनीं व जोतीभक्तांनीं तारीफ केली आहे व तिच्या तर्फेनें आकाशांतील प्रभूपाशीं भीड घातली आहे ती कितपत यथार्थ आहे व कितपत सफळ होण्यासारखी आहे, या सर्व गोष्टी वाचकांच्या लक्षांत येऊन चुकतीलच. त्यांविषयीं आणखी कांहीं लिहिण्याची गरज नाहीं. पण शेवटल्या कलमांत ज्या पुण्यपुरुषाचा महिमा गाईला आहे त्याची माहिती मात्र आमच्या दूरदूरच्या वाचकांस कदाचित् नसेल. कां कीं, संभाजी महाराजांच्या अमलांत कलुषाची कारकीर्द जशी गाजली, किंवा शेवटल्या रावबाजींच्या आश्रयानें त्रिंबकजीचे गुण जसे पूर्ण विकास पावले, तशी वरील गृहस्थाची सार्वत्रिक विख्याति होण्याचा योग आमच्या सरकारानें येऊं दिला नाहीं. त्यांचा 'सत्याभिमान व मनुष्यमात्राचा कळवळा' नुकता कोठें दृष्टीस पडूं लागला न लागला तोंच त्यास सरकारानें त्यांच्या जिवलग दोस्ताप-

सून दूर केलें. व सांगली संस्थानाचा बचाव केला. पुढें या कळवळ्याच्या गृहस्थांनीं आमच्या पुण्यपत्तनांतही आपली कीर्ति उधळून वर्तमानपत्रद्वारें लोकांचें रंजन कांहीं दिवस बरेंच केलें हेंही सर्वांस महशूर आहेच. असो एकंदरींत सत्यशोधनाचा जिनें आपला बावटा उभारला आहे, व सत्यदीपिकेच्या साह्यानें जिची दृष्टि येवढी परम सूक्ष्म झालेली आहे कीं, मनूपर्यंत ब्रम्हदेवापर्यंतही ती पोंचून टर्किन साहेबांच्या अंगावरील रोमांच ही तिच्या दृष्टीला विषय झाले, त्या सभेस पटवर्धन ऊर्फ सांगलीकर यांचेंच चरित्र कसें अश्रुत राहिलें याचा आम्हांस अचंबा वाटतो! पण कोण जाणे, पस्तीस टिकल्यांच्या उजेडानें झक्क होऊन सभेचे डोळे तर दिपले नसतील ना! असें असेल तर सामाजिकांस आम्ही अशी सूचना करतों कीं, वरील सत्याभिमानी व कनवाळू गृहस्थास त्यांनीं आपल्या मंडळीचें अधिपतित्व द्यावें. तें दिलें असतां समसमानांचा जोडा मोठा उत्कृष्ट घडेल, व बळीचें राज्य आकाशाच्या राज्याबरोबर लवकरच खालीं येईल!

अभिप्राय देण्यास हातीं घेतल्यापैकीं पहिल्या पुस्तकावर एवढी टीका बस झाली. वस्तुतः पाहिलें असतां जोतीबांच्या व त्यांच्या अनुयायांच्या मतांवर विवरण करणें, व ब्राह्मणांचे गुणावगुण हल्लींची शिक्षणपद्धति वगैरे विषयांवर सविस्तर निरूपण करणें. हें हल्लींच्या काळीं अत्यंत अवश्य होय. पण तसें करण्याचें हें स्थल नव्हे हें उघड आहे. तरी वर जे अनेक विचार प्रगट करण्यांत आले आहेत त्यांवरून प्रस्तुत समाजाविषयीं व त्याच्या मताविषयीं वाचकांच्या मनांत बरीच यथार्थ कल्पना येईल असें आह्मांस वाटतें. सत्यशोधकांस वरील विवरण आवडणार नाहीं हें उघडच आहे; पण ज्या अर्थी आमचें मत प्रांजलपणें उघड करण्याविषयीं त्यांनीं आपलें पुस्तक पाठविण्यानें आह्मांस सूचना केली त्या अर्थी पुस्तककारांच्या संप्रदायास अनुसरून आम्हांस आपलें मनोगत कळविणें प्राप्त पडलें. तें आमच्या बुद्धीनें तरी आह्मीं निःपक्षपातपणानें दिलेलें आहे; तर सत्याच्या शोधार्थ यत्न करणारी मंडळी आपलें नामाभिधान सार्थ करून त्याविषयीं मनन करो येवढीच आमची त्यांस प्रार्थना आहे.

विद्यार्थिबुद्धिवर्द्धिनी——हें पुस्तक रा० शंकर बाळकृष्ण दीक्षित स्कूलमास्तर रेवदंडा यांनीं रचिलें आहे. हें मराठी शाळांतील चवथी पांचवी व सहावी यत्ता शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या उपयोगाकरितां केलें असून यांत क्रमिक चवथें पांचवें व सहावें पुस्तक यांतील कवितांत अस-

णाऱ्या कठिण शब्दांचा संग्रह केला आहे. आरंभीं एक बराच मोठा निबंध जोडला आहे, त्यांत मराठी कवितेंतील व्याकरणविशेषांचें निरूपण केलें आहे, व शब्दसिद्धीविषयीं वगैरे कांहीं सूचना दिल्या आहेत.

सदरील ग्रंथाचे वरील सर्व भाग यथास्थित व व्यवस्थेवार लिहिलेले आहेत. पहिला व्याकरणाचा निबंध 'पद्यरत्नावली 'स जोडलेल्या लेखांच्या आधारानें लिहिलेला असावा. तरी यांतील विषय वरील लेखाहून अधिक विस्तारानें लिहिला असून उदाहरणें वगैरे पुष्कळ दिलेलीं आहेत. शिवाय संधीचे वगैरे नियमही अधिक जोडलेले आहेत. दुसऱ्या भागांत पुस्तकाचा मुख्य विषय, ह्मणजे चौथ्या पांचव्या व सहाव्या पुस्तकांतील कवितांतील कठिण शब्द यांचा संग्रह, हा आहे. या भागाची रचना येणेंप्रमाणें आहे: —प्रथमतः प्रत्येक कवितेचा विषय वगैरे सांगून ह्मणजे तींतील कथानकाचा पूर्वापार संबंध, एकंदर कथा, कवीचें नांव वगैरे ही सर्व माहिती देऊन नंतर दुर्बोध शब्दाचे समजण्यासारखे संस्कृत किंवा मराठी पर्याय दिले आहेत हे पर्याय देतांनां कोठें मूळशब्दाचीव्युत्पत्ति कोठें विशेष नाम असल्यास त्याविषयींची विशेष माहिती कोठें लिंगनिर्वचन कोठें समासविग्रह, असा प्रकार केलेला आहे; व स्थलविशेषीं त्या त्या शब्दाच्या खालीं टिपेंत पूर्वीच्या व्याकरण नियमांचा निर्देश केला आहे. तसेंच कोठें पुराणप्रसिद्ध प्राचीन कथांचा संदर्भ, कोठें 'पुण्यश्लोक' 'चतुरंग', 'पंचबाण', 'अर्जुन' इत्यादि शब्दांच्या संबंधानें 'पुण्यश्लोक' ही संज्ञा कोणा कोणास आहे, सेनेचीं चार अंगें कोणतीं, मदनाचे पांच बाण कोणते, अर्जुनास कोणतीं दहा नांवें होतीं, ही माहिती मूळ संस्कृत श्लोकांचा उल्लेख करून दिलेली आहे. एकंदरींत सदर पुस्तक लिहिण्याचा ग्रंथकाराचा मूळचा जो उद्देश, कीं याच्या साह्यानें विद्यार्थ्यांस स्वतःच्या परिश्रमानें अर्थ लावण्याची संवय लागावी व त्यांची कल्पना वाढावी, तो आमच्या मतें यापासून चांगला सिद्धीस जाईल.

सदरील पुस्तक मराठी शाळांतील शिक्षक व विद्यार्थी या दोघांसही उपयोगीं पडावें म्हणून केलें आहे. शिक्षकांस यांत कांहीं माहिती ज्यास्त दिलेली आढळेल व शिवाय शिकवितांनाही प्रश्न विचारण्यास याचा त्यांस उपयोग होईल. विद्यार्थ्यांच्या संबंधानें याची उपयुक्तता काय आहे हें वर सांगितलेंच आहे. कवितार्थांचीं आयतीं तयार केलेलीं जीं पुस्तकें आहेत त्यांवरून अर्थ घोकपाठ करण्यापेक्षां सदरील पुस्तकावरून तो लावण्याचा जर त्यांकीं परिपाठ ठेवला, तर तो त्यांस किती अधिक श्रेयस्कर होईल हें

सांगावयास नको. असो; तर मराठी शाळांतील मास्तरांस वरील पुस्तकाविषयीं शिफारस करून ग्रंथकाराची रजा घेतों.

जमाखर्चाची पद्धति—हें पुस्तक रा० वासुदेव बाळकृष्ण लोटलीकर यांनीं आमचेकडे पाठविल्यास बरेच दिवस झाले. त्यांतील गुणावगुणाविषयीं या वेळीं आह्मी आपला अभिप्राय देतों. या पुस्तकासंबंधीं गुणदोष कळविण्यापूर्वी प्रथमतः जे विचार सुचतात त्यांचें कांहीं दिग्दर्शन येथें करतों.

आमच्या देशांतील मोगल बादशहापासून तों आजपर्यंत जमाखर्च लिहिण्याची पद्धति या देशांत उत्कृष्ट प्रकारची चालत आली आहे. पेशवाईत जमाखर्ची लिहिणें हें मोठें कसबच मानीत असत. त्या काळीं या विद्येचा फारच फैलावा झाला होता. लहानपणीं मुलांस शिक्षण ह्मटलें तर मोडी लिपीचें अक्षर चांगलें असणें व पत्र लिहितां येऊन हिशेब ठेवतां येणें इतकेंच असे. खुद्द पेशव्यांच्या दरबारांतील जे फडनवीस यांजकडे त्या वेळच्या सर्व राज्यप्रकरणी जमाखर्चाचा हिशेब असे, हें सर्वांस माहीत आहेच. बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांजपासून तर शेवटचे बाजीराव पेशव्यापर्यंत या घराण्यांतील सर्व पुरुषांस ही विद्या संपादन करावी लागत असे त्याप्रमाणें बहुतेक सर्व गादीचे मालक या कलेंत निपुण असत. शेवटले बाजीराव यांस तर या जमाखर्ची लिहिण्याचा फारच नाद असे. आपल्या खजिन्यांतून ज्या रकमा खर्ची पडत व जमा होत असत त्यांचा हिशेब गुपचिप तऱ्हेनें सर्व दिवसाचा ते रात्रीं मांडून ठेवीत असत. हा कच्चा खर्डा स्वतः करून ठेवण्याचें कारण काय तें, बरोबर समजत नाहीं. बाजीराव साहेब पुण्यांतून गेल्यावर इंग्रेजांनीं पेशव्यांचा वाडा ताब्यांत घेऊन तपासण्यास आरंभ जेव्हां केला, त्या वेळीं त्यांच्या पलंगाखालीं चोवीस वर्षांचा हिशेब उत्तम तऱ्हेनें लिहून ठेविलेला सांपडला. बाजीराव साहेबांचें अक्षर उत्कृष्ट होतें असाही लौकिक आहे.

सन १८१८ इसवींत पेशवाई बुडाल्यावर इकडे इंग्रेजी अंमल सुरू झाला, ही नवीन राज्यपद्धति जरी पुष्कळ प्रकारानें पूर्वीपेक्षां भिन्न होती तरी जमाखर्चाची पद्धति पूर्वीच्याच धाटणीवर ठेवणें प्राप्त झालें, पुढें या पद्धतींत कांहीं तरी सुधारणूक व्हावी असें राज्यकर्त्यांस वाटलें. परंतु या बिकट विषयाची सुधारणा करती कोण! शेवटीं दक्षिणभाग आणि उत्तरभाग रेव्हिन्यू कमिशनर या उभयतांची कमिटी बसून या विषयाची सुरुवातकरण्याविषयीं विचार ठरला.

त्या वेळीं दक्षिणभाग रेविन्यु कमिशनरचे दप्तरदार रा० रामराव नर-सिंह ताडपत्रे हे होते. यांनीं सरकारच्या आज्ञेवरून गांवचे नमुन्यांची चोपडी तयार केली. हींत कीर्द, सतावणी, व दुसऱ्या प्रकारच्या सर्व हिशेबी कागदांची उत्तम तऱ्हेनें माहिती दिली होती. जमाखर्चाचा मुख्य कागद जी कीर्दवही तिची परिस्फुटता चांगल्या तऱ्हेनें करून सर्व गांवचा हिशेब चोख रीतीनें राहावा म्हणून नगदी व मुलकी मिळून एकंदर बेवीस नमुने तयार केले होते. सन १८२७ चा कायदा जसा फार जुना व नामी म्हणून म्हणतात व तोच बहुत दिवसपर्यंत चालू राहिला, त्याचप्रमाणें वरील नमुन्यांची गोष्ट झाली. सर्व आबालवृद्धांस ते पसंत होऊन ती पद्धति सर्वांनीं स्वीकारली होती. व्यापारी लोकांनीं देखील तिचें अनुकरण केलें होतें. पेशवाईंत लहानपणीं मुलांस ज्याप्रमाणें अक्षर तयार झाल्यावर जमाखर्च लिहिण्यास शिकवीत असत, त्याप्रमाणें रामरावजींचे नमुने इंग्रेजींत मुलांकडून पाठ करवीत असत. असो; पुढें हे नमुने बदलून दुसरे करावे असें सरकारानें ठरविलें त्या ठरावाचा उल्लेख व नंबर होप साहेबांनीं आपल्या नमुन्याचे पुस्तकाचे आरंभीं सादर केला आहे.

सन १८६९ सालीं पुणें येथें बुधवारच्या वाड्यांत वरील विचाराकरितां कमेटी बसली. त्या कमेटींत हुषार व जुने अनुभवशीर अशा गृहस्थांचीच योजना केली होती. बहुतेक मामलेदार त्या वेळीं येथें जमले होते. त्या कमेटींतिल मामलेदार यांनीं आपल्या पंचवीस तीस वर्षांचे अनुभवावरून असें सांगितलें कीं, चालत आलेल्या वहिवाटींत फेरबदल करणें हें घोटाळ्याचें होईल. हें त्यांचें सांगणें दुराग्रहामुळें सरकारानें मान्य केलें नाहीं. शेवटीं सन १८७० सालीं सुरतेचे कलेक्टर टी. सी. होप यांनीं 'मुल्की हिशेबाची पद्धति' म्हणून नमुन्याचें पुस्तक तयार केलें. होप साहेबांनीं कायद्यांचीं एक दोन बिलें करण्याचें जसें यश घेतलें त्याप्रमाणें हेंही यश घेतलें. या होपच्या नमुन्यापूर्वी गार्डन साहेबाचे नमुने एक वर्षभरच चालले होते, परंतु ते धुळींवरलि सारवण केव्हां नाहींसें झालें हें कळलें देखील नाहीं होप साहेब आपल्या या पुस्तकांत प्रथम असें म्हणतात कीं, 'तालुक्यांत सतावण्या रहात होत्या व हुजुरांत किरकोळ हिशेब रहात होते त्यां ऐवजीं कित्तीएक नमुने करण्याचा आमचा अभिप्राय पुणें येथें सन १८६९ सालीं सप्टेंबर महिन्यांत ठरलेल्या कमिटीनें मंजूर केला.' 'ही पद्धति'-करण्यांत होप साहेबांचें बरेंच चातुर्य दिसून येतें. परि-त्यामुळें नवीन चालू होण्यास इथा थोडासा घोटाळा वाटला परंतु आतां त्याचाही फारसा बोभाटा राहिला नाहीं. हें जरी खरें आहे तरी एकंदर

दिवस ज्या वृद्ध लोकांनीं पेशवाई राज्याचा अनुभव घेतला त्यांस इंग्रेजी राज्यापासून जें बरें वाईट मनाला वाटण्याचा त्यांस संभव आहे तसाच कांहीं प्रकार होण्याच्या नमुन्यांचाही आहे. असो, येथपर्यंत या पद्धतीला मूळपासून कसकसें वळण मिळत गेलें तें कथन केलें. आतां आमच्या टीकाविषयक पुस्तकांविषयीं मात्र दोन शब्द लिहिणें राहिलें आहे तें आतां लिहूं.

हें पुस्तक कर्त्यांच्या हेतूप्रमाणें ' सहावी इयत्तेची परीक्षा देऊं इच्छिणारांस ' बरोबरीच उपयोगाचें असें झालें आहे. त्याचप्रमाणें ' या विषयावर अनेक पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं आहेत, परंतु त्यांत एकही स्वल्प रीतीनें माहिती करून देण्याजोगें नाहीं ' असें जें ठाटलीकर यांचें मत आहे त्याचप्रमाणें आमचेंही आहे. यांत 'कोणास न्यूनाधिकें आढळल्यास अवश्य कळवावीं म्हणजे त्यांचा पुढील आवृत्तीचे वेळीं विचार केला जाईल ' असें लिहिलें आहे त्यावरून कांहीं सूचना येथें करून हें मत आटपतों.

या पुस्तकास वाढविण्यास अजून पुष्कळ जागा राहिली आहे. या पुस्तकाचा उपयोग ' इतर हिशेबी लोकांस ' व ' व्यापारी लोकांस ' ही आहे असें जें म्हणणें आहे तें व्यर्थ आहे. तसें होण्यास हें पुस्तक पुष्कळ वाढवून यास यापेक्षां वेगळेंच रूप दिलें पाहिजे. या ' जमाखर्चाचे पद्धती ' चें अध्ययन करून कोणीं म्हटलें कीं, मी पेढीवरील किंवा दुकानावरील मुनिमाचें काम चालवीन तर हें असंभवनीय आहे. त्याचा विलक्षण घोटाळा होऊन जाऊन त्यास वाटेल कीं, मी अध्ययन केलेल्या पुस्तकांत इकडील माहितीचा एक शतांश देखील आला नाहीं व आपणास 'जमाखर्चाचे पद्धती ' पेक्षां अजून पुष्कळ शिकणें राहिलें आहे. शाळेंत असतां जें वाटत होतें कीं, ही 'जमाखर्चाची पद्धति ' शिकल्यावर आपल्यास पाहिजे तेथील हिशेबी काम चोख रीतीनें समजेल, परंतु ती व्यर्थ भ्रांति होती. अशी त्या अध्ययन करणाराची स्थिति होऊन जाईल. तर हें पुस्तक पुनरपि छापविते वेळीं माटे यांचा अभिप्राय असेल त्या पद्धतीनें वाढवून आमचे इकडील जुन्या हिशेबाचें पुनरुज्जीवन केल्याचें कर्त्यांनीं यश घ्यावें. या आवृत्तीचे वेळीं पहिल्या व दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावना गाळून टाकण्याचें कारण नव्हतें.

ज्ञानप्रकाशिका कर्त्यांच्या यांतील अभिप्रायाप्रमाणेंच आमचा या पुस्तकावर अभिप्राय आहे. ' सहावी इयत्तेची परीक्षा देऊं इच्छिणारांस या लहानशा चोपडीचा बराच फायदा झाला आहे असें दिसतें, आणि म्हणूनच ' इतक्या थोड्या वेळांत या लहानशा पुस्तकाची पहिली व दुसरी आवृत्ति सर्व संपल्यामुळें ही तिसरी आवृत्ति ' [illegible]

प्रसंग रा० लोटलीकर यांस आला. तसेंच 'डायरेक्टर साहेब बहादूर' यांचा उदार आश्रयही वरील उक्तीस कांहींसा कारण झाला आहे. यावरून रा० लोटलीकर यांनीं असें समजूं नये कीं, परीक्षेचे तयारीस या पुस्तकाची माहिती घेऊन उपयोगी असेल. मागें रावरावांच्या नमुन्यांवरून मुल्कीकडील परीक्षा देऊं इच्छिणाऱ्या उमेदवारांसाठीं मींटे यांनीं 'सवाल जबाबाचें' पुस्तक कसें केलें होतें तें पाहिलें तर आमच्या म्हणण्याविषयीं खात्री होईल.

असो; एकंदरीनें या पुस्तकांत नवीन मंडळीस समजून होण्याजोगा कांहीं भाग सुबोध असल्यामुळें लोटलीकर यांचा मूळ हेतु तडीस गेला. यांत अशुद्धें पुष्कळ राहिलीं आहेत, त्यांतून चवथ्या पृष्ठांत व त्या पृष्ठांतील खालच्या भागांत तर चुका फारच आहेत, त्या पुढें दुरुस्त व्हाव्या. किंमतही जी तिसऱ्या आवृत्तीस फार ठेविली आहे ती पुढें कमी करावी, व पुढील प्रयत्नाचे वेळीं यांतील जुन्या माहितगार मनुष्यांचें साह्य घ्यावें, म्हणजे त्यांचें कर्तृत्व सफल होईल.

काव्येतिहास-संग्रह.

कष्टं शिष्टक्षतिकृति कलौ कार्श्यमृच्छन्ति विद्याः ।

विश्वगुणादर्श.

अंक ४९—(१) मासिक पुस्तकांचा फैलाव. (२) काव्येतिहाससंग्रह. (३) याच्या उद्देशावर येणारे आक्षेप. (४) पहिला–इतिहासावर (५) दुसरा–मराठी कवितेवर (६) तिसरा–संस्कृत कवितेवर (७) वरील तिन्ही विभागांविषयीं पृथक् विचार (८) पुस्तकाविषयीं अभिप्राय. (९) उपसंहार.

१. आलीकडे दोन चार वर्षांत आमच्या भाषेंत पुष्कळ नवीं नवीं मासिक पुस्तकें निघूं लागलीं आहेत. प्रस्तुत पुस्तकाच्या पहिल्या अंकांत आम्हीं जें लिहिलें होतें कीं, वर्तमानपत्रांची स्थिति आलीकडे सुधारून मासिक पुस्तकें मागसल्यासारखीं झालीं आहेत, ती स्थिति दिवसांदिवस जात चालली आहे. पूर्वी एकादें दुसरें मासिक पुस्तक असे, व त्यांतच पाहिजेत ते विषय येत असत. पण हल्लीं लोकांत ज्ञानाचा प्रसार पुष्कळ झाल्यानें हरएक प्रकरणाचें निरनिराळेंच पुस्तक होऊं लागलें आहे. 'वेदार्थयत्न', 'षड्दर्शनचिंतनिका', 'वैद्यक संग्रह', 'सिद्धपदार्थ शास्त्र', 'शिल्पकलासंग्रह', 'एंजिनियरिंग विषयाचें पुस्तक',

---

* "हर हर! विद्यांचा ऱ्हास करणारा जो कलि त्यांत विद्यांचा कृशपणा उत्पन्न होत चालला आहे!"

'उपयुक्त ज्ञानसार', 'अबलामित्र', 'सर्वसंग्रह', इत्यादि नांवांवरून वरील गोष्टीची प्रचीति येईल. अभिप्राय देण्यास घेतलेलें वरील पुस्तकही वरच्यांप्रमाणेंच लोकहिताचें एक काम उचलून त्या संबंधाची न्यूनता पूर्ण करण्यास निर्माण झालेलें आहे.

२. वरील मासिक पुस्तकाचें प्रसिद्धिपत्रक गेल्या डिसेंबर महिन्यांत आमच्या पुस्तकाच्या तिहिरी अंकाबरोबर जोडलेलें होतें हें आमच्या वाचकांस माहीत असेलच. या पत्रकांत प्रकृत 'संग्रहा'चा उद्देश, त्याची व्यवस्था, वगैरे सर्व गोष्टींचा यथास्थित उल्लेख केलेला होता. त्याबरहुकूम सदरील पुस्तकाचे आजवर आठ अंक छापून प्रसिद्ध झाले आहेत. ते पुस्तकप्रकाशकांनीं आमच्याकडे पाठविल्यावरून त्यांवर व या एकंदर उद्योगावर आमचें मत प्रगट करतों.

३. आतां प्रथमतः या उद्योगाविषयीं सामान्यतः विचार करून नंतर प्रस्तुत पुस्तकांतील तीन सदरें जीं महाराष्ट्र देशाचा इतिहास, मराठी कविता, व संस्कृत कविता त्यांविषयीं वेगळें वेगळें लिहूं. प्रस्तुत उद्योग हा पुनरुज्जीवनासारखा किंवा जीर्णोद्धार करण्यासारखा आहे हें उघडच आहे. जे जुने ग्रंथ सध्यां कांहीं खटपट न केली तर ठार बुडून जाणार आहेत त्यांस वांचविण्याचा प्रस्तुत यत्न होय. आतां हा यत्न करण्याचें येवढें काय खोळंबलें आहे,—जुन्या काळच्या हकीकती व जुनीं काव्यें हीं राखून ठेवून काय करायाचें आहे,—असा प्रश्न कित्येक समंजस लोक कदाचित् करतील. जें गेलें मेलें त्याची आठवण करण्यांत काय फायदा आहे, जें चाललें आहे तें खरें, तसेंच इंग्रेजी सारखी कविता आयती वाचायाला असतां व तिच्या स्फूर्तीनें आलीकडील नवीन विद्वान् उत्कृष्ट उत्कृष्ट काव्यें रसिकजनरंजनार्थ स्वभाषेत रचीत असतां, हजारों वर्षांमागलीं जुनीं संस्कृत काव्यें हुडकून काढा, तीं समजण्याकरितां संस्कृत भाषेचा पृथक् व्यासंग करा, व शेंकडों वर्षांमागली अज्ञान व अरसिक महाराष्ट्र कवींनीं केलेली कविता पुनः उद्यास आणा,—यांत काय हांशील आहे ? हे प्रश्न केवळ काल्पनिक आहेत असें कोणीं समजूं नये. पुष्कळांच्या वरच्या सारख्याच समजुती आहेत व तसे उद्गारही पुष्कळांनीं स्वतः ऐकले असतील. तर प्रस्तुतसारख्या पुस्तकाचा उपयोग ध्यानांत येण्याकरतां वरील शंकांचें अगोदर निरसन केलें पाहिजे.

४. प्रस्तुत मालेच्या ग्रहाच्या अंकांत वरच्यांपैकीं पहिला जो इतिहासाविषयींचा आक्षेप त्याविषयीं बराच विचार केला आहे. त्याबद्दल येथें आणखी थोडा विस्तार करतों. इतिहास म्हणजे मेलें

त्यांची किंवा गत गोष्टींची कथा होय हें खचितच आहे; पण यावरून त्याचा अभ्यास निरर्थक हें मात्र ठरत नाहीं. पहा कीं, सॉक्रेटीस मरून आज दोन हजारांवर वर्षे होऊन गेलीं; सध्यां सारें भूमंडळ जरी शोधलें, तरी त्याचा गोत्रज वंशज किंवा कोणी कसलाही संबंधी एकही सांपडणार नाहीं. खुद्द आथेन्स येथें गेलें तरी त्याचें राहण्याचें ठिकाण ही सांपडेल किंवा नाहीं याचा वानवाच दिसतो.* त्याचें शरीर तर केव्हांच मातीबरोबर मिळून पार झालें असेल! दुसरें उदाहरण रोम व कार्थेज यांच्या लढाईचें घ्या याही लढाईस आज दोन हजारांवर वर्षे लोटलीं; व दोन्ही शहरांचें वैभव नष्ट झाल्यासही किती काळ लोटून गेला! कार्थेज तर वरील लढाई आटपल्यावर पन्नास वर्षांनींच धुळीस मिळून गेलें; व पुढें कितीक राष्ट्रें तो सारा प्रदेश एकामागून एक तुडवीत गेलीं. रोमची तरी कालांतरानें तशीच धूळधाण झाली; व सध्यां जरी तें शहर कायम आहे तरी हा त्याचा दुसरा जन्म म्हटला पाहिजे. पूर्वींची भाषा, पूर्वींचा धर्म, पूर्वींचा रीतरिवाज पूर्वींची लोकव्यवस्था, वगैरे सर्व कांहीं नाहींसें झालें आहे. तेव्हां असल्या दोन शहरांच्या त्रेतायुगांतल्या लढाईचा वृत्तांत हा सध्यां इसापनीतींतल्या पशुपक्ष्यांच्या युद्धासारखाच होय! म्हणजे वस्तुतः पाहतां इसापानें वर्णिलेल्या युद्धाचा प्रस्तुत काळीं चाललेल्या राहाटीशीं जितका संबंध आहे तितपतच वरील महायुद्धाचाही होय. नुसता वरवर जो विचार करणारा आहे त्यास वरील दोन्ही सिद्धांत अत्यंत मान्य होऊन सॉक्रेटीसचें चरित्र व कार्थेजची लढाई हीं लिहिणारे व वाचणारे दोघेही मूर्ख

* येवढा विख्यात जो ग्रीस देश त्याच्या परम विख्यात शहरांची ही आज काय स्थिति आहे ती पुढील उताऱ्यावरून लक्षांत येईल. हा जुन्या 'कोर्स आफ रीडिंग'च्या ४०व्या पृष्ठांत समग्र सांपडेल. एक फ्रेंच मुसाफर एका माहितगारास बरोबर घेऊन स्पार्टा शहर धुंडीत असतां तें शेवटीं अशा प्रकारें नजरेस पडलें:—

"Yonder, at Magoula," said the Cicerone, pointing to a white cottage with some trees about it, at a considerable distance in the valley. Tears came into my eyes when I fixed them on this miserable hut, erected on the forsaken site of one of the most renowned cities of the universe, now the only object that marks the spot where Sparta flourished, the solitary habitation of a goat herd; whose whole wealth consists in the grass that grows upon the graves of Agis Leonidas!

असें वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. पण अंमळ खोल जर विचार केला तर कोणाच्याही ध्यानांत येईल कीं वरील महापंडित हा लोकें सोडून गेल्यास जरी आज दोन हजार वर्षें होऊन गेलीं, व कार्थेजचें युद्ध ही जरी केवळ कर्मकथाच होऊन बसलें आहे, तरी दोहोंच्या वृत्तांतापासून होणारा जो वास्तविक उपयोग तो इतक्या काळानेंही लवमात्र सुद्धां कमी झाला नाहीं.' कोट्यावधि योजनें दूर असणारे जे तारागण त्यांचा स्वयंभू प्रकाश जसा इतक्या अगणित अंतरावरूनही आपणांकडे सतत पोंचून जगाच्या आरंभापासून मार्गदर्शक होत आला आहे त्याप्रमाणेंच आजपर्यंत साऱ्या देशांत ज्या ज्या ईश्वराच्या विभूति वेळोवेळीं प्रगट होऊन पुनः निजधामास गेल्या त्यांचें चरित्रही लोकांस उन्नत्तिप्रदच होत गेलें आहे. वरील चरित्र व वरील इतिहास वाचून धीरोदात्त पुरुषांचा महिमा कोणाच्या हृदयावर ठसत नाहीं ? व कोणाच्या मनास सदाचरणाविषयीं व स्वदेशप्रीतीविषयीं स्फुरण होत नाहीं ? तर याप्रमाणें जे गतवृत्तांत अतज्ज्ञ जनांस वाचतां केवळ नीरस वाटतात त्यांच्या आंत नारिकेलपाकन्यायानें अत्यंत आल्हादकारक व उत्साहप्रद असा रससंचय असतो !*

---

* थोर पुरुषांच्या चरित्रानें उज्वल झालेल्या स्थलांचें दर्शन घडलें असतां सन्हृदय प्रेक्षकांची चित्तवृत्ति कशी होते हें पुढील उताऱ्यावरून लक्षांत येईल. जॉन्सन् बॉसवेल् यांनीं मिळून स्कॉटलंड देशाच्या पश्चिम भागावर सफर केली हें मागें (अंक १७ कलम ४) सांगण्यांत आलेंच आहे. याच प्रवासांत ऐओना नांवाच्या एका बेटावर गुरुशिष्य उतरले असतां त्या स्थलाचें वर्णन जॉनसननें पुढें येणेंप्रमाणें लिहून ठेवलें:——

"We were now treading that illustrious island which was once the luminary of the Caledonian regions, whence savage clans and roving barbarians derived the benefits of knowledge and the blessings of religion. To abstract the mind from all local emotion would be impossible if it were endeavoured, and would be foolish if it were possible. Whatever withdraws us from the power of our senses, whatever makes the past, the distant, or the future predominate over the present, advances us in the dignity of thinking beings. Far from me and my friends be such frigid philosophy as may conduct us indifferent and unmoved over any ground which has been dignified by wisdom, bravery, or virtue.

(पुढें चालू.)

पण हें केवळ सामान्यतः झालें. कोणत्याही देशाच्या इतिहासाच्या वाचनापासून कोणता लाभ आहे हें वर सांगितलें. मग यावरून आपला जिशीं अत्यंत निकट संबंध, जिचें वैभव तें आपलें वैभव, जिचें दूषण तें आपलें दूषण, जिची आपणांस सर्वांत अधिक माहिती, जी आपलें जन्मस्थान, त्या भूमीचा वृत्तांत समजल्यापासून किती फायदा आहे हें काय सांगावें! इतर देशांचा इतिहास व आपल्या देशाचा इतिहास या दोहोंमधील भेद म्हटला म्हणजे अंतराळांतील अवघ्या इतर तारागणांत व आपापल्या ग्रहमालेचा जो अधिपति त्यांत जितका आहे तितका होय. समजा कीं, आपण वसंत ऋतूंतल्या एकाद्या निरभ्र रात्रीं गच्चीवर हवा खात बसलों असतां एकाएकीं आपल्या असें नजरेस आलें कीं, दहा पांच तारे आपण पाहतां पाहतां अकस्मात् जागच्या जागीं गडप झाले, तर त्याबद्दल आपणास काय वाटणार आहे? त्यांचें व आपलें अंतर कोट्यानकोटी कोस असल्यामुळें त्यांचा आपला कांहींच संबंध नाहीं. तेव्हां वरील प्रलयापासून फार झालें तर येवढेंच होईल, कीं त्या तेजोमय गोलांवर व त्यांच्या आकर्षणांत असलेल्या इतरांवर जर प्राण्यांची वस्ती असेल तर त्यांचा निःपात झाल्याबद्दल आपणांस क्षणमात्र विषाद वाटेल. तसेंच वरील नष्ट झालेल्या ताऱ्यांत व्याध अगस्त्य यांच्यासारखे कांहीं असले तर आकाशाची शोभा कमी झाल्याबद्दल आकाशप्रेक्षकांस वाईट वाटेल, व ज्योतिष्यांस आपले नकाशे नीट करावे लागतील. पण याच्या पलीकडे या गोळावरील लोकांस वरील प्रलयापासून दुसरी कोणतीही बाधा पोंचणार नाहीं पण तोच प्रसंग आमच्या सूर्यावर येऊं द्या; म्हणजे एका सूर्याबरोबर प्रकाश गेला, उष्णता गेली, पर्जन्य गेला, धान्यें गेलीं,--सर्व कांहीं नाहींसें झालें! तर देशांतराच्या इतिहासांत व स्वदेशाच्या इतिहासांत इतका फेर आहे. पहा कीं, रोम व कार्थेज यांच्या युद्धांत सोफानिसबा नांवाच्या सरदार कन्येची गोष्ट आहे, आणि इकडे भीमसिंगाची बेटी कृष्णाकुमारी हिचा वृत्तांत आहे; तिकडे सीजराचा वध आहे, इकडेही नारायणराव पेशव्यास मारेकऱ्यांनीं मारला आहे; तिकडे नेपोलियन बादशहाची जंगी स्वारी

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

That man is little to be envied whose patriotism would not gain force on the plains of Marathon, or whose piety would not grow warmer among the ruins of Iona!"

Journey to the Hebrides.

रशियाची खोड मोडून सगळें युरोपचे राज्य एकछत्री करण्याकरितां निघाली आहे; इकडे शिद्याजीनें शंभर वर्षांपूर्वी सुरू केलेल्या मंदिरावर कळस चसविण्याकरितां भाऊसाहेबांचा जरीपटका असंख्य महाराष्ट्र वीरांनीं वेढलेला होत्साता दिल्लीपदावर निघाला आहे, तिकडे ऑगस्टस् बादशाहा रोमिक पत्तनच्या सिंहासनावर बसून व्हर्जिल, हॉरेस् यांच्या वाग्विसरांत आनंदभरानें वाहवत आहे, इकडे शकांचा आपल्या प्रतापकिरणांनीं विध्वंस करून विराजमान झालेला जो विक्रमादित्य तो कालिदासप्रभृति कविवरांचा प्रत्यक्ष वाग्देवीच्या वीणावादनपर हस्तास व नेत्रकमलांसही स्तिमित करणारा जो वीणरव त्यास लुब्ध होऊन डोलत आहे! वस्तुत: पाहतां वरील दोन्ही वृत्तांत हे समसमान आहेत पण दोहोंचे एतद्देशीयांच्या मनावर कार्य किती भिन्न होतें! दोन्ही गतवृत्तांत असतां दुसरे स्वदेशांत घडले असल्यामुळें त्यांची जणां काय प्रत्यक्षता आपणास भासते. सारांश, अगस्त्याच्या किंवा व्याधाच्या प्रकाशांत आणि उन्हांत किंवा चांदण्यांत जितपत अंतर तितपतच द्वीपांतरींच्या इतिहासांत व स्वदेशाच्या इतिहासांत होय!

मग असला इतिहास जर नष्ट झाला, तर त्यापरती देशाची हानि कोणती! आमच्या पूर्वजांनीं गेल्या शेंदोनशें वर्षांत येवढाले दिग्विजय गाजवून भारत वर्षाच्या पुर्वापार चालत आलेल्या कीर्तींत येवढी जी भर घातली, व शेंकडों स्थलांचा महिमा चिरकाल राहीसा करून टाकिला, तें सर्व आमच्या मूर्खपणानें व हयगयीनें जर होऊन न झाल्यासारखेंच झालें तर केवढी शोचनीय गोष्ट होय! युरोपांतल्या देशांत एकंदर देशाच्या इतिहासाविषयीं तर राहोच, पण प्रसिद्ध पुरुषांचीं चरित्रें, शहरांचीं वर्णनें, धर्म, कलाकौशल्य, ग्रंथसंग्रह इत्यादिकांचा इतिहास यांविषयींही लोकांस जिज्ञासा असून ती तृप्त करणारांस हवा तितका लोकाश्रय मिळतो. पण इकडे कशी बहार आहे पहा! 'विद्यामृता' चा, 'देशसुधारणे' चा 'आर्यजननी' चा आज कित्येक वर्षें चोहोंकडे घोष चालून त्याणें दाही दिशा घुमूं लागल्या असतां 'आर्यजननी' चा स्वतंत्र इतिहास तर लांबच, पण त्याचा नुसता पाया जुन्या बखरी त्यांसही आश्रय मिळतांना जेमतेम पडते; कवींचीं चरित्रें व त्यांच्या गुणदोषांचें विवरण हें तर दूरच, पण अगोदर त्यांचीं काव्येंही आमच्या देशबंधूंस आश्रयार्ह वाटत नाहींत! एकंदरीत सध्यांची आमची स्थिति किती विलक्षण तऱ्हेची आहे पहा! नूतन विद्येनें आमची नजर सगळ्या भूमंडळावर फांकली असून कामश्चाट्का कोठें आहे, टिंबक्टू शहराची वस्ती किती आहे, माजिलनची सामुद्रधुनी कोणी शोधून काढली, वगैरे बडानू बडा आम्हांस पुस-

न घ्या; पण वस्ताच्या ठिकाणाहून दहा वीस कोसांवर नेऊन सोडलेंत तर परत आपल्या जागीं येण्याची आम्हांस मारामार पडेल ! आपल्या आजापंजांचें नांव वेळेनसार आठवायाचें नाहीं, रामायणांत, महाभारतांतील अति प्रसिद्ध कथा किंवा मराठ्यांच्या इतिहासांतील ठळक ठळक गोष्टीही माहीत नसतील; पण ग्रीस व रोमच्या इतिहासांतील एक विचारा किंवा इंग्लंडाची वंशावळ ह्मणायाला सांगा, म्हणजे विल्यम राजापासून तों तहत केसर ई हिंदपर्यंत तडक आगगाडी मोरोपंताची सामान्य आर्या लागायाची नाहीं. तुकारामाचें साधारण अवतरण लक्षांत यावयाचें नाहीं ; पण इंग्रजी कवितेंतली काय ती सर्व माहिती ! याप्रमाणेंच धर्माची ही गोष्ट. आतां कोणतेंही ज्ञान संपादन केलें तरी तें प्रशस्यच होय हें खरें ; पण आपल्या घरच्या गोष्टींची गैरमाहिती असून माहित काय ती हजारों कोसांवरच्या मुलखांची हें हास्यास्पद होय यांत संशय नाहीं. शिवाय जे आपल्या घराची दुरुस्ती करणार व त्यास सुधारणेची कळा आणणार त्यांस वरच्या सारखा दिव्याखालीं अंधेर अगदींच उपयोगी नाहीं तर मॉरिस् साहेब सांगतील तो आमचा इतिहास, मेकॉले बोवा सांगतील ती आमची नीति, डा॰ विल्सन् सांगतील तो धर्म, ही लज्जास्पद स्थिति आजपर्यंत जी चालत आली तीच पुढें चालू नसावी असें ज्यांच्या मनांत असेल त्यांनीं हल्लीं प्राचीन विद्येच्या उज्जीवनार्थ जे प्रकृत पुस्तका सारखे उद्योग आमच्या कांहीं देशबंधूंनीं हातीं धरले आहेत त्यांचा चांगला पुरस्कार करणें अत्यंत आवश्यक होय.

५. दुसरें सदर महाराष्ट्र कविता. यावरही पुष्कळांचे, व विशेषतः विद्वान् ह्मणविणारांचे कित्येक आक्षेप आहेत. यांपैकीं कांहींविषयीं यापूर्वी प्रसंगोपात्त विवरण केलें आहे. * यास्तव येथें त्यांविषयीं सामान्यतः निरूपण करतों ह्मणजे बस आहे. सर्वांस ही गोष्ट महशूरच आहे कीं, इंग्रेजी विद्येचा प्रसार आमच्या लोकांत प्रथमतः होऊं लागला तेव्हां लवकरच तिचा एक मोठा परिणाम असा दृष्टीस पडूं लागला कीं, एतद्देशीय धर्मावरून लोकांची श्रद्धा उडतें चालली ; आणि धर्मच काय, पण जे जे स्वदेशीय तें सर्व अप्रयोजक मूर्ख वेडगळ असें असलेंच पाहिजे ही एक जबरदस्त कल्पना लोकां-

* सदरील पुस्तकाचा १२ वा व ४६ वा अंक पहा. माजी 'शालापत्रका' चा शेवटल्या वर्षाचा एप्रिलचा अंक पाहिला असतांही कांहीं आक्षेपांचें निरसन सांपडेल. या निरसनाच्या लवकरच काय परिणाम झाला तो मागें (अंक २० पृष्ठ १ टीप) सांगण्यांत आला आहे.

च्या मनास खिळून राहिली. अद्यापहा ती निघाली आहे असें नाहीं; पण तिचे वेढे आलीकडे बरेंच सैल पडत चालले आहेत. तर हीच कल्पना वरील कवितेस अर्थातच बाधक झाली. ह्यांतून दुसरें असें कीं; मराठी कवितेचा बहुतेक सर्व विषय धर्माचाच तेव्हां ज्या लोकांचें मन मुळींच धर्मावरून उडालें त्यांस तदनुकूल किंवा तत्प्रतिपादक जी कविता ती कशी पसंत व्हावी! आतां खरोखरी पाहतां अर्वाचीन पाश्चात्य विद्येनें ज्यांची दृष्टि परम सूक्ष्म व परम विमल झाली त्यांच्या हें लक्षांत यावयाला पाहिजे होतें कीं, कवितेची योग्यता जी ठरते ती तींतील विषयाच्या खरेखोटेपणावरून ठरत असते असें नाहीं. प्रतिपादित अर्थ अत्यंत समंजस व केवळ सत्य असला ह्मणजे कविता उत्तम झाली आणि असमंजस व असत्य असला ह्मणजे नादान झाली असें मुळींच नाहीं कारण तसें असतें तर युक्लिड हा कविसार्वभौम व होमर हा कुकवींतला अत्यंत अधम असा ठरला असता. कां कीं, युक्लिडनें जी सिद्धांतांची इमारत बांधली ती आज दोन हजारांवर पृथ्वीच्या सूर्याभोंवतीं प्रदक्षिणा झाल्या तरी जशीच्या तशी अजून कायम करकरीत आहे. येवढाली रामच्या सारखी राज्यें उभारलीं जाऊन उलथून गेलीं पण वरील इमारतीस येवढीशी चीर म्हणाल का टवका उडालेला म्हणाल तर कोठेंही सांपडावयाचा नाहीं. तर वरील भूमितिप्रवर्तकाची कीर्ति इतकी सत्यानें अंतर्धान भरलेली आहे! आतां तसेंच यूरोपीय कवींच्या आजोबांनीं रचलेल्या आद्यकाव्याकडे उलटा,—म्हणजे काय गोंधळ आहे पहा! कोठला आकिलीस आणि कोठला हेक्टर,—या नांवांचे मनुष्य तरी या पृथ्वीच्या पाठीवर कधीं जन्मास आले होते कीं नव्हते कोण जाणे! तर असल्यांच्या भाकड कथा आपल्या आजापणजांपासून चालत आलेल्या या सुखानें सत्या मानून भलें थोरलें चोवीस सर्गांचें बाड रचून ठेवलें! त्यांतूनही 'बाबावाक्यं प्रमाणम्' या आडाणी न्यायानें त्यानें वरील सर्व हकीकतही खरी मानली समजा. पण हें हो काय!—आकाशांतला सूर्य उठला. ग्रीक लोकांच्या कंपूवर बाणांची वृष्टि करायाला लागला; शुक्राची चांदणी निघाली, लागली सोद्या राजपुत्राची व त्याच्या प्रियकरणीची गांठ घालून द्यायाला, मंगळ खालीं उतरला; लागला, ग्रीक लोकांशीं लढायाला; बुध स्वर्गाहून निघाले, आले प्रायम् राजाच्या शिबिरीं आपल्या यजमानाचा निरोप घेऊन; आकिलीस उठला तो दोन नद्यांशींच लढायाला लागला। वरील सर्व प्रकार ज्यानें वर्णिले

त्यास जर खुळा ह्मणूं नये तर मग खुळा तरी कोण ? पण चमत्कार पहा काय आहे तो, कीं या कवींतल्या वृद्ध कपींस वेड्यांच्या इस्पितळांत पाठविण्याची कोणी तजवीज न करतां कवित्वमंदिरांत त्यास उलटें अग्रासन दिलेलें आढळतें ! त्याप्रमाणेंच, 'उंदरांची सभा', 'पशुपक्ष्यांचें युद्ध' 'खटला उभा करणारें मांजर' या गोष्टी ज्यानें लिहिल्या; किंवा भांड्यांतून पहिल्यानें धुराचा भपकारा निघाला आणि मग सगळ्यां धुराच्या सांटाचा एक राक्षस बनला; एकजण भुयारांतल्या बागेंत शिरला तों जिकडे पाहतो तिकडे सारीं झाडें आपली हिऱ्यामाणकांनीं लादलीं आहेत असें त्यानें पाहिलें, असल्या वार्तांचें ज्यानें एक जबरदस्त भारूड रचून ठेवलें; त्यांचे ग्रंथही वेडगळ ह्मणून जे उकिरड्यावर झुगारून द्यावयाचे ते उलटें मोठमोठ्या शहाण्यांनीं आजपर्यंत उराशीं बाळगले ! असो; वरच्या सारखे विचार आमच्या अर्वाचीन पंडितांनीं जर कांहीं मनांत आणले असते तर महाराष्ट्र कवितेची आजपर्यंत जी उपेक्षा झाली, व 'सर्वसंग्रह' सारखी सात वर्षांची इमारत एकाएकीं जी खचली, तसला प्रकार झाला नसता. सारांश, ज्याप्रमाणें बुदबळांच्या डावांत लांकडाच्या तुकड्यांस हत्ती घोडा उंट हीं नांवें दिल्यानें वेडगळपणाचा आरोप माथीं बसण्याची शंका नको, किंवा रंगभूमीवर स्त्रीचा अभिनय पाहत असतां त्या पात्राच्या स्त्रीपुरुत्वाची मीमांसा करायाला पाहिजे असें नाहीं, त्याप्रमाणेंच कवि, नाटककार, कादंबरीकार, वक्ते इत्यादिकांची करामत पाहून तल्लीन होतांना आपणासमोर दिसतें आहे हें सर्व खरें आहे कीं सर्व भास आहे हेंही मनांत आणण्याची बिलकूल गरज नाहीं. 'भारत', 'इलियड्' किंवा 'प्यारडेज् लॉस्ट्' हीं वाचतांना आपल्या आनंदास वरील संशयवृत्तीनें व्याघात करणारा मार्मिक हा, 'शाकुंतल' नाटकांतील नायक स्वनिर्मित चित्रांतल्या भ्रमराशीं बोलावयास लागून आपल्या हृदयवल्लभेच्या समागमाचें सुख अनुभवीत असतां त्यास जागें करणाऱ्या विदूषकाप्रमाणेंच महामूर्ख होय !

६. तिसरें सदर संस्कृत कविता. यावर सांगण्यासारखे आक्षेप वाचण्यांत किंवा ऐकण्यांतही येत नाहींत. याचें कारण उघडच आहे, कीं जोन्स, विल्सन्, कोलब्रुक सारख्यांनीं आमच्या गीर्वाण कवींचा महिमा मागेंच गाऊन त्यांची कीर्ति साऱ्या जगभर पसरविली, व त्यांचीं नांवें होमर प्रभृतींच्या पटांत सामील करून टाकलीं. त्यामुळें एतद्देशीय दूषकांचीं तोंडें तर मुळींच बंद होऊन स्वदेशनिंदेचें जें त्यांचें व्रत तें या ठिकाणीं तरी त्यांस तसेंच ठेवून द्यावें लागलें. तिकडील जी रसज्ञ मं-

इली तिजपैकीं मेकॉले व मिल्ल या दोघां बहादुरांनींच आमच्या कवींस कीर्तिमंदिरांतील अत्युच्च स्थलांवरून ढकलून देण्याचा काय तो यत्न केला; पण डोंगराशीं टक्कर देणाऱ्या मदोन्मत्त हत्तीप्रमाणें वरील महारसिकांनीं दंतभंग मात्र करून घेतला! बाकी त्यांच्या शुष्क आक्षेपांनीं आमचे कविवर आपल्या अढळ पदापासून किमपत ढळले ह्मणाल तर त्यांच्या कृतीचे भोक्ते युरोपांत दिवसेंदिवस वाढतच आहेत, व त्यांस मोठमोठ्या लायब्ररींतून त्यांच्या योग्यतेनुरूप उच्चस्थानही मिळत आहे! तेव्हां या सदरावर विशेष लिहावयास नकोच.

७. याप्रमाणें प्रस्तुत पुस्तकावर कित्येक अनभिज्ञ व अरसिक लोकांचे जे आक्षेप निघणार आहेत त्यांचें निराकरण केलें. आतां त्याविषयीं विशेषतः प्रत्येक विभागाच्या संबंधानें लिहूं. या तिन्ही सदरांवर पूर्वोक्त प्रसिद्धिपत्रकांत बरेंच दिग्दर्शन केलें आहे. त्यावरच येथें अमळ विस्तार करतों.

प्रस्तुत पुस्तकाच्या प्रकाशकांनीं इतिहासाच्या उपोद्घातांत म्हटलें आहे कीं, ग्रांट डफ यास जी सामग्री मिळाली होती तींतील कित्येक लेख त्यानें रचलेल्या एकंदर इतिहासा येवढाले होते. या गोष्टीचा कोणाला चमत्कार वाटायाला नको. असें पहा कीं, एकट्या जॉनसनचें व एकट्या स्काटचें चरित्र जर ग्रांट डफच्या इतिहासाच्या चौपट पांचपट झालें आहे, मेकॉलेनें रचलेल्या पांच मोठमोठ्या भागांत जर नुसता पंधरा वर्षांचा काय तो इतिहास आला आहे, व सामान्यतः कोणी मनुष्य कोठें पांच पन्नास कोस जाऊन आला तर तेवढ्यांतही आपल्या स्नेही मंडळीस चार घटका सांगत बसण्यासारख्या जर गोष्टी घडून येतात, तर केवळ क्षुद्र स्थितीपासून साऱ्या हिंदुस्थानाच्या सार्वभौमत्वापर्यंत चढलेल्या अवघ्या राष्ट्राचा इतिहास सामान्य प्रतीच्या पांच सातशें पानांत यावयाचा म्हटला म्हणजे कथेंतल्या गोष्टींतल्या प्रचंड राक्षसास लहानशा भांड्यांत कोंडून भरला होता त्यासारखीच अवस्था ह्मणायाची! शिवाय कोणत्याही राष्ट्राचा इतिहास ह्मटला म्हणजे केवळ राजांचे वृत्तांत व लढायांच्या हकीगती दिल्यानें होत नाहीं. वरील शब्दाचा अर्थ किती व्यापक आहे हें मागें एके ठिकाणीं सांगण्यांत आलेंच आहे.* तेव्हां या व्याप्तीप्रमाणें म्हटलें ह्मणजे महाराष्ट्र देशाच्या इतिहासांत पुढील

*अंक ६. व्हॉल्टेर् नामें करून फ्रान्स देशांत जो महाविख्यात पंडित गन्या शतकांत होऊन गेला त्यानें इतिहासाच्या व्याप्तीचें यथार्थ निरूपण करून त्याप्रमाणें स्वतः इतिहास रचले. याविषयीं माहिती पाहिजे असल्यास ती बकलच्या दुसऱ्या भागाच्या ६ व्या खंडांत सांपडेल.

सर्व गोष्टी आल्या पाहिजेत. प्रथमारंभी मराठे लोकांची स्थिति शिवाजी महाराजांच्या पूर्वी कशी होती, त्यांस पुढें जे वैभव प्राप्त झालें त्यास कारणभूत असे त्यांच्या अंगीं मुळचे गुण कोणते व कितपत होते व वरील राज्यस्थापकानें त्यांचा विकास कोणते प्रकारानें केला, हिंदुधर्माची स्थिति त्या वेळेस कशी होती व तिनें यवनांच्या अपकर्षास कितपत साह्य केलें, इत्यादि गोष्टी मूळ उपोद्घातांत आल्या पाहिजेत. नंतर मावळे लोकांचें वर्णन, शिवाजीचे संवगडे तानाजी, बाजी, येसजी यांचे वृत्तांत, शिवाजीचें शिक्षण, सैन्यव्यवस्थेचा व राज्यव्यवस्थेचा प्रकार, आरमारी फौजेची तयारी, अवरंगजेबाचा दरबार, मोंगली लष्कर, भगवा झेंडा, रामदासाचा राजनीतिपर व धर्मपर उपदेश, तुकारामबोवांचें कीर्तन, वामनाचें पांडित्य व कवित्व, परभू लोकांचें शौर्य, इत्यादि गोष्टी शिवराजाच्या वृत्तांतांत दाखल झाल्या पाहिजेत. नंतर संभाजीपासून शाहूपर्यंतच्या इतिहासांत सैन्यव्यवस्थेंत व राज्यव्यवस्थेंत झालेले फेर, कलुष्याचें वर्चस्व, फिरंग्यांची सत्ता, बेगम साहेबांची हकीगत व शाहूचें आपल्या शत्रूच्या घरीं वाढणें, चित्पावनांची पूर्वस्थिति व उत्कर्ष, ब्राह्मणांच्या व मराठ्यांच्या झटापटी, बाळाजीचें चातुर्य व वक्तृत्व, त्याचे दोघे बच्चे याज्ञिकीच्या किंवा कारकुनीच्या कामांत फार झालें तर वाकबगार व्हावयाचे ते हानिबल व हासड्रुबल यांसारखे महावीर बनून शत्रूंचे काळ कसे होऊन राहिले तो प्रकार, दोघां भावांची परस्पर प्रीति, मस्तानी व समशेरबहाद्दूर, शूद्र अधिपतींचा अभ्युदय, महाराष्ट्रांतील जातिभेदजन्य वैमनस्य मोडून सर्वांचा कट करण्याविषयीं पेशव्यांचा कटाक्ष, शाहूच्या गव्यांतील केवळ ताईत बनून गेल्यामुळें त्यानें अंतकाळीं सर्व राज्याधिकाराचें त्यांस केलेलें समर्पण, इत्यादि गोष्टींचा या दुसऱ्या भागांत अंतर्भाव झाला पाहिजे. यापुढें तर मराठ्यांचा इतिहास म्हणजे साऱ्या हिंदुस्थानचाच इतिहास; कां कीं चारी मुलखांत त्यांचे सत्ताधारी कायम होऊन राहिले. तेव्हां नदीचें पात्र रुंदावत जातां जातां समुद्रसंगमाच्या स्थानीं जसें अफाट होऊन सागराशीं एकात्मक होऊन जातें, त्याप्रमाणें वरील काळाच्या इतिहासांत अवघ्या भारतवर्षाच्या इतिहासाचा अंतर्भाव होतो! यापुढें छत्रपतींचें किंवा पेशव्यांचें घराणें हें मागील सूत्र सुटून शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोंसले, पवार, बुंदेले, पटवर्धन इत्यादि शाखांच्या पृथक् विस्तारांत शिरावें लागतें. तेव्हां या सर्वांचें यथातथ्य वर्णन म्हटलें म्हणजे पुनः वरच्यासारखा प्रत्येकाचा अवांतर परिवार आला. सारांश, मराठ्यांचा इतिहास म्हणजे शिवाजीचे, बाजीरावाचे, किंवा यशवंतरावाचे पराक्रम वर्णिले किंवा नाना फडनवीसाच्या राजकारणाचें वर्णन

केलें म्हणजे झालें नाहीं ; तर वरील वीरांच्या मोहिमींबरोबर व मुत्सद्यांच्या मसलतीबरोबरच रामशास्त्रीबोवांचा न्यायमनसुबा, रामचंद्र बाबाची जमाबंदी, वसनरामाचें कारागिरी, दयारामाची सावकारी, गंगाविष्णूची वैद्यक्रिया, काशीनाथोपाध्यायांचा 'धर्मसिंधु', भवदेवमिश्राचें पांडित्य, अमृतरायाचें कीर्तन, मोरोपंताची आर्यावाणी, जोशीबावांचा तमाशा, व्यंकटनरसीचें गाणें, बाळंभटदादाची कुस्तीगिरी, वगैरे सर्व प्रकार त्यांत इत्थंभूत आले पाहिजेत. त्याप्रमाणेंच त्या वेळची लोकस्थिति कशी होती,—ह्मणजे बापलेक, नवराबायको, बहीणभावंडें, धनीचाकर, गुरुशिष्य इत्यादिकांचे परस्पर संबंध कसकसे होते ; धर्मावर लोकांची कितपत श्रद्धा होती, त्यांचें आचरण कसें होतें ; गेकालिप्रभृति तत्त्ववाद्यांच्या मताप्रमाणें सर्व येथून तेथून लबाड व मूर्ख होते किंवा कसें ; त्याप्रमाणेंच शुभवर्तमानाची वातमी किंवा एकेश्वराचें वर्तमानही त्या वेळेस कानीं येण्याचा संभव नसून उलटा मूर्तिपूजेचा व पुराणांचा अंमल मात्र जारीनें सुरू होता, मग घरोघर व्यभिचार, लांडीलबाडी, मारामाऱ्या हे प्रकार सुरू असत किंवा काय ; लोकांत कोणत्या विद्यांचा कितपत अभ्यास सुरू असे, व अभ्यासाची रीति कशी होती ; मुसलमानी विद्येचा, भाषेचा, व रिवाजाचा कितपत प्रचार होता ; मुल्ला साहेबांच्या पवित्र शास्त्रानें हिंदुधर्माच्या अंधकारांत सत्याचा प्रकाश कितपत पाडला होता, व 'न काशी मक्का वा शिवशिव न हिंदुर्न यवनः' ही स्थिति कितपत दृष्टीस पडत असे ; याप्रमाणेंच लोकांतील उत्सव, रीतरिवाज, पेहेरावाच्या तऱ्हा, वगैरे सर्व कांहीं वगैरे इतिवृत्तांत समाविष्ट झाले पाहिजे. मराठे लोकांविषयीं अमुक प्रकारची एक माहिती यांत मिळत नाहीं असें जोंपर्यंत राहील तोपर्यंत 'महाराष्ट्र देशाचा इतिहास' अपूर्णच समजावयाचा !

आता हें खरें कीं, वरील मानानें पाहिलें असतां संपूर्ण इतिहास असा कधींही मनुष्याच्या हातून तयार व्हावयाचा नाहीं; कां कीं सर्व प्रकारची माहिती कोणाला असणार आहे ? व ती सर्व मिळावी तरी कशी ? पण असें आहे ह्मणून इतिहासाचें यथार्थ स्वरूप सांगणें बरोबर नाहीं असें मात्र होत नाहीं. आकाश अनंत आहे ह्मणून आपल्या आढ्याला आभाळ लागलें आहे असें म्हणून कसें चालेल ? वामनाचा श्लोक सर्वविश्रुतच आहे :—

आकाश अंत न कळोनिहि अंतरिक्षीं
आकाश आक्रमिति शक्त्यनुसार पक्षी ।

हाच न्याय धरून अर्वाचीन पाश्चात्य इतिहासकारांनीं कोणत्याही राष्ट्राचा इतिहास लिहितांना केवळ राजकारणाच्या उलाढालींविषयींच न लिहितां लौकिक स्थितीचें यथावत् स्वरूप उतरण्याविषयींही नेहमीं प्रयत्न केलेला आढळतो.* आतां डफ् साहेबांच्या ग्रंथात वरील प्रकार क्वचितच आढळतो हें आमच्या वाचकांस सांगायास नकोच. आज पन्नास वर्षांत आमच्या महाराष्ट्राविषयींच्या माहितीचा ग्रंथ म्हटला म्हणजे काय तो त्यांचाच एक तयार झालेला आहे. त्यांत जो एकदां मजकूर आला आहे, व जीं मतें प्रगट झालीं आहेत, तीं कायम तीं ताडून पाहण्यास दुसरा कोणताही ग्रंथ नाहीं. आतां येवढें एक खरें आहे कीं, आमचे इतिहासकार मेकॉलेच्या तालमींपैकीं नसल्यामुळें त्यांनीं आपल्या ग्रंथांत आपली फुशारकी व रिकामें अट्टाहट्टा कांहीं तरी तर्कटें भरून टाकायाचें तें न करतां आमच्या पूर्वजांचे बरेच गुण ओळखले आहेत. † व मिळवलेल्या विपुल सामग्रीचा यथार्थ उपयोग करून ती यथास्थित दिली आहे, पण वर जी अवांतर प्रकारची माहिती सांगितली तीतले त्यांच्या बखरींत कोठें अक्षरही सांपडायाचें नाहीं तर ती प्राप्त होण्याविषयीं जे उत्सुक असतील त्यांची इच्छा प्रस्तुत पुस्तकावरून पूर्ण होणार आहे. यांत पूर्वीचे जे जे लेख मिळतील ते सर्व छापण्याचा संकल्प असल्यामुळें वरील जिज्ञासा तृप्त होण्याचा हाच एक मार्ग आहे हें उघड आहे. या शिवाय वरील इंग्रेजी इतिहासांतील जागोजागच्या खांचाखोंचा भरून काढण्यास व तो तपासण्यास वरील जुने लेख उपयोगी पडणारे आहेत व भाषाज्ञानाच्या दृष्टीनेंही ते इष्ट आहेत हें उघडच आहे सदरील पुस्तकांत पहिलें प्रकरण जो इतिहास त्याच्या उपोद्घातांत वरील उपयुक्ततेच्या संबंधानें बराच मजकूर लिहिलेला आहे.

---

* आलीकडील साऱ्या लहान मोठ्या इतिहासांत वरील नवी पद्धति दृष्टीस पडते. त्यांतून गिबन व मेकॉले यांच्या इतिहासांत तर ती भरपूर आढळते. मेकॉलेच्या अवांतर निबंधांचा, कवितांचा वगैरे जो एक तिसरा भाग छापलेला आहे त्यांत 'इतिहास' या विषयावर एक सविस्तर निबंध लिहिलेला आहे; त्यांत वरील पद्धतीच्या यथार्थ स्वरूपाचें प्रतिपादन केलें आहे. हा निबंध वरील ग्रंथकर्त्यानें पूर्ववयांत लिहिलेला आहे; तेव्हां यावरून स्पष्ट कळून येतें कीं, स्वदेशाच्या इतिहास लिहिण्याविषयींची स्फूर्ति त्यास तेव्हांपासून होत होती !

† डफ् साहेबांनीं आपल्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंतच वरील अभिप्राय प्रगट केला आहे. त्याचा उतारा एके ठिकाणीं (अंक ३२) आलाच आहे; यास्तव तो पुनः येथें येत नाहीं. प्राच्य राष्ट्रांचा इतिहास लिहिणारांनीं डफ् साहेबांचेंच मत चालविलें असतें तर किती बरें होतें. !

बाकीचे दोन भाग जे मराठी व संस्कृत कविता त्याविषयीं विशेष कांहीं सांगायास पाहिजे असें नाहीं. पहिलीचा बराच अंश रा० माधव चंद्रोबा यांच्या हातून प्रसिद्ध झालेला आहे, व कित्येक ' ज्ञानेश्वरी ' सारखे ग्रंथ भाविकजनांच्या आश्रयानेंही अनेक वेळां छापून निघाले आहेत. त्याप्रमाणेंच अलीकडे दाव जिवानंद विद्यासागर यांनीं आपल्या छापखान्यांतून अनेक संस्कृत ग्रंथ छापून काढून सर्व संस्कृतज्ञांस सुलभ करून टाकले आहेत. तरी वरील कवितांचें कोठार अजून किती सल्लास व्हावयाचें आहे हें पूर्वोक्त प्रसिद्धिपत्रकांत सांगितलेंच आहे. प्रकृत मासिक पुस्तकांत अलीकडे त्यांस सांपडलेल्या तिन्ही ग्रंथांच्या यादी दिलेल्या असतात त्यांवरून, हरदासांच्या क्षणण्यांत प्रसंगवशात् जीं अश्रुतपूर्व प्रकरणें येतात त्यांवरून, व आमच्या पुस्तकाच्या २८ व्या अंकांत छापलेल्या यादीवरून, महाराष्ट्र कविता अद्याप किती, प्रसिद्ध व्हावयाची आहे याची कल्पना वाचकांस बरीच करतां येईल. त्याप्रमाणेंच सुमारें पंधरा वीस वर्षांपूर्वीं छापलेलें जें ' कविचरित्र ' त्यांत प्रत्येक ग्रंथकाराच्या कृतींचा उल्लेख करून शेवटीं जी एकंदर विल्हेवार याद दिली आहे तिजवरून व इतर अनेक संस्कृत ग्रंथांच्या यादीही छापलेल्या आढळतात * त्यांवरून या दुसऱ्या भागाचा विस्तारही कळून येईल. तर हे दोन्ही रसातळास मिळून नाहींसे न व्हावे, व इतक्या मोठमोठ्या ग्रंथकारांच्या परिश्रमाचें अमूल्य फळ होऊन न झाल्यासारखें न व्हावें असें जर आमच्या देशबंधूंस वाटत असेल तर त्यांही तजवीज सदरील मासिक पुस्तकांत होत असून रसिकांची विविधकाव्यास्वादनाविषयींची उत्कंठाही यांत पूर्ण होणार आहे.

८. येथवर प्रस्तुत पुस्तकाच्या स्वरूपाविषयीं विवरण झालें. आतां त्याच्या विषयींच खुद्द जें लिहावयाचें तें अर्थातच फार लिहिण्यासारखें नाहीं; एकादा स्वतंत्र ग्रंथ असला म्हणजे त्याच्या भाषासरणीविषयीं त्यांतील मजकुराच्या खरखोटेपणाविषयीं, वगैरे लिहिणें अवश्य येतें; पण येथें तें अर्थात् कांहींच नाहीं. प्रस्तुत प्रकाशकांचा उद्योग केवळ प्रकाशनाचाच होय; जे जुने ग्रंथ आजपर्यंत अप्रसिद्ध राहिले ते सर्वांस

* जागोजागच्या पुस्तकसंग्रहांच्या यादी छापलेल्या आमच्या वाचकांपैकीं कित्येकांनीं पाहिल्या असतीलच. एक याद काशीस निघणाऱ्या 'पंडित' नामक पत्रास जोडली असून ती आज कित्येक अंक सारखी चालली आहे. मुंबईस तर जुन्या संस्कृत ग्रंथांचें एक मोठें दुकानच आहे. त्याचीही याद छापलेली आहे. हींत ६५१ संस्कृत ग्रंथ आहेत. त्यांपैकीं कित्येकांपुढें (दुष्प्राप्यम्) असा शेरा आहे. यावरून ते ग्रंथ किती टेकीवर आले आहेत हें सांगावयाला नकोच !

सुलभ करून द्यावयाचें एवढेंच त्यांचें काम. त्यांचा असा या पुस्तकांतील मजकूर म्हटला म्हणजे ग्रंथारंभीं प्रसंगवशात् प्रस्तावना दिली तर ती व पृष्ठांखालच्या टिपा. यांखेरीज इतर पुस्तकांच्या बाह्य व्यवस्थेच्या संबंधाचा विचार, जो केवळ अप्रधान असतो तोच येथें प्रधान होय. पूर्वोक्त प्रसिद्धिपत्रकांत वरील माहिती दिलीच आहे. यास्तव ती व्यवस्था आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या अंकांत दृष्टीस पडते कीं नाहीं येवढें सांगितलें म्हणजे बस झालें.

पूर्वसंकल्पाप्रमाणें या पुस्तकांतील प्रत्येक प्रकरणाच्या पृष्ठांवर निरनिराळे अंक घातले आहेत; तेव्हां एक एक प्रकरण जसजसें पुरें होईल तसतसें तें निराळें बांधून संग्रहास ठेवतां येईल. तसेंच तिन्ही भागांतील मजकुरावर जागोजाग टिपा दिल्या आहेत. जुन्या बखरींची भाषा हल्लींच्या भाषेहून पुष्कळ प्रकारें निराळी असल्यामुळें मूळ रचना कायम ठेवून क्वचित् स्थलीं फेरफार केल्यास तो कोंसानें दाखविला आहे. अप्रसिद्ध शब्दांचे प्रसिद्ध पर्याय देऊन ठिकठिकाणीं ग्रंथांतरींची वगैरे अवांतर माहिती भरीस घातली आहे. जागोजाग ग्रांट् डफ् साहेबांच्या बखरीचा व मूळ लेखाचा विरोध किंवा दोहोंतील न्यूनाधिक्य हें दाखविलें आहे. याप्रमाणें मराठी व संस्कृत कवितेंतही दुर्बोध शब्दांची व्याख्या करून दोघां मराठी कवींचें यथोपलब्ध वृत्त दिलें आहे. अलीकडे दोन तीन अंकांत नवीन उपलब्ध झालेल्या ग्रंथांच्या यादीही मलपृष्ठावर दिलेल्या आहेत. असा क्रम ठेविल्यानें शोधक लोकांस शोध करण्यास सवड होणार आहे, व सदरील पुस्तक घेणारांसही प्रकाशकांपाशीं किती संग्रह होत चालला आहे हें कळल्यानें त्याच्या योग्यतेविषयीं व शाश्वतीविषयीं अश्वासन दिल्यासारखेंही होणार आहे.

सदरील पुस्तकास घेणारांच्या सोईकरितां जरी मासिक पुस्तकाचें स्वरूप दिलें आहे, तरी वस्तुतः पाहतां त्यांत एक एक ग्रंथ संग्रहास ठेवतां येईल अशा रीतीनें प्रसिद्ध करण्याचाच उद्देश असल्यामुळें त्याचा कागद व छापणी हीं दोन्हीं तशींच ठेविलीं आहेत. कागद बराच जाड असून छापणीही सुरेख आहे. पहिल्या पहिल्या अंकांचा सांचा मात्र एकसारखा नसल्यामुळें व ते अगोदरच कापून ठेवल्यामुळें पुढें एकंदर ग्रंथ बांधतांना पंचाईत पडणार आहे; पण पुढील अंकापासून एक सांचा राखण्याची व पानें जशींच्या तशींच बांधण्याची तजवीज ठेविली आहे, असें दिसतें. सातवा व आठवा हे अंक तर फारच सुरेख निघाले आहेत. तर हाच क्रम पुढें सुरू ठेवण्याविषयीं व वरील अंकांत अ-

शुद्धेंही कोठें नजरेस येत नाहींत तर त्याविषयींही तशीच खबरदारी पुढें ठेवण्याविषयीं पुस्तकप्रकाशकांस आम्ही सूचना करितों.

९. सदरील पुस्तकें हें दोघां उपपदधान्यांच्या परिश्रमांचें फळ होय, ही हल्लींच्या काळाला एक मोठी लक्षांत ठेवण्यासारखीच गोष्ट होय. कांहीं कालापूर्वी सुधारणा ऐन शिखरास जाऊन पोंचल्याचें जें मान दिसत होतें त्यास आतां कल पडून लोकांच्या मनानें उलट खाल्हधार्टीं जीं चिन्हें आलीकडे चोहोंकडे दृष्टीस पडूं लागलीं आहेत त्यांपैकींच हेंही एक होय. इंग्रेजी ग्रंथांचीं पुरश्चरणें करतां करतां ज्यांचे एकदांचे गंगेंत घोडे न्हाले, व या न्हाण्याबरोबर आपली अडाणी जन्म भाषा, वेडगळ आचार, अप्रयोजक व कुत्सित धर्म, या सर्वांचें पार क्षालन करून टाकून सुधारणेचीं शुद्ध तत्त्वें ज्यांनीं अंगीकारलीं त्यांनीं मराठी बखरी छापणें व वामनमोरोपंतांचे ग्रंथ प्रसिद्ध करणें हें दहा पंधरा वर्षांपूर्वी केवढें विलक्षण वाटलें असतें! हल्लीं ज्याप्रमाणें एकादा बी. ए. चट्टाकाच्या भिडवून आखाड्यांत खम ठोकून उभा राहिला असतां लोकांस अचंबा वाटेल, किंवा एकादा एम. ए. पुरा याज्ञिक बनून स्वाहाकाराला बसला असतां पाहणारे तोंडांत बोट घालून राहतील, त्याप्रमाणेंच महाराष्ट्रदेशीय वीरांवर व कवींवर कीर्तिचामरें उडवून आपल्या युनिव्हर्सिटीच्या झग्यास कळंक लावणाऱ्या किताबवाल्याचाही सर्वांस कांहीं काळापूर्वी अतिशय चमत्कार वाटला असता! झगवाल्यांचीं कामें म्हटलीं म्हणजे त्यांनीं सांजसकाळ लायब्ररीचें दर्शन चुकूं देऊं नये; कधीं काळीं कोठें सभा झाली तर अध्यक्षस्थान पतकरून तेथून आपलें विनर्थक मत सर्वांच्या पुढें झोकून द्यावें,—तेंही बहुधा इंग्रेजींतच, पण अज्ञ श्रोत्यामंडळीची दया आलीच तर धेडगुजऱ्या भाषेंत; मराठी लेखणीला तर कधीं शिवायाचें नाहींच, फार मेहेरबानी झाली तर एकाद्या ग्रंथावर इंग्रेजींत अभिप्राय द्यावयाचा. त्यांतून चान्सलर साहेबांनीं बोळवणी करतांना दिलेल्या गुरुमंत्राची कोणास कधीं आठवण होऊन स्वदेशसेवा करण्याचें मनांत आलेंच, तर ती सेवा अशी छांटेखानी व्हावयाची नाहीं, तर नवें धर्म, कवितेच्या नव्या शाखा, पार्लमेंटास अर्ज, समग्र शास्त्रोदधीचें मथन,–असल्या कांहीं तरी दांडग्या प्रकरणावर उद्योग सुरू व्हावयाचा. खरेंच, ज्या मंदराचलानें अवघ्या महोदधीस गरगर फिरावयास लावून लक्ष्मी, पारिजात, चंद्र यांसारखीं रत्नें हवळून बाहेर काढावीं त्यानें शुद्र नवनीताकरतां दह्याच्या माथणींत कसें शिरावें! ज्या गजेंद्रानें सार्वभौम राजा जींत बसला आहे अशी अंबारी पाठीवर घ्यावी, त्यानें क्षुद्र पशूंप्रमाणें सामान्य व्यवहाराचीं कामें कशीं करावीं! मोठ्या अफाट द-

यांवरून भर तुफानांत घालून ज्या महानौकांनीं एका देशाची संपत्ति दुसऱ्या देशांत नेऊन भरावी, त्यांच्याकडून भिकार लहान नावांची काम-गिरी कशी घडावी? तेव्हां आजपर्यंत युनिवर्सिटींत निपजलेल्या प्रचंड मंडळीकडून बारीकसारीक देशहिताचीं कामें झालीं नाहींत हें नीटच आहे. पण आम्हांस लिहिण्यास संतोष व अभिमान वाटतो कीं, प्रस्तुत पुस्तक चालविणाऱ्या आमच्या विद्यालयबंधूंनीं बरच्यासारख्या अस्मानी भराऱ्या मारण्याचें मनांत न आणतां आपल्या शक्तीप्रमाणें ही अल्प देशसेवा करण्याचें योजून ती बिलकूल कसर न करतां तें दर महिन्यास बजावीत आहेत. तर आतां आमच्या देशबंधूंस शेवटीं येवढीच प्रार्थना आहे कीं, त्यांच्या ठायीं या आर्यभूमीविषयीं जर खरी प्रीति व पूज्यबुद्धि वसत असेल, आपल्या पूर्वजांविषयीं खरें ज्ञान करून घेण्याची जर त्यांची इच्छा असेल, स्वभाषेच्या अभ्युदयाविषयीं जर ते कळकळ बाळगीत असतील, अनेक कवींचीं वाग्रत्नें जीं साऱ्या देशभर केरांत लोळत आहेत व कोंदणाविना ज्यांची प्रभा व्यर्थ होऊं पहात आहे त्यांचा संग्रह करून काव्यरसाच्या अनुपम आस्वादास आपणास व आपल्या संततीस जर अक्षयीं अंतरावयाचें नसेल, तर या नव्या उभारलेल्या इमारतीस अर्थद्वारा व शोधद्वारा मदत करण्यास त्यांनीं बिलकूल अनमान करूं नये. प्रस्तुत उद्योग हा मोठा अवाढव्य असल्यामुळें त्यास जसजसें लोकांचें आनुकूल्य दृष्टीस पडेल तसतसें पुस्तक वाढविण्याचाही प्रकाशकांचा पूर्ण मनोदय आहे हें सांगून लेखणी ठेवतों.*

नवीन पुस्तकें.

वैयाकरणकिरातादपशब्दमृगाः क यांतु संत्रस्ताः ।
यदि नटगणकचिकित्सकवैतालिकवदनकंदरा न स्युः ॥ †

अंक ५१— नवीन पुस्तकें—(अभिप्राय)—

आमच्याकडे कांहीं दिवसांपूर्वीं ‘ अपभ्रष्टशब्दचंद्रिका ’ व ‘ ज्ञानेश्व-

---

* प्रस्तुत पुस्तकाच्या मलपृष्ठांवर उपलब्ध झालेले म्हणून जे ग्रंथ आलीकडे दिलेले आढळतात त्यांवरूनच पाहतां ४८ पृष्ठांच्या मानानें सध्यां जमलेला सांठाही केवढा आहे याची कल्पना थोडी बहुत वाचकांस होईलच. दोनच उदाहरणें वरील उल्लेखाच्या प्रत्ययार्थ देतों. मुक्तेश्वराचें 'वनपर्व' सध्यां चालू आहे व मोरोपंताच्या 'मंत्ररामायणा'चाही कांहीं भाग निघाला आहे; पण हे दोन्ही ग्रंथ समग्र निघण्यास, हल्लींच्या मानानें हीं दोन अडीच वर्षें तरी लागतील.

† "वैयाकरणरूप किरातापासून भय पावलेले जे अपशब्दरूप मृग त्यांनीं कोठें जावें ? जर नट, ज्योतिषी, वैद्य, व बंदिजन यांचीं मुखें या गुहा त्यांस लपण्यास नसत्या तर."

ही परिभाषा ' हे दोन ग्रंथ त्यांच्या कर्त्यांनीं पाठविले. याबद्दल वरील ग्रंथकारांचे आभार मानून सदरील पुस्तकांविषयीं आम्ही आपलें मत वाचकांस कळवितों.

अपभ्रष्टशब्दचंद्रिका – हा ग्रंथ रा० प्रभाकर रामचंद्र पंडित यांनीं केला आहे. हे बडोदें येथील 'व्हरन्याक्यूलर कॉलेज ऑफ सायन्स' नामक पाठशाळेंतील गुरु आहेत. या ग्रंथाचा उद्देश त्याच्या नांवावरून व्यक्त होतच आहे, कीं संस्कृत, फारशी वगैरे भाषांतून अपभ्रंशरूपानें जे शब्द मराठींत आले आहेत त्यांचा यांत संग्रह केला आहे. या ग्रंथांत आरंभीं अपभ्रंशाचे ५२ नियम दिले आहेत पुढें कोशांत येणेंप्रमाणें व्यवस्था आहे. आरंभीं अपभ्रष्ट शब्द, नंतर मूळ शब्द, पुढें अपभ्रंशाच्या नियमांचा आंकडा. आणि शेवटीं कोठें कोठें मूळ संस्कृत शब्दाचा धातु व अर्थ, व कोठें अपभ्रष्ट शब्दांवर विशेष व्याख्या. येणेंप्रमाणें सदरील ग्रंथांत सुमारें ३००० शब्दांची व्युत्पत्ति केलेली आहे.

प्रस्तुत सारख्या ग्रंथाची सांप्रत काळीं फार आवश्यकता आहे हें उघडच आहे. हल्लीं महाराष्ट्रभाषेकडे सर्वांचें लक्ष लागून तिच्या अभिवृद्ध्यर्थ अनेक प्रकारें उद्योग चालू आहे. यास्तव तिचे घटकावयव ज्या संस्कृत, प्राकृत, फारशी, आरबी भाषा त्यांतून तिचा शब्दसंग्रह कसकसा निष्पन्न झाला हें समजणें या काळीं अत्यंत आवश्यक होय. मूळ धातूंचें किंवा मूळ शब्दांचें ज्ञान झालें असतां साधित शब्दांचें व अपभ्रंशांचें ज्ञान किती सुलभतेनें होतें हें सर्व भाषाभिज्ञांस माहीत आहेच. शिवाय ज्याप्रमाणें मूळ खोडावर नजर ठेविली असतां फांद्यांचा विस्तार नेहमींच ध्यानांत येतो येवढेंच नाहीं, तर त्यांचा परस्परांशीं व मुळाशीं कसा संबंध आहे हेंही लक्षांत येतें, त्याप्रमाणेंच धातु व मूळ शब्द यांचीही गोष्ट होय. एक धातु समजल्यानें त्यापासून निघालेल्या अनेक शब्दांचें ज्ञान होतें व या शब्दांतील प्रत्येकास त्याचा त्याचा अर्थविशेष कसा प्राप्त झाला हेंही समजण्यास मार्ग होतो. अपभ्रंशांचीही अशीच गोष्ट आहे. अपभ्रंशांचे सामान्य नियम एकदां कळले म्हणजे शेकडों शब्द जे अगदीं पारखेसे वाटत होते ते एकदम परिचितसे भासूं लागतात. चिरवियुक्त आप्तजनांची भेट होऊन संबंधाची पूर्वपीठिका एकदां समजली असतां ती जशी आजन्मांत विसरण्याचा संभव राहत नाहीं, त्याप्रमाणें चालू भाषेंत वहिवाटणाऱ्या शब्दांची परंपरा एकदां समजण्यांत आली म्हणजे तीही स्मरणांतून सहसा न जाई अशी मनांत दृढ होऊन जाते. शिवाय या अपभ्रंशांत राष्ट्राचे मनोव्यापारही कधीं कधीं प्रतिबिंबित झालेले दृष्टीस पडतात. यास्तव मन्वंतरांच्या प्रा-

ज्यांचे अस्थिपंजर जसे भूगर्भशास्त्रज्ञास उपयोगी, तसेच वरील शब्दही भाषाविवेचकास होत. त्यांत कधीं प्राचीन इतिहास, कधीं प्राचीन प्रचार, कधीं प्राचीन समजूती, यांचा ठसा उमटून राहिलेला त्यांच्या नजरेस येतो!

तेव्हां हें अपभ्रंशशास्त्र, जरी व्याकरणाचीच शाखा होय तरी तें त्यासारखें नीरस व रूक्ष नाहीं हें सहज ध्यानांत येईल. ही शाखा पल्लवांनीं सुशोभित होऊन फळांनीं लादण्यासारखी आहे. हल्लींचे प्रख्यात पदार्थविज्ञानवेत्ते प्रोफेसर हक्सले यांनीं इंग्लंडांतील एका मजूर लोकांच्या सभेपुढें जसें ' खडू ' वर व्याख्यान दिलें, आणि नुसऱ्या खडूवरून हजारों वर्षांमागील पृथ्वीची स्थिति तींत कालगत्या झालेले फेरफार, वगैरे विषयांवर पुष्कळ निरूपण केलें, * त्याप्रमाणेंच प्राचीन शब्द कालप्रवाहाच्या बरोबर लोटत लोटत येतां हल्लीं त्यांस प्राप्त झालेल्या रूपांतरावरून पुष्कळ व्याख्यान करतां येणार आहे. या भाषाशास्त्राकडे आलीकडे युरोपीय संस्कृतज्ञांचें किती लक्ष लागत चाललें आहे, हें मोक्षमुल्लर साहेबांच्या Lectures on the Science of Language (भाषा शास्त्रावर व्याख्यानें) यासारख्या ग्रंथांवरून स्पष्ट होत आहे. त्याप्रमाणेंच इंग्रेजी भाषेंतील शब्दांवर ट्रेंच साहेबांचे Study of words (शब्दांची व्याख्या), Select glossary (निवडक शब्दांवर व्याख्यान), वगैरे ग्रंथ जे आलीकडे प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यांवरूनही प्रस्तुतसारख्या विषयावरील ग्रंथ किती व्यापक व चित्तवेधक करतां येणार आहे याचें सहज अनुमान होतें. असा ग्रंथ करूं जाणाराच्या अंगीं पुढील गुण जितपत असतील त्या मानानें वरील गुण ह्मणजे व्यापकत्व व चित्तवेधकता हे त्यांत येणार आहेत. हे गुण. चालू भाषेचें ज्ञान, संस्कृत, फारशी व आरबी यांची माहिती, इतिहासादि विषयांशीं परिचय, आणि विशेषतः लौकिक भाषाप्रकार व लोकव्यवहार यांकडे निरंतर लक्ष पुरविण्याची संवय, शिवाय सामान्य बहुश्रुतपणा आणि सुबोध व मनोवेधक अशी ग्रंथरचना करण्याची हा-

---

* 'Lay Sermons, Essays and Reviews' या नांवाचें पुस्तक वरील ग्रंथकारानें निराळें छापलें आहे त्यांत वरील व्याख्यान सांपडेल. यांत वरील शास्त्रज्ञानें आपल्या श्रोत्यांस असें सिद्ध करून दिलें कीं, खडूची उत्पत्ति समुद्राच्या तळाशीं होते, व तेथें तो बनून राहण्यास पुष्कळ काल लागतो. आतां सध्यांची स्थिति पाहिली तर खडू हा पर्वतावरिल प्रदेशांत सांपडतो, तेव्हां फार काळापूर्वी मोठमोठे पर्वतही समुद्रांत बुडालेले होते असें अनुमान होतें. हें अनुमान पवित्रशास्त्रास किती विरुद्ध आहे हेंही वरील व्याख्यात्यानें शेवटीं सांगितलें आहे. तेव्हां एका खडूच्या तुकड्यावर केवढा विषय रचला गेला पहा!

तोर्टी, हे होत. आमच्या पुस्तकांतच कथांमध्यें 'भाषापरिज्ञान' या सदराखालीं जो मजकूर येत गेला आहे, त्यावरून ट्रेंच साहेबांनीं केलेल्या ग्रंथांच्या नमुन्यावर महाराष्ट्र भाषेंत ग्रंथ होण्यास किती साधन आहे, हें भाषामर्मज्ञांच्या लक्षांत आलेंच असेल.

सदरील पुस्तकाची जाहिरात जेव्हां आमच्या दृष्टीस पडली, तेव्हां पुढें होणारा ग्रंथ वरील कलमांत दाखविलेल्या नमुन्याचा होईल असें आह्मांस वाटत होतें. रा० पंडित यांस फारशी व आरबी भाषांची माहिती कितपत आहे हें ठाऊक नाहीं, पण त्यांस संस्कृताचें ज्ञान चांगलें आहे असें दिसतें. तेव्हां या ज्ञानाचा उपयोग करून महाराष्ट्र भाषेंतील शब्दांविषयीं व प्रयोगांविषयीं पुष्कळ शोध करून चांगला व्यापक, उपयुक्त, व चित्तवेधक असा संग्रह ते विद्यार्थ्यांस व सामान्यतः सर्व विद्याप्रिय जनांस अर्पण करतील अशी आमची अपेक्षा होती. पण प्रकृत ग्रंथावरून पहातां वरील अपेक्षा व्यर्थ होती असें ह्मणणें भाग येतें. 'चंद्रिका' कर्त्याचा उद्देश फक्त मोलस्वर्थ, मॉनियर विल्यम्स्, विल्सन्, क्यांदी इत्यादि कोशकर्त्यांच्या परिश्रमाचें एकीकरण करून व प्राकृत भाषांचा प्रख्यात जैन वैयाकरण हेमचंद्र याचें साहाय्य घेऊन रा० तळेकर यांच्या इंग्रेजी कोशाप्रमाणें किंवा रा० बाबा पद्मनजी यांच्या मराठी कोशाप्रमाणें एक लहानशी इमारत उठवून द्यावयाची येवढाच असावा असें दिसतें. मग असल्या कार्याला प्रस्तुत ग्रंथकारासारख्यानें श्रम करावाला पाहिजे होते, किंवा ते सिद्ध झाले असतां त्याची शिफारस करण्यास जुन्या पंडितांस तसदी देण्याची गरज होती, असें आह्मांस वाटत नाहीं. मोलस्वर्थ वगैरेंच्या कोशांचें चाळन करून अपभ्रष्ट शब्दांची याद करण्याचें काम कोणीही सहज करूं शकता. एकादा रिकामा 'दीक्षित', किंवा 'सह्याद्रिखंड' कार एकादा फिरंगी डाक्तर, अगर 'गुलामगिरी' कार एकादा बहादूरही दररोज चार घटका खपता तर दोन तीन महिन्यांत असली हवेली रचून देता! असो; आतां हा ग्रंथ जसा तयार झाला आहे तसाच घेऊन त्यांतील गुणदोषांचें विवरण करूं.

हें पुस्तक जर वर सांगितलेल्या कोशाप्रमाणें विद्यार्थ्यांच्या उपयोगाकरितांच केलें असेल तर त्यावर अपूर्णतेचा आरोप सुहृदांनींही येणार आहे हें उघड आहे. मोलस्वर्थचा कोश येवढा मोठा असतां त्याचा येवढासा संक्षिप्त ग्रंथ कसा संभवेल? वरील दोन कोशांच्या खालोखाल तरी तो असला पाहिजे. कोणास अमुक शब्द कशाचा अपभ्रंश आहे हें समजून घेण्याची इच्छा झाली, आणि तो यांत सांपडला नाहीं, तर याचा काय उपयोग? त्याप्रमाणेंच अपभ्रष्ट शब्दांचें

ज्ञान व्हावें हाच जर याचा उद्देश आहे, तर अठरा कारखाने, अठरा धान्यें, अठरा पुराणें, नऊ रत्नें, चौदा विद्या, चौसष्ट कला, वगैरेंच्या यादी ज्या यांत दिल्या आहेत, व 'कार्तिकस्वर्माच्या भिडेचा,' 'कफल्लक' इत्यादि शब्दांची यांत जी व्याख्या केली आहे तीही सर्व केवळ अप्रस्तुत होय. अपभ्रंशशास्त्राशीं वरील बाबींचा बिलकूल संबंध नसल्यामुळें इतकी जागा या पुस्तकांत व्यर्थ अडली आहे असें ह्मटलें पाहिजे.

आतां दुसऱ्या पक्षीं असें जर ह्मटलें, कीं अपभ्रंशाचे नियम विद्यार्थ्यांच्या भाषाज्ञानेच्छुंच्या मनांत चांगले भरावे ह्मणून हा ग्रंथ केला आहे, तर इकडूनही त्यावर अनेक दूषणें येतात. पहिलें मोठें दूषण तर हें, कीं यांतील निमेशिमे शब्द अत्यंत मूढ विद्यार्थ्यांच्याही लक्षांत येण्यासारखे आहेत. 'ओठ', 'ओक्ष', 'कठिण', 'कर्दळी', 'कल्होळ', 'कांकळा', 'खार', 'कापूर' 'दुकाळ', दीपमाळ', 'निळा', 'पद्धत', 'मीठ', 'मध', 'मरणें', 'मोर', 'रात्र', 'लक्ष्मी', 'हरण', 'विज', 'शिंग', 'साप' इत्यादि शब्द कशाचे अपभ्रंश होत याविषयीं कोणी कधींही बुचकळ्यांत पडणार आहेत काय? ज्यानें महाराष्ट्र भाषेचा यत्किंचितही व्यासंग केला असेल, किंवा सामान्य संस्कृत शब्द ज्याच्या कधींमधीं कानावरून गेले असतील त्यासही वरील अपभ्रंशांची व्युत्पत्ति तेव्हांच करतां येईल. याप्रमाणेंच 'चार' (चत्वार) 'आठ' (अष्ट) इत्यादि संख्यावाचक विशेषणांची एकदां व्युत्पत्ति समजली ह्मणजे सगळ्या पाढ्यांची पृथक्पृथक् व्युत्पत्ति देण्याची ही गरज दिसत नाहीं. तसेंच 'आईतवार' 'ऐतवार', 'अखातीच', 'कलयुग', 'उहू', 'धजा', 'शिणगार', 'चिकश्या', 'वर्णशंकर', हे शब्दही केवळ अडाणी लोकांच्या बोलण्यांतच येणारे असल्यामुळें त्यांचा समावेश प्रस्तुत पुस्तकांत शोभत नाहीं; आणि त्यांतून वरील शब्दांची मूळपीठिका तर इतकी सहज उमगण्यासारखी आहे कीं, तिचें ज्ञान होण्यास 'चंद्रिके'चें साहाय्य कोणासही लागेलसें दिसत नाहीं. याखेरीज वर सांगितलेल्या यादीः—ह्मणजे आठ प्रधान, आठ सिद्धी, आठी अधिकार, पांच हत्यारें, पांच गौड, नऊ रस, दहा ग्रंथ, चौदा रत्नें, बत्तीस गुण, चौसष्ट कला, इत्यादि. या यादींचा 'चंद्रिके'शीं अगोदर मुळींच संबंध नाहीं; आणि त्यांतून त्या कोठेंही सांपडण्यासारख्या नसून प्रस्तुत ग्रंथकारानें जर प्रथमतःच लोकांस जाहीर केल्या असत्या तर एकपरी त्या चालवून घेतां आल्या असत्या; पण मोलस्वर्थ साहेबांनीं पन्नास वर्षांपूर्वीं खटपट करून त्या मिळविल्या असतां त्या आयत्या उतरून घेण्यांत मातब्बरी ती कोणती!

आतां प्रस्तुत पुस्तकाचा मुख्य भाग जे अपभ्रंश ते कितपत खरे आहेत व ते कोणत्या धर्तीनें दिले आहेत याविषयीं विचार करूं. एक तर कोठें कोठें परस्पर विरोध आढळतो. जसें 'हौद', हा शब्द शेवटल्या (९९) पृष्ठांत 'ह्रद' शब्दापासून निघाला आहे ह्मणून सांगितलें आहे; पण पृष्ठ ४५ यांत पहातां वरील संस्कृत शब्दाचा अपभ्रंश 'डोह' ह्मणून सांपडतो. पृष्ठ ९७ यांत 'सांज' शब्द 'संध्या' शब्दाचा अपभ्रंश होय असें सांपडतें; तोच शब्द ९५ व्या पृष्ठांत 'सायम्' याचा अपभ्रंश ह्मणून आढळतो. आतां खरोखर पाहतां 'हौद' हा यवनी शब्द आहे; व 'डोह' हाच 'ह्रद' शब्दाचा अपभ्रंश होय. तसेंच 'संध्या' शब्दाचा अपभ्रंश, 'मध्यगृह' (माजघर), 'वंध्या' (वांझ) यांप्रमाणें 'सांज' हा होय; 'सायम्' हें अव्यय होय. 'फाटणें' हें धातुसाधित 'स्फटन' यापासून निघालें आहे; पण 'फाडणें' हें 'पाटन' यावरून निघालें आहे असें ६६ व्या पृष्ठांत सांपडतें; पण ज्यापक्षीं 'फाडणें' हें 'फाटणें' याचेंच प्रयोजक रूप होय, त्यापक्षीं दोहोंची व्युत्पत्ति कोणत्या तरी एका धातूपासून झाली पाहिजे हें उघड आहे; मूळस्वरूप एका धातूपासून व प्रयोजक रूप दुसऱ्यापासून मानणें असमंजस होय. 'जो' हा 'यः' याचा अपभ्रंश दिला असून 'याचा' व 'यानें' हीं रूपें 'यस्य' व 'येन' यांचीं अनुक्रमेंकरून दिलीं आहेत. 'य' चा 'ज' अपभ्रंश होतो हें जर खरें आहे, तर 'यस्य' व 'येन' यांचीं रूपें 'ज्याचा' व 'ज्यानें' हीं होत हें उघड आहे. 'याचा' व 'यानें' हीं रूपें 'अस्य' व 'अनेन' या दर्शक सर्वनामांचीं होत. 'पांथस्त' हा शब्द 'पांथस्थ' याचा अपभ्रंश ह्मणून सांगितला आहे; पण संस्कृत शब्द 'पांथ' असा आहे, 'पांथस्थ' नव्हे; 'खटाटोप', 'शेंपूट' व 'थवा' हे शब्द 'घटाटोप', 'शेप' व 'जात' याचे अपभ्रंश होत असें सांगितलें आहे पण 'घटाटोपो भयंकरः' याचा अर्थही कांहीं होत नसून 'फटाटोपो भयंकरः' असा मात्र पाठ आढळण्यांत आहे. 'शेप' या शब्दाचा 'शेंपूट' असा दिर्दानें अपभ्रंश कसा झाला हें समजत नाहीं; शिवाय 'शेप' हा प्राकृत शब्द तर घ्यावयाचाच नाहीं, कारण प्राकृत शब्दाचा प्राकृत अपभ्रंश होणें संभवत नाहीं; तेव्हां तो संस्कृतच घेतला पाहिजे; पण संस्कृत अर्थ काय आहे हें कोशांत पाहिलें असतां कोणासही कळणार आहे! 'जात' याचें 'थवा' हें रूप कसें बनलें हें 'चंद्रिके' तील २१ व्या नियमावरूनही कळत नाहीं. हा शब्द 'स्तब (-क)' शब्दाचा अपभ्रंश असावा असें आम्हांस वाटतें. 'खरवड', 'सचोटी' व 'बदक' यांचे मूळ शब्द 'खरवृत्त, 'सत्योक्ति'

व 'कादंब' असे दिले आहेत. यांत पहिला शब्द तर निवळ मराठीच आहे असें आह्मांस वाटतें: "खाटसाळ मनुष्यास 'खरवड' असें जें ह्मणतात तें संस्कृतांतील 'खरवृत्त' शब्दाचा अपभ्रंश करून त्याची योजना वरील प्रयोगांत करतात असें नव्हे, तर ता केवळ लाक्षणिक प्रयोग होय. 'सत्यांकि' शब्दाचा अर्थ 'खरें बोलणें' असा आहे, मग यावरून 'सचोटी' हें भाववाचक नाम कसें सिद्ध होईल ! 'बदक' शब्द मोलस्वर्थकृत कोशांत अरबी ह्मणून सांपडतो; यास्तव 'हंसा' पासून बदक निपजण्याचा जितपत संभव तितपतच 'कादंबक' शब्दापासून 'बदक' शब्द निघण्याचाही होय ! 'अदबशीर' शब्दाची व्युत्पत्ति आरबी शब्द 'अरब' व संस्कृत 'शील' अशी केली आहे; व 'कामगार' हें संस्कृत 'कर्मकार' यावरून निघालें आहे असें सांगितलें आहे. पण 'शीर' व 'गार' हे दोन्ही आरबी किंवा फारसी भाषेंतील प्रत्यय होत असें आह्मांस वाटतें; व तसें मानलें ह्मणजे पहिला घेडगुजरी समास करण्याचें व दुसऱ्याची संस्कृत व्युत्पत्ति मानण्याचें प्रयोजन उरत नाहीं. याप्रमाणेंच 'गद्ळ' (कदर्य), 'बिघा' (विग्रह), 'बारदान' (वाहिधान), 'डोला' (दोला), 'सोंग' (सु + अंग), 'भंडारी' (मंड + हारी), 'भगरा' (भंगुरः), 'बिस्त' (वीतिहोत्र) इत्यादि अनेक व्युत्पत्ति ज्या 'चंद्रिका' कारांनीं दिल्या आहेत; व 'बडोदें', (बटोदर), 'बेळगांव' (वेणुग्राम), 'भडोच' (भृगुकच्छ) 'जाधव', (यादव), 'जोहार' (योद्धारः) अशा ज्या कित्येक मूळपीठिका दिल्या आहेत त्या तरी कितपत यथार्थ होत हेंही सांगणें कठीणच आहे ! 'जातो' (याति), 'तरतो' (तरति) ही व्युत्पत्तीही अशुद्धच आहे. शालापत्रकांत प्रसिद्ध झालेल्या निबंधांत मराठी क्रियापदांची उपपत्ति कशी केली आहे हें आमच्या पुष्कळ वाचकांस माहीत असेलच.

प्रस्तुत पुस्तकांत दुसरा हा दोष दृष्टीस पडतो कीं, जेथें विशेषेंकरून विस्तार करायाला पाहिजे होता तेथें तो मुळींच केला नाहीं. 'खटाटोप', 'किंतू', 'यःपलाय', 'मनःपूतं समाचरे' 'अजागळ,' इत्यादि शब्दांवील व्याख्यान अगदीं कोतें आहे. "खटाटोपो भयंकरः—घटाटोपो भयंकरः", "किंतू-किंतु—परंतु", "यःपलाय स जीवति—यःपलायते स जीवति=जो पळेल तो जगेल", "अजागळ-अजागलस्तन (बोकडाच्या गळ्याला असणाऱ्या स्तनासारखा निरुपयोगी मनुष्य)" "मनः पूतं समाचरेत्— मनास पवित्र वाटेल तें करणें; यथेच्छ वर्तन करणें

असा अर्थ नव्हे," येवढ्याच व्याख्यानावरून वरील शब्दाचें ज्ञान विद्यार्थ्यास काय होणार? 'घटाटोपाचें' मूळ "घटाटोप' सांगितल्यानें ज्यास्त काय समजलें? वरील शब्द प्रचारांत कसा आला हें समजण्यास संपूर्ण श्लोक दिला पाहिजे होता. 'किंतु' चा मराठींत कोणत्या अर्थी प्रयोग होतो तो कोशकारानें मुळींच सांगितला नाहीं; वरील मालिकेवरून प्रकृत शब्द उभयान्वयी अव्यय होय असें अपरिचितास वाटेल. 'यःपलाय' हे तुटके शब्द मराठींत कसे आले हें वाचकांस कळण्यास 'पंचोपाख्यानां' तील धूर्त कोल्ह्याची गोष्ट सांगणें जरूर होतें. 'अजागळ' याचा अर्थ 'निरुपयोगी' असा मूळचा खरा, पण हल्लींचा अर्थ निराळा आहे; यास्तव तो देऊन त्याची उपपत्ति करायास पाहिजे होती. याप्रमाणेंच 'मनःपूतं समाचरेत्' या शब्दांचा अर्थ निश्चित करून त्यावर आमच्या कोशकारानें आपला शिक्का ठोकून दिला आहे खरा; पण याचा कितपत उपयोग होईल हें सांगणें नको. मराठीच काय, पण एकंदर भाषांची प्रवृत्ति 'मनःपूतं समाचरेत्' या प्रकारची आहे. त्यांस वैयाकरणांनीं किंवा कोशकारांनीं आपला स्वैरक्रम सोडून मर्यादेनें वागण्यास सांगणें ह्मणजे नद्यांच्या ओघांवर व पर्वतांच्या रांगांवर रूळ व कंपास चालविणें होय. ज्या आमच्या देशभाषेनें येवढे धुरंधर क्यांडी साहेब तिचें चाळीस वर्षें नियमन करीत असतां त्यांसही दाद दिली नाहीं, व जी त्यांच्या मेजरीच्या तरवारीस लवमात्रही वचकली नाहीं, ती 'बटोदूर' निवासी एतद्देशीय अध्यापकाची कदर कोठून जुमानणार*?

याप्रमाणें सदरहू पुस्तक जसें व्हावयास पाहिजे होतें तसें मुळींच झालें नाहीं. विद्यार्थ्यांस व जिज्ञासु जनांस कोणत्या प्रकारचा ग्रंथ विशेष उपयुक्त होईल, हें नीट मनांत आणून किंवा अर्वाचीन पद्धत जाणणाऱ्या कोणा विद्वानाचा सल्ला घेऊन प्रस्तुत ग्रंथकारानें जर उद्योग आरंभली

---

* वरील पंडिताची महाराष्ट्र भाषेवर कितपत जरब होती हें त्यांचे रिपोर्ट पाहिले असतां कळून येणार आहे. हे एज्युकेशनल रेकर्ड पत्रांत कोठें कोठें आढळतात. सुमारें पंधरा वीस वर्षांपूर्वी Hints to Composition (ग्रंथकर्त्यांस सूचना) या नांवाचें एक लहानसें पुस्तक त्यांनीं प्रसिद्ध केलें होतें. त्यांत 'इसापनीती' वगैरे कांहीं प्रयोग शुद्ध केले होते. याच सुमारास त्यांचा व 'ज्ञानप्रसारक' मंडळीचा एक मोठा वाद झाला तोही पाहण्यासारखा आहे. त्या वेळचे विद्याखात्याचे डायरेक्टर मे० हावर्ड साहेब यांनीं उभयपक्षींचा वाद प्रसिद्ध (Correspondence on the subject of the Dayan prasarak ('ज्ञानप्रसारक' संबंधानें झालेला पत्रव्यवहार) या नांवानें पुढें अक्षरशः [illegible] [illegible] छापून प्रसिद्ध केला.

असता, तर बरें झालें असतें. एक तर यांतला फाजील भाग निघाला असता; आणि त्याच्या जागीं उपयोगाची व मौजेची माहिती आली असती. आतां हल्लीं आहे, अशा प्रकारचेंही पुस्तक निरुपयोगी आहे असें नाहीं. त्यापासून सर्वांस व विशेषतः नवीन विद्यार्थ्यांस बराच उपयोग होणारा आहे. *अपभ्रंशाचे सामान्यतः सर्वव्यापक नियम यावरून त्यांच्या मनावर बरेच ठसतील; व पुष्कळ शब्दांची व्युत्पत्ति ही त्यांस कळेल. याप्रमाणें कांहीं ठिकाणीं माहितीही बरीच मिळेल. उदाहरणार्थ 'कनोज', 'कफल्लक', 'कोटस्य कीटायते', 'खडाष्टक', 'बसवण्णा', 'परोक्ष' हे शब्द पहा.

हल्लींच्या स्थितींत वरील पुस्तकाची वरच्यापेक्षां ज्यास्त तारीफ करवत नाहीं. तर सरते शेवटीं प्रस्तुत ग्रंथकारास आम्ही अशी सूचना

---

* वरील शब्दाची प्रस्तुत पुस्तकांतील व्याख्या बरोबर आहे, तरी तींत मुद्याची गोष्ट मुळींच गाळली आहे. ती ही कीं, वरील योग लग्नाच्या वेळेस मुलाचा व मुलीचा पाहत असतात; केवळ भर्त्याचा व बायकोचा कोणी पाहत नाहीं. मोलस्वर्थ साहेबांस वरील शब्दाची व्युत्पत्ति समजली नाहीं. त्यांच्या कोशांत पुढील शब्दापुढें 'खडा' —'अष्टक' असे त्याचे अवयव देऊन A free formation असा शेरा दिला आहे. पण हा 'दांडगाईचा समास' नव्हे हें 'चंद्रिकें'तील व्याख्यनावरून ध्यानांत येईल. वरील कोश प्रस्तुत पुस्तकाबरोबर ताडून पाहतां इतर कित्येक प्रमादही आमच्या लक्ष्यांत आले ते येथे प्रसंगवशात् देतों. 'कस' शब्दाची व्युत्पत्ति 'कषाय' म्हणून दिली आहे; पण खरी व्युत्पत्ति 'निकष' असावी. 'घरदार' हें 'घर' आणि 'दार' यांपासून झालें, म्हणजे हा समाहार द्वंद्व होय, असा कोशकाराचा अभिप्राय दिसतो. आमचें मत 'भाषापरिज्ञान' या सदराखालीं पूर्वी (अंक १८) दिलेंच आहे. 'अगीक' हा शब्द 'अनेक' याचा अपभ्रंश म्हणून दिला आहे. पण दोहोंतील अर्थभेदावरून पाहतां वरील अभिप्राय खरा असेलसें दिसत नाहीं. अपभ्रंशाच्या नियमावरून व अर्थसादृश्यावरून 'अन्यक' ही व्युत्पत्ति यथार्थ दिसते. 'कळी' चें संस्कृतांत 'कली' असें दीर्घ रूप कोठेंही आढळत नाहीं, नेहमींचें रूप 'कलिका' हें होय. 'कष्टाळु' याचें मूळ संस्कृत रूप 'कष्टालु' असें दिलें आहे : पण 'कष्ट' शब्दाचा संस्कृतांत 'श्रम' या अर्थी कधींही प्रयोग होत असेलसें आम्हांस वाटत नाहीं. तेव्हां 'कष्टालु' तर दुरापास्तच. 'आई' चें मूल रूप 'अंबा' म्हणून दिलें आहे. आमच्या मतें 'मातृ'—'माई'—'आई' अशी व्युत्पत्ति होय. 'चंद्रिकें'त 'आर्या' असें मूळ रूप दिलें आहे; पण याचा अपभ्रंश 'आजी' हा असावा. 'जोहार' चें मूळ 'योद्धारः' दिलें आहे. पण ही व्युत्पत्ति प्रस्तुत शब्द उच्चारणारे जे 'महार' त्यांच्या व्युत्पत्तीचेंच भारंड दिसतें! टीकाविषयक ग्रंथांत वरील सर्व व्युत्पत्ति प्रस्तुत महाकोशाच्या आधारावरूनच दिल्या आहेत हें सांगावयास नको.

करतों कीं, सदरील ग्रंथाची दुसरी आवृत्ति काढण्याचा योग आल्यास त्यांनीं पूर्वोक्त आक्षेपांकडे लक्ष पुरवावें. तसें करून या पुस्तकांत हवी तशी सुधारणा केली असतां त्यांचे एतद्देशीय विद्यार्थ्यांवर व सामान्यतः सर्व वाचकांवरही मोठे उपकार होतील यांत संशय नाहीं.

ज्ञानेश्वरी परिभाषा—हें पुस्तक रा० रघुनाथ भास्कर गोडबोले यांनीं केलें आहे. या ग्रंथकर्त्याचें नांव आमच्या वाचकांच्या माहितींतलेंच आहे. अंक ४२ यांतील ग्रंथपरीक्षेंत आलेला 'प्राचीन भारतवर्षीय ऐतिहासिक कोश' या पुस्तकाचे हे कर्ते होत. प्रस्तुत विषयावरच विशेष व्यापक असा 'हंसकोश' नांवाचा ग्रंथ याच ग्रंथकारानें सुमारें वीस वर्षांपूर्वी रचून प्रसिद्ध केला होता. तो हल्लीं अनुपलब्ध आहे.

वरील 'परिभाषा' हा नव्याच मासल्याचा ग्रंथ आहे. इंग्रजींत ज्यांस Companion volume (जवळ ठेवायाचा किंवा जोडीचा ग्रंथ) म्हणतात त्यासारखा हा आहे. 'ज्ञानेश्वरी'चें जो अध्ययन करील त्यास उपयोगी पडण्याकरतां हा तयार केला आहे. रा० रावजी श्रीधर गोंधळेकर यांनीं कांहीं महिन्यांपूर्वी 'ज्ञानेश्वरी'ची नवीन आवृत्ति आपल्या छापखान्यांत काढली. तेव्हां तिजबरोबर ही 'परिभाषा' ही तयार करवून छापली. ही नवीन योजना मनांत आणून ती वरील वाकबगार गृहस्थाकरवीं पूर्ण केली, याबद्दल रा० गोंधळेकर यांची तारीफ करणें रास्त आहे.

ही 'परिभाषा' बरोबरी मूळ ग्रंथाच्या येवढीच झाली आहे. शिवाय सांचाही तेवढाच धरून ती पोथीप्रमाणेंच आडवी छापली आहे. प्रत्येक पृष्ठांत 'ओंवी', 'कठिण शब्द' आणि 'अर्थ' अशीं तीन तीन सदरें पाडलीं असून अनुक्रमानें बहुतकरून प्रत्येक ओंवींतील शब्द दिलेले आहेत. तेव्हां ही 'परिभाषा' सर्व प्रकारें 'ज्ञानेश्वरी'ची सहचारिणी किंवा परिचारिका झाली आहे असें म्हटलें असतां चालेल.

प्रस्तुत पुस्तकाची उपयुक्तता स्पष्टच आहे. 'ज्ञानेश्वरी' हा कालआजचा ग्रंथ नाहीं. इंग्रेजी भाषेचा आद्यकवि चासर त्याच्याही कांहीं मागले आमचे ज्ञानोबा होत. यवनी अमलाची रात्र ज्या वेळेस पुरती अर्धीही लोटून गेली नव्हती, व शेजारच्या पुण्यग्रामाचे अधिपति तर काय, पण त्यांच्या यजमानांचे कुलपति उदयास येण्यासही कित्येक शतकांचा ज्या वेळेस अवधि होता, त्यावेळेस महाराष्ट्र कवींचे व सन्मणिमंडलाचे कुलगुरु जन्मले. यांचा इतिहास सध्यां अर्थातच केवळ दंतकथाशेष राहिला आहे. यांची कीर्ति मात्र आजपर्यंत सारखी चालत आली आहे; ती भाविक लोकांत कितपत आहे ती आळं-

दूंच्या वार्षिक यात्रेवरून दिसतच आहे, व रसिकजनांत कितपत आहे याचें प्रमाण प्रौढ हरदासांचीं कीर्तनें होत.* यांचे ग्रंथ 'ज्ञानेश्वरी' व 'अमृतानुभव' हे दोन आहेत; यांपैकीं पहिलाच अत्यंत प्रसिद्ध आहे. याचें अध्ययन करण्याची सोय सदरील पुस्तकाच्या द्वारें झाली आहे ही फार चांगली गोष्ट झाली. कां कीं, दिवसेंदिवस वरील जुन्या ग्रंथांचें सतत परिशीलन केलेला तर काय, पण नुसते ते वाचलेलाही गृहस्थ मिळणें दुरापास्त होणार. तेव्हां ही अनकुलता आहे तोंपर्यंत अशीं कामें जितकीं उठतील तितकीं चांगलीं !

'ज्ञानेश्वरी'च्या अध्ययनापासून अनेक लाभ होण्याजोगे आहेत. एक तर 'महाभारता'चें सार जी 'भगवद्गीता', जिचें महात्म्य या देशांत तर प्राचीनकाळापासून अतिशयित आहे, व जिच्या योग्यतेचें प्रमाण दुसरें नको,-बिचाऱ्या व्यासावर युरोपीय पंडितांनीं अलीकडे जो चोरीचा चार्ज आणला आहे तोच बस आहे,†-त्या 'भगवद्गीते'वर प्रस्तुत ग्रंथांत मनो-

* ज्ञानेश्वरांचे व तुकारामांचे जे सांप्रदायी आहेत त्यांच्या कीर्तनांत वरील ग्रंथाचें प्राबल्य विशेष दिसून येतें. नुकते निवर्तलेले भाऊ काटकर वगैरे मंडळी वरच्यांपैकीं होत. यांच्या कीर्तनाच्या संबंधानें येथें पुढील गोष्ट लिहिणें अवश्य वाटतें कीं, ती कानीं पडली असतां जी चित्तवृत्ति होते ती आमच्या आलीकडील सुधारलेल्या धर्मव्याख्यानांनीं फार करून थोडीच होते ! आम्ही बऱ्या बाबूंनीं मोठ्या सद्गदित स्वरानें केलेल्या प्रार्थना ऐकल्या आहेत, व त्यांची उपासना पाहिली आहे ; प्रार्थनासमाजाचे वार्षिक उत्साह व त्या वेळचे पवित्र उपदेश हेही पाहिले व ऐकले आहेत ; पण वरच्यांतला रंग येथें कांहींच वठत नाहीं असें आमच्या अनुभवास आलें. मग याची मीमांसा काय असेल ती असो !

†आमच्या आयकवींनीं ज्याप्रमाणें 'मूळ स्वभाव जाइना' या न्यायानें होमरवर दरवडा घालून त्यास लुटलें, त्याप्रमाणेंच 'भारत' वाल्यानेंही 'नव्या करारां'-तून सगळा मजकूर उपटून 'भगवद्गीता' रचून दिली. हीं दोन अत्यंत समंजस मतें आलीकडे निघालीं आहेत. एकंदरींत आमच्या पाश्चात्य बंधूंचा हा महासिद्धांत ठरून गेला आहे कीं, इकडे जे कांहीं म्हणून बरेंसें सांपडेल तें तिकडूनच उपटलेलें असायाचें ; इकडच्या लोकांच्या वांट्याला अक्कल ती आली कधी ! मेकॉले साहेबांस आमच्या इकडील ग्रंथांचें केवढें अगाध ज्ञान होतें हें पूर्वी अनेक वेळां सांगण्यांत आलेंच आहे ; तरी पुढील वाक्यांतील त्यांचा कटाक्ष पहा !—

Voltaire seems, at this time, to have meditated a history of the conquest of Bengal. Had the plan been carried into execution, we have no doubt that Voltaire would have produced a book containing much lively and picturesque narrative, many

(पुढें चालू.)

रम व्याख्यान आहे, केव्हां तिचें स्वरूप मनांत यथास्थित बिंबेल हा एक लाभ. दुसरा भाषेच्या दृष्टीनें आलीकडील पंडितांस भाषाशास्त्राची फार आवड वाटूं लागली आहे; व नदीचा प्रवाह पाहत पाहत मुळापर्यंत जाणें यांत जशी मौज तशीच भाषेचा ओघ समग्र पाहण्यांतही आहेच; तर प्रस्तुत ग्रंथ हा वरील शास्त्राच्या अध्ययनासही उपयोगी आहे. साहाशें वर्षांपूर्वी आमची भाषा कशी होती, ह्मणजे संस्कृत व प्राकृत या दोन मागल्या पिढ्या तटून तिच्या स्वैरगतीस आरंभ झाला असतां तिचें स्वरूप कसें होतें तें या ग्रंथावरून पाहण्यास सांपडणार आहे. तिसरा लाभ प्रस्तुत ग्रंथाचेंच मनोरमत्व. ज्ञानोबांनीं शेवटल्या महाराष्ट्र कवींप्रमाणें मूळ ग्रंथाशीं भीत भीत दुरून न वागतां आपल्या अधिकाराप्रमाणें त्याशीं पुष्कळ सलगी केली आहे. किंबहुना बहुधा मूळ हें आधार मात्र करून वरील सर्व रचना आपली स्वतःचीच केली आहे. बाराव्या अध्यायांतील मूळच्या एका श्लोकावर १८७ ओंव्या झाल्या आहेत, हें पहिल्या 'नवनीता' वरून † पुष्कळांस माहीत असेलच; शिवाय मूळ ग्रंथ सगळा

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

just and humane sentiments poignantly expressed, many grotesque blunders, many sneers at the Mosaic Chronology, much scandal about the catholic missionaries and much subline theo-philanthrophy, *stolen from the New Testament, and put into the mouths of virtuous and theosophical Brahmins.*"

Lord Clive

खरेंच, यहुदी लोकांसारख्या परम ज्ञानसंपन्न व ईश्वरकृपाविशिष्ट लोकांस जें ज्ञान वरून आयतें प्राप्त झालें, तें ब्राह्मणांसारख्या अधम व मूर्ख लोकांस कोठें मिळावें! आमच्या गोवळकोंड्याच्या वगैरे खाणींतून जरी हिरे निघालेले आपण प्रत्यक्ष पाहिले, तरी त्यांचा मूळ उत्पत्ति इंग्लंदांतील कोळशांच्या खाणीच होत असें पक्कें समजावें!!

वरील दोन्ही मतांचें यथास्थित खंडन एका प्रसिद्ध नवीन पंडिताकडून इंग्रजी भाषेंत झालें आहे हें आमच्या बहुश्रुत वाचकांस माहीत असेलच.

अंक ४६ प्यारा ४ टीप पहा. (पुढें, मोरोपंतांची कविता.)

† 'नवनीता' ची छापलीच दुसरी आवृत्ति निघाली हें काव्यकोणास माहीत असेलच. या आवृत्तींत वरील अध्याय पाहूं गेल्यास पाहणाराची निराशा होईल. या आवृत्तींत पुष्कळ चांगल्या सुधारणा केल्या आहेत, पण बिचाऱ्या मुकुंदराजास व ज्ञानेश्वरास मुळींच फांटा दिला आहे ही मोठी सुधारणा झाली आहे असें

(पुढें चालू.)

७०० असून ज्ञानेश्वरी ३००० आहे यावरूनही वरील विस्तार स्पष्टच आहे. पण या विस्ताराची मौज अशी आहे कीं, त्याचा बिलकुल कंटाळा न येतां उलट त्याकडे चित्त वेधूनच जातें. आम्हांस पर्वी 'नवनीता'च्या पहिल्या व दुसऱ्या भागांवरूनच काय ती प्रस्तुत कवीची माहिती होती; पण सदरील 'परिभाषे'च्या परीक्षार्थ मूळ ग्रंथाची कोठें कोठें जी आम्हीं उगीच चांचणी पाहिली तिजवरूनही त्याच्या वाणीच्या लावण्याच्या छटा आमच्या डोळ्यांत भरल्या, व समग्र ग्रंथाच्या वाचनाविषयीं उत्कृष्ट इच्छा उद्भवली. आमच्या येथील एका मित्रानेंही तोच आपला अनुभव आम्हांस सांगितला. तर आम्ही आमच्या वाचकांसही आनंदानें कळवितों कीं, कवित्वाच्या तरंगांत मौजेनें लोटत जाऊन उपमादृष्टांतादि कमलें ज्यांस लीलेनें खुडावयाचीं असतील त्यांनीं प्रस्तुत 'परिभाषा' रूप तुंबीफळांचा आश्रय करून महाराष्ट्र भाषेच्या आद्यकवीच्या वाक्तरंगिणींत उडी घालावी. हिचें आजपर्यंत अपारांचि त्वस्तव जें दुरवगाहत्व वाटत होतें तेंही प्रत्यक्ष अनुभवावरून पुष्कळ अंशीं मिथ्याच असेंहीं आमची खात्री झाली. ज्यास संस्कृत व्युत्पत्तीचें अंग आहे त्यासही असाच अनुभव येईल असें आम्हांस वाटतें.

सदरील 'परिभाषे' विषयींच खुद्द आणखी ज्यास्त लिहिण्यासारखें अर्थात् कांहीं नाहीं. मूळ ग्रंथांत जेवढे शब्द, अडण्यासारखे आहेत तेवढे प्रायः सर्व यांत आहेत. जे शुद्ध संस्कृत शब्द, कीं ज्यांच्या अर्थाची संस्कृतज्ञ वाचकांस गरज नाहीं, ते सुद्धां सामान्य वाचकांच्या सोईकरतां यांत सामील केले आहेत. तेव्हां प्रस्तुत ग्रंथाच्या साह्यानें बहुधा कोणाचाही 'ज्ञानेश्वरी'त प्रवेश होईल असें वाटतें. येवढें मात्र आहे कीं, प्रस्तुत ग्रंथप्रकाशकानें जी 'ज्ञानेश्वरी'ची आवृत्ति काढली आहे तीच जवळ असली पाहिजे. आह्मी एका जुन्या हस्तलिखित पोथीवरून 'परिभाषे'तील शब्द पाहूं लागलों तों कशास कांहीं मेळ बसेना. जो शब्द 'परिभाषे'त एका ओवींत आढळावा तोच आमच्या प्रतींत पांच पन्नास ओंव्या पुढें

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

आम्हांस वाटत नाहीं. वेदांताचा भाग जर महाराष्ट्र कवितेंत येवढा पुष्कळ आहे तर 'मराठी कवितांच्या वेंच्यां'त त्याचा मागमूस ही उमगूं नये हें अमळ विचित्रच खरें! बालच्या अध्यायांत बिचाऱ्या ज्ञानोबानें साधूंचीं लक्षणें दिलीं होतीं. त्यांत येवढें दुर्बोध कठिण होतें तें कळत नाहीं. शिवाय येवढ्या चारशें पानांच्या ग्रंथांत कोठें कोनाकोपऱ्यांत थोडासा वेदांत आला असता तर 'नवनीता'च्या स्वादास कांहीं हीनत्व आलें असतें किंवा त्याचे पौष्टिक धर्म कांहीं कमी झाले असते असेंही आमचें मन घेत नाहीं.

आढळावा. उदाहरणार्थ १४ व्या अध्यायांत 'हरिखाचा' (आनंदाचा) हा शब्द छापील प्रतींत ६१४ व्या ओवींत; हस्तलिखित प्रतींत ४७१ व्या ओवींत आहे; १५ व्या अध्यायांतील ५३२ व्या ओवींतला 'अनारिसा' (वेगळा) हा शब्द आमच्या प्रतींत ५५३ व्या ओवींत सांपडतो; 'निष्कर्षु' (शेवट) व 'वाक्यपूजा' (वाक्यरूप पूजा) हे शब्द वरील दोन प्रतींत अनुक्रमेंकरून ५२९ व ५५१ आणि ५९९ व ६२९ अशा ओंव्यांतून सांपडतात; सतराव्या अध्यायांत 'खेंव' (आलिंगन) हा शब्द एका प्रतींत ४१७ व्या व दुसरींत ४४१ व्या ओवींत सांपडतो. त्याप्रमाणेंच शेवटली प्रसिद्ध ओंवी—

शकें बाराशें बारोत्तरें तैं टीका केली ज्ञानेश्वरें ।
सच्चिदानंद बाबा आदरें लेखकु जाहला ॥

ही 'परिभाषे'त १८११ वी व हस्तलिखित प्रतींत १९५५वी सांपडते. तर याप्रमाणें रा० गोंधळेकरांच्या आवृत्तींत व इतर प्रतींत पुष्कळ फरक पडण्याचा संभव दिसतो. आमच्या प्रतींत एकंदर ग्रंथ ९४८७ इतका आहे; तो वरील आवृत्तीहून ४६० ओंव्यांनीं ज्यास्त आहे. शिवाय 'परिभाषे'तील कांहीं शब्द आमच्या पोथींत न सांपडल्यावरून व कोठें निराळीं रूपें आढळल्यावरून असेंही वाटतें कीं, प्रस्तुत ग्रंथांत पाठभेदाचा प्रकारही पुष्कळ असावा. तर रा० गोंधळेकर यांस आमची अशी सूचना आहे कीं, 'ज्ञानेश्वरी'ची आवृत्ति पुनः काढणें झाल्यास तींत वरील अधिक ग्रंथाचा व पाठांतरांचा त्यांनीं समावेश करावा. ठिकठिकाणच्या पांच सहा प्रती एकत्र केल्या असतां वरील दोहोंचा उलगडा होणार आहे. एका प्रतीहून दुसऱ्या प्रतींत ४६० ओंव्यांची जर भर दृष्टीस पडते आहे तर येवढा ग्रंथ बुडूं देणें हें कवीची व कवितेच्या भोक्त्यांची मोठीच हानि करणें आहे!

तरते शेवटीं सदरील पुस्तकाच्या छापणीबद्दलही दोन शब्द लिहिल्यावांचून राहवत नाहीं. ठशांच्या छापाविषयीं मुंबईच्या गणपतकृष्णाजींची जशी पहिल्यापासून प्रसिद्धि आहे, त्याप्रमाणेंच आलीकडे रा० गोंधळेकर यांचीही शिळाछापाविषयीं झाली आहे. यांच्या छापखान्यांत शिळेवरील काम जसें सुबक निघतें तसें दुसऱ्या कोठेंही निघत नाहीं. प्रस्तुत 'परिभाषा' जाड कागदावर चांगली स्वच्छ छापली असल्यामुळें तिजकडे वाचकांची प्रवृत्ति सहजावृत्त्या होणार आहे. मूळ ग्रंथाचीही अंगभूत वेधकता अतीच बाढली असेल यांत संशय नाहीं. तर भाविक जनांस व रसिक भाषाविवेचकांस वरील दोन्ही ग्रंथांविषयीं शिफारस करून हें परीक्षण आटपतों.

पत्राचें उत्तर.

*न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये•मूर्च्छति मारुतस्य।

रघुवंश.

अंक ६१.—(१) सदरील अंकाचा विषय. (२) सदरहू पत्र न छापण्याचीं कारणें (३) 'अपभ्रष्टशब्दचंद्रिके' वर पहिला आक्षेप—अव्याप्ति. (४) दुसरा आक्षेप—अतिव्याप्ति. (५) तिसरा आक्षेप—पुनरुक्तता. (६) चवथा आक्षेप—अस्थानगत विस्तार. (७) उपसंहार.

१. या अंकांत पूर्व संकेताप्रमाणें 'विविधज्ञानविस्तारा' च्या एप्रिल-मे-जून महिन्यांच्या त्रैमासिक अंकांत आलेल्या पत्राचें उत्तर द्यावयाचें आहे. सदरील पत्र 'अपभ्रष्टशब्दचंद्रिके'च्या कर्त्यानें प्रथमतः आमच्याकडे पाठविलें होतें ; पण तें छापण्याचें आह्मीं नाकारल्यावरून तें वरील मासिक पुस्तकाकडे पाठविण्यांत आलें.

२ आमच्या पुस्तकांत जे अभिप्राय प्रगट होत असतात त्यांस अनुकूल किंवा प्रतिकूल असे कोणत्याही तऱ्हेचे लेख आमच्याकडे कोणीं पाठविल्यास ते छापून प्रसिद्ध करण्याची व अवश्य वाटल्यास आमचा त्यांवर पुनः अभिप्राय देण्याचीही आमची मुळपासून वहिवाट आहे हें आमच्या वाचकांस माहीत आहेच. मग असें असतां 'चंद्रिके'च्या तर्फेनें आलेल्या वरील पत्रासच आम्हीं नकार कां लावला हें वाचकांच्या सहजच मनांत येईल. यास्तव वरील निषेधाचीं कारणें येथें अगोदर लिहिलीं पाहिजेत.

सदरील पत्र न छापण्याचें पहिलें मोठें कारण हें होय कीं, तें अतिशयित लांब असून शास्त्रीय भाषेनें लिहिलेलें आहे; व शिवाय त्यांतील विषयही वाचकांस चित्तवेधक होण्यासारखा नाहीं. आमचे वाचक अगोदरच 'नवीन पुस्तकें' हें सदर पाहिलें ह्मणजे कंटाळतात. ही गोष्ट आह्मांस प्रथमतः माहीत नव्हती; पण कित्येकांच्या पत्रांवरून ती समजण्यांत आली. एके रीतीनें पाहतां हा कंटाळा येणें हें स्वाभाविकही आहे ; कां कीं अनोळखी मनुष्याची तजवीर पाहण्यापासून जसा विशेष आनंद होत नाहीं, त्याप्रमाणेंच ज्या पुस्तकाची आपणास मुळींच माहिती नाहीं त्याच्या अत्यंत यथार्थ परीक्षणापासूनही काय चित्तरंजन होणार ? मग मुळ ग्रंथपरीक्षणाची जर ही गोष्ट, तर त्या परीक्षणाचें परीक्षण किमपि वाचकांस पसंत पडेल हें सांगावयासच नको ! त्यांतून

* "वाऱ्याचे अंगीं झाडें उपटून टाकण्याचें जरी सामर्थ्य असलें तरी पर्वतावर त्याची शक्ति चालत नाहीं !

सदरील पत्राचा विषय म्हटला ह्मणजे परम रुक्ष जें व्याकरण, त्याच्या संबंधाचा होय; आणि त्यांतही 'चंद्रिका' कारांची.* लिहिण्याची पद्धति जुन्या शास्त्रीय तऱ्हेची! तेव्हां अशा प्रकारचें पत्र साऱ्या अंकभर पाहून आमच्या वाचकांस कितपत संतोष झाला असता हे सांगण्याची जरूर नाहीं. तर आमचा नेहमीचा शिरस्ता मोडून पत्र माघारीं पाठवि-ण्याचें हें पहिले मोठें कारण होय.

दुसरें कारण असें की, सदरील पत्रांत मुद्याचा मजकूर थोडा असून पाल्हाळ व विनंडवाद भारी आहे. मूळ उपक्रम जो केला आहे तोच अगोदर मोठा मौजेचा आहे. झालें काय, कीं प्रस्तुत पत्रकार हे 'अ-पभ्रष्टशब्दचंद्रिके' चा प्रकाश व 'निबंधमाले' च्या ५१ व्या 'अंकरत्ना' चा प्रकाश यांचें तारतम्य पाहत असतां त्यांचा एकाएकीं डोळा लागला; डोळा लागतांच स्वप्नसृष्टीस आरंभ झाला! या स्वप्नांत त्यांनीं काय पाहिलें व काय ऐकलें ह्मणाल, तर 'एक अतिप्राचीन तरुण शास्त्रपंडित व एक अति अर्वाचीन प्रौढवक्ता या दोघांचा लीलावि-वाद उद्भवला आहे' व हा लीलाविवाद आपण 'उदासीन व तटस्थ' होत्साते ऐकत आहों, असें त्यांस दिसलें. बरें, या गमतीच्या विवादाचा विषय काय होता म्हणाल तर 'चंद्रिका' व 'अं-करत्न'! पुढें काय झालें कीं, आमचे पत्रकार वरील दोघा महापंडितांची भवातिनभवींत ऐकण्यांत जों अगदीं चूर होऊन गेले आहेत तों एकाएकीं ते 'नित्यव्यवसायाच्या चटक्यानें' जागे झाले. जागे होतांच त्यांची दृष्टि कलमदानाकडे जाऊन त्यांच्या मनांत कल्पना आली कीं आपलें उपनामधारी निबंधमालाकर्ते यांजकडे हें आपलें स्वप्न उकलण्याकरितां पाठवावें. मग या स्वप्नसृष्टींत झालेल्या वादाचें दिग्दर्-शन करून एक लांचलचक पत्र त्यांनीं आमच्याकडे रवाना केलें. पुढें कोणती व्यवस्था झाली हें वर सांगितलेंच आहे.

आतां आमच्या पुस्तकाच्या ५१ व्या अंकांत 'चंद्रिके'वर जी आ-क्षेपक टीका केली होती तिचें निराकरण करण्याची जर प्रस्तुत ग्रंथकारास इच्छा होती तर वरील येवढ्या द्राविडी प्राणायामाची काय जरूर होती

---

* वादविषयक पत्राच्या खालीं जरी 'अच्युत अनंत चिपळोणकर' अशी सही आहे तरी हें पत्र कोणीं लिहिलें असावें या विषयीं बहुधा कोणीही भ्रमांत पडणार नाहीं. 'चंद्रिकाकारांचा हेतु असा आहे कीं,'— 'चांद्रिकाकारांचा मनोरथ असा आहे,' 'चंद्रिकाकर्त्यांचें हार्द मर्म आहे तें असें' इत्यादि उद्गारांवरून स्पष्ट दिसत आहे कीं, सदरील पत्राचे लिहिणारे ग्रंथकारच होत. वास्तव आम्हीं आ-पलें उत्तर नामधारी पत्रकारास न लिहितां मुख्य ग्रंथकारासच उद्देशून लिहिलें आहे.

हें आह्मांस कळत नाहीं. आपले काय प्रत्याक्षेप असतील ते आपल्या सहीनिशीं जर त्यानें आमच्याकडे पाठविले असते तर ते प्रस्तुत स्वप्नवादापेक्षां आम्हांस कमी ग्राह्य झाले असते असें नाहीं. 'चंद्रिका' हें पुस्तक जर स्वप्नसृष्टींत लिहिलेलें नाहीं, व त्यावर आम्हीं जो अभिप्राय प्रगट केला तोही जर जागृतावस्थेंतच लिहिला, तर मग आमच्या आडनांवाचा एक परम मित्र उभा करून त्याला स्वप्न पाडून त्यांत आपण शिकून व आम्हांला शिकवून वाद-प्रसंग उपस्थित करावयाचा, आणि मग त्याचा सारांश आह्मांस पत्ररूपानें कळवायाचा, येवढा खटाटोप कशाकरतां असें केला? जागृतींतल्या लेखाचें विवेचन जागृतींतच होण्यास कोणती आडकाठी होती? पण प्रस्तुत ग्रंथकर्त्याचा कदाचित् असा मतलब असावा कीं, आपण साक्षा-तूच जर वादाची गांठ घातली, तर केवळ स्वाभिमानानें आपला पक्ष सिद्ध केल्याचा आपणावर आरोप येईल, तर आपण केवळ 'उदासीन व तटस्थ' रहावें, आणि 'या अति अर्वाचीन प्रौढवक्त्या' शीं भांडण्यास आपला मित्र पुढें करावा! ही 'चंद्रिका' कारांची युक्ति मोठी चातुर्याची आहे खरी; पण तींत येवढेंच वाईट आहे कीं, सदरील पत्रांत मधें मधें अनेक ठिकाणीं 'खंडाळ्याचा घाट', 'काजळाजी तिटला' वगैरे जे अप्रस्तुत व अप्रयोजक उल्लेख आले आहेत त्यांवरून आमच्या 'अतिप्राचीन तरुण शास्त्रपंडिता'च्या 'औदासीन्या'ची तादृश प्रतीति होत नाहीं!

असो; तिसरें कारण प्रस्तुत पत्रांत जो असभ्यतेचा प्रकार आढळतो तो होय. 'चंद्रिका' कारांस अर्वाचीन विद्येचा जर संस्कार असता, व वादविवादाची खरी पद्धत माहीत असती, तर प्रतिपक्ष्याचें खंडन कसें करावें, व उदासीनपणाचें घेतलेलें पांघरूण शेवटपर्यंत कसें राखावें हें त्यांस समजलें असतें. त्यांस आम्हीं 'सत्ययुगांत ढुगारून दिलें' आहे तें पसंत नाहीं; पण त्यांच्या वादरीतीवरून पाहतां त्यांजवर वरील युगाचीच छाक बहुधा दृष्टीस पडते. आम्हीं आपल्या प्रतिपक्ष्यांचेही अभिप्राय पुस्तकांत घेत असतों येवढें समजल्यावरून कोणत्याही तऱ्हेचा मजकूर आमच्याकडे खपला जाईल अशी प्रस्तुत ग्रंथकाराची समजूत झाली. आपलें लिहिणें युक्तीस कितपत अनुसरून आहे, व दुसऱ्याच्या घरीं आपण जाऊन वाद करणार तर तेथेंही शिष्टाचारांची उपेक्षा आपणास करतां कामीं नये, या गोष्टी आमच्या 'अतिप्राचीन पंडिता'च्या मुळींच लक्षांत आल्या नाहींत. आपण जर एकादें पुस्तक प्रसिद्ध केलें, तर त्यावर हवा तसा अभिप्राय प्रगट केल्यानें कोणी गुन्हेगार होत नाहीं. आणि त्यांतून टीकाकारानें जर प्रांजलपणें आपले

गुणदोष दाखविले आहेत, तर त्याबद्दल कोधास चढून त्या क्रोधावेशांत आपण आहों कोठें व कोणत्या आहों काय याचें भान विसरून जाऊन दुसऱ्याच्या घरांत अविनीतपण प्रगट करणें हा शिष्टजनरीति नव्हे येवढेंही पंडितमन्यकुलास कळलें नाहीं. असो; तर येथें त्यांस व इतःपर ज्या कोणास असा प्रसंग येईल त्यांस कळण्याकरतां अशी सूचना करून ठेवतों कीं, आपले अभिप्राय आम्हांस कळविण्याची आह्मीं सर्वांस मोकळीक दिलेली आहे, व कोणाचे कसेही अभिप्राय असले तरी ते प्रसिद्ध करण्यांत व वाटल्यास आमचा अभिप्राय पुनः प्रगट करण्यांत आमच्याकडून कधीं अनमान होणार नाहीं; पण या मोकळिकीमध्यें दोन अटी आहेत हें पक्कें समजलें पाहिजे. एक अट ही कीं, मजकूर छापण्यालायक असला पाहिजे, ह्मणजे त्यांत चारचौघांस पसंत पडेल असें सयुक्तिक प्रतिपादन असलें पाहिजे—मग पक्ष कोणताही असला तरी फिकीर नाहीं. आणि दुसरें असें कीं, ज्या अर्थी आमच्या पैरवाऱ्यानें शत्रूकडचा वकील आमच्या गोटांत येणार त्या अर्थी आपला व आमचा बोज ठेवण्याकडेही त्यानें लक्ष पुरविलें पाहिजे. अविनीतत्व हें दुसऱ्याच्या उपमर्दास जसें कारण होतें तसेंच आपल्या प्रतिष्ठेसही उणेपणा आणितें हें वरील वावदूकानें विसरतां कामा नये!

तर वादविषयक पत्र आमच्याकडे आलें असतां त्याचा आह्मांकडून अव्हेर कां झाला याचीं वर दाखविल्याप्रमाणें कारणें होत. आतां या पत्रांतील कोटिक्रमाविषयीं विचार करूं.

१. 'अपभ्रष्टचंद्रिके' वर आमचा पहिला मोठा आक्षेप हा होता कीं, प्रस्तुत पुस्तकास जर कोश हें नांव दिलें आहे तर कोशाचा पहिला गुण जो व्यापकता तो यांत पाहिजे होता. या आक्षेपावर 'चंद्रिका' कारांचें ह्मणणें काय आहे, कीं आमचा कोश जर तुम्ही अपूर्ण ह्मणतां तर मग भट्टोजी दीक्षितांची 'सिद्धांतकौमुदी,' अमरसिंहाचा 'अमरकोश,' हेही ग्रंथ अपूर्ण असें तुह्मांस ह्मणावें लागेल. शिवाय कोश ह्मटला ह्मणजे त्यांत ज्या वस्तूंचा समावेश असेल त्यांची 'त्वरित उपस्थिति' व्हावी इतक्या प्रकारची त्यांत 'व्यवस्था मात्र अपेक्षित असते.' 'संकलित वस्तूंचा आधार' येवढाच 'कोश' शब्दाचा शाब्दिक अर्थ; तेव्हां या पाणिनीय अर्थाप्रमाणें पाहतां आमच्या पुस्तकास 'कोश' हें नांव यथार्थच आहे. आणि त्यांतून 'अपभ्रष्ट शब्दांचा व्यापक असा ग्रंथ तर होणेंच नाहीं.' कारण प्रत्येक संस्कृत शब्दाचे अनेक अपभ्रंश आहेत; 'इंद्रादयोऽपि यस्यांतं न ययुः शब्दवारिधेः (शब्दसमुद्राचा इंद्रादिकांसही पार लागला नाहीं!); शेरीज 'आकाशाचा थांगथारा अंत सांपडेल तरच पक्ष्यानें

उडावें, अथवा समुद्राचें गांभीर्य मंदराचलाप्रमाणें समजेल तरच मनुष्यानें पाण्यांत पहावें ' असाही कांहीं अर्थ नाहीं ! 'चंद्रिका 'कर्त्यांनीं आपल्या पुस्तकाच्या तर्फेनें हा जो आम्हांवर कोट्यांचा भडिमार केला आहे तो पाहून आम्हांस परम विस्मय होतो ! या कोट्या स्वप्नांतर्गत ' लीलाविवादा 'तील आहेत म्हणून ठीक आहे; नाहीं तर त्यांची उपपत्ति करणेंही आम्हांस दुर्घट झालें असतें मनुष्याच्या मनांत एकीकडून कोपानें प्रवेश केला कीं दुसरीकडून विवेचनशक्तीची निष्क्रांति होते, शब्दशास्त्राचा आणि तर्कशास्त्राचा नैसर्गिक विरोध असावा. सत्ययुगांत 'जुकी'चें तेज फार मंद होतें, किंवा शब्दांच्या अपभ्रंशांत सतत व्यापृत झालेल्या बुद्धीवरही भ्रंशनाचा कांहीं संस्कार घडत असेल,—अशी कांहीं नवी उपपत्ति करणें आम्हांस एरवीं भाग पडलें असतें ! ' कौमुदी ' कार भट्टोजी कोणीकडे आणि विजयी ब्राम्हणांच्या तडाक्यांतून परमोत्कृष्टत्वास्तव वांचलेला अन्वर्थनामा ' अमरकोश ' ही कोणीकडे ! या दोन बड्या प्रकरणांस ' चंद्रिका 'कारांनीं आपल्या तर्फे साक्षी देण्याची विनाकारण तसदी दिली या गोष्टीचा आम्हांस फार खेद वाटतो. वरील दोन ग्रंथांची आम्हांस थोडी बहुत माहिती आहे, तिजवरून पाहतां त्यांचें सादृश्य प्रस्तुत अपभ्रंशकोशास विशेष उपयोगी पडेल असें आम्हांस वाटत नाहीं. 'कौमुदी' त विद्यार्थ्यांच्या निर्वाहापुरतें व्याकरण आहे; व ' अमरा'त ही तोच प्रकार आहे, म्हणजे सामान्य काव्यादि ग्रंथांत येणाऱ्या शब्दांचें त्यांत संकलन आहे. प्रस्तुत ग्रंथकारानेंही प्रस्तावनेंत म्हटलें आहे कीं, ' मुलांस शिकवितांना शिक्षक लोकांस अपभ्रष्ट शब्दांची व्युत्पत्ति सांगण्यास अडचण पडूं नये ह्मणून हें अल्प किंमतीचें पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे. ' आतां वरील दोन चिरप्रसिद्ध संस्कृत ग्रंथांचें सादृश्य शोभण्यास व प्रस्तावनागत प्रतिज्ञेची परिपूर्ति होण्यास सदरील अपभ्रंशकोश कशा तऱ्हेचा पाहिजे होता याचा अंमळ विचार केला असतां आमच्या आक्षेपाची यथार्थता कोणाच्याही लक्षांत येईल. भट्टोजींनीं ' मनोरमा ', ' कौस्तुभ' वगैरे ग्रंथांत व्याकरण विषयावर अधिक उपपादन केलें आहे खरें; पण तें नसल्यानें ' कौमुदी 'स अपूर्णत्व येतें असें नाहीं. वरील उपपादन केवळ पंडितगम्य असल्यामुळें विद्यार्थ्यांकरितां रचलेली जी 'कौमुदी' तींत त्याचा त्यांनीं समावेश न करतां स्वतंत्र ग्रंथांच्या रूपानेंच तें प्रगट केलें हें ठीक आहे. जोंपर्यंत मूळ संकल्पाप्रमाणें दीक्षितांच्या कृतीनें विद्यार्थ्यांच्या व्याकरणसंबंधी अडचणी सर्व दूर होताहेत, व तिजवरून ज्याची उपपत्ति होत नाहीं असें संस्कृत भाषेंतील एकही रूप रहात नाहीं तोंपर्यंत ' कौमुदीचें पूर्णत्व लो-

र्णिमेच्या गरगरीत चंद्राप्रमाणें अर्थात् सिद्धच आहे. आणि असें आहे म्हणूनच दीक्षितांच्या पांडित्यदर्शाची मूर्तीच होऊन बसलेली जी ' कौमुदी ' तिच्या देदीप्यमान तेजःपुंज पूर्वीचीं अल्पतेजें व्याख्यान होत्साती निष्प्रभ होऊन गेलीं. आज दोन तीनशें वर्षे सहस्रावधि चकोर तिचें पान करून तृप्त झाले, आणि गीर्वाण भाषेचा दुर्गम व गहन प्रदेश तिजमुळें प्रकाशित होत्साता सर्वांस सुगम झाला ! मग असल्या जड पारड्याबरोबरही आमची बटाद्रनिवासी कोशकार टक्कर मारणार काय ? कोण जाणे बोवा ! बाणभट्टाचें श्लेषचातुर्य लढवून आमच्या अंकाची व आपल्या चंद्रिकेची जशी त्यांनीं ' दोषाकरप्रकाश ' स्वधर्मेंकरून सांगड घालून दिली,* त्याप्रमाणेंच ' कौमुदी ' व ' चंद्रिका ', ' दीक्षित ' व ' पंडित ', या नामचतुष्टयाच्या लटपटीत पायावर वरील टोलेजंग इमारतही त्यांनीं कशावरून उठवून दिली नसेल ! असो ; तर प्रस्तुत पत्रकाराचा पहिला जो मुद्दा, कीं ' कौमुदी ' अपूर्ण आहे तशीच ' चंद्रिका ' ही अपूर्ण आहे, हा बरोबर नाहीं ; कां कीं, पहिल्या ग्रंथानें संस्कृत विद्यार्थ्यांस व्यवहारापुरतें व्याकरणाचें पूर्ण ज्ञान होतें यास्तव त्यास अपूर्ण म्हणतां येत नाहीं; आणि ' चंद्रिके '-च्या पक्षीं पहतां तिच्या प्रस्तावनेंत केलेला संकल्पही तिच्या योगानें सिद्ध होत नाहीं यास्तव ती अपूर्णच होय. ' मुलांस शिकवितांना शिक्षक लोकांस अपभ्रष्ट शब्दांची व्युत्पत्ति सांगण्यास अडचण पडूं नये ' ही जर ग्रंथकाराची प्रतिज्ञा होय, तर अर्थात् मराठी ग्रंथांतून सामान्यतः आढळणाऱ्या सर्व संस्कृत, फारसी, व आरबी अपभ्रंशांचा यांत समावेश होणें अवश्य होतें; पण तसें यांत आढळत नाहीं. ग्रंथकारास जे शब्द वाटले व जेवढे त्यास एकदां आढळले तेवढ्यांचाच संग्रह करून त्यानें तो लोकांस अर्पण केला आहे. व्यापकतेचा विचार फारकरून त्यांच्या मनांतही आला नसावा. आतां हें खरें आहे कीं, वरील प्रतिज्ञेच्या शेवटीं ' अल्प किंमतीचें हें पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे ' असे शब्द आहेत; व या शब्दांवरून ' चंद्रिके ' च्या कर्त्यास अव्यापकतेच्या दोषांतून मुक्त होण्यास पुष्कळ जागा आहे. पण सदरील पत्रांत त्यांनीं

---

* ' दोषाकरप्रकाश ' या शब्दाचे दोन अर्थ घ्यावयाचे. एक ' दोषाकर ' म्हणजे 'चंद्र' त्याचा प्रकाश; आणि दुसरा अर्थ, ' दोषांच्या आकराचा प्रकाश म्हणजे दोषराशीचें प्रकटीकरण.' हे अर्थ अनुक्रमें करून ' चंद्रिका ' व ' निबंधमाला अंक ५९ ' यांस लागू करायाचे. आमच्या प्रतिज्ञेनें ' चंद्रिके ' चें व अंकाचें साहचर्य घालून देण्यास येवढा श्रम शुक्लपक्षाची कथा करितां खटपट केली हें समजत नाहीं. त्यांची ' निरंतर संगति ' तर विधात्यानें निर्मिलेली आहे !

" संश्लेषार्थक ' कश् ' धातूपासून अधिकरणशक्तिप्रधान ' घञ् ' प्रत्ययानें ' काश ' शब्द निष्पन्न झाला आहे " वगैरे जें पांडित्य केलें आहे तें त्यांस बद्धक होऊं पाहतें. त्याप्रमाणेंच ' इंद्रादयोऽपि यस्यांत न ययुः शब्दवारिधेः ', ' अनंतपारं किल शब्दशास्त्रम् ', आकाश अंत न कळांनिहि अंतरिक्षीं ' इत्यादि वचनांचा आश्रय करून त्या खालीं दडण्याचा जो त्यांनीं असमंजसपणाचा यत्न केला आहे त्याच्या योगानेंही वरील सचर्चा स थारा राहत नाहीं !

४. तर याप्रमाणें प्रस्तुत अपभ्रंशकोशावर अव्याप्तीचा जो आम्हीं पहिला आक्षेप केला होता त्याच्या संबंधानें विचार झाला. आतां दुसरा आक्षेप अतिव्याप्तीचा ;—म्हणजे अशा तऱ्हेच्या पुस्तकांत जितका मजकूर असायास पाहिजे तितक्याहून यांत अधिक घुसडून दिला आहे, हा यावर दुसरा दोष होय. ' अपभ्रष्टशब्दचंद्रिके ' त अठरा कारखाने, अठरा धान्यें, अठरा पुराणें, नऊ रत्नें, चौदा विद्या, चौसष्ट कला, इत्यादिकांच्या यादी आह्मीं जेव्हां पाहिल्या तेव्हां आम्हांस आश्चर्य वाटलें, व मोल्स्वर्थचा कोश चाळतांना त्या ग्रंथकारास आढळल्यावरून त्यानें आपल्या कोशांत त्या उतरून घेतल्या असाव्या असा आमचा सहजच तर्क झाला. पण हा तर्क खोटा असें आतां आम्हांस कळतें. एकून या यादींची खरी हकीकत अशी, कीं ' स्फुट श्लोक, दोहरे, संस्कृत कोश, वात्स्यायनसूत्र, ' इत्यादि ग्रंथांतून त्या आमच्या कोशकारांनीं घेऊन आपल्या अल्पवयस्क वाचकांस सादर केल्या. असें असेल तर, तरुण विद्यार्थ्यांनीं प्रस्तुत ग्रंथकारांचे फारच आभार मानिले पाहिजेत. कां कीं, मोल्स्वर्थच्या कोशांतून अपभ्रंशांची याद मिळवीत असतां वरील यादी जर त्यांनीं आयत्या घेतल्या असत्या तर त्यांत इतकें विशेष नव्हतें; पण ज्यापेक्षां त्यांनीं हातचें काम अर्धेंच टाकून वरील वात्स्यायनसूत्रादि ग्रंथ चाळण्याची तसदी घेतली, त्या अर्थीं या श्रमाबद्दल तर त्यांची विशेषच प्रशंसा केली पाहिजे. रा० पंडित यांच्या इतकें आमचें संस्कृत ग्रंथांत अवलोकन नसल्यामुळें वरील यादी आह्मांस माहीत नव्हत्या, व त्या मिळवण्यास मोल्स्वर्थ यास बरीच खटपट पडली असावी असें आम्हांस वाटलें, हें आम्ही कबूल करतों; पण या भ्रमास कारण वरील कोशांतील उल्लेख होय. "

' चौसष्ट कला ' या शब्दाच्या शेवटीं वरील कोशांत पुढील उल्लेख आढळतो:—

" Other and, in some articles, very diverse enumerations are

(पुढें चालू.)

असो. पण सद्रील यादींच्या संबंधानें जो आह्मी आक्षेप काढला होता तो तसाच राहिला आहे. तो अर्थात् हाच कीं, त्या प्रस्तुत ग्रंथांत शोभत नाहींत. ' आमच्या पत्रकारानें या यादींच्या तर्फेनें असा पुरावा आणला आहे कीं, ' वस्त्र ' शब्दाचा मुख्यार्थ जरी ' आच्छादनाचें साधन ' इतकाच आहे तरी ' त्यास चांगले रेशमी किंवा जरीचे कांठ लावूं नये ' असें नाहीं ! हे समाधान आह्मांस अंमळसें विलक्षण वाटतें. यावरून आमच्या पत्रकाराची ' चंद्रिका, काराचे ठायीं किती निष्ठा आहे, किंवा ' चंद्रिकाकारां'स आपल्या कृतीच्या निर्दोषत्वाविषयीं किती पूर्ण विश्वास आहे, येवढें मात्र स्पष्ट दिसून येतें; कां कीं एरवीं असली जाडी कोटी कोणी पुढें आणील असें आम्हांस वाटत नाहीं ! या कोटीवरून आम्हांस येथील भिक्षागृहाची आठवण होते. हें जो पहावयास जातो त्यास नदीकांठची हवा, बगीच्या, फुलझाडींचे चर्के, फिरण्याकरतां बांधलेल्या शानदार दगडी वाटा, वगैरे प्रकार पाहून मोठें समाधान वाटतें व ज्या उदार यहुदी गृहस्थानें आंधळ्यापांगळ्याच्या सोईकरतां येवढा खर्च केला त्याची मोठी धन्य वाटते; पण या नंदनवनाच्या भोंवत्यांकडे जों जावें तों कोणी आपल्या कोठडीत कुडकुडत पडले आहेत, कोणाची अन्नाविणें खपाटें वळलीं आहेत, कोणी औषध मिळत नाहीं म्हणून हाका मारताहेत, असा प्रकार नजरेस येतो. त्यावरून कोणाही समंजस मनुष्यास सहजच वाटणार आहे कीं, आंधळ्याला बगीच्या काय होय ? लंगड्याला मोठे संगमरवरी रस्ते बागेंतून केले असले म्हणून काय करायाचे आहेत ? वस्तुतः पाहिलें तर वरील प्रकार म्हणजे त्या विपन्न लोकांची थट्टाच केल्यासारखी नव्हे काय ? तर हेंच सादृश इकडे प्रस्तुत कोशाकडे घेऊन विचार केला असतां कोणासही सहज कळेल कीं, ' चंद्रिका ' कार रेशमाच्या व जरीच्या कांठांच्या भानगडींत जे पडले तें नीट नव्हे. पोरांस थंडीवाऱ्याच्या निवाऱ्याकरतां जर आंगडें टोपडें करायाचें, तर तें लोंढे झालें तरी फिकीर नाहीं, पण त्यास कलाबतूचे कसे व गोंडे लावा असें कोणी ह्मटल्यास तें शोभेल काय ? आमच्या

(मागील पृष्ठावरून पुढें चालू.)

made of the sixty-four Arts; and of the articles given above there are different arrangements, and of some widely different explanations. The Hindus are fast forgetting their ancestral classifications and settlements, and will be well content to accept the carefully compiled catalogue now presented."

पत्रकारानें दुसरे ठिकाणीं, सदरील याविषयीं आणखी असें लिहिलें आहे कीं, " ज्या मुलांस इंग्रजी भाषा समजत नाहीं किंवा मोलस्वर्थाचा कोश घेण्यास सामर्थ्य नाहीं त्यांस त्या कामाच्या" म्हणून त्या टीकाविषयक पुस्तकांत घातल्या. हें समाधानही वरच्याच्या तोडीचेंच आहे. मुलांच्या करमणुकीकरतां किंवा माहितीकरतां वरील भर जर सदरील पुस्तकांत घातली, तर यासारख्याच किंवा याहूनही चांगल्या अशा दुसऱ्या शेंकडों गोष्टीही घालतां आल्या नसत्या काय ? मग त्याही यांत सामील करायाच्या होत्या. ग्रंथकाराची इच्छा हेंच जर ग्रंथविस्ताराचें प्रमाण, तर मग मर्यादा तरी कोणती मानावी ?

५. प्रकृत पुस्तकावर आमचा तिसरा आक्षेप असा होता कीं, त्यांतील पुष्कळ शब्द अत्यंत मूढ विद्यार्थ्यांच्याही लक्षांत येण्यासारखे आहेत. यावर प्रस्तुत पत्रांत येणेंप्रमाणें पांडित्य केलेलें आढळतें:-" मूढ म्हणजे विवेकशून्य, त्यास आणखी अत्यंत असें विशेषण दिलें म्हणजे व्युत्पत्तिमर्यादेनें ज्ञानाविषयीं अगदीं अंधळा असा अर्थ होतो. असा जो मनुष्य आहे तो विद्यार्थी म्हणवत नाहीं. कदाचित् मालाकारांनीं म्हटला तरी ज्ञानाविषयीं अगदीं अंधळ्यास डोंगरा येवढ्या ढोबळ शब्दाचेंही ज्ञान कोठून असणार ? इ० इ०. " 'चंद्रिका'कारांची वाद करण्याची जी जुनी पद्धत आहे तिचें स्वरूप वरील पांडित्यप्रकारावरून वाचकांच्या चांगलें लक्षांत येईल. 'अत्यंत मूढ विद्यार्थी' या तीन शब्दांची किती चोख मीमांसा वर केली आहे पहा ! सुमारें दहा वर्षांपूर्वी या शहरीं जो मोठा पंडितसमाज मिळाला होता त्यांत जसा एका सर्वप्रसिद्ध स्मृतिवचनांतल्या 'पति' शब्दाचा कीस निघत होता व एका स्वकपोलकल्पित अवग्रहावर शब्दविग्रह चालत होता, त्यासारखीच आमच्या वटपद्रनिवासी प्रतिपक्ष्याची वरील शब्दत्रयावर उडविलेली छाप होय ! सालरेची साल काढण्याचा हा प्रकार पाहून कदाचित् जुन्या पंडितमंडळीस संतोष होण्याचा संभव आहे, पण ज्या अर्थी सदरील पत्र 'चंद्रिका' कर्त्यांनीं आमच्या पुस्तकाच्या वाचकांकरितां लिहिलें त्या अर्थी त्यांचा वरील सदरील या अर्वाचीन मंडळीच्या संबंधानें पाहतां व्यर्थच होय असें म्हटलें पाहिजे. सदरील ग्रंथकारानें वरील शब्दत्रयाच्या विवेचनाच्या अंतीं आम्हांस एक सर्टिफिकिटही दिलें आहे कीं, 'निबंधमालेमध्यें विशेषणें मात्र योजलेलीं असतात, परंतु त्यांचें सर्वांशीं अर्थस्वारस्य पाहिलेलें नसतें ! ' खरें आहे, 'अत्यंत मूढ विद्यार्थी' हे शब्द कागदावर नमूद करतांना जर [illegible]

घडोघडीं मुक्कामीं येवढा 'अवच्छेदकावच्छिन्न' चा प्रयोग होईल हें आमच्या स्वप्नींही "आलें" नव्हतें. आमचे प्रतिपक्षी जसे शब्द-शास्त्रांत परम प्रावीण्य पावून " संश्लेषार्थक 'कुश्' धातूपासून अधि-करणशक्तिप्रधानें 'घञ्' प्रत्ययानें 'कोश' शब्द निष्पन्न झाला आहे" इत्यादि प्रकारें प्रत्येक शब्द पाणिनिनिर्मित तुलेंत तोलून मग त्यांचा शास्त्रोक्त रीतीनें प्रयोग करतात, तसें करण्याची आम्हांस सोयही नाहीं, व आवश्यकताही वाटत नाहीं. आमची लिहिण्याची पद्धति इतक्या तऱ्हेची असली म्हणजे बस आहे, कीं तिच्या योगानें आमचा अर्थ आमच्या वाचकांच्या ध्यानांत चांगल्या रीतीनें उतरेल. मग आमचे प्रयोग क्यांडिसाहेबांच्या डिक्शनरींत नसले किंवा वडोदे कालिजांतील मुद्रणदर्शक यंत्रांत ते आंखडखोखड दिसले तरी आम्ही विशेष पर्वा करीत नाहीं.* 'अत्यंत मंद विद्यार्थी' या तीन शब्दांनीं आम्हांस जो अर्थ वाच्य होता त्याचा आमच्या वाचकां-स चांगला बोध झाला असेल याविषयीं आम्हांस बिलकूल संशय वाटत नाहीं. 'अत्यंत मंद विद्यार्थी' म्हणजे 'बुद्धीनें अगदीं जड असणारा मुलगा' अशास हा 'साप', 'विख', 'दुकाळ', 'मार', 'ओक्ष', 'एनवार' इत्यादि शब्दांची व्युत्पत्ति समजण्यास 'चंद्रिके' कडे जावें लागेल असें आम्हांस वाटत नाहीं. 'सर्प', 'विष' इत्यादि संस्कृत शब्द सर्वांच्या कानावरून जाणार असल्यामुळें ज्यास अपभ्रंश म्हणजे काय हें माहीत असेल त्यास त्यांची व्युत्पत्ति करण्याची कधीं ही पंचाईत पडणार नाहीं.

वरील आक्षेपासारखेंच हेंही दूषण आम्हीं प्रस्तुत पुस्तकावर दिलें होतें कीं, 'चार' (चत्वार), 'आठ' (अष्ट) इत्यादि संख्यावाचक विशेष-णांची एकदां व्युत्पत्ति दिली म्हणजे मग सगळ्या पाढ्याची पृथक् पृथक् व्युत्पत्ति देण्याची गरज नाहीं. याचा प्रस्तुत पत्रांत समाधान आलें आहे तें इतकेंच आहे कीं, नियम सांगून त्यांची उदाहरणें सांगणें तीं अध्यापकांनें हवीं तितकीं सांगावीं, त्यांची मर्यादा 'विवक्षा-सापेक्ष होय.' हें समाधान

* 'खिस्ती दीक्षित' हे शब्द 'वंध्यापुत्र,' 'वंडभार' यांसारखे केवळ अनर्थक होत असें आमच्या आक्षेपकांचें म्हणणें आहे. सदरहू पंडितांस जर अर्वाचीन पद्धति माहीत असती, किंवा कोंबड्यांच्या भूमपटलानें त्यांची दृष्टि जर व्याप्त न होती, तर त्यांस कळलें असतें कीं, वरील शब्द अवतरणचिन्हांतर्गत होत, म्हणून ते निबं-धकर्त्याचे नसून दुसऱ्या कोणाचे घेतलेले आहेत. खिस्ती धर्मांतील बाप्तिस्मा वि-धीस ते लोक 'दीक्षा' म्हणत असतात, व वरील विधि ज्याचा झाला त्यास 'दी-क्षित' म्हणतात !

प्रस्तुत पुस्तक जर कोशरूप नसून व्याकरणरूप असतें तर ठीक झालें असतें; म्हणजे व्याकरणांत जशीं नियमापुढें अनेक उदाहरणें दिलीं असतात तशीं यांत असून तीं विद्यार्थ्यांस शिकण्यास उपयोगीं पडतीं. पण प्रस्तुत पुस्तक कोशासारखें वरचेवर पाहण्याकरितां केलेलें आहे; व यांत सगळे अपभ्रंश दिले आहेत अशीही कोशकाराची प्रतिज्ञा नाहीं, यास्तव 'चोवीस' 'चवतीस'; 'अठ्ठावीस', 'अडतीस'; वगैरे सार्‍या संख्यावाचकांचीं मूळ रूपें दिल्यानें विशेष उपयोग घडला नसून इतर अपभ्रंशांस मिळण्यासारखी जागा मात्र त्यांनीं आडविली असें म्हणणें भाग आहे.

६ आमचा चवथा आक्षेप असा होता कीं, प्रस्तुत पुस्तकांत जेथें विस्तार करायाला पाहिजे होता तेथें तर तो मुळींच केला नाहीं. 'चंद्रिकें' त काहीं शब्दांचें व्याख्यान येणेंप्रमाणें आढळतें:-" खटाटोपी भयंकरः घटाटोपो भयंकरः " " यः पलाय स जीवति-यः पलायते स जीवति (जो पळेल तो जगेल)" इ० इ०. हीं व्याख्यानें कांतीं आहेत हें आमच्या ग्रंथकारास स्वाभिमानास्तव किंवा त्याच्या पक्षकारास मित्रनिष्ठेस्तव न वाटेल तर न वाटो, पण एरवीं कोणाही तिर्‍हाईत मनुष्यास सहज दिसण्यासारखें आहे कीं, "खटाटोपी भयंकरः" याचें व्याख्यान "घटाटोपो भयंकरः" असें केल्यानें शिक्षकांस किंवा विद्यार्थ्यांस काय बोध होईल न कळे! निदान पक्षीं प्रस्तुत पत्रांत वरील शब्दांवर जेवढें व्याख्यान केलें आहे तेवढें तरी मूळ ग्रंथांत असायाला पाहिजे होतें. पण तें कांहीं नाहीं. सदरील पत्रांच्या झोकावरून 'चंद्रिकाकारां' चा असा मानस दिसतो कीं, आम्हीं आपल्या कोशांत जें जें केलें आहे तें तें सर्व पूर्ण विचार करूनच केलें आहे, त्यांत उणें अधिक करण्याचा किंवा सुचविण्याचा कोणासही अधिकार नाहीं. पाणिनीय कृतीस जसें अर्धमात्रेचें लाघवही दुःसह, त्याप्रमाणेंच आमच्या अर्वाचीन भट्टोजीस व अमरसिंहासही कोणत्याही तर्‍हेचें दूषण बिलकुल खपणार नाहीं. त्यांतून आमचें 'पाहणें' तर मुळीं 'गोष्पद्-प्रमाणांतच.' यास्तव प्रस्तुत महापंडितानें सुचविल्याप्रमाणें जांवईशोधाची गोष्ट पक्की ध्यानांत ठेवणें व 'मौनमपंडितानाम्' या वचनावर दृष्टि देऊन लेखणी चालविणें हेंच आम्हांस उचित होय!

प्रस्तुत पत्रांतील मुख्य मुख्य मुद्द्यांविषयीं वर विचार झाला. आतां यांशिवाय अनेक शब्दांच्या व्युत्पत्तीविषयीं जी आमच्या मतिमत्त्वानें चर्चा केली आहे तिजविषयीं येथें विशेष विचार करणें नलगे. आम्हीं जितक्या शब्दांविषयीं आक्षेप काढले होते त्यांपैकीं कांहींविषयीं प्रस्तुत पत्रकारानें

मुळींच नांव काढलें नाहीं ; कांहीं चुका म्हणून कबूल केल्या आहेत, पण त्या चुका म्हणून आम्हांस न कळल्याबद्दल आमच्या पदरांत चूक घातली आहे ; कांहीं व्युत्पत्तींचें चमत्कारिक रीतीनें समर्थन केलें आहे कीं ज्यापासून लिहिणारासेरीज इतरां कोणाचेंही समाधान होईलसें वाटत नाहीं ; आणि कांहीं व्युत्पत्तींचे आधार सप्रमाण दाखविले आहेत. याशिवाय पत्राचा बाकीचा भाग 'चंद्रिके' सारख्या महाग्रंथावर लेखणी उचलल्याचें धार्ष्ट्य आमच्या हातून झाल्याबद्दल आम्हांवर प्रहार करण्यांत, व 'हो ! हो !! हो !!! झालें समाधान' वगैरे सत्ययुगीन महापंडितांस तादृश न शोभणारा विनोदप्रकार करण्यांत गेला आहे.

७. 'अपभ्रष्टशब्दचंद्रिके' वर जी आम्हीं टीका केली होती तिजवरील प्रतिटीकेवर आमचे विचार वर प्रगट झाले तवढे बस झाले. आतां प्रस्तुत विषयाच्या संबंधानें पुनः थोडेंसें लिहून हें प्रकरण आटपतों. मराठींत इतर अनेक ग्रंथांची जशी उणीव आहे तशीच अपभ्रंशकोशाचीही आहे. मोलस्वर्थच्या कोशांत महाराष्ट्र भाषेतील शब्दांचा बहुतेक समावेश झालाच असेल यांत संशय नाहीं. तर याच कोशाचा आधार धरून प्रत्येक मराठी शब्दाची व्युत्पत्ति जर दिली तर मोठें काम होईल. मोलस्वर्थचा आधार धरायाचा म्हणजे त्याचें प्रामाण्य स्वीकारायाचें असें नव्हे; तर फक्त त्यांतील शब्दांचा अनुक्रम धरायाचा. सदरील कोशकारानें शब्दव्युत्पत्तीचा भाग बराच आटपला आहे, पण त्यांत दोन सुधारणा होणें अवश्य आहेत. एक तर सान्या शब्दांच्या व्युत्पत्तीविषयीं प्रयत्न करायाला पाहिजे ; दुसरें आरबी व फारशी शब्दांची व्युत्पत्ति त्या भाषांच्या लिपीनें न देतां महाराष्ट्र लिपीनें द्यावयास पाहिजे; आणि तिसरें असें कीं, कांहीं कांहीं ठिकाणीं व्युत्पत्ति चुकलेली आहे ती नीट करायाला पाहिजे. तर अशा तऱ्हेचा एक व्यापक कोश झाला असतां फार उपयोग होणार आहे. अथवा हें न होईल तर ट्रेंच साहेबांच्या ग्रंथांच्या नमुन्यावर तरी एकादा ग्रंथ व्हावा. अशा ग्रंथाच्या योगानें अपभ्रंशांच्या नियमांचें ज्ञान होऊन शिवाय अनेक प्रकारची चमत्कारिक व उपयोगाची माहितीही विद्यार्थ्यांस करून देतां येईल. सदरील पुस्तकांत येणारें 'भाषापरिज्ञान' यांत अशाच प्रकारचा विषय असतो हें आमच्या वाचकांस माहीत आहेच.
